

Московська окупація Галичини

1914-1917 рр.
у свідченнях сучасників

**МОСКОВСЬКА ОКУПАЦІЯ ГАЛИЧИНИ
1914-1917 рр.
В СВДЧЕННЯХ СУЧАСНИКІВ**

УДК 94(472)

М 82

М 82 Московська окупація Галичини 1914-1917 рр. в свідченнях сучасників. (Галицький архів).

Львів: Апріорі, 2018. – 528 с.: Іл.

ISBN 978-617-629-432-0

Книга знайомить читачів з призабутими сторінками локальної історії Галичини часів першої світової війни. У ній вперше перевидається унікальна праця Івана Крип'якевича 1915 року про московську окупацію нашого краю, подано численні тогочасні публікації місцевої преси, спогади очевидців подій, свідчення ув'язнених та вивезених як заручники про поведінку російської окупаційної адміністрації, про спроби нищення греко-католицької церкви, насильницьке переведення на православ'я, ліквідацію українських культурно-освітніх установ, переслідування активу наших організацій, нахабне впровадження «руського міра» на наших землях. Практично усі матеріали передруковуються вперше.

Книга буде цікавою та корисною насамперед для істориків, політиків, усіх, хто цікавиться історією Галичини і вболіває за долю України.

ISBN 978-617-629-432-0

© Володимир Семенів, упорядник, передмова, 2018

© Ігор Калинець, післямова, 2018

© Сніжана Біла, обкладинка, 2018

ЗМІСТ

Передмова. Золотий вересень 1914 року	7
<i>Іван ФРАНКО</i> . Інвазія	13

І. ПЕРЕДЧУТТЯ

Москва в Галичині	16
Росія і Галичина	18
Російська рука в Галичині	19
Російська рука при роботі	20

ІІ. *Іван КРИП'ЯКЕВИЧ* ГАЛИЧИНА ПІД ЧАС РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ СЕРПЕНЬ 1914 – ЧЕРВЕНЬ 1915

Зміст	24
Вступне слово	25
I. Русофіли в переддень окупації	26
II. Російська адміністрація в Галичині	31
III. Урядові досліди і наради	43
IV. Державні підприємства	50
V. Економічні справи	53
VI. Шкільництво	61
VII. Унія і православ'я	77
VIII. Розцвіт русофільства	86
IX. Опікуни русифікації	96
X. Українці, поляки, жиди і німці	101

ІІІ. ТРАГЕДІЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

<i>Богдан ЛЕПКИЙ</i> . В храмі св. Юра	114
<i>о. Юляян ДЗЕРОВИЧ</i> . Матеріяли до історії мартирології нашої церкви в часі всесвітньої війни	117
I. Маніфести, відозви, поклики, послання	120
II. Переслідування митрополита Шептицького	130
III. Подальші кроки окупаційної влади	141
IV. Відобрання трьох церков в Бродях	157
V. Переслідування гр.-кат. віри в Каменеччині	162
VI. Відібрання уніатам церкви в Щирцю	172
VII. Мартирологія с. Лешнева Брідського деканату	177
VIII. Відбирання уніатам церков у Львові	184
IX. Евлогіївські оргії в Ременові, Куликівського деканату	197
Вивезене росіянами українське духовенство в азбучнім порядку	203
Спомини о. Андрія Білецького про виїзд митрополита Андрея Шептицького до Росії та інші події 1914 р.	205

До історії православного наїзду	207
3 днів смутку і горя	210
Миколаївський деканат в часі російської інвазії	213
3 Сокальщини	217
Наше духовенство і церков в часі російської інвазії в Тербовельському деканаті	218
3 оповідання політичного полоненого о. Юрика	220
За що вивезено митрополита Шептицького	223
Броди. Як поширилося православ'я в Брідщині під час московського наїзду	225
Жовтанці (повіт Жовква). В який спосіб Жовтанці перейшли на православ'я	226
Торжество православия в Куликове	229

IV. СПОМИНИ З ЧАСІВ ОКУПАЦІЇ

<i>Андрій ЧАЙКОВСЬКИЙ</i> ВІСІМ МІСЯЦІВ ПІД МЕДВЕЖОЮ ЛАБОЮ	234
<i>Ярослав ЛЕВИЦЬКИЙ</i> 3 ДНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІНВАЗІЇ	257
<i>Осип ПАРТИКА</i> СПОМИНИ З МОСКОВСЬКОГО НАЇЗДУ	283
<i>Ю. С.</i> СПОМИНИ З ЧАСІВ РОСІЙСЬКОГО НАЇЗДУ	304
<i>Мстислав РУС</i> З ПЕРЕЖИВАНЬ ПЕРШОГО НАЇЗДУ	310
<i>Іванна БЛАЖКЕВИЧ</i> ЩОДЕННИК. (30.7.1914 – 9.6.1915)	318
<i>Григорій СКАСКІВ</i> ПІСЛЯ ВЕЛИКИХ ЖЕРТВ – НЕСПОВНЕНІ НАДІЇ	338
<i>Григорій СКАСКІВ</i> 1917 РІК В ГАЛИЧИНІ, ОКУПОВАНИЙ РОСІЙСЬКИМИ ВІЙСЬКАМИ	343
<i>Ярослав КУРДИДИК</i> З ІСТОРІЇ ПОДІЛЬСЬКОГО СЕЛА (1914-1917)	350
<i>Кирило БЕЗХЛІБ'ЯК</i> Страх перед війною	357

У. СПОГАДИ ЗАСЛАНЦІВ

<i>Стефан ФЕДАК</i> МОЇ СПОМИНИ	360
<i>Константа МАЛИЦЬКА</i> НА ХВИЛЯХ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	375
<i>Володимир ОХРИМОВИЧ</i> ЗІ ЛЬВОВА НА АНГАРУ	393
ПРО НАШИХ ЗАСЛАНЦІВ В РОСІЇ	409

VI. МОСКОВСЬКА ОКУПАЦІЯ ГАЛИЧИНИ НА СТОРІНКАХ ТОГОЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ (інформація з регіонів)

Як господарять наїздники в Східній Галичині.....	412
З освободжених Бережан.....	417
Зруйнований повіт. Бережанщина по відході росіян.....	418
Бобреччина під час і після наїзду	420
Три роки російського панування в Борщівському повіті.....	422
Росіяни в Бучачи	426
Московська і вшехпольська господарка в Городку коло Львова і в повіті	428
Долинщина по російським наїзді	430
Жовківщина під час і після наїзду.....	431
Мости Великі (повіт Жовква). Знищення москалями українських товариств. Брак соли і коней	435
Заліщики під час другої інвазії і по визволенні	435
Із увільненої Золочівщини	437
З Калуша	439
З російських днів Калуша (1917).....	441
Руїна українського Калуша. Лист п. д-ра Івана Курівця	441
Кіцмань: про страшні знущання москалів над жидами	445
Крукеничі (пов. Мостиська). Московський наїзд і освободження.....	445
«Українці» у російського воєнного губернатора Львова Шереметева.....	447
Лист невідомого з окупованого Львова	450
Перша візита російських офіцерів у львівській «Просвіті» і опечатання каменіці.....	452
Московський розбій на товаристві «Дністер».....	453
Первый царский день во Львове.....	456
Рік тому [візит царя до Львова] [скорочений виклад].....	457
Освящение нового православного храму во Львове.....	459
З перед двох літ. Арештування українців у Львові під російським наїздом	459
Львівські закладники в Києві	460
В справі вивезених росіянами	462
Список вивезених росіянами зі Станіслава.....	467

Полонені і вивезені українці. Дальший виказ.....	468
Вивезені галичани.....	469
Москалі в Коломиї.....	470
Москалі на Лемках. Мушина, кінець лютого 1915.....	471
Лемківщина по прогнанню ворога.....	473
Наслідки русофільської пропаганди на Лемківщині – у Мушинським і Грибівським окрузі.....	474
Козаки у Волосові.....	475
Рава-Руська. Московський наїзд і московська управа в повіті.....	476
Радехівщина в часі московського наїзду.....	479
Рудно. Із російського лихоліття.....	481
Скільщина в часі війни.....	483
Сокальщина і російський наїзд.....	486
Із Снятинщини.....	489
Старий Самбір під російським пануванням.....	490
Сянік. Знищення повіту.....	495
Що діялось в зайнятій росіянами часті Галичини.....	497
З Товмацького повіту.....	499
З недавньої минувшини. Як поводитись українське село Підпечари під час ворожого наїзду.....	500
Під російським наїздом. Село Братишів (пов. Товмач). Дев'ять місяців в російським ярмі.....	502
Дещо з освободженої Угнівщини.....	503
Чесанівщина. Вісти з краю.....	506
Лист з України.....	508
Яворівщина під російським наїздом.....	509
Ярославщина під час війни.....	511
Ограблення палати гр. Шептицьких в Прилбичах.....	514
Чим був російський наїзд для українського громадянства.....	515

VII. РЕЦЕНЗІЇ

ЛЬВІВ В ЧАСІ НАЇЗДУ.....	518
<i>Ігор КАЛИНЕЦЬ</i> Історія все-таки вчить.....	523
<i>Від упорядника</i> Кілька слів на завершення.....	525

*Світлій пам'яті Ігоря Мельника,
великого Львів'янина,
дослідника історії нашого королівського міста
присвячується*

Передмова

ЗОЛОТИЙ ВЕРЕСЕНЬ 1914 РОКУ

---

100 років тому, тобто за життя наших дідів і прадідів, чобіт московського окупанта вкотре ступив на землю Галичини. Духовне серце відроджуваної України, осередок незалежницької думки й пропаганди, більмо в очі російського імперіалізму, мусило загинути.

Уже перші дії окупанта продемонстрували, заради чого саме він прийшов. Тотальне закриття усіх українських культурних, політичних та громадських установ, арешти українських діячів, насаджування православних батюшок на парафіях. Усе це почалося з перших днів. Наїзникові допомагали місцеві ренегати, підготовані московською охранкою москвофіли. Саме вони склали списки «неблагодяждьожних», саме вони писали доноси, і саме вони потім десятками тисяч дременули на схід після переможного наступу австрійської армії напровесні 1915 року.

Треба зазначити, що місцеве населення чи не вперше стикнулось з московськими в часи Хмельниччини, коли стрільці Бутурліна брали участь в облозі Львова у 1655 р. Козаки просто торопіли від жорстокості своїх нових союзників, які, ідучи маршем через Галичину, на відстані 20-60 км обіч свого шляху палили усі поселення. Хмельницький навіть категорично заборонив штурмувати московитам оточений ними Гусятин, де сховалося чимало місцевих мешканців. Цікаво, що під час перемовин щодо долі обложеного Львова Василь Бутурлін вимагав, аби місто присягнуло на вірність московському цареві. Це викликало гострий протест генерального писаря Виговського і полковника Тетері та категоричну відмову львівських райців.

Згодом наші предки бачили на Львівщині на початку 1700-х самого Петра I, а в 1809-1815 рр. Росія тимчасово володіла Тернопільським краєм, у 1849 р. війська Ніколая Палкіна перейшли через наші землі аби придушити повстання угорців проти Габсбургів. Архітектор Василь Нагірний у мемуарах згадував оповідь своєї бабуні з села Гірне при стрийським гостинци, яка пам'ятала про той похід. «Оповідали, – бувало, – старі люде, очевидці, що салдати були дуже побожні, хрестилися три рази, чи то перед їдою, чи навіть питтям води, низько кланялися перед іконою св. о. Николая, а як зачули церковні дзвони, то, де хто став, бив поклони. Попри оповідання про побожність москалів ходили й оповідання про їх зручність в крадежі. «Москаль крав, що побачив: кури, гуси, безроги, а головно овес і сіно, і то так зручно, що годі було його виловити». А наскільки правдиве було оповідання моєї опікунки-баби, – то капітан з поворотом з Угорщини і мене малого був украв, та аж на другім селі догнали його мої тітки та мене відобрали».

Отож, Московщина завше була чужим для нас, галичан, утворенням, чужим, насамперед, ментально, носієм відмінних духовних цінностей з державною моделлю східного візантійського абсолютизму, пронизаного підступністю та лицемірством. Ця імперія, кордони якої впродовж віків неухильно підсувалися до нашого краю, завше була ворожою для нас. Наші пращури постійно боронили рідну землю від східного наїзника, який ніколи не був нам братом. Хоча, приміром, один із моїх прадідів опинившись в часі I світової війни в російському полоні, повернувся звідтіля аж по революції і до смерті з вдячністю відгукувався про простих росіян із Сибіру, де він перебував у неволі. Іншому прадідові, заступникові війта у селі під Тернополем, пощастило менше – його ледь не зарубали «казакі», запідозривши в шпигунстві на користь австрійців і потявши на його очах на капусту самого війта, що необачно скористався біноклем. Прадід так перейнявся пережитим, що впав у депресію, зліг і незабаром віддав Богу душу... [Дідусь же з іншого боку, натомість, усю війну провів на італійському фронті, звідки вернувся палким прихильником середземноморської кухні та культури, але добре зрозумів могутність східного ведмеда. На цьому ґрунті він навіть мав суперечки з сільськими юнаками – бандерівцями, які у 1944-му пояснювали «старому австріякові», як-то вони хвацько пропускають військо москалів через Галичину і потім переможно вдарять по ньому ззаду, затиснувши в кліщі разом з німцями...]

За якісь сорок років з моменту створення Австро-Угорської дуалістичної імперії українці в Галичині зробили нечуваний поступ. Вони створили свої політичні партії, господарчі і навіть страхові компанії, численні газети та часописи, українською мовою велось викладання в гімназіях і навіть частково в університеті, місцевий сейм мусив рахуватися з українським парламентарним представництвом. А в сусідній Російській імперії таке-сяке пробудження українського життя почалось лише по революції 1905 р. Втім, майже одразу відновилася реакція і почалася швидка втрата здобутків українства.

Натомість у Галичині, тільки-но чобіт московського окупанта в 1914 р. ступив на її землю, як уся густа мережа організацій, створена неймовірними жертвами і зусиллями українців краю, пішла з димом. Опустілі парафії, звідки священики втекли разом з австрійським військом, автоматично обсаджувалися православними отцями. Провідних діячів українського табору арештували і спровадили в «неісходімую» Сибір. Митрополит Шептицький одним з перших був інтернований і вивезений на схід.

Російські чиновники в своїх діях керувались порадами з підготованої напередодні війни галицькими москвофілами, що осіли в Києві, брошури з корисною інформацією про те, як слід ідентифікувати і відтак знешкоджувати «мазепинців». В подальшому їм дуже допомагали антиукраїнські публікації у відновлених москвофільських виданнях, як-от у «Подкарпатской Руси».

Як відомо з історії, звикло усі інші окупанти намагалися передусім економічно виснажити захоплені землі, натомість Російська імперія дбала насамперед про духовне уярмлення приєднаних «інородців», нищила світоглядні основи населення краю. Відтак головний удар Москви припав на культурно-освітні заклади галицьких українців і на їхній актив.

Наші установи та осідки організацій обшукували, книги привселюдно спалювали. Читальні замикали, діяльність інших українських установ також забороняли. Українська преса перестала виходити, на замкненій львівській «Провіті» замаюрів російський триколор. Для поновлення діяльності клубів, союзів чи товариств слід було отримати спеціальний дозвіл від генерал-губернатора. Подання від українських

організацій автоматично відкидалися, як «мазепинські». Були замкнені також українські книгарні. Уже 19 вересня 1914 р. з'явилась заборона продажу будь-яких книг російською чи малоросійською мовами, якщо вони не видані в Російській імперії. Наприкінці жовтня 1914 р. бібліотекам заборонили видавати читачам видання українською мовою. Навіть приватні особи мали здавати українські книги військовій владі для знищення. Було заборонено навіть вживати «малорусское наречіє» в усіх адміністраціях, організаціях та товариствах.

Після створення мережі репресивного жандармсько-поліцейного управління почалися систематичні арешти «мазепинців» – політиків, вчителів, студентів, священників, труси у їхніх помешканнях, висилки на Сибір, всерйоз розглядалося питання про переселення частини галичан на Далекий Схід, натомість планували спровадити 300.000 росіян до Галичини. Дуже великий трус відбувся у ніч на 18 лютого 1915, коли у Львові було затримано понад 60 осіб з українського активу, серед них ректора Львівської духовної семінарії о. Боцяна, заступника голови «Українського педагогічного товариства» Костянтину Малицьку, директора «Краєвого союзу торговельних спілок» Костя Паньківського, директора «Народної торгівлі» Степана Федака, адвоката Володимира Шухевича та інших. Догори дригом тої ночі перевернули усі будинки НТШ.

Найдовше продовжувало функціонувати українське страхове товариство «Дністер», але його діяльність майже паралізували, агентам забороняли виїздити в провінцію і провадити там практику. В листопаді 1914 р. зачинили за доносом москвофілів останню нашу книгарню при цьому ж товаристві за продаж мап України, як самостійної держави з межами від Сяну до Дону. А знайдені там при обшуку мапи, листівки з портретом Мазепи та численні українські видання були публічно спалені. В середині березня 1915 діяльність «Дністра» була остаточно припинена, а частину його працівників заарештували.

Поведінка російської окупаційної бюрократії дуже скоро звела нанівець весь авторитет нової влади, її дії викликали тільки ненависть та озлоблення. Край потерпав від глибокої соціально-економічної кризи, пошестей і катастрофічного зниження рівня життя, особливо у прифронтових зонах. Галичина потрапила у вир страждань та руйнації. Постала правдива гуманітарна катастрофа українства.

9-11 квітня 1915 р. цар Ніколай II відвідав нове надбання імперії – Львів, щоб засвідчити його належність до «єдиної, великої, неподільної Росії». Москвофіли вітали царя розкиданням конфеті з порізаних, захоплених у Перемишлі, австрійських банкнот, що завдало чимало роботи львівським двірникам. Маси звезених до Львова москвофілів вигукували: «Ура!» та «Да живіот Росія!» На честь приїзду «Єго велічества» були проведені чергові повальні нічні арешти українських інтелігентів. Наприкінці візиту самодержець, зворушений прийомом, проголосив: «Спасібо за сердечний прійом. Да будет єдіная, могучая, нераздельная Русь!»

Арешти українців були дуже брутальними. Людей забирали напіводягнених, без грошей, заляканих до смерті. У документах затриманих не зазначалася їхня провина. Судів, зазвичай, навіть не було. Людей без слідства висилали до Росії, скеровуючи здебільшого в східні райони країни з важким кліматом. В'язничні камери були переповнені українцями, маса людей вмирала у тюрмах та по дорозі на заслання. А в місцях інтернування засланнями ніхто не опікувався, не надавав жодної допомоги. Тільки через Київ перейшло понад 15 тисяч інтернованих галичан. Перелік вивезених тільки визначних українських діячів, за даними Загальної Української Ради, становив на початок 1916 року 171 особу.

При поспішному відступі російської армії на галицькому фронті в травні 1915 р. були здійснені чергові арешти вцілілого українського активу. Із 700 вивезених з Галичини заручників близько 470 складали українці. Вивозили найкращих представників української інтелігенції. Серед заручників від Львова опинились: адвокат Стефан Федак, сотрудник львівської церкви св. Юра о. Микола Щепанюк, суд. радник Роман Сосновський, наградник міської управи Спиридон Баньківський, краєвий інспектор ріл. шкіл др. Михайло Коцюба, кр. інспектор народних шкіл Іван Магіїв, директор Краєвого Союзу Кредитового Кость Паньківський, проф. архітектури в політехніці Іван Левинський, директор Національного музею д-р Ляріон Свеніцький і ад'юнкт політехніки Володимир Бачинський.

При відступі російські солдати цілеспрямовано палили найсвідоміші українські села, а також ретельно грабували українські установи (НТШ, Дністер, Народну лікарню тощо). Майже скрізь москалі при відступі палили хліб на полях. Це зумовило згодом голод у визволених місцевостях.

Тоді ж почалася шалена агітація і згодом евакуація «руських» (московфілів), яких виїхало понад 100. 000 осіб, з однієї тільки Жовківщини – понад 10. 000. Людям обіцяли землю, роботу і кошти, по рублю «суточних», лякали репресіями «германцев», які повернуться і всіх покарають. Біженці, як правило, не отримували жодної допомоги в російських губерніях, маса їх серед хаосу відступу мільйонних армій померли у дорозі від голоду, хвороб і холоду! Близько 50. 000 людей спочатку поселили на шубківському артилерійському полігоні площею 50 кв. км. біля Рівного, у болотистій місцевості з браком криниць. Серед втікачів одразу ж спалахнула епідемія холери. Військова влада придумала біженцям такий карантин: по 1000 осіб заганяли в поле, оточене солдатами, і тримали їх там тиждень, якщо ніхто б не захворів, то мали б цілу партію відпускати для подальшого переселення. На практиці однак завше хтось мав розхворітися, і карантину не було видно кінця. Тільки окремі щасливці голіруч змогли вирватися з того пекла і повернутися додому. Більшість же на довгі роки застрягла в неозорих нетрях імперії. Хтось, як Галан, згодом повернувся додому комуністом, а хтось поповнив лави денікінської армії і поклав кості за царя...

Так трагічно закінчилася перша фаза московського «визволення» Галичини у 1914-1915 рр.

Значимо, що свою руку до української гекатомби доклали й польські реакціонери, які в перші дні війни здійняли галас про «руську зраду» і нацьковували австро-угорські війська на невинних українських селян та священників. Сотні людей було повішено без слідства за законами воєнного часу, тисячі опинились в концтаборах (Талергоф та інші)...

Давно те діялось. Уже мало хто й пам'ятає навіть з переказів рідних про ті сумні часи, але забути про них не має права. Бо імперія ніколи не спатиме спокійно, поки дихає і живе духовне серце України – Галичина і її сини.

Події останніх років, прихід «руського мира» на Донбас, які супроводжувалися новим погромом українства, закриттям українських шкіл, бібліотек і церков, побиттям і навіть вбивствами активістів і священників, засвідчили, що агресивність антиукраїнських елементів в Україні після совітсько-комуністичної ментальної деформації зросла нечувано. Тепер вони готові йти до краю, налаштовані на фізичну зачистку українського етносу у Східній Україні.

І врешті, що торкається нашого краю, на жаль, досі ніхто системно не дослідив впливу російських наїздів на Галичину у ХХ столітті (у 1914-17, 1939-41,

1944-1991 рр.), їхньої політики «розукраїнування» цього краю, з деформуванням і спотворенням морально-етичних стандартів автохтонів, ламанням у них національного і морального стрижнів. Адже, попри відсутність голодоморів на нашій землі, тривалі репресії і депортації, постійні провокації НКВД, переслідування національної церкви та патріотично налаштованих осіб призвели до того, що термін пост-геноцидної знищеної нації стосується і нас, галичан.

* * *

Цей збірник, поза фундаментальною працею І.П. Крип'якевича, укладено, головню, на підставі публікацій тогочасної галицько-української преси, здебільшого написаних одразу ж по звільненні більшої частини нашої батьківщини союзними австро-німецькими арміями напровесні-влітку 1915 р. Звичайно, слід робити певну поправку на закони військового часу, обов'язковий тоді дух австрійського патріотизму в усіх статтях. Однак наведені в них численні факти огидної поведінки російської державної машини на «ново-приобретённой» території Галицької Русі промовляють самі за себе. Вона стала своєрідною прелюдією до чергового приходу «перших москалів» у 1939, коли усі репресії знову повторилися, цього разу уже просто в катастрофічних масштабах. Наведені в збірнику розмаїті факти яскраво свідчать облудність тези про «єдину східно-слов'янську родину», про братні взаємини українців і москвинів. Історія доводить, що, схоже, одночасно ніколи не зможуть мирно співіснувати пасіонарна українська Галичина і Московська імперія. Має залишитися лише хтось один!

У зібраних текстах здебільшого збережено їхні лексичні та фонетичні особливості, втім для ліпшого сприйняття зроблено деякі корективи, основні з яких зазначимо. Зокрема, було уніфіковано різне написання одних і тих самих слів, їх зведено до найправильнішого з-поміж використаних варіантів. Якщо серед них траплялося написання слова відповідно до сучасних орфографічних норм, то всі інші варіанти зводилися до нього.

Дотримано й археографічного правила фонетичної відповідності графічній передачі текстів: літера *i* поправлена на *u* у словах: *трівкий, тривога*; *u* поправлено на *i* у словах: *академик*; *є* поправлено на *я* у словах *значіннє, вражіннє, довір'є тощо*; *e* на *u* у словах *оден, люде, росіяне*; *o* на *a* у словах *богато, помогати, хозяйство*; *a* на *o* у словах *салдат*; *u* на *e* у словах *офіцир, аптика, властий, інжинір, людий, ледви*; *я* на *a* у словах *західня, міжнародня, народня, східня*; *i* на *e* у словах *вражіння, інжинір, річи*; усунуто переважно деякі правописні анахронізми (*білля, висий, воздух, вьсо, глубокий, дальше, жалоба, желізниця, жерело, зелізниця, здоровля, знакомий, кождий, кромі, лекше, менче, мінута, мійський, молодіж, мундур, низше, образования, обув, побіда, познакомитися, пол, правительство, принято, сейчас, славянський, стація, судія, ученик, умовий, хороба, хорий та ин.*), у відповідність із сучасним правописом приведено написання слів з апострофом та м'яким знаком (наприклад, *війско-військо*), подвоєння приголосних, написання префікса *роз-* та слів зі спрощенням у групах приголосних *сти, ждн, рдц (сердце, тиждня, істнування, користніше, намістник, областний, пошестний)*, написання слів разом, окремо та через дефіс (*щодня, хотіла б*) та написання слів іншомовного походження, суфікс *ійш* у прикметниках вищого ступеня поправлений на іш: *ранійше-раніше, пізнійше-пізніше, важнійше-важніше, обережнійше-обережніше*.

У випадках відокремлення частки *ся* у дієсловах типу *сповідаю ся* та ін. вона долучена до слова без застережень. Збережено вживання форми *инийш*.

До малозрозумілих слів та діалектизмів подано пояснення у примітках. Цитати і терміни іноземними мовами, окрім російської, перекладено.

Додано також ситуативні коментарі, які включають ідентифікацію окремих персоналій, пояснюють маловідомі терміни чи певні історичні події. Уніфіковано написання власних назв, прізвищ та географічних назв, які автори і редактори писали по-різному. Пунктуацію проведено відповідно до сучасних правил.

Наприкінці прагнемо висловити глибоку вдячність керівництву і співробітникам львівської бібліотеки АН ім. В. Стефаника (з відділів періодики, україніки та рідкісної книги) та науковцям відділу «Літературний Львів I-ої пол. XX ст.» ЛІМ, за професійну і прихильну допомогу в роботі з першоджерелами, директору бібліотеки Львівського національного медуніверситету Марті Надразі, за цінні методологічні поради, Олександрові Коробову за надані світлини Львова з його унікальної колекції переписних листів, а доценту Остапові Семеніву – за постійну різнобічну істотну підтримку цього проекту і цінні поради.

* * *

Цей збірник є першим виданням нової видавничої серії «Галицький архів». Зацікавлених прохання звертатися на електронну адресу: zunr1918@gmail.com

Володимир СЕМЕНІВ,
член Історичного клубу «Холодний яр»

ІНВАЗІЯ

Несем вам, чого у нас так много –
Великих слів, військ, амуніції,
Кличів всесвітних і амбіції.
І більш нічого?
Нічого? Де там! Ви ще не видали
Такого сала, сахару, як в нас,
Невідомі такіі вам скандали! –
Та в добрий час!
Авжеж, авжеж! Відвідаєте Тотьму
і Томськ, і Омськ, Іркутськ, Якутськ, Валдай
і розкіш острогів, тайги спасенну потьму. –
Бог дай, Бог дай!
Да так і след. Ми, бач, на теє й православні.
Щоб вас від іга римського спасать.
Адже папісти ви, враги Христові явні. –
Будем гасать!
Овва! Нікак! У нас, брат, все порядок!
У нас простор і генералів тьма,
Ви-ж що таке? І назви вам нема. –
Данилів спадок.
Даніла? Не слыхал об этом нікагда!
А ви – Мазепінци, вот это дело верно!
Вот с этим справімся ми круто, гаспада!
Живем мізерно.
Отсе нам відомо віддавна, то й везем
Рублів до вас несосвітенну силу –
Бумажкі новия. А що за них знайдем?
Хиба могилу.

16. 09. 1915
Іван ФРАНКО

І. ПЕРЕДЧУТТЯ

Віддавна заглядав заздрим оком на наш край московський царат, віддавна мріють царі московські, як би вже і сю невідзискану частинку України запрягати у своє ярмо, та досі не мали вони часу нами займатися. Геть аж в іншому кутку своєї держави, коло великого океану, в Китаю, в Манджурії, в Корей шукали вони собі нової землі, нових підданих. Та там їм це не повелосся. І ось побитий, відпертий Японцями на Сході, царат знов вертає на Захід.

Від того часу не проходить дня, аби ми не читали в газетах, що тут або там в Галичині прилапано російського шпіція, а то таки й цілу банду; не проходить дня, аби ми не довідувалися, що там мала Росія дістати пляни галицьких кріпостей, а тут мали висадити в повітря міст зараз, як тільки козаки російські вступили би до Галичини. Не проходить дня, аби всі газети московські не репетували на всі голоси, що найвищий вже час забрати Галичину під москаля!

Ми знаємо, що російський двохголовий орел все жив з розбою і гвалту, все живився чужою кров'ю, але все ж – звідки така ласка, звідки така увага для нашого краю? Ані такий великий, ані такий багатий він не є. Чого ж Росії так забаглося мати його під собою?

Ось де причина сьому! По той бік Збруча, ген аж через Дніпро до самого Чорного моря і гір Кавказьких, лежить дуже великий край. Живуть в тім краї такі ж самі люди, як і в нас десь коло Перемишля або Бродів, що є такі ж самі українці, що говорять тою ж самою мовою, що й ми. Вже більше літ двіста є той край в московській неволі.

Як прилучили Україну до Москви – цілі п'ятьдесят літ без перерви боролися

наші закордонні брати з московським наїздом, не раз виганяли москаля з краю, та врешті... забракло їм сил. Москва, як та шевська смола до чобота, скоро чепиться якогось краю, то вже його з рук не пустить. Так сталося і з Україною. В 1709 р. за гетьмана Мазепи задушено остатнє повстання

України проти Москви. З того часу наш край, як та муха в павутинню, тріпочеться в «братніх слов'янських» обіймах москаля.

І ось в той самий час, коли Росія думала, що вже раз на все дала собі раду з Україною, що наш нарід не годен вже ніколи прокинутися до вільного життя, в сей самий час українська думка починає будитися в Галичині. В Росії українцям не вільно навіть по сільських школах вчитися на рідній мові, а в Галичині й на університеті викладають по-хлопськи. В Росії учителі-москалі не дозволяють читати нашим школярам Євангелія в своїй мові, в Росії закривають «Провісти», а в Галичині українське друковане слово має повну необмежену волю. Сього Росія стерпіти не хоче. Бо національна свідомість не знає границь: збуджена в Галичині, вона вже прокладає собі дорогу до російської України, де люди, що вже забули «хто вони, чії сини, яких батьків», починають приходити до пам'яті. Вже починають українці в Росії жадати волі для свого слова, для своєї преси, для своєї школи... А прийде час, коли вони подякують

¹ «Вперед» (Львів, орган укр. соц-дем. партії). – 1 лютого 1912.

Москві за опіку та скажуть, що вони вже є дорослі та її не потребують. А на се Москва добровільно не згодиться. Чи ж на те вона мордувала й мордує досі наш край, аби колись втратити його? Чи ж на те вона московщила і московщить наш нарід, аби потім дати йому свобідно національно розвиватися? А знає Москва добре – що як вона не лютує на Україні, як вона не дусить нас там – поки Галичина є поза її границями, доти вона собі ради з Україною не дасть. Доти вогник національної свідомости і протесту проти національного поневолення все буде перекидатися з Галичини до України і хто знає – може запалить там такий пожеар, якого ще Росія не бачила.

Осе й є причина, чому так на гвалт потребує Росія забрати собі Галичину. Їй треба знищити українців і тут, треба і тут перевернути наших людей на москалів. Для того вона посилася сюди нашим зрадникам – кацапам мільйони рублів, для того вона заливає наш край своїми шпійонами, для того зорганізувала Москва у нас з своїх шпійонів навіть партію політичну.

Москалі та їх наймити голосять, що вони хочять оборонити наш край від поляків. Підла брехня! Ми знаємо, як вони боронять. Як відлучаючи Холмщину, кричали москалі також, що боронять наш люд перед поляками. Та що показалося? Вже тепер українські «Просвіти» в Холмщині закривають, а дітей в школах замість по-польськи зачинають вчити по-московськи. То само було би і в нас, якби дісталися під Росію. Тому всі ті, які захвалюють московський царат у нас, всі москвофіли є або люде темні, обдурені, або свідомі наймити царату, котрі за рублі продають наш нарід в московське ярмо. Велику вину за те, що в нас шириться московська зараза несуть на собі і польські верховоди краю, які подають руку московському царатови на спільну борбу проти нас, а на російську пропаганду в Галичині примикають очі.

На нас лиш самих здані ми є в борбі з цареславною пошестю. А боротися в нею треба таки зараз, в тій хвилі. Коли, на жаль, ся борба ведеться у нас не систематично і не так як треба.

Оповідано, що в полудневій Азії є така гадюка, що як вона лиш подивиться на свою жертву, та лише дурніє, тратить сили і не годна ані втікати, ані боронитися, ані рушитися з місця. Тоді гадюка, як на убезвладнену, кидається на свою жертву. Здається, такий самий параліч охопив і нашу суспільність.

Московська гадюка все ближче є і ближче сунеться до нас, вже чуємо її сичіння, вже чуємо її смердячий віддих..., а ми, немов скам'янілі, стоїмо, чекаємо, аж вона кинеться на нас.

Не чекати нам треба, а боротися з московським царатом та його запроданцями не на життя, а на смерть. Коли почалася турецько-італійська війна, заклали турки «Товариство ненависти до Італії». Ми не потребуємо закладати т-во ненависти до Росії, але сю ненависть до неї ми повинні плекати і ширити в краю, де лиш дасться і як лиш дасться, в газетах, відчитях, брошурах, розмовах, пригадуючи нашим темним, одуреним москвофільскою наукою хлопам, що Росія – то є гвалт, насильство! Росія – то національна неволя!

Росія – то є пекло для хлопів і робітників! Росія – то є темнота, гніт і національна смерть для нашого народу! Теперішня хвиля є страшна хвиля. Не знищимо тепер у себе в корени московської зарази, потім буде запізно!

Проч з Росією! Проч з царатом! Нехай живе вольний український народ!

Росія вже здавна має охоту загорнути Східну Галичину. Російські політики не раз вже говорили, що віддали би за Східну Галичину цілу Польщу, яка є під Росією. А під час балканської війни, як грозила небезпека війни Австрії з Росією, то москалі вже таки добре готовилися загорнути наш край. Тепер війна скінчилася і настав спокій на Балкані. Але Росія не може успокоїтися. Російські міністри кажуть, що Росія буде лише тоді великою і сильною державою, як Україна лишиться на все частину Московщини. Сю ціль гадають вони досягнути лише в той спосіб, як змосковщать український нарід. І тому вже від довгих літ пробують сеї великої штуки. Але вона їм не вдається. Деякі москалі пояснюють се тим, що московський нарід тепер самий ще темний і некультурний, тож не може других народів московщити, але за якийсь час, як москалі дорівнюють культурним народам, то й українців їм буде легше змосковщити. Але поки сонце зійде, роса очи виїсть. А сею росою для московських очей є Східна Галичина. Каже російський уряд: «Добре, ми нищимо в Росії Україну, але що з того, коли на се місце виростає Україна в Австрії, в Галичині і на Буковині. Як там чотири мільйони українців сотворить рідну культуру, то колись прийдуть на поміч Україні в Росії і буде великий 40-мільйонний український нарід, а як відлучаться ще і білоруси (до 10 мільйонів, то зі «100 мільйонного руского народа» лишиться іно 50 мільйонів правдивих москалів на неврожайних землях. І як такий нарід може мати будучність? Скорше вже тоді може мати будучність нарід український, котрий живе на урожайних землях і буде мати у своїм посіданню Чорне Море, а москалі будуть відірвані від моря на полудни, а ще як втрачуть зимне море на півночі, то лишаться без води, так як Польща, котра рахувала так само як Росія на чужі моря, а лишиться зі своєю рікою Віслою, а Росія зі своєю рікою Волгою. Московські учені пишуть навіть, що так мусить статися, бо се історична конечність, бо в історії нічого не дається пошахрувати, але російський цар і його уряд не хочуть так спокійно погодитися з історичною правдою. Вони гадають, що Україну таки якимось чудом вдасться їм убити. Але треба убити, кажуть вони, не лише російську Україну, але й австрійську. На поміч в тім злочині рахує царський уряд на нашу кацапню, яка має тепер прихильно настроювати руських селян в Галичині і на Буковині для Росії, аби нарід ішов за нею, як за кілька літ схоче загорнути сі краї під панування московського кнута і шибениці. Але і російський уряд і наша кацапня тепер в страшній розпуці, бо українська ідея цілком у нас порідила і знищила кацапську гніль і підлоту. Найлегша робота була би для Росії якби зараз загорнула Східну Галичину, замкнула нас усіх до криміналу і зачала московщити наш край. Але хоч вона і велика, то має до сього закороткі руки. Одначе зате довгі руки мають наші кацапи і наставляють їх до царського уряду та повідають: «Дайте рублів? Ми рублем зробимо те, чого ви не можете зробити мечем». І Росія бачить в наших кацапах, тих підлих зрадниках Юдах – свою остатну дошку рагунку проти України і силе їм рублів, кілька може. От недавно, як ми вже писали, хотіли москалі обсіпати рублями галицьких кацапів з приводу голоду, який панує в нашім краю. Але московська інтелігенція відмовила жертв на таку погану нечисту ціль. З тої причини царський уряд постановив силою лушити з темних хлопів на галицьких кацапів. І видав таке розпорядження, щоби московські попи збирали на кацапню остатні копійки від хлопів, а учителі від бідних школярів, а

² «Свобода». – № 51. – 8 грудня 1913.

офіцери від бідних простих жовнірів. В той спосіб від найбідніших хлопів, переважно українських, московський уряд збере тисячі на наших зрадників. Гірка доля нашого народу, що мусить оплачувати ще своїх зрадників. Австрійський уряд не повинен дозволити на господарку російського уряду в Галичині, а наші люди повинні приложити до цього свою руку, бо се нечувана ганьба, аби російський уряд смів грабувати наших братів-хлопів і їх дітей в Росії на те, щоби оплачувати тут в нашім краю підлих зрадників нашого народу і шпигунів російських. Нарешті й у нас вичерпається терпелівість, і ми мусимо нашим зрадникам в Галичині і на Буковині зробити життя таким приємним як наші браття мають в Росії під царською нагайкою!

РОСІЙСЬКА РУКА В ГАЛИЧИНІ³

Росія приготовляється до загарбання Галичини і тому вже наперед обробляє наш край, аби потім легше було переіменити його в російську губернію. Передовсім ходить Росії о спинення культурного розвитку українського народу і тому до спілки з поляками працює над знищенням українства в Галичині.

Польські дідичі, вшехполяки, ксьондзи та всякі інші діячі ведуть виразну москово-фільську політику, вислугуючись російському царатови, бо за те мають приобіцяні уступки для польського народу в Росії.

І так завдяки польсько-російському порозумінню в публічному життю в Галичині відчуваємо на кожному кроці руку царату. А та рука господарить в нашім краю, як у себе дома. Видавані за рублі кацапські газети викликають ненависть до Австрії, а захвалюють Росію, опоганюючи рівночасно на велику втіху поляків культурну роботу українців. Та російська рука насаджує в Галичині православ'я і сипле рублі на кацапські бурси та всякі «общества», що є джерелом та опорою зрадницького московофільства. Та сама російська рука кермує також польським опором проти заснування українського університету та сеймової виборчої реформи. Та сама російська рука кермує в Галичині армією шпівонів, котрі так вже розслідили Галичину, що російське правительство знає її ліпше, ніж австрійське.

В послідних часах начальник київської тайної поліції, так званої охрани, підполковник Беловцев видає для розміщених по Східній Галичині російських агентів і шпигунів окремі вказівки щодо справи польсько-українського порозуміння, справи соймової реформи виборчої і справи українського університету. Російські агенти, котрих є найменше 150 і котрі панькаються з найвищими польськими діячами та політиками,

Михайло Качковський

³ «Свобода». – № 3. – 22 січня 1914.

одержали поручення спиновати всіми способами поладження сих справ і викликувати ворожий настрій супроти українців.

А що ті агенти не дармо беруть гроші від російського царя, се бачимо всі добре. Та й російське шпигунство для військових цілей процвітає дальше. В'язниці в Галичині вже переповнені російськими шпигунами, а тут щодень вичитуємо в газетах про арештування нових шпигунів. Бо Росія так непохитно стремить до своєї ціли, що на місце кожного арештованого агента чи шпигуна присилає десятьох нових. Не переборщимо, коли скажемо, що Галичина знаходиться вже тепер в руках Росії.

Бачить все то австрійське правительство, але що-ж? Боїться поляків. Без польського попертя не один день втриматися зможе ніяке австрійське правительство, і тому український нарід все ще зданий на ласку польських верховодів. Дуже боїмося, щоби каяння не прийшло за пізно.

РОСІЙСЬКА РУКА ПРИ РОБОТІ⁴

Скларось так, що якраз рівночасно відбулися в Галичині дві події, які свідчать про роботу російської руки в Австрії. Галицькі москвофіли з великим шумом відбули свій з'їзд, а рівночасно в карнім суді засуджено за військову шпіонажу в користь Росії одного з російських агентів – Гриневича, котрий, як ствердила розправа, був звербований до шпіонської служби осудженим попередньо за шпіонажу Мончаловським, сином визначного москвофільського діяча, під час свого побуту в Петербурзі з театральною дружиною галицьких москвофілів.

Сі дві події як не можна яркіше характеризують роботу російської руки в Австрії. Москвофільські з'їзди проголошують національну єдність нашого народу в Галичині з Росією, москвофільські провідники для заманіфестовання єдності устроюють прогульки до Росії, а учасники тих прогульок вертають назад в характері російських шпіонів.

Се лиш зайвий раз потверджує, що москвофільський рух в Галичині, се перша сторуна, яка має приготувити терен для приходу російської армії і завоювання Галичини до Росії.

Що Росія має апетит на Галичину, се факт доказаний. Сей її апетит – сказати можна – історичний. Вважаючи Галичину частю російської землі, завоювання Галичини вважає вона етапом в «збиранню російських земель». Кажемо: етапом, бо коли б російська імперія розширила би ся до Карпат, тоді новим, дальшим етапом стало би завоювання Угорської Руси. Звідси вже близько до південних Словян, щоби здійснити клич російських слов'янофілів, що «слов'янські ріки повинні злитися в російським морі».

Се – надалі. А поки що потрібна Росії Галичина, щоби здавити огнище українського національного життя, бо сучасна Росія не може уявити собі себе інакше, як національно одноцільною російською державою. А для сього треба зросійщення 30-мільйонного українського народу. Правда, дотеперішня історія повинна би Росію навчити, що се утопія, але річ в тім, що історія звичайно нікого нічого не може навчити. Росії здається, що якби здавила огнище українського національного життя в Австрії, то українське питання стало-б «неіснуюче».

---

⁴ «Діло». – № 8573. – 6 лютого 1914.

Росії потрібна Галичина. Галичину треба завоювати, а для цього треба по-перше підготувати терен, по-друге, знайти привід до війни з Австрією. Одно і друге мають сповнити галицькі москвофіли. Їм припоручено витворити прихильний для російської інвазії настрій серед місцевого населення, вони мають також сповняти роль передньої сторожі російської армії і мають витворити положення, яке дало би Росії привід до війни. Отже мають витворити фікцію, що в Галичині буцім-то живе російський нарід православної віри, що той нарід переслідують, що, отже, Росія сповняє свій національний обов'язок перед «поневоленими братами», хочаби їх визволити з «австрійського ярма».

Одним з проявів творення тої фікції був також теперішній москвофільський з'їзд. Було на нім коло тисячі учасників, – цифра, на яку вже можна «покликатися». А зібрати таку цифру – нічого легшого при матеріальних засобах, яких москвофільський рух завдяки своїм опікунам має доволі. Вистане мати невелику групу інтелігенції, яка остає в зносинах з селянством (священники, адвокати, урядники і т. д.), а все знайдуться темні селяни, які радо згодяться за заплату переїхатися до Львова і грати роль «угнетених росіян». Можна сміло ручити, що такий експеримент удався би не тільки між нашим селянством, прибитим наслідком довголітнього польського гнету, нуждою й темнотою, але в кожному слов'янським народі

Що-ж робить Австрія, щоб паралізувати роботу російської руки? Ми вже нераз вказували на те, що паралізувати сю роботу можна тільки творенням обставин, відповідаючих потребам розвитку українського національного життя. Та замість цього що ми бачимо?

В Галичині наш нарід знаходиться все ще в ярмі польського панування, тих поляків, які власне в сих днях в варшавськiм «Słowi» (див. «Діло» з 4 с. м.) зложили перед лицем Росії святочну заяву, що вони не тільки не відносяться прихильно до українства, але навпаки в Галичині старалися всіми силами зберегти москвофільство при політичнiм життi, за що найліпший з них поніс «мученицьку» смерть.

Таким елементам віддається панування над нашим народом в Галичині!

А в Угорщині наш нарід виставлений на безпощадну мадяризацію, заслуги якої для Росії ось як оцінив в київськiм клубі націоналістів галицький москвофіл д-р Ю. Яворський: «Як яблуко, – говорив він (див. «Рада» ч. 15. з 1 с. м., «Серед «коренних» малороссов»), – зберігають на зиму, обліплюючи його воском, так мадяри зберегли національну чистоту російського народу від варварства галицьких мазепинців. Але я одержав відомости про те, що угорське правительство хоче вже отворити двері до Угросів Галичині, хоче впустити туди мазепинський струмок. Коли се станеться, то се буде останній акт великої драми, й угро-російський нарід погине безповоротно для державної Росії».

Ось як оцінюють мадяризаційну політику агенти російської інвазії!

Що більше, елементи, яким Австро-Угорщина віддала панування над нашим народом, навіть буцімто поборюючи москвофільство, роблять се так, щоб його скріпити.

Володимир Бобринський

Візьмімо мармарошський процес. За вину російської руки судять селян, які були для тої руки тільки сліпим знарядом. Та й ще як судять!

Неначе нарочно хочуть піднести престиж тої російської руки. Аранжують приїзд гр. Бобринського, щоби зробили йому рекламу неустрашимого «героя» або «приятеля» підсудних.

Неначе б переслухання гр. Бобринського справді могло внести якесь світло в справу. Він сто разів скаже і сто разів присягне, що ніякої пропаганди в користь російської держави тут не було. Але читайте орган гр. Бобринського і його приятелів, російських націоналістів «Новое Время», а там сто разів знайдете не тільки потвердження, що се була російська державна пропаганда, а ще й нахвалювання, що тепер та пропаганда буде багато грандіозніша. Нагадаємо, що один такий голос «Нов. Времени» був наведений в «Ділі» і «Новім Слові» 8(22) січня с. р. в статті п. н. «Російська ірредента на Угорщині». Для ствердження характеру агітації, яка дала привід до мармарошського процесу такі голоси вистануть, – і по що було робити рекламу гр. Бобринському?! А підсудні – чи з ними говорив особисто гр. Бобринський, чи інші агенти російської ірреденти – як з одної сторони безперечно оставали під впливом російської агітації, так з другої сторони не можна на них дивитися инакше як на сліпий знаряд російської руки.

Якраз склалося так, що майже безпосередньо по Мармарошським процесі мав відбутися перед карним судом у Львові инший русофільський процес, процес, в яким виступатимуть не угро-руські анальфабети і темні селяни, а самі передові актори російської інвазії на Галичину. Не беручись пророкувати, яку картину розкрив перед нашими очима сей процес, можна вже нині сказати одно: що заподіяв би особисту образу й кривду сим добродіям той, хто хотів би в них бачити тільки сліпий знаряд, нетямущу жертву російської руки, а не свідомих діячів – *sit venia verbo*⁵ – «ідеї» національного й державного ренегатства. На тему зааранжування сього процесу ходять по Львові вже від довшого часу чутки, які в дуже дивнім світлі малюють безпосередніх урядових аранжерів сього процесу. Чутки сі завершуються в сміливих запевненнях, що процес сей заздалегідь так «зручно» уложений, що блямаж спаде не на кого иншого, а на австрійську державу взагалі і австрійську поліцію зосібна. Якби се було правда, то до безтактовностей колишнього процесу Ольги Грабар і політичної нетямуčnosti аранжерів теперішнього мармарошського процесу долучилось би схиблення недалекого львівського процесу – в наслідках своїх політично без порівняння важніше від наслідків помилок двох попередніх процесів. Не слід би звертати уваги на сі чутки, і ми остатні се зробили б, якби ми не знали національно-політичних «поглядів», якими задихані керманичі львівської ц.-к. прокураторії державної і львівського ц.-к. суду карного у відношенню до національних і політичних питань Галичини.

На «погляди» сі і на їх спеціальне значіння із становища інтересів австрійської держави мали ми й українські послы нагоду нераз говорити публічно. Нині мусимо обмежитися до зазначення, що вистане вдуматися в зміст того, що на днях написало в дописи зі Львова варшавське «Słowo» про становище міродатних галицьких польських кругів до буцім-то «форсованого» Віднем «попирання» українства і «поборювання» русофільства, і вистане пригадати собі ряд відомих фактів з партійно-політичної історії останніх років Галичини, – і покласти поруч з сими заявами й фактами кольпоровані по Львові чутки, – щоби поставитись до недалекого львівського процесу ще критичніше, ніж до процесів Ольги Грабар і «мармарошського».

Бо недостежимі є стежки і доріжки, котрими всувається російська рука.

⁵ Будьмо поблажливими (лат.).

**П. ГАЛИЧИНА
ПІД ЧАС РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ**

ГАЛИЧИНА ПІД ЧАС РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ Серпень 1914 – червень 1915

Львів, 1915.

Зміст.

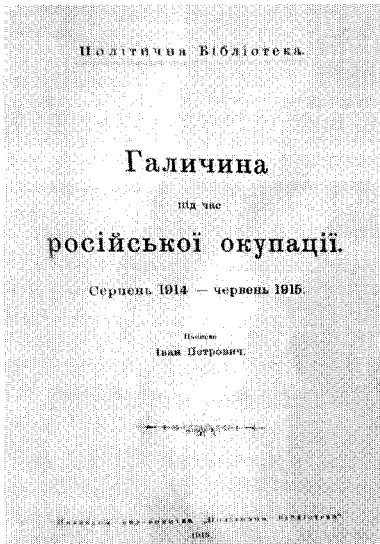
Вступне слово

- I. Русофіли в передень окупації.** «Карпато-русский освободительный комитет». – Прокламація русофілів до галицького народу. – Довірочні інформації для російських офіцерів. – Вірнопідданча телеграма. – Дудикевич на авдієнції у царя. – Маніфест в. кн. Николая Николаєвича. – «Прикарпатская Русь».
- II. Російська адміністрація в Галичині.** Воєнне генерал-губернаторство. – Губернії. – Повітові начальники. – Поліція. – Програма діяльності гр. Ю. Бобринського. – Його погляди і зарядження. – Організація повітів і Львова.
- III. Урядові досліди і наради.** Жовтневі наради у Львові. – Спільні наради міністерств. – Міністеріяльні делегати в Галичині. – Організація судівництва. – Податкова система. – Критика правительственных розслідувань.
- IV. Державні підприємства.** Залізниця. – Пошта і телеграф. – Телефон. – Гостинці і дороги. – Державні маєтності.
- V. Економічні справи.** Інформації. – Нафта. – Організація торгівлі. – Мораторій. – Банки. – Російський імпорт. – Галицький експорт. – Київське Товариство сільсько-го господарства. – Малі підприємства. – Реляція делегата міністерства.
- VI. Шкільництво.** Політика Шереметева. – Д. Н. Чихачев. – Наради у Львові і в Києві. – Дирекція галицьких шкіл. – Курси російської мови в Галичині. – Курси Лохвицької. – Скалон в Петербурзі. – Десять народних шкіл. – Приватні школи. – Церковні школи. – Довірочний меморіал русофілів. – Львівський університет до Варшави!
- VII. Унія і православ'я.** Греко-католицька церква. – Арештування митр. А. Шептицького. – Проекти С. Бендасюка. – Зарядження ген.-губ. Бобринського. – Толеранція? – Евлогій адміністратором Галичини, – Голос обер-прокуратора синода. – Діяльність Евлогія. – Рішення синода. – Успіхи православ'я.
- VIII. Розцвіт русофільства.** Поворот русофілів. – Вірнопідданча депутація. – Відповідь ген.-губернатора. – Відповідь Царя. – «Русский народный совет». – Русофільські товариства. – «Главный краевый благотворительный комитет». – Інші підприємства. – Суперництво русофілів з російською адміністрацією. – Полеміка в пресі сторін.
- IX. Опікуни русифікації.** Обер-прокуратор Саблер про галицькі сироти. – Вивіз дітей. – «Галицко-русское благотворительное общество». – Інші товариства. – Жертви на Галичину. – Міністерство просвіти і шкільні влади. – Виклади про Галичину.

Х. Українці. Поляки. Німці. Жиди. Переслідування українства в Росії. – Перша стріча з Росією в Галичині. – Завіщення українських товариств і преси. – Арештування українців. – Закиди нелояльності. – Будучність українства. – Дискусія в російській пресі. – Маніфест в. кн. Николая Николаєвича до поляків. – Польське русофільство. – Впливи Варшави. – Заява проти оружно́ї помочи Австрії. – «Віддати Галичину Росії і Польщі!» – Російсько-польське братання. – Становище російської власти. – Похвали до поляків. – Німці. – Жиди...

ВСТУПНЕ СЛОВО

Ся книжочка має дати огляд галицького життя під час російської окупації. Пропущено в ній зовсім воєнні події, що знайдуть окремих дослідників, а зібрано тільки те, що відноситься до цивільної діяльності російських властей, до економічного і культурного життя населення. Історичний перелім приніс багато змін в життю Галичини, зверхних і внутрішних. Власть перейшла не тільки в руки іншої держави, але і під управу людей з іншим політичним світоглядом, з іншими громадянськими ідеалами, з іншою культурою. Галицьке життя мусіло піддатися різностороннім розслідам, було розглядане через різні призми. Природні багатства краю, промисл, торговля, сільське господарство, аграрний устрій, законодавство, адміністрація, національні і релігійні відносини і багато інших питань будили інтерес, дискутувалися, переходили критику. З при-

роди речі, незважаючи на воєнні обставини, переведено деякі реформи й інновації, так на полі економічним, як в культурних відносинах. Важною зміною було се, що громадянські впливи дісталися у великій мірі в руки русофільства, а давня сила поляків зійшла до мінімуму. Основні і важкі переімени перебув передусім наш нарід. І хоч сей рік російського панування минувся як сонний привид, для нас він повинен бути не тільки предметом споминів, але також предметом пильних студій, щоби пізнати, де й у чім були небезпеки для нас і як їх на будучність усунути.

Матеріал до таких розслідув має дати ся книжочка. Наш огляд опирається переважно на газетних звістках, нераз дуже випадкових, і не може бути повний і вичерпуючий. Але можемо сказати, що основні моменти діяльності Росії в Галичині ми змогли підхопити і освітлити; нові матеріали, які виявить будучий час, принесуть тільки доповнення і другорядні поправки.

Львів, липень 1915.

І. РУСОФІЛИ В ПЕРЕДДЕНЬ ОКУПАЦІЇ

«Карпато-русский освободительный комитет». – Прокламація русофілів до галицького народу. – Довірочні інформації для російських офіцерів. – Вірнопідданча телеграма. – Дудикевич¹ на авдєнції у царя. – Маніфест в. кн. Николая Николаевича. – «Прикарпатская Русь».

У самім початку кампанії 1914 р., – пише офіційна русофільська реляція, – за ініціативою одного з офіцерів російської служби, видні преставники галицького культурного і громадського життя, що знаходилися завдяки щасливому випадкови в тім часі в Росії, zaloжили в Києві окремиї комітет, якого велике значення легко зрозуміти, коли прийняти на увагу, що в склад його увійшло кількох членів галицького «Народного Совета» («Современная Галичина» – про се нижче).

Володимир Дудикевич

Офіцер, що дав ініціативу до сього діла, се, без сумніву, гр. Володимир Бобринський, який вступив добровольцем у російську армію і носив степень корнета. «Визначні» діячі – се адвокати д-р Маріян Глушкевич зі Львова, д-р Михайло Сохоцький з Турки, д-р Юліян Сьокало і редактор «Прикарпатской Руси» д-р Семен Лабенський; до Росії приїхали «для отдыха», спершу проживали в Одесі у близьких зносінах з чорносотенним діячем проф. Казанським, слідом візвано їх до Києва, куди приїхали 10 серпня. У Львові говорено, що виїхали з Галичини по процесі Бендасюка², в переддень арештування, на пересторогу вшехпольських приятелів.

Дня 11 серпня відбулися в Києві основуючі збори комітету, який дістав назву «Карпато-Русский Освободительный Комитет» (КРОК). Головою став Яворський, секретарем Лабенський, три інші підписувалися як члени. Ціль і завдання комітету були такі:

1. Освідомлювати російську суспільність і освобождуючу російську армію про історичні переживання і теперішнє національно-культурне і політичне положення руського Прикарпаття.

2. Опікуватися воєнними втікачами і полоненими руськими галичанами.

¹ ДУДИКЕВИЧ Володимир Теофілович (1861-1922) – галицький громадський і політичний діяч-русофіл, юрист, доктор права, директор гімназії у Станиславові, депутат Галицького сейма (1908), творець і активіст Русскої народної партії в Галичині, організатор «Русского народного совета Прикарпатской Руси» і його перший голова (1914-1915). Заарештований більшовиками в Ташкенті, помер в тюрмі у 1922 р.

² Львівський судовий процес – один з крупних судових процесів в Галичині напередодні І світової війни проти москвофілів. Суд тривав в березні-червні 1914, хоча 4 арештованих осіб (священники Максим Сандович і Ігнатій Гудима, студенти Семен Бендасюк і Василь Колдра) перебували в ув'язненні з 1912 р. Усі вони активно пропагували православ'я і російську культуру. Їх звинуватили у державній зраді, шпигунстві, образі католицької віри і пропаганді «російського патріотизму». За рішенням присяжних-поляків 6 червня 1914 р., усі звинувачені були визнані невинними за усіма пунктами звинувачення.

Середниками до сього служити:

а) видавання періодичного органу – газети під заг. «Прикарпатская Русь» і летучих листків:

б) устроювання публічних зборів і промов.

В разі окупації Східної Галичини російськими військами К. Р. О. К. переноситься до Львова і передає свої повноваження «Народному Советови».

Напрями діяльності були досить різнородні. У «десятках тисяч» примірників видано прокламацію, яка мала іти між народ і військо. Текст сеї відозви (з датою 29. VII. 1914) є такий:

**Многострадальный Русский
Народ Галицкой земли!**
БРАТЯ и СЕСТРЫ!
Велик Богъ Земли Русской!
Шестьсотъ лѣтъ стонала наша Галицкая Русь въ чужомъ ярмѣ!
Шестьсотъ лѣтъ стоналъ въ лютой неволѣ многострадальный народъ русскаго Галича!
Шестьсотъ лѣтъ лились горячія слезы сыновъ Галичины.

«Многострадальный Русский Народ
Галицкой земли!

Братья и сестры!
Велик Бог Земли Русской!
Шестьсот лет стонала наша Галицкая Русь в чужом ярме!
Шестьсот лет стонал в лютой неволе многострадальный народ русского Галича!
Шестьсот лет лились горячие слезы сынов Галичины.
Шестьсот лет текла у нас русская кровь на потеху врагам нашего народа и всей Великой Руси.

Шестьсот лет трудился Ты, несчастный русский мужик-хлебороб, в поте чела, не для себе и своих деток, а для тех, что тебя сковали в цепкие ланцюхи и держали в неволе.

Страдал Ты, истекал кровью и слезами, но заносил горячие мольбы перед Престол Всевышнего и ждал искупления.

Но проходили годы и сотни лет, а вместо искупления враг теснейше сковывал тебя в ярме неволи.

Коли першии вороги твои довольствовались плодом твоего тяжкого труда и неповинной кровью твоих дедов и прадедов, последний твой повелитель и враг – злопаятная Австрия – напоселась на твою душу, на твою Веру, на твое славное имя Русь, русский. Поруганы наша церковь и православный трираменный крест.

В народ внесена зараза братоубийственного раздора. Расколол его враг на две части, напустил одних на других и, потираючи руки, ждал, когда наш народ своей несгодю сам себя сотрет с лица Галицкой Руси.

Казалось, не будет искупления, не засияет на нашей несчастной родине луч русского свободного солнца.

Но Велик Бог Земли Русской!

Он подверг Тебя, Русский народ Галича, тяжкому испытанию, но не забывал о тебе. Он готовил тебе свободу и лучшее будущее!...

***

По велению Всевышнего славное и непобедимое воинство Православного Русского Царя вступило на Галицкую землю, чтобы принести ей несчастному народу

волю и счастье, чтобы принять его в просторный и достатный дом одной, неразделимой русской Родины.

Открывай храмы и преклони же колена, вознеси Ты, русский мужик Галичины, к Престолу Всевышнего горячую молитву!

Радуйся искуплению, благодари Всевышнего за посланное счастье.

Не перерывая молитву, бери крест и хоругви, и с торжественным пением молитвы: «С нами Бог!» – встречай Православное Русс. Воинство, которое несет тебе не только широкий простор земли и хлеб для утоления голода телесного, но несет тебе также твое незапятнанное имя Руси, несет тебе православную веру твоих предков, несет тебе волю и свободу русского человека на своей родной русской земле.

* * *

Ты же, несчастный русский галичанин, которого жестокая судьба заставила в рядах вражеской армии с оружием в руках выступить против своих братьев, несущих нашему народу искупление, осени себя крестным знаменем, благослови ту хвилю, в которую совершается освобождение родной земли.

Кидай оружие и отдавайся Православному Воинству, которое примет Тебя не як военного пленника, а як родного брата, вертаючогося с неволи под стрехи родной хаты.

Кидай оружие, чтобы в велику хвилю освобождения Галицкой Руси не лилась кровь брата от руки брата.

* * *

С теми словами под сю великую хвилю звертаемся до тебя, Русский народ Галича, мы, твои сыны, которых судьба случайно вынесла за пределы родного края и дала нам возможность в матери городов русских, древнем Киеве, содействовать великому делу освобождения родного народа.

Киев, 29 июля 1914 г.

За Карпато-Русский Освободительный Комитет:

Председатель : Д-р Ю. А. Яворский, писатель.

Секретарь: С. А. Лабенский, редакт. «Прикарпат. Руси», член. Нар. Сов. Гал. Руси.

Члены:

Д-р М. О. Глушкевич, член Нар. Сов. Г. Р.

Д-р Ю. И. Секало, уезд. организатор Рус. Нар. Организации.

Д-р М. Е. Сохоцкий, член «Народного Совета Галицкой Руси».

К. Р. Освободительный Комитет постарався також о офіціальне видання для офіцерів, що мали удатися до Галичини. Се невеличка книжочка (стор. 38 з картою 32) з таким заголовком:

«Доверительно.

Для широкого ознакoмлення г. г. офіцерoв Действующей армии.

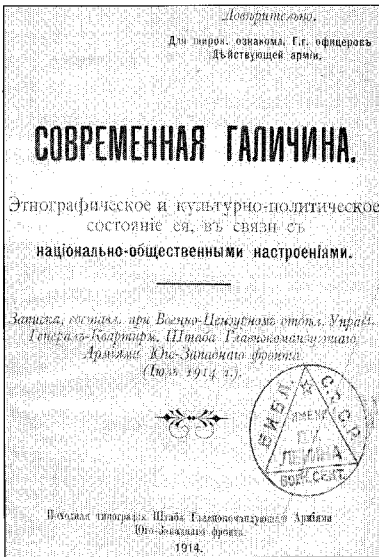
Современная Галичина.

Етнографическое и культурно-политическое состояние ее в связи с национально-общественными настроениями.

Записка, составл. при Военно-Цензурном отдел. Управл. Генерал-Квартирм. Штаба Главнокомандующего Армиями Юго-Западного Фронта (Июль 1914 г.)

Походная типография Штаба Главнокомандующего Армиями Юго-Западного фронта. 1914».

Книжечка складається з чотирьох частин. У першій подано перегляд національних відносин у Галичині, головні статистичні дані про населення і його заняття; говорить-ся про «русский элемент», поляків, жидів і німців. Далі сказано, як діляться культурні, політичні й економічні сили в Галичині – головню узгляднені «русские». Друга части-на знайомить з діяльністю русофільського «Народного совета» і «Русской Рады». В третім відділі подано звістки про діяльність К. Р. Освободительного Комитета і при-ведено його відозву до галичан. Сі обі части підносять значення русофільської роботи в Галичині і стараються з'єднати для неї симпатії освободителів³. Найбільше цікава четверта частина, де зілюстровано настрої галицької людности. Український рух пред-ставлено як інтригу інтелігенції без політичного значення, штучний, легкий до підірвання.

«При окупації краю досить було би закрити видання «українських» органів і установити надзир за українцями у Львові і в таких провінціональних центрах, як Стрий, Перемишль, Тернопіль, Станиславів, Коломия. По селах надзир, у подавляючій більшості випадків, переведе само селянство (сільські війти і сільська поліція).

Для активних виступів «українців» проти окупаційних властей нема ніякого ґрунту. До того ж головні світочі антиросійської нагинки безсумнівно будуть воліти втікати з відступаючими австрійськими військами. Але можливо, що австрійське правительство в часі мобілізації роздало оружжя «українським» організаціям у деяких великих містах. Можливо також, що оружжям обділені визначні представники т. зв. «українського табору». Хоч поважної сили ті організації не представляють, але на випадок уоруження, прийдеться з ними числитися, хоч як се болючо для нас, росіян.

Як треба відноситися до українофілів?

До селян, притягнених на лоно сього табору, треба відноситися, поки нема активних виступів, прихильно і навіть упереджуюче. Їх грубо обманювала їх властолюбна інтелігенція, і вони не могли зорієнтуватися у тім, бо не знали великоруської і малоруської історичної і побутової правди.

До інтелігенції треба відноситися вижидуючо: може бути, що своїм поведенням і свідомістю реального положення речей, дасть нам забути давне і нам не прийдеться примінювати суворих законів воєнного часу».

Інакше дивиться русофільське видання на поляків, і то не тільки вшехполяків, але і на польський загал.

Дух «народових демократів» різко антинімецький. Вони якби шукають, крім сього, примирення з Росією. Можна ожидати, що на випадок, як російські війська увійдуть у Галичину, «народова демократія» вестиме себе коректно, навіть прихильно;

³ Як далеко ішли русофіли в своїх услугах для армії, показує приміщена на кінці карта Галичини: на ній означені місцевости, де мешкають члени Русского Народного Совета, і при тім подані назвиська тих же діячів. – Прим. автора.

в останнім випадку ся партія могла би взяти на себе одвічальність за поведення польських мас у містах і селах Східної Галичини. Вожди партії: Грабський (варшав'як) і Гломбінський (оба живуть у Львові).

Неприхильний Росії напрям між поляками уважає автор видання слабим і штучним; уоружені виступи польських селян уважає проблематичними. Загальний настрої серед поляків схарактеризовано на кінці так: «Відомий недавній процес о державну зраду (справа Бендасюка) і виданий польськими присяжними суддями увільняючий вердикт можна числити, до певної міри, покажчиком деякої «чутливости» польської суспільности у відношенню до теперішнього стану речей, витвореного в Галичині інтенсивними приготуваннями Австрії до війни з Росією».

Важним ділом комітета було післати поклонну телеграму цареві; сей привіт з датою 2/VIII (15/VIII н. с.) – сигнований київським генерал-губернатором – виглядав так:

«Его Императорскому Величеству Государю Императору. Петергоф. Председатель бюро Карпато-русского освободительного комитета Юлиан Яворский и члены Мариан Глушкевич, Семен Лабенский, Юлиан Секало, Михаил Сохоцкий от имени собравшихся в матери городов русских древне-престольном Киеве жителей и народных деятелей Карпатской Руси повергают к стопам Вашего Императорского Величества чувства беспредельной верноподданнической преданности и, моля Всевышнего о даровании славной победы русскому освободительному оружию, всеподданейше просят Ваше Императорское Величество всемилостивейше принять изстрадавшуюся в многовековой лютой чужоплеменной неволе Карпатскую Русь в родное лоно Великой Русской Семьи и завершить святое историческое посланничество собирания Земли Русской. Генерал – адъютант Трепов.»

На адресу генерал-губернатора прийшла царська відповідь:

«Передайте Мою благодарность Карпато – русскому освободительному комитету за выраженные им чувства. Всею душею разделяю его сокровенную надежду, если на то будет Господня Воля, увидеть наших зарубежных русских братьев, свободно слившихся с Великой Русью. Николай.»

В Петербурзі здається вже в тім часі був головний представник русофілства др. Володимир Дудикевич. Він діждався незвичайного відзначення – авдієнції у Царя. Николай II «зволив просторо випитуватися про Галичину, цікавився всіми питаннями нашого народного життя і побажав успіху нашому діячеви в народній роботі».

Дальший відзвук тих заходів знайшовся у маніфесті начального вождя російської армії до галицьких русофілів з 5(18) VIII – його зміст, навіть цілі фрази натякають на телеграму Освобод. комітета і вказують на круги авторства:

«Русскому Народу!

Братья! Творится суд Божий! Терпеливо, с христианским смиренем в течение веков томился русский народ под чужеземным игом, но ни лостью, ни гонением нельзя было сломить в нем чаяний свободы. Как бурный поток рвет камни, чтобы слиться с морем, так нет силы, которая остановила бы русский народ в его порыве к объединению. Да не будет больше Подъяремной Руси! Достояние Владимира Святого, земля Ярослава Осмомысла и князей Данила и Романа⁴, сбросив иго, да водрузит стяг единой, великой и нераздельной России. Да свершится Промысел Божий, благословивший дело великих

⁴ До речі, в хронологічному порядку Данило повинен іти після Романа. – Прим. автора.

собираателей земли Русской. Да поможет Господь Царственному Своему Помазаннику, Императору Николаю Александровичу всея России завершить дело великого князя Ивана Калиты. А ты, многострадальная братская Русь, встань на стретение русской рати.

Освобождаемые русские братья! Всем вам найдется место на лоне матери-России. Не обижая мирных людей, какой-бы они ни были народности, не полагая своего счастья на притеснении иноземцев, как это делали ивабы, обратите мечи свои на врага, а сердца свои к Богу, с молитвой за Россию и за Русского Царя.

Верховный Главнокомандующий генерал – адъютант Николай.

5 августа 1914 года».

Про дальшу діяльність русофілів у Петербурзі, де, крім Дудикевича, був ще хтось з галичан (може і Бендасюк), не маємо даних. Явна робота концентрувалася у ближчій до Галичини Києві.

Освободительний комітет, крім згаданих вище заходів, пробував – безуспішно – організувати дружину добровольців і нав'язував зносини з Галичиною. Органом його служили далі «Прикарпатская Русь», яку відновлено у Києві під редакцією Семена Лабенського: появились там два числа за 10(23) і 17(30) серпня.

Коли російські війська увійшли в глибину Галичини, русофіли обережно посунулися за ними; аж у тиждень по зайняттю Львова вийшло третє число «Прикарп. Руси» – в Бродах з датою 26. VIII (8. IX).

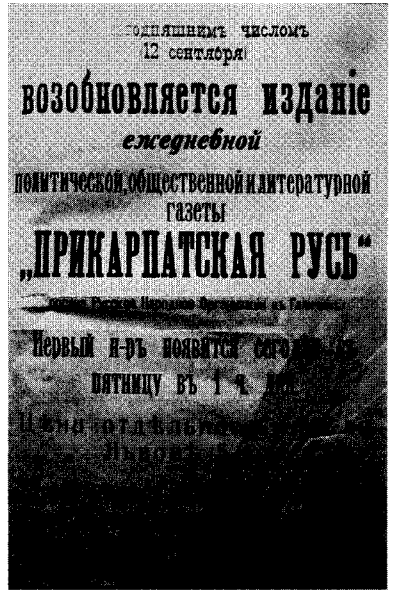
II. РОСІЙСЬКА АДМІНІСТРАЦІЯ В ГАЛИЧИНІ

Воєнне генерал-губернаторство. – Губернії. – Повітові начальники. – Програма діяльності гр. Ю. Бобринського. – Його погляди і зарядження. – Організація повітів і Львова.

В перших часах окупації адміністрація знаходилася, очевидно, в руках самих воєнних властей. Воєнним губернатором Галичини став зараз по зайняттю Львова полковник Сергій Шереметєв; в менших центрах рядили різні військові чини, нпр., етапні коменданти. В околицях воєнного терену лишилися вони і пізніше (нпр., в Любачеві був такий командант ще в січні 1915). Але дуже скоро заведено і властиву адміністрацію. В половині вересня створено уряд воєнного генерал-губернатора Галичини, який зайняв Юрій (Георгій) Ол. Бобринський⁵ (стриєчний брат уславленого Володимира).

⁵ БОБРИНСЬКИЙ Георгій Олександрович (1863-1928) – російський воєнний діяч, генерал-лейтенант (1910), генерал-ад'ютант (1915), генерал-губернатор Галицького генерал-губернаторства (1914-1915).

Генерал для особливих доручень при головнокомандувачі усіх сухопутних і морських сил Росії (1904). Брав участь в російсько-японській війні, потім працював у воєнному міністерстві.

Ген.-губернатор мав помічника-генерала, урядників і офіцерів для поручень і канцелярію штабу. Генерал-губернаторство спочатку мало ділитися на чотири губернії: Львівську, Галицьку, Перемиську і Черновецьку; пізніше замість галицької утворено Тернопільську губернію. Уряди губернаторів були обсажені два: у Львові був М.А. Мельников, дійсний статський советник, б. волинський губернатор, в Тернополі – статський советник Й.Л. Чарторижський. Урядів віце-губернаторів не було, так само і губернських управ; губернатори мала свої канцелярії. Львів дістав також градоначальника, яким став спочатку генерал-майор Ейхе, в середині жовтня обняв уряд полковник Олексій Ол. Скалон, що був передше поліцмайстром у Києві і в Мінську.

Губернії ділилися на уїзди (наші повіти) з уїздними начальниками: при начальнику були, звичайно, два помічники, один адміністративно – господарський, другий – поліційний, і канцелярія: перекладчик, секретар і ин. В містах і містечках урядували далі громадські ради з бурмістрами, зг. війтами, але персональний склад нераз мінявся; по селах рядили, головно, самі війти. В Тернопільській губернії були також повітові земські управи, себто виділи повітові, у зміненім складі.

Додати треба, що початкову організацію на провінції переводили урядники київської поліції: при кінці жовтня 1914 р. вони вже покінчили свою місію і вернулися назад.

Про склад губерніяльних і уїздних урядів дає поняття отсей перегляд:

I. Генерал – губернаторство.

Генерал – губернатор: Юрій Олександрович Бобринський, помічник ген.-губ.: ген.-майор Половцев.

Начальник штабу ген.-губ.: ген.-майор К.О. Новогробельський.

Приділені делегати міністерства:

а) для шкільництва: Д.Н. Чихачев⁶, член держ. Думи, «штальмейстер височайшого двора».

б) для торгівлі: А.С. Остроградський, бувший агент мін. торгівлі у Відни.

в) для судівництва: Александр Гессе, прокурор варшавської палати (від березня).

Між чиновниками особливих поручень русофіли М. Глушкевич і С. Лабенський.

Бухгалтер канцелярії (від березня): Евг. Кичин.

Военна цензура: цензор (у вересні) Ф. Свистун, потім капітан Н.Т. Наркевич; (від

З серпня 1914 р. в складі Південно-Західного фронту, співавтор «Временного положення про управление областями Австро-Венгрии, занятых по праву войны». В серпні 1914 призначений т.в.о. керівника створеного Галицького генерал-губернаторства. 19 листопада 1914 затверджений на цю посаду. У своїй програмній промові Бобринський заявив: «Я буду учреждать здесь русский язык, закон и строй». В Галичині проводив політику, скеровану на чимшвидшу інкорпорацію краю в склад Російської імперії. В червні 1915 р. канцелярія генерал-губернаторства була евакуйована в Київ. По ліквідації 17 березня 1916 р. генерал-губернаторства, Бобринського скерували в розпорядження командування арміями Південно-Західного фронту. З 1919 р. на еміграції у Франції, де й помер.

⁶ ЧИХАЧЕВ Дмитро Миколайович (1876-1918) – російський громадський діяч і політик, член Держдуми III і IV скликання від Подільської губернії, дворянин, землевладелец Псковської і Подільської губерній.

У 1899-1906 рр. очолював дворянство Могилів-Подільського повіту (1899-1906), голова Подільського сільськогосподарського т-ва (1906), член III думи (1907) від Поділля, член фракції помірньо-правих, підтримував політичний курс Столипіна, голова «Западно-Русского общества» (1911), член IV думи (1912), член фракції рос. націоналістів і помірньо-правих. З початком війни поступив у розпорядження командувача Південно-Західним фронтом, був причислений до канцелярії Галицького генерал-губернатора графа Г.А. Бобринського, проводив русифікаторську політику. Після Жовтневої революції брав участь в організації Добровольчої армії, служив офіцером в козачій частині, загинув в одному з перших боїв з більшовиками.

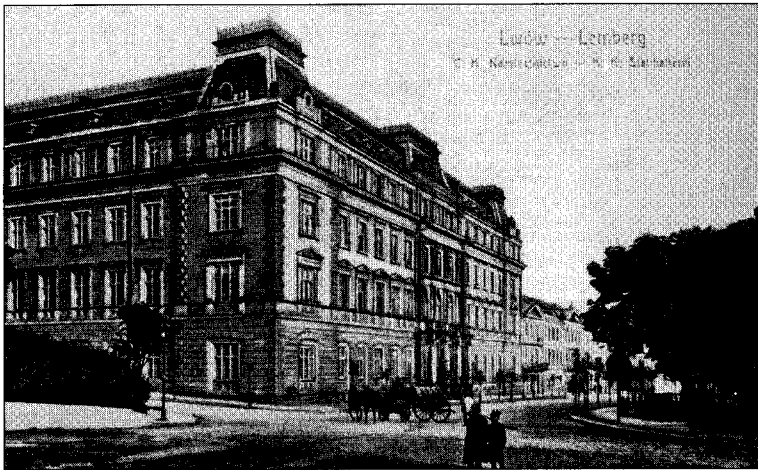
жовтня): ротмістр Сушков, корнет Сухотин, кол. ассесор Могила і д-р І. Завадовський, суплент гімназ.

Філія петербурзької агенції: управитель С. Лабенський.

II. Градоначальство Львова.

Градоначальник: 1) ген.-майор Ейхе, полковник; 2) О.О. Скалон (від жовтня).

Помічник: капітан Яцевич. Секретар: Гурський. Управитель канцелярії: надзв. сов. М. Бушев.

Генерал-губернаторство у Львові

III. Тернопільська губернія.

Губернатор: Й. Л. Чарторижський. Ober-офіцер (від березня): поруч. Георгій Юров.

Перекладчик і молодший чиновник особних поручень: адв. Ю.І. Сьокало.

Управитель канцелярії губ.: Петров, помічник: Куцериб.

Повіти.

1. Тернопіль: нач. пов. Доброгорський; помічн. Козакевич; перекладчик і дорадник (советчик) З. В. Лукавецький, член місц. суду; секретар?; помічники сек. Герман і Мушастий.
2. Гусятин-Копичинці: н. п. 1) Євг. Георг. Касдорф, 2) від мая Олекс. Тугаринов; пом. Бернасовський; помічники: 1) з місцевих «русских» суддя Д.В. Козоровський і Кунанець; 2) від березня Анатолій Стефанієв.
3. Чортків: н. п. Витович, пом. Вульман, з місц. «русских» чл. суду Сосенко і Павлюк.
4. Підгайці: н. п. Матієнко, пом. Славинський.
5. Бучач: н. п.?, пом. Мединський, Фідлер.
6. Терехів: н. п. Манастирський, пом. Олійников, з місц. «русс.» Курдидик.
7. Борщів: н. п. Параделов, заступав Фідлер, пом. Туриков.
8. Заліщики: н. п. Сенокосов, пом.: 1) Масловський і Янкевич, 2) від березня Тихон Проценко.
9. Бережани: н. п. Ульянов, пом. Артимишин.

10. Збараж: н. п. Конашевич, пом. Колесников, перекл. М.С. Цебринський.
11. Скалат: н. п. І.І. Студенецький, пом. Калининський.
12. Станиславів: н. п. Гавинський, помічники: Янкевич і Ковальський, перекл. др. Адріян Копистянський, помічник секр. В.О. Хорошак.
13. Калуш: н. п. Балицький, помічники Кельбезин і Когутовський.
14. Богородчани: н. п. Шевелєв, 1) помічники Зеленцев і Олекс. Кулицький, 2) від березня Мих. Єрмолин і Сергій Часин, перекл. інженер В. О. Могильницький.
15. Товмач: н. п. Трунов, помічники: 1) Гинченко і Баков, 2) від березня Мирон Копертинський.
16. Турка: н. п. О.І. Яворський, Фаєвич (?).

ІV. Львівська губернія.

Губернатор: М. А. Мельников; офіцер штаба для поручень: гр. А.А. Елліс; чиновник для спеціальних поручень: Я. А. де Бальмен; управитель канцелярії: кол. ассесор В.К. Вітковський; помічник управителя канцелярії – кол. секр. Б.В. Синегуб; лікарський інспектор: Н. Д. Геменовський; ветерин. інспектор: Н.П. Туров.

Повіти.

1. Львів: нач. пов. 1) гр. Ламбсдорф-Ґалаган, 2) від березня камер-юнкер Борис Євреїнов, помічник Цветкович і др. М. Є. Сохоцький.
2. Броди: н. пов. Конст. Кульбицький, помічники 1) Проценко і Карлюзев; 2) потім Ник. Гульденбальк – де Гїйдль.
3. Бібрка: н. п. Лобко-Лобановський, помічники Павловський і Матвієв.
4. Городок: н. п. 1) Госочинський; 2) потім Д.Г. Яновський; помічн. 1) Желеховський і Яремін, 2) потім пом. І.Н. Вергун.
5. Дрогобич: н. п. Рапоґа, потім кап. Ан. Ол. Тилло, помічн. Печковський і Красницький.
6. Жидачів: н. п. Євстафїєв, помічн. Мошинський і Петров.
7. Жовква: н. п. П.Н. Зубов, помічн. Кониський і Мураневич.
8. Золочів: н. п. Комаревич, помічн. Мінаєв і Берєгун.
9. Камінка-Струм.: н. п. Корочанський, помічн. Нефєдов і Максимчук.
10. Перемишляни: н. п. Поляков, помічн. Яковлєв і Марковський.
11. Рогатин: н. п. Богуш, помічн.: 1) Садовський і Погребний, 2) від цвітня Олекс. Котомкин.
12. Рава-Руська: н. п. Голубєв, пом. Зінченко.
13. Стрий: н. п. Андрєєв, пом.: 1) Минко і Бублей, 2) в березні Олександр Богдановський.
14. Сокаль: н. п. Дзецюк, пом. Ворончук і Гончарук.
15. Долина: н. п. Н.В. Любченко, пом. І.Ф. Желїзинський і Я.І. Рудьо.
16. Самбір: н. п. В.В. Красовський; перекладчики Зенов, Ільницький.
17. Мостиська: воен. н. п. М.М. Кириков, секр. 1) Леон Галафре, 2) писар І. Булат, Серг. Ізманов.
18. Яворів: воен. н. п. кн. Урусов.
19. Судова Вишня: н. п. М.М. Кириков, пом. М.М. Попов.
20. Переворськ: н. п. ротмістр І. Гартонг; секретар Віктор Кириченко, писар Волод. Тяжелов, перекладчик Ник. Скоблик (галичанин – «без предоставления ему прав государственной службы»).

21. Ряшів: н. п. поруч. бар. Мейєндорф, пом. Сергій Рубашкин і Сергей Красовський, перекладчик Лев Дейницький.
22. Ланцут: н. п. Платон Зогубин, пом.: 1) Ол. Кулицький, 2) Сергій Гунько, 3) Сергій Часин; перекл. Ромуальд Витвицький.
23. Лісько: н. п. 1) Юрій Давидов, 2) прапорщик Нестеренко; пом. н. Сергій Саблин, секр. Борис Барабашев, писар Ів. Розанов і Ромуальд Пашинський.
24. Кольбушова: н. п. Митрофан Дехтярев.
25. Чесанів: н. п.?, перекл. Маріян Міцінський, секретар Ал. Токмачев.
26. Перемишль: н. п.?, перекл. Андронік Пілат, секр. Леон. Галафре, писар Н. Булат, Серг. Изманов (від цвітня).
27. Добромиль: н. п.?, секр. Мих. Степанов, пом. чекр. Мих. Мельниченко.
28. Тарнобжег: н. п.?, пом. н. Садовський.
29. Ярослав: н. п.?, пом. н. Ярослав Ступницький.
30. Старий Самбір: н. п.?

V. Перемиська губернія.

Губернія мала бути отворена в маю; проектовано влучити до неї сі повіти з львівської губернії: Перемишль, Добромиль, Мостиська, Самбір, Старий Самбір, Яворів, Чесанів, Ярослав, Переворськ, Ланцут, Ряшів, Кольбушова, Лісько, Тарнобжег.

Організовано городські управи в таких містах:

Броди: городський голова Н. Кушпета, члени гор. управи: Мих. Микулин, Густав Лонкевич, Ів. Мельничук, Мик. Сущинський, Вас. Качмарський.

Золочів: г. гол. інж. М. Лонжинський, члени: А. Шуль, Як. Жиборський, Ю.Я. Труш, Я. Барановський.

Зборів: г. г. Валентин Янушкевич, члени: Т. Янишевський, Ст. Кузь, Йос. Кузів, Гр. Дідик.

Жовква: г. г. Ст. Козіцький, члени: Йос. Груннер, др. С. Дрималик, Ген. Гідліх і Фр. Юніковський; секретар упр. др. Каз. Туржанський.

Перемишляни: г. г. Ів. Трофим'як, чл.: С. Доморадський.

Камінка-Струмилова: г. г. Н.І. Залуга.

Сокаль: г. г. Ян Ярмулович, члени: Т.М. Демчук, Н.С. Караван, А.Т. Караван, П.П. Тимошек.

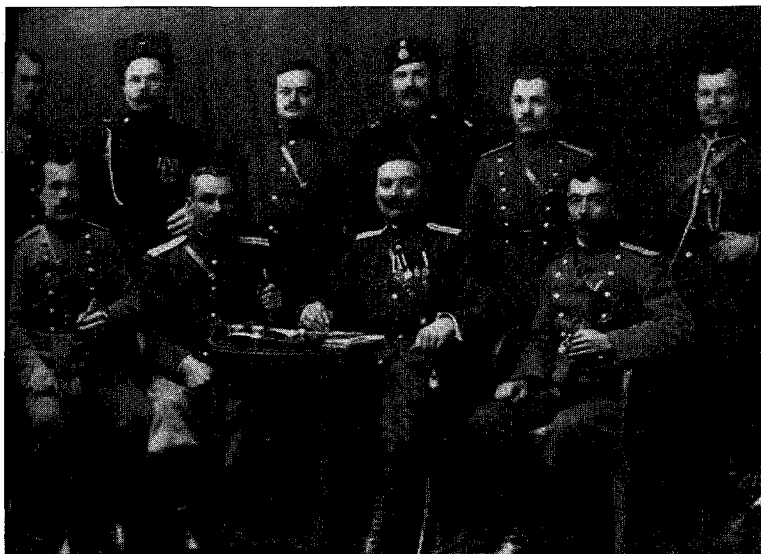
Самбір: градоначальник Фатіанов.

Белз: г. г. Н. Старко.

Станиславів: поліцмайстер Леонід Левкович (від цвітня).

Перемишль: г. г. др. М. Глушкевич.

Органи публічного безпеченства були досить різнородні. Справа цивільної людности входить передусім у компетенцію властей уїзда, згл. губернії. При начальнику уїзда є жандармерія; жандарми по одному стаціоновані також по містечках і в деяких селах. Далі існувала «Жандармська управа галицьких залізниць» з начальником на чолі, яка має «відділи» (отделенія) на залізничних станціях (всіх чи тільки більших?); команданти жандармерії по станціях також уважалися властями для цивільних (нпр. видавали пропуски, переводили арештування). У Львові управа жандармерії знаходилася у будинку австрійської жандармерії. Щодо походжеия стражників – знаємо, що з них 50 було з Нижнього Новгороду.

Городові і офіцери російського жандармського корпусу у м. Львові

Полковник Шереметев під час короткого правління, побіч чисто воєнних заряджень, небагато зробив для цивільної управи. Згадати треба його прикази проти рабівництва, а далі утворення воєнної цензури у Львові (цензор Ф. Свистун). Для преси означено такі правила: поміщення вістей або рисунків проти заборони воєнної цензури карається карою 600–10.000 руб., або в'язницею від 2 місяців до року; при повторенню сього переступства видання часописи може бути здержане на цілий час воєнної цензури; публікування вістей або рисунків без дозволу цензури карається 100–2000 руб.

Провідні лінії адміністрації означив ген.-губ. Бобринський у промовах до різних делегацій і в деяких урядових комунікатах. Промову до депутації русофілів з 22 вересня подаємо на іншій місці (розд. VIII); вона говорить тільки про відносини гр. Бобринського до русофільства. Більше програмове значення для цілого краю мала бесіда ген.-губернатора до представників Львова. Ся депутація явилася на авдієнцію 23 вересня під проводом віце-президента Львова Т. Рutowського; брали участь у ній, крім радних міста, віце-президент суду Шпилуський, прокуратор Барт, архієпископи Більчевський і Теодорович, а також представник гр.-кат. капітули о. Андрій Білецький. Промова Рutowського підносила, що Львів («старинне слов'янське і польське місто») піддався без вистрілу і з довір'ям прийняв російські війська; віце-президент просив о прихильність і опіку. На се гр. Бобринський відповів: «Дякую вам, панове, за піддержання порядку і спокою в місті. Охотно хочу вірити, що і в будучности знайду з вашої сторони повне і щире співдланія у праці, яка стоїть передо мною. Від вас вповні буде залежати утвердити в мені довір'я до вас, без якого вся спільна робота є неможлива і без користи.

Уважаю необхідним познайомити вас з кермуючими основами діяльності, що стоїть передо мною.

Поперед всього: Східна Галичина і Лемківщина – здавна корінна часть одної Руси Великої. У тих землях корінне населення все було руське, устрій їх повинен бути оснований на руських засадах. Я буду тут уводити руський язык, закон і устрій.

Сі засади будуть переводитися в життя, очевидно, з відповідною поступенністю. Я вважаю необхідним в інтересах всього населення не порушати нормального бігу життя краю.

Тому я обмежуся на перший час тим, що назначу російських губернаторів, повітових начальників і російську поліцію. Всі ж уряди місцевої самоуправи, як, нпр., городські управи, волостні старшини і т. п. будуть мною часово допущені до виконання їх обов'язків, очевидно при умові, що вони окажуться лояльними для російської влади.

Сойм не буде скликаний. Засідання повітових відділів городських рад і громадських рад (земських собраний, городских дум і волостних сходів) заборонені.

До покінчення воєнних ділань замкнені також без виїмку товариства, збори, союзи і клуби. Відкриття їх наново може відбутися лише на окремий мій дозвіл у кожному віддільнім випадку.

Все сказане мною дотикаються виключно здавна руських земель. У Західній Галичині історична минувшина інша, склад населення польський. Коли світлі наші війська освободять ту часть Галичини, я з радістю примію там засади, висказані у маніфесті верховного головного вожда вел. князя Николая Николаєвича до польського народу, очевидно при умові, що польське населення проявить до російських військ і російської влади прихильне відношення. Я певний, що призваний Росією до нової світлої будучности польський нарід зрозумів всю важність для нього теперішньої історичної мінути.

У питанню релігійнім, ваші преосвященства, я не роблю ніякої різниці між обома частями Галичини. Мій клич – повне поважання до всіх релігій і повна толеранція. Вплив духовенства на народ, дякувати Богу, великий, і від вас залежить внести духовне успокоєння у потрясене нещастями населення краю. Але я, очевидно, не стерплю ніяких явних, ні скритих виступів проти православної церкви.

В теперішній час на мене зложені два завдання. Перше – всіми способами безпечувати тил нашої армії, щоби наші війська побідно ішли вперед, не оглядаючися назад, і друге – старатися про устроєння зайнятої ними області Галичини і про потреби мирного населення.

Перше з вказаних завдань, очевидно, для мене головне. В міру сил і можности займуся і другим завданням.

Будуюча робота, особливо при нинішніх обставинах, потребує часу. Призиваю вас, панове, до необхідної терпеливості. В тім відношенню співділання, як з вашої сторони, так зі сторони населення, буде для мене незвичайно цінне і допоможе мені успішно працювати на користь краю.

Користаю з теперішньої першої нашої стрічи, щоби означено установити і упевредити через вас всіх мешканців міста Львова і все населення Галичини, що найменшу пробу тайним або явним способом протиділати правительственным зарядженням я буду карати з цілою строгістю воєнного часу і полевого суда, не оглядаючися ані на значення, ані на стани і не здержуючися перед ніякими посторонними представленнями. Вам відомі ті велечезні повновласти, які на мене зложено для перепинення проступків проти російської державности. Надіюся, що мені не прийдеться до них звертатися.

До тих же, що проявлять щире співчуття і співділання моїм починам, я віднесуся з повним довір'ям і піду дуже радо на стрічу їх розумним бажанням. Населення бідної Галичини сильно потерпіло від війни. Дай, Боже, щоби нашими спільними силами нам удалося скоро його успокоїти і дати йому сей добробут, на який мають право числити всі вірні піддані російського царя».

Дня 9 жовтня появилися комунікат, що розвивав становище генерал-губернатора в релігійнім питанню; подаємо його далі (роз. VIII).

Дня 14 жовтня були у ген.-губ. Бобринського представники преси: шістьох російських і п'ятьох заграничних. Граф щодо справ устрою Галичини покликався на свої енуціяції⁷ до представників Львова. Сказав далі, що чекає нетерпеливо делегатів міністерств фінансів, просвіти, торгівлі, справедливости і хліборобства, що будуть його співробітниками в управі Східної Галичини. На разі займається справою помочи б. австрійським урядникам. Для помочи населенню зорганізовано добродійні комітети. Щодо устрою судівництва – суди, що не переривали діяльності, функціонують далі; де урядування було перерване, віддано судові функції повітовим начальникам. Накінець, щодо справи віроісповідань ген.-губ. виложив погляди, звісні з комунікатів львівського кореспондента Тел. Агенції⁸.

Палац намісництва у Львові

Під час. побуту в Петербурзі в цвітні ген.-губернатор Бобринський висказав перед кореспондентом «Русского Слова» свої погляди на положення Галичини і свою діяльність.

«Я поставив собі, як воєнний генерал-губернатор Галичини, задачу подвійного рода. В мої обов'язки входить забезпечити наші війська в границях повіреного мені генерал-губернаторства всіми необхідними харчовими продуктами і, крім сього, я маю удержати в краю спокій і порядок. Я маю витворити такі услів'я, при яких наші війська могли би спокійно битися, маючи за собою спокійний тил.

Руководячися одержаними інструкціями, я поставив собі задачу в області горожанської управи краєм заховати всі ті австрійські установи, що можуть продовжати свою діяльність без шкоди для наших інтересів. Введення російських інституцій в якій-небудь області не повинно ломити усталених життєвих відносин краю і має опиратися на безумовнім признанню з нашої сторони ріжнородних інтересів Галичини, її життя і побуту. Я сказав би, що ми заховаємо все те, що було, як тільки се не принесе явної шкоди нашим інтересам.

⁷ Урядова заява (фр.).

⁸ Див. нижче розд. VII. – Прим. автора.

Переходячи до деяких конкретних сторін моєї діяльності в Галичині, я мушу вказати на се, що найголовнішою перешкодою для нас, що нераз не дає ввести в життя прийнятих нами планів, є многоплемінність галицького населення. Адже в Галичині борються і ворогують з собою чотири партії або групи: русько-галицька, польська, українська і жидівська. При тім необхідно замітити, що маємо також до діла з ріжницями в релігійних відносинах. В Галичині живуть католики, православні, уніати і жида.

Мушу категорично заявити, що у відношенні до російських властей поведення всіх галицьких груп, крім деякої часті української інтелігенції, безусловно коректне. Про ніякі виступи проти нас говорити не приходиться. Спеціально, що відноситься до польського населення, то всі поляки – австрофіли втекли разом з австрійськими військами. Поляки, що лишилися, належать або до наших прихильників або до числа тих, що вагаються. Я розумію, що в австрійських поляків до сього часу не було особливих причин відноситися до нас з любов'ю, але в ім'я лєліяного ними ідеалу одної Польщі ряди вагаючихся поступенно тають і збільшається число тих, що будуче відродження Польщі в'яжуть з долею Росії.

Що тикається жидівського населення Галичини, то в границях мого генерал-губернаторства воно вповні коректне.

Я дуже добре розумію, що не можна жадати від галицьких жидів, які користувалися в своїм краю повною рівноправністю, прихильности для наших інтересів. Наслідком відомих причин, австрійським жидам трудно відказатися від деякої внутрішньої ворожнечі до російських властей, але я ще раз потверджую, що в границях галицького генерал-губернаторства поведення жидів не має у відношенню до нас ворожого характеру.

Упадок Перемишля, тої послідньої твердині Галичини, радикально змінив відношення галицького населення до нас. Діло в тім, що до упадку Перемишля Галичину не можна було уважати остаточно нашою. Населення здержувалося від явного вираження прихильних відносин до нас, боячися повороту австрійських військ. Але по упадку Перемишля, коли та небезпека минулася, населення явно виражає нам свої симпатії і прихильність.

Переходжу тепер до віроіповідного питання в Галичині. Що тикається католицького духовенства, то його відношення до нас вповні коректне, і взагалі з католицькою церквою не маємо ніяких непорозумінь. Дуже трудним являється для нас так зване уніатське питання.

Питання іде про перехід уніатських прихожан на православ'я. Ми властиво навіть не потребуємо говорити про перехід уніатів на православ'я, бо багато уніатів не признає дійсної ріжниці між уніатством і православ'ям. В тім питанню ми уникаємо якої-небудь примусовости. Коли яка парохія виражає бажання перейти на православ'я, ми переводимо серед населення тайне голосування на картках. Один хрест означає православ'я, а два хрести – уніатство. Коли таким способом 2/3 населення вискажуться за православ'я, я посилаю в їх парохію православного священика, але при тім уніатського священика ми не віддаляємо, і він служить разом з православним священиком. В Галичині, крім сього, є багато пустих парохій, з яких уніатські священики втекли разом з австрійськими військами. До таких парохій посилаємо православного священика без голосування.

Очевидно, в тім дражливім питанню не обходиться без деякої різкості з сеї або другої сторони, але поступенно нам удається зайняти відповідне становище. Особисто я чимраз більше прихилиюся до думки, що уніатська церква не має будучности.

Невелика частина уніатів перейде на католицизм, а основна маса, на мою думку, перейде на православ'я, – повторюю, без усякого примусу з нашої сторони.

Більше значення для краю має правильне поставлення шкільної справи. Становище російської влади в шкільним питанню таке:

Виклади в нижчій школі повинні вестися в російській мові, з виїмком міст з більшим процентом польського населення. В таких містах будуть функціонувати приватні польські школи. В селах і осадах Східної Галичини будуть отворитися російські школи, а в Західній Галичині польські, з обов'язковим викладом російської мови.

У відношенні до середніх шкільних заведень я не маю можности в теперішній час заявити що-небудь означеного. Що тикається вищих шкільних заведень, то до кінця війни вони не будуть функціонувати. По всякій імовірности львівський університет перенесеться до Варшави, а варшавський до Львова. Річ у тім, що Східна Галичина повинна стати нерозривною частиною Росії, а Західна з Польщею утворить одну національну цілість, з конкретним політичним устроєм, про який говорити в теперішню хвилию передчасно.

Щодо питання про положення галицького землеволодіння, то можу донести слідує: як відомо, селянське землеволодіння в Галичині вагається від 1 до 10 десятин на господарство, а вся велика посілість знаходиться в руках поляків і жидів.

Російські влади в теперішнім часі підіймають ряд надзвичайних змагань, щоб подати поміч в живности населенню та доставити йому необхідного збіжжя на обсіяння піль. В теперішній час в нашім розпорядженню знаходяться коло 5 мільонів пудів зерна, що буде лишене населенню для обсіяння.

Що тикається слухів про деякі проєктовані пляни у відношенні до жидівського населення, то мушу сказати, що се поки що в області дискусій і до кінця війни ніяких рішень в тім напрямі не підійметься.

Уважаю потрібним на кінець вказати, що у Східній Галичині поступово привертаються нормальні відносини, і життя починає входити у свої тори».

Перші виступи гр. Бобринського привітала російська поступова преса, як признаки толеранції, навіть старалася вмовити ліберальність. Пізніше одушевлення охолело, і хоч несміло, з огляду на воєнну цензуру, появилися слова критики.

Важніші зарядження гр. Бобринського такі:

17 (30). IX. ген-губернатор зголосив такі обов'язуючі постанови: 1) заборона продажу спиртних напиктів; 2) приказ замикати реставрації о 10 год. вечора; 3) заборона збирати складки без дозволу губернатора, згл. градоначальника; 4) обов'язкова ціна 1 руб. = 3 К. 33 сот.; 5) обов'язкова максимальна тарифа, уложена міськими властями.

Нові постанови опубліковані в кінці вересня:

1) забороняється діяльність всяких клубів, союзів і товариств, поки не дістануть дозволу ген.-губернатора;

2) заборона діяльності шкільних заведень, інтернатів і курсів, з виключенням ремісничих шкіл, – до розпорядження.

З датою 19.IX. (3.X.) опубліковано:

1) заборона містити воєнні вісти без дозволу воєнної цензури; 2) заборона друкувати плакати, відозви, листки без цензури; 3) те саме про літографії; 4) заборонено продавати в книгарнях і кіосках, а також видавати в бібліотеках книжки у російськїм язичі і в «малорусском наречии», видані не в границях імперії. Такі книжки треба зложити в окремі місци на поручення влади; 5) забороняється продавати і визичувати книжки в інших мовах і наріччях, якщо зміст їх є ворожий до російського уряду і

увійшло в свої шляхи, торгівля оживлена. Крім Галича і Гусятини, потерпів від війни Бучач, решта міст нерушена».

Як се міста приймали зверхний російський вигляд, інформують приватні донесення. В Тернополі начальник уїзда Доброгорський приказав купцям і магістратові, щоби вивіски на крамницях були в російській мові і текст написів мав перекладатися в бюрі начальника, щоби уникнути можливих похибок в правописи. Побіч російських написів дозволено польські; чи українські вивіски були толеровані – не знаємо. В Бродах так само всюди російські вивіски, найчастіше стрічалоя «русская чайная». Улиці дістали російські назви: Александровская, Николаевская, Михайловская, Житомирская, Лукьяновская, Московская. Міську раду утворено з самих москвофілів. Нічого дивно-го, що на царські ім'янини приказано прикрасити місто російськими хоругвами.

В Самборі (Львівської губернії) переведено таку саму зверхну русифікацію на приказ повітового начальника.

В багатьох містечках визначено нові громадські ради, зложені з москвофілів.

Львівський градоначальник давав тільки адміністраційні розпорядки для міста, так, напр., заборонено грати катаринкам по улицах і подвір'ях; шоферам і візникам приказано строго придержуватися правил їзди; на отворення нових крамниць і реставрацій треба мати дозвіл градоначальника, так само на поміщення вивіски; обострено мельдункові приписи для готелів; наложено кари за недозволену продаж алькоголю (у висоті 50–1600 рублів); заборонено вистави у кінотеатрах у навечер'я Йордану; був приказ на Новий рік і двірські свята прибирати місто російськими хоругвами. Львів дістав новий адміністраційний поділ на десять «участків»: 1) краківський, 2) львівський (середмістя), 3) георгіанський (св. Юра), 4) київський, 5) жовківський, 6) передміський, 7) личаківський, 8) галицький, 9) стрийський, 10) замарстинівський (?). На чолі кожного участка стоїть «пристав» з двома помічниками; участок ділиться на кілька округів, які віддані під нагляд «городовим».

В округ Львова увійшли рішенням з 28. I. (10. II.) також підміські села: Знесіння, Кривчиці, Лисеничі, Пирогівка (?), Цамів (?), Козільники, Сивушка (?), Голоско Велике і Мале, Замарстинів, Михалівщина (?), Малехів, Ляшки Муровані, Френзлівка (?) і Сороки Львівські. (Дивно, що в сім урядовім перегляді пропущено ближчі до Львова села, як Кульпарків, Клепарів, Сихів, Збоїська).

Розвиток поліції у Львові був досить інтересний! З початком окупації зав'язалася т. зв. «міська горожанська сторожа», для удержання публічного безпеченства. Потім утворено побіч неї «міську міліцію», далі ще й третю інституцію – поліцію. Поволи всі ті власти тратили обсяги ділання, вкінци в лютім 1915 р. знесено їх і заступлено російською поліцією.

В діяльності президії міста і львівського магістрату назверх змін не було. Тільки міський запомоговий комітет стояв під проводом градоначальника.

ІІІ. УРЯДОВІ ДОСЛІДИ І НАРАДИ

Жовтневі наради у Львові. – Спільні наради міністерств. – Міністеріальні делегати в Галичині. – Організація судівництва. – Аграрні досліді. – Податкова система. – Критика правительственных розслідув.

В середині жовтня відбулися у Львові наради про різні питання устрою Галичини. Брали в них участь члени державної Думи гр. Володимир А. Бобринський, Дмитрюков, Чихачев, священники Митроцький⁹ і Населенко. Склад учасників нарад показував тенденції ініціаторів: всі ті послі належать до правих партій.

Особа Вол. Бобринського говорить сама на себе, з іменами Чихачева і Митроцького ще стрінемося. Про предмет нарад дає поняття телеграма Чихачева до «Биржевых Ведомостей» з того часу.

Він каже, що досліджував Східну Галичину і Буковину ще перед війною, і пробував в краю від початків окупації – тому рішається висказати такі особисті бажання щодо будучої політики в Галичині. Положення селянства є незвичайно тяжке, особливо безземельного селянства, тому потрібна широка діяльність селянського банку у зв'язку з устроєм відносин посідання землі. Багато дідичів знищених, і банк буде міг купувати землю на розмірно вигідних услівях. Незалежно від того треба облегшити податкові тягарі населення, особливо сільського. В області адміністрації і введення судового устрою треба уникати непотрібних змін і лишити місцеві окремішности, що не противляться російській державности. Дуже бажане ввести російські судові інституції, але часово треба дозволити сторонам уживати інших мов, крім російської. Краєва самоуправа ледви чи буде відновлена. Можна говорити тільки про розширення на Галичину міських і земських інституцій при услів'ю обезпечення інтересів руського населення. Необхідно потрібна громадська самоуправа. Питання про представництво Галичини в законодавчих інституціях потребує старанного розсліду. В області культурних змагань предметом особливої уваги правительства повинні бути введення російської мови до школи і підготовлення рядів учителів. В народній школі прийдеться при початковій науці користуватися малоруським наріччям. Польські приватні школи можуть далі функціонувати. Реформи в шкільних справах треба переводити взагалі поступенно, починаючи з нижчих клас. Вже і тепер у поляків замітне бажання

⁹ МИТРОЦЬКИЙ Михайло Володимирович (1883-1937) – протоєрей Російської православної церкви. Член ІV Держдуми (фракція російських націоналістів і помірньо-правих). Кандидат богослов'я. Автор кількох книг популярного характеру на релігійні теми. Редактор щомісячного часопису «Отрезвление» (1914). Член чорносотенного «Союза русского народа». В 1915 р. на прохання архієпископа Евлогія був призначений членом церковного управління в окупованій Галичині.

В січні 1917 р. уклав для царя Миколи ІІ «Записку» від «православных русских кругов г. Киева», у якій піддав нищівній критиці діяльність опозиційної громадськості і преси, благав розпустити Думу.

З 1917 р. мешкав у Петрограді, викладав богослов'я у Петроградському Богословському інституті. Був прихильником церковно-політичного курсу митрополита Сергія (Страгородського), схвалював компроміси з радянською владою.

У 1927 р. арештований і засуджений на 5 років таборів на Соловках. У 1930 р. повторно заарештований на Соловках, у 1931 р. засуджений до розстрілу, заміненого десятьма роками тюрми.

У вересні 1937 р. арештований і засуджений до розстрілу «за антисоветскую агитацию». Розстріляний 10 жовтня 1937 р.

чим скоріше виучитися російської мови. Особливим старанням правительства повинно бути притягнути найліпші російські сили на службу в Галичині. Весь тягар праці відродження краю лежатиме на органах управи; треба, щоби вони високо держали російський прапор. Рядом з родовитими росіянами бажано використати і руських галичан і дати їм можливість всесторонньо освічувати місцеві потреби. В основу нашої політики треба положити старання коло сільського населення, в більшості руського, щоби притягнути його до загально-російської культури і підняти економічний добробут. Намічену програму треба перевести енергійно, без вагань.

В першій половині падолиста «Бирж. Ведомости» доносили, що міністерство фінансів і торговлі та промислу дуже зайняті питанням, як урегулювати фінансово-економічне життя Галичини. Перше завдання – се відновити торговельні обороти, тепер спинені наслідком війни. У зв'язку з тим питанням міністерство торговлі і промислу зби́рало дуже інтересні дані, що характеризують стан промислу в краю.

Міністерство фінансів розглядає питання про потребу різних об'легшень для відродження торговлі і промислу в Галичині. Проєктовано влучити Галичину в число областей, на які розтягнеться мораторій, дозволити свобідний привіз грошей до Галичини і заборонити виплати в Австрії і Німеччині. Сі питання розглядалися на нараді представників міністерств 5 падолиста. Дня 10 падолиста н. с. відбулася знов у міністерстві торговлі нарада представників міністерств під проводом заступника міністра І.Е. Іляшенка. Говорено про способи як урегулювати фінансово-економічні відносини в Галичині. Нарада признала, що рішити всього не можна у Петербурзі, де докладно незвісне господарське положення завойованого краю. Тому постановлено віднести до начальника штаба верх. головного вождя, ген.-лейтн. Янушкевича, який підняв се питання з бажанням, щоби розглянути справу на місці, в Галичині, при співучасті місцевих торговельно-промислових кругів. Щодо мораторію, то рішено його розширити на завойований край до 1 січня 1915. Мін. фінансів буде виконувати се право, а разом з тим дозволяти виконання виплат руським галичанам. Рішення будуть віддані до затвердження раді міністрів.

З нагоди грудневих нарад у Львові оголошено, що з рамени міністерства торговлі і промислу цілий ряд урядників досліджує економічні потреби краю; в дослідях беруть також участь люди науки, як проф. Яснопольський. По виясненню різних питань, міністерство проєкує різні полегші для піднесення промислу і торговлі. До Львова мав приїхати заступник міністра Іляшенко, щоби передискутувати в остаточній формі способи регуляції фінансово-економічного життя в краю.

«Колокол» писав, що цілий грудень займуть наради принципіального і інструкційного характеру під проводом заступника міністра внутрішніх справ Золотарьова. Тепер дискутують про чисто-адміністраційний устрій. Щегловітов дуже зайнятий основними різницями між російським і австрійським карним і цивільним кодексами, бо сі різниці витворюють ненормальне положення в Галичині. Один зі визначних судовиків виїхав до Львова, щоби познайомитися з місцевим судівництвом. Тепер на першій місці стоїть справа о народнім добробуті, гігієні, міській самоуправі, важкім положенню сіл. В тім напрямі скермовані змагання правительства, яке не забуває при тім про широкі політичні і культурні справи, передусім православ'я.

28 грудня (н. с.) під проводом товариша мін. внутр. справ І.М. Золотарьова відбулася нарада представників різних міністерств, призначених до введення російської управи в Галичині. Засідання було присвячене питанню інструкції для урядників, які їдуть до Галичини познайомитися з місцевими відносинами. В засіданню брали участь

начальники всіх департаментів міністерства: духовних справ, загальних справ, управи місцевого господарства, земського відділу і уряду селянських справ Польського королівства; крім них особи, делеговані до Галичини. Для розсліду Галичини делегуються другі і треті чини міністерства. Поїздка їх матиме діловий, освідомлюючий характер. Поручається їм зібрати дані так офіційного, як і неофіційного характеру. Дорогою особистих розмов, питань і інших даних мають познайомитися з настроєм мешканців Галичини і з відношенням їх до різних частей управи. При виробленню програми діяльності тих урядників нарада подрібно спинялася на необхідности розслідити всі деталі адміністраційного устрою, відносин між населенням і властями, між національностями і між ріжними громадянськими організаціями. Признано конечним подрібно познайомитися з системою виборів до сойму, компетенцією міських самоуправ, можливістю ввести земську управу, відносинами слов'янських народів до неслов'янських, правним положенням жидів, кількістю землі, що належить до дідичів і селян, відносинами селян до дідичів, питанням про еміграцію і ин. Весь той матеріял у сирім, але систематичнім виді послужить основою для вироблення конечних рішень в центральній управі. На кінець висказано бажання, щоби комісія виїхала зараз по Різдві і вернулася перед відкриттям Думи, де, без сумніву, буде підняте питання про Галичину і потреба буде пояснень міністерств.

Склад комісії, висланої до Галичини, мав бути такий: з департаменту загальних справ М.М. Пуришкевич, з головної управи справ місцевого господарства Л.Д. Аксенов, з земського відділу В.А. Крижановський, з департаменту духовних діл А.В. Петров і С.Ф. Добрянський.

«Биржевые Ведомости» додавали ближчі інформації про деяких членів комісії. На чолі її мав стати член ради міністра внутр. справ Д.І. Пестржецький; він мав кермувати працями своїх товаришів і зібрати матеріяли, що стали би основою для «тривкого получення Галичини з російського державою». Аксенов є визначним знавцем міських справ і брав участь у ревізії надвислянського краю. Добрянський – се емігрант з Галичини; його родичів мали австрійські власти покарати смертю за «політичні погляди». М. Пуришкевич – се брат уславленого посла.

Комісія приїхала до Львова в половині січня. Склад її показався иншим: крім Пестржецького, Пуришкевича, Крижановського і Петрова, приїхали Василев і Драгомирецький. Комісія мала розглянути віроісповідні відносини всіх народностей (референт Драгомирецький і Петров), а разом з тим справи селян, міської адміністрації, селянського господарства. Праці мали тривати два місяці.

При кінці грудня був у Львові заступник міністра внутрішніх справ ген.-майор В.Ф. Джунковський. При його участі відбулися важні наради про ріжні сфери галицького життя. Дискутовано про самоуправу, аграрний устрій, суди, економічний стан Галичини. Мав приїхати заступник міністра Іляшенко для розгляду економічно-фінансових справ.

«Русское Слово» інформувало, що в міністерстві справедливости розроблюється справа судівництва в Галичині. Рішення сього питання по думці представників міністерства дуже зложене і вимагає багато праці зі сторони людей, що знають добре правне життя Галичини і австрійське законодавство. Основним завданням буде увести в цілім просторі окупованого краю російські цивільні і карні закони. При тім має перестерігатися засада, що не лишаться ніякі місцеві права, як се було в Бесарабії і Прибалтійським краю, бо така подвійність вводить в законодавство роздвоєння, а слідом і суперечности при пояснюванню букви закона. Тому при приміненню російсько-

го кодексу в Галичині не будуть братися під увагу ані австрійські закони, ані місцеве звичаєве право. Все таки не всі нові закони будуть заводитися відразу, особливо в процесах цивільних і карних, але поступенно.

Справу введення російської системи в Галичині признано дуже пильною. На разі існують у Галичині тільки російські воєнні суди з кримінальною компетенцією. Цивільне право знаходиться в ненормальних умовах.

Питання, як увести російське законодавство в новім краю, має рішити окрема комісія, до якої увійдуть, крім урядників міністерства справедливости, також урядники інших міністерств і особи з відповідною компетенцією. Головою має стати заступник міністра справедливости І. Гляшенко.

Казарми жандармерії у Львові

Подібні інформації дістав у Львові кореспондент «Одесских Новостей» від одного з членів державної Думи (б. прокуратора, кандидата на председателя одного з галицьких судів); він додав, що поки що буде дозволено сторонам уживати на розправах також інших мов, крім російської, але тільки до часу, поки всі місцеві суди не будуть заступлені російськими.

Для розгляду організації судів міністерство вислало до Галичини прокурора варшавської судової палати А.Н. Гессе в товаристві кількох заступників прокуратора окружного суду, і «Колокол» підносив, що міністерство цікавиться особливо ріжницями між австрійським і російським цивільним кодексом.

В грудні були у Львові представники міністерства, сенатори Шумаєр і Трусевиц. З нагоди їх побуту доношено, що російські закони будуть вводитися поступенно, протягом ряду літ.

В січні відбувався між варшавськими судовиками запис кандидатів на судові посади в Галичині. Першенство мають ті, що знають російську і польську мову.

В лютім виникає питання, в який спосіб росіяни можуть забезпечити набуті в Галичині нерухомі маєтности, міністерство справедливости рішило вислати до Львова і Тернополя нотарів з повновластю записувати акти купна-продажу.

З початком березня писано, що міністерство судівництва приступило до уложення проекту організації судів в Галичині.

Поїздка міністра Щегловитова до Галичини (в лютім?) рішила, що тут потрібний прокурорський надзір для цивільних справ, які судяться після австрійських законів, а є справи, що вимагають юридичного вияснення.

Існування австрійського судівництва унормувала «Обов'язуюча постанова для місцевих судових інституцій зайнятих російськими військами частей Галичини, затверджена Верховним Головним Вождем 24 лютого (11 березня) 1915 р.

1. Найвищий нагляд над виконанням судівництва вкладається на особі делеговану особу, права і обов'язки якої і назначених до помочи їй урядових осіб означаться окремих наказом.

2. Виконання судівництва місцевими судовими інституціями в Галичині має переводитися на основі австрійських матеріальних і процесуальних законів, але не від імени австрійської верховної власти, лиш «в ім'я закона», і з виїмками, означеними в нижче поданих точках.

3. Судові інституції Галичини виймаються з-під нагляду австрійського міністра судівництва і найвишого, і касаційного суду у Відні, останній виключається з числа інстанцій, що проявляли у відношенню до Галичини судову діяльність.

4. Судовою мовою признається язык російський і місцеві його піднаріччя. Часово допускається уживання і польської мови.

5. Справи, підлягаючі судови при участі присяжних суддів, розглядаються коронним судом при скріпленім складі з шістьох суддів. Вироки видані в тих справах, можуть бути обжаловані тільки в касаційнім порядку.

6. Як вироки в справах карних, так і рішення в цивільних справах, що підлягають в силу закона обжалуванню в найвищий касаційний суд у Відні, уважаються закінченими і не підлягають дальшому обжалуванню, з виїмком вироків, виданих у справах, вказаних у § 5. Вироки в тих справах підлягають розглядови львівського суду другої інстанції.

7. Справи, що знаходяться в розгляді місцевих судових інституцій в Галичині, про переступні ділання, звернені проти хоронених австрійськими законами неторкальності території, верховної власти і державного або суспільного порядку австро-угорської монархії або Галичини, підлягають укінченню, а нові справи щодо тих переступних ділань не розпочинаються.

8. Коли наглядаючий за виконанням судівництва в Галичині, або особи назначені йому до помочи, заявлять в якій-небудь справі відсунення суддів, так з мотивуванням, як і без вказання причин відсунення, означені судді позбавляються права входити у склад судового трибуналу в даній справі

9. Увільнений з-під арешту на розпорядження наглядаючого виконання судівництва або осіб, назначених йому до помочи, не може бути, без їх згоди на се, знов замкнений під арешт в тій же справі.

10. Судові інституції і урядові особи судової дикастерії в Галичині, на жадання наглядаючого і назначених йому до помочи урядників, обов'язані:

- а) представити їм до розгляду судові справи і слідства;
- б) доставляти свідощтва, інформації і пояснення, що відносяться до виконання судівництва;
- в) вдержувати виконання вироків, рішень і означень, що увійшли в законну силу;
- г) лишати без виконання циркулярні розпорядження австрійських властей в судовій дикастерії, як вони будуть здержані розпорядженням наглядаючого.

11. Уряди прокураторського нагляду судових інституцій Галичини обов'язані виповняти всі письменні і особисті вказівки і поручення наглядаючого і назначених йому до помочи урядників.

12. Жадання наглядаючого над виконанням судівництва щодо особистого ставлення для вияснень у службових справах обов'язує всі урядові особи судової дикастерії Галичини.

13. Увільнені урядові особи позбавляються від дня увільнення права на яку-небудь винагороду з засобів російського скарбу.

Львів, 21 березня (2 цвітня) 1915.

Воєнний ген.-губ. Галичини ген.-лейтен. граф Бобринський».

Догляд галицького судівництва обняв прокуратор варшавської палати Олександр Гессе, а йому до помочи: прокурор Люблинського окружного суду Чеховський, прок. варшавського окр. суду Ол. Свдокимов, прок. сувалкського окр. суду Ів. Синицький, і секретарі Віталій Теплов, Волод. Касимов, Стефан Кальницький і Ник. Панасик.

З теоретичної сторони розглядали заведення російського судівництва в Галичині «Моск. Ведомости». Який цивільний закон буде обов'язувати – австрійський кодекс чи російський «Свод законов гражданских»? Дневник перехиляється, очевидно, на сторону російського закону, покликаючися на рішення прав. сената у справі прилучення ізмаїльського повіта 1893 р. Галичина, як здобутий край, повинна дістати російський закон – без обмежень.

«Русское Слово» помістило в грудні звістку, що управа переселення рішила скерувати переселенців з Росії замість на Сибір – до Галичини. Висловлено думку, що по кінці війни державний скарб матиме тут значні простори вільних ґрунтів. Особливо важна була би колонізація полудневої Галичини, де є сильний елемент німецький і мадярський. По обчисленню заряду переселення можна би туди скерувати щонайменше 300.000 переселенців. Сі дивні твердження і пляни русифікаторів дістали зараз відповідь від галицької преси: навіть русофільська «Прикарпатская Русь» назвала се «неудачним проектом». О. Марков виказав цифрами його нераціональність.

Головна управа рільництва перевела вступні досліді щодо положення сільсько-го господарства в Галичині. Сконстатовано недостачу середньої земельної посілості. Колишня велика посілість телер роздроблена. Вияснено також, що незвичайно дробиться селянська власність, бо селяни мають право ділити і продавати свої часті. В зв'язі з тим було би доцільним примінити в Галичині закона про устрій селянства, які обов'язують в Королівстві і поширити діяльність селянського земельного банку.

На нараді з рамени міністерства внутр. справ у Львові в грудні рівно ж констатовано, що війна знищила багато панських і селянських мастностей: проєктовано поширити діяльність селянського банку і облегшити податки сільського населення.

В «Гол. Москвы» з початком січня подана розмова з Д.Н. Чихачевим про Галичину. Щодо аграрного питання він ствердив, що більшість галицького селянства є малоземельна або й безземельна. Положення хліборобів є гірше, як в сусідній Волинській губернії або в Польськім королівстві. Російське правительство піде на стрічу місцевим дідичам, що бажають розв'язатися з належачою їм землею, і таким способом утворить фонд, що збільшить землеводіння місцевого селянства. Селянський банк повинен перенести головну увагу на Галичину, хоч би прийшлося на якийсь час зменшити діяльність в Росії.

Делегований до Галичини урядник мініст. внутрішніх справ Н. Васильєв мав познайомитися з землеволодінням і устроєм селянських інституцій в Галичині. Васильєв виробив проект реорганізації селянської самоуправи в зміслі зрівняння прав великих і малих властителів при виборах до громадських управ і зміни громадських податків у той спосіб як в королівстві, де їх платять і дідичі. Треба звернути увагу на малоземельне і безземельне селянство. Щоби дати землю безземельним, сею думкою займався і ген.-губ. Бобринський, але що тут нема Фонду державних земель, він старається досягнути ту ціль дорогою перепродажі землі. Васильєв дуже числить на селянський банк, що міг би у тім допомогти селянам. Інші дослідники уважають ті способи проблематичними, а принайменше недостаточними. Самою землею, що іде на продаж, не можна вдоволити безземельних. Тому говорять про переселення галицьких селян на Сибір та про конечність наділити селян землею на рахунок великої і середньої власности.

Дмитро Чихачев

Про діяльність Селянського Банку в Галичині в маю писано, що справа знаходиться лиш в теоретичних розглядах. З певністю можна сказати, що банк буде мати в Галичині широке поле, бо багато дідичів (з політичних і економічних причин) приступить до ліквідації своїх маєтків, а селянська маса дасть контингент купців на сі землі. Тепер зроблено кроки, щоби зібрати матеріали про велику і селянську посілість, про фінансове і економічне положення краю: коли будуть такі матеріали в руках, буде можна приступити до конкретних діл.

Головна управа рільництва делегувала до Галичини урядника спец. поручень А.А. Кофода. Ціль його місії, що триватиме кілька місяців, детальний розслід стану сільського господарства, аграрних відносин, а особливо земельних відносин селянського населення. Результати поїздки будуть матеріалом для регуляції селянського землеволодіння в Галичині і агрономічної помочи населенню.

Слідом управа рільництва вислала до Галичини 18 урядників з подільської управи рільництва і державних маєтностей – на їх власне бажання; в їх числі є 7 лісничих, 4 лісних кондукторів, 3 агрономів і 3 спеціалістів сільського господарства.

Міністерство рільництва підняло в березні думку, щоби з Галичини доставити робітників до сільських господарств в Росії, які терплять через недостачу робочих рук. Справу розв'язано у зв'язку з еміграцією зруйнованих війною селян, які втікали до Росії.

В цвітні доношено, що міністер фінансів Барк за згодою головного вождя приступив до оброблення загального фінансового плану управи Галичини. Для ближчих студій вилановано туди К. Джунковського. В тім ділі їздив шеф рільництва А.В. Кривошеїн до головного вождя.

Російську податкову систему мав увести в Галичині А.Е. Бросцький, управитель подільської скарбової палати. Міністерство фінансів приділило йому до помочи 5 урядників київської скарбової палати. Пізніше згадували, що на чолі комісії стояв старший урядник мін. фінансів Новиков. Комісія вияснила загальну картину економічного положення краю; сконстатовано, що сільське населення платило великі податки, коли міська людність, у якій переважають жиди і поляки, платило розмірно

небагато. В виду цього мін. фінансів зреорганізував податкову систему на основах справедливості. Перші вісті появилися про спосіб збирання податків у Галичині: проєктовано, щоби право збору передати міським і сільським громадам. І справді, у Львові ген.-губернатор лишив збір податків магістратови. З датою 12 грудня появилася оповіщення магістрату, що на рік російського скарбу будуть стягатися безпосередні податки за друге чвертьріччя 1914 р. з додатками за сей час. В тім часі знов повторено звістку, але вже як певний факт, що збір податків по селах віддано громадським управам, а по містах міським громадським урядам. Але в дійсности податки, – писано потім, – стягаються тільки в деяких містах, що утерпіли менше з причини війни¹⁰. Російські власти на разі кермувалися австрійською податковою системою, але рішено в будучности перевести основну реорганізацію. Груднева нарада у Львові рішила, як згадано, облегшити селянські податки, а також зайнялася полегшами для промислових і торговельних кругів

Д. Н. Чихачев у розмові, оголошеній в «Голосе Москвы», також уважав податкові полегші початком економічного відродження Галичини. Австрійська податкова система є крайньо невдоволяюча і мусить прийти радикальна реформа

Для розсліду санітарного положення Галичини мав приїхати прибічний хірург проф. Рейн.

З нагоди тих розслідувань Галичини доходили деякі відгомони критики правительствених плянів. «Голос Москвы» висловив жаль, що комісія, післана до Галичини, має чисто бюрократичний склад і що не взяли до неї сил горожанських; се було вказане тим більше, що матеріали, зібрані комісією, будуть основою для устрою адміністративного, станового, земського і міського краю. «Речь» полемізувала з проєктами правительства, виказуючи його лиху волю у багатьох справах (православ'я, школи, селянський банк) – про се далі.

Для охорони історичних пам'ятників і наукових колекцій в Галичині петербурзька Академія Наук вислала туди свого кореспондента Е. Ф. Шмурла: він дістав право організувати охорону архівів і музеїв, а в потребі їх вивозити. Делегат об'їжджав місцевості в районі воєнних ділань і хоронив пам'ятники при помочи спеціальних воєнних дружин. Знайденим збіркам присвячено описи.

IV. ДЕРЖАВНІ ПІДПРИЄМСТВА

Залізниці. – Пошта і телеграф. – Телефон. – Гостинці і дороги. – Державні маєтності.

Розгляд і упорядкування галицьких залізниць поручено інженерови К.Г. Немешаєву, членови державної ради, який вже перше був у Галичині і познайомився з тутешнім залізничним устроєм. При організації торговельних відносин рішено прийняти устрій російських залізниць. Слідом Немешаєв став начальником галицьких залізниць, а його помічниками камергер-інженер А.А. Палтов і генерал-майор інженер Т.В. Колобов. Крім цього Немешаєв призвав до служби інженера В.В. Радовича і А. Дворжицького. Начальник

¹⁰ З реляції Чихачева. Се не зовсім вірне. Знаємо напр., що дохідовий податок стягався в м. Буську, що вигорів під час війни, і в селах повіту Камінка-Струмилова. По селах мали складати списи оподаткованих війти. – *Прим. автора.*

залізниць дістав широкі повновласти щодо утворення залізничної служби, її платні, робіт на залізницях і ин. Головним бухгалтером доріг був Р.Р. Пластунов-Ковденко; канцелярію начальника організував І.Д. Горбенко, уряд руху галицьких залізниць обняв інж. Янушевський. Для обслуження доріг прийнято новогостинно-дворську біржову артіль з Москви, що мала доставки до південно-західних залізниць і багато приватних інституцій: представниками фірми у Львові були В.П. Максимов і Ф.В. Михеєв. Начальником управи доріг став інж. Тимм. Помічник начальника зал.: ген. Палтов і інж Радович, начальник руху інж. Бойко, помічник В.А. Товстоносков.

В Галичині був також старший інспектор російських залізниць С.П. Кульшинський, який познайомлювався зі станом нової лінії. Він ствердив, що управа доріг користується австрійськими вагонами, бо дирекція австрійських залізниць при відході не знищила своїх складів і робітень. Ідеально поставлена робітня є в Стрию; запаси машин мали бути вивезені, але урятував їх один інженер-москвофіл, відчепивши від евакуаційного поїзда 4 вагони. При праці тут можна зайняти 1000 робітників, які мали приїхати з Росії.

В перших днях грудня відбулися в Києві наради про пряме залізничне отримання Галичини з головними точками полуднево-західних губерній. Брав у них участь заступник начальника галицьких залізниць В. В. Радович, а слідом і сам начальник Немешаєв; говорено передусім про прямі сполучення товарових поїздів. Від дня 2 січня міністерство залізниць злучило станцію Львів – Центральний у пряме сполучення через Радивилів і Волочеська з усіма станціями російських залізниць; се відносилося до руху пасажирів і багажу.

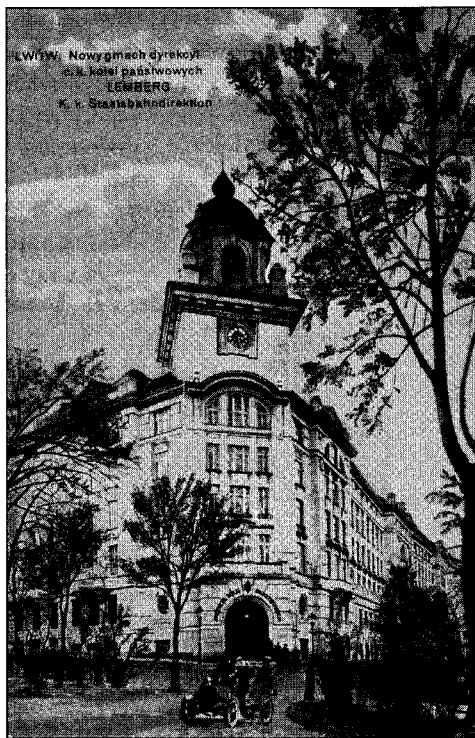
Управа залізниць розписала в листопаді оферти на різні роботи: земельні, камінні, направи мостів, будову провізоричних мостів, роботи теслярські, столярські, малярські, штукатурні, скляні й при нових і знищених будинках, доставу каменя, цегли, цементу, шутру і ин. Більші роботи піднималися спеціально на станції Заболотці коло Бродів.

Агенція галицьких залізниць мала видати провідник по Львові; редакцію мав обняти представник групи членів Державної Думи Н. Каппелер.

В березні доношено, що в «виду вияснених невигод» галицькі залізниці не будуть творити окремого заряду, але прилучаться до полуд.-західних залізниць. Рівночасно з тим уступив зі свого уряду К. Г. Немешаєв.

Головна управа пошт і телеграфів делегувала до Галичини у вересні помічника начальника київського округу Жеребцова. В результаті поїздки рішено утворити в Галичині новий поштово-телеграфічний округ. Поштовими операціями завідував спершу урядник київського округу Іванченко.

Управління залізниці. Львів

З початком листопада начальником поштових бюр у Львові іменовано Бондаренка, начальника пошти у Кишиневі. Пошту у Львові організовано скоро; в тім часі вже листарі розносили листи в місті.

Управа пошт знаходилася в руках воєнних властей, тому формування поштово-телеграфічного округу у Львові мало розпочатися аж з початком 1915 р. До обслуження руху у Галичині показала потреба 350 досвідних урядників, що знають мову російську і польську. Платня урядників у Галичині була збільшена в півтора рази. З київського округу приїхало в листопаді 19 поштових урядників.

Для обслуження Галичини показала велика потреба залізничних урядників. Тому в Києві дозволено телеграфістам складати іспит на помічників начальників станцій; вимоги невеликі – тільки необхідні знання торговельної і технічної сторони руху. Крім сього начальник телеграфу галицьких залізниць видав оповіщення, що будуть отворені телеграфічні школи – у Львові, Тернополи і Ярославі. Допущені тільки християни, мужчини між 16–32 р. життя, передусім бувші австрійські телеграфісти і практиканти; образування – 4 класи міської школи або гімназії, обов'язкове знання російської мови. По іспиті можна обняти посаду при галицькій залізниці в степені кандидата з платнею 20 рублів місячно.

Львівський телефон обняв в половині жовтня в управу магістрат Львова. «Львовское Военное Слово» (ч. 15) у вступній статі з сеї нагоди виславляло довір'я російського правительства до мирних горожан міста. Але се тривало недовго. 22 падолиста російські власти знов взяли телефони у свій заряд. Правительство дало зразу кредит 5000 руб. на платні для служби телефону. Головним начальником телефонічної сіти у Львові став інспектор галицьких пошт і телеграфів ген.-майор Сйлер, а управителем сіти інженер Л. Комарницький.

Галицькі гостинці розсліджував з поручення міністерства комунікації В.Н. Тренюхин, начальник київського округу. Сконстатовано, що під заряд ген.-губернатора Галичини перейшло 1400 верст мурованих гостинців. Управителем водних і шосових доріг був інж. Тім, а коли він подався до димісії, став помічник начальника київського округу комунікації інж. Старицький.

Спеціальна делегація представників варшавського, виленського і київського округу мала списати дараби, човни і всякі прилади до річних робіт, лишені на Дністрі.

Частина галицьких доріг в сусідстві Люблінської і Холмської губерній мали бути прилучені до варшавського округу комунікації.

Для розсліду економічного значення водних і шосових доріг Галичини місцеві власти завізували Л.Н. Яснопольського, проф. київського комерційного інституту. У Львові професор дістав ряд карт і статистичних матеріалів і розпочав огляд поручених йому справ.

Міністерство комунікації з початком падолиста скінчило розлід доріг у Галичині. Загално довжина доріжної сіти рівняється 14478 верстам, в чім є державних доріг 2880 верст, обласних (краєвих) 1828 верст, повітових 2751 верст і сільських 7219 верст. Більша часть доріг є у вдоволяючім стані. Галицькі дороги передало міністерство комунікації київському округові, а для управи доріг у Львові визначено окремиий відділ.

В лютім рішено утворити Львівський округ доріг; проект вироблював начальник доріг кн. Шаховський. Заступником управителя був інж. Тілінгер.

У відділі водних доріг і гостинців іменовані в березні: інженер В. Пиларь начальником технічної секції, інженер С. Ковалев начальником дистанції в Станиславови, інженер В. Богатирев тим же в Самборі, технік Даммер в Ярославі, інженер Г. Трефилєв

і техніки А. Степанів і К. Гаєвський інженерами до поручень, Н. Шапошников – головним бухгалтером.

Розгляд державних маєностей в Галичині обняв з рамени міністерства рільництва дійсн. стат. сов. Д.В. Родзевич, начальник уфимської управи рільництва. Слідом номіновано його управителем тих дібр; завданням його мав бути опис маєностей і охорона їх перед знищенням. Родзевич став рівночасно офіціальним представником міністерства рільництва при генерал-губернатори. Він сконстатував, що в Галичині є великі простори державних лісів, найбільше дубових і соснових. Державна сторожа лісів розбіглася. Так що терени лишилися без охорони. Родзевич на першій місці рішив організувати службу лісничих з людей досвідних і знайомих передусім з польською мовою, що могли би уладнувати лісне господарство. Деяким лісничим з київської і подільської губернії вже предложено зайняти місця в Галичині; через якийсь час будуть одержувати в півтора рази більшу платню. Головна управа рільництва вироблює проєкт організації управи рільництва і державних маєностей в Галичині з постійним складом урядників.

Проєктовано утворити 40 лісництв, які підлягали би делегатові міністерства при генерал-губернатори. Державні дібра побільшено конфіскацями приватних лісів, відібраних властителям за виступи проти російської влади. Для експлуатації лісів укладався подрібний плян. І з вдовolenням підношено, що перевіз можна буде урядити гірськими риками, «без всіляких спеціальних уряджень і без непотрібної втрати часу і засобів».

Про стан державних лісів головна управа рільництва зібрала статистичні дані (оголошені в лютім). Управителем лісів був, як згадано, Родзевич, його заступником іменовано Наумова, що управляв болехівським районом, районом Дрогобич заряджував Тюнин, Добромиль – Мазановський.

Розгляд державних монополій обняв представник головного управління рільництва інженер-технольоґ П.І. Дубовський. Стверджено, що в Галичині монополії приносять річно тисячі доходу. Їх рішено зрєструвати і від 1915 р. віддати на довготермінову оренду. Щодо районів, де є гірські багатства, їх будуть експлуатувати коштом скарбу.

Управителем солеварни в Дрогобичи іменований інж. М.М. Івасечка.

V. ЕКОНОМІЧНІ СПРАВИ

Нафта. – Організація торгівлі. – Мораторій. – Банки. – Російський імпорт. – Галицький експорт. – Київське товариство сільського господарства. – Малі підприємства. – Реляція делегата міністерства.

Про економічний стан Галичини вперше заговорило «Львовское Военное слово» (ч. 2) в статті підписаній буквою Л.; автор, очевидно, галичанин і стаття, може інтересна для росіян, для нас не має більшого значення. Галичина, читаємо, край багатий з природи, але був безоглядно експлуатований Австрією, а польська шляхта дбала тільки о свої клясові інтереси. Польська господарка витворила в Галичині п'ять економічних типів: 1) експлуататора-багача, що оперує на всіх полях – се, звичайно, жид; 2) збанкрутованого дідича, що не може зжитися з новими условинами; 3) міського інтелігента, що жиє платнею на «першого»; 4) малоземельного селянина, що гниє від

тягарем різних податків; 5) міський пролетаріат, без праці, що надієся ліпшої долі з переходом Галичини до Росії. Починаючи від 1909 року, економічне положення дуже загострилось, з початком теперішньої війни прийшла остаточна криза.

Інший галичанин, що приїхав до Петербурга в особистих справах, «визначний фінансовий діяч» А. Т. Лисяк в розмові зі співробітником «Бирж. Ведомостей» виявив свої погляди на фінансовий стан Галичини у зв'язи з Росією. Країна з фінансово-економічної сторони дуже молода, розвивалася під впливом Австрії, яка старалася виссати з неї якнайбільше. Тим можна толкувати, що при великім населенню край має дуже слабо розвинений промисл. Що край знаходиться все-таки в певнім добробуті, то завдяки багатству нафти. Тут автор подав цифри про експлуатацію нафти, її ціну і ин.; тут були заінтересовані передусім англійські, французькі і німецькі капітали. З інших багатств країни сіль і тютюн були в монополію держави. Коротко говорить автор про сільське господарство і зв'язану з ним продукцію горілки, обложену великими податками. В Галичині можуть знайти збут товари польського промислу, але може розцвісти і власний промисел. Кредитові заведення дотепер у малій мірі давали поміч людности: тим прийдеться зайнятися, а всі видатки на Галичину повернуться з лихвою. При деякій ініціативі може розвинутися угляний промисл. У зв'язи з сільським господарством може розвинутися виріб господарських машин і ин.

В «Прикарпатской Руси» було кілька статей про різні сторони економічного життя – переважно пера О. Маркова (земельна власність, жиди і ин.)

Розглядові галицьких економічних відносин присвятив брошуру проф. К. Г. Воблий «Производительные силы Галиции»¹¹. На основі урядової статистики автор подає дані про населення, сільське господарство, промисл. торгівлю, комунікацію і кредит.

Особливу увагу звернула на себе галицька продукція нафти. Для подрібного розсліду і опису районів, де добувається нафта, міністерство торгівлі і промислу вислало туди гірничих інженерів Марковського і Дубинського. При новім зорганізованню експлуатації мало рішитися, яким способом звернути нафту на внутрішній російський ринок. Вони познайомилися з районом Стрия і околиці і ствердили, що нафтяний промисл є «в крайньо запущенім виді». Експлуатація була дуже слаба в порівнянні з тим, що можна би перевести в тих багатих копальнях. Делегати виробили проект вивозу нафти до Росії. Річно добуваються в Галичині 60-70 мільонів пудів, з чого лиш незначна часть іде на місцеві потреби, а решту дотепер вивожено за границю краю, а отже можливість використати нафтяні засоби Галичини для потреб російського промислу, який тепер мусить уживати дорогої нафти з Баку.

Інженер Марковський інакше оповідав співробітникові «Бирж. Ведом.» про результати своєї поїздки:

За останні роки продукція нафти в Галичині зменшилася. Се пояснюється тим, що галицький нафтовий промисл мав обмежений ринок для збуту своїх продуктів.

Галицька нафта визначається деякими хімічними особливостями (у ній досить багато парафіни), тому перероблювання її значно різниться від перероблюваної бакинської нафти. З галицької нафти майже не виготовлюють мази, а витворюються тільки більше цінні сорти: бензина, пальна нафта, парафіна, олії до мащення і «синій олій» (газоліна).

В Галичині є коло 60 фабрик, що перетворюють нафту, в тім 14 дуже великих. Нафтяні промисли мають осередок у Бориславі і Тустановичах, але нафту відкрито і в багатьох інших місцях. У нових джерелах у Биткові знайдено нафту одинокую щодо її складу у цілім світі: у ній зовсім нема парафіни, а скількість бензини доходить до 50%.

¹¹ Київ, 1915, ціна 30 коп. («Пр. Русь», № 1486). – Прим. автора.

Промисли, незважаючи, що були близько них бої і нераз займали їх то австрійські, то російські війська, остали незнищені.

В останнім часі виникло питання: чи нафтові продукти, що йдуть з Галичини до Росії, мають оплачувати граничні цда¹²? Се питання до сього часу не рішене. Очевидно, коли будуть знесені цда, галицька нафта стане серйозним конкурентом бакинської: зі Львова до Києва 550 верст, з Києва до Баку 2500 верст.

Секвестр або конфіскація галицьких промислів ледве чи прийде, з уваги що, крім австрійських капіталів, у ті підприємства вложені капітали англійські і французькі. Більшість підприємств має форму акційних товариств з акціями на оказателя¹³, і тому у кожному випадку трудно установити, хто саме є фактичним власником підприємства!

В лютім прийхав до Петербурга представник англійських капіталістів, заінтересованих в нафтянім промислі, д-р Дворкович. Англійці вложили в галицьку нафту коло 80 мільонів рублів. Під час наступу російських військ підприємства кинено на ласку долі, австрійські і німецькі банки вивезли зі Львова і інших міст англійські капітали. Потім нафтяні заведення показалися цілими і, за дозволом російського правительства, розпочалися нові роботи. Але по тім, як казав д-р Дворкович, галицький нафтяний промисл дістав важкий удар, бо на галицьку нафту при вивозі з Галичими наложено цдо, через се нафта лишилася майже без ринків, вивіз до Німеччини і Австрії перервався, а до Росії через високі оплати став не вигідний. Д-р Дворкович, як повновласник англійських підприємців мав поробити старання, щоби цдо знесено і лишено тільки звичайну акцизу.

Інж. В. Обнинський в «Русском Слове» помістив статтю про галицьку нафту. Тутешні копальні не такі багаті, як у Баку, але нафта ліпшого рода; в Биткові 50% бензини. Тепер ціна нафти повинна би упасти в Росії, але ледве чи се буде, бо вже на привіз нафти до Росії наложено податок.

Про галицький нафтяний промисл помістила статтю «Revue de Petrole». Сказано там, що продукція нафти в Галичині останніми роками підупадала, бо тутешня нафта мала малий збут у Німеччині і Австрії, з причини віддалених ринків запотребування, а до Росії був привіз тяжкий через охоронні цда. Анексія Галичини отвирає нові вигляди для галицької нафти. В будучности цілий промисл у Польщі і полудневих губерніях Росії буде жититися нафтою з Галичини. З другої сторони Галичина лежить значно ближче до Одеси, головного порту Чорного Моря, як джерела в Баку. Тому показується можливість, висилати до Європи нафту дешевше, як поперед, коли нафту висилано з Батуму. Англійські капіталісти вже тепер дуже интересуються успішними видами для галицького нафтяного промислу.

До Дрогобича і Борислава в половині листопада їздила комісія зложена з представника дирекції залізниць Олімпієва, віце-президента Львова д-ра Штала і представників львівської газівні і електривні. Через три дни розглядали тамошній нафтяний промисл, щоби zorganizувати постійну доставку до Львова для міських заводень задля недостачі вугля; знайдено достаточне число цистерн для перевозу, а саме 200 штук. Транспорт залізницею можливий зараз.

Потім міністерство комунікації підняло питання, чи галицькі залізниці не могли би використати нафтяних джерел, які є в Галичині. Начальник галицьких залізниць Немешаєв вказав на великі запаси нафти, особливо коло Дрогобича, де функціонує рафінерія; ся станція могла би достарчати нафтяного топлива для залізниць.

¹² Мито (пол.).

¹³ Тут: на пред'явника (пол.).

В жовтні міністерство торгівлі і промислу визначило до розпорядимости генерал-губернатора Бобринського бувшого агента міністерства у Відні А.С. Остроградського, йому поручено організувати торгівлю в Галичині і отворити границю для російських товарів. Відокремлення Галичини від Австрії замкнуло дорогу німецькому і австрійському промислові, утворило корисні услів'я для російської торгівлі. Вироби російського фабричного і домашнього промислу можуть знайти дуже добрий збут в Галичині, бо економічні услів'я життя галицького селянства і його побут є такий сам, як в полуднево-західних губерніях.

Формальне значення мало продовження мораторію, оголошеного Австрією: вперше продовжив його генерал-губернатор до 31 жовтня 1914, потім знов до 1 січня н. с., 1 березня (з виключенням §14), 1 червня (з виключенням §14 і §§2 пункт 5) і до 1 вересня 1915 р.

В грудні рішило міністерство фінансів отворити у Львові філію державного банку: крім сього друга філія мала повстати в котрімсь з провінціальних міст. Але рішеної справи не виконано скоро. Аж в маю для розсліду услівин гіпотечного кредиту і обтяження землі в Галичині виїжджає з Петербурга комісія: дійсн. ст. сов. Джунковський, член ради намістника в Кавказі, урядники канцелярії кредитового відділу ст. сов. Воронович, кол. сов. Кульжинський і член петриківського відділу селянського банку н. с. Худвинський¹⁴.

За державним банком багато приватних торговельних банків в Петербурзі інтересувалося справою оснування філій у Галичині. Се питання поставлено ще в жовтні у зв'язи з приїздом до Петербурга англійських фінансистів, властителів нафтяних фірм в Бориславі і ин. Від того часу справа значно посунулася вперед і пояснено, що російські кредитові інституції мали би в Галичині дуже добрий ґрунт. Торговельні банки возьмуться наперед обновити нафтяні підприємства, шоби галицькі продукти доставити до полуднево-східних губерній. Сьому питанню надавали колосальне значення, так промислові, як і правительственні круги. Разом з тим російські банки мали підпомагати розвиток лісного промислу, який також має важне значення для полуднево-західних губерній, яким не достає будівельного матеріалу.

Управа «Русско – Азиатского Банка» вислала до Галичини своїх делегатів, віце-директора А.З. Іванова і члена ради Н.Б. Глазберга. Делегати у звіті вказали, що в Галичині дуже відчувається потреба кредитових інституцій, бо тут функціонує лише Краєвий банк (з касовою готівкою лише 3/4 міліона корон при білянсі коло 400 міл. кор.) і деякі товариства взаємного кредиту. Для діяльності відділів російських банків тут буде дуже добре поле, бо звичайний дисконтовий і позичковий процент в Галичині є тепер 10–12%. Відділи рос. банків могли би дати колосальну піддержку збільшаючійся торгівлі між Галичиною і Полуднево Західним краєм; особливо бажана участь в нафтяних і лісних підприємствах. Наслідком сього в березні отворено у Львові філію «Русско – Азиатского Банка»; зорганізував її директор Л.К. Стефановський. Агенція наразі мала переводити лиш операцію перевідну і операцію на біжучий рахунок.

«Русско-Азиатский банк» – се один з найбільших банків Росії; основний капітал є 45 міліонів руб., резервовий 10 міліонів руб.; оборотний вклад китайського правительства 3½ міл. руб.

У Львові мав створити філію також варшавський комерційний банк.

¹⁴ Вжито аббревіатури для позначення чиновницьких титулів: надвірний совітник і статський совітник.

Московський народний банк разом з комітетом сільсько-господарських позичкових товариств і московським союзом кооператив перевів розгляд Галичини. Метою було висвітлити справу помочи населенню і положенню кооперативних союзів і інституцій малого кредиту. Виказано потребу відновлення галицьких кооператив, потребу кредиту і помочи натураліями. Ярим збіжжям треба обсягти більший простір як звичайно. Потрібна робоча худоба, передусім коні; брак зерна, бо останні 2 роки були неурожайні.

Верховний головнокомандуючий підняв питання про принципіальне становище до філій австрійських і німецьких банків, що оперують в Галичині. Се питання дискутовано на нараді представників міністерств під проводом заступника міністра І.Є. Ляшенка. Потім міністерство справедливости видало свою опінію. По його думці, се питання можна вивязати тільки на місці, в залежности від того, чи верховний головнокомандуючий вважає їх діяльність корисною зі становища фінансово-економічних інтересів краю. Зі свого боку міністер справедливости вказує, що ці філії австрійських і німецьких банків – не самостійні кредитові заведення, що ведуть означені операції, а лише посередники між головними інституціями і їх клієнтами. З тої точки діяльність тих філій представляється міністерству справедливости небажаною, з огляду на можливий тайний перевіз грошей за границю, як і інші зносини з центральними.

Торговельні круги і публічна опінія домагалися, щоби знесено пограничні палати і отворено вільний проїзд для купців до Галичини; правительство з мілітарних і фінансових причин бажало заховати границю якнайдовше. З приводу того доходило до бурхливих сцен на границі; на станції в Радивиліві прийшло до острої виміни слів між цловими урядниками і офіцерами, що закладали своє економічне товариство у Львові і хотіли без цда перевезти товари.

Пізніше писано, що прийшло до порозуміння між міністерством торгівлі і залізниць щодо ввозу до Галичини. Деякі товари, яких потреба відчувається найбільше, а які доставлялися з Австрії і Німеччини, мали йти на першій місці і за дешевшою тарифою. Опіку над купецтвом взяли на себе урядники міністерства торгівлі, приділені до генерал-губернатора Галичини.

Австро-угорський банк у Львові

В січні міністерство фінансів повідомило управи акцизних поборів, що не увільнені від ціла сі товари, висилані до Галичини: спирт, горівчані витвори, прасовані дріжджі, пиво, тютюнові вироби, тутки¹⁵, сірники, цукор, нафта.

В грудні писали часописи: міністерство торгівлі і промислу звернуло позір на се, що губернії, сусідуючі з Галичиною – Подільська, Волинська, Київська і ин., через значний вивіз продуктів до Галичини знайшлися в критичнім положенню. Ціни всіх засобів поживи дуже піднеслися і стали вищі, як у самій Галичині. Крім сього зауважено, що зменшився торговельно-промисловий оборот і підприємства всякого рода. Місцева адміністрація толкує се тим, що дуже багато людей виїжджає до Галичини. Такої еміграції не можна вважати пожаданою, бо торговельно-промислова і робітничка верства потрібна і для тих земель; тільки щодо осіб, які не мають постійного заняття, адміністрація уважає їх виїзд бажаним. Рішено взагалі здержати поки що еміграцію, утруднюючи виїзд до Галичини. «Часові правила для виїзду в Галичину», оголошені при кінці листопада, так нормують сю справу: перепустки до Галичини видаються тільки на короткий час і для докладно означеної потреби, як, напр., для привозу тіл умерших, для відвідання осіб, що є в урядовій службі в Галичині, для торговельних підприємств, осіб і фірм, відомих з торговельної діяльності, і взагалі для справ, які дійсно вимагають виїзду до Галичини. Такі перепустки дає воєнний генерал-губернатор Галичини, його заступник, галицькі губернатори, начальник жандармської управи галицьких залізниць, губернатора сусідніх губерній і начальник штабу київського округу, також важні деякі військові перепустки і легітимації урядників, делегованих до Галичини.

Справу вивозу з Галичини розглядав департамент цлових поборів: на першім місці стояло питання, яка є кількість і характер товарів, що виходять з Галичини. Вияснено, що Київ є головним пунктом, куди починають приходити більшими партіями галицькі товари, передусім мануфактурні вироби. Директор департаменту цлових поборів Шателен для ближчого розсліду в грудні приїжджав з Петербурга до Києва і Львова. Його досліди мали рішити, чи галицькі товари будуть підлягати ціам на рівні з заграничними, чи будуть іти без ціла. В січні рішено справу – некорисно для Галичини. Галицькі товари мали платити ціла як заграничні. На границі здержано транспорти і направлено їх як контрабанду до цлових урядів; поворот їх до Галичини не дозволений.

В маю рішено перевірити сей стан речей і постановлено привіз до Росії всіх товарів без ціла, лиш за оплатою звичайних акцизів. Управителем акцизних поборів у Галичині іменованій упр. акц. под. Подільської губернії В.К. Істомин. Першим його завданням має бути розслід акцизних справ австрійській управи і реорганізація після російських законів. З управителем приїхало до Галичини відповідне число акцизних урядників.

Хоч у всім мали вводитися в Галичині російські порядки, правительство рішило лишити в Галичині метричну систему. Управитель головної палати мір і ваг процесор Н.Г. Сговоров заявив, що міністерство торгівлі вже давно опрацьовувало проект завести в цілій Росії метричну систему; можна думати, що по війні, при фінансовім і економічнім наближенню Росії з Англією і Францією се питання рішиться позитивно.

Про розміри торгівлі Галичини з Росією не маємо ще ніяких даних. Тільки дещо знаємо про великі підприємства, що старалися нав'язати торговельні відносини з новим краєм.

Дня 8 жовтня н. с. в льокалі київського товариства сільського хазяйства відбулася нарада представників господарських і фінансових організацій: брали участь представники

---

¹⁵ Сигаретний папір.

київського і чернігівського сільсько-господарського товариства, союзу інституцій дрібного кредиту, подільської губерніяльної земської каси дрібного кредиту і київський губерн.-земський агроном. В зв'язі з проєктованою поїздкою до Галичини повновласників київського товариства Н.К. Походні і Ц.І. Поплавського дискутовано питання, як забезпечити Галичину найбільше потрібними продуктами. Представники київського товариства говорили, що широка акція можлива на основі обласної організації місцевих товариств і земств. Стверджено потребу якнайскорше доставити ці продукти до Львова; се могли би зробити навіть самі полуднево-західні губернії, без підвищення звичайних цін, бо експорт перерваний і лишилося багато запасів; конечна є поміч властей в Галичині і співучасть галицьких міст і економічних організацій. Делегати київського товариства мали розглянути на місци в Галичині вигляди справи так у найближчий час, як і на весну, коли населенню буде потрібна поміч до засівів. Важне також розглянути організацію транспорту залізницями і іншими дорогами. По повероті делегатів мала відбутися нова нарада.

<p style="text-align: center;">ОБЪЯВЛЕНІЕ</p> <p>Дошло до моего свидѣнія, что здѣшніе купцы продаютъ свои товары только за уплатою денегъ австрійскихъ, отъ ницъ же уплачивающихъ деньгами русскими требуютъ цѣны значительно высшихъ и даже не хотѣли брать.</p> <p>Имѣю стверженныя свидѣнія, что на подобныя условия торговлею въ сѣверъ, среднюю и южную русскія губерніи, которые принадлежатъ къ сѣверу, югу и среднимъ губерніямъ русскія не могутъ развиваться.</p> <p>Представляю, что въ случаѣ постановленія австрійскими купцами продавать на подобныя условія товары, въ сѣверѣ, югѣ и среднихъ губерніяхъ русскія не могутъ развиваться.</p> <p>Галицкія области, гдѣ въ случаѣ постановленія австрійскими купцами продавать на подобныя условія товары, въ сѣверѣ, югѣ и среднихъ губерніяхъ русскія не могутъ развиваться.</p> <p style="text-align: right;">Коллежъ, dnia 11 (20) grudnia 1914.</p> <p style="text-align: center;">ПОЛКОВНИКЪ СЕХИНЪ.</p>	<p style="text-align: center;">OBWIESZCZENIE</p> <p>Dotyczy do mojej wiadomości, że kupcy tużsi sprzedają swoje towary tylko za walutę austriacką na stronach, płacących walutą rosyjską żądają cen znacznie wyższych, a nawet wprost odmawiają przyjęcia rosyjskich pieniędzy.</p> <p>Jaśm widzę pewnie tego względu przyczyną fakt, że w podobny sposób handel w północ, środkowej i południowej Rosji nie może się rozwijać.</p> <p>Ostrzegam, że w takich warunkach nie możemy nadzyskać zarządów nietylko handlowych towarów, ale także innych kupców podlegających karze.</p> <p>Również stowarzyszenia, które nie chcą, aby w jakikolwiek sposób zostały one obniżone, ponieważ MONETA ROSYJSKA, będąc też, nieprzejmowaniem jej numeru pod pretekstem braku drobnych pieniędzy i t. p.</p> <p style="text-align: right;">Kolejowa, dnia 11 (20) grudnia 1914.</p> <p style="text-align: center;">GENERAL-GUBERNATOR PULKOWNIK SECHIN.</p>
--	---

Група великих сільських господарств полуднево-західного краю в перших днях грудня піднесла в київськiм сільсько-господарськiм товариствi питання про заснування спеціального народного банку, що розвинув би торговельні зносини з сільським населенням Галичини. Головною задачею банку було би дати грошеву поміч і широкий кредит сільському населенню, щоби збільшити його участь у торгівлі. Тою дорогою можна би спинити жидівську експлуатацію людности Галичини. Натомість звичайні торговельні банки не могли би піднести економічно знищеного селянства, але служили би торговельній клясі. Рівночасно появилася звістка, що стоїть в суперечности з тими домаганнями. Київське товариство сільського господарства вирішило власне звернутись до міністерств фінансів, торгівлі і промислу з прошенням дати фінансову поміч торгівлі і промислови в Галичині, через співучасть і утворення відділів приватних російських банків. Котре з тих донесень правдиве? Крім сього товариство рішило розпочати акцію для розвитку кооперації. Все те дало би можливість, по скінченню війни, боротися з впливами австрійського і німецького промислу в Галичині.

В середині грудня інформовано про стан акції товариства і сільського господарства. Галицькі купці посилають численні і великі замовлення; але операції здержу-

ються через недостачу кредиту. В Росії заборонено вивозити за границю і до Галичини більше як 500 рублів. В Галичині кредит був зорганізований взірцево, але в теперішній хвилі всі засоби знаходяться у Відні. Далі на перешкоді торгівлі стоїть недостача вагонів. Товариство має замовлення з 23 центрів Галичини, але виповнити їх можна лиш при нормальнім і дуже правильнім руху поїздів. В результаті треба чекати на ліпші услів'я комунікації. Тоді товариство сільського господарства відкриє в різних пунктах Галичини свої гуртові склади на власний кошт і буде продавати товар не тільки за готівку, але і на кредит тим галицьким організаціям, що знайдуть у нього довір'я.

Торговлю з Галичиною розсліджували також великі промисловці. Між иншим рішено зорганізувати зараз доставу заліза, якого недостача дуже відчувалася в галицьких фабриках. Натомість на вивіз може числити передусім парафіна, що міститься в галицькій нафті у великім проценті. Парафіна, доведена з Америки, коштувала 16 руб. пуд, а в Галичині коштує 5-6 руб.

Цукровий промисл розсліджував повновласник цукроварень гр. Бобринських М. В. Крамаренко. Ствердив, що на голову населення Галичини приходить річно коло 15 фунтів цукру, загалом 3.875.000 пудів. Дві галицькі цукроварні у Переворську (продукція 1.800.000 пудів річно) і Ходорові (1.000.000 пудів), як і буковинські в Жучці і Лужанах (1.000.000) покривали все запотребування, але тепер не функціонують. Весь цукор приходить тепер з Росії і так буде і в найближчій періоді.

Про дрібніші підприємства маємо ще менші відомости, цікаві хіба з побутового боку.

На Волини почин до зносин з Галичиною дало кутузівське товариство кооператив в житомирськім повіті. Довідавшися про підвищення цін в Галичині, товариство закупило сала, масла, гусей, українських ковбас і на двох підводах вислало се в дорогу, щоби вивідатися про ціни в Галичині. Не знаючи про се, що до вивозу треба дозволу, висланники мали багато клопотів по дорозі. До Львова їхали 9 днів. На границі в Радивиліві, в Бродях і під Львовом платили ця. У Львові показався великий довіз, і треба було продавати все гуртом. Різниця цін була така:

	Купно	Продаж
Сало пуд	7 руб. – 9 руб. 50 коп.	12 руб. 50 коп.
Масло пуд	22 руб.	23 руб.
Ковбаса пуд	14 руб.	18 руб.
Гуси штука	80 коп	1 руб. 20 коп.

І решту продуктів можна було продати безпосередньо купуючим, але купці – не мали ваги... Тому зроблено угоду з католицьким кооперативом у Львові для спільного інтересу.

Один з проскурівських купців так писав про Галичину в грудні: «В Галичині життя давно увійшло в нормальне положення. Тамошні мешканці стали займатися своєю звичайною працею і на них не знати слідів війни, якби її зовсім не було. А в теперішній час навіть ціни на життєві припаси почали нормуватися. Так, деякі з наших різників давніше дуже добре продавали м'ясний продукт у Галичині, а тепер не вивозять вже туди: мовляв, не вигідно. Багато Проскурівців давно вже поселилися у Львові, Тернополи, Бучачі і інших містах Галичини і займаються там торгівлею, головно припасами харчів».

Від 28 лютого отворено на галицьких залізницях перевіз багажів особовими поїздами. Се вплинуло на упадок цін товарів. Обчислено, що перевіз пуда (16 кг.) підводами коштував 90 коп., залізницею 23 коп. З Києва до Львова перевіз 1 фунта залізницею мав коштувати 3 коп., а купці звичайно числили собі 10–15 коп. більше.

Делегат міністерства торгівлі, приділений до галицького генерал-губернатора. А.С. Остроградський в березні здавав справоздання міністрови В.Н. Шаховському. Співробітники «Бирж. Ведом.» він представляв торговельне положення Галичини: Край не тільки є завойований, але знаходиться в області новіших ділань, тому трудно говорити про нормальне життя. Енергічно працюють лиш великі залізні фірми, а також ремісники всіх родів. В торговій області є лише випродажа запасів. Щодо заробітків, то селяни заробляють добре при перевозах, а робітники при военных роботах. Зате урядники остали без способів життя і ними мусить опікуватися добродійність... Щодо цін, то тепер дешевіші дещо мясо і споживні продукти; дуже подорожів опал (сажень дерева до 80 руб.). Зорганізовано добування вугля коло Рави-Руської, але сей уголь молодий і не надається до промислових цілей. Курс рубля, усталений лиш в містах, по селах іде спекуляція. Австрійські гроші скуповуються по дешевих цінах і ввозяться до Австрії, і на відворот російські гроші незвісними дорогами доставляються з заграниці до Галичини. Проти сього піднято серіозну боротьбу. Делегат приїхав до Росії в справі нафтового промислу, щоби прегарну галицьку нафту доставити в околиці, де є її недостача. Кореспондентови «Петроградского Курьера» Остроградський оповідав, як Австрія використувала Галичину, не давала розвинути промислові, уважала край місцем збуту для австрійського промислу. З галицьких продуктів для Росії має значення нафта, каїніт, дерево. Переселення російських селян до Галичини – річ неможлива.

VI. ШКІЛЬНИЦТВО

Політика Шереметєва. – Д. Н. Чихачев. – Народи у Львові і в Києві. – Дирекція галицьких шкіл. – Курси російської мови. – Курси Лохвицької-Скалон у Петербурзі. – Десять народних шкіл. – Приватні школи. – Церковні школи. – Довірочний меморіал русофілів. – Львівський університет до Варшави!...

Справа шкільництва від початку була ставлена дуже нерішучо. Военний губернатор полковник Шереметєв не противився отворенню шкіл у Львові. Наперед відкрилися польські приватні заведення (к. 12.IX.), невдовзі також міські школи (22.IX.). Приватні школи лишалися в давнім стані, без змін; в міських школах мали вчити тільки польської мови, рахунків і релігії, українська і німецька мова втратили давні права, а навіть греко-католицьким катехитам не дозволено вчити релігії. Характеристично також, що місто Львів зовсім не отвирало одинокої української міської школи ім. Шашкевича; з приватних українських шкіл не розпочинали науки ні одна. Таку прихильність для польського шкільництва в'язано зі звісним маніфестом до поляків великого князя Николая Николаевича; граф Шереметєв культивував спеціально се поль-

сько-російське порозуміння. Але виїмкові права польської школи тривали недовго. В жовтні нараз науку у Львові завішено на 10 днів; офіційно не подано причини такого кроку, днівники писали про небезпеку якоїсь пошести і ин. І по впливі того речення школи лишилися в завішенню. По селах отворено школи – принайменше в деяких повітах. Так, наприклад, начальник уїзда Камінка-Струмилова Корочанський у першій обіжнику до війтів (до речі – друкованім) приказав зараз розпочати науку в школах: ближчих вказівок щодо предметів, підручників і ин. не подано, так само не пояснено, хто буде удержувати учителів. По селах розійшлася чутка, що о платню учителів мають старатися громади, – се викликало переполох: все таки наука розпочалася майже всюди коло 1 жовтня, хоч при невеликій фреквенції. Але по кількох днях несподівано прийшов під того самого начальника уїзда новий приказ перепиняти шкільні заняття. Ся заборона була основана на «обов'язуючій постанові» генерал-губернатора, оголошеній перед З.Х.: «Забороняється функціонувати всім існуючим у Галичині науковим заведенням, інтернатам і курсам, з виїмком ремісничих шкіл (учебных мастерских) аж до осібного мого розпорядження».

Таку неконсеквенцію треба толкувати недостачею орієнтації в російських кругах. Полякам лишено їх шкільництво, не знаючи, яку воно має могутість у Галичині; по селах отворено школи, не питаючи, які се школи і яка в них наука. Але слідом прийшли докладніші інформації і разом з тим зміна системи.

Велику роль мусили тут відіграти русофіли і русифікаторські товариства в Росії, які і пізніше дуже опікувалися сею справою.

Наслідком того С. Шереметев уступив з воєнного губернаторства Галичини – уступки для поляків були чи не головнішою причиною його димісії. Новий генерал-губернатор граф В. Бобринський вже в однім з перших виступів (28 вересня перед депутацією ради міста Львова) сказав, що буде заводити у Східній Галичині російський язык і російську школу. Се була і причина, чому завішено науку у всіх школах – у Львові і на провінції.

Тим часом російські газети почали розгляд шкільного питання. В середині жовтня приїхав до Галичини член державної Думи Д.Н. Чихачев. Особа, відома з дискусії в думі про відлучення Холмщини, був референтом проекту, є визначним членом партії октябристів і мав титул «шталмейстера высочайшего двора». В Галичині бував перед війною і, як сам казав, студіював її здавна. Тепер візитував красу шкільну раду, університет і ин., взагалі знайомився з устроєм шкільництва. Разом з иншими членами Думи брав участь у згаданих львівських нарадах в жовтні (розд. III), де дискутовано різні питання устрою Галичини. Там говорено і про шкільництво.

Які мали бути реформи на сім поли, про се писав львівський кореспондент «Одесских Новостей» на основі розмови з одним членом Думи (може з самим Чихачевим): «Державні середні і нижчі школи, які були у Львові, природна річ, зам-

кнено. Педагогічний персонал утік (!!), і цього року наукові заведення не будуть функціонувати. Приватні ж середні школи, без сумніву, будуть використані для насадження російської мови в цілій Галичині». Головна увага буде звернена на нижчі школи, яких числять в цілім районі коло 500, але число їх зростає до 800-900. Буде утворений правительственный надзир, який буде міститися при галицьким генерал-губернаторі: обов'язком надзору буде об'їжджати періодично всі шкільні заведення і перевірявати успіхи в науці російської мови. Далі проєктуються в найближчій будуччині відкрити курси для підготовки учителів російської мови. Над цілою Галичиною буде поставлений один інспектор і кількох районних інспекторів шкіл. Що-ж тикається до львівського університета, то у тім питанню є такі пропозиції, що львівський польський університет буде в цілости перенесений до Варшави, а варшавський з викладами в російській мові перейде до Львова»¹⁶.

Дещо інакше реферував справу Чихачев у цитованій телеграмі до «Биржевых Вестей»: «В школах буде введена російська мова, але можуть лишитися польські приватні школи, а в початковій науці у народній школі прийдеться користуватися «малоруським нарiччям».

Сі проєкти львівських нарад мали бути рішені представниками міністерства освіти, яких ожидали у Львові.

Але рішення запали в Києві на нараді з рамени міністерства народної освіти, яка відбулася в Києві 26 грудня під проводом попечителя київського шкільного округу А.Н. Деревницького. Брало у ній участь директор народних шкіл київського округу Б.В. Плесскій, директор учительського інститута у Вінниці Запольський, багато учителів семінарій, директорів середніх шкіл і педагогів – знатоків відтінків місцевих мов (Г. Істинов, Х. Боголоснов, Кожин, Февралев, Волотовський). По рефераті одного з присутніх (мабуть, Чихачева) прийнято проєкт шкільної сіти в Галичині і методів науки, спеціально говорено про учительський інститут, який мав повстати у Львові і прийнято листу¹⁷ методологів, які мали вести сі курси.

Чихачев під час побуту у Києві в грудні звертався до куратора київського шкільного округу за матеріалами, потрібними до організації галицьких шкіл. Попечитель організував дві комісії до сеї цілі. Одна, зложена з професорів М. Лободи, А.Ф. Музиченка і ин., мала зладити реферат про курси для підготовки учителів російської мови; друга, у яку входили директор народних шкіл Б.В. Плесскій, управитель канцелярії куратора В.Т. Иванов і ин., мала зайнятися проєктом шкільництва в Галичині. Комісії посвятили тим справам кілька засідань і передали матеріали Чихачеву до Львова.

В тім часі обсаджено також вищі місця в шкільництві. Генерал-губернатор мав загальний надзир над напрямом науки в школах і видав конечні інструкції і розпорядки: йому підлягають безпосередньо вищі школи. Губернатори мають нагляд у своїх губерніях. Середні і нижчі школи є під кермою директора галицьких шкіл, яким до кінця війни іменовано згаданого Б.В. Плесского. Директорови підлягають інспектори, якими стали: для Львова і львівського повіта бувший інспектор народних шкіл в Холмщині А.П. Юшкевич, для інших міст: інспектор народних шкіл Полтави П. Овсієвський, інспектор полтавського повіта П.Д. Феценко, інспектор київського повіта В.А. Сідлецький, інспектор миргородської гімназії М.А. Юстинов. Для Черновець інспектора ще не іменовано.

¹⁶ Про таке перенесення університетів писало також чорносотенне «Русское знамя». – *Прим. автора.*

¹⁷ Перелік, список (пол.).

Пізніше доносили газети, що Овсієвський, Фещенко і Юстинов призначені на інспекторів для трьох північних округів Галичини. Іменовано ще одного інспектора Миролюбова, інспектора народних шкіл саратовського уїзда. Щодо політичної приналежності сих осіб, не маємо докладних відомостей; очевидно, вони мусили заслужитися чимсь для реакційних намірів уряду. Б.В. Плесскій, як писала поступова преса, на уряді київського інспектора стягнув на себе невдоволення і критику земства.

В дечім сі плани не вдоволили русофілів, і в «Прикарпатській Русі» (ч. 1451) забрав слово С. Бендасюк. Важне значення для російського шкільництва має питання, як витворити потрібний контингент учителів. «Сумнівним був би поспіх: дуже тяжке було би практичне здійснення плану віддати всі школи краю в руки виключно тільки вчителів, визваних з внутрішніх далеких губерній». Автор шукає способу, як образувати місцевих вчителів і подає проект спеціальних учительських курсів у Львові і окружних містах. Їх предметом могла б бути російська мова, історія і географія, а також термінологія інших областей. Курси мали бути безплатні, доступні для всіх учителів без ріжниць національності і віроісповідання. Один виїмок: «Об учителях-украинцах упоминать тут считаю излишним, ибо, надо думать, педагогам с «мазепинским» прошлым будет доступ в русскую школу безусловно закрыт, даже и в том случае, если бы за них энергично заступились даже гг. Скворцов и Милуков», – рече С. Бендасюк. Найздібнішим учителям треба дати можливість дальшого образування в Росії на державний кошт.

Проект Бендасюка правительственні круги прийняли. Д.Н. Чихачев, який виступає вже як «стоячий в розпорядженню генерал-губернатора», оголошує 8(16) грудня вписи на двомісячні курси «общерусского литературного языка» для учителів і учительок Східної Галичини і Буковини. Курси мали відбуватися у Львові, Самборі, Тернополи, Станиславові і Чернівцях; запис безплатний, але вимагається знання хоч поверховне російської мови і етимології. Для учасників мали бути улажені бурси, наукові прилади даються безплатно. Організацією курсів зайнявся директор народних шкіл Б.В. Плесскій. Лекторів і учителів вибрано з ріжних середніх і народних шкіл в українських губерніях. З проєктованих курсів отворено:

1. Львів: перший відділ: управ. Б.В. Плесскій, учителі: 1. Е.М. Базилевич, учитель учительської семінарії в Черкасах (граматика російської мови), 2. Й.Ф. Кожин, учитель Александровської гімназії в Києві (практичний семінар літератури і мови), 3. М.П. Болотовський, інспектор гімназії «Групи родичів» в Києві (історія російської літератури і культури), 4. М.Д. Наполненный, директор учительського інститута у Винниці (методика російського язика і словесности), 5. П.Я. Іващенко з Києва. Початок курсів 18 січня. Число зголошених 230, прийнятих 68, в тім 20 православних, 44 уніатів, 4 римо-католиків. Кінець курсів 21 березня. Іспит складало 64 учнів, 35 мужчин, 29 жінок.

2. Львів: другий відділ: учительський персонал правдоподібно з курсу в Чернівцях, котрий не відбувся. Початок 31 січня. Число зголошених 109, прийнятих разом з кандидатами із Тернополя 59, в тім 10 православних, 46 уніатів, 3 римо-католиків; мужчин 28, жінок 31. Кінець 27 березня. Іспит складало 55 учнів, 20 мужчин, 35 жінок. Успіх: добрий 9, вдоволяючий 36, свідоцтва участі 10.

3. Самбір. Управитель: інспектор В.П. Овсієвський. Учителі: 1. Т.В. Бакулин, учитель гімназії в Черкасах (російська граматика), 2. С.М. Смолинський, інспектор вищої поч. школи в Вороновиці (практ. семінар рос. мови). 3. Е.А. Февралев, учитель II гімназії в Києві (історія російської літератури і культури), 4. В.В. Голубев, настав-

ник учительського інститута в Глухові (методика, взірцева група і початкова школа), 5. М.В. Базилевська, учителька з Києва (взірцева група).

Початок 3 (16) січня; учасників (при кінці) 38, з того 22 мужчин, 16 жінок. В кінці лютого курси з Самбора перенесено до Львова «із-за недостачі відповідного поміщення» (!) – а в дійсності із-за австрійської офензиви. Кінець курсів 17 березня. Іспит здали: 5 учнів з відзначенням, 11 вдоволяючо, 9 дістали свідоцтво участі в курсах.

4. Станиславів. Управитель: інспектор М.А. Юстинов, бувший інспектор миргородської мужеської гімназії. Учителі: 1. П.А. Правдолубов, учитель житомирської учительської семінарії (методика, стиль, граматика), 2. Я.Я. Базилевич, учитель черкаської семінарії (історія російської літератури), 3. А.Г. Овсієнко, інспектор черкаської вищої школи (розбір і коментар літературних виїмків), 4. Г.С. Гайдак, учитель (граматика і історія російської культури). Взірцева школа: учитель А.Д. Мулов-Войтонецький з Києва.

Початок курсів 21 січня. Число зголошених 155, до письменного іспиту допущених 109, прийнятих 62, в тім 58 уніатів, 1 православний, 3 римо-католиків.

В березні курси перенесено до Тернополя – Станиславів дістався в руки Австрії. Кінець курсів 21 березня. Іспит склали 43 особи: 23 мужчин, 20 жінок. Успіх: добрий 4 учнів, вдоволяючий 35, свідоцтва участі 4 особи.

5. Тернопіль. Інспектор: Архангельський, інспектор золотоноського уїзда, кандидат богословія; учителі: 1. А.С. Боголіпов, інспектор народних шкіл житомирського повіта (історія російської літератури і культури і практика читання), 2. Монтеллі, учитель гайсинської гімназії (методика і стиліст., грам. вправи), 3. І.Д. Слинко, учитель мотовилівської вищої школи (коментар літературних вправ), 4. Н.Н. Макієнко, учитель бердичівської вищої школи (граматика).

Початок курсів 26 січня. Число оголошених 155, допущених до письменного іспиту 140, здало іспит 73, з того 63 лишено в Тернополі, а 10 призначено до Львова; по віроісповіданню: православних 10, уніатів 35, римо-католиків 18; мужчин 40, жінок 23. Кінець курсів 23 березня.

Іспит склали 46 осіб, 24 мужчин, 22 жінки. Успіх: добрий 6, вдоволяючий 36, свідоцтва участі 4.

6. Чернівці. Інспектор: С.Н. Чебан, учитель болгарської гімназії в Бесарабії. Учителі: 1. В.М. Парадієв, учитель чернігівської реальної школи (історія російська і літератури і культури; теорія і практика читання), 2. Г.І. Соколовський, учитель коростишівської учительської семінарії (методика і вправи в стилі), 3. Н.К. Янченко, учитель уманської вищої поч. школи (розбір літер. творів), 4. Л.Т. Рвачев, учитель чигиринської поч. шк. (граматика),

Початок 23 січня. Курс не відбувся.

Нові тримісячні педагогічні курси оголошено в маю в містах: Львів, Тернопіль, Золочів, Броди, Городок, Ярослав, Сокаль: вступ для учителів або бажаючих стати учителями, знайомих з етимологією і російською мовою. Оголошення підписав Д. Чихачев. Приготовлено персонал для таких курсів:

7. Львів. Управитель: інспектор народних шкіл П.Д. Фешенко. Учителі: 1. І.Я. Харкевич з Острога (граматика, стилістика, історія, географія), 2. Г.Т. Синюхаєв з Петербурга (методика, російська мова, педагогічна психологія і історія російської педагогіки), 3. М.Л. Іваненко з Фастова (методика, арифметика, практичні заняття в школі і розбір літерат. творів), 4. І.Ф. Власовський з Конотопа (історія російської літератури, коментар народний словесности і літератури до Ломоносова),

5. Г.І. Соколовський з Коростишева (методика російської мови, практичні заняття, розбір літ. тв.), 6. Л.Т. Рвачев з Чигирина (граматика і стилістика), 7. Н.К. Орлов (історія літератури, пед. псих., історія педагогіки), 8. І.А. Гаврилов з Черкас (мет. арит., практ. зан., педаг. психол. і геогр.), 9. С.М. Смолинський (літер. коментар, стиліст.), 10. А.С. Степанковський (мет. рос. яз. і грам.).

8. Золочів. Управитель: М.А. Юстинов. Учителі: 1. А.Г. Авсієнко з Черкас (предмети викладу, літ. комент., мет. аритм., практ. зан.), 2. Г.О. Гайдак з Черкас (грамат., стиліст.), 3. – (?) – з Черкас (іст. літ., геогр.), 4. Н.Ц. Правдолюбів з Житомира (мет. рос. мови, практ. зан., пед. псих., іст. Росії).

9. Тернопіль. Управитель: Ф.М. Архангельський. Учителі: 1. І.М. Чеботарьов із Жмеринки (пред. викл. літ., геогр.), 2. А.К. Монтеллі з Гайсина (мет. рос. мови, практ. зан., іст. пед., рос. іст.), 3. І.Ф. Слинко з Білої Церкви (грам., стил.), 4. А.С. Вдовицький з Володимира Вол. (мет. аритм., літ. комент.).

10. Броди. Управитель: А.С. Боголіпов. Учителі: 1. І.П. Сердюков з Константингорода (іст. літ., пед. псих.), 2. М.М. Кромид (іст., геогр., мет. рос. мови), 3. Ф.П. Савов звідти ж (мет. аритм., літ. ком.), 4. А.Я. Масловський з Черкас (грам., стил.).

11. Терехів. Управитель – як в Золочеві. Учителі: 1. П.Я. Евдокименко з Більська (іст. рос. літ., мет. рос. мови), 2. Г. Дубинин звідти ж, 3. В.І. Воскобойніков з Полтави (грам., стил.), 4. І.Т. Коваленко звідти ж (літ. комент., практ. зан.).

12. Ярослав. Учителі: 1. І.П. Ромер із Старого Більська (літ. комент., пед. псих.), 2. Ф.А. Олехнейко з Черкас (грам., стил.), 3. Б.Я. Курц, прив. доц. з Києва (іст. рос. літ., іст. Рос.), 4. І.Є. Щигорцев з Києва (мет. аритм., м. рос. мови, геогр., практ. зан.).

13. Городок. Учителі: 1. Г.А. Сабалдирь з Ольгополя (м. рос. мови, пед. пс., іст.), 2. В.П. Воскресенський з Лубен (стиль, грам., іст. пед.), 3. Н.К. Янченко з Уманя (літ. ком., геогр.), 4. І.А. Антонов з Богуслава (мет. аритм., іст. літ., практ. зан.).

14. Сокаль. Управитель: Х.А. Садиленко. Учителі: 1. М.А. Зеньченко з Дедрівля (іст. літ., педаг. пс., іст. пед.), 2. Н.М. Крейдич з Суража (мет. рос. мови, грам., практ. з.), 3. М.І. Вернізуб з Кириллова (мет. арит., стил., іст., практ. зан.), 4. Г.Я. Рожков з Балти (літ. ком., геогр.).

Курси, що мали відбутися в Городку і Ярославі, перенесено до Жовкви і Дублян; управителем мав бути інспектор народних шкіл С.Н. Чебан.

В початку червня всі курси відложено на неозначений час «з причини, що приміщення, призначені для курсів, уступлено для потреб війська»... (австрійська офензива була в повнім розвитку). Учителям курсів плачено по 300 руб. місячно. Чихачев в розмові з котримсь редактором висловився, що заведення курсів російської мови сходиться з бажаннями багатьох батьків, «Речь» у відповідь на се іронізує: «Д.Н. Чихачев не доносить, чи бажане введення російської мови як предмета викладу, чи як мови, в котрій виклади ведуться. Знаючи штучність того «російського» язика, яким пробують говорити в Галичині, ми не думаємо, щоби ним могли достаточо володіти не тільки учні, але й учителі, за короткий час, який їм лишається. В кожному разі треба замітити уважливості адміністрації для категоричних бажань одної групи батьків і треба їм побажати того самого у відносинах до всіх категорій батьків».

Справі виїзду учителів до Росії, яку проектував Бендасюк, прийшла з поміччю приватна ініціатива – в просто сенсаційний спосіб. В останнім дні 1914 року появилося оголошення в «Прикарпатській Русі», що начальниця вищих курсів і гімназії в Петербурзі М.А. Лохвицька-Скалон за дозволом міністерства народної освіти отвирас 5-місячні курси для галицьких руських.

Предметами мали бути: російська мова, література, географія і історія Росії, історія «західно-руської» церкви. Успішний іспит з курсів дає кожному право учити в початкових і міських школах Галичини; хто мав університетський диплом, стає учителем середньої школи; абітурієнти можуть без іспитів вступати до вищих шкіл. Найбільше інтересне було се, що переїзд, наука і удержання через 5 місяців у Петербурзі було безплатне і то аж на сто осіб!

Зголошення приймала русофільська «Народна Контора» у Львові; до половини січня зголосилося і виїхало до Петербурга 118 осіб. Слідом на курси виправлено ще другу партію галичан (20 осіб?), і третю – 30 осіб. Депо з них вернулося до Галичини, решта 123 особи – перейшли в лютім на православ'я. Потім оголошено, що фонди на курси дає «Галицко-Русское общество» в Петербурзі: гроші давали деякі городські Думи. Петербург дав 7500 руб.

Врешті рада міністрів асигнувала на сю ціль 85.000 руб.

Отворення курсів відбулося 31 січня в присутності міністрів: внутрішніх справ Маклакова, війни Сухомлінова, управителя міністерства просвіти Ігнат'єва, обер-прокурора св. синода Саблера і ин. Промовляв голова шкільного комітета Галицко-Русского общества І.В. Никаноров, начальниця курсів М.А. Лохвицька-Скалон, далі Ігнат'єв, який до учителів сказав: «Черпайте з тої скарбівниці руського духа і потім ідіть у ваші зелені села, в старо-руські карпатські гори і несіть святі завіти великих збирачів земель руських на славу Державного Господаря землі руської, волею которого завершилося се, про що мріяли покоління шести віків». Говорив також Саблер, звертаючи увагу на церковні школи і церковні пісні, з якими мають познайомитися галичани, згадав на кінець про галицьких мучеників за православ'я; говорив член державної Думи Г.П. Ковалевський від послів, повідомляючи, що бюджетова комісія Думи рішила дати підмогу на продовження курсів; від учителів І.С. Ключев, від Географіческого общества І.П. Поддубний, від студентів Малесев. Від галичан відповідали Е.М. Ладижинська і о. Ф.П. Лабенський. Вислано телеграму до царя, який у відповідь побажав курсистам божого благословенства.

В маю отворено в Києві (приміщення Александрівської гімназії) 6-тижневі педагогічні курси для галицьких учителів, на 120 осіб. Для курсистів уладжено бурси: переїзд, удержання і підручники даром. При курсах мала бути взірцева школа для науки російської мови і арифметики. На курси могли вписуватися особи, що брали участь на зимових курсах у Львові, Тернополи, Самборі і Станиславові, коли здали іспит зі степенем «вповні вдоволяючі».

Учительський персонал: Е.А. Февралев з Києва і С.А. Рождествин з Казани (історія російської літератури XIX в.), В.І. Рождественський з Витебська (педагогічна психологія і історія російської педагогіки), В.І. Євтієв з Києва (мет. арифметики і практичні заняття), Н.Г. Максимов і П.Я. Портнев з Києва (історія Росії), В. Г. Григорович з Острога (російська географія), В.В. Тріумфов і В.М. Дога з Києва (стилістика). – Перша група курсистів, що виїхала до Києва, складалася з 103 учителів; з того було: мужчин 51, жінок 52; православних 44, греко-католиків 57, рим.-кат. 2.

Інспектори народних шкіл (Львів, Самбір, Станиславів, Тернопіль) організували учительські бібліотеки.

З суми, призначеної на перші учительські курси, лишилося 2000 руб., за які в цвітні рішила дирекція нар. шкіл оснувати бібліотеку для учителів початкових шкіл у Львові. Бібліотека мала складатися з творів з поля педагогіки, методики предметів нижчої і середньої школи, російської історії, географії і літератури. Увійшли до неї

також твори всіх російських класиків і визначніших белетристів. Бібліотеку утворено в Києві і з початком червня мали перевезти до Львова.

Інспектор народних шкіл М.А. Юстинов і П.А. Правдолюбов уложили російській буквар для галицьких дітей «Первое слово», прийнятий міністерством просвіти.

Далі як за приготування учительських сил російській уряд на разі не пішов. Міністерство просвіти заявило при іншій нагоді, що не будуть даватися ніякі нові кредити на школи в Росії і навіть здержуються деякі ухвалені позиції, – тим менше можна було дати Галичині. Сам директор галицьких шкіл Плесскій заявив у грудни кореспондентові «Киева», що крім 5 шкілок для учительських курсах отвориться тільки п'ять початкових шкіл в значніших селах, де заціліли шкільні будинки¹⁸. Се була та «шкільна сіть», про яку говорено на нараді в Києві. Початкові школи при курсах були призначені для дітей у віці 7–9 літ, в максимальнім числі 50. Чи вони осягнули се число – не знаємо. «Прикарпатская Русь» довший час оголошувала про вільні місця у «Львівській школі», очевидно, переповнення не було.

Першу сільську народну школу отворено в лютім в Запитові (львів. повіта) при участі начальника повіта Ламбсдорфа, В. Бобринського, Дудикевича і ин. Учителькою була А.І. Гребеновська. Потім були ще основані школи в Городку (уча С.А. Шумович), в м. Луці к. Самбора (уч. Н.П. Шепелев), в Ямниці Станиславів. пов. (уч. Л.М. Добровольська), в Вел. Бірках Тернопіл. пов. (уч. Т.М. Шкуратова). Також мали отворитися школи в Глубічку і Ігровиці в Тернопільщині¹⁹.

В березні директор народних шкіл почав робити заходи, щоби признано кредит на організацію і удержання 100 міністерських народних шкіл в Галичині; розміщення тих шкіл по краю розглядала шкільна комісія «Русского Народного Совета».

Дирекція народних шкіл в цвітні представила міністерству свої уваги щодо заведення загального народнього образування в Галичині. Головний нарис такий: Галичину треба покрити сіттю 9000 шкіл («комплектов»). Себто, коли розложити акцію на 5 років, треба річно оснувати 1800 шкіл, а при 10-літнім речинци – 900 шкіл. Рівночасно з тим треба підготовити учительські сили, бо інакше дирекція знайшла би ся в труднім положенню, не маючи на місци достаточного числа учителів. Для сього треба отворити 10 учительських семінарів і принайменше 2 учительські інститути. В пляні проєктуються 70 вищих народних шкіл, коло 60 курсів при тих школах, 6 самотійних учительських курсів, 25 мужеських і 25 жіночих гімназій. Розходи на все шкільництво при 5-літнім пляні винесуть на перший рік 4.200.000 руб., при десятилітнім 2.100.000 руб. З кожним роком сума буде зростати і коло 1919/20 р. дійде до 14.800.000 при п'ятилітнім пляні і 7.400.000 руб. при десятилітнім.

Для розслідування питання щодо отворення середніх шкіл приїхав до Галичини в лютім делегат міністерства просвіти І.І. Гливенко, управитель секції середніх шкіл.

Велику діяльність на поли шкільництва розпочав синод, який організував церковні школи. На руки волинського архієпископа Евлогія²⁰ передано 4.500 руб. на платні

¹⁸ В повітах Львів, Самбір (м. Лука), Городок, Чернівці, Тернопіль. – *Прим. автора.*

¹⁹ «Вражія зі школи в Городку». // «Пр. Р.» – № 1621. – *Прим. автора.*

²⁰ ЕВЛОГІЙ (ГЕОРГІЄВСЬКИЙ) Василь Семенович (1868-1946) – російський церковний і політичний діяч, ректор Холмської семінарії (1897), вікарій Холмсько-Варшавської єпархії (1903), єпископ Холмський і Люблінський (1905), депутат Держдуми Росії 2 і 3 скликання, один з лідерів думської фракції рос. націоналістів, член «Русского національного клуба», член Синоду в 1908/09 і 1911/12 рр., архієпископ (1912), архієп. Волинський і Житомирський (1914), архімандрит Почаївської лаври, управляючий церковними ділами в зайнятій Галичині (1914-1915), займався евакуацією новонавернених православних і русофілів з Галичини в 1915 р. при відступі російської армії,

для учителів у таких школах, а також книжок і наукових приладів на 2.173 руб. 76 коп. Церковні школи в Галичі будуть підлягати волинській єпархіяльній шкільній раді

У лютому доношено, що синод дає підмогу на устроєння і удержання шкіл. Школи мали бути отворені при всіх православних парохіях. Тоді ж синодальна шкільна рада делегувала до Галичини інспектора приходських шкіл дійсного стат. совітника В.Т. Георгієвського, а також київського повітового інспектора протоєрея Теодора Голикова.

Догляд церковних шкіл поручив Евлогій волинській єпархіяльній шкільній раді, а рада вислала для об'їзду Галичини місцевого єпархіяльного «наблюдателя» о. Т. Казанського. Об'їзд відбувся в січні. Знайдено кілька шкіл, що заснувалися від жовтня 1914 р., і уложено плян шкільної сіти. Дня 22 лютого іменовано учителів, в більшій частині з Галичини; учителі, делеговані з Росії, діставали 30 руб. місячно і 15 руб. одноразово на дорогу. В березні були школи в таких повітах і місцевостях (дані неповні):

Броди:

1. Борятин (3 кл.): учителі П. Коршун і Ол. Мішук.
2. Броди (3 кл.): уч. І. Дашкевич, М. Бучинська, Конст. Венгловський, Гліб Мирошниченко (з Дружкополя).
3. Волохи: уч. Ігн. Пахай.
4. Гаї Дитковецькі: уч. С. Коршун.
5. Гаї Старобридські (2 кл.): уч. І. Шебец і Ст. Кинорас.
6. Дудинь: уч. Ю. Котельницька.
7. Коношків: уч. Олена Плига.
8. Накваша: уч. Ф. Жмуд.
9. Немяч: уч. Ем. Гудима.
10. Поликарпово (??): уч. Гр. Бонитенко.
11. Пониква Вел.: уч. І. Сотничук, Мих. Гладунець.
12. Попівці: уч. О. Борецький.
13. Стремільче: уч. М. Олексюк.
14. Суходіл: уч. К. Якимчук.
15. Тегильківці: уч. П. Заганяч.

Жовква:

16. Жовтанці: уч. Г. Курилас, Ів. Олійник.

Зборів:

17. Зарубки.
18. Заруддя: уч. Н. Литвинович, І. Фищенко, П. Скобельська.
19. Лавринівці.
20. Озерянки: уч. Ст. Дробицький.

Камінка Струмилова:

21. Стоянів (4 кл.): уч. Ал. Борецька, О. Грушецький, Еф. Серета і Зин. Борлоговська.

член Священного Синоду (1917), арештований у Києві владою Директорії (1918), інтернований у василіанському монастирі у Бучачі, потім утримувався поляками в монастирі під Краковом, з вересня 1919 перебрався до Денкіна і очолив Церковно-громадський комітет «Временного высшего церковного управления на Юго-Востоке России». Згодом (з 1920) на еміграції в Туреччині, Сербії, Німеччині, Франції, з 1921 р. керівник Вищого церковного управління за кордоном, керував усіма західно-європейськими рос. парафіями, став митрополитом (1922). Через внутрішньо церковні конфлікти у 1930-х його Західноєвропейська митрополія перейшла під юрисдикцію Константинопільського Патріархата. Після війни (1945) повернувся у молитовно-канонічне спілкування з Московською Патріархією, став її екзархом. Помер і похований у Парижі

Львів:

22. Германів.

23. Милошевичі (2 кл.): уч. О. В. Наповський, О. С. Наповська.

24. Щирець-Острів: уч. Куриласова (ж. пароха).

Перемишляни:

25. Білка.

26. Жнів: уч. К. Петренко.

27. Замостя: уч. Т. Мельниченко.

28. Полтва: уч. Авр. Омельчук.

29. Полюхів Вел: Т. Насальська.

30. Станмир: Наталія М. Панасюк.

Рава-Руська:

31. Рава-Руська (2 кл.): уч. Лука Левчук, Ал. Зінькевич, Авр. Яковенко.

Сокаль:

32. Стеняшин (3 кл.).

33. Торки: уч. М. Грисевич, Ол. Андреевська.

На засіданню 28 лютого волинська епарх. шк. рада рішила вислати церковним школам 100 ікон, портретів царя і ин., стільки ж примірників збірників церковних пісень; рішено просити синодальну видавничу комісію, щоби видала всі твори Наумовича для шкіл.

Від мая заходом синоду отворилися в Петербурзі чотиримісячні курси для підготовки 50 учительок для церковних шкіл в Галичині. Від кандидаток жадано укінченої городської (виділової) школи, знання музики, особливо співу. Переїзд і удержання даром. Програма обіймала релігію, російський і слов'янський язик, російську історію і історію російської літератури, географію Росії, церковний спів, а також методику предметів церковно-приходських шкіл. Приймала на курси Народна Контора; виїхало 50 кандидаток і 10 резервових, потім отворилося місце ще для 20 кандидаток.

Ініціатива держави і церкви не могла заспокоїти великих потреб галицького шкільництва.

При такім стані речей показалася необхідність приватних шкіл. Директор Плесскій заявляв, що приватну ініціативу на сім поли шкільна управа буде гаряче підпирати. По довшім часі вироблено приписи про заснування приватних шкіл, оголошені генерал-губернатором з датою 17 грудня, що обіймають такі точки:

1. Особи, що бажають отворити школи, мають внести подання до генерал-губернатора одержати дозвіл. До подання мав бути долучений спис учительського персоналу.

2. Зміни в учительськiм зборі можна переводити лише за дозволом генерал-губернатора.

3. На жадання генерал-губернатора або осіб, що мають його повновласність, учителі мають бути усунені під шкільних обов'язків.

4. На таке саме жадання мають бути усунені шкільні підручники, книжки до читання і инші шкільні книжки.

5. Науці «общерусского литературного языка» треба присвятити не менше, як п'ять годин тижнево в кожній класі.

6. Історія, географія, польська мова і історія польської літератури можуть викладатися лише на основі підручників, дозволених у російськiм царстві або допущених спеціальним дозволом.

7. Релігія має викладатися катехитами тих віросповідань, до яких належать учні.

8. До заведень, які удержують монахи або монахині рим.-кат. монастирів не можуть ходити учні і учениці віроісповідань православного і греко-католицького.

«Речь» вітала прихильно дозвіл на приватні школи; підносила притім, що не ясно, чи будуть дозволені українські школи.

Російських приватних шкіл не отворено зовсім; були тільки приготування до сього.

В Станиславові дозвіл на отворення жіночої гімназії дістала А.І. Алексеева, віддано їй часово інвентар бувшої державної (української?) гімназії.

У Львові мав отворити гімназію духовний М.А. Стельмащенко, істинно-руський директор гімназії з Києва; в маю оголосив він двомісячні курси російської мови, історії і географії для приготування до гімназії (оплата – три руб).

З польських шкіл в Львові отворено: 1) виділову школу С. Бенедиктинок, 2) гімназію Недзялковської, 3) гімназію і реальну школу ім. Міцкевича, 4) жіночу гімназію і семінар Стшалковської, 5) школу С. Уршулянок, 6) мужеську гімназію і чотириклясову народню школу Шетцель-Городискої, 7) школу ім. Йордана, 8) прогімназію Хованца.

Польські приватні школи зобов'язалися очевидно вчити російську мову, історію і географію Росії. Щодо російської мови утворено в школах групи, починаючи від початкової науки до розбору і оповідання прочитаного. В маю мали відбутися іспити з російської мови у всіх школах під надзором дирекції нар. шкіл. В часописах 17 лютого появилися звістки, що львівський магістрат дістав від ген.-губернатора дозвіл отворити 12 народних шкіл, в тім дві з «руською» викладовою мовою.

Які се мали бути «руські» школи, власти не поясняли, що з початку толковано се на користь української школи. Але коли приміщення для «руських» шкіл став оглядати сам директор Плескій з інспектором С.Н. Чебаном вияснилося остаточно, що мова іде про російські школи. (На поміщення намічено м. и. льокаль шкіл У. Пед. Тов.!)

На львівськiм університеті і політехніці дозволено зложити іспити слухачам, які їх розпочали; виклади були завішені. Діяльність правительства на полі шкільництва мала явно русифікаційну тенденцію – так що викликувала протести навіть у російський пресі, але не вдоволяла галицьких русофілів. Вони бажали ще більше консеквентної русифікації, ще соліднішого уфундування російської мови в Галичині. Про се писала нераз «Прикарпатская Русь» (звичайно, статті С. Бендасюка).

Про се появился інтересний довірочний меморіал, призначений для урядових кіл²¹. Що се бібліографічна рідкість, подаємо титулову карту в цілости:

«Русский Народный Совет во Львове.

Записка по вопросу о народном образовании в Карпатской Руси.

Составлена Ю. А. Яворским.

(Напечатана на правах рукописи в количестве 50 экземпляров).

Львов.

Типография Ставропигийского Института.

1914.

Вел. 16, стор. 25.

Війна застала Карпатську Русь у стані цілковитого розбиття або тенденційного викривлення, так публічних проявів національної школи, як навіть приватних організацій і проб приватного образования. Австрійське правительство не тільки не допускало

²¹ Русофіли призналися до матеріалу в «Прик. Руси» значно пізніше (ч. 1608). – Прим. автора.

державних російських шкіл, але навіть не дозволяло приватних курсів і безощадно переслідувало домашню науку російської мови, російські бібліотеки і ин., замість природної національно-руської школи заведено насильно антируську, т. зв. українську школу з «дивовижним псевдо-малоруським штучним жаргоном» у викладі і з невдатною, т. зв. фонетичною правописсю. В українській школі панував «явний і умисний дух крайнього відчуження і фанатичної ненависти у відношенню до Росії і всього російського». З часом повстала ціла сіть тих погубних гнізд – розсадників явної мазепинської агітації: а хто не хотів піддатися руйнуючим її впливам, тому лишено, і то з великими обмеженнями, користуватися школою в іншій мові: в Галичині польською, на Буковині німецькою або румунською. Так треба сконстатувати факт, що «при цілковитій відсутності всяких проявів або проблисків російської школи», все публічне виховання в Галичині було втиснене штучно у вузькі і ворожі форми протинародної української і чужої польської школи».

Автор подає статистику шкільництва на основі звіту краєвої ради з 1911/12 р.

1. Народні школи

	Публічні	Приватні	Разом
Українські	2496	9	2505
Польські	3060	134	3194
Німецькі	24	101	125
	5580	244	5824

2. Середні школи

	Публічні	Приватні	Разом
Українські	6	5	11
Польські	69	50	119
Укр.-польські		3	3
Німецькі	1		1
	76	58	134

3. Учительські семінарії

	Публічні	Приватні	Разом
Українські		3	3
Польські	8	19	27
Укр.-польські	10	1	11
Поль.-німецькі	1	2	2
	18	25	43

Коли додати ще різні фахові школи, знайдено «досить широку і різнородну картину живої і інтенсивної культурно-просвітньої організації, на жаль, зовсім чужої і навіть ворожої для руської народности. Все-таки ще в час прийшли нинішні події, що можуть освободити і спасти прибуту руську національність від остаточного знищення».

Маніфест верховного головного вождя і програмові промови ген.-губернатора Бобринського з 9 і 10 жовтня поставили принцип – відновити і утвердити історичний

руський характер Карпатської Руси. Переведення цього залежить у великій мірі від того, як буде поставлене шкільне образование. Тому «Р.Н. Совет» ставить як вихідну точку принцип, що «у границях Карпатської Руси як вища і середня, так і нижча школа повинна бути відразу і виключно російською».

«Про неможливість і недопустимість того, щоби хоч тільки на час залишити давню «українську» школу, в яким-небудь обсягу і виді, очевидно тепер і говорити не треба. Та преславна «школа» ґрунтувалася головню на «изуверском» мазепинським «отщепенстве» від всяких зв'язей з рештою російського світа, наскрізь була проникнута фанатичною ненавистю до російського народу, російської культури, російської мови, взагалі до всього російського, – тенденційно зіпсута штучним псевдо-малоруським жаргоном і невдалою фонетичною правописом, до кінця розбита компактним мазепинським політиканством і, у зв'язи з тим, позначена крайнім розпущенням і грубістю звичаїв. Вона могла існувати передше тільки завдяки тенденційному напрямку і неперемінливості в способах протиросійської пропаганди зі сторони бувшого австрійського правительства і, очевидно, ні в яким випадку і у ніяким виді не може бути допущена і терпима російською властю».

1. Деякі круги говорять про необхідність допустити в початковій школі народне малоруське наріччя. Р.Н.С. уважає се зовсім зайвим. Так як у полудневих і західних губерніях Росії, так і в Галичині малоруська людність у достаточній мірі розуміє і скоро та легко присвоює собі близьку йому літературну мову, особливо при деякій помочи, при необхідних живих поясненнях на місцевім наріччю; крім цього довголітня просвітня діяльність руських товариств і організацій у значній мірі підготували до того найширші круги народу.

2. Допустити народну мову до школи було би дуже важким завданням, бо нема ані загального малоруського, ані якогось одного карпато- чи галицько-русського язика, який можна би прийняти як викладову мову для цілого краю. Є тут кілька різнородних народних говорів (головні: подільський, гуцульський, бойківський, лемківський), треба би принайменше ввести до школи чотири говори, і в справі народного образования прийшла би велика плутанина.

3. Се було би дуже небезпечно з національно-політичної сторони. З одного боку під видом малоруського язика за живими традиціями попередньої австрійсько – української школи, легко і незаметно могла б проникнути замаскована мазепинська агітація. Друге, коли б допущено малоруську мову в галицькій школі, се визвало би такі самі бажання щодо школи і в полудневих та західних губерніях Росії, і так знов оживило би агітацію в тім напрямі, що втихла в останнім часі.

Щодо польських шкіл (публічних і приватних), то Р.Н.С. заявляє за тим, щоби їх недопустити зовсім в етнографічних межах Карпатської Руси, тим способом можна утвердити руський характер краю і здержати польонізацію. Нинішні поляки у Галичині – се в найбільшій часті перекинчики (так шляхта, як і пролетаріат) і з введенням російської влади для опортунізму вернуться знову до російського народу; так само зроблять жида. Решта може перенестися на польську територію (урядники, кольтоністи) аби образувати там свої діти. Ніяких шкіл, крім російських, так публічних, як приватних, в Карпатській Руси не можна заводити.

Далі займається меморіал виключно російською школою. Увести її треба як найскоріше і поставити не нижче і не гірше, як була тут до цього часу. Молодіж не повинна платити ніяких оплат за науку. Всюди мають бути бурси для учнів; бажані державні стипендії і підмоги. Щоби зміцнити руську людність, треба загородити жидам

вступ до школи процентовою нормою. Провід треба дати педагогам з Росії, але уважати, щоби се були старі друзі Карп. Руси (як київський професор Т.Д. Флорінський, академик А.І. Соболевський, одеський професор П.Н. Казанський і ин.), а також емігрантів з Галичини, що були учителями в Росії. Учителями мають стати місцеві руські педагоги; «вони, правда, взагалі, особливо в першій часі і не остаточно будуть знайомі з літературним російським язиком викладу і з иншими услів'ями і жаданнями російської школи, але зате знають місцеве життя і молодіж. Рівночасно Р.Н.С. звертає увагу, щоби вибір місцевих сил переводити дуже обережно, аби до російської школи не дісталися «в овечій шкірі» місцевих педагогів давні лихі вовки, непримиримі вороги російської культури і народности взагалі – мазепинські агітатори, що далі і далі продовжали би свою переступну і руїну роботу і таким способом могли би принести російській справі необчислиму і не виправиму шкоду». Подрібні списи так місцевих російських учителів і учительок, як і тих уродженців Карп. Руси, що знаходяться у педагогічній службі в Росії, а котрих тепер так або інакше треба притягнути до великої справи устроєння шкільництва у відроджуючійся ріднім краю, Р.Н.С. дозволить собі представити окремо».

Коли б не удалося перевести відразу повного шкільництва, Р.Н.С. проектує такі заведення від початку січня 1915 року:

1. Якнайбільше число взірцевих початкових і вищих сільських і міських шкіл – у Львові і більших містах.
2. Хоч дві взірцеві гімназії, мужеську і жіночу, хоч би в складі приготовляючої і першої кляси – у Львові.
3. Хоч одну взірцеву реальну школу.
4. Дві учительські семінарії, муж. і жіні.

Ті школи мають утверджувати престиж російської державної школи і мають бути взірцями дальших шкіл; викладали би у них сили з Росії, передусім галицькі емігранти.

Щодо курсів російської мови, які організуються для місцевих учителів, Р.Н.С. дає такі замітки:

1. Сі курси не вистарчають навіть для елементарного підготовлення місцевих слухачів, що «у більшості випадків зовсім незнайомі з російською літературною мовою і навіть з російською етимологічною правописсю».

Разом з наукою мови треба хоч загально познайомити слухачів з рос. літературою, історією і географією, про які вони знов з незначними виїмками, не мають відповідного поняття».

2. Курси серед чужої людности у Львові минаються з ціллю.

Супроти того Р.Н.С. думає, що треба курси розширити, щодо обсягу на російські предмети і щодо часу на 5-6 місяців (як курси Скалон-Лохвицької), а при тім переводити в Росії, найліпше в Києві, де саме життя і окруження підпомагали би в образованию; притім необхідні безплатні курси. Коли б се не було можливе, Р.Н.С. уважає дуже бажаним, щоби прислано якнайскоріше правительственні стипендії у якнайбільшій числі для здібніших кандидатів, що могли би виїхати до Росії, напр., знов у Київ, де можна би організувати часові курси при університеті, учительськім інституті або педагогічнім музею. Р.Н.С. поспішить подати подрібний спис кандидатів, відповідних на стипендії.

Поки правительство зможе се перевести. Р.Н.С. уважає дуже пожаданим, щоби у Львові створено найпотрібніші російські приватні заведення. Організацію їх віддати місцевим руським народньо-культурним інституціям, що в найтяжчій хвилі «високо держали святе знамя народньої національно-російської освіти», протиділяли шкідли-

вому впливові польських і мазепинських шкіл. (Тут слідує довша похвала русофільським товариствам). Р.Н.С. проектує:

1. Щоби всім тим приватним заведенням (як нижче) дати права державних шкіл.

2. Лишити їм безплатно відповідні шкільні будинки, б. австрійські державні і міські, з повною обстановою, науковими середниками і ин.

3. Щоби асигновано субсидії з державних фондів в сумах, як нижче.

Державна поміч є конечна, бо навіть товариства і інституції, що володіють більше або менше великим майном, в дійсности лишені всяких средств: «наслідком переведеної у них бувшим австрійським правительством перед його відходом повної реквізиції всіх сум в готівці і навіть депозитних фондів» і через недостачу доходів із-за воєнного часу і через зубожіння населення, що не може платити вкладок і ин.; так само молодіж не могла би платити шкільних оплат.

Р.Н.С. поки що проектує такі школи і курси під зарядом товариств:

1. Повна 8-класова мужеська гімназія (1 кляса у 2 відділах, приготовляюча в 6-х) з бурсою на 200 учен.: програма державних гімназій з латинською мовою; устрій і управу обіймає совіт «Русского Народного Дома» у Львові.

2. Повна 7-класова жіноча гімназія (1 кл. з 2 відділами, приготвл. 6 відд.) з пансіоном на 200 уч; під управою Общества русских женщин «Жизнь» у Львові.

3. Двоклясова учительська семінарія, мужеська і жіноча, по 100 уч. в кожному відділі, в управі «Русского Учительского Союза».

4. Загальнодоступні, безплатні, 5-місячні курси російської мови, двох типів, з 4 відділами у кожному: а) для молодіжи, б) для дорослих – під управою Общества ім. М. Качковського.

Кошти удержання сих шкіл представляються на час від 1 лютого 1915 р. до кінця 1915 р. (шкільного чи календарного?) от-так:

1. Мужеська гімназія:

а) Управа, учителі, класові наставники і їх помічники, канцелярія, служба 40.000 руб.

б) Приготовляючі класи 10.000 руб.

в) Наукові середники, будинок, господарські, канцелярійні і ин. розходи 5.000 руб.

г) Удержання бурсаків (200 уч.) 20.000 руб.

д) Перший устрій і господарські розходи, надзир і прислуга бурси 5.000 руб.

Разом 80.000 руб.

2. Жіноча гімназія:

а) Управа, учителі і ин. 30.000 руб.

б) Приготвл. класи 10.000 руб.

в) Наукові середники 5.000 руб.

г) Пансіон-учениці 20.000 руб.

д) Пансіон-устрій 5.000 руб.

Разом 70.000 руб.

3. Семінарія:

а) Управа 16.000 руб.

б) Бурса 24.000 руб.

в) Будинок, канцелярія 5.000 руб.

Разом 45.000 руб.

4. Курси:

а) 16 учителів 12.000 руб.

- б) Господарство, канцелярія, прислуга 500 руб.
- в) Бурса 5.000 руб.
- г) Устрій 2.500 руб.
- Разом 20.000 руб.

Всі школи разом 215.000 руб.

З сеї суми товариства мають надію покрити: з оплат за науку і удержання в муж. гімназії 10.000 руб., в жін. гімназії так само 10.000 руб., решту – 195.000 руб. мають покрити державні фонди, о які Р.Н.С. внесе подання до відповідного місця.

В замітках при кінці меморіалу поясняв автор потребу бурс і паралельних відділів. Щодо науки, то вона має вестися по міністерських програмах і виключно у російській мові, «хоч у першім часі допускатимуться необхідні приватні пояснення на місцевім наріччю...»

Куди був направлений меморіал і який був його вислід – тепер ще не знаємо. Частина його пробувано передрукувати в «Прикарпатській Русі», але цензура сконфіскувала його щедро за випадки проти польської школи... Знати, що бажання москофілів не покривалися вповні з намірами місцевої адміністрації. – Що русофіли зробили на поли шкільництва власними силами або при помочи з Росії (курси російської мови, приюти і бурси), про се говоримо далі (розд. VIII.).

Генерал-губернатор Бобринський в цитованій розмові з цвітня (розд. II.) говорив також про школи. Ствердив, що нижча школа буде російська, лиш в містах з більшим процентом поляків будуть польські приватні школи: в Західній Галичині буде і по селах польська школа з обов'язковим викладом російської мови. Про середні школи ген.-губернатор не міг сказати нічого означеного. Вищі школи мали бути замкнені до кінця війни. Львівський університет по всякій імовірности мав перенестися до Варшави, а варшавський до Львова. «Річ у тім, що Східна Галичина повинна стати нерозривною частию Росії...»

Університет і костел св. Миколая у Львові

ВІІ. УНІА І ПРАВОСЛАВ'Я

Греко-католицька церква. – Арештування митр. А. Шептицького. – Проекти С. Бендасюка. – Зарядження ген.-губ. Бобринського. – Толеранція? – Евлогій адміністратором Галичини. – Голос обер-прокурора синода. – Діяльність Евлогія. – Рішення синода. – Успіхи православ'я.

Відношення російського уряду до релігійних питань в Галичині можна було передвидіти. Релігійна толеранція в Росії все стояла під знаком питання. Ще в більшій мірі мусило се бути на здобутій території. І головну увагу притягала очевидно не рим.-католицька церква, що і в Росії має майже повну свободу, але нетолерована, мимо толеранційних указів, церква греко-католицька. В зайнятій Росією території греко-католицькими було яких 80% мешканців.

Семен Бендасюк

Російські реформи в тій сфері почалися явним насильством. У вересні вивезено зі Львова митрополита гр. Андрія Шептицького; через Київ перевезено його до Нижнього Новгорода (26 вересня), а звідтам на сталий побут до Курська (30 вересня). Вислання толковано «преступною діяльністю» митрополита. В «Прикарпатской Руси» (ч. 1419-20) М. Глушкевич присвятив дві статті оцінці праці Митрополита. Закиди такі: митрополит ширив в духовенстві і ма-сах «мазепинський сепаратизм»; єпископами стали мазепинці, так само управа духовних семінарій була в їх руках; до семінарій приймали тільки українців; нові богослужіння на взір латинських; видання Василіян проти православ'я; пропаганда з'єдинення церкви на з'їздах у Велеграді і ин.; тайні поїздки до Росії; виховання духовенства для ширення унії в Росії; заведення української мови в молитовниках; послання до духовенства і вірних проти Росії (в початках війни); митрополит не брав в оборону арештованого русофільського духовенства.

«Причиною його арешту була, одначе, не його крайньо шкідна для Росії діяльність, а факт, що він не уважав потрібним, хоч би у виді простої приличности, дещо здержатися, зменшити свою нечувану ворожнечу і ненависть до віри побідних російських військ». В тім часі писало «Новое Время», що митрополит давно заслужив на тюрму тайними поїздками до Росії. «Киевлянин» писав, що митрополит Шептицький – се рішучий сторонник ціє. Франца-Йосифа; в часі облоги Львова проявляв особливу енергію, агітуючи проти росіян. «Митрополит організував свою бойову дружину, що боролася на передових позиціях».

І тоді і пізніше не раз ще нападали істинно-руські газети на митрополита в підірвнм тоні. Але властива причина була ясна: через усунення голови уніатської церкви підірвати унію в Галичині і отворити ворота русифікаційному православ'ю.

Але правительство мусіло вести акцію у спосіб уміркований і принайменше на-зверх приличний.

Генерал-губернатор Гр. Бобринський у цитованій вже промові (розд. II) заявився за релігійною толеранцією і вказав загальною дорогою, якою буде поступати.

«Львовское Военное Слово» (ч. 1 з 9 жовтня) принесло до сього такі доповнення: «Після відомостей з достовірних джерел, місцеві вищі адміністраційні влади наміряють кермуватися у релігійних питаннях Галичини такими засадами:

Власти мають намір проявляти цілковиту толеранцію до всіх віросповідань, не допускаючи, щоби на православ'я привождено силою; не допускати до повороту на попередні місця тих уніатських і католицьких священників, що заховалися, як недостойні душпастирі, що лишили парохіян у такій тяжкій хвилі їх життя; не допускати нових священників без окремого дозволу генерал-губернатора в кожному випадку; посылати на села православних священників згідно з бажанням мешканців лише у таких випадках, коли три четверті заявлять бажання саме мати православного священника.

Православні священники в уніатських селах мають відправляти богослуження з православними антимінсами і з захованням місцевих обрядів уніатів, і лише «Вірую» читати безуслівно по-православному і не поминати папи.

Коли в селі є уніатський священник, але три четверті мешканців мимо того схочуть православного священника, то уніатський лишається і церква буде в його розпорядженні, а для богослуження православного священника признається инше приміщення. Всі уніати, що бажають перейти на православ'я, будуть прийняті з отвертими раменами, але навертати силою не допускається».

Сей комунікат передала до преси урядова агенція.

В розмові з кореспондентами великих газет 14 жовтня генерал-губернатор висловив на віроісповідне питання погляди, які покриваються з тим комунікатом.

Поступова преса привітала сі зарядження як прояв релігійної толеранції. «Речь» припускала, що на основі віротерпимости, оголошені гр. Бобринським, впливали, крім мотивів політичного і морального характеру, також постанови гаагської конференції про пошанування релігії і охорону обрядів населення в окупованих краях. В «Русских Ведомостях» І. Арсенев заявлявся за конечністю толеранції для уніатів. В об'єднительних кругах знов се розбудило неспокій і ріжні проекти нищення унії.

Лінію, по якій повинна іти пропаганда православ'я, подав С. Бендасюк на зборах петербурзького відділу Гал.-русс. благ. общества (див. розд. IX). Резолюції вироблені обществом були такі:

1. Бажано, щоби в приходи, де був православний рух перед війною, висла-но православних священників і еромонахів, що знають малоруське наріччя і звичаї Червонорусів. В виду арешту всіх т. зв. «русифільських» і утечі українофільствующих священників висилка руських священників є дуже потрібна. Православний рух охопив повіти, сусідні з Волинню (скалатський, брідський, золочівський, тернопільський і сокальський) і сусідуючі з православною Буковиною (косівський, снятинський), і майже всі повіти Лемківщини (сяніцький, короснянський, ясельський, горлицький, грибівський, новосандецький), а на Угорщині – епархію мукачівську майже цілу, а в пряхівській – віддільні парохії.

2. Уніатські храми в селах, де більшість мешканців злучилася з православ'ям, мають бути передані православним.

3. Необхідно знести орден єзуїтів і «реформованих» Василіян. Майно їх, набране перед двома-трьома століттями від православних, треба звернути православній церкві, а набуте по унії обернути на діла добродійности і народної просвіти.

4. Митрополит Шептицький і єпископ Хомишин, які належать до Василіян, мають бути усунені від катедр.

5. Відновити Манявський Скит; він має користуватися ставропігіяльними правами.

6. Осадити монахині в православнім монастирі с. Сороки (к. Гусятина), що стоїть пустою.

7. Галицька митрополія має стати обласною і мати під властю всі з'єдинені карпато-руські єпархії, також буковинську (її митрополит задержить своє достоїнство до кінця життя).

8. Церковний фонд буковинської єпархії, що є у розпорядженню віденських властей, має бути звернений єпархії; земля має віддаватися в оренду руським селянам, а не жидам, як дотепер.

9. Православний богословський факультет в Чернівцях перетворити на духовну академію і або лишити на місці, або перенести за Карпати, куди приходило б багато студентів румунів, болгар і сербів. В деяких предметах лишити паралельні румунські курси.

10. Православне духовенство в прилучених областях має бути забезпечене так добре, як в цілм північно-західнім краю.

27 вересня донесла петербурзька агенція, що Синод поручив опіку над Галичиною волинському і житомирському архієпископу Евлогієви.

Евлогій широко відомий зі своєї діяльності. Через 15 років був холмським єпископом і вславився не тільки як ревний ширитель православ'я між «упорствующими» уніатами, але як русифікатор і проводир «істинно-руських». Се дало йому мандат до Думи, а слідом волинське архієпископство. З галицькими русофілами здавна був у дружних відносинах. Що саме його іменовано адміністратором Галичини – се було знамення *signum temporis*²². Евлогій в жовтні звернувся до холмського духовенства з письмом у «Холмской Руси», де повідомлював про прилучення Галичини до Росії і писав далі так: «Там відчувається тепер дуже велика потреба пастирів-місіонерів, щоби зайняли місця настоятелів у тих парохіях, де нема своїх священників. Я дуже прошу добрих пастирів дорогої мені холмської єпархії, щоби потрудилися на тім поли. В 70-их роках галицькі священники багато трудилися в Холмщині при прилученню її від унії, нехай тепер холмські священники покажуть братню поміч Галичині. Положення православного духовенства проєктуються устроїти на взір холмської єпархії. Для прискорення діла ті, що бажають переїхати до Галичини, поперед мають просити письменного дозволу перейти з холмської єпархії у преосв. Анастазія, єпископа холмського, і потім подати прошення до мене поштою до Почаєва або явитися особисто».

Сі заходи викликали різні чутки, бо таке місіонерство не стояло в згоді з толеранційним комунікатом галицького генерал-губернатора. Тому «Биржевые Ведомости» звернулися з запитом до обер-прокуратора синода В.К. Саблера.

«Можете категорично відкинути всі вимислені чутки, що так несправедливо освічують діяльність, яка стоїть перед архієп. Евлогієм, – сказав Саблер. – Завдання волинського архієпископа замикається в тім, щоби відповісти на духовні потреби православного галицького населення. Ніякого насильства над совістю і релігійними поглядами галичан не буде і ніколи не пляновано.

Насильство взагалі чуже православ'ю, бо воно й не потребує ніяких насильних способів. Росіянин по своїй природі віротерпимий, аж до неможливости. Консеквентно, нема ніяких основ припускати, щоби ми нараз зрадили основні черти нашого характеру і нашого релігійного світогляду. Повторяю вам, – кінчив обер-прокуратор, – ми не думаємо насилувати нічиєї совісти в Галичині. Нехай кожний вірить по своєму. А місія арх. Евлогія тикається лише православного галицького населення; і розуміється,

²² Знак часу (лат.). – Прим. упоряд.

православна церков з радістю буде вітати всіх, хто побажає злучитися з нею, але не якими-небудь насильними способами».

Тимчасом арх. Евлогій відбув першу поїздку до Галичини. До Бродів приїхав 14 листопада 1914. Спровадив його туди православний парох Бродів Клубок з Почаєва. Вітали гостя місцеві міщани і мешканці сусідніх сіл – також два представники брідського «уніатського» духовенства. У богослуженню брало участь 10 священників, між ними деякі бувші уніати. Слідуючого дня були рукоположені в ереї Лука Ольховий і в диякона Сергій Мартиш, оба галичани. Евлогій говорив проповідь на тему прилучення Галичини. Був тут Вол. Бобринський і о. М. Митроцький.

У Львові був владика 16.XI. Слідуючого дня вітали його від «Народного Совета» Дудикевич, Добрянський, Глушкевич, від «Народного Дома» – о. І. Костецький, від «Ставропігії» – Н. Сивуляк, від «Общ. им. Качковского» – Ф. Свистун, від «Народной Конторы» – Малець, від рос. преси – Лабеньський і Яворський. Промовляв Дудикевич, Евлогій відповідав; темою була руська національність і православ'я. Далі був Евлогій в Жовтанцях, що перейшли на православ'я. Вітав його православний парох Стисло. «Загальне зачудування викликав факт, що при місцевім латинським костелі православного архієпископа зустрів латинський ксьондз, який привітав владика теплими словами на місцевім руським наріччю». Було багато народа і велике богослужіння. 18.XI. був Евлогій в Куликові, де вже агітував православний духовний А.Я. Громадський і слідом осів як парох А. Ціхоцький; тут відбулося «присоединеніє» нових православних.

20.XI. Евлогій оглядав русофільські товариства і греко-католицькі церкви у Львові. Того ж дня від'їхав владика до Бродів, а звітдам через Вильно до Петербурга.

Вертаючи, в розмові зі співробітником «Виленского Вестника» Евлогій висказав свої погляди на Галичину. Галицький нарід вірить, що Галичина остане російською і та віра була би ще твердша, якби злобні люди не розпускали фальшивих чуток на некористь Росії. Щодо слухів, що уніати будуть насильно прилучатися до православ'я, Евлогій схвильованим голосом сказав: «Напишіть, що всіми силами своєї душі я протестую проти того. Я занадто люблю і дуже поважаю православну віру, щоби ширити її такою недостойною дорогою. Галицький нарід, з виїмком лише мазепинців, що знаходяться під впливом митрополита Шептицького, тягне за православ'ям, він хоче, щоби, – як каже, – в Галичині було «як у Києві, у Почаєві». Тепер я їду до Петербурга, щоби донести про се, що я бачив і намітити основи церковної управи Галичиною. Я глибоко переконаний, що стійкий російський державний устрій Галичини можливий лише при услив'ю, що там буде зорганізована російська церковна управа. Дуже мене журить питання про священників. Потім, як життя увійде у норму, коли вернуться священники, замкнені в австрійських тюрмах, будемо знати, як поступити. Я думаю також покористуватися священниками з холмської єпархії, що знають малоросійський язык. З уніатськими священниками я хочу жити в мирі, нехай вони самі рішають, куди і за ким їм іти».

10 грудня, на першій зимовій сесії Синода головним предметом нарад було спровоздання призаного спеціально арх. Евлогія про православ'я в Галичині. Евлогій виніс з поїздки до Галичини дуже відрадні враження: православ'я зростає скоро, особливо у брідським повіті. Щодо дальших способів пропаганди, Евлогій уважав конечним відложити їх опрацювання на час мира: але все-таки є бажання зараз установити правило, що кожна уніатська церква признається православною, коли більшість парохіян заявила бажання приступити до православ'я. Евлогій додав, що відчувається тут велика недостача православних священників, але в найближчій часі будуть призвані

духовні з Холмщини, знайомі з унією і місцевими звичаями. Синод одобрив всі проекти Евлогія.

Тоді ж була в Петербурзі нарада, в якій брали участь між ин. Евлогії і Митроцький. Серед ріжних проектів щодо Галичини рішено також: придбати богословську літературу для уніатського духовенства. Слідом видавнича рада Синода видала книжку «Правда Православія».

Вдруге приїхав Евлогії до Львова 17 грудня. Тоді ж «Прик. Русь» (ч. 1492) помістила його пастирське послання до галицько-руського народа і духовенства. Евлогії звертається до Галичини як старий сусід, що 17 років жив на границі, в Холмі і Волині, і знає добре галицьке життя з того часу, полюбив галичан за їх терпіння і тепер призваний до того, щоби дати їм мир на лоні рідної їм православної церкви. Ясна пора свободи від швабського ярма засяяла наперед в Галичині, побідні російські війська зайняли край. Нехай свята братня кров пролита тут буде цементом, що з'єдинить на віки одну нероздільну Русь; нехай об'єднання буде повне, не лише державне, але і духовне, не тільки в управі, законодавстві, але і в єдности думок, віри і молитви. Взивав галичан, щоби пригадали давні часи, коли вся Русь жила одною православною греко-східною вірою, щоби згадали чисту віру прадідів своїх, яку потім відняли вороги єдности російського народа. Нехай отворять старі галицькі літописі, поглянуть на старі церкви з старими іконами і православними іконостасами, нехай заглянуть на руїни Манявського Скита: вся церковна старина веде не до Риму, лише на схід, в Царгород, Київ, Почаїв, пригадав, що рідна їх віра православна. І навіть не треба заглядати в книги, саме руське серце скаже, що хоч вони називаються уніатами, в душі і совісті є православні. Тому американські переселенці тисячами переходять на православ'я, тому під гнетом Австрії отвіралося православні парохії і ніякий гніт не міг їх відірвати від православ'я. Далі звертається до «добрих пастирів» Галичини. Вони виховані в унії, але повинні тепер критично перевірити традицію. Нехай ведуть наряд на дорогу органічної єдности з Росією і нехай закріпляють його союз з православною церквою. Не треба доказувати, що унія не є рідна віра народа, вона появилася тут лиш два століття тому, що наряд довго боровся проти неї. Згадати скільки горя принесла народови зв'язь з Римом, як багато галичан скинуло ті пута і стали вождами православ'я в Холмщині і Америці, передусім Наумович. Нехай вони ведуть Галичину в сліди предків своїх: св. Петра, московського митрополита, Йова Почаївського, подвижників Скита і ин. Православна церква з любов'ю отвірає свої рамена.

В день царських іменин 19 грудна, на призив Ставропігії, мав відправити Евлогії архіерейську службу, але спізнився поїзд з причтом і ризами. Зате 20 грудня відбулася архіерейська літургія в Преображенській церкві на призначення Народного Дому; між сослужителями був також відомий о. А. Яворський, що перейшов на православ'я. По відправі виголосив Евлогії проповідь «на русском литературном языке». Ся проповідь мала бути, – як говорено, – поміщена в «Прикарп. Руси» (ч. 1497), але цензура її сконфіскувала (лишилося чисте місце) за острі напади проти інших віроісповідань. І аж у зміненій формі надруковано її в ч. 1498. Ся проповідь – се в основі парафраза послання. Архіерей дякував, що його приймали в львівських церквах і висказав надію, що в тих храмах відбудеться свято об'єднання. Говорив далі про православну історію Успенської церкви і про православний стиль Преображенської. Зазивав галичан, щоби ішли на пир, приготовлений православною церквою.

Евлогії в день конфіскати курієрським поїздом виїхав з Галичини, прощаний на двірці градоначальником Скалоном, Дудикевичем, Вол. Бобринським і ин.

В лютім писали газети, що Синод по рефераті Саблера рішив вислати до Галичини професора петербурзької духовної академії П.Н. Жуковича для студій над місцевим церковним життям. Разом з тим поручено Евлогієви представити подрібний реферат про галицьку церкву і взагалі весь матеріал, що відноситься до життя завойованого краю. Жукович приїхав до Львова в лютім.

В тім часі Евлогії познайомив міністрів з проектами реформи галицьких церковних справ. Синод рішив називати край Галичиною, одобрив принципи проектів і, спеціально, старань о зворот православним відібраних церков.

Незалежно від толерантних відзивів проводирів православ'я, акція ішла ріжними дорогами.

В половині лютого писано, що на нарадах Синода на основі реферату Евлогія поставлено цілий ряд проектів і заряджень. Рішено часово лишити Галичину під управою Евлогія, і як перше завдання поставити збільшення числа парохій. З причини бідности Галичини духовенство буде діставати удержання в такім розмірі, як в Холмщині, себто 1200 р. для священика і 800 псаломщика. Евлогії доніс, що отворено вже 100 парохій, але їх число все зростає.

По війні Галичина дістане самостійну єпархію, підчинену Синодови на загальних правилах. Синод заявився за тим, щоби Евлогії переїхав з Житомира до Львова на постійний побут.

За дозволом синода Евлогії вербував православних священиків до Галичини з українських і білоруських єпархій; і як услів'я ставлено знання «малоросійського язика». Щоби збільшити число духовенства, в деяких дух. семінаріях вкорочено науку для галичан.

Втретє приїхав Евлогії до Галичини в лютім. 27 лютого посвячував православну церкву в Тернополи, потім приїхав до Львова – на сталий побут. (Канцелярія Евлогія знаходилася при вул. Набеляка (*тепер вул. Котляревського*), 27 а).

В березні писано вже інакше про православні парохії в Галичині. По докладнім обчисленню їх знайшлося всього 62, і Евлогії просив синод о удержання для духовенства; вищих чинів – благочинних – мало бути іменованих лише трьох. Синод прийняв се до відома, а міністерство дало на організацію 39.400 руб.

В цвітні ген.-губернатор Бобринський (у розмові в Петербурзі) також порушив справу переходів з унії на православ'я (див розд. II.). Він знов заявив, що до православ'я власти нікого не силують, але багато уніатів не бачить ріжниць між унією і православ'ям. Коли яка парохія хоче перейти на православ'я, переводиться тайне голосування на картках: один хрест означає православ'я, два – унію. Коли в такий спосіб 2/3 населення вискажуться за православ'я, ген.-губернатор посилає їм православного священика; але уніатський священик має право відправляти службу в церкві – разом з православним. Крім того посилено все православних духовних до опорожнених парохій, звідки вийшли уніатські священики. Як бачимо, ся практика противилася вже засадам, проголошеним в жовтні: що церква лишається все в розпорядженні уніатського священика, а православному призначиться инше приміщення. Також з тою проголошеною толеранцією не годилося се насильне обсаджування порожних парохій православним духовенством. Сам гр. Бобринський мусив признати, що «в тім дразливім питанню не обходиться без деякої різкости». А все таки ген.-губернатор пророкував сміло, що уніатська церква не має будучности: частина перейде на латинство, основна маса на православ'я...

В тім часі писано, що харківський архієпископ Антоній представив синодови широкий реферат про устрій церковних справ в Галичині; його мали переслухати, як тільки приїде до Петербурга Евлогій. Поки що синод постановив не назначати до Галичини парохів, а лише утворити при повітових соборах волинської єпархії 110 посад священних, з тим, щоби сих священників зараз делеговано до Галичини. Для витворення місцевого духовенства проєктуються отворити в Галичині духовну семінарію. По думці арх. Антонія в протывагу уніатській митрополії в Галичині треба там утворити самостійну православну катедру з титулом митрополії. Є тут ще формальна перешкода: Галичина хоч і номінально, але при тім канонічно підлягає константинопільському патріярхови; щоби вона перейшла в компетенцію російської церкви, треба згоди патріярха. Антоній, хоч є єкзархом патріярха для Галичини, не має до сього повновласти.

В тім періоді часу Евлогій був раз в Куликові, а також відправив богослужіння в Успенській церкві у Львові. Тоді виголосив проповідь при значення Ставропігії для православ'я. Ся проповідь і збори братства в тім часі з резолюціями Дудикевича²³ мали дати почин до переходу Ставропігії на православ'я. З початком мая Евлогій виїхав до Петербурга, де м. ин. приймало його «Общ. славянскої взаимности»²⁴. Співробітникові «Бирж. Ведомостей» Евлогій говорив про успіхи православ'я, згадав м. ин. плян утворити при львівській гімназії (?) богословський курс для духовенства.

Дня 10 мая відбулося засідання синода в присутности обер-прокурора Саблера і його заступника Даманського. Евлогій виголосив подрібний реферат про положення православ'я в Галичині. Після його слів приплив галицького населення до православ'я є дуже сильний. Великі надії покладає Евлогій на церковно-приходські школи²⁵, яких число доходить до 100. Вказує на недостачу православних священників, завдяки чому багато парохій є без пастирів. Синод прийняв реферат до відомости і постановив поробити заходи, щоби православ'я в Червоній Русі стало на висоті, яка належиться пануючій церкві. Для облегшення управи синод часово увільнив Евлогія з заряду Волини, передавши його Тадеєви, єписк. Володимира-Волинського.

В «Колоколі» В. Скворцов писав в маю, що в Галичині отворено 120 православних парохій. Головне завдання тепер – знайти добрих пастирів для нових вірних. «Завдання нелегке – потребує великої оглядности. Треба пам'ятати, що уніатське духовенство все перейшло університетські богословські факультети, стоїть на висоті європейської культури і громадянства. В нововідкритих парохіях Галичини православний пастир стоїть, значиться, рядом з уніатським місцевим священником. Народ бачить службу, чує проповідь одного і другого... Чи відповідають тому незвичайному положенню кадри і условини мобілізації рядів православних священників у нових приходах Галичини, – отсе питання, що тривожить і займає церковну громаду»...

Евлогій лишився в Петербурзі довше, як наміряв, бо синод мав рішати справи організації галицької церкви. Дискутовано точки, порушені меморіалом арх. Антонія. Евлогій за свої заслуги дістав тоді від царя відзнаку – клобок з брильянтовим хрестом. Тоді теж дістали нагороди галицькі священники, що перейшли на православ'я: Фил. Решетилевич і Андр. Яворський стали протоієреями і нагороджено їх золотими нагрудними хрестами. Ів. Москаль, Мих. Заяц і Вас. Воложинський дістали також золоті хрести і «камилавки», а решта «з'єдинених» священників, в числі вісім, дістали «камилавки».

²³ Про се далі – розд. IX. – Прим. автора.

²⁴ Розд. X. – Прим. автора.

²⁵ Про се – вище. – Прим. автора.

Евлогій вернувся до Львова 21 мая і проживав тут до уступлення російських військ. Виїжджаючи до Росії, забрав зі собою урядження приватного помешкання, в яким замешкав без дозволу властителя...

Д.Н. Чихачев («Голос Москвы») замітив в Галичині стихійний поворот до православ'я. Успіх цього діла залежить від особистого складу російського духовенства, яке буде туди вислане; як воно покаже достаточний такт, задача об'єднання буде завершена удачно. Рішення питання треба лишити самому населенню, а всяке штучне тиснення треба уважати неумістним.

Сі слова Чихачева – признання, що пропаганду православ'я ведеться насильством, – мали глибше значення. Чихачев був приділений до боку генерал-губернатора і в його словах треба бачити теж погляди гр. Ю. Бобринського. Як вже було згадано, нетактовна агітація Евлогія не була на руку верховному представникові влади в Галичині, і ген.-губернаторство силувалося здержати фанатичного єпископа – навіть конфіскацією його проповідей. З сеї причини прийшло також до непорозумінь між Бобринським і обер-прокуратором синода Саблером; обер-прокуратор стояв в обороні Евлогія і престижу православ'я, ген.-губернатор доказував, що таке ширення православ'я приносить шкоду російській справі в Галичині. В тім лежить також одна з причин димісії Саблера, що прийшла в липни 1915 р.

Нетолеранція російського уряду показувалася передусім там, де були парохі-українці. Десятки священників усунено, звичайно під закидом, що не були на місци під час приходу російських військ. Широко кружили закиди, що українське духовенство веде пропаганду проти російського панування, що не вміє бути лояльне для освободителів (про се ще в розд. X).

Про успіхи православ'я часописи подавали такі подробиці:

В Почаєві 10.IX. перейшли на православ'я селяни з трьох пограничних сіл, в числі 500, які прийшли туди процесією. Кременецький єпископ Діонізій, який їх прилучав, відправив теж богослужіння в однім з тих сіл і з'єднав решту селян (до 2000 осіб). До Почаєва ішли численні путники, що переходили на православ'я. Дня 14 жовтня в Жовтанцях привів до православ'я кількасот родин член гос. Думи о. М.В. Митроцький. З тої нагоди С. Бендасюк накинувся на русофільську інтелігенцію, що зайняла вижидаче становище і не потягла народу до православ'я. Парохом в Жовтанцях став Вас. Стисло. В жовтні заявило перехід на православ'я 125 родин з Підлісок Великих. В брідському, Золочівському і Зборівському повіті перехід на православ'я мав прийняти масовий характер: але подавано поіменне тільки с. Урлів (Зборів. пов.), де нарід з процесією вийшов проти правосл. дух. Митроцького.

До Мостиського повіта до грудня приїхало кількох православних священників. В с. Славне, Зборівського пов., всі мешканці заявили перехід на православ'я. В Станиславові в греко-кат. катедрі відправляли богослуження прав. полеві священники. У Львові перейшло на православ'я в падолисті 4 інтелігентів. В Почаєві тоді ж мало перейти на православ'я 4 уніатських священників. «Бирж. ведом.» в половині падолиста подавали, що на православ'я мало перейти 30.000 уніатів.

В грудні Київський митрополит Флявіян дозволив виїхати на театр війни чотирьом еромонахам для місіонерства між уніатами.

В Раві-Руській П.П. посвятив православному церкву московський вікарій Трифон: брало у тім участь 10 уніатських священників. Парохом є Волод. Рогальський. У Львові від лютого відбувалися православні богослужіння, крім церкви св. Георгія при Францісканській ул., також в церкві «Нар. Дому».

В лютім перейшли на православ'я 12 членів львівської читальні ім. Качковського. Так само «присоединены» всі учасники курсів Лохвицької-Скалон в числі 120 осіб, а також три священики: Филип Лабенський, Каминський і Тягнибок. Свідками при тім святі були гр. М.М. Бобринська, обер-прокурор синода Саблер і члени гал.-рус. общества, а цар почтив цей факт телеграмою. В березні прийняв православ'я о. Волод. Ілович з Долини, 55 курсистів із курсів в Тернополи і Станіславоі.

В цвітні у Львові перейшло на православ'я 7 священиків. З початком мая перейшло на православ'я 10 нових сіл і 5 парохів. В Городку були православні духовні Ярещенко і Терещенко; в с. Кривім (скалат. повіту) – о. Александровський.

Синод на коляду вислав до Галичини вагон церковних речей і книжок (між тим 100 «кругів» церковних книг). Комітет при московській синодальній конторі вислав для бідних церков 44 ікони, 5 риз відновлених і 17 нових, плащаниці, лампи, свічки і ин. Далі синод оголосив зазив до багатших парохій, щоби посилали церковні ризи для галицьких церков на адресу Гал.-рус. общества в Петербурзі. (Потім писано про 100 ікон, 50 риз і ин.)

«Киев» зазивав до помочи православ'ю з Росії – бажано давати церковні образи і ин.

Харківський архієп. Антоній радив заснувати у Львові православну духовну академію, замість проектованої у Вильні.

На тернопільську єпархію вказували кандидата Діонізія, єпископа Кременецького.

Церква св. Георгія у Львові

VIII. РОЗЦВІТ РУСОФІЛЬСТВА

Поворот русофілів. – Вірнопоідданча депутація. – Відповідь генерал-губернатора. – Відповідь царя. – «Русский Народный Совет». – Русофільські товариства. – «Главный краевый благотворительный комитет». – Інші підприємства. – Суперництво русофілів з російською адміністрацією. – Полеміка в пресі сторон.

Як тільки показала можливість, вернулися до Галичини русофіли, що передше лишили границі монархії.

Приїхали до Львова члени Освободительного Комітета. 18(5) вересня вернувся Дудикевич, пізніше надїхали Бендасюк, Дм. Вергун і ин. Приїхали також члени «Народного Совета» Г.С. Малець і І.І. Цьорох, що перебували «на лечении в Зап. Европе» разом з др. А.Ю. Алексевичем і В.М. Куриловичем. Дудикевич зараз по приїзді призвав всіх передових русофілів на нараду для оцінки нового положення. На нараді прийнято однодушно рішення вислати до генерал-губернатора Бобринського депутацію, щоби передав цареві «вірнопоідданническія чувства» від Червоної Русі, а разом привітати самого губернатора. В склад депутації увійшли законні представники «всіх руських центральних, обласних, загальних культурних, просвітних і економічних товариств і інституцій»: начислено їх загалом 19, але до публічної відомости не подано ані назв товариств, ані імен представників. Делегатів мав вести Дудикевич.

Депутація явилася у генерал-губернатора 22 вересня. До білої рецепційної салі, де зібралися делегати, по 10 год вийшов Бобринський, окружений численним збором своїх воєнних і цивільних співробітників. Делегати, стоячі півкругом, поклонилися, ген.-губернатор відповів на поклін і подав руку Дудикевичеві.

Дудикевич виголосив довгу промову, розпочинаючи словами: «Неумолим ход истории...» Згадав галицького митрополита Петра, що проживав у Москві за князя Івана Калити, що розпочав діло «собиранія русской земли», перейшов до Олексія Михайловича, Катерини II, Олександра III, вказуючи на (дуже нечисленні) зносини Галичини з Москвою²⁶. Говорив далі про російські побіди, прилучення Галичини до Росії, про вірність русофілів Австрії і про нагінки австрійських властей. Потім просив, щоби генерал-губернатор передав цареві слова вдячності за освободження руської Галичини і почування вірнопоідданства цареві і всьому царському роду, і готовість вірної служби, і участі в культурній роботі з'єднаного російського світа. Графови Бобринському зложив привіт на новім уряді і бажав розуму і сили в завданню «скорого, полного и безболезненного объединения» Червоної Русі з Росією. Закінчив промову тими словами: «Наконец просим Вас, Ваше Сиятельство, повергнуть к стопам Его Императорского Величества нашу всепокорнейшую просьбу, чтобы Его Величество всемилостивейше разрешить изволил Червоной Русі выслать к своему, Богом данному ей, Русскому Царю свое представительство для принесения Ему чувств освобожденной Им искони русской земли, отныне и на веки, нераздельной части единой и нераздельной Святой Русі!»

«Глубокотронутый» ген.-губернатор відповів:

«Господа! Я конечно поспешу всеподаннейше донести Его Императорскому Величеству о выраженных вами верноподаннейших чувствах галицко-русского народа его природному Русскому Царю.

От себя я скажу вам немного – ведь мы все дети одной матери Русі, и мы друг друга без слов понимаем. И вы, и я, мы знаем и чувствуем, что завершилось вели-

²⁶ Про сі зносини писав Д. Вергун в «Лукомор'ю» («Прик. Русь». – № 1421). – Прим. автора.

Дмитро Вергун

Ілля Цьорох

кое историческое дело – дело собиранія воедино русской земли, как провозгласил еще 5-го августа Верховный Главнокомандующий – нет более Подьяремной Руси.

Наше воинство очищает Червонную Русь от вековых поработителей, а нам при вашем содействии ныне надлежит приложить все усилия к духовному и материальному объединению Галицкой Руси с остальной Россией. В дни гонений и тяжких испытаний вы оставались верны

русской идее, вы сохранили русское сознание, русскую веру и ныне же в дни национальной русской свободы вы будете трудиться над воссозданием Червонной Руси в ее былой красе и славе.

Но прошу вас помнить только одно, что великое дело должно вестись не только с любовью и энергией, но постепенно, с терпением, разумом и государственным смыслом; никакой ломки производить не следует, остерегаться вполне естественного чувства мести и, главное, не допускать даже и мысли о религиозной распре.

Я уверен, что с вами мы будем идти рука об руку и что отныне счастливая Галицкая Русь всегда будет радовать нашего общего Отца, который теперь стал действительно Царем Всероссийским».

Потім граф підійшов до Дудикевича, «обняв его и расцеловался с ним трикратно». Зворушений Дудикевич заявив, що приймає сей поцілунок як братський поцілунок для рідного краю. Потім представлено Бобринському членів депутації. З кожним граф говорив, розпитуючися подрібно про дане товариство.

Подібні депутації є все приготовлені наперед. Генерал-губернатор знав очевидно вперед текст промови Дудикевича, тим більше характеристична його відповідь. Говорить дещо се «конечно», яким розпочалася промова, – ужите припадково, чи з розмислом. Дуже інтересне місце бесіди про почування мести і «ломку», про потребу терпимости, розуму (се останне якби відповідь на розум, якого бажав Дудикевич Бобринському), про релігійну незгоду. Ще більше характеристичне, що граф не відповів зовсім на прошення о дозвіл депутації до царя. В тім усім можна бачити коріння пізнішого недовір'я між обома сторонами.

Про депутацію вислав генерал-губернатор таку телеграму до царя (з датою 9.[22.]IX.): *«Его Императорскому Величеству!*

Счастлив донести Вашему Величеству, что сегодня ко мне явились депутации от 19 культурно-просветительных и экономических русских организаций Галиции и от имени галицкого русского народа просили меня повергнуть к Стопам Царским чувства верноподданнической преданности, сыновней любви и благодарности к их природному Белому Русскому Царю, освободившему Червонную Русь от многовекового рабства и воссоединившего ее с ее Матерью Россиею.

Граф Бобринский».

На се прийшла відповідь з Царського Села:

«Генералу-губернатору Галищин!»

Передайте депутациям русских организаций Галищин, явившимся к вам с выражениями любви и преданности, мою сердечную благодарность и мой привет многострадальному русскому народу. Вся Россия со мною радуется совершающемуся воссоединению с дорогою каждому русскому Червонною Русью. Вам лично желаю полного успеха».

«Народный Совет» зразу ж одержав від генерал-губернатора дозвіл на отворення діяльності. Дня 22 вересня відбулося перше засідання під проводом Дудикевича. Передусім рішено доповнити свій склад через кооптацію заступників неprisутних членів; теперішній «Народный Совет» є такий (давні члени означені зіркою):

1. *Др. В.Н. Дудикевич, голова.
2. Др. І.А. Добрянський, містоголова.
3. *Др. М.Е. Сохоцький, секретар.
4. Др. А.А. Алексевич.
5. *Др. М.Ф. Глушкевич.
6. О. І.А. Давидович.
7. Др. І.І. Западівський.
8. В.А. Колдра.
9. О. І.М. Костецький.
10. О. Р.І. Красицький.
11. *С.А. Лабенський.
12. Др. В.Г. Лагола.
13. Е.М. Лужецький.
14. Ю.Я. Луцик.
15. Др. О.О. Марков.
16. О. М.А. Пакіж.
17. О. В.Г. Сваричевський.
18. Ф.І. Свистун.
19. Др. Ю.І. Сьокало.
20. Й.Г. Третьак.
21. К.І. Тиховський.
22. О.П. Филиповський.
23. Др. Ю.А. Яворський.
24. Г.С. Малець (в кінці жовтня).

Першим старанням «Нар. Совета» було відновити русофільську пресу: дневник «Прикарпатскую Русь» (перше число у Львові ч. 1414, з дня 12[25].IX) і тижневник для народа «Голос Народа». Головним редактором обох видань був др. Ю. Яворський. «Голос Народа» підписував І.І. Цьорох.

Для поділу праці організовано при «Нар. Сов.» такі комісії: 1) для помочи населенню, під Ф. Свистуном; 2) для товариств, під І. Добрянським; 3) для помочи раненим, під о. І. Костецьким; 4) для нагінок над русофілами зі сторони австрійських властей і неруського населення, під С. Лабенським; 5) для особистих справ, під др. М. Глушкевичем.

Про діяльність «Р. Н. Совета» ніяких ближчих відомостей не публіковано. Але він був справді центром русофільської організації і рішав всі найважливіші справи, вироблював проекти для властей, диктував роботу русофільським товариствам і ин. «Р. Н. Совет» був головним репрезентантом русофільства.

Русофільські товариства, замкнені з початком війни, в імени ген.-губернатора отворив Д.Н. Чихачев. Наперед отворено Общ. ім. Качковського і передано в руки членів управи оо. Давидовича і Красицького, Ф. Свистуна, З. Филиповського і В. Лаголи. Далі відкрилося товариство жінок «Жизнь» в присутності Авдиковичевої, Лабенської, Раставецької і Г. Малеця, а також політична «Русская Рада» в присутності Г. Малеця і Ф. Свистуна; потім інститут «Народний Дім» і ин. Про діяльність тих товариств маємо скупи дані.

«Общество им. Качковского» відновило свої читальні в Жидачеві, Жовтанцях, Журавні, Желдці, Скалаті, Глинянах, Куликові, Станиславові, Ріпневі, Замарстинові і ин. – деякі з великою парадюю.

Далі общество отворило курси російської мови для учнів: було кілька відділів, кожний по 50 уч.

«Обществом им. Качковского» отворено у Львові в лютім 6-тижневі курси російської мови. Вони обіймали такі відділи: I) для гімназистів вищих клас: учили І.Ф. Кожин, М.П. Золотовський і І.Т. Глушкевич; льокаль III гімназія; початок 4 лютого; II) для дівчат і молодших гімназистів. В обох відділах було разом 90 учнів. III відділ отворився дещо пізніше в лютім для 50 учнів. IV відділ отворено в березні.

В лютім отворено тримісячні курси для сільських писарів; прийнято 100 селян.

В маю Общество отворило нові курси двох родів: 1) приготовляючі курси рос. мови і словесности, а також історії і географії для підготовлення молоді до середніх шкіл; 2) практичні курси рос. мови для дорослих. Курсами заряджував Ю. Яворський. Проектовано також безплатну бурсу для 50-100 курсистів.

«Ставропигийский Институт» проявив назверх діяльність аж у лютім: отворено бурсу для хлопців до 12 літ (з гарним голосом і добрими поступами); з конкурсу на настоятеля бурси довідуємося, що він мав ходити з учнями щоденно на утрени, служби Божі, вечерні і ин. Бурса була безплатна, розуміється, діставала добрі субвенції: правдоподобно опікувалися нею духовні круги, коли так дуже підчеркувано богослуження: може бурса мала приготовляти матеріал на православне духовенство.

Річні загальні збори Ставропигийського Інституту відбулися 11 цвітня 1915. По справозданню члена уступаючого совіта Н. Третяка, висказали Г. Малець, Ю. Яворський і Дудикевич бажання щодо розширення і оживлення інституцій Інститута – друкарні і книгарні. Вибрано такий совіт: сов.

*Народний дім
по вул. Театральній у Львові*

суда І. Цибик, сеніор, Н. Сивуляк і Н. Третяк – заступники, члени: др. Г. Глушкевич, В. Клосевич, С. Куровецький, др. В. Лагола, др. І. Літинський, В. Лельо, Ю. Луцик, В. Паславський, А. Сивуляк, К. Тиховський, І. Цьорох, др. Ю. Яворський; контр. комісія: О. Волинський, Г. Малець, І. Липецький. – На кінець прийнято внесення Дудикевича: 1) виразити глибокий жаль із-за нападів «Льв. Военного Слова» на Ставр. Інститут і зробити відповідні представлення у царя (!), головного вождя, вождя полуд.-зах. фрон-та, начальника київ. воєнного округу і воєн. ген.-губернатора Галичини; 2) поручити нововибраному совітові зараз оцінити історичну роль Ставр. Інститута, як оборонця православ'я, і, по змозі, скоро скликати надзвичайні збори членів, щоби видати відповідне рішення в тім питанні. – Прийнято одноголосно. Вислано за посередництвом ген.-майора Половцева телеграму до царя, на яку прийшла «высочайшая благодарность».

«Русский Народный Дом» оголосив раз, що просив Евлогія на богослуження до Преображенської церкви. Про намір отворити російську гімназію під фірмою Нар. Дома читаємо в меморіалі Ю. Яворського. Але ся справа не велася і через недостачу фондів і через брак учителів: «Народна Контора» цілими місяцями пошукувала учителів середних шкіл, але успіхи були мінімальні, – зголосилося лиш двох-трьох русофілів.

«Русский учительский союз» відбув обновляючі збори 26 січня. По звичайнім «ура» в честь царя і, по «соответственных прениях», рішено старатися отворити дві учительські семінарії з бурсами (се, очевидно, по думці меморіалу Ю. Яворського). Головою товариства став о. І. Костецький, містоголовою Б.В. Плесскій, секретарем д-р В. Глушкевич, членами виділу др. І. Добрянський, о. М. Мітроцький, Ф. Свистун, Н. Сивуляк, др. Ю. Яворський, заступниками о. Р. Красицький, д-р З. Завадовський, Е. Билинкевич; контрольна комісія: о. І. Давидович, В. Паславський, А. Павенцький, Е. Ганасевич. «Учит. Союз» з маленького товариства мав розростися в велику інституцію і м. ин. удержувати учительський семінар.

Жіноча «Жизнь» мала взяти в управу жіночу гімназію. В цвітні отворено приют для 50 дівчат за гроші Гал.-русс. общества.

«Общество русских дам» опікувалося дешевою кухнею і скликувало збори (які, здається, не відбулися в цвітню), заложило приют для дівчат за гроші Гал.-русс. общества. Головою була І.І. Лагола.

«Русский Приют» заряджував захоронками для дітей, які отворив Р. Нар. Совет з нагоди іменин царя, було їх чотири: в Нар. Домі, в домі Гал.-русс. матиці, в був. льокалі Василянко і в домі «Русского Приюта» на личаківськім передмісті.

Крім сього отворено діточий Фребльвський сад (сей сад містився на третім поверсі (!!)) ул. Краківська 17); учителькою була В.П. Шишацька.

«Свято-Владимирское Общество» оснувало в цвітні приют за гроші Гал.-русс. общества.

«Народная Контора» була бюром інформації і посередництва у всяких справах: давала посади лікарів, інженерів, організувала учителів, вироблювала місця на курси, давала роботу безробітним (при фортифікаціях), вишукувала сироти для кооптації і ин. Вів її Г. Малець.

«Русское Общественное Собрание» повстало на місці «Русского Касина»; голова др. І. Добрянський, містоголова В.О. Олферьев.

«Русское Издательское Общество» видавало «Прик. Русь» і «Голос Народа».

Економічні товариства були виказані такі: «Защита земли» – центральне кредитове товариство, «Русский ревизионный союз», «Русский торговый дом», Ризниця, Центральный молочный союз, Рольничий союз, Львовская самопомощь.

Крім цього деякі інші товариства мали між своїми цілями економічні справи.

Важним органом русофільства був «Главный краевой благотворительный комитет» у Львові. Він повстав із «Русского Спасательного Комитета», який оснував ще 1913 р. «Народный Совет». Головою став Волод. Бобринський, містоголовою Ф. Свистун, конторою управляв радник суда Н. Третьак. Рішено оснувати на провінції повітові комітети під головством начальників повітів. Для організації розіслано по провінції «особи, заслугуючі на довір'я» (звичайно, студентів університета). Комітет оголосив відозву, де вказував на втрати, які понесли русофіли під час війни. Були звістки про комітети в таких місцях: Комарно (рішено оснувати по селах Торговлі-кооперативи; порушено справи військових реквізицій), Городок (приюти для селян), Самбір (чайна, приют), Сокаль (статистика, з'їзд мужів довір'я, пожива і дрова, торгівлі), Калуш (половина членів – поляки!), Скалат, Доброміль, Дрогобич (дешеві кухні), Любачів, Лисько (торговля в Устеріках), Долині (кухня), Яворів (торговля), Судова Вишня і Мостиська (кухня).

Якими засобами орудували комітети, маємо тільки кілька даних: в Самборі до грудня роздано грішми 1694 р., далі 852 пудів муки, 8 міхів соли, в Городку – 2.000 пудів соли, муку; в Дрогобичі – 7.500 пудів муки і 200 пудів проса.

Про загальну діяльність Краєвого комітети «Прик. Русь» подала звістку в січні, що до того часу роздано «пособія» у продуктах і грішми коло двох мільйонів рублів. В цвітні подано докладніші дані про діяльність комітета. Се справоздання ГКБК за час від 16(29).IX. 1914 р. до 21.III.(3.IV.) 1915 р. виглядає так:

ПРИХОДИ:

а) грошеві:

1. Від ген.-губернатора	314.135 руб.
2. Від міністра загр. справ	12.000 руб.
3. Фабрика сірників Сколе	18.000 руб.
4. Контрибуція	8.000 руб.
5. Приватні дари	52.066 руб. 88 коп.
6. Ріжне	13.363 руб. 86 коп.
7. За муку від ген.-губ.	100.000 руб.
8. З сум егермайстра вищ. двора Балашева	200.000 руб.
	712.565 руб. 74 коп.

б) в продуктах:

1. Житня мука	
а) Від інтендантства	27.387 пудів.
б) Купл. в Радивиліві	37.105 пудів.
в) Купл. в Києві	242 вагони.
2. Сухарі:	
а) Зі складу цар. Марії Теодорівної	29 вагони.
б) Від інтендантства	13.150 пудів.
в) Приватно	415 пудів.
3. Горох купл.	811 пудів.
4. Фасоля	1514 пудів.
5. Сіль від ген.-губ.	20.125 пудів.
6. Цукор від ген.-губ.	1.000 пудів.

РОЗХІД:

а) грошевий:

1. Повітовим комітетам і повновласникам	153.721 руб. 28 коп.
2. Купно продуктів	69.302 руб. 40 коп.
3. Видано потребуючим на безпосереднє розпорядження ГКБК	49.415 руб. 53 коп.
4. Залізниці і склади	10.172 руб. 16 коп.
5. Крамниці	11.400 руб.
6. Організаційні розходи	18.932 руб. 50 коп.
7. Приюти і вивіз сиріт до Росії	28.533 руб. 51 коп.
8. Західна Галичина	65.500 руб. 408.977 руб. 38 коп.

В касі 3.588 руб. 36 коп.

б) в продуктах:

1. Життя мука:

а) Народній Конторі	600 пудів.
б) Повітам	62.892 пудів.
в) В магазині	1.000 пудів.
г) Повітовим комітетам	242 вагони.
2. Сухарі	13.515 пудів.
3. Горох	811 пудів.
4. Квасоля	1.514 пудів.
5. Сіль	
а) Видано	18.525 пудів.
б) В магазині	1.600 пудів.
6. Цукор	1.000 пудів.

В комітеті працювало: 8 канцелістів, 25 осіб для доставки вагонів в зруйновані місцевості і 20 організаторів. Магазили були у Львові, Бродах і Підволочиськах.

«Гал. кр. благотворительный комитет» був, отже, головним джерелом, з якого знеможене русофільство тягнуло животворну силу.

У Львові зорганізовано також комітет для познайомлення Росії з Галичиною. Проектовано влаштувати в Москві виставу предметів і картин, що поясняли би стан Галичини. Під проводом Марка Криницького готувалися кінематографічні фільми «Русское дело в Галичине».

З інших русифікаційно-культурних підприємств треба згадати ще «Русскую школьную выставку» в Народнім Домі, яку урядив петербурзький учитель В.Т. Волжанін-Динзе; були там книжки різних видань і інші шкільні прибори.

О. Бендасюк в «Прик. Руси» підносив потребу заснувати воєнний музей, де збиралися би м. ин. свідочтва мартирології русофільства.

Общ. Качковського проектувало популярний університет (!) у Львові; але відбувся лиш одинокий відчит лектора курсів В.М. Парадієва про Льва Толстого.

Географічні назви в Галичині перекручувалися в страшний спосіб навіть в урядових комунікатах, на се звертала увагу «Прик. Русь» (ч. 1419), подаючи виказ назв галицьких міст, а в ч. 1422 – угорських (очевидно в зросійщенім виді). «Рус. Нар. Совет» заснував навіть спеціальну географічну комісію для справлення номенклятури. Головою був

о. Свистун, містоголовою капітан М.Я. Кожевников, секретарем др. О.О. Марков, члени: др. Ю. Яворський, др. І. Завадовський, М. Гнатишак, М.М. Сухотин і А.В. Смирнов.

Комісія сходилася 22 рази і вкінці ухвалила головні основи своєї праці: 1) відновити давні історичні руські назви, де вони замінені чужими; де нема давних назв, залишити теперешні, додавши їм російську форму; 2) в принципі лишаються народні назви, але історичні вважаються офіційними; 3) німецькі будуть змінені на російські, роблені від імен місцевих рос. діячів (!!)

або освободителів; 4) скороченим назвам дається повна форма; 5) у зложених назвах прикметник кладеться перед іменником; 6) закінчення **-СКА**, як польське, заміняється російським **-ЩЕ**, назви на **-ЧЕ** писати **-ЧЬЕ**; 7) в польських назвах **-ЦЕ** заміняється **-ЦЫ**, **-УВ** на **-ОВЬ**; 8) **RZ** заміняється на **Ж** або **Ш**; 9) для правильного читання ставити наголос. Але великими успіхами на разі русофіли не могли похвалитися, бо офіційні круги дали Галичині ім'я «Галиція», а поодинокі місцевості передавали по-польськи, напр. Задвурже, Заблотце, Баршевіца (Боршовичі), Бржежани і ин.

З провінціоанальних товариств, крім читалень Общ. им. Качковского, інші згадувалися в пресі лише випадково. В Самборі був «Русский Клуб» перемінений в «Общественное Собрание» (гол. др. Т.В. Кмицикевич, містоголова Н.Н. Кодрин, між членами контр. комісії начальник пов. В.В. Красовський); в Скалаті «Русс. Народный Дом им. Наумовича», де відбувалися православні богослуження.

Очевидно, були часто патріотичні маніфестації, гремільні авдїєнції у ген.-губернатора з новим роком у Львові, «царські дні» (в день Миколая) у Львові і на провінції, демонстрації з царським портретом, доми прибрані національними «флагами» і ин.

Визволителі в галицькому селі

Интересно прослідити відношення русофілства до офіційних російських кругів. У початках ген.-губернаторства гр. Бобринського русофіли здобули собі велике значення як інформатори і дорадники адміністрації. Тоді удалося їм обсадити навіть дещо урядових місць: так при ген.-губернаторі чиновниками для спеціальних поручень стали М. Глушкевич і С. Лабенський, в цензурі осів сулент гімн. д-р І. Завадовський, всюди при повітових начальниках були різні русофільські протеговані секретарями, перекладчиками і ин. Але російська адміністрація дуже скоро переконалася, з ким має до діла, і почала бути обережніша. Вже цитована промова гр. Бобринського до русофільської депутації вказувала, що відносини є дещо напружені, – ген.-губернатор дораджував русофілам помірковання... Але дальші заходи русофілів показали, що о таке помірковання їм дуже трудно. Всупереч виразним бажанням ген.-губернатора почали вести, спільно з Евлогієм і Вол. Бобринським, нетактовну агітацію проти унії, роз'ярювали національні відносини, робили особисті порахунки з немилими їм людьми. Всюди підносили, що вони повинні бути панами краю. Коли місцева адміністрація не хотіла іти їм вповні на руку, вони рішили иншими дорогами дійти до своєї мети. «Русс. Нар. Совет» виробив ряд меморіялів для ужитку Петербурга, де критиковано діяльність галицьких властей і вказувано ліпші способи для русифікації здобутого краю. Сі поради мали один спільний тон: підпомагати «местных русских деятелей» і користуватися їх поміччю і вказівками все і всюди. Один з тих меморіялів дораджував, щоби русофілам дати провід у галицькій адміністрації; инший, приведений вище, подавав проекти на поли шкільництва – при помочи русофільських товариств.

Як приймали сі меморіяли петербурзькі власти – не знаємо. Але на місци се мусіло викликати реакцію. Несподівано втратили посади деякі впливові діячі (напр. др. Сохоцький, що був заступником начальника повіта у Львові), меншим ридам зменшено платню. Між ген.-губ. Бобринським і Дудикевичем прийшло до такого напруження, що голова «Русс. Нар. Совета» не міг бути на новий рік в палаті губернатора... Говорено, що або гр. Бобринський уступить зі становища ген.-губернатора, або втратить все значення Дудикевич і його спільники – Вол. Бобринський і Евлогій. Воєнні події (офензива Австрії в лютім) погодила на якийсь час суперників, чи радше відложила спір на пізніше.

Ся внутрішня боротьба відбивалася і у пресі, хоч багато заслонила цензура своїми конфіскаціями. «Прикарпатская Русь» нераз критикувала проекти і пляни Росії, які в чім-небудь могли зменшити впливи русофілів, навіть такі зарядження, що в дійсности русифікували Галичину. Коли до Стрия приїхали російські залізничні робітники, писано, що «приїзд чужих людей може викликати невдоволення, нищення машин і ин.» С. Бендасюк виступив проти проекту присилати до Галичини учителів з Росії. О. Марков критикував, зовсім справедливо, пляни кольонізації Галичини засланими з Росії. Дуже часто підлягала «Прик. Русь» конфіскаці, хіба не за революційні думки (бо вона все колінопреклонно почитала правительство), лише за своєкорисні нападки на «руських», що могли відібрати хліб русофілам. Російські круги також не все були вповні вдоволені з русофілів. Так, наприклад, роблено закид, що з Галичини нема ніяких добровольців в російській армії²⁷. Відомий Савенко констатував в «Киевлянині», що російське суспільство дуже рівнодушно відноситься до страждань Карпатської Руси. Галицька адміністрація, мимо свого офіційно-обвинительного характеру, не могла зжитися з русофілами, які бажали стати державою в державі. «Киевлянин» по-

²⁷ Пізніше зголосилися в добровольці деякі студенти. («Прик. Русь». – № 1526). – Прим. автора.

містив інспіровану русофілами статтю «Побольше доверия», де наклеював урядові сфери, щоби щиро подали руку «місцевим руським діячам».

Що діялося поза кулісами, про се проговорився щирій редактор «Львовского Военного Слова» капітан Н.Ф. Наркевич. Його часопись друкувалася спочатку в Ставропільській друкарні, яку представлено як «руську». Але слідом друкарня почала робити «Львов. Воен. Слово» якісь незвичайні труднощі, так що числа часописі опізнявалися; причина сього було «избежать конкуренции местному «русскому органу (Прик. Руси)». Дійшло навіть до того, що «місцевий рускій» діяч г. Дудикевич особисто почав розганяти хлопців, що тиснулися при друкарні, чекаючи виходу «Льв. Воен. Слова»! Се примусило редактора перенести часопись до друкарні Айхельбергера і рішучо виступити проти русофілів. «Ми мусимо пригадати, – так пише Н.Ф. Наркевич, – що воєнна газета у Львові видається штабом

головного вождя, не за дозволом г-на Дудикевича і комп., що вона нелицемерно служить інтересам місцевого руського населення і що з дальшими подібними нападками буде числитися з тою серйозністю, яка належиться теперішньому положенню справи. Щирі змагання нашої воєнної газети ні в яким випадку не заслужили на ворожі відносини зі сторони тих автократів, що, на жаль, до сього часу не в стані освободитися від рабської моралі і, почувавочи себе завоювателями, не можуть, а радше не бажають, відноситися у відповіднім тоні до російських офіцерів».

Русофіли в своїм органі не могли відповісти на се, але накиннулися на Наркевича при помочи своїх одномишленників у Києві. Тамопний дневник «Киев» помістив їдку статтю проти Наркевича, закидаючи йому українофільство! Капітан Наркевич знов відповідав на се у «Львов. Воен. Слові», а крім сього віддав справу на судову дорогу; редактора «Киева» засуджено на 1.000 рублів кари за клевету.

Але і Наркевич своїми виступами против русофільства навів на себе клопоти. Верховний вожд полуд.-західної армії мав вівзати його до себе для оправдання, а по якійсь часі завішено видання «Льв. Воен. Слова».

Але боротьба між русофілами і російською адміністрацією ішла далі і до найбільшого напруження дійшла в січні 1915 р. «Прикарпатській Руси» тоді заборонено друкувати вступні статті, фейлетони і ин.; сама «Прик. Русь» через довший час містила на вступі таку замітку у зденервованім тоні: «От редакции! Ввиду особых, не зависящих от редакции, условий газетной работы во Львове, мы вынуждены временно сократить объем и литературный материал нашей газеты до одних только телеграмм, хроники и фактичных извлечений из имперской русской печати, в чем и считаем долгом извиниться перед нашими подписчиками и читателями». Рівночасно говорено про се,

що Дудикевич буде примушений виїхати з Галичини, що основно зміниться курс до русофілів і ин. Але несподівана австрійська офензива в лютім, здобуття Станиславова і ин. знов привернули ласку правительства для русофілів.

Та закулісові інтриги в Росії змінюються скорше, як в калейдоскопі. В березні знов обновлено «Львов. Военное Слово» під попередньою редакцією. Кап. Наркевич з тріюмфом говорив про се у першім числі; їдко накинувся проти людей, що вели против нього інтриги, русофілів назвав отверто «дезертирами свого народа». Стаття була передрукована в російській пресі і викликала велике озлоблення чорносотенців,

З уступленням Росії з Галичини боротьба з русофілами певно не спинилася, і інтересно буде побачити форми, в яких вона ведеться.

ІХ. ОПІКУНИ РУСИФІКАЦІЇ

Обер-прокуратор Саблер про галицькі сироти. – Вивіз дітей. – «Галицько-русское благотворительное общество». – Інші товариства. – Жертви на Галичину. – Міністерство просвіти і шкільні власти. – Виклади про Галичину.

Хоч русофіли своєю нахабністю робили собі ворогів, то все-таки намірена русифікація Галичини стрічала горячу підмогу і у правительственных сферах, і у об'єднательних товариствах та організаціях.

В листопаді обер-прокуратор синода Саблер звернувся до єпископів полудневих і полуднево-західних єпархій з пропозицією щоби прийняли у себе сиріт галицьких русофілів. Коли часописи рознесли чутку про се, зараз знайшлися добрі люди, що захотіли з щирого серця зайнятися долею дітей (як той священник з Полтавщини, що робив се Христа ради). Але головну увагу мусіли тій справі посвятити самі завізані владики, в ясных пропагандистичних цілях, а також всякі обрусителі.

Першим центром збирання дітей був Петербург. В падолисті приїхало тут 15 учнів і учениць, і 18 менших дітей з матерями (жінки священників). Слідом приїхала перша партія бездомних сиріт в числі 34. При переїзді через Рівно оглядав діти сам цар. Потім, коли отворено приміщення для дітей, наспіла така височайша телеграма:

«Благодарю всех собравшихся на открытие убежища галицких сирот в Иоанновском монастыре, а также призреваемых детей за молитвенные благожелания. Дай Бог этим милым деткам расти и укрепляться в духе христианской кротости и любви к своей новой великой родине. Николай».

Акцію опіки дітей взяло на себе Галицько-русское благотворительное общество і старалося устроїти для них відповідні бурси (див. далі). В грудні приїхала друга партія з 30 дітей; привезла їх гр. М. Бобринська, а стрічав сам обер-прокуратор Саблер.

Ще більшу рухливість проявив Харків, властиво харківський архієп. Антоній, давній друг русофілів (перенесений, як відомо, з Волині ще перед війною, за надмірну опіку для Галичини). В грудні повідомив він русофільську організацію у Львові, що має приготовлене приміщення на 100 дітей по різних шкільних заведеннях. Невдовзі вислано туди першу партію – 84 осіб, в тім 57 хлопців, 24 дівчат, дві матері з дітьми. В Харкові стрічала їх директорка жіночої єпархіальної школи і поліцмайстер. Але далі в

організації опіки щось якби поспулося. Арх. Антоній почав розділяти діти (числом 80) по монастирях, але сам дійшов до переконання, що дітям не буде добре «в суворих відносинах монастирського життя». А що деякі родини годилися адоптувати дітей (в Харкові, Катеринославі, Орлі), то він рішився і решту роздати між людей. Для сеї цілі Антоній розіслав спеціальне візвання до своїх вірних. І се не ішло занадто добре. В результаті більшість хлопців віддано до духовних шкіл і дух. семінарій в Харкові і інших єпархіях, а дівчата лишилися в єпархіальній школі в Харкові, або прийнято їх до гімназії. Один учень вступив до кадетського корпусу, одна дівчина прийнята до інститута «благородных девиц». На удержання 21 галичанина в Амбросієвськiм єпархіальнiм сирітськiм приюті синод в протягу 6 місяців признав 1980 руб. і обіцяв дальші підмоги.

В Києві «Киевлянин» завзявав до опіки над сиротами – без успіху.

З часом знов зібралоя у Львові велике число сиріт (до 500!). «Русс. Народ. Совет» вислав їх почасті до Москви та примістив у львівських приютах. З евакуацією Львова переведено дітей до Росії.

Давним опікуном русофільства було «Галицко-Русское благотворительное общество», що проявило діяльність в ріжних центрах.

Петербург. В зв'язі з війною був ряд багаточисленних засідань присвячених Галичині. На першiм з них поставлено резолюцію до правительства, щоби в Галичині переведено такий устрій, що дав би «полное слияние этого русского края с общерусской культурой». Дороги до сього такі:

1. При твореннi центрів адміністрації відновити старі города, як Галич, Тереховля, Буськ, Звенигород і ин., де від княжих часів положено основи руської культури, а уникати міст (як Тернопіль, Станіславів), що стали центрами з часу чужого панування.

2. Назначати адміністрацію з місцевих руських діячів і таких же руських людей взагалі, що знайомі з потребами місцевого руського населення і уміли би боронити інтересів від всяких шкід, щоби уникнути гірких досвідів, зроблених в початку мин. століття в полудневiм і північно-західнiм краю.

3. Увести судове, адміністраційне і ин. урядування відразу в російській мові і зараз сотворити сiть рос. шкіл від найнижчих до найвищих заведень, замикаючи рівночасно ті заведення, що були утворені для викорінення або викривлення російської культури.

4. Розширити зараз діяльність селянського, дворянського і земельних банків на прилучені часті Галичини і облегшити доступ до них і приватним рос. кредитовим заведенням.

На зборах 27 вересня С. Бендасюк виголосив реферат про православний рух у Галичині. Вказав способи, якими австрійські світські і духовні власти здержували православ'я. Потім предложив такий плян: треба прилучувати до православ'я уніатів лиш тоді, як самі того просять; всяке вмішування так зі сторони властей, як і приватних осіб, принесє тільки шкоду для Росії. По прилученнi треба лишити всі ті обряди і обичаї, якими до сього часу жили руські уніати в Галичині. Конечно знести орден єзуїтів – Василіян і сконфіскувати їм майно на користь місцевих парохій. Треба увільнити від обов'язків митрополита Шептицького, як провідника єзуїтів. Коли уніатський священник разом з своїми парохіянами прилучиться до православної церкви, парохія має лишитися при нiм. Бажано, щоби до Галичини висилано російське духовенство з вищим образуванням. Богослуження треба вести в старослов'янськiм язичі, але проповіді в церквах треба виголошувати до народа у малоруськiм нарiччю. Духовенство має бути матеріально забезпечене і т. д. Всі пропозиції прийняті зібранням і віддані до редакції раді товариства.

Потім Д. Вергун прочитав реферат про православний рух на Буковині і Угорській Русі.

Резолюції, вироблені обществом, подані в огляді православ'я (розд. VII.).

Общество підняло також справу опіки над сиротами, привезеними з Галичини і з нагоди приїзду першої парті оголосило збірку одежі, грошей, живности і ин.

Збори 22 листопада (н. с.) були присвячені розмовам про Галичину. Евлогій оповідав про віру русофілів в силу Росії, Віра Вергун розказала про руїну Галичини і царський привіт для галицьких сиріт. І.В. Никаноров радив заснувати великі бурси для великого числа галицької молодіжи. Шенберг описував Галичину при світляних образах.

На зборах 8 грудня член Думи о. М.В. Митроцький оповідав про радісний прийом російських військ в Галичині, про се, як галичан дивує побожність росіян і ин. Слухи про се, немов би в Галичині велася насильна пропаганда православ'я – неправдиві, бо саме населення заявляє, що воно православне і просить о духовних. Але дотепер вислано лиш 10 священників, яких селяне захопили просто з двірця.

І.В. Никаноров говорив, що галицьке населення – се нерозривна часть російського народу. Ставив резолюцію, щоби вислати до Галичини санітарні відділи духовенства і урядити бурси для сиріт. Пошановано пам'ять славіста В. Ламанського і емігранта І. Ливчака.

На новім засіданню під проводом єп. Анастазія реферував М.Я. Балясний про приміщення галицьких сиріт. На внесення Никанорова утворено чотири комісії для галицьких справ:

1. Церковна: гол. єп. Анастазій, ректор петербурзької духовної академії, секретар В.А. Чулкевич.

2. Видавнича: гол. кн. А.Е. Гагарін, секретар В.К. Пуницький.

3. Шкільна: гол. І.С. Никаноров, секретар С.М. Пигальський.

4. Лікарсько-добродійна: гол. О.Е. Козловский, секретар др. Р.Ю. Геровський.

Церковна комісія звернула увагу на недостачу предметів церковних в Галичині; видавнича мала освітлювати економічне, політичне і літературне життя Галичини і дістала в дарі видання комітета нар. читань і право видання книжки В.Б. Мордвинова «Православная церковь в Буковине»; шкільна має отворити бурси в галицьких містах; лікарська має оцінити шкоди в Галичині і давати поміч.

Святочні збори общества з січня розпочалися кантагою в честь святителя Петра, московського митрополита, і вічною пам'яттю для М. Сандовича. Дм. Вергун описував враження з Галичини і втрати русофілів: арештовано 10.000 осіб, в тім 600 священників, покарано смертю 863 осіб. Другий реферат члена Думи С.Н. Алексеєва «Западная и Галицкая Русь» віддав.

До Галичини приїжджав в січни секретар общества Балясний.

В лютім синод поручив присилати церковні речі для Галичини на адресу відділу.

На засіданню в лютім був виклад І.М. Корниловича «Селянське питання в Галичині». Прелегент, що був давніше комісаром селянських справ в королівстві, подав ярку паралелю між опікою рос. правительства над селянством і руйнуючою політикою в Галичині, особливо від часу, як справою займався галицький сойм. Спосіб знесення панщини, рішення сервітутів, дроблення господарств – витворили величезний пролетаріят, до 70% безземельних, решта малоземельна. Д. Вергун підніс потребу конфіскації майна поміщиків, що виступали против Росії. С.Г. Щегловитов вказав, що можна говорити тільки про секвестр, не про конфіскацію. Про се спірне питання говорив Н.Н. Шипов. Галицький учитель І.Ф. Филипчак говорив про несправедливий

розділ податків у Галичині. На кінець прочитано телеграму царя і головного вождя з нагоди отворення галицьких курсів.

Церковний комітет відділу вислав до Галичини ікони і ризи через В.А. Тарнавцева. Видавничий комітет дискутував про видання галицько-руського історичного календаря, стінної і інформаційної карти Прикарпатської Русі; стінну карту перейняв на себе І.П. Поддубний, а інформаційна карта видається по нарису Г.Ю. Геровського. Полк. Якубов пожертвував кілька десятків тисяч царських портретів, які висла-но до Галичини. На замовленню предводителя дворянства Подільської губернії А.С. Гіжовського товариство надрукувало кілька тисяч брошури «Червоная Русь», яку розсилається земствам, що збирають жертви на Галичину. Шкільний комітет гово-рив про організацію бурси для учителів на курсах Лохвицької-Скалон.

Общество рішило утворити в Галичині лікарсько-споживні пункти з приютами для дітей. Уряджувати їх прийжджали до Галичини І.В. Никаноров і Е.В. Филевич. В цвітні основано відділ товариства в Самборі (гол. Конст. Павликов) і zaloжено при-ют для 50 дітей; три приюта основано у Львові під фірмами «Свято-владимирского Общества», «Жизни» і «Общества русских дам»; п'ятий приют був в Городку. Кожний приют на 50 дітей; фонд одержано з комітету в. кн. Татяни Николаївної.

На сходинах в цвітні І.В. Никаноров говорив про свою поїздку до Галичини і спеціально про приюти. Д.Н. Чихачев говорив про аграрне питання і шкільні справи в Галичині, зазначив попит на російські книжки.

Київ. В жовтні голова Н. В. Стороженко прислав привіт русофілам. В грудні від-діл підняв виклади на теми: «Найважливіші епохи в історії Галицької Русі і їх вплив на теперішнє її положення», «Гал. Русь в боротьбі за національний характер», «Лемки», «Буковинська Русь», «Румунія і її відносини до сусідів-слов'ян і ин.» Всі виклади бу-дуть видані брошурами по 10 коп. на поміч галицьким селянам. В січні з розпродажі видань передано до Галичини 103 руб.

Москва. Відділ видав відозву до «карпато-руського» народа, – може ще перед вхо-дом рос. військ до Галичини. М. ин. читаємо: «Становитесь под русские стяги, спешите под крыло не забывшей вас, болеющей по вас Матери России! От всех ужасов ав-стрийского ига вы найдете свободу и покой под крепкой защитой вашего природного государя – великого и могучего Белого Царя!»

Річні збори відбулися 1 січня (19.XII.) під проводом Сидорова. Общество стояло у зв'язках з Галичиною і опікувалися галицькими бранцями; давало їм одіж, молит-веники і релігійно-моральну літературу, і «піддержувало російську національну само-свідомість». Ся агітація була ведена в такий спосіб, що один полонений австрійський майор заборонив жовнірам приймати сі дарунки. Майора було покарано тюрмою. Общество рішило отворити приют для втікачів-галичан.

Одеса. Товариство прислало 26 вересня привітну телеграму галицьким русофілам з освободженням і також привіт ген.-губ. Бобринському. 18.X. відбулися публічні збори общества під проводом владики Назарія, при участі духовенства, професорів універ-ситету студентів і ин. Були реферати голови П.Е. Казанського «Прилучення Галичини, Буковими і Угорської Русі», еп. Прокопія «З недавньої минувшини Галичини» і про-куратора палати Р.Г. Молдова «Враження з поїздки до Буковини». Публика віднесла чаруючі враження.

Житомир. Відбулися збори 20. I. під проводом архієп. Евлогія, з його ж промо-вою. Головою вибрано Н.І. Оржевську; зібрано коло 300 руб. на поміч галичанам.

«Гал.-Русск. Благ. Общество» взяло на себе опіку над втікачами з Галичини.

Для селян, що напливали до Львова від кінця лютого, з поручення «Рус. Нар. Совета» організував в Києві «бюро праці» В.П. Котельницький. Приюти для втікачів заложено в Києві (голова комітету Н.В. Стороженко), Харкові (в державнім банку) і ин. Селян висилано на роботи до великих посіlostей; характеристичне, що найбільше брали їх мастки графів Бобринських!

«Свято-Владимирское братство» в Києві займалося збіркою на галицьке населення; ініціативу дав голова, чигиринський єпископ Никодим. Збірано, крім грошей, зерно, муку і ин. – Збірано 80.000 пудів ріжних продуктів. «День Галичини» в Києві приніс всього 14.068 руб. 12 коп., отже успіх був (як се ствердила навіть «Пр. Русь») досить скромний, бо, наприклад, на Польщу жертвовано 90.000 руб.

«Славянское благотворительное общество» в Києві займалося збіркою на користь галичан в церквах: першого дня збірано 233 руб., иншою дорогою 423 руб. Відозву уложив голова відомий Т.Д. Флоринський. – 1 лютого на засіданню общества був виклад проф. І.С. Пальмова «Исторические судьбы Галичины и Буковины», потім І.П. Белавенец говорив про герб Галичини, яким є, по його думці, птиця галка. Присутні там галичани піднесли, що австрійці і німці давали великі гроші не тільки в Галичині, але і в Росії на пропаганду ідеї «великого князівства київського».

Фінансова комісія київського Губернського земства в падолисті рішила асигнувати 10.000 руб. на потерпівших; на половину суми вислано транспорт муки. Так само київська городська дума жертвувала 10.000 руб. Рівночасно київський загально-городський комітет підняв заходи, щоби урядити збірку на користь галичан, утворено до сього окрему комісію під проводом Д.Н. Григоровича-Барського. Комісія ствердила, що збірку підняло вже Св. Володимирське братство, але рішила вести свою діяльність осібно. Слідом утворився комітет збірки «Київ – галичанам» під проводом повітового голови дворянства П.М. Гудим-Левковича, який рішив, крім складів, урядити виставу трофеїв, продаж прапорців, листків і ин.

«Прикарпатский комитет» в Москві зав'язався 23.I.1915, ціль: поміч населенню і познайомлення Росії друком і словом про інтереси, побут, пам'ятники і літературу Галичини. Головою був А.А. Сидоров, між членами єпископ Модест і проф. С.А. Федоров і ин. Найближчі завдання – поміч галицьким сиротам, а саме дводневна збірка в їх користь. Ся збірка відбулася в Москві 13-14 лютого і принесла 8.200 руб. Комітет рішив отворити приют для 100 дітей з Галичини. У Львові був делегат комітета А.Н. Дружинин.

«Московський городський езекутивний комітет» передав відозву галицького комітета городській думі, щоби устроїти однодневну збірку. Москва довго відтягалася з жертвами для галичан, аж в цвітні зложила великий дар – 100.000 руб.

«Общество славянской взаимности» в Петербурзі дало 23 листопада виклади М.Я. Балясного і Віри Вергун про враження з Галичини. В маю гостило общество Евлогія, який мав виклад про стан православ'я в Галичині; А.І. Соболевський вручив йому 3.000 руб. для галичан.

«Славянские трапезы» все пересилали привіти для русофілів. На 12-ім засіданню в Москві мав виклад Т.Т. Аристов про історію і теперішність Галичини. Росія повинна дати Галичині російську школу і зробити безземельних селян незалежними економічно. Українське питання зі здобуттям Львова фактично похоронене.

Міністерство просвіти рішило устроїти в Петербурзі виклади для молодіжи про слов'янське питання; організацію поручено редактору «Славянских Известий»

В.Й. Кораблевичу. Теми такі: 1. Австрія і її слов'янські народи; 2. Червона, Угорська Русь і Буковина; 3. Східне питання в історії Росії; 4. Боротьба полудневих слов'ян за свободу 1805–1914 р.; 5. Російські слов'янофіли.

Куратор київського шкільного округу оголосив конкурс на історичний нарис подвигів В. Кочубея і І. Іскри – «борців за єдність Руси».

Александрівська гімназія в Києві давала два вечери, присвячені: перший – Галичині, другий – Буковині. В програму входили реферати, пісні і оркестра. В тій же гімназії учитель А. М. Рогозинський виголосив виклад «Найдавніші епохи в житті Галичини і їх вплив на теперішній її стан».

«Историческое общество Нестора Летописца» у Києві присвятило засідання 27 вересня Галичині. По промові професора Ю.А. Кулачковського прочитали реферати І.М. Каманін про участь Галичини у війнах Хмельницького і проф. Г.Г. Павлуцький про дерев'яні церкви в Галичині. Пізніше були ще два реферати з історії Галичини: І.ХІ. – А.О. Криловського про львівське ставропігіяльне братство і 9.ІХ. – проф. Г.А. Максимовича «Історична доля Галичини» – в об'єднательному дусі.

Викладовий комітет професорів університету в Одесі устроїв м. ин. виклад Г.І. Танфілева «Географічний нарис Галичини».

В московським товаристві «За Росією» був у лютому виклад академіка А.Й. Соболевського «Галичина, Буковина и Угорская Русь», – між ин. говорив про брак ґрунту у партії «Самостійної України». В Києві у салі біржі тоді ж був виклад М.В. Митроцького про Галичину і «австрійські звірства». В Москві 7 лютого в мешканні одного з визначних діячів був виклад проф. С.А. Котляревського про можливість рішення національних питань у Галичині. В Харкові 7 лютого на публічному засіданні «Русского Собрания» був виклад І.С. Продина «Австрийское украинство», а в березні у приміщенні городської Думи виклад учителя духов. академії Дякова (з Галичини) про Галичину. В Петербурзі був виклад Н.А. Крюкова про сільське господарство в Галичині. В Петербурзьким музею ім. Александра III була етнографічна вистава галицьких типів.

Х. УКРАЇНЦІ, ПОЛЯКИ, ЖИДИ І НІМЦІ

Переслідування українства в Росії. – Перша стрічка з Росією в Галичині. – Завішення українських товариств і преси. – Арештування українців. – Заклиди нелояльності. – Будучність українства. – Дискусія в російській пресі. – Маніфест вел. кн. Николая Николаевича до поляків. – Польське русофілство. – Впливи Варшави. – Заява проти оружно́ї помочи Австрії. – «Віддати Галичину Росії і Польщі!...» – Російсько-польське братання. – Становище російської власти. – Похвали для поляків. – Німці. – Жиди.

Разом з війною розпочалися в Росії репресії на українців. В Києві і інших центрах українського руху відбулися арештування визначніших діячів (М. Грушевський); живіші часописи завішено, спочатку провізорично, потім недозволено їм взагалі виходити («Літ.-Наук. Вістник», «Рада», «Світло» і ин.). Петербурзька судова палата затвердила конфіскату цілого ряду поем Шевченка; в Києві заборонено синьо-жовті афіші і плякати, і взагалі заборонено уживати демонстраційно синьо-жовтих красок. Все

те вказувало, що і в тім історичнім моменті, коли на всі сторони сипалися обітницї, українцям ніякої полегшї не буде. Входячи до Галичини, російські війська розкинули відозви головного вождя кн. Николая Николаевича до всіх слов'янських народів і спеціальні до поляків, до «під'яремних руських», а до українців не було ніякого слова. Противно, появились заяви військових властей, що українським добровольцям²⁸ не признається звичайних військових прав, бо стріляли кулями дум-дум!

Так само і далі російські власти старалися ігнорувати існування українців в Галичині і зверталися все тільки до «руських» і поляків.

Цивільна українська людинність мимо сього не організувала ворожих виступів проти російських військ. Коли входила російська армія до Львова, український міський комітет видав про се повідомлення до мешканців по-українськи (президія міста не уважала відповідним навіть у сій хвилі звернутися до українців в українській мові...). Комендант полк. Роде, що займав Львів, на диво спроневірився засаді ігнорування українців, бо казав дати заручників не тільки від поляків, жидів, «Руських», але і від українців. Заручниками українців були: ректор дух. семінари о. др. Осип Боцян, Павло Войнаровський, гімн. проф. др. Юліан Гірняк і директор «Народної Торговлі» Микола Заячківський. Також митрополит Шептицький заявив згоду піти в число заручників.

Коли у Львові явився перший воєнний губернатор Шереметев, а відносини в місті ще не були уложені, українські економічні і культурні товариства вислали до губернатора депутацію, щоби запевнити товариствам екзистенцію. Депутація явилася 6 жовтня під проводом проф. В. Шухевича; Шереметев прийняв її нечемно і дав вимінаючу відповідь, що про існування товариств говорити річ передчасна.

Іntenції російських властей виявилися невдовзі. «Діло», що виходило у Львові, при вході росіян – завішено. Управі «Просвіти» приказано завісити російську хоругву на верху дому; потім льокаль Головного Виділу і львівської філії опечатано. Так само замкнено книгарню Наук. Товариства ім. Шевченка, що продала значне число українських книжок і спеціально «Кобзарів» солдатам-українцям; опечатано музей і бібліотеку Наук. Товариства; опечатано і «Союзний Базар» за се, що продавав етнографічну карту України. В Галичині не дозволено друкувати нічого по-українськи, навіть «Дністер» не міг видати оповішень до своїх членів в українській мові.

Завішувати часописи, замикати українські товариства, се була порада русофілів, висловлена в «Современной Галичине». Але поки що не виконали російські власти ще одної ради – взяти під надзір українських діячів. Сю справу підняла аж «Прикарпатская Русь» з поворотом до Львова. В десятках статей, заміток, денунціяцій накликувала вона російські власти до арештувань «мазепинців», які, ніби-то, видавали Австрії невинних «руських». Спеціально заслужився на сім поли молодий др. О.О. Марков, який написав ряд статей п. з. «Каинова робота» (вийшли передруком в Києві, видані Гал.-русск. благ. обществом). Почалися тоді арештування, спочатку поодиноких осіб, потім масові, як в лютім у Львові, де ув'язнено в один день 60 осіб.

Арештованих передержувано по повітових і львівських арештах, і без суду, навіть без протоколів, висилано в глибину Росії. Повну лісту арештованих на разі трудно з'явити, бо нема докладних відомостей з провінції; про причини арештування також трудно сказати щось певного, – звичайно навіть арештовани не знали, за що їх в'язнять, а власти дотепно казали, що «не надо вам знать»... Пізніше сталося засадою – забирали без огляду на вину всіх українських інтелігентів з кожної місцевости, з якої мусіло уступати російське військо.

²⁸ Українські Січові Стрільці.

Українське товариство «Дністер»

Офіційні круги, мимо своєї неперекірливості, деколи уважали відповідним виправдуватися з своєї ненависти до українства. Так орган генерал-губернаторства «Львовський Вестник» писав у цвітні: «Населення Галичини загалом дуже релігійне; се достоїнство народа деякі прихильні Австрії уніатські священики стараються використати в дусі ненависти до «москалів». Вони обходять доми мешканців і приказують їм нічого не брати від росіян, грозючи в противнім разі прокляттям св. отця і т. д. Крім сього, вони (священики) являються головними підбурителями населення проти росіян, наговорюючи на них неможливі дурниці. Тому, щоби здобути собі більше довір'я, розказують мешканцям явну неправду про положення справ на театрі військових ділянь, причім на кожному кроці показують змагання унизити і здискредитувати російські війська». Сам ген.-губернатор Бобринський у цитованім інтерв'ю в Петербурзі в тім же дусі кинув закид, що з-поміж всіх національних груп в Галичині тільки українці є неохочі для російських властей.

Як мали уложитися відносини Росії до українства в Галичині на будучність, про се не було одноцільної думки – навіть у правлячих сферах. Таке важне питання, чи українська мова буде в школі, лишилося нерозв'язаним. Як знаємо, організатор шкільництва Чихачев спочатку промовляв за тим, щоби лишити українську мову в початковій школі, пізніше говорено вже тільки про пояснення в народній мові при науці російської мови; чи українці мали дістати дозвіл хоч на приватні школи – нижчі і середні, се було неясне. В судівництві рішено справу на користь українців: «місцеві піднаріччя російської мови» в постанові з березня дістають такі самі права, як російська судова мова (очевидно, тільки для партій, не у внутрішнім урядуванні); ці права навіть більші, як для польської мови, що удержується тільки до часу.

В початках російські влади давали оповістки в українській мові (побіч російської і польської). Так, напр., тернопільський губернатор Чарторижський видав перші зарядження також по-українськи (російським правописом); начальник повіта Камінка-Струмилова видав до вїтїв друкований обїжник, де дозволяв відноситися до уряду також «по-українски (по-хлопску)» (!). Пізніше сього не бувало.

Може найбільші уступки робила українській мові православна церква. Евлогій, хоч з переконань русифікатор, не міг заперечити великого значення живої мови для церкви і виразно зазначив, що кандидати на посади в Галичині мусять знати «малоросійський язык». Проповідей в «малоруським нарiччю» жадав навіть Бендасюк в рефераті у Гал.-русск. благодетельствi в Петербурзі (розд. IX).

Широка полеміка про українські справи ішла в російських газетах. Рішучо неприхильні українству були давні його вороги з правого табору, передусім «Киевлянин», «Новое Время», «Московские Ведомости», – як на рос. Україні, так і в Галичині, вони не признавали українського руху – всупереч очевидним фактам. Поступова преса відносилася загалом прихильно, хоч інформації з русофільського табору нераз збивали її з простої дороги і приводили до дивної здержливості. Поступовці спочатку дозволяли українцям в Галичині культурне самоозначення і право на культурний розвиток і писали, що Росія повинна лишити в Галичині українські школи, науку, товариства і ин., осуджувано всяку русифікацію. Права українців до національної автономії пробувано вивести з маніфесту в. кн. Николая Николаевича до слов'янських народів в Австрії; говорено, що по визволенню з-під ярма Австрії українці, як і інші слов'янські народи, увійдуть у нову еру розвитку. Але пізніше вийшло на верх австрофільство галицьких українців і їх участь в боротьбі проти Росії (українські стрільці, «Союз визволення України», заходи на Балканах); російські українофоби кинули клич про «мазепинство», «отщепенство» всіх українців. Поступовці пробували боронити обжалованих: говорили, що лояльність галичан для Австрії не є ніяким упiдленням, що акція «Союза визволення України» має на цілі добро України і не іде за субвенціями Австрії, що російські українці є лояльні для Росії і ин.

Але закиди противників не лишалися без відгону і призвели до вагання в поступових кругах. Знайшлися між поступовими росіянами люди, що відношення до Галичини почали мірити не прихильністю до українців, але «інтересами Росії». На першiм місци стали тут відомі вже давніше з таких думок П.Б. Струве і проф. А. Погодин. Вони стали доказувати, що українська течія є дуже небезпечна для будучности Росії і ніяких поступок їй робити не можна; коли дати українцям, напр., початкову школу, то логічно треба дати середню і вищу, треба признати окремішність культури; а з окремою культурою іде і політична окремішність. Коли Росія щасливо дістала в свої руки джерело сього «уродливого» українства, Галичину, повинна користати з сього і забезпечитися раз на все перед сею небезпекою. В тих своїх плянах сі поступові противники українства звернулися до русофільства. Але русофіли не мали симпатій в лівих партіях, бо уважалися чорносотенцями в політичних справах і ренегатами з національного боку. Тому перше, заким сі «поступовці» увійшли в остаточний союз з русофільством, почалося вибілювання чорного походження тих же: появилися інтерв'ю з русофільськими анонімами, які заявляли, що вони є поступовцями, бо в Галичині мали загальне право голосування, що люблять рідний малоруський язык, пісню, звичаї, а від українців різняються лише тим, що хочуть читати Гоголя в оригіналі і бажають єдності з російською культурою. Таких власне неіснуючих русофілів, що хотіли зіллятися з Росією і не відриватися українства, нові «поступовці» бажали відвинути против «мазепинців». Струве виразився, що потрібна в Галичині така зміна, щоби українці стали русофілами, а русофіли українцями... Таке жонглерство з термінами і фактами немало пошкодило українству в поступових російських кругах, що не все мали відповідні інформації.

З публікацій про український рух в Галичині найгарнішою була книжка «Галичина, Буковина і Угорская Русь», яку видано в Москві гуртом співробітників «Украинской жизни».

Польську суспільність в Галичині російські війська привітали маніфестом головного вождя князя Николая Николаевича:

«Поляки! Вибила година, в якій мають здійснитися надії ваших батьків і дідів; півтора віку тому живе тіло Польщі роздерто на кусні, але душа Польщі не загинула; вона жила надією, що надійде час воскресення, що прийде хвилинка братерського поєднання з великою Росією. Російські війська несуть вам благословенну вість згоди. Нехай щезнуть границі, що ділять польський нарід, нехай він з'єдиниться і сотворить цілість під скипетром російського Царя.

Під тим скипетром відродиться Польща вільна в захованню своєї віри, рідної мови і самоуправи. Одного чекає від вас Росія – рівного поважання прав народів, з якими получила вас історія. З отвореним серцем, з витягнуеною братньою рукою виходить на вашу стрічку велика Росія. Вона вірить, що не покрився іржею меч, яким під Грунвальдом побіджено ворога. Від берегів Спокійного океана аж до Північного моря тягнуться російські відділи. Зоря нового життя засвітає над вами. Нехай хрест, той святий знак, веде вас як символ терпіння і відродження народів.

Верховний головний вожд генерал-ад'ютант Николай».

Відозва була розліплена на мурах Львова і надрукували її, по волі чи неволі, польські часописи на вступнім місци.

Цитована довірочна інформація для російських офіцерів «Современная Галичина» (див. розд. I) ділила польську суспільність на два напрями: слабий поступовий, що в'язався з Австрією, і сильніший вшехпольський – прихильний Росії. Щоби прихильники Австрії, передусім селянство, рішилися на який оружний виступ проти Росії, авторам інформації видавалося сумнівним. Натомість великі надії покладали на народову демократію. «Вона якби шукала... примирення з Росією. Можна ожидати, що на випадок, як російські війська увійдуть у Галичину, народова демократія вестиме себе коректно, навіть прихильно; в останнім випадку ся партія могла би взяти на себе одвічальність за поведення польських мас у містах і селах Східної Галичини. Вожди партії Грабський (варшав'як) і Гломбінський (оба живуть у Львові)». Авторці сих слів видавалося також, що загал польської суспільности в разі окупації Галичини піде не за противниками Росії, але вступить у сліди народової демократії. Що польська суспільність показує «деяку чутливість у відношенню до теперішнього стану речей, – на се вказував вимовно процес Бендасюка і виданий польськими присяжними судьями увільняючий вердикт...»

І справді між польською суспільністю почалася внутрішня боротьба за «орієнтації» – австрійську і російську. В пресі дискусія не могла розвинути своєї вільності, раз через надзір цензури, друге – через непевність положення на воєннім терені, що не дозволяла всім щиро виказати свої погляди. Щирою і простою лінією ішло тільки «Słowo polskie» і політична партія з ним зв'язана, що без застережень зайняла становище русофільське. Інші партії і групи тільки деколи проговорювалися з своїми думками...

Великий вплив на формування поглядів дістала тепер Варшава. Там прийнято з одушевленням маніфест вел. князя Николая Николаевича про відродження Польщі, і русофільська орієнтація, сильна вже перед тим, підбила собі всі польські партії. Варшавські русофіли, спеціально народові демократи, уважали певним, що їх погляди також в Галичині знайдуть більшість.

С. Грабський

Р. Дмовський

В листопаді зав'язався у Варшаві «Komitet Narodowy Polski», який мав лучити всіх поляків без різниці переконань; увійшли до нього передусім народові демократи і реалісти. Комітет видав відозву, датовану 25 листопада, з підписами Жигмонта Баліцького, Романа Дмовського, Влад. Арабського, Яна Гарусевича, Ігн. Шебеко і ин. Відозва виходить із заложення, що найбільшим ворогом поляків є німці; се відчув цілий нарід здоровим інстинктом і тому став однодушно по стороні російського царя, який обіцяв з'єдинити Польщу під своїм скипетром. Акцію на користь Австрії, яку підняла частина галицьких поляків, представлено як невідале діло. «Завели ворога надії на утворені в Австрії польські оружні відділи, до яких притягнуто частину не-свідомої молодіжи, привабленої національними кличами. Сі відділи, призначені до того, щоби перетягнути людність королівства на сторону Австрії і Німеччини, стрінули нехоть і опір у всіх верствах суспільности, що має ясну свідомість своїх цілей у тій великій історичній хвилі. Не помагала зручна інтрига австрійського правительства, що на короткий час витворила позори, що сю акцію підпирають всі політичні елементи Галичини. Нині є явною річчю, що стрілецькі відділи мали і мають проти себе не тільки опінію королівства і пруського забору, але також більшість наших земляків у австрійській дільниці. Навіть для найменше свідомих умів стало зрозуміле, що сі нечисленні, що лучили свої надії з Австрією, як одинокою державою, в якій наші національні права знайшли в певній мірі своє признание, перещілювали її самостійність, не добачили сього, що вона зійшла до повільного оруддя пруської політики. Нині супроти виявленої волі польського народа, що з цілою силою своєї душі став проти німців, супроти факту, що по противній стороні, як свідомо своїх цілей самостійна сила, стоять лише німці, а все що побіч них бореться, се тільки оруддя їх плянів, – всяка добровільна поміч, показана німцям і їх союзникам, мусить уважатися злочином проти Польщі».

Що сі погляди Варшавського Народового Комітету знайшли широкий відзвук між поляками у Галичині, про се свідчить саме та справа легіонів. Як відомо, в організації польських легіонів з Галичини зараз з початком війни прийшло до роздору; західні відділи в більшій часті лишилися при Австрії, східний легіон розв'язано, бо його члени не хотіли зложити присяги на ім'я монарха. Все-таки існування легіонів для русофільсько-го напряму польської суспільности було не вигідне, навіть компромітує перед Росією.

Щоби відчистити польський загал від сеї плями, група львівських поляків оголосила в листопаді таку заяву: «Питання про воєнні добровільні відділи (легіони), ціллю котрих являється співділання з австро-угорською армією, до сього часу живо хвилює уми, визиваючи партійні коментарі, деколи і неприхильні для польських інтересів. Ся обставина примушує нас довести до загальної відомости наші погляди на се питання. Вже тоді, коли на самім початку війни кинено думку про творення самостійних відділів добровольців, уважали найповажніші представники польського суспільства в Галичині провідною і основною думкою сю засаду, що галицькі поляки не мають у сім питаню в ніякий спосіб впливати на публічну опінію в Польськім королівстві, але противно треба з нею числитися. І нині ми повинні керуватися тою ж засадою.

Ми мусимо застерегтися в якнайбільше рішучий спосіб, що ми далекі від наміру ослабляти лояльність австрійських горожан у відношенню до держави. Противно, думаємо, що австрійські горожани польської народности, що входять в склад армії, повинні сумлінно виповняти свої обов'язки, вже хоч би тому, щоби дати доказ сього, що ми все вмiли бути вдячні за пошанування наших національних прав.

Все-таки ми думаємо, що в виду подій і згідної публічної опінії в польськім королівстві, формування і існування осібних відділів добровольців являється неумісним і не відповідає добре понятим національним інтересам, бо сей факт зміцнює вже і так братовбивчий характер війни на польській землі, спричинений державним поділом. З сеї причини сокільські, бартошові і стрілецькі дружини, з котрих проактовано утворити східно-галицький легіон, були розпущені, а з західно-галицького легіона виступила відома часть молоді. Оскільки сі молоді люди підлягали обов'язкови воєнної служби, їх нормально зачислено в ряди армії.

Лишається одначе ще часть західно-галицького легіона, піддана головно соціалістичним впливам. Уважаємо бажаним, щоби і сі наші земляки, оскільки вони не будуть зачислені до армії, вернулися до звичайних занять, якими можуть принести далеко гарніші услуги для краю у теперішних трудних і тяжких відносинах.

Львів, 10 падолиста 1914. Станислав Брила, Вавжинец Дайчак, Александер Домбський, Павло Дзедушицький, Мартин Ернст, Станислав Грабський, Станислав Кашніца, Володимир Козловський, Болеслав Левіцький, Йосиф Мілевський, Леон Оберський, Мечислав Задора Пашкудский, Ян Гвальберт Павліковський. Евгеній Пясецький, Ян Перацький, Леон Пініньський, Альбін Райський, Адам Скалковський, Станислав Сроковський, Максиміліян Туліє, Ян Вівієн-де-Шатобрен, Жигмонт Васілевський, Йосиф Вчеляк, Станислав Відомський²⁹».

Відозву помістили всі львівські польські часописи (з виїмком, здається, «Gazety Wiczorn-oj»).

Хоч ся заява так лицемірно підчеркує лояльність для Австрії, в сути речі її зміст покривається з поглядами варшавського Народового Комітету, що «всяка добровільна поміч показана німцям і їх союзникам мусить уважатися злочином проти Польщі». Варшавські поляки витягнули з сього становища дальшу консеквенцію, – почали організувати польські легіони на поміч Росії. Галицькі поляки-русофіли обережно задержувалися на половині дороги.

---

²⁹ Щодо суспільного становища підписаних на сій заяві, інтересно замітити, що один з них – се бувший ц.-к. намісник Галичини, двоє є професорами університету, двоє професорами політехніки, один – суддею, один – урядником дирекції скарбу, кілька займає становища в краєвих інституціях, кілька має австрійські ордени і т. д. – *Прим. автора.*

Але що польська політична думка в Галичині доходила і до таких поглядів, про се свідчить характеристична стаття відомого посла Теофіля Меруновича в «Dziennik-u polskim» (ч. 337). Він немов розвиває думку відозви «Народового Польського Комітету», що для Австрії є згубою союз з Німеччиною, що Австрія є підданим Прус і т. ин. Одиною «дошкою ратунку» для Австрії є зірвати союз з Німеччиною і на власну руку заключити мир з Росією. До такого рішення повинні перти Австрію польські політики, які численно зібралися у Відні і мають там великі впливи.

Вихідною точкою для поляків в політичній акції у сім напрямі повинно бути не що инше, як власне зміст відозв начальних команд армій російської і австрійської, виданих до польського народа з початком кампанії. У відозві верховного головного вождя до поляків з 1 серпня 1914, яка на все лишиться визначним історичним документом для Польщі, читаємо... (*тут приведена російська відозва*). Так само є мова про з'єднання і визволення у відозві до поляків, виданій головною командою австро-угорського війська в хвили, коли розпочалася війна з Росією. Очевидно, що в обох відозвах є ріжниця в означенню будучого устрою визволеної Польщі. Але пізніше криваві змагання борючихся армій вказали виразніше і сильніше, хто має знести кордони, які ділять Польщу... (*Тоді побіди були на стороні Росії*). На яких умовах мав би бути мир Австрії з Росією, на се подає п. Мерунович таку раду: «**Нехай Австро-Угорщина відступить Росії і будучій Польщі Галичину** в замін за утворення самостійної групи країв з сербсько-хорватською людністю, котрих більшість вже тепер є під скиптром Габсбургів, а тим способом устала би сама через себе причина до дальшої війни Австрії з Росією і всесторонньо здійснилася би історична справедливість».

Се оголошені польською пресою документи польських настроїв і польської політики в Галичині під час російської окупації. Що такі настрої входили дуже глибоко навіть в польську народно масу, про се маємо натяки у російських часописах.

Член державної Думи М.В. Караулов в «Биржевых Ведомостях» характеризував відносини поляків до російських військ у Галичині. Частина польських панів і інтелігенції бачила в москалях ворогів. «Одначе, і зі сторони польських дідичів, ксьондзів і учителів, нам дуже часто приходилося стрічати таке прихильне відношення, що дай Боже його знайти і в Росії. ІЩо ж тикається хлопів (селян-поляків), то їх відносини до російських військ не давали бажати нічого ліпшого. Очевидно, були і виїмки, але, як всім звісно, виїмки тільки потверджують справедливість правила. Часто сердечно і широ жалувалися нам поляки на своє гірке життя-буття в Галичині, на своє крайне безземелля, на свою повну чисто-панщизняну залежність від панів-дідичів, в руках яких широкі площі землі, води і, що особливо служить оруддям закріпощення селянства, лісів. Без ласки панського економа або орендаря грозить неминуча смерть з голоду або холоду, – говорять вони. Бували випадки, що панські економи лишали цілі села без дров в зимі, коли селяне відмовлялися від тяжких условин роботи для пана. У багатьох селах селяне з завистю говорили про розмірно ліпше положення їх братів, польських селян, в Росії...»

Російська преса до польської справи відносилася дуже прихильно. Симпатії до поляків, живі від часу революції, тепер увійшли в моду у російської суспільности. У всіх великих містах відбувалися «дні Польщі», зі спеціальними відчитами, концертами і жертвами на знищене війною Королівство. В Москві в грудни відбувся ряд конференцій між представниками поляків з королівства і російськими діячами ріжних партій. Петербурзька Академія Наук дала відзначення Генрикови Сенкевичу, мабуть, у зв'язи зі звісною антинімецькою відозвою польського письменника. Поляки в королівстві

дістали частинну самоуправу, полегші в шкільництві і багато обітниць на будучність. Серед тих дискусій порушено також справу поляків в Галичині. І не тільки поступові партії відносилися прихильно до поляків; ще більше русифікаторські круги виявляли своє вдволення з польської політики. Справою, яка получила оба табори була давня опіка поляків для галицьких русофілів.

«Русская Речь», накидаючися на галицьких українців, писала: «Дуже гарно складаються відносини до поляків. Їм будуть зроблені всі можливі уступки, оскільки не порушаються найповажніші російські національні інтереси. Згоду з поляками особливо підпомагає та обставина, що «Русская народная организация» (так звані «москвофіли») все піддержували найліпші відносини з нами. Ярким доказом тої явився відомий всім процес С.Ю. Бендасюка, оправданого присяжними, між якими більшість становили поляки».

Одеський професор П.Е. Каванський писав у «Одесском Листке», в статті про Галичину: «Для того, щоби схарактеризувати позицію «москвофільства», треба також завважати, що його сторонники не відносилися ворожо до поляків і взаємно тішилися симпатіями принайменше деяких польських кругів, аж так далеко, що на останніх постійно доносили до Відня (хто доносив, зрозуміло без пояснень), що поляки піддержують шкідливу секту «москвофілів».

Політика російських властей до поляків в Галичині в початках виказувала деякі вагання. Перший військовий губернатор Шереметев, як згадано на іншій місці (розд. VI) вів польськофільську політику, він отворив польські школи, він увів в Галичині оголошення в польській мові (навіть по українських селах!). З упадком Шереметева дістали голос в управі русофіли, а разом з ними русифікаційний напрям. Генерал-губернатор Бобринський на першій авдієнції заявив полякам гостро, що Східна Галичина – російська земля, і тут він буде вводити російську мову, закон і устрій (розд. II). Сі грізні слова зм'якшила зараз заява, що Західна Галичина буде злучена з Королівством, і там поляки матимуть широкі права, але лишилося враження, що поляків в Галичині Росія не уважає надто великою силою. Дальші зарядження правительства ішли по середній лінії: лишали полякам деякі права, а деякі держали в завішенню. Приватне шкільництво дозволено, з услів'ям, що буде введена наука російської мови (розд. VI). Але найважнішу польську школу, львівський університет, рішено перенести до Варшави; про се знаємо з авторитетних уст самого генерал-губернатора Бобринського. Товариства на час військовий завішено; але деякі, що були під особливим впливом вшехполяків, отворено наново (напр. *Czytelnia Akademicka*). В суді признано права польської мови, але тільки тимчасово (розд. III). Польська церква не тратила нічого, але все-таки єзуїтів з Хирова перевезено до Львова.

Сі обмеження не могли бути приємні для поляків, які дотепер були панами Галичини. Але польська суспільність зносила присуд долі з дивною терпеливістю, без ніякого спротиву. Правда, проти російської власти ніхто не міг явно виступати, а все таки за «неблагоднадежность» вивезено на заслання десятки і сотки українців, німців, жидів; між поляками арештування належали до рідкості і масового характеру не мали ніде.

Признання за сю незвичайну лояльність для Росії одержали поляки з уст самого генерал-губернатора Бобринського (в цитованім інтерв'ю з цвітня – див. розд. II): «Що відноситься до польського населення, то всі поляки-австрофіли втекли разом з австрійськими військами. Поляки, що лишилися, належать до наших прихильників, або до числа тих, що вагаються.

Я розумію, що в австрійських поляків до цього часу не було особливих причин відноситися до нас з любов'ю, але в ім'я леліяного ними ідеалу одної Польщі ряди вагаючихся поступенно тають і збільшається число тих, що будуче відродження Польщі в'яжуть з долею Росії».

Визволення Львова угорськими військами 22 червня 1915 року

Галицькі німці творять невеликий процент населення і в більшій часті є селянами, а все-таки офіційна Росія зробила з них гнобителів Галичини і трактувала як незвичайно небезпечний елемент. Починаючи від того славетного вислову відозви вел. кн. Николая Николаевича до русофілів про утиски «Швабів» (розд. I), переслідування німців тривали до останніх часів російської окупації. У Львові були арештування інтелігенції, з провінції вивожено сотки фір нещасних селян-німців – старців, жінок і дітей...

В переддень евакуації Львова вивезено до Росії голову організації «Bund der christlichen Deutschen», голову євангелицької громади у Львові і ин. німецьких діячів.

Рівно, як німці і українці, були переслідувані жиди. Жидів признала російська власть за окрему націю, але націю без прав. При окупованню Львова жидівські заложники творили окрему групу побіч українців, поляків, «руських». Але невдовзі проти жидів почалися провокації, врешті прийшла улична стрілянина в жовтні. Ніби хтось з жидів з вікна стріляв до війська. Солдати розпочали сальви на улицах, жертвою впали невинні люди. Російські власти сконфіскували тоді три камениці, власність жидівську, взято нових заложників, вивезено на заслання якесь число жидів зі Львова. На провінції відома контрибуція наложена на жидів в Коломиї за «неправдиві вісти», переслідування в Станиславові і інших містах. В лютім прийшли спеціальні заострення. 13(26) лютого генерал-губернатор «на основі приказу головного вожда полуд.-захід. фронту в виду збільшеної в останнім часі шпіонажі зі сторони жидів» видав такі постанови: 1) забороняється приїзд до Галичини особам жидівської національності; 2) забороняється особам жидівської національності переїжджати з одного повіта Галичини в другий; 3) хто переступить заборону, підлягає карі до 3000 руб. або 3 місяці тюрми; 4) виконують постанову львівський градоначальник, губернатор і начальники повітів.

Але були також інші погляди на жидів і їх значення. В цвітні сам генерал-губернатор Бобринський у згаданій промові (розд. II) висловився з признанням про лояльне поведіння жидів. Котрась часопись висказала тоді інтересну думку, що галицькі жиди стануть колись дуже податним оруддям русифікації Галичини. Влучність сього помічення міг кожний ствердити у Львові і більших містах, де, мимо ненависти до Росії, жидівські купці дуже скоро і ревно почали уживати російської мови в торговельнім житті. Але з відворотом російських військ по дорозі всюди відбувалися жидівські погроми, і жидів цілими десятками забирали на заслання до Росії.

**III. ТРАГЕДІЯ
ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ**

В ХРАМІ СВ. ЮРА¹

*Больше сея любви никто же имеет,
да кто душу свою положит за други своя.*

Йоан XV. 13.

Йде ворог! Ворог йде, як хмара!
Вже близько! І смертельний страх
Впав на людей. По вулицях
Життя завмерло. Люта кара
Зближається! О Боже! Боже!
Мов море, розлилось вороже
Військо незчисленне. Що крок,
То гострий гвер, зняряддя смерти.
Невже ж прийдеться нам умерти
В нерозкаянню? Де ж пророк,
Щоби сказав огненне слово,
Слово надії і розради,
Щоб ратував нас від заглади,
Щоб сонце розпалив наново
У тьмі кромішній? Де ж є він?
Ось – чуєте? – ударив дзвін
У храмі Юра. Ніби мати,
Що діти скликує до хати,
Так він взивав. Люди йдуть,
І мов ті перші християни,
Гонені Нероном поганим,
За слухну справу смерти ждуть.
О милий Боже України!
За кров, за сльози, за руїни,
За все, що терпимо в сей час
– Помилуй нас!
Таж ми чужого не бажали,
Лиш, що нам предки передали,
Хотіли гідно донести
Аж до мети.
Ми з кривди людської не жили,
Лиш від колиски до могили.
Трудилися, як Ти велів –
За що Твій гнів?
Хиба ж се гріх свій край любити,
Своїм язиком говорити,

Й що нам святе, не дати на сміх
– Хиба ж се гріх?
Що жило – до землі припало,
І в божім храмі тихо стало
Як у могилі. Аж зпроквола
З плит камяних біля престола
Постать підняла ся велика
Над всіх людей се наш Владика,
Се первозваний наш Андрій
Уста втворив:
«Народе Мій!
Мої ви, браття, сестри, діти,
Моя любове, мій ти світе,
Чи сподівався я, що буду
В таку пору до мого люду
Господне слово глаголати?
Господне слово і – гармати,
Господне слово і – шрапнелі!
Зруйновані ваші оселі!
Сплондровані ваші приюти!
До чаші налято отрути,
А ворог напрасний і злий
Став над карком і каже:
«Пий!
Щобись міг легше позабути
Свій безталанний рідний край,
І рідну мову, і звичай,
І віру предків! Пий отруту
І поклоняйся, як Богу – кнуту,
І дякуй, дякуй темноті,
Що ясне сонце загасила!»
О, браття! Лучша вам могила
Аніж сподівання такі!
І лучше в славі нам умерти.
Ніж славу праїдну затерти
Клеймом нікчемности.

¹ «Українське слово» (Львів). – № 41. – 22 серпня 1915.

Примір

Я вам давав і дам, як треба
З землі зніматися до неба,
Я – батько ваш, народе, вір,
Вір мому слову: з мене нині,
Тут серед Божої святині,
Слова, мов громи ясні, б'ють
В табор ворожий, розіб'ють
Заступники святої волі
Насілі полчища і в полі
Немов солону рознесуть.
Се я вам кажу. Я се знаю
Знанням Господнім. І колись
За море сліз, що розлились,
За кожний зойк і плач дитини,
За все, що нині в'яне й гине –
Вони стократно заплатять.
Даром плондрують і палять!
Над попелища і могили
Здійметься ясний, сніжнокрилий
Дух правди й волі. Оживе,
І зацвіте й зазелениться,
Що нині кров'ю червониться,
Широко в світі заслине
Наша зруйнована країна,
Воскресне, встане Україна!
Тільки не тратьте, браття, віри!
Тільки не будьте маловіри,
Тільки не будьте, як бурян,
Хто ступить – той йому і пан.
А стійте твердо, як скала,
Най розіб'єся об нас хула,
І вража лють й нікчемна лєсть.
Се наш закон – се наша месть.
Розбийте з трутою пугар,
Відсуньте пріч Данаїв дар,
Їх слово підступне, варварське
Женіть від уха. Що цісарське –
Віддайте цісарю, а Боже –
Богу правдивому. Він може

Нас прибувати, як в горнилі
Залізо, може нас по філі
Вести, як вів Петра Спаситель,
Він наш суддя і обновитель,
Він нас не хоче покорити.
Бо мусить, мусить побідити
Добро і правда на землі.
Пропадуть, щезнуть люди злі,
Як дим від вітру пропадав,
Як від огня віск тає – стають!
Лиш духом не падіть, не млійте,
Як дуби в бурю кріпко стійте,
І не хиляйтеся лозою.
Благословен, хто впаде в бою
За вітчину, за справу люду, –
Його во віки не забудуть,
Його восхвалене ім'я
Горітиме, як полум'я
Серед кромішньої темряви.
Крізь жертву і любов – до слави!
Нема-ж любови, кажу вам,
Над ту, коли життя віддам
За другів моїх!»

Аміль! Аміль!

Немов з грудей звалився камінь,
Немов якась надлюдська сила
Від гробу челюсть відвалила
І струю вічного, нового
Життя буйного, молодого
В задуму гробову впустила.
«Будемо, батьку наш, будемо –
Поки живі, триватимемо –
Держатися святої справи.
Для вітчини, для волі, слави,
Для здійснення великих снів
Наших замучених батьків
Посвятимо всі наші сили,
Аж до сконання, до могили,
До остаточних перемог
Так най нам свідком буде Бог!»

МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ МАРТИРОЛОГІЇ НАШОЇ ЦЕРКВИ В ЧАСІ ВСЕСВІТНЬОЇ ВІЙНИ³

В часі війни терплять не тільки жовніри на війні. Війна є терпінням цілих суспільностей, всіх верств народу, а коли б можна терпіння міряти, коли б на нього можна скалю⁴ знайти, то безперечно наш український народ взяв би рекорд усіх людських страждань, всіх людських терпінь.

Справдішня мартирологія! Немає одного звена з цілого ланцюга чинників, які складаються на поняття слова «народ», на змісл слова «нація», які би в отсій страшній війні не переходили справдішнього дантейського пекла! Стогнала земля наша під кінськими копитами, стогнала вона під тягарем тяжких гармат-моздірів, плакала вона, п'ючи свіжу – людську кровцю, ридала вона, приймаючи у своє нутро найкращий цвіт стрілецтва нашого під Явірником, на Маківці, під Лісовичами і Болаховом, коло Галича, над берегами Золотої Липи і на степах Стрипи. А тих могил,

а тих жертв, що упали в рядах ц.-к. війська і не перечислиш, і не доглянеш, бо ж вони порозсівані не лише на нашій українській землиці, але вони усипані і над берегами рвучої Сочи, і на скелях Чорногори та на побоевищах колишньої Сербії. Та тут ми не одні, ми тут не самі у своїм смутку. Над могилами своїх синів плаче нині кожний народ нашої держави з виїмком може одного племені, яке жертвувало свою службу державі як санітети, трени⁵, як провіянтовий, рахунковий, канцелярійний персонал.

Та ми більше всіх других терпіли, страждали. Бо ж онімла на якийсь час дорога, рідна наша мова, замовкла наша пісня, каралась в кайданах неволі народна наша душа, мучились люди у тюрмах, і як колись лютий бісурман гнав у ясир джяврів, так

² ДЗЕРОВИЧ Юліан-Корнило Гнатович (1871-1943) – церковний і освітньо-культурний діяч, педагог. Навч. у Львів. німецькій г-зії (1881-89), Львів. ун-ті (богословський ф-т) і греко-катол. духов. семінарії (1889-93), нім. філології у Віден. ун-ті (1893-95). Висвяч. 1894, душпастирював у Миколаєві на Дністрі. Викладав у жін. школі у Бродях (1897-1907), г-зіях у Бережанах (1904-07) і Стрию (1908-18), учит. чол. семінарії (1913-18), 3-й держ. укр. жін. учит. семінарії (1919-31), ун-ті (1917), греко-катол. семінарії і академії (1930-32) у Львові. Заст. голови т-ва «Рідна школа», голова т-ва «Просвіта» (1939), т-ва св. апостола Павла, священничого т-ва «Єдність», чл. надзір. ради т-ва «Захист імені митрополита Шептицького Андрея для сиріт у Львові» (1918-39), чл. УНДО, Укр. нац. ради. Радник і референт Митропол. консисторії. Ред. ж. «Руський Амвон», «Наша праця», «Боже слово», «Парохіяльні вісті». Головні праці: «Катехитичні проповіді» (1906), «Як у світі жити, або правила доброго виховання» (1906), «Як то Русь ходила слідами Данила» (1907), «Цариця мая Марія» (1908), «Ціла правда про радикалів» (1910), «За всіх молишся, Благая» (1910), «Спомин з терневої дороги» (1918), «Катехитика» (1930), «Педагогіка» (1937).

³ «Нива». – 1916. – № 2. – С. 92-100.

⁴ Мірило.

⁵ Обоз, валка (пол.).

нині «освободитель» пігнав у далекий Сибір найкращих наших людей за їх любов до рідного народу, за їх вірність Цісареві, за їх прив'язання до католицької Церкви. Котра з націй (поляки, жиди, німці, румуни), які «мали щастя» зіткнулись з лютим наїзником, може іти в навзаводи щодо числа вивезених своїх людей з нами? Котра з націй вспіє з нами витримати рекорд щодо народних дорожочностей, які мали нам бути зрабовані, видерті, знищені?

Адже наїзникови розходилося о нашу мову і нашу віру.

І чи є щось дорожчого для чоловіка понад ті два скарби?

І кервавилось серце нашої Церкви, і каралась наша віра в тенетах засліпленого у своїй ненависти варвара, і вже злорадно загирав він руки, бачучи, як вітер воєнної за-верухи бодай полову несе на його бік.

Багато ми витерпіли, тяжку борбу ми вели, борбу з стораз фізично сильнішим ворогом, який уживав до завдання нам посліднього удару ріжних, страшних, випробу-ваних способів: грубого насильства, страшного терору, хитрого підступства, фарисей-ської лести. Ми пережили десять страшних, довгих місяців. Історія тої нашої борби, історія мартирології нашої Церкви мусить бути списана, мусить бути грядучим по-колінням в дорогім наслідстві, як їх батьки колись за віру боролись, оставлена, вона мусить бути, на сором Росії, перед цілою Європою оголошена.

Сього вимагає наша честь. Не для своєї хвальби се все списати мусимо, а для оборони. Адже набіг Росії на нашу землю ще так свіжо в нашій пам'яті, а частина нашої Галицької України все ще стогне під тяжким ярмом, а вже ворожа польська преса (Kuryer Lwowski, Dziennik Polski, Czas, Gazeta Lublinska) навзаводи витикає нам православ'я, кидає підозри щодо нашого прив'язання до католицької Церкви, пишучи, що ми «za pierwszym podmuchem schizmy, ozłoconej rublem i obietankami dóbr materyalnych»⁶ пігнали в православ'я. І то хто? Та преса, що так страшно скомпромі-тувалась в часі російського наїзду, яка, вивернувши salto-mortale, в одну мить змінила свою орієнтацію і стала лизати лапу свого відвічного ворога. А тепер випробованим методом старих злодіїв кличе сама: «Лови злодія!» Отже, хоч би і для того мусимо пи-сати історію нашого заховання, нашого поведення супроти насилю, терору, підступу, з яким ішов на нас Евлогій з своїми батюшками, з всіми поліцейськими, жандармськи-ми, адміністративними, воєнними «мерами».

Багато матеріалу вже маю призбираного, і його на отсих сторінках нашого органу наміряю поміщати. Увійдуть тут ріжні маніфести, промови, оголошення російських властей, знайдуть тут місце наклепи, доноси, якими войовано проти нас, як в пресі, так і в урядових «бумагах», зістане тут описана наша борба о церкви, передовсім у Львові, а опісля в Бродях, Щирци, Лешневі, Золочеві, Ременові і многих інших місцевостях, опишемо геройську поставу нашого українського духовенства супроти ворога, вслаavimo і наших прив'язаних до своєї віри синів нашої католицької Церкви, запишемо на вічну пам'ять історію арештовань всіх вивезених наших священників і взагалі все, що може мати інтерес для budouчого історика нашої мартирології.

Значу ще виразно, що будемо лише реєструвати історично певні факти, списані через очевидців, або самих пострадалих і то з цілою об'єктивністю, безпристрас-ністю, бо лише такі факти матимуть свою історичну вартість. Не будемо скривати і наших похибок, бо і ті лучались, бо хочемо іти за засадою: «Amicus Plato, sed magis amica veritas»⁷.

⁶ На перший подмук схизми, позолоченої рублем і обіцянками матеріальних дір (пол.).

⁷ Платон – мені друг, але істина – дорожча (лат.).

Прошу однак в тім ділі о поміч дорогих оо. Собратів в Христі. І тому в ім'я доброго нашого незамараного імени українського католицького духовенства прошу або впрост до редакції «Ниви», або на мій адрес доносити про всі акти терору, підступства супроти нас, всі акти геройства в обороні нашої віри, а тим оо. Собраття прислужаться слухній, святій справі. Просимо о се дуже. Се не приватна моя справа, не справа редакції «Ниви», але сільна наша справа, тут розходиться о добре ім'я нашого духовенства, о славу наших вірних. Пригляньтесь лише, як жиди дбають про історію своїх одновірців-воjakів, щоби колись перед світом могли виказатись, як «славно» боролось новітнє ізраїльське плем'я на полях битви, яку поміч грошеву дають жиди державі, кілька лікарів-жидів служить у війську, про заслуги звичайного жидівського населення і т. п. Вже від півроку збирає окремий комітет всякі вістки і від нового року щомісяця видає грубий зшиток для звеличення жидівських заслуг на війні. Як всюди, так і тут жиди добре розуміють свій інтерес і знають, що жидівський воєнний архів принесе народови великий хосен. Не даймося, отже, ми, священники, – вже не кажу випередити, – але не даймось бодай завстидати жидам!

Та не лише о самій мартирології ми повинні збирати факти. Є багато речей відрадних, веселих. Адже і з нашого духовенства чимало дістало високі відзначення; для приміру, наведу о. дек. Павла Бачинського, о. дек. Анаст. Лотоцького, о. дек. Вас. Небиловця, о. Григ. Сапруку, о. Ом. Трешньовського, о. Карла Бардина і мн. інших, отже ми не сміємо мовчати о тім, бо їх відзначення – се наше відзначення. А то так діється: перейшов з Глинян-Замостя «атець» Філімон Решетилевич на православ'я, то «розіпни» ціле духовенство, бо найшовся Юда-зрадник, а дістав о. Павло Бачинський з Глинян-Застав'я «золотий хрест заслуги на військовій стяжці за хоробре поведення супроти ворога», то тоді ніхто анічичирк. А прецінь такі факти треба рівною мірою мірити. Тому спишемо і наші подвиги, наші заслуги для держави і армії.

Є ще одна увага. Мартирологія нашого духовенства не зачалась щойно з наїздом ворога на нашу землю! Ні! Вона зачалась з вибухом війни. Арештування українців-священників, наклепи та доноси ворожої преси на наше духовенство, сплетні і клевети навіть на достойну Особу нашого Архієрея-Мученика, трагічна смерть священників-українців Романа Березовського з Протіс, Андрія Декальського з Балучина, Льва Набака з Нагорець⁸, є аж надто вимовним свідомством страшних хвиль, які ми переживали. Та не пора тепер нам о тім говорити. Колись по війні, у спокійний час спіімнем і сей біль, який розривав наше серце, краяв нашу душу, а за який не винимо ані нашу хоробру армію, ані нашу державу, а тих наших кривдників, які нас, як зрадників, оклеветали, очернили.

Може і не буде повної систематики у поданню матеріялу, тому упереджаю наперед о тім, але, з другої сторони, заявляю, що се не є історія списана чи синхронічно чи прагматично, а лише сирий матеріял до історії нашої Церкви під час сеї всесвітньої війни. Все-таки і тут бажаю завести деяку проглядність у матеріялі і хронологічну черту подій. Тому призбираний матеріял поділю на:

- I. Маніфести, відозви, поклики наших властей і чужих.
- II. Агітаційні відозви Евлогія і інших письмом та з проповідниці в цілі баламучення публічної опінії і захитання слабих у вірі.
- III. Борба наших духовних властей і священників о церкви.
- IV. Постава нашого духовенства і вірних.

⁸ За безпідставними звинуваченнями у шпигунстві 28 вересня 1914 року було повішено о. Романа Березовського, пароха Протесів (Жидачівського повіту) о. Льва Набака, парох Нагорців (пов. Жовква) було розстріляно 30 вересня 1914 року під селом без суду.

- V. Арештовання і вивезення наших священиків.
- VI. Наша непоколебима вірність Австрії і католицькій Церкві.
- VII. Гадки ворожої нам преси о нашім духовенстві і нашім народі.
- VIII. Виказ знищених церков, парохіяльних будинків, ерекцій⁹.
- IX. Наші спостереження о наших «православних товаришах», о поневоленню Церкви взагалі під російським устроєм державним.

I. МАНІФЕСТИ, ВІДОЗВИ, ПОКЛИКИ, ПОСЛАННЯ

Дня 28 червня убив серб Габрілович внаслідок великосербської змови в Сараєві нашого престолонаслідника Франца-Фердинанда і його Достойну Супругу під час їх їзди автомобілем влучними стрілами з револьверу. Убивника і других змовників зловлено, і доходження виказали, що сербське правительство мішалось до сеї справи і не перешкодило, а пособляло великосербській агітації. Тому поставило наше австрійське правительство дня 23 липня 1914 р. ультиматум до Сербії, сформульований в десяти гострих точках, з яких п'ята була для сербського правительства найбільше прикрою і тяжкою. А саме зажадав австр. міністр закорд. справ граф Берхтольд від сербського правительства, щоби і австрійським властям вільно було співділати при здавлюванні ірредентистичного руху, виміреного проти цілості Австро-Угорської Монархії. Сербія дала вимінаючи відповідь, внаслідок чого посланник Австро-Угорської Монархії барон Гісль опустил Білгород, і тим самим вибухла війна австро-угорсько-сербська.

Франц-Фердинанд

Митрополитальний Ординаріят подав се до відома вірних Архієпископії в своїм органі «Архієп. Відомости» дня 30 липня 1914 ч. IX. слідуючим

Архієпископським посланням:

Наймилостивіший наш Монарх відозвався до всіх народів своєї держави, виясняючи причини, які змусили Його на старости літ виповісти війну Сербії. З надією на Божу поміч, з довір'ям до народів, над якими від 66 літ панує, сповняючи по-християнськи Богом наложені на Нього обов'язки, очікує, що всі згуртуємося довкруги Його престола з вірністю підданих, а любов'ю і вдячністю дітей, для оборони вітчизни. Важке слово Старця на престолі Габсбургів найшло і у нас відгомін, на який заслугоє.

Настала хвиля, в якій жертвою майна і крові маємо доказати нашу вірність для Його освяченої особи, для династії і престола.

Знаємо добре, що весь наш нарід совісно і свято сповнить свій обов'язок. Ніхто з нас не забуде вдячності для сеї Габсбургської австрійської держави, в якій ми знайшли

⁹ Тут про землі надані церкві патроном-колятором при заснуванні парафії.

свободу віри і народности і розвій нашої національної культури. Ми певні, що не найдеться ніхто між нашими людьми, який забув би, що з державою і династією Габсбургів в'яжуть нас давні і святі зв'язи: спільна нам доля і недоля, спільна будучність.

А сповнення обов'язку вірних підданих тим легше, коли на престолі сидить Маєстат улюбленого нам всім Монарха і Отця, який наш нарід вітцівською любов'ю пригорнув і все за його добро старався і до того добра стільки причинився. Знаємо про те, що руські полки сповнять, відповідно до давних традицій, свої обов'язки і хоробро підуть в бій за вітчизну.

В тій поважній хвилі Ми, ваші Єпископи і душпастирі, відзиваємося до Вас, жовнірів, покликаних під оружжя, і до Вас, що дома лишаєтеся: Нехай Боже слово, наша молитва і наші благословенства стоять при Вас в хвили сповнення важкого обов'язку, злученого може для многих з жертвою життя.

Ви, що у бою щодня наражені на смерть, пам'ятайте захищати серце чисте від гріха, будьте все готові ставати перед Божим престолом і здавати справу з цілого життя. Хоробро сповніть обов'язки! Побіда певна, а справа свята!

А Ви, що лишаєтесь вдома, усильними молитвами просіть з неба о ласку і Боже благословенство для тих, що проливають кров за вітчизну. Ми всі в руках доброго Отця-Бога, в нім ціла наша надія – надія, що здорові вернуть наші діти, які нині ідуть в огонь, надія, що побідимо.

Моліться за Найяснішого нашого Пана Цісаря Франца-Йосифа. Побожним життям, здержністю від всякого гріха, від пиянства, людської кривди, нечистоти і всякого діла, яким Ви могли би неласку Божу на себе стягнути, совісною працею тим усильнішою, коли лишається мало рук до праці, а передовсім побожним відвідуванням церкви, вимолуйте Божого благословенства для Найяснішого Пана, для нашого війська, для тих Братів наших, що будуть проливати кров за вітчизну.

Чекають нас місяці тяжкі, повні болів і хрестів, та опісля ясна побіда і краща доля. Будемо боротися за волю нашого народу, за святую справу віри. З нами Бог!

На час війни розпоряджуємо слідує:

– В кожну неділю і свято, аж до скінчення війни, мають всі священики наших Єпархій, так світські, як і монахи, прилучати до служби дня Службу «Во время брани» за побіду.

– По заамвонній молитві в Неділі і Свята при виставлених св. Тайнах будуть ся співати Суплікації.

– По кожній такій Службі Божій кожний священик відмовить 3 рази «Отче Наш», 3 рази «Богородице Діво» і «Под Твою Милость» за Цісаря і військо, за побіду і мир.

– Церкви щодня будуть вечером отворені, а отці духовні будуть заохочувати людей до відвідування Ісуса Христа, укритего в св. Тайнах, і до молитов. Священики будуть вірним давати можливість якнайчастішого приймання св. Тайн.

– Всім священикам поручаємо вірних заохочувати до складок на ранених на війні на руки Ординарія для Товариства «Червоного Хреста» і до опіки і жертв над родинами тих, що пішли на війну.

– Письмо се буде відчитане найближчої неділі у всіх церквах АЄпархії.

– Духовенство не залишити інформувати родини покликаних, як мають старатися о признану державою денну поміч в часі війни і підтримувати надію вірних, патріотичного духа, бодрість, відвагу, супокій. Не мають чого боятися ті, що ждуть певної світлої побіди.

– Всч. Отці поучать нарід, що в часі війни, як довго того роботи в поли вимагають, устас право церковне, яке наказує тяжкі роботи в неділі і свята, та рівночасно надаєся їм власть в міру потреби розгрішати згососившихся від постів.

В кінці пригадуєся Всч. Духовенству обов'язок резиденції, хіба що власти інакше зарядять.

Благодать Господа нашого Ісуса Христа і любов Бога і Отця і причастіє святого Духа буде со всіми Вами. Амінь.

У Львові, дня 29 липня 1914.

+ Андрей, Митрополит.

Ось такими високопатріотичними, а при тім щирим національним почуттям і батьківською печаливостію подиктованими словами відізвався наш Владика-батько до своїх дієцезіан, до своїх дітей з нагоди австро-сербської війни. Та події скоро одна за другою слідували. Небавом вибухла і австро-російська війна. На вість о виданій Австрією війні Сербії, Росія, яка у себе немилосердно гнете своїх слов'ян: українців і поляків, стала в обороні полудневих слов'ян-сербів, називаючи видану війну «ганьблячою війною» і почала мобілізувати свою армію против Австрії. Цісар Вільгельм II, бажаючи пожежу зльокалізувати, віднісся до царя Миколи II з пропозицією бути посередником між спорячими сторонами, однак під услів'ям, коли Росія заперестане мобілізацію. Цар згодився на посередництво цісаря Вільгельма, але рівночасно дав наказ дальшої мобілізації. Таке дволичне поступовання царя образило цісаря Вільгельма, і так вибухла війна російсько-німецька. А що зайшов тут «casus foederis¹⁰» між Німеччиною і Австрією, то і Австрія небавом 1 серпня виповіла війну Росії.

Цар і російське правительство, уступаючи перед напором ненаситного націоналізму, заступились за державу царе-убивників, яка попиранням злочинних замахів накликає сю війну, бо трафлялася добра нагода здавити «українськеє мазепинство» і раз на все убити в межах своєї держави «украинский вопрос».

Початкові неповодження австрійського оружжя розбурхали найгірші інстинкти у некритично думаючої товпи. Почали шукати виновників неповодження. Ніким неперевірені сплетні склали вину на шпіонажу і зраду наших селян і навіть наших священників. «Fama crescat eundo¹¹», і так говорено собі на ухо, говорено і голосно о тім, що десь то там, то тут над границею священники розложеним огнем, дзвоненням у дзвони передавали московським військам ріжні пожадані для них вісти.

Польська преса замість аби успокоювати розгорячені (коли б се правда була, слушно обурені) уми своїх читачів, або хоч мовчанкою збувати їх, ще доливала оливи до огню, і на сторінках польських газет появлялися щораз частіше вісти о розстріляних або повішених «guskich księżach¹²», але без подання назвиська делінквента, без зазначення де, коли, яке село допустилося сього найпоганішого злочину – зради своєї держави. Від таких вістей аж кишило, а кінчилися вони стереотипно тим, що *sluząca Polka*¹³, або хто инший з польської нації видав все нашим властям. Підсичували ті людські плітки численні превентивні арештовання наших москвофільських свяще-

¹⁰ Випадок порозуміння – випадок, який згідно укладеної міжнародної умови зобов'язує держави-союзниці до спільної дії (лат.).

¹¹ Чутки ростуть на ходу (Вергілій, «Енеїда», уривок, де йдеться про поширення чутки про шлюб Дідони та Енея) (лат.).

¹² Руських священників (пол.).

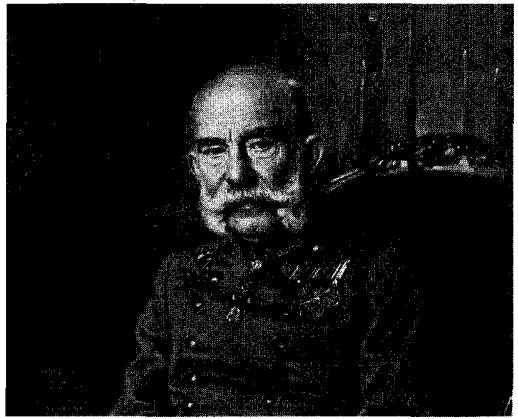
¹³ Служниця-Полька (пол.).

ників, інтелігентів і селян, які тоді, до хвилі арештовання нічим не провинилися, і яких не за шпіонажу або зраду арештовано, лише превентивно, се є, щоби не лишати евентуальних симпатиків ворожій армії на воєнним терені

Людська товпа, найпаче наші найсердечніші жидівські «патріоти», не розуміючи в чім діло, брала їх арештовання вже як кару за зраду чи шпіонажу, і дошкулювала арештованим так, що аж власти мусили дати оголошеннями пересторогу, щоби арештованих не напастовано.

Щоби перестерегти свою паству перед тяжким гріхом і злочином зради, наш Високопреосвященний Митрополит видав дня 24 серпня 1914

Цісар Франц Йосиф

Другий пастирський лист.

Преважна, дорогі, хвиля. Ведеться війна поміж нашим Цісарем а Царем Москви. Війна ведеться на нас, бо московський цар не міг того стерпіти, що в Австрійській державі маємо свободу віри та народности; хоче нам видерти ту свободу, закути в кайдани. В нашім війську сто тисяч наших дітей, вірних Нашому Цісареві, йдуть в бій за нашу долю, йдуть в бій за нашу святу віру, боронять святости родинних огнищ, боронять перед ворогом вашого добра, ваших сіл і ваших хат. Наше військо побіждає, але лютий ворог не спить. Не може нашої сили перемогти силою оружжя, взявся на способи: хитрощами, олжею, зрадою хоче до зради побудити наших бідних людей. Вовк одівається в овечу шкіру. Ворог удає приятеля та прелестними словами, як рибу на вудку, хоче брати у неволю темних і збаламучених. Нешасний, хто його послухає, впадає в темну безодню зради. Ворог розкидає по краю ложне письмо, в яким, надуживаючи слів і молитв, єретик удаючи монаха, сміє Божим іменем розрішати наших людей від вірности для Нашого Цісаря. Звідки ж мав би таке право? Яка то безлична лож і святокрадство собі приписувати Божі права! Таке злобне святокрадство може лише лютий ворог піддавати нашому народові. Присяга вірности свято обов'язує для Божої волі та для Божого закона.

Іменем Божим, яко ваи Митрополит і Душпастир, заклинаю вас не приймайте Юдиної ради, не слухайте тих, що хочать Вас закувати в кайдани, не слухайте голосу ложних безбожних, що сміють намовляти вас до зради Цісаря – Вітчизни – Віри.

Зрадою же була би кожна поміч, дана ворогам і зрадникам, а зрада – то злочин, який стягає страшну кару від Бога і від людей. Най Вас Всевишній Бог стереже від всякого кроку, яким ви ворожим військам помагали би, або своїм шкодили, або зраду покривали та помагали зрадникам.

Заховуйте спокій. В Божих руках ваша доля; без Божої волі і волос з голови не спаде. В Бозі наша надія і наша сила. В огни сеї страшної війни викоується краща для нас доля. Ми з Божої волі злучені з австрійською Державою і Династією Габсбургів, і

спільна нам доля і недоля; а коли військо Нашого Цісаря побідить, – а з Божою ласкою побідить, – чекає нас краща і ліпша будучність.

До крові будьте вірними Цісареві. Будьте вірними дітьми нашого славного народу. Будьте вірними святій, нашій прадідній Церкві. А в тяжких хвилях болю і жертви най Боже благословення і Божя ласка буде з Вами. Во ім'я Отця, і Сина, святого Духа! Амінь!

*Дано у Львові 21 серпня 1914 при наших катедр. храмі св. Юра
+ Андрей, Митрополит.*

А ось доказ, як повитала польська преса се батьківське послання Нашого Митрополита, яке вмещало в собі конечні остороги для нашого селянства, щоби воно не далось збаламутити агітаторами, підкупити рублем; ось що написав прим. «Dziennik Polski» з дня 28 серпня 1914 р.; ось в цілости той тяжкий донос на «ludność ruska»... і чи ж дивниця, що та «людність руська» переходила страшні хвили...

«List pasterski ks. Metropolity.

Jesli kto miał wątpliwosc, azeli ludność ruska w naszym kraju dopuściła się najgorszego gatunku zdrady, tego niedowiarka musi wyprowadzić z błędu list pasterski ks. metropolity Szeptyckiego, wydany dnia 21 b. m. (dopiero?!) «do wszystkich wiernych w pogranicznych wsiach, wszystkich trzech galicyjskich dyecezyj». Główny temat listu stanowi szereg przestrog, aby wierni nie dopuszczali się zdrady wobec Monarchy i Państwa, by nie dawali posłuchu obietnicom wroga.

Zbyt ważnym aktem publicznym jest w tej chwili pasterski list i przed wydaniem go każdy wyraz musiał być ściśle odważony. – Jeśli więc Arcypasterz przestrzega swoje owieczki przed złem, tem samem stwierdza na pewnych danych, że to зло istnieje i także przybrało rozmiary, że nie tylko nie wolno go ukrywać, ale trzeba było publicznie z nim się rozprawić¹⁴».

А не завадило би було видати і латинському єпископатові послання, бо між повішеними зрадниками в Лешневі був Walenty Kaszuba, obrz. lac.¹⁵, а польська преса, не остережена біскупами, зараз по опущенню Львова через наші війська, допустилась також страшної зради супроти Монарха і Держави так, що наші власти, вернувши до Львова, завісили видавництва «Dziennika Polskiego», «Wieku Nowego», а «Słowo Polskie» і «Śmigus» завчасу спасли себе бігством.

---

¹⁴ Якби хто мав сумніви, чи руська людність у нашому краю допустилася найгіршого різновиду зради, такого недовірка має випровадити з помилкового судження пастирський лист митрополита Шептицького, виданий 21 дня цього місяця (аж допіру тепер?!) «до усіх вірних в прикордонних селах усіх трьох галицьких дієцезій».

Головну тему листу становить низка пересторог, щоби вірні не допускалися зради свого монарха і держави, і не вірили обіцянкам ворога.

Надзвичайно важливим публічним актом є у цю пору пастирський лист, і перед його виданням кожен вираз мав би бути ретельно зважений. – Якщо, отже, Архипастир застерігає свої овечки перед злом, то тим самим підтверджує [грунтуючись] на певних даних, що те зло існує і також набрало таких розмірів, що не тільки не можна його приховати, але треба було публічно з ним розправитися» (пол.).

¹⁵ Латинського обряду (пол.).

Митрополит Андрей Шенцицький

Однак події скоро чергувались одна за другою. Вісти з поля битви, з виїмком величавої перемоги наших військ під Красніком, ішли щораз сумніші, грізніші.

У Львові вже появились біженці і з півночі (Рава, Сокаля, Мостів, Каменки), зі сходу (Золочів, Броди, Тернопіль) і з полудня (Коломиї), і стало ясно, що небезпека у Львові велика. Львів молився по храмах, молився прилюдно на Марійській площі перед статуєю Матері Божої, читав жадно часописи, ловив всякі воєнні плітки. Стало ясно, що москалі перестаном оточують Львів з усіх сторін, і хоч як ми, Львов'яни, потішалися, що се лиш стратегічний маневр нашої армії втягнути москалів вглиб краю і опісля їх оточити з усіх сторін, многі Львов'яни більше нервової натури не бажали бути свідками сих воєнних змагань, особливо, коли бачили, що уряди як: намісництво, пошта, жандармерія спакувались і виїхали зі Львова. Зчинилась страшна паніка і метушня, і

люди втікали один перед другим на залізницю,

щоби добитись місця у вагоні в поїзді, що від'їжджав в напрямі Кракова.

Виїхали і всі наші визначні діячі, так що можна було на пальцях порахувати, хто остався у Львові. Остався однак і наш Митрополит, і з ним майже все духовенство львівське, з виїмком тих священників, головно катехитів, які задля вакацій перебували поза Львовом. На їх Експеленцію роблено великий напір з усіх сторін, щоби Експеленція виїхала, однак всі ті заходи розбились о залізну постанову архієрея: лишитись при своїй пастві і оберігати її перед хижими вовками. Був навіть серйозно обдумуваний проект української репрезентації, щоби вивезти Митрополита силою, та залишено се лише з огляду на численні курсуючі плітки...

[КОНФІСКОВАНО АВСТРИЙСЬКОЮ ЦЕНЗУРОЮ]

Митрополит, коли б виїхав, був би полегшив дуже роботу Евлогієви, який певно виїзд архієрея був би вихіснував, як знаменитий агітаційний середник при ширенню православія: «Ось, мовляв, який се ваш пастир, що лишає вівці, а сам утікає! Се наємник, а не пастир! А я вам стану за пастиря і душу за вас положу!» ... Евлогій був би певно зайняв митрополичу катедру і палату, після засади поставленої російським правительством: «В пустуюючих приходах, из которых бежали униатские священники, мы без баллотировки даем православного священника».

Та Митрополит не виїхав, а противно довкола себе збирав всіх українців, які ще тоді в Львові остались. В останніх днях серпня і з початком вересня щодень

¹⁶ «Нива». – 1916. – № 3. – С. 166-168.

о 5-тій вечером сходились в палаті їх Ексцеленції священники: оо. А. Білецький, Л. Лужницький, Л. Туркевич, Л. Лужницький, І. Алексевич, Е. Монцібович, д-р О. Боян, д-р М. Горникевич, д-р В. Яремко, д-р І. Соболев, Т. Бобикевич, К. Щепанюк, А. Дикий, М. Яцковський, Ю. Дзерович, а крім них світські українці: д-р С. Федак, д-р В. Охримович, пок. В. Шухевич, пок. Мих. Павлик, пок. Кость Паньківський¹⁷, пок. Павло Войнаровський, арт. І. Труш, проф. Ів. Левинський, дир. М. Заячківський, інж. Заячківський, ст. радн. Лев Шехович, д-р Ю. Гірняк і інші. Митрополит приймав прегарними овочами зі свого саду і чаєм.

За сі сходи мали їх Ексцеленція опісля неприємности від рос. властей, немов би то на них відбувались якісь конспірації, якісь політичні, ворожі Росії затії, а тимчасом на сходинах сих горнулись лише діти до Свого Батька, налякані шукали захисту, стривожені черпали відваги в стоїчнім спокою великого чоловіка. На сходинах сих подавано собі лише з уст до уст різні воєнні вісти, які на балконі митрополичої палати находили своє потвержене в численних димах горючих доохресних сіл. Особливо покійний Мих. Павлик і балакучий, веселий Паньківський вносили все відряду в зібрану громаду і потішали всіх. Одиноким політичним актом громадянським була хіба одна невинна відозва, яку постановила тут присутня громада видати при вході рос. військ до Львова. Польська рада міська, підписана д-рами Рутовським, Шталем і Шляйхером, видала польську відозву до мешканців міста, завзиваючи до спокою під час в'їзду рос. армії, отже, щоби заманіфестувати, що в столиці князя Льва мають і українці свій голос, уложено слідууючу відозву:

До Українців м. Львова!

Побідоносна російська армія входить в мури міста Львова.

В сій переломовій хвилі взиваємо всіх українців міста Львова, щоби, з уваги на dokonаний факт, відповідно поводили ся.

Просимо і взиваємо всіх задержати повний супокій і достоїнство.

Супроти побідоносного російського війська треба поводитися чемно і прилично.

Перестерігаємо всіх рішучо, щоби борони Боже, ніхто, не поважився виступати ворожо проти російських жовніврів, або допускатися яких-небудь збитків, насильств або підюджування, бо за нерозважний вчинок одиниці мусив би відповідати наш загал, а в першій мірі чотирьох наших закладанків (загально звісних і поважаних членів нашої української громади).

Непослушних здержуйте, а в разі доконечности віддавайте в руки власти.

Від Вашого поведення залежить доля нашої людности і нашої справи!

Львів, дня 3 вересня 1914.

За Українців міста Львова:

---

¹⁷ ПАНЬКІВСЬКИЙ Кость (1855-1915) – український громадський діяч, журналіст і видавець, член-засновник наукового Товариства ім. Т. Шевченка.

Навчався в університетах Львова і Відня. Брав активну участь в українському студентському русі. Був адміністратором і редактором відділу новин газети «Діло». В 1888-1906 – управитель інституту св. Миколая для учнів. Член управи товариств «Просвіта», «Руська Бесіда», «Руського Товариства Педагогічного», директор музею «Просвіти». Редагував журнали «Письмо з Просвіти», «Читальня», «Зоря», «Зеркало» (1891-1893), «Батьківщина» (1897), «Дзвінок» (1899-1900). Видавав книжкову серію «Дрібна бібліотека». Один з зачинателів кооперативного руху в Галичині, з 1898 – директор «Крайового Союзу Кредитового» (Центробанку). Засновник і певний час редактор фахового журналу «Економіст». В червні 1915 за наказом російського генерал-губернатора Г. Бобринського був депортований до Києва, де і помер 16 листопада цього ж року.

*О. ректор Йосиф Боцян, Павло Войнаровський, д-р Юліян Гірняк, о. д-р Мирон Горникевич, Василь Гресяк, о. Юліян Дзерович, дир. Микола Заячківський, письменник Михайло Павлик, о. мітрам Лев Туркевич, ст. радник Лев Шехович, проф. Волод. Шухевич, дир. Ст. Федак.*¹⁸

Гадини за пазухою¹⁹

На жаль, треба зазначити, що в самім святім Юрі вигрівались гадини за пазухою. Се були дяки: Хоптяк і Василь Скокун, та син сього посліднього, академик, який рівночасно був мундантом консисторської канцелярії. Той трилисток став опісля на службу російської охрани і доносив все російським властям найбільше видумані, фантастичні відомості на мешканців святоюрської гори, внаслідок чого 19 лютого 1915 наступили численні арештування. Вони то запевно донесли охрани о тих зборах громадян у Митрополита, хоч, як сказано, на них найменших ворожих загій не було.

Російські військові власти, входячи до Львова, хотіли мати запоручений спокій, тому зажадали по чотирьох закладників від українців, поляків, жидів і москвофілів. Від українців за закладника жертвував себе також і їх Ексц Митр., однак полк. гр. Шереметєв не прийняв сеї великодушної постанови і закладчиками від українців стали: о. д-р О. Боцян, д-р Ст. Федак, Павло Войнаровський і дир. Микола Заячківський. Вони мали ручити за спокій і порядок в місті своїми головами.

3-го вересня увійшли російські війська до Львова.

На улицах міста появились різні оголошення в російській і польській мові, а між іншими отсі три покликы: один «Русскому Народу», другий: «Народы Австро-Венгрии», а третій: «Polacy!» Ось що обіцвали сі відозви на терпеливім папері:

Русскому Народу!

Братья! Творится суд Божий! Терпеливо, с христианским смирением, в течение веков томился Русский народ под чужоземным игом, но ни лестью, ни гонением нельзя было сломить в нем чаяний свободы.

Как бурный поток рвет камни, чтобы слиться с морем, так нет силы, которая остановила-бы Русский народ в его порыве к объединению.

Да не будет больше подьяремной Руси. Достояние Владимира Святого, земля Ярослава Осмомысла, князей Даниила и Романа, сбросив иго, да водрузит стяг единой, великой, нераздельной России.

Да свершится Промысел Божий, благословивший дело великих собирателей земли Русской.

Да поможет Господь Царственному своему Помазаннику Императору Николаю Александровичу Всея России, завершить дело Великого Князя Ивана Калиты.

А ты, многострадальная братская Русь, встань на стретение русской рати.

Освобождаемые русские братья! Всем вам найдется место на лоне Матери России. Не обижая мирных людей, какой бы они не были народности, не полагая своего счастья в притеснение иноземцев, как это делали швабы (?!), обратите меч свой на врага, а сердца свои к Богу с молитвой за Россию, за Русского Царя.

Верховный Главнокомандующий, Генерал-адъютант Николай.

¹⁸ З підписаних Шухевич, Павлик, Паньківський і Войнаровський померли; о. д-р Боцян, о. д-р Горникевич, д-р Федак вивезені, Лев Шехович арештований москалями, але випущений на свободу, о. Лев Туркевич виїхав зі Львова. – *Прим. автора.*

¹⁹ «Нива». – 1916. – № 4. – С. 226 – 243.

*Генерал-ад'ютант
Ніколай Ніколаєвич*

«Творится, братья, суд Божий!» – скажемо і ми, справді приходить час кари Божої за людські сльози, за нагайки, каторгу, тюрму, Сибір, за кайдани, якими сковано братній український народ, за муки і знуцання над уніатами Підлісся і Холму. Шумна ся фраза, якою підлецувався Микола Миколаєвич до галичан, тепер ділає як обосічний меч. Справді «творится суд Божий!»... З москалів і москвофілів маска здерта, війська російські соромно прогнані, Евлогій і батюшки скомпромітовані, зрадники віри і народа покарані!

Немає у відозві найменшого натяку про збереження нашої питомої культури, немає в ній ласкавого слова і для нашої національної віри, а писана вона в духу ідеології галицьких москвофілів. Та пригляньмось іще, як інакше відзивається Микола Миколаєвич до інших «Народов Австро-Венгрии», а як іще інакше до «Braci Polaków». А ось і відозва до перших:

Народы Австро-Венгрии!

Венское правительство объявило России войну за то, что Россия, верная своим историческим заветам, не могла оставить беззащитной Сербии и допустить ее порабощения.

Народы Австро-Венгрии!

Вступая во главе российского войска в пределы Австро-Венгрии, Именем Великого Русского Царя, объявляю вам, что Россия, не раз пролившая свою кровь за освобождение народов от иноземного ига, ничего иного не ищет, кроме восстановления права и справедливости. Вам, народы Австро-Венгрии, она также несет теперь свободу и осуществление ваших народных вожделений.

Австро-Венгерское правительство веками сеяло между вами раздоры и вражду, ибо только на вашей розни зижделась его власть над вами.

Россия, напротив, стремится только к одному, чтобы каждый из вас мог развиваться и благоденствовать, храня драгоценное достояние отцов – язык и веру и, объединенный с родными братьями, жить в мире и согласии с соседями, уважая их самобытность.

Уверенный, что вы будете всеми силами содействовать достижению этой цели, призываю вас встречать Русские войска, как верных друзей и борцов за ваши лучшие идеалы.

Верховный Главнокомандующий Генерал-Адъютант Николай. Август 1914 года.

Читаєш отсі приманчиві слова, тільки що по словах: «Россия напротив стремится к тому»... так і хочеться їх перафразувати і докінчити словами Тараса: «А за те, якби ви з нами подружились, багато-б дечому навчились. У нас же й світа як на те: одна Сибір неісходима! А тюрм? А люду? – що й лічить: од молдована аж до фінна, на всіх языках все мовчить: бо благоденствує!»... А відтак хочеться кликнути: «Руки проч! По закону Апостола ви любите брата? Суєслови, лицеміри Господом прокляті! Ви любите на братові шкуру, а не душу, тай лупите по закону».

Для доповнення образу обітниць, які сипались немов з рога Пандори, приводимо тут ще одну відозву, яка хоч сміялась з історії, живих фактів, можна сказати, ще найбільший ефект викликала, а се відозва до поляків. Ось вона!

Polacy!

Wybiła godzina, w której urzeczewistnić się mają ojców i dziadów Waszych nadzieje. Półtora wieku temu żywe ciało Polski zostało rozszarpane na strzępy, lecz dusza Polski nie zginęła. Polska żyła nadzieją, że czas zmartwychwstania nadejdzie, że przyjdzie chwila braterskiego pojednania z Wielką Rosją.

Wojska rosyjskie niosą Wam błogosławioną wieść zgody.

Niech znikną granice, dzielące Polski naród. Niech się złączy on i stworzy calość pod berłem Cesarza Rosyjskiego.

Pod berłem tem odrodzi się Polska wolna w zachowaniu swej wiary, języka ojczystego i samorządu.

Jednego tylko oczekuje od Was Rosja: równego poszanowania praw ludów, z którymi połączyła Was historia.

Z otwartym sercem, z wyciągniętą dłonią bratnią wychodzi na Wasze spotkanie Rosja. Ona wierzy, iż nie pokrył się rdzą miecz, którym pod Grunwaldem pokonano wroga.

Od brzegów Oceanu Spokojnego aż do morza Północnego ciągną zastępy rosyjskie.

Jutrznia nowego życia swita nad Wami. Niech Krzyża znak święty przewodzi wam, jako symbol cierpienia i odrodzenia narodów!

Naczelný Dowódca Armii General Adjutant Mikołaj. 1(14) Sierpnia 1914 roku²⁰.

Сю відозву розкидувано масово у Львові в часі вступлення російських військ до міста. Дня 15 вересня російські власти казали оголосити її на передовім місці в дневниках. І польська преса справді наввипередки зачала бити поклін перед своїм відвічним ворогом, прийшло розв'язання «wschodnio-galicyskich legionów», «wymiana mózgow²¹», зміна орієнтації.

---

²⁰ Поляки! Пробила година, коли мають здійснитися надії ваших батьків і дідів.

Півтора віку тому живе тіло Польщі було розшарпане на шматки (а невинна Росія найбільший «стшемп» – взяла. – *Прим. автора*), але душа Польщі не загинула. Польща жила надією, що час воскресіння настане, що прийде мить братерського поєднання з Великою Росією. Російські війська несуть вам благословенну вістку згоди.

Нехай зникнуть кордони, що ділять польський народ. Нехай поєднається він і створить цілість під скіпетром Російського Царя.

Під тим скіпетром відродиться Польща зі свободою збереження своєї віри, рідної мови і самоврядування.

Одного лише чекає від вас Росія: рівного пошанівку прав народів, з якими поєднала вас історія (т. є. того жадає Росія, чого сама ніколи не уміла і не хотіла пошанувати. – *Прим. авт.*).

З відкритим серцем, з простягнутою братньою рукою іде вам на стрічу Росія. Вона вірить, що не вкрився іржею меч, яким під Грюнвальдом перемогли ворога.

Від берегів Тихого океану аж до Північного моря ідуть російські підрозділи.

Зоря нового життя сходить над вами. Нехай святий знак хреста провадить вас, як символ страждань і відродження народів!

Головно-командувач армії генерал-ад'ютант Микола. 1(14) серпня 1914 року (пол.).

²¹ Зміна мізків, тут – поглядів (пол.).

II. ПЕРЕСЛІДУВАННЯ МИТРОПОЛИТА ШЕПТИЦЬКОГО

Перше вивезення Митрополита.

4-ого вересня рано зістав Львів потрясений страшною вісткою: Митрополита вивезли сеї ночі автомобілем в незвіснім напрямі. Вість ся разила всіх, мов громом! Так скоро настають вже на наше життя, на нашу Церков: «Уб'ю пастиря і розбіжуться вівці»... Пропали ми, пропали! Люди, передаючи сю вість, плакали, ридали. Показалось однак, що се вивезення було лише «на ошибку», се була похибка, бо Митрополит вернувся з Бібрки, з квартири генерала Брусилова вже зразу ж слідуючого дня, відвезений назад з почестею генералом Бергером, полковником Плонським і якимсь протоєреєм. Росія зрегабілізувалась (?), поправилась (?), наші серця знов ожили, сльози осушились, ми всі зраділи, довідавшись, що Архієрей вернув.

Богослуження в Успенській Церкві.

Дня 6 вересня припадала неділя. Парох Успенської Церкви о. Вас. Давидяк запросив їх Ексцеленцію до своєї церкви на торжественний молебен з причини щасливого заховання Львова від бомбардування. Отсю вечірню проповідь²², яку Ексцеленція там держали, описує очевидець о. Николай Герасимович, парох Лешнева, слідуючими словами:

«Коли я прийшов, вечірня вже правилась, і в захристії я застав Високопреосвященного. Сидів, опершись рукою на кріслі, глибоко задуманий. Лице було так серйозне, що навіть усмішка, якою мене поздоровив, не вспіла глибокої поваги і серйозности розігнати. Не зближаючись до Високопреосвященного, я пішов за вітвар, і, тільки на окреме прошення о. пароха, я станув до молебня. Церков була битков наповнена. Братство з синьо-жовтими стяжками через плечі стояло біля престола Мат. Божої, а між народом можна було бачити трохи російських солдатів і кількох офіцерів. Аж пізніше дізнався я, що прийшли вони в товаристві звісного Колдри і Бендасюка, мусіли бути отже вислані з «охрани». В молебні брали участь два-три священники мені незнайомі, як я опісля довідався, випущені москалями з в'язниці у Львові. Високопреосвященний говорив від вітваря Матери Божої, і я стояв поруч біля Ексцеленції. Подаю отсе начерк їх проповіді, вірний хід гадок, а розстріленими буквами подаю вірні, питомі їм звороти. Сю проповідь, так нещасну в своїх наслідках, я тямлю дуже добре, так що о. ректор д-р. Ос. Боцян признав, коли я її в цілі оборони Високопреосвященного в січні 1915 року списав, що се спосіб проповідання нашого Архієрея. Певні впливові особи – яких імена тут, з відомих причин, навести не можу – мали нею оборонити їх Ексцеленцію від тюрми в Курську, та видно перерахувались зі своїми силами чи силою «власти тьми». В разі потреби обіцявся я її заприсягнути. Ось ся:

Проповідь Митрополита.

Зійшлися ми, мої Возлюбленні, нині, щоби зложити подяку Всевишньому Господу Богу за чудесну, що так скажу, охорону нашого престольного міста Львова від можливого знищення або і заглади. Бо велике нещастя грозило нам. Досить поглянути на ті околиці, куда перелетіла страшна воєнна буря, щоби пізнати, яке нещастя оминуло нас за ласкою Господа нашого Ісуса Христа і через молитви і покров Пресв. Богородиці, в котрої храм ми отсе молимось. Довкола нас страшне знищення, цілі села зруйновані,

²² Проповідь ся мала спричинити вивезення Їх Ексцеленції, як о тім опісля писала «Прикарпатская Русь», і тому годиться о ній ширше розписатись. – *Прим. автора.*

деякі зникли з лиця землі. Хати попалені, майно понищене, тисячі родин зруйнованих. Многі родини порозбігались в пополосі, родичі не знають, де діти ділись, народ в розпуці покинув рідну стріху, утікаючи. Многих не стало межі нами.

Тому велику вдячність винні ми Богу, що ми зістали охоронені серед того страшного пожарища. А вдячність сю окажемо побожним і чесним життям і молитвою. Мусимо чувати і гаряче молитись, бо не знаємо ні часу ні години, коли нас Бог покличе. І в часі мира має кожний християнин обов'язок так жити, щоби був все готовий умерти. О скільки ж більше в часі війни. Смерть грозить нам з всіх усюдів. З одної сторони меч і куля і страшне оруддя знищення, а з другої сторони – тяжкі слабости і зарази, які є невідлучними товаришами всяких воєн. Ми ще не знаємо і не перечуємо, які нещастя можуть ждати на нас. Тому взиваю вас, Мої Возлюблені, молитесь гарячо до Бога. Моліться за ваші родини, за св. Церков. Моліться за ті мільйони, які з оружжям в руці стоять проти себе, стоять перед лицем смерті. Многі з них стратять життя. Не одні умруть нерозкаяні, в тяжкій грісі, умруть у ненависти. За всіх прошу вас молитесь, і за тих, що боряться по тій, чи по тамтій стороні, бо всі ми, Мої Возлюблені, через Христа єсмо братьми і потребуємо милосердя Божого. Користаймо з нагоди, коли тепер за Божим допустом упали кордони, щоби ми могли себе ближче пізнати, а може будемо могли і дати дещо одні другим. Вони, приміром, нам свою релігійність, побожність, а і ми могли би їм дещо доброго дати. Однак мусимо себе пізнати, хоч в многім ми є подібні до себе. У них відправа така сама, як у нас, вони називають себе «православні», і ми – «православні». Наше православ'є є церковне, їх православ'є – державне, що так скажу «казьонне», т. є. вони опирають своє православ'я на силі державній, ми черпаємо ту силу в єдності з св. католицькою Церквою, через котру спливає ласка Божа і в котрій є правдиве джерело спасіння. Се ми можемо їм дати, а я зі своєї сторони, говорю се і перед декотрими з них, я готов до всяких жертв, і коли схотять, найдуть в мені в кожнім часі відданого пастиря, навіть з посвяченням власного життя.

Ви ж, Мої Возлюблені, пам'ятайте, що ви є дітьми сеї св. Церкви, єсте злучені з нею і черпаете з неї своє щастя, бо вона є джерелом всяких ласк. Її держіться, хотя й би ви мали для неї і много посвятити, а навіть власне життя. Моліться о се і відноситесь до всіх з любов'ю! Останьте вірні своїм ідеалам, а коли так будете молитись, то скоро настане так нами всіма пожаданий, а для світа конечний мир. Амінь.

Зізначую з притиском, – пише о. Герасимович, – що вражіння з проповіді було наскрізь тільки духове, без ніяких політичних закрасок, або розуміння чогось нескazanого межі стрічками. Вислови «православ'я державне», «казьонне» висказане все лише ради пояснення, розріжнення православ'я нашого від православ'я російського.

* * *

Понижче в своїм місці подамо проповідь схизматицького єпископа Евлогія в Преображенській церкві і тільки тоді ясно виявиться ріжниця між словами нашого Архієрея і архієрея-інтруза. Слова «державне», «казьонне» православ'я, які були «каменем преткновения» збліднуть, зникнуть зовсім супроти задорних, провокуючих, гордих слів Евлогія. Хіба ж се православ'я, якого головою, після «Духовного Регламенту Петра Великого», є цар і духовне міністерство – «Святійший Синод», не є тим самим казьонне, не є державне? Хіба ж у нас в Австрії образиться хто за се, коли католицьку релігій назве хто «державною» – «Staatsreligion»? Але як хто хоче собі приключки знайти, то вже нагоду до сього собі знайде.

Інтернування Митрополита.

Москалі однак самі зауважали, що за мало є ще «уликов» (се є причин) для вивезення Митрополита. Може удасться знайти в палаті, в реєстратурі, в канцелярії щось такого, що дало би їм бодай яку-таку підставу до вивезення. І тому в суботу 12 вересня коло 7 год. вечером заряджено строгу ревізію в св. Юрі, яка тривала до ночі. У Екц. забрали доволі ріжних паперів, а консисторську канцелярію і реєстратуру опечатали і поставили караул.

13 вересня була неділя. Сеї неділі правив Митрополит торжественну Службу Божу в наміренні Святійшого Отця, якого вступлення на Петрів Престол в Римі у гарній проповіді по Службі Божій оголосив. Межи Службою Божою і проповіддю Митрополит довший час лежав перед царськими воротами хрестом і мимо того, що храм св. Юра був повніський, під час сеї молитви Архієрея панувала незвичайна тишина і спокій. Знать вшанувала паства горячу молитву свого Архіпастиря у тяжку годину і навіть притлумленим віддыхом не хотіла Йому в молитві перешкоджати. На Службі Божій і під час проповіді сиділи в крилошанських саях високі російські офіцери, які пильно приглядались і прислухувались всьому. Очевидно однак, що так богослуження і проповідь, як і сама особа нашого Архієрея зробили на них корисне враження, бо коли Митрополит виходив з церкви, вони, підійшовши до Архієрея, цілували Його святительський перстень.

14 і 15 вересня рано шукали в реєстратурі далі. Особливо шукали за одним актом з сигнатурою: «Acta congregationis de propaganda fide». Позаяк теперешній, не давно наставший, реєстрант о. Іван Мартиник не міг сього акту знайти, спроваджено до сього давнішого реєстратора о. Володимира Семкова, пароха Миклашів під Львовом. Сьому удалось акт знайти, і повторилась латинська приказка: «Parturiunt montes, nascitur... radicleculus»²³. Тим страшним (!) актом було донесення римської курії, що на місце пок. кардинала Сімсоні зістав префектом конгрегації «de propaganda fide» кардинал Ледоховський.

Віднайдення такого (!) акту не було москалям не руку. Вони воліли-б були, щоби сей акт десь затратився, бо тоді могли б упозорувати ув'язнення Митрополита за «сховання тайних документів». І справді надійшов у вівторок 15 вересня більший відділ війська, який обставив всі виходи палати, а на поверсі під кожними дверми станув солдат зі штиком, і офіцер заявив, що Експеленція суть інтернований.

Жандармські, які переводили ревізію, не були вдоволені з прибуття сеї «почесної» сторожі, бо якраз тоді той страшний (?) акт пропаганди знайшовся, отже, і той позір интернування упадав.

Отець офіціал Андрій Білецький²⁴, якому не дозволено видітись з Митрополитом, зразу ж кинувся на всі сторони, до ріжних впливових осіб, щоби з Їх Експеленції зняли арешт. І так передовсім був у обох архієреїв: латинського Йосифа Більчевського і вірменського Йосифа Теодоровича, щоби ті поробили заходи у губернатора гр. Шереметєва²⁵ о увіль-

²³ Народжують гори, а народжується смішна мишка – про сміховинні результати великих зусиль чи обіцянок (лат.).

²⁴ БІЛЕЦЬКИЙ Андрій Михайлович (1847-1926) – провідний діяч УГКЦ, генеральний вікарій, архипресвітер, офіціал львівської капітули. Тричі правив Львівською архієпархією: у 1898, 1900, 1914-1917 рр.

²⁵ ШЕРЕМЕТЄВ Сергій Володимирович (1880-1968) – російський військовий і державний діяч, починав службу на флоті (крейсер Паллада) у 1904-05 рр.), після 1905 р. перейшов у Преображенський полк, де дійшов до рангу полковника. Був воєнним аташе в Константинополі, працював у київському генерал-губернаторстві (1912), був Волинським віце-губернатором. У серпні-вересні 1914 р. був воєнним губернатором окупованого краю. Після призначення губернатором Галичини графа Бобринського відбув зі Львова на фронт.

нення Їх Ексцеленції. Оба архієпископи прийняли о. офіціала дуже чемно, виразили свій жаль з причини інтернування, але признали себе безсильними що-небудь у рос. властей зробити. На них самих шкіра терпла, чи за день-два з ними сього самого не зроблять.

А вже безличною брехнею є се, що вкладав в уста чужих Архієреїв «Голос Народа» в своїм першім обновленім числі, що немов би вони відказались інгерувати тому, бо Митрополит перед тим не вставлявся за «russkimi» (москвофільськими) священиками, коли їх Австрія арештувала, а жиди їх по улицах били і на них плювали. Брехня се безлична, бо вже можна собі думати що хотіти о лат. єпископах, але стільки злорадної злоби їм підсувати, скільки їм сею анегдотою «Голос Народа» приписав – то вже, як і на «Голос Народа», переборщено. Правда, що охота докучити нашому Митрополиту так засліпила разум редакторів, що вони мимохіть страшно понизили тих, яких хотіли вивисити.

О. офіціал в справі увільнення Ексцеленції був ще і в суперіора оо. Сзуйтів кс. Сопуха, який, через знайомство з графом Тишкевичем, хотів старатись о увільнення, але гр. Тишкевича не було дома; ходив о. мітраг також до радника прок. скарбу Скровачевського, що через свою сестру, гофрейліну гр. Бенкендорф, мав маги впливи на рос. дворі, але то все надармо, і 9 вересня коло 10 години рано приїхав губернатор гр. Шереметєв і заявив Ексцеленції, що будуть вивезені до Росії. На приготування в дорогу дав він дві години часу. Ексцеленція попросили, щоби могли взяти зі собою трьох людей, а то о. ректора Боцяна, як сповідника, брата Василянина Гродзького і одного зі слуг. Губернатор на се згодився, і дійсно о пів до 1-ї в полудне рушив сей сумний похід автомобілем в дорогу.

О. офіціал хотів тепер бодай в хвилию вивезення бачитись з Митрополитом, однак офіцер, який сторожив палату, показав рукою під шию, се значило, що його чекала би за се кара смерти. О. офіціал став тому в куті коло сходів і коли Ексцеленція сходили ще на долину, щоби помолитись перед Найсвят. Тайнами і набрати сили до далекої дороги, переходячи попри о. офіціала передав Митрополит велику конверту з грішми, а на ній написані отсі пам'ятні слова:

«О. офіціалові Білецькому зіставляю мої гроші: 5750 к., сертифікат на 28437 к. і 115 франків. Не позволено мені з ніким видітись – вивозять мене в глуб Росії. Прошу о опіку над домом і садибою. – Всіх Отців і Братію сердечно прощаю – перепрашаю всіх, котрих я може скривдив, або згіршив. Моліться за мене. Най Нам всім Бог благословить.»

Процайте. З нами Бог! Львів 18. IX. 1914. Андрей, митрополит».

В культурних державах є прийнято, що навіть проступникови, засудженому на смерть, дозволяють бачитись перед казною з ріднею, попрашатись з нею і зробити завіщання зі своїм майном. Митрополиті, найвищому достойникові Церкви, горожанинові чужої держави, чоловікові під кожним зглядом визначному, не було однак дано стільки полекші, скільки дається убивникам, а отсих пару слів, списаних на конверті, се все завіщання, прощання, надія на ліпше. «З нами Бог!» Історична ся конверта, сей історичний документ нашої мартирології, хорониться в скарбниці митрополичій в св. Юрі.

Відомість про вивезення Митрополита розійшлася летом блискавиці, і многі священики і вірні прийшли ще під св. Юр, щоби попрощатись з Архієреєм. Многим блистіли слези в очах, многі голосно плакали. Митрополит благословив рукою вірну свою паству, і небавом сумний сей образ зник в очей.

Арештування і вивезення Їх Ексцеленції описав точно і подрібно співучасник вивезення брат Гродзький, Ч.С.В.В., і його опис був вже поміщений в першому числі «Ниви».

* * *

Обвиняющий акт Митрополита.

Яка ж була вина Митрополита, за яку тяжко покарано Його? В прокуратора вже по засуді, по вивезенні забавився присяжний повірений д-р Маріян Феофилович Глушкевич, син покійного священика з Малнова Перемиської дієцезії, який дістав при генерал-губернаторі пост «чиновника для особих порученій» і тим самим *ius gladii*²⁶ над «мазепинцями и мазепинством». Він то помістив в двох числах «Прикарпатской Руси» (ч. 1419 і 1430 з 1 жовтня 1914) обвинительний акт п. з.:

Митрополит Шептицкий и русское дело

і за такий обвиняющий акт свою статтю Глушкевич уважає, бо сам так на початку тої статті пише: «6 сентября галицкий униатский митрополит граф Андрей Шептицкий по распоряжению русских властей вывезен из Львова вглубь России. Мера решительная и в тоже время вполне справедливая (!?), вызванная всей преступной деятельностью гр. Шептицкого, носившего как-бы в насмешку древнее историческое звание митрополита Галицкого и Киевского.

Для того, чтобы мера, принятая по отношению к бывшему галицкому духовному сановнику (в Росії і митрополит – сановник!) стала вполне ясна и понятна, мы считаем долгом хотя бы вкратце (?) насколько позволит газетная статья изложить всю столь вредную для русской церкви, русской народности, русского государства (! *Отак, після Глушкевича, мав Митрополит в Австрії працювати для русского государства – вже за те москвофіли в тім Його виручували*) и, значит для русского дела вообще, деятельность гр. Шептицкого».

Думаю, що не від речі буде познайомитись з тим обвиняючим актом і подалі, щоби пізнати, що в Росії називається проступком та які нас всіх благодаті чекали, коли б судьба нас була покарала і ми злились в одно «русское море». Обвиняючі стрічки се будуть лише одним великим славослов'ям Нашого Митрополита мимо їх ворожої тенденції, мимо очевидних неправд і брїхонь, яких там повно. Ми зі своєї сторони відмінним друком в скобках лиш дамо деякі примітки для вияснення. Отже, Глушкевич так снує свою повість далі:

«В 1882 году австрийское правительство, конечно не без благословения Рима, решило пойти на последний решительный приступ против галицко-русской, хотя и униатской, но все-таки русской церкви. Нельзя ведь забывать, что галицко-русский народ совращенный со своей родной, православной веры в унию многовековыми усилиями польской шляхты и иезуитов сохранил в своей душе прежнюю преданность православной вере. Ведь разница заключалась в сущности только в том, что униатская церковь сохранив полностью весь православный обряд и славянския богослужебныя книги, признала главенство папы и католический догмат о происхождении св. Духа от Отца и Сына (*filioque*). Фактически народная масса, не входя в догматическия тонкости считала себя по прежнему православной. Таким образом давнишня польско-иезуитская идея – оторвать Галицкую Русь сперва в религиозном, а потом и в национальном отношениях от остальной православной Руси, все еще была далека от осуществления. Поэтому врагам русского дела нужно было принять более решительные меры для скорейшего окатоличения и, значит, денационализации Прикарпатской Руси и даже всей Малороссии. (*Як бачимо, вічне засліплення уважати 35-міліонний народ, з його окремішною мовою і культурою, за польсько-езуїтську інтригу!*)

²⁶ «Право меча» – право на застосування збройної сили (лат.).

С этой целью австрийское центральное и польское областное правительство решило в 1882 г. все русские монастыри чина св. Василия Великого передать в руки иезуитов для окончательного преобразования их в духе католического фанатизма (*ми бачимо, що від сеї хвилі якраз починається розцвіт зовсім підупавшого нашого одного монашого чину*) и для изгнания из униатского богослужения всего, что в нем осталось чисто православного.

В это время граф Андрей Шептицкий, блестящий драгунский офицер, неожиданно почувствовал сильное влечение к монашеской жизни. Потомок когда-то русского дворянина, окончательно ополяченного уже несколько веков назад (!... *Митрополит Лев Шептицкий управляв дисцезією 1748-1779 року, а до 1882 року то все один «век», а не «несколько»*), сам рьяный поляк, не знавший ни слова по-русски, так же загадочно неожиданно полюбил русский народ, русский язык и его галицкое наречие (!?) и поступил скромным монахом в василианский монастырь в Добромиле. Офицер превратился вдруг в монаха, поляк в русского... (*То що рос. чиновництво і військовість кишить від ріжних Ренненкампфів, Адлерсбертів, Фредеріксів – то все в порядку, а тут дивним їм видається, коли потомок українського рода, який дав чотирьох руських владик, перейшов до віри своїх предків і став «русским». Ідеальність мотивів тяжко такому узнати, хто сам ними не руководився в своїх убеждениях...*)

Прошло несколько лет и гр. Шептицкий был назначен униатским епископом в Станиславове и немного спустя, по смерти митроп. Куиловского, – митрополитом Галицкой Руси. Его аристократическое происхождение, его огромное влияние в решающих кругах, блестящие манеры и умение говорит всем сладкие слова привлекли к нему симпатию чуть ли не всего галицко-русского духовенства, ошибочно видевшего в нем смелого и сильного защитника восточного обряда галицкой униатской церкви.

Но вот в след за словами пошли дела, не оставившие ни в ком сомнения относительно стремлений изворотливого иезуита. Со свойственной этой касте решительностью, не останавливаясь ни перед какими средствами он стал назначать и укреплять как среди подчиненного ему духовенства так и в народных массах мазепинский сепаратизм. (*Знов стара пісня – любов до свого рідного слова се сепаратизм, мазепинство, а погане ренегатство, зрада свого народа се – після Глушкевича – патріотизм*). Епископами он назначал рьяных приверженцев украинского сепаратизма, злейших врагов всего русского. (*Треба було назначити москвофіла, був би нарід скоріше підготував до схизми, як послідні події виказали*). Управление униатскими духовными семинариями он вверил тем же мазепинцам, отрекшимся от русского имени. Кандидатов духовного звания, не скрывших своего русского происхождения, перестали принимать в духовные семинарии, а поступивших начали исключать оттуда. Дошло до того, что в Львовской униатской духовной семинарии из общего числа 216 воспитанников осталось только 11 человек, не желавших преклониться перед «украинской идеей», но и те немногие подвергались, с ведома и одобрения Шептицкого, бойкоту, побоям и всякого рода издевательствам со стороны товарищей-украинцев. Молодых русских людей, для которых мечтой жизни было сделаться священником и работать для просвещения и экономического блага народа, Шептицкий исключал из духовной семинарии после того, как они прошли через четыре курса, нарочно для того, чтобы вычеркнуть из их жизни несколько лет. (*Не входячи в зовсім фальшиве представлення мнимих «гонений и мучений русских» в духовн. семінаріях, не реагуючи на такі підзори і наклепи, які нашому Архієреєви підсуває Глушкевич, що той же навмисно приймав «русских» лише на се, аби їх на четвертій році невинно прогнати, «чтобы вычеркнуть из их*

жизни несколько лет», скажем, что 30 священников из москвофилов, принявших теперь православ'я, та з 50 утікших до Росії, з того перерідоженого Талергофом і Терезином числа москвофілів, аж надто добре свідчать, яка небезпека крилась і в виховуванню, і в тих 11 невинних «русских»).

Одновременно с такой чисткой в рядах русского духовенства и русских семинаристов б. митрополит Шептицкий стал вводить разные новшества в униатское богослужение, дабы приблизить его к латинскому, как то супликації, монстранції, *wystawienia*, молебны к Иисусову Сердцу, майские молебствия (вже були давно перед Шептицьким і якраз російській суспільности і солдатам подобались, *шкяплержи, godzinki* (яких у нас зовсім нема)), причем первыми новаторами явились тоже реформованные на иезуитский манер монахи-василиане, у которых ненависть к русскому православному обряду доходила до бешенства (... і тому своїми маленькими підручниками утрени, вечерні, акафистників його між народом популяризували). Руссофобский характер носила и издательская деятельность василианских монастырей. Приведенные до сих пор примеры деятельности Шептицкого явились только первым этапом для осуществления его более широко обдуманного плана – совратить в унию, а потом в католичество и наконец спольшить всю Малую и Белую Русь.

Для более успешного достижения этой цели б. униатский митрополит с одной стороны притворился восторженным поклонником возвышенной идеи объединения всех церквей и стал принимать самое деятельное участие в организации и трудах Кирило-Методиевских съездов в Велеграде. На этих съездах, блистая своей образованностью, знанием русского языка и догматов православной Церкви, он всячески старался привлечь живые симпатии русских theologов. С другой стороны Шептицкий исследовал почву в самой России, сперва он послал туда своего поверенного монаха-василианина ксендза Ломницкого, и затем уже стал ездить сам.

Ввиду того, что истинная цель посещений Шептицким России должна была оставаться скрытой, также как и его деятельность там, поездки его были окружены тайной, он ездил в Россию инкогнито, с подложным паспортом под видом представителя какой-либо торговой фирмы.

Резко отличается деятельность гр. Шептицкого в России, когда он бывал там официально, от той, которую он проявлял при посещениях России инкогнито.

Однажды многих поразило сообщение газеты «Час», органа краковской польской шляхты, ставленником которой являлся на галицко-русском митрополичьем престоле ее брат по духу и крови – польский граф Шептицкий.

В названной газете сообщалось, что львовский митрополит, поставивший себе задачей жизни заботу о своей пастве, обратился к русским правительственным кругам с ходатайством о разрешении скупать землю в Белоруссии и поселять на ней галицко-русских крестьян. Благодаря знакомству с высокопоставленными лицами ему удалось получить разрешение приобретать землю в Минской губернии. Графу Шептицкому удалось своему ходатайству придать вид особенной заботливости с его стороны не только о материальном благе галицко-русских крестьян: он доказывал, что переселение более просвещенных и в национальном отношении более сознательных галицко-русских крестьян в области, населенные ополченными римо-католиками белоруссами, принесет пользу русскому делу и будет способствовать переходу белоруссов из католицизма в унию и тем самым возвращать их русской национальности.

В действительности цель гр. Шептицкого была совратить в унию не ополченных римо-католиков белоруссов, а именно православных мало-, велико- и белоруссов. Для

этого Шептицкий заблаговременно позаботился подготовить в Львове, Инсбруке и других местностях агитаторов, набранных как из числа местных украинофилов, так и из числа русских неудачников, выгнанных из России пропагандистов и даже уголовных преступников. Все они, получив здесь в Львове поверхностное духовное образование и, главное, пройдя курс религиозно-политической пропаганды, должны были вместе с крестьянами-переселенцами отправиться в Россию для распространения среди русско-го населения религиозного и политического сепаратизма, т. е. унии и мазепинства.

(Щодо тих «неудачнікоф» і «аферістоф», «уголовних преступнікоф», які мав гр. Шептицький посилати в Росію в цілі пропаганди католицизму, то зле стріляє «таспадін» Глушкевич, бо якраз ціла маса батюшків, як Клубок, Мурин, Яцишин, Дудись, Курилас, Сцисло, Лечко, Цимбала, які заляли нашу Галичину, се наші уродженці або тумани остатні, які не могли тут рішучо нижчої гімназії скінчити задля слабих спосібностей, або такі, які мусили звідси спасатись бігством в Росію, де Евлогій їх викроплював на ревнителів православ'я).

Теперь вспомним о том, что делал гр. Шептицкий в России, когда являлся туда под чужим именем, напр. в качестве агента велосипедной фирмы.

(Що митрополит Шептицький ніколи явно в Росії не був – се річ більше як певна, бо туди не то митрополита уніатського не пускають, але звичайний собі священик в невинній цілі (на купелі, на лиман, до родини, на виставку) поїхати не сміє. Щодо потайних відвідин Росії, то хіба буде се лише видумка Глушкевича, бо така значна і в око впадаюча личність, як Митрополита, хіба тяжко, щоби сховалась перед зірким оком поліції і охрани в Росії, де чоловік складається з тіла, душі і паишпорту. А впрочім вільно було Гудимам, Цимбалам, Сандовичам, Бобринським ширити у нас цареславіє в межах чужої держави, чому ж Росія мала боятись так дуже католицизма? Чому ж мала бути для неї инша міра, а для Австрії инша?)

Не стесняясь ничем, уверенный в том, что ему удалось обмануть деятельность русских властей, он шел наверняка, проникая всюду, куда ему было нужно. Закон, правда общественной жизни для нього не существовали.

Была только цель: пропагандой унии нанести удар православию, разделить русское общество, русский народ на два враждующих стана, отравленных сильнейшей из страстей – религиозной. В тонко рассчитанную игру вовлекались им и русский идеалист, мечтающий о примирении всего человечества, конечно прежде всего в области религиозной, и какойнибудь батюшка из числа нередких в то время смутьянов, желающий отомстить будто-бы обидевшим его властям, и озлобленный на весь русский мир революционер, и оскорбленный в своих чувствах ханжа, и самый обыкновенный аферист. Таинственность, вернее подпольность этой организации придавала какой-то особый отпечаток именам ее членов.

Ксендзы Верцинский в Москве, Дейбнер в Петрограде, Траге в Львове. Но и Буковина не была оставлена Шептицким без внимания, и туда он сумел проникнуть, совратив в католичество нескольких липован (православных сектантов, переселившихся туда из России), которым он обещал создать церковную иерархию под главенством папы.

Найдя себе поддержку как со стороны австрийского правительства, так и со стороны поляков, видя сравнительно немалый успех своей деятельности, Шептицкий стал мечтать о том, чтобы сделаться патриархом всех униатов. Мысль эту ему нашептывали круги, мечтавшие разбить Россию и присоединить к будущей Великой Габсбургской монархии всю Южную и Западную Русь, воскресить и освободить от «московского ига Украину».

Привлекая к унии возможно большее число приверженцев, Шептицкий одновременно задумал порвать еще одну сильную связь униатской церкви с православной: а именно – изъять славянские богослужебные книги. Расчет был весьма простым: сколько ни убеждали галицкие мазепинцы галицко-русские крестьянские массы в культурной и национальной самостоятельности малорусского племени, все доводы их разбивались о священные книги, общие во всех русских землях. Поэтому то и нужно было изменить язык церковных книг. Гр. Шептицкий начал с молитвенников, которые приказал впредь издавать на галицко-русском простонародном наречии, испещренным полонизмами. Затем появилось, к сожалению, в России (в Киеве), где на это не было обращено должного внимания, св. Евангелие в переложении на какой-то поистине чудовищный, будто бы «украинский» жаргон. Наконец, после этих подготовительных работ, гр. Шептицкий созвал совещание из своих единомышленников-священников, решивших славянский язык богослужебных книг униатской церкви заменить «украинским» языком.

(Щодо викидуваня церковно-словенської мови з богослужебних книг, то хіба можна сказати д-ру Глушкевичу слова: «Ври, да меру знай!»), – се вже така злобна і брехлива видумка, що навіть не личиться більше говорити о ній).

Военные события застигли гр. Шептицкого в самом разгаре его вышеизложенной деятельности. До чего непоколебимы были его надежда на разгром России, доказывают, в числе многих других, хотя бы следующие факты. Накануне открытия военных действий он издал воззвание к своей пастве, в котором в весьма неизысканных выражениях говорил о «московском царе», готовящемся наложить кайданы рабства на галицко-русский народ, его веру, его духовную и материальную культуру. Узкие рамки настоящей статьи не позволяют нам привести это воззвание в полном виде, но это будет сделано в отдельной статье, в одном из ближайших номеров нашей газеты. *(Та однак «отдельная статья» не появилась, мимо заповідження. Здається тому, що весь смітник, який можна було призбирати з брехні, наклеїв, клевет і підозрів висипав Глушкевич в статті, яку обговорюємо, а може..., може відозвалася вже і в Кайнах совість, коли осягнули свою ціль і архієрея-мученика вивезено, а може, що здається найправдоподібніше, поступки російського правительства з нашою вірою, церквою, мовою, народом зовсім оправдали побоювання Митрополита, що, справді, «московський царь готовит наложити кайданы рабства на галицко-русский народ, его веру, его духовную и материальную культуру», то й не було чого вже се «пророче» послання розбирати, хіба його в цілій основі потвердити).*

Другой факт ярко характеризует не только поступки, но и внутренние качества Шептицкого.

Тысячи галицко-русских крестьян и интеллигентов всех сословий, в том числе свыше 600 священников, заподозреваемых в сочувствии русскому делу, были арестованы австрийскими властями тотчас по объявлении мобилизации. Всех их отвозили и отводили в тюрьмы, причем уличная озверевшая толпа жестоко их избивала. На улицах Львова евреи били по лицу русских священников, плевали им в лицо, бросали в закованных цепями камни. Некоторые, каким-то чудом избежавшие такой же участи, русские священники, тюремные врачи (поляки), видевшие в тюрьмах наших узников в крови и ранах, наконец даже польское высшее духовенство обратились к б. митрополиту Шептицкому с просьбой прекратить подобные ужасные сцены, унижающие достоинство духовенства вообще. Шептицкий хладнокровно и резко отказал, добавив, что русское дело в Галиции окончательно погибло и что оставшихся на свободе русских священников может спасти только скорейшее отречение от русского имени и переход к «украинцам».

(Се також низька клевета на нашого Ахрісея, бо сам зі свого власного досвіду знаю, що Митрополит, мимо страшно неприхильного становища, яке зайняли супроти нашого цілого духовенства власти, так військові, як світські, головно задля наклепів газет і наших ворогів, їздив до намісника Коритовського і корпус-команданта Кольошварого, щоби в справі арештувань інтервувати. Митрополит з сих авдисцій узискав се, що вийшов якнайостріший наказ в'язнів нападувати, на них плювати і їх бити, і той наказ зістав плякатами оголошений. Крім того обіщували оба достойники священників вночі і в замкнених возах перевозити і лише в случаю доказаної вини інтервувати, а в прочих случаях лиш конфініювати (т. є оселяти з примусом певного осідку) подалеки воєнного терену, або і зовсім пускати. Отже, це раз треба сконстатувати, що се лише була низька клевета на архієрея, а по війні і самі москвофільські священники, як прим. декан Томович і инш, скажуть, що в їх справі Митрополит робив)²⁷.

Через неделю после занятия г. Львова русскими войсками, гр. Шептицкий был арестован и увезен в глубь России. Причиной его ареста была, однако, не его, крайне вредная России деятельность, предшествовавшая падению Львова, а факт, что он не считал нужным, хотя бы в виде простого приличия, несколько унять себя, умерить свою неслыханную вражду и ненависть к вере победоносных русских войск.

В ближайший праздник посла перехода Львова в русские руки гр. Шептицкий произнес в св. Успенском соборе проповедь, в которой сказал буквально следующее: «Кордон пал, мы объединились с нашими братьями (читай «Украинцами!») У них та же вера, что у нас, и тот же обряд. Они называют себя православными, и мы православные. Но их православие – государственное, синодальное, казенное, наше же лучше и выше, ибо мы католики, признающие главенство папы. Наш долг – дать им все наше лучшее, наш долг – бороться за нашу веру до последней капли крови».

Эта проповедь, являющаяся на деле самой обыкновенной провокацией русского религиозного чувства и была причиной ареста злейшего врага и гонителя галицко-русского духовенства.

Хитрая игра Шептицкого с иезуитско-ловким расчетом окружить себя ореолом мученичества потерпела, вместе со всей его разрушительной работой, полную неудачу. Он увезен, не оставив по себе сожаления, а вызвав своим отъездом не сочувствие в русском народе, а глубокий вздох облегчения. М. Глушкевич».

* * *

І вже другий рік томиться в'язень Андрей в Курську подалеки від свого стада, хоч дыецезія Його в більшій частині, а престольний митрополичий город Його давно увільнені вже від відвічних ворогів нашої Церкви і нашого народу. Знать ще потрібні його терпіння і його хрест, який бодро і терпеливо зносить для окуплення ще більшої ласки в Всевишнього, щоби світло правдивої віри понеслось далі на схід, на холми Києва та над ревучі кручі Дніпра-Славутиці.

* * *

²⁷ Я також був на донос жидів у Львові заарештований за се лиш, що питався на улиці Інвалідів: «Де лежить улица Пелтевна?» Мене зревідували два жандарми від стіп до голови і заявили, що я арештований і мушу удатися на поліцію. Я однак заявив, що пішки за ціну свого життя не піду, і мені спровадили фіакра. Жидівська товпа бігла за повозкою аж до самої поліції і біла лісками по буді. Супроводжений двома жандармами на остро, я, по переслуханню, був увільнений, і комісар поліції ще перепросив за неприємности, які я мав, через ложний донос. – Прим. автора.

Вернімся ще у збірці наших матеріалів до нашого курського В'язня, та для змальовання безправности арештовання Його зробім собі паралелю під отсим наголовком:

ГР. А. ШЕПТИЦЬКИЙ І ГР. ВЛ. АЛ БОБРИНСЬКИЙ²⁸.

«Имеет Галицкая Русь счастье к Бобринским», – писав львівський русофільський «Голос Народа» в своїм першій, воскресній числі, бо отсе генерал-губернатором Галичини став генерал-лейтнант Георгій Александрович Бобринський, двоюродний брат друга і попечителя Червонной Руси, члена Государственной Думи графа Владимира Алексієвича Бобринського, звісного комівояжера царє- і православ'я по нашій бідній землиці, який, насміхаючись з австрійських законів, їздив по наших «селах і деревнях» і, як пише «Прикарпатская Русь» в ч. 1417, «не пугаясь наветов мазепинцев и радикалов униатской церкви, группировавшихся возле митрополита Андрея Шептицкого, исходил всю Галичину, благословляя ее народ на страданье за веру и царя, утешая и суля ее детям новую эру жизни, обновление «в Руси и соединении» с старшим братом. Нераз Вена оценивала голову гр. Вл. А. Бобринского, разыскивала его, как шпиона, и старалась схватить, как бунтаря. «Вражье оказалось – лепко, а Божье – цепко».

З сих пеанів в честь Бобринського видно, що він на своїх поїздках сів між нашим народом зерна православної і політичної пропаганди, «благословляя галицкий народ на страданье за веру и царя».

А тепер, коли навіть прийємо все за правду, що писала «Прикарпатская Русь» о митрополиті А. Шептицьким або коли навіть повіримо в се, що писало «Новое Время» з дня 11 вересня 1914 о нашій В'язню, то побачимо, що провина нашого Митрополита сходить на невинну забавку. А як же інакше поступало наше правительство з своїм явним ворогом, з пропагатором зради стану і явним провокатором зради віри, з графом Бобринським, а як інакше поступило російське правительство з чоловіком, який (коли подані факти правдиві) не між православним населенням Росії, а між старообрядцями, які склонюються більше до католицизму, як до православ'я, шукав мосту сполуки до унії западу зі сходом. Ось що пише «Новое Время» в згаданім числі по ув'язненню Митрополита:

«Галицко-русский униатский митрополит граф Андрей Шептицкий привезен под конвоем из Львова в Киев. На этот раз прибыл в Россию легальным путем с требуемыми законом документами. А сколько раз, бывало раньше он приезжал в Россию с поддельными паспортами, то как скупщик шерсти, то как коммивояжер какой-то венской фирмы. Его иезуитской изворотливости удавалось обмануть наши пограничные власти, и он свободно занимался униатской пропагандой среди наших старообрядцев. В Москве посадил приснопамятного иезуита и германского шпиона Верцинского, в Петрограде – не менее знаменитого Дейбнера, состряпал даже униатскую часовню на петроградской стороне и везде мутил среди православных».

В один из его приездов к нам в мае 1910 г. его можно было поймать. Он был узнан в Витебске и только благодущие (!?) или опасение перед осложнениями тогдашнего директора департамента иностранных вероисповеданий спасло его от русской тюрьмы». (*Читась ті стрічки як байку о тій найвності та добродушности (!) русских властей*). Судьба привела его, наконец, теперь в то место, куда он давно стремился. Но не узником мечтал он прибыть в Киев. С покойным эрцгерцогом Францем-Фердинандом и своим другом принцем Максимилианом Саксонским думал он вступить триумфатором в Киев и на Софийской площади провозгласить первое многолетствие «украинскому» королю Францу-Иосифу I.

²⁸ «Нива». – 1916. – № 5. – С. 336-345.

Всевишній судил иначе».

Справді Всевишній судив інакше! Але певно не так, як наміряли наші русськіє? І сидить вправді наш В'язень в своїй почесній тюрмі, але Його страдання не пропадає даром, воно не лиш звернуло увагу цілого цивілізованого світа на Його достойну особу, воно не лише прикувало наші серця до Нього нерозривно, не лише з'єднало Йому ширу симпатію чужих нам людей, але воно і загальній українській справі принесло незміриму користь, бо ж В'язень наш – се в'язень за справу віри, за справу народню, за прив'язання до Династії, се в'язень за свій австрійський патріотизм, який, будучи під Австрією, мав право оказувати, і після міжнародного права, і всякого людського права не повинен завосвателями бути караний і в'язнений.

Ось як культурно поступили «дикіє германцы» з латинським архієпископом Каковським. Коли німці в осени 1914 року зі стратегічних зглядів відступили від Варшави, зателеграфував архієп. Каковський дня 12 червня до царя: «Из избавленной от нашествия врага Божию помощью и волею Вашего Императорского Величества Варшавы, совершив торжественное благодарственное Богослужение, осмеливаюсь повергнуть к стопам Вашего Императорского Величества от имени своего и всей моей паствы чувства глубочайшей благодарности и верноподданческой преданности. Варшавский римско-католический архиепископ Александр Каковский».

На сю телеграму удостоївся Каковський слідуючої відповіді: «Римско-католическому архиепископу Каковскому. Благодарю Господа Бога за избавление Варшавы от занятия ее врагом. Сердечно разделяю радость Вашей паствы по этому случаю и благодарю всех за молитвы и за выраженные чувства преданности. Николай».

Архієп. Каковський зістався у Варшаві, і йому волос з голови не спав, хоч німців у телеграмі називав ворогами і дякував Богу за вибавлення від них. Але годі! Як хто що розуміє! А ось «Колокол», орган Святійшого Синода, ще вихвалоє незвичайну гуманність русских властей супроти нашого Митрополита, пишучи: «Передают, что при осаде Львова граф Шептицкий не пожелал оставить город в минуты его крайней опасности, желая тем самым, якобы «воспринять венец мученичества» за свою паству. Но эта совершенно неподходящая для того роль была разгадана; униатского митрополита русские забрали без всякого насилия, не причинив ему никакого вреда... Несмотря на ряд темных своих деяний по отношению к России, (что ж австрійського, униатського Митрополита могла обходити Росія, і чи обов'язаний він був робити се, що їй подобалось або ні) граф Шептицкий и в русском плену не испытывает ни малейших лишений и неудобств»...

Забравши Митрополита, печалива о нас Росія, постаралась якнайскорше о се, щоби ми не були сиротами, та що би нам була назначена срархія. Ось як про се добродійство писали «Биржевые Ведомости»:

III. ПОДАЛЬШІ КРОКИ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ

«Православная иерархия в Галичине.

Архиепископ Евлогий командирован св. синодом в Галичину в качестве главы соседней с ней волынской епархии, священно-архимандрита Почаевской лавры, особенно почитаемой галичанами. Ближайшая цель командировки – присоединение к православию желающих и удовлетворение очередных нужд православия.

Древняя митрополичья кафедра во Львове будет временно замещена архиепископом, до тех пор, пока патриарх константинопольский не утвердит нового митрополита

или не передаст св. синоду своих прав по высшему духовному управлению Галичины. В качестве митрополита определенно называют архиепископа харьковского Антония. (*Шкода, що не назначили Антонія, мали б і москалі свого єпископа in partibus infidelium S-ti Synodi*²⁹). Во Львові буде учреждена православна духовна академія, ректорат котрої буде состоять из викарных єпископов львовської митрополії. (*Не на жарти до нас брались вже на другім місяцю (!) війни наші освободителі – да Бог судил иначе*).

Кроме того, предполагается учредить две епископские кафедры: в Галиче и Ярославле».

Антоній – Евлогій – Діонізій.

Мало було попеченія Евлогієвого, щоби нас таки успішно, скоро, певно перевести на «православну веру», Евлогій ще одного собі підкамандіровал єпископа, а то кременецького єп. Діонізія. Ось що про це донесла ліберальна «Киевская Мысль»:

«По полученным здесь сведениям из Житомира св. Синод постановил поручить русских галичан, отказавшихся от унии, архипастырскому попечительству архиепископа вольнского Евлогия. Вместе с тем епископу кременецкому Дионисию поручено совершить объезд занятых нашими войсками местностей в Галичине, для воссоединения русского униатского населения с православной церковью и для рукоположения православных священников.

Єпископ Діонізієвий, командированный єпископом Евлогієм, доносить, что им во многих селах восстановлено православие и рукоположены православные священники...»

– Да Бог судил иначе, – скажемо ми їх власними словами. Війна привела нас тих непрошених гостей, війна їх і вимела ще скорше, як вони ввійшли. «Да Бог судил иначе».

Ще одно «Бог судил иначе».

І наші домородні яничари заітересувались і зайнялись сильно православною пропагандою і з своєї сторони старались подавати різні проекти для «знищення» унії, а розширення православ'я.

І так С.Ю. Бендасюк поспішив аж над Неву і там 14 вересня в «Галицко-руском обществе» «сделал доклад о православном движении в Галичине, в котором предложил галицко-русскому обществу принять ряд следующих предложений: нужно присоединять униатов к православию только в том случае, если они сами об этом просят; всякое вмешательство в это дело, не только со стороны властей, но и частных лиц, кроме вреда, ничего не принесет России. (*Ми знаємо, аж надто добре, як слухали російські власті, а найпаче ж сам С.Ю. Бендасюк своїх власних рад щодо поширення православ'я. В першій числі «Голоса Народа» розписався він широко і довго о своїм возсоединенії з православ'ям у преосв. Антонія харківського, виражаючись в так огидний спосіб о католицькій Церкві, до якої доси належав, що треба спорї дози цинізму і відваги, аби таку статтю між нашого мужика пустити*). После присоединения следует оставить все те обряды и обычаи, которыми до сих пор пользуются русские униаты в Галичине. (*Отже, очевидно, що ті обряди були тими «новшествами», проти яких слідувало русским православним виступити, але не затримувати їх, – але годї було се зробити, коли ті новшества мали певну узасаднену причину, як прим: тихі Служби Божї або певну гарну традицію і прив'язання нашого народа до них*).

²⁹ В краях невірних Найсвятішого Синоду (лат.).

«Необходимо закрыть орден иезуитов-базильян и конфисковать их имущества, которые должны быть переданы местным приходам». (*«Да Бог судил иначе» – бо отсе гніздо православної надграничної пропаганди Почаєвська Лавра вже може хвилі та дни числити, коли ті ненависні сзүйти-базильяни змінять Віталіїв та Іліодорів, які то словом, то брошурами баламутили наш добрий, та надто довірчивий народ.*)

«Следует отрешить от должности митрополита униатов гр. Шептицкого, как руководителя иезуитов. (Тим часом «отрешить» не встигли, але хіба «арестовать и запереть в русскую тюрьму, где ему и следовало быть» після слов «Нового Времени».)

Желательно, чтобы в Галичину посылалось русское духовенство с высшим образованием. (*«Желательно (?) – но действительно послано нам ріжних неудачників, як Стислів, Куриласів, Клубків, Ілечків і ріжних Цимбалів, бо і звідки ж взяти того «образованного» духовенства, коли його в безмежній Росії мало, дуже мало!»*)

Богослужение следует вести на древне-славянском языке, но проповеди в церквях должны быть произносимы народу на малорусском наречии. (*Отже, таки «мазепинство і сепаратизм» у наших москвофілів також вийшли наверх, бо коли «руський» народ один, то повинен наш мужик зрозуміти і батюшку з Уфи або Архангельська, і на що тоді употребляти «жаргону», як з погордою називали язык Шевченка і Франка наш яничари.*)

Все эти предложения собранием принято, и постановлено передать их в совет общества для их редактирования». – Но Бог судил иначе. – Наші москвофіли однак дали сими предлогами ще один зайвий доказ, яке то правдиве було їх католицтво і «преданность католической Церкви», та яких гадин за пазухою виховували собі наші Преосвященні єпископи.

Генерал-губернатор у Львові.

На середу, дня 23 вересня о 10-й рано мав прийняти новоназначений генерал-губернатор гр. Георгій Ал. Бобринський представителів духовної і світської інтелігенції. На сей приказ поспішили туди президент міста Львова Рутовський з обома віце-президентами д-р Стальєм і д-р Ф. Шляйхером, римо-кат. архієпископ Більчевський, вірмен. кат. архієпископ Теодорович і офіціал о. Андрей Білецький, та крім того багато ріжних світських достойників, між ними і двох жидівських рабінів д-р Брауде і д-р Гавзер.

Генерал-губернаторара повітав привітною промовою президент д-р Тадей Рутовський, але зовсім у своїй промові не підчеркував «polskość miasta Lwowa». На його промову відповів гр. Бобринський, а з його промови наведемо лиш уступ, який відноситься до релігійного питання. Гр. Бобринський сказав:

«В вопросе религиозном, Ваши Преосвященства, я не делаю никакого различия между обеими частями Галичины. Мой лозунг – полное уважение ко всем религиям и полная веротерпимость. Влияние священнослужителей на народ, слава Богу, велико, и от Вас зависит внести духовное успокоение в потрясенное бедствиями население края. Но я конечно не потерплю никаких, явных или скрытых выступлений против православной церкви».

В теорії, отже, зістала в Галичині признана свобода совісті і віротерпимість, але в практиці щодо нашої греко-католицької Церкви те певно, що ми знаходились «вне закона» – унія була переслідувана різними способами. Вже сам розпорядок в справі релігійній, який появився небагом в офіційальнім органі «Львовское Военное Слово», ніс для нас погибель та драконські міри. Як незвичайно цікавий документ його тут в цілості наводимо:

«Руководство по религиозному вопросу Галичины».

По сведениям из достоверных источников, местные высшие административные власти намерены руководствоваться в религиозных вопросах Галичины следующими началами:

Власти намерены проявлять (*намерены... но в действительности никак ей не проявляли – авт.*) полную веротерпимость к всем вероисповеданиям, не допуская насильственных обращений на православие.

Не допускать возвращения скрывшихся униатских священников на их прежние места; как недостойных иереев, бросивших паству в столь трудную минуту ее жизни. (*Ми знаємо, що ся власне постанова дала причину до страшної самоволі і знуцання як над клиром, так і над вірними, а ми і се знаємо, що «батюшки» перед приходом австрійських військ кидали свою паству, хоч після повищих слів також були недостойними пастирями.*)

Не допускать новых священников, без особого разрешения генерал-губернатора (*і се дало фірточку до сього безправ'я, що на найлітші приходи втискались москвофіли, як прим. Артемій Авдикевич на Жидачів, Іван Гошовський з Крилоса на Стоянів, Іван Сваричевський на церков св. Петра і Павла у Львові і т. д., а щирі тружденники, ревні священники українські не могли добитись «разрешения», бо Глушкевич та Лабенський, «чиновники до особых поручений», не хотіли їм виставити свідоцтва «благодяожности».*)

Посылать же в селения православных священников, согласно желанию жителей, только в тех случаях, если три четверти выразят желание иметь именно православного священника. (*В дійсности накидували селам нашим батюшків всюди, де не яка там третина села заявила за православ'ям, але де три, чотири родини, підкуплені рублями або збаламучені агітацією, забажали батюшки. Прим., Лешинів, Щирець, Ременів, Броди і многі інші місцевості.*)

Православные священники в униатских селах должны совершать богослужение с православными антими́нсами, с сохранением местных обрядностей униатов (*ловкіе батюшки! неправда? і в своїй ловкості позволив Евлогій нашим москвофілам, щоби не надягали на себе православної ряси, голили вуса, ховали нагрудний хрест, щоби так підступом брати «упорствующих»*) и только «Верую» читать непременно по-православному и не поминать папы.

Если в селении есть униатский священник, но три четверти жителей все же захотят православного священника, то униатский остается, и церковь находится в его распоряжении, а для богослужения православного священника отводится другое помещение. Все униаты, желающие перейти в православие, будут приняты с распростертыми объятиями, но насильное обращение не допустимо. (*В інтенції тих «распростертых объятий», почала «Прикарпатская Русь» пускати майже щотижня вісти в «Хронице» о присоединенії до православ'я «нескольких священников» без подання їх імен, «нескольких сел» без подання їх назв, аби викликати відповідний настрій, депримууючий у католиків, а піднеслий у москвофілів, і тим самим додати їм відваги і собі власти «в распростертые объятия».*)

І так «Прик. Русь» з дня 10 жовтня донесла слідоучу нотатку: «Завтра в воскресенье 28 сентября, в Почаеве несколько галицко-русских униатских священников, без различия прежних национально-партийных направлений, будут присоединены вольнским архиепископом Евлогием к православию». Ся нотатка мала на цілі між

українським духовенством через свої «*vivat sequens*³⁰» викликати Юдів своєї церкви, бо в дійсності ні один українець-священик ніколи і не думав присоединятися з чорносотенним Евлогієм, хоч їм обіщували золоті гори, товсті приходи. По врахованню тих «нескольких» у всіх числах «Прик. Руси» повинні вийти сотки, а в дійсності було їх не більше як 30 москвофілів з усіх трьох дієцезій).

«Униатская Церковь не имеет будущности».

Минуло півроку відколи Превосходительство Бобринський обняв управу Галичини. Поїхав тому Сіятельство в Петроград похвалитись результатами своєї управи і тут-то допустив до розмови кореспондентів великих газет до себе. Кореспондент «Русского Слова» помістив зразу ж в своїй газеті в 76 числі з 4 (17) квітня 1915 р. свою розмову з голосним чоловіком. З сеї розмови приведемо лише сю частину, яка доторкає нашої Церкви. Граф Бобринський сказав:

«Я перехожу тепер к вероисповедному вопросу в Галиции. Что касается католического духовенства, то его отношение к нам вполне корректное (*дуже сумнівна похвала від ворога!*) и вообще с католической церковью у нас никаких пререканий не возникает. Самым трудным является для нас так называемый униатский вопрос. (*Бо вмiсто сподiваного переходу на православ'я, о чiм запевняли своїх хлiбодавцiв запроданi москвофiли, найшов гр. Бобринський «упорствующих» до своєї вiри унiатiв.*)

Вопрос идет о переходе униатских прихожан на православие. Мы собственно даже избегаем говорить об обращении униатов в православие, так как многие униаты не признают существенной разницы между униатством и православием. Мы избегаем в этом вопросе какой-бы то ни было принудительности. Если какой-либо приход выражает желание перейти на православие, то мы производим среди населения закрытую баллотировку (голосование на бумажках). Один крест обозначает православие, а два креста – униатство. Если таким образом 2/3 населения выскажутся за православие, то я посылаю в их приход православного священника, но при этом униатского священника мы не устраним, и он служит вместе с православным священником. В Галиции, кроме того, находится много пустующих приходоу, из которых униатские священники ушли вместе с австрийскими войсками. В такие приходы мы посылаем православных священников без баллотировки. (*Припустiм, що навить тi душпастирi провинились, покинувши свою паству, але звiдки приходять за се терпiти прихожани, коли вони чужого їм батюшки ані не просили, ані не хотiли. Коваль завинив, а слюсара повiсили!*)

Конечно, в том щекотливом вопросе не обходится без некоторых резкостей (!) с той или другой стороны, но постепенно нам удастся занять надлежащее положение. Лично я все больше склоняюсь к той мысли, что униатская церковь не имеет будущности. (*Цiкаво знати, чи православна вiра остоялась би навить в Росiї без такої всемогучої опiки, яку їй подас правительство. Мабуть, i для неї не було б будущности, а її мiсце зайняла би унiя через свою живучiсть, рухливiсть, рiзнороднiсть*). Небольшая часть униатов перейдет в католичество, а основная масса, по моему мнению, перейдет в православие, – повторяю, без всякой предупредительности с нашей стороны».

«Да Бог судил иначе!». По православ'ю ні слiду нема, а унiя хiба зачне свої найкращi часи.

---

³⁰ Життєві наслідки (лат.)

Ще замало для нас було Антонія, Евлогія, Діонизія з цілою хмарою батюшок! Нами заопікувався ще і високопреосвящений Флавіян, митролит Київський і Галицький і собі також «откамандіровал» апостолів-місіонерів до Галичини для «пропаганди православ'я». А то «Прикарпатская Русь» з радістю донесла в своїм 1483-м числі, що «с разрешения высокопреосвященного Флавиана, митрополита Киевского и Галицкого на днях отправились на театр военных действий четыре иеромонаха, во главе с миссионером о. Филлиппом. На обязанности откомандированных монахов, помимо священнослужения, будет также лежать труд миссионерства среди униатов».

Отже, батюшки, воєнні капелани, мали, попри свою працю на поли, «на театре военных действий» і по шпиталях, займатися ще й місіонерством між уніатами! «Восниі» мали стати і «воїнствующими» проти унії. Чи не смішна річ, що то православне духовенство, що у своєму нутрі не може собі дати ради зі своїми розкольниками, штундистами, старовірцями, духоборцями, молоканами і цілим легіоном сект, вибиралось тут до нас – не на самаританське та душпастирське діло серед своїх солдатів, а – для поборювання унії. Але хто тої унії не поборював? В дальших стрічках побачимо, що і ославлене чиновництво, і «доблестние чудо-герои», і наші домородні яничари, і всякі благодотвірительні комітети то лиш і діло робили, що на силу православіс пропагували. Не дивниця тому, що опісля гр. Бобринський заявляв, що «униатская церковь не имеет будущности».

Невинний Евлогії умиває руки

Мимо насильної пропаганди православ'я терором, підкупством, клеветами, головний винувник насильств, архієпископ Евлогії «отрицав ся сатани і всіх дійствий его», відпекувався своєї диявольської роботи і, як колись Пилаг, умивав руки в знак своєї неповинности в крові Христа, так і Евлогії удавав невинне ягнятко і перечив з цинізмом всяким слухам о насильнім навертанню на православ'я. Та краще всього дати тут слово сотрудинові «Виленского Вестника», який мав нагоду поговорити з владикою у Вильні³², коли той, проїжджаючи з Галичини в Петроград, затримався у Вильні пару годин. Ось що пише корреспондент: «Разговор наш коснулся циркулирующих в некоторых кругах польского общества и польской печати слухов о том, что будто униаты в Галичине насильно присоединяются и будут присоединяться к православию.

– Напишите, – взволнованным голосом заговорил владыка, – что я всеми силами своей души протестирую против этого. Я слишком люблю и слишком уважаю нашу православную веру, чтобы навязывать ее таким недостойным путем. Галицкий народ, за исключением лишь мазепинцев, находившихся под влиянием митрополита Шептицкого, тяготеет к православию, он хочет, чтобы в Галичине было как в Киеве, в Почаеве.

Теперь я еду в Петроград, чтобы сообщить о виденном мною и наметить основы церковного управления Галичиной. Я глубоко уверен, что прочное государственное устройство Галичины возможно лишь при условии организации там русского церковного управления. Меня очень заботит вопрос о священниках. Впоследствии, когда жизнь войдет в норму, когда вернутся заточенные в австрийские тюрьмы священники, видно будет, как поступить. (Очевидно, Евлогії надіявся, що всі ув'язнені москофільські

³¹ «Нива». – 1916. – № 7-8. – С. 384-400.

³² Вільнюс.

священники перейдуть на православ'я, але і тут, мабуть, гірко завів би ся). Я думаю також воспользуватися священниками из холмской епархии, знающими малороссийский язык. (Не наречие! Евлогій став тими словами сам мазепинцем!) С униатскими священниками я хочу жить в мире, пусть они сами решают, куда и за кем им идти».

Другий невинний умиває руки

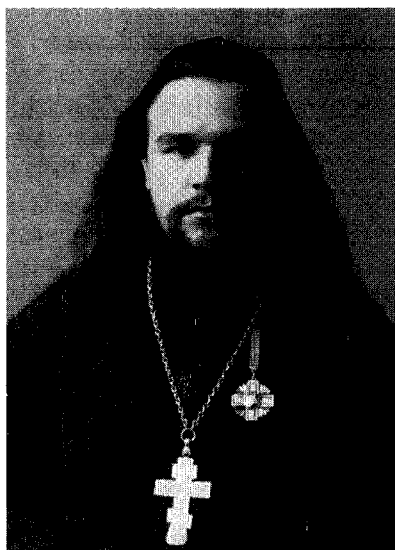
З усіх батюшків, командированих в Галичину, найвиднішим та найрухливішим був член Государственной Думи М.В. Митроцький. Він сидів довгий час у Львові, їздив на отворення читалень ім. Мих. Качковського, займався благотворительними комітетами, а нарешті поспішив в Петроград на «створення Петроградського Галицько-руського общества», щоби там 25 листопада «сделать доклад о новозавоеванной стране».

В своїм звіті, який наводимо після «Прик. Руси» (ч. 1491) от-так ні сіло, ні впадо «коснувся о. Митроцький распространившихся откуда-то (!!!) слухов о том, что в Галичине ведется усиленная пропаганда православия, чуть-ли не насильственное обращение униатов. Фактически население само заявляет (?), что оно было и остается православным. В настоящее время почти половина священников уведена, и покойники остаются без погребения, дети без крещения и масса населения без удовлетворения своих духовных нужд. Галицкие крестьяне просят дать им священников, но до сих пор туда могло быть отправлено всего лишь 10 священников, которых крестьяне прямо с вокзала захватили и усадили на телеги и увезли, так что даже духовные власти не знают, где сейчас эти священники находятся. (Ври, да меру знай!) Население, чрезвычайно разоренное и угнетенное, бедствует, но молит Бога об одном – чтобы не вернулись...» Слухачі «покрыли долгими и заслуженными аплодисментами двухчасовой доклад отца Митроцького», – так кінчить «Прик. Русь» свій звіт.

О. М.В. Митроцький удає наївного і хотів би заперечити «распространившим-ся откуда-то слухам о усиленной пропаганде православия»... Та ж ті слухи, то були очевидні факти, за які самим агітаторам соромно ставало, і тому старались їм самі в живі очі перечити. Їх же не ширили мазепинці, бо ті були до смерті затравлені москвофільськими яничарами, їх же не ширили ані російські западники, ліберали, кадети, бо ті під час війни злились в одно з крайніми чорносотенцями щодо українського та униатського питання. Факти самі за себе говорили, мимо заперечувань, прикрашувань, зацитькувань.

Ще один фарисей

Ним був сам «штальмейстер Его Императорского Величества и член Государственной Думы Д.Н. Чихачев». В «Голосе Москвы» писав він слідуючі слова: «В Галичине в настоящее время замечается стихийное движение (?) в пользу возвращения местного населения к православию. Успех возвращения населения Галичины в лоно православной церкви находится в за-

Отець Михайло Митроцький

висимости от личного состава русского духовенства, которое будет послано туда. И если это последнее проявит достаточный такт, то задача церковного объединения Галичины с Россией будет удачно завершена. Разрешение этого вопроса должно быть предоставлено самому населению, и какое бы то ни было искусственное давление является здесь совершенно неуместным».

Чисте новітнє фарисейство! Член Думи, високий чиновник царського Двора осуджує насильство в справах віри, а рівночасно правительство і синод давлять, дусять нищать унію чим скорше. Того притворства вже було забагато і кадетській «Речи», і вона, наводячи слідуючі слова Д.Н. Чихачева: «Успех возвращения населения Галичины в лоно православной церкви находится в зависимости от личного состава русского духовенства, которое будет послано туда», – так іронізує з сих слів: «Эта последняя фраза уже довольно далеко отходит от начала (правила) предоставления местному населению самому разрешать свой религиозный вопрос и от признания «неуместным» «искусственного давления».

І чи ж не смішно, коли опісля Евлогій і Митроцький дивуються та чудуються, звідки беруться слухи о насильствах, коли «Речь» прихоплює самого оберштальмайстра на фарисейській облуді і задушевних неоглядно висловлених бажаннях, що успіх православ'я зависить від «личного состава русского духовенства», а не від місцевого населення, якому повинна бути «предоставлена возможность решения вероисповедного вопроса»...

Пастирський лист архієп. Евлогія

Через вивезення митрополита Шептицького уважав схизматичський архієп. Евлогій свою задачу за вельми облегчену, думав, що натрафить на стадо овець, залякане вивезенням свого пастиря, гадав, що стріне народ, якому заімпонувала тепер сила російської армії, величина російської імперії і вистарчить тепер лише ласкаве слово з його уст, щоби паства узнала його, як свого пастиря і відреклась від унії, яка, після нього, була нам лише силою накинена і терором утримувана.

І власне та обставина, що послання Евлогія появилось по вивезенню нашого Архієрея, ще під час найкривавіших битв, під час страшного воєнного права, ділало той крок схизматичського владики крайньо несмачним і щонайменше нетактовним. З пропагандою православ'я можна було зачекати до кінця війни зовсім сміло. Могли галичани ярмо унії зносити від Берестейського собору, зглядно від прийняття унії галицькими єпархіями триста чи там двіста літ, то певно були б витримали ще два-три роки під тим страшним (?) ярмом, і Евлогієви ні Синод, ні його власна совість не були б робили найменшого докору, наколи б був свою пропаганду зачав по закінченню війни, по мирових переговорах, по повороті нашого католицького Архієрея з заточення. Противно, православ'я було б на тім лише скористало, наколи б воно було ширилось нормально; се були б немов співзаводи³³ двох віроісповідань і котре мало б було більше життєвої сили, внутрішньої вартости, лучший клир, се ісповідання мало би більше популярности, більшу притягаючу силу, більше ісповідників.

Та власне сих нормальних відносин Евлогій боявся, страхався і тому використовував свою позицію завойовника, використовував тяжкий для нас, католиків, воєнний час і, замість з погордою відвернутись від наших Юдів-апостатів³⁴ з клиру і пастви,

³³ Співзмагання (пол.).

³⁴ Віровідступник (грец.).

брав їх за своїх дорадників, тішився прозелітизмом і, гадаючи, що за пару Юдами слідує цілий галицько-український народ, видав до нас послання, повне клевет на католицьку церков, яке тут в цілості наводимо, подаючи його паралельно з текстом колишнього послання архієпископа мінського Віктора Садковського, якому після розбору Польщі була поручена опіка над навертанням уніатів до православ'я. Більше як сто літ ділить оба послання від себе, але ми побачимо ті самі обітници, ті самі пере-кручування фактів, а унію вимислом прямо диявольським.

[КОНФІСКОВАНО АВСТРІЙСЬКОЮ ЦЕНЗУРОЮ]

«Божією милостию, Викторий, архиепископ Минский, Изьяславский и Брацлавский, викарий митрополии Киевской.

Известно каждому, что в тяжелые для России времена, большая часть ее подданных, исповедники греческой, православной веры, под игом польским терпела гонения и преследования за исповедание своей религии. Все, что только могла придумать человеческая злоба, употреблялось для обращения с правого пути сынов Христовой церкви, а если те средства не привели к намеренной цели, тогда начались жестокие насильства, чтобы только изнасиловать народ к соединению с латинниками. Одначе неизглаголаные советы Божие прекратили терпения и муки того народа, воспитанного в христианском правоверии и из-за своего православия больно преследованного поляками. Его всеильная десница избавила его из чуждой руки и возвратила под милостивый скипетр Его правдивого Государя.

Ее Императорское Величество, Императрица Екатерина II, попечительница православной веры, соединившая под свое владычество этот одноплеменный народ, управляя не токмо его долговременным, но вечным счастьем, изволила для паствы этого духовного стада установить Церковную власть и нас избрать для этой службы. Исполняя обязанности пастыря, которому отдано безнастанное попечение о спасении людских душ, исполняя волю священной Помазанницы, взываем евангельским голо-сом всех каждого поля и возраста, обитающих в нашей епархии, которых деды отцы или они сами лестию или боязнью из православия были переведены до унии с латинниками, чтобы без боязни возвратились в объятия православной церкви. Пускай никто не опасается возвратиться на лоно православной церкви из боязни угроз или ложных вестей, что русское владение не прочно, так как Провидение не допустит и никакая сильная рука не будет в силе разлучить их от единокровных братьев, подданных ее Императорского Величества. Пускай никто не боится уже власти духовной или светской римского обряда. Наша Милостивая Государыня позволяет иноверцам свободно исповедовать веру, унаследованную ими от их отцов, но одновременно не допустит чтобы кто-нибудь из возвращающихся в Ее империю, тем более, те, которых предки или они сами были лестию или насильем обращены в унию, теперь терпели кривду или насиле за свое возвращение в православие. Над этим будут зорко смотреть Ее власти, и они подадут помощь преследованным.

Помня слова Спасителя, сказанные апостолам, внимая напоминаниям исполнителей Его воли, имея пред глазами непорочность греко-российской Церкви, от времен Иисуса Христа святостию науки и жизнью Отцов той церкви сияющих и чудами прославленных, и с глубоким почтением исполняя приказы, данные мне Императрицей, повеления, приказующие нам святость нашего послушания, как пастырь отзываюсь к вам: «Востаньте, дети Церкви, насыщайтесь свободой вероисповедания православного. Им живы были предки и многие из вас. Прекратились преследования, устали бури. Поспешайте в объятия Церкви, Матери Вашей, дабы вы могли наслаждаться

спокою совести вашей, чтобы вы могли идти дорогой правды, которая ведет вас к благодати и хвале и чтобы каждый, исповедывая православную веру, мог одновременно исполнить обязанности верных подданных Ее Императорского Величества, каждый по положению своему! Дано в Слупке дня 26 мая 1794 года».

З порівняння обох цих посланій видно, що одно і друге палає ненавистю до унії, одно і друге представляє унію, як страшне, нам накинене ярмо, одно і друге фальшує історію, твердячи сміло, що православна Церква з синодом, установленим Петром в році 1721, є церквою Володимира і Ярослава з X століття. Одно і друге обіцяє нам благодати і ласки на лоні православної церкви.

Ті самі аргументи, ті самі клевети, ті самі ласки вміщують в собі два ще інші акти з історії нашої давнішої церкви. А то «Акт соборный епископов Семашки, Лужинского и Зубка», виданий в часі вимушеної силою апостазії Білої Руси в р. 1833, і «Акт катедрального холмського духовенства», підписаний апостатами Маркилом Попелем, Йосифом Войціцьким, Іполитом Криницьким, Іваном Гошовським і др. нашими емігрантами-перевертнями, які нам, галичанам, сорому нанесли перед цілим світом за свою апостазію від католицької церкви в році 1875 в Холмській єпархії.

Не час тут та не місце ті акти репродукувати, вони звісні всім, хто трохи обізнаний з історією мартирології нашої церкви під російським володінням. Що обвивати в бавовну? Нашої церкви не люблять, не терплять в Росії і з тим зовсім не криються. Адже сам цар Александр I не раз казав виразно лагінському могилівському архієпископови Сестршенцевичеві: «Je ne les (Uniates) aime pas; ils ne sont ni l'un ni l'autre, ni chair, ni poisson»³⁵. А рівно ж варшавський архієпископ Щасний Фелінський наводить в своїх «Pamiętnikach» (Том II. – Ст. 39) незвичайно цікавий епізод з свого життя, який характеризує погляди російських правлячих кругів щодо унії. Отсе саме міністр внутр. діл Бібіков вибрався в р. 1828 на візитацію лаг. дух. семінарії в Петербурзі враз з ректором кс. Головінським, пізнішим митр. Могилівським. По кількох заданих питаннях з російської історії про Петра Великого і Екатерину завдав Бібіков нарешті ще таке питання одному з питомців, яке, як каже кс. Фелінський, «w niemały ambaras wprawilo odpowiadającego. Minister zapytał bowiem: «Jakie było największe odszczepieństwo w rosyjskim Kościele?» Na odpowiedź, że «odszczepieństwo starowierców za patriarchy Nikona», Bibikow odrzekł, że tego odszczepieństwa nawet nazwać się nie godziło, gdyż było to małe odszczepieństwo w rodzinie, które bynajmniej miłości nie zakłóciło; lecz że było prawdziwe i daleko groźniejsze odszczepieństwo, które dopiero za szczęśliwie dziś panującego monarchy usunięte zostało. Gdyż zapytany alumn nie mógł się domysleć, do czego Minister zmierza, on sam odpowiedział: «Najgroźniejszą w naszym Kościele schyzmą jest to właśnie, co wy Unią zowiecie. Odszczepieństwo to bowiem oderwało od prawosławia kilka milionów wyznawców. Na szczęście, co chytrość i fantazyja jezuitów dokonały niegdyś, to mądrość i sprawiedliwość opiekuńczego rządu za naszych czasów naprawiła, tak, iż dawna jedność w Kościele prawosławnym zakwitła na nowo»³⁶.

³⁵ Не люблю уніатів; вони ні се, ні те, ні кіт, ні риба (фр.). – Прим. автора.

³⁶ Неабияк спантеличило запитаного. Бо міністр запитав: «Яке було найбільше відступництво в російській церкві? На відповідь, що відступництво старовірів за патріарха Никона, Бібіков відповів, що того відступництва навіть навіть не варто було згадати, оскільки це мале відступництво в родині, яке принаймні любові не порушило, але натомість було інше справжнє і значно грізніше відступництво, яке тільки допіру за щасливо тепер пануючого монарха було усунене. Коли ж запитаний учень не міг збагнути до чого провадить міністр, той сам відповів: «Найгрізнішею схизмою в нашій церкві є власне та, яку ви зовете унією. Те відступництво відірвало від православ'я кілька мільйонів вірних. На щастя, що хитрість і фантазія єзуїтів колись досягнула,

З наведеної тут розмови, веденої в присутності ксьондза-ректора, на яку той навіть реагувати не смів, видимо, які погляди має вище чиновництво на унію і католицтво. Погляди ці не змінились донині, як видно з наведених вже слів гр. Бобринського, Чихачева і інших. Цікаво лиш, чому се в головах рос. правительства зміститись не може, що уніати могли би бути зовсім добрими підданими Росії, мимо того, що Синод не узнавали би за голову церкви. Адже на німцях мають найкращий примір, що віра зовсім не впливає на почування династичні і державні. В Німеччині живуть біля себе і лютри, і католики. І одні, і другі суть добрими патріотами німецькими, і коли прийшло до отсеї всесвітної війни, то зарівно хоробро б'ється вестфальський і баварський католик, як пруський і ганноверський євангелик... за добро спільної вітчизни, яка, хоч в більшості протестантська, шанує свободу совісти і релігійні переконання католиків, які там виказують найкраще, найбільше рухливе життя, і католицький центр німецького Reichstag'у є там славетним «staaterhaltende Partei»³⁷. Чого проте допускатись насильства? Чого опозорювати себе Росії перед цілим цивілізованим світом в XX століттю? Чого мішатись російській церкві у несимпатичну політику правительства, яку схарактеризував на однім з засідань Думи в р. 1912 варшавський православний архієпископ Николай слідуючими словами: «Исторической миссией русской государственности было и есть обрусить все нерусское, а обратить на православие все неправославное население». І церков православна на сором і на шкоду собі піднялась тої сумної, незavidної ролі помагати правительству у його крайньо несимпатичній, для менших народів, замешкуючих Росію, смертоносній убивчій політиці. Але чи ж може російська церков інакше поступити? Адже вона є лиш духовним департаментом кожночасного правительства, є його сліпим слугою і виконавцем волі. Евлогій се лише виконує, що від нього, яко правительственного (духовного) урядника, жадають, що йому приказують!... В Житомирським і на Волині вся паства українська, а Евлогій є найпершим ворогом українства, бо таким каже йому бути правительство. Українське слово у него, мабуть, через горло не перелізло б, а коли б і перелізло б, то опинив би ся одразу ж в Архангельську або Владивостоці! .

Та вернімся до посланій Садковського і Евлогія. Садковський в переконанню, що жаден уніатський єпископ під російським пануванням не буде сміти протівитися його розпорядкови, посилає і свій пастирський лист всім уніатським священникам, щоби його в церквах народови на богослуженню відчитали. І загал духовенства піддався приказови, і лист Садковського, звиваючий отверто до відступлення від унії, народови з проповідниці прочитав (!!).

Як було з посланням Евлогія? Евлогій обмежився до випечатання свого послання в «своїх» часописах, між іншими і в «Прикарпатской Руси», і «Голосе Народа», а, мабуть, розіслав його і довіреним собі поодиноким з нашого клиру, о яких підозривав, що зерно його впаде на податну ріллю, але навіть москвофіли-священники не оголошували його з проповідниці народови...

Як заховався єпископат у виду «Послання» Садковського? Пише кс. Ліковський в своїм знаменитім творі «Dzieje Kościoła Unickiego na Litwie i Rusi» (стор. 210), що «wstyd wyznać, ani biskupi unicy nie mieli odwagi zaprotestować przeciw odezwie Sadowskiego, ani księża zwrócić jemu jej»³⁸.

то мудрість і справедливість опікунчого уряду за наших часів виправила так, що давня єдність у православній церкві знову розквітла» (пол.).

³⁷ Державотворяча партія (нім.).

³⁸ Сором визнати, що уніатські єпископи не мали відваги запротестувати проти відозви Садковського, ані священники [не мали відваги] повернути її йому (пол.).

Як заховався єпископат супроти послання Евлогія?

О Перемишли (позаяк був в облозі) не може бути мови, єпископ станіславівський виїхав, отже також не можна його брати в рахубу, а львівський Ординарій, генеральний вікарій о. Андрій Білецький рішився відповісти в імені духовенства на Евлогієве послання. Чи і як відповідати Евлогієві? – над тим була горяча дебата в кругах духовенства. Були і голоси, які радили, щоби зовсім зігнувати «Послання», як не до нас адресоване; подавались і інші мотиви, що се, прим., може стягнути на наше, і так переслідуване духовенство ще гірші репресії, що не знати чи бажав би собі наш Високопреосвященний Андрей, щоби ми що-небудь Евлогієви відповідали.

Більшість була однак за відповіддю, хоч би для того, щоби колись історія не зробила того закиду, що сучасним Садковському єпископам, і тепер зістали предложені два тексти. Один, опрацьований крил. Йос. Кобилянським, а другий проф. о. Ю. Дзеровичем. Відповідь о. крил. Кобилянського була лише фактичним спростуванням виказів єп. Евлогія, побудована на взір §19 нашого пресового закона: «Правдою є се, а неправдою є те». Відповідь о. Дзеровича була полемічного характеру, та, тим самим, більше гостра і рішуча. З огляду на тяжкі ненормальні часи вибрано текст о. крил. Кобилянського, повний поваги, гідности і рішучости. Відповідь сю напечатано на машині в двох примірниках. Один переслано арх. Евлогієви посредством уряду парохіяльного православного у Львові, а другий переслано генерал-губернаторови гр. Бобринському з повідомленням його, що такий, а такий крок зробив Митр. Ординаріят супроти агітаційної відозви Евлогія. Евлогії текст дістав і назвав його перед одним кореспондентом «странным по форме и содержанию, и написанным не без влияния и помощи иезуитов» (*всюди єзуїти! Уніати – після Евлогія – манекіни єзуїтів*).

Евлогії, оголосивши своє Послання в сам день царських іменин в 1492 числі «Прикарпатской Руси», одразу ж на другий день поспішив до нашої католицької Преображенської церкви при улиці Краківській, щоби там живим словом, особисто поагітувати в користь православ'я. З двох причин уважаю за вказане помістити тут і проповідь православного владики. По-перше тому, що, прочитавши, її буде можна порівняти її з поміщеною передше проповіддю нашого Преосвященного Архієрея, а в друге відповідь, дана в імені духовенства о. Андрієм Білецьким, узглядняє також деякі вискази і місця сієї проповіді, і поміщеною проповіддю відповідь буде лучше вияснена.

Вже сам факт той, що Евлогії увійшов в нашу католицьку церкву і накинувся тут на нас, в нашій хаті, потоптавши всяку гостинність, всяку чемність супроти господарів, аж кричить протестом проти висказу схизматицького владики, що він не накидував православ'я насильством і терором. Наші війська зайняли також російські території і чи прийшло хоч кому на гадку, не то владиці, єпископови, який повинен з тактом, розважно поступати, але якомусь молоденькому сотрудинові поїхати, прим., в Почаїв, або Холм, давню резиденцію владики Евлогія, і там в проповіді накидуватися на православну релігію в їх власнім храмі. Евлогії, хоч знав, що за ним і сила, і право, все-таки не повинен був в нашій католицькій храмі, перед нашими вірними безчестити то, що їм було доси найсвятіше, найдорожче – їх віру... Трохи ніжности, такту, доброго виховання, делікатности не заварило б!...

Порівнюючи знов проповідь нашого Високопреосвященного Митрополита з проповіддю Евлогія, утверджуємось ще більше в переконанню, що недостачу річевих аргументів, шалений фанатизм старається Евлогії покрити патосом, шумними фразами, уданим лицемірством, супроти простих, від серця пливучих, повних любови і для іновірців, трогаючих слів нашого Архієрея.

«Слово Высокопреосвященного Евлогия, Архиепископа Вольнского и Житомирского, произнесенное в Львовском Преображенском Соборе 7 дек. 1914 г.

Как радуется моя душа, и как я благодарю Бога, благодарю и вас, священнослужители, попечители и прихожане святого храма сего и того, в котором мы совершали богослужение вчера, за то, что вы дали мне возможность священнодействовать здесь в эти святые дни и объединиться с вами в молитве.

[КОНФИСКОВАНО АВСТРИЙСКОЮ ЦЕНЗУРОЮ]

И пусть в этих галицких русских храмах скрепит и благословит Господь этот святой союз нерасторжимый на веки вечные. Аминь.

На проповідь сю, як і на послання слідувала така відповідь, переслана губернаторови:

Письмо до губернатора гр. Бобриньского

«Ваше Сиятельство!

Ваше Сиятельство изволили в своей речи от 9/22 сентября, как главный факт в деле Русской Государственности у нас поручить, «чтобы не допускать даже мысли о религиозной распре», и мы до сего времени соблюдали это, чтобы чем-нибудь не вызвать религиозных споров, и чтобы не оскорбить православной церкви.

Но Высокопреосвященный Евлогий, православный Архиепископ Волинский и Житомирский, призывал униатских священников в пастырском послании в «Прикарпатской Руси» (№ 1492 от 6/19 декабря 1914 г.), чтобы они теперь опять присоединились обратно к православной церкви и народ наш к этому соединению привлекли. Кроме того в той же «Прикарпатской Руси» (№ 1498 от 12/25 декабря 1914 г.) в слове, произнесенном именно в нашей Преображенской церкви 7 декабря 1914 г., обращается к нам Высокопреосвященный Архиепископ, как уже к православной церкви принадлежащим, представляя наше соединение с Римом в крайне печальном освещении.

Против этого мы принуждены возразить ответом с надеждой, что тот же Высокопреосвященнейший Архиепископ в будущем не будет так к нам и в наших церквях обращаться, осмеливаемся тоже наш ответ, как дело в наших религиозных отношениях очень важное, к милостивому сведению Вашего Сиятельства в приложение представить».

До самого ж Евлогія післано слідууючу:

Відповідь архієп. Евлогію

«Его Высокопреосвященству Евлогию,

Архиепископу Вольнскому и Житомирскому.

Ваше Высокопреосвященство! Ваше Высокопреосвященство в своем Архиепископском послании в «Прикарпатской Руси» № 1492 от 6/19 декабря 1914 г. призывает священников, с Римом соединенных, чтобы они теперь возвратились к православной церкви и с собой присоединили и народ наш. На это Ваше воззвание от имени тех же наших священников высказываю два следующие наши убеждения:

1. Первое наше убеждение заключается в том, что все те, которые были рождены в православной церкви, могут быть, но мы предполагаем, что они действительно суть на истинном пути пред Богом; поэтому они могут быть (мы должны предполагать, что действительно так есть) в правильном убеждении, и они могут быть спасенными в православной церкви, которая имеет в себе не только веру в Бога, но также целую христианскую веру до 7-го включительно вселенского собора и получить вечное спасение.

2. Второе наше убеждение заключается в том, что мы, священники, рожденные уже в соединении с Римом, видим в этом соединении единственный, в самом деле истинный путь пред Богом для нас; мы совершили бы тяжелейший грех, если бы мы отступили от упомянутого соединения с Римом и если сами, без покаяния к этому соединению не возвратимся – потеряем наше вечное спасение. А так как самим нам нельзя отступить от соединения с Римом, то и народ наш от этого отступления мы обязаны охранять. К этому добавляем:

3. Что доказательства, упомянутые в пастырском послании Вашего Высокопреосвященства, не могут повлиять на перемену этого второго нашего убеждения, или примечание о том, что мы воспитаны в традициях латинской унии, очевидно, не может решить этого вопроса, так как наоборот православные священники воспитываются в традициях православной церкви. Дальше к этому примечанию, о том, что мы двести лет тому назад принадлежали к православной церкви и поэтому к этой первой степени мы должны возвратиться обратно, я должен заметить, что много раньше, тысячу лет тому назад, православная восточная церковь была соединена с Римом – от самого начала христианской веры. К тому же, что мы будто бы от соединения с Римом много получили вреда в обряде и в национальности, то вред этот был не от соединения, а от других недоброжелательных нам людей; поэтому освобождение нас от дальнейших потерь и терпений последует совершенно лишь тогда, когда мы будем свободны от недоброжелательной нам власти. В особенности же, как дело веры, так и дело единой Христовой церкви, есть несравненно выше всего другого, равно выше обряда и национальности, так, что ради обряда и национальности не возможно отступить от соединения с Римом, которое мы перед Богом, как необходимое узнаем, и Господь Иисус Христос установил церковь свою для всех законных обрядов Христианских и для всех без изъятия национальностей.

Если же священники наши с Римом соединенные и священники православные имеют различные убеждения, нам необходимо солидарно почитать взаимно эти различные убеждения. Мы соединенные с Римом должны почитать православных, а православные должны уважать наши убеждения и нам всем необходимо неустанно молиться Господу Единому Богу и Спасителю нашему о соединении всех церквей, как о том молится и православная церковь в своих ектениях.

Едва было нам возможно высказаться в деле наших убеждений относительно нашего соединения с Римом, как к наибольшему нашему удивлению и оскорблению узнали мы из «Прикарпатской Руси» (№ 1498) от 12/25 декабря 1914 г., что Ваше Высокопреосвященство в слове, произнесенном 7 дек. 1914 г. в нашей Преображенской церкви, которая принадлежит к соединению с Римом и к Церкви православной не принадлежит, – обращаетесь к нам во всеуслышание, как к своим подданным, представляя нашу принадлежность в соединении с Римом в ужасном осуждении. Вы говорили, что православная церковь есть всех нас (и православных, и униатов общей, единой, родной Русской, что именно сия Преображенская церковь есть свидетельницей единения русской Галичины с восточной православной церковью, что народ Галицкий, хотя и увлечен был в унию два века тому назад, но он всегда сознавал и сознает себя православным и что сохранил в своем устройстве печать восточного православия, печать единства веры всего русского народа.

Но во всех этих утверждениях, Ваше Высокопреосвященство, Вы сильно и основательно ошибаетесь, так как смешиваете обряд и национальность с церковью или общением церковным. Поэтому мы наиболее решительно высказываем свое возраже-

ние против этого и заявляем, что мы держимся с Римом и со всеми с ним соединенными церквями. Поэтому настоятельно просим и решительно требуем, чтобы Ваше Высокопреосвященство никогда, а тем более в наших соединенных с Римом церквях, не порицали нас после вышеприведенного нашего заявления. Ибо как уже выше сказано, вера и церковь Христова есть бесконечно выше всех обрядов и национальностей.

Кроме этого, Ваше Высокопреосвященство представляют в крайне недоброжелательном и ошибочном освещении будто бы печальное, вековое, насильственное разлучение с православной церковью и как такое, при котором мы вложили наши головы в чужое ярмо. Против этого мы наиболее решительно возражаем и заявляем, что наше соединение с Римом есть для нас не насилье, но как мы уже выше заявили, почитается для нас неуклонным долгом нашей совести перед Богом и что верховное Начальство Папы Римского в церкви Христовой не есть «чужим ярмом», но является властью от Бога Спасителя нашего Св. Петру и его преемникам данной, теми несомненными, ясными словами: «И тебе дам ключи царствия небесного и имиже елика свяжеша на земли, будет связано на небесах и елика аще развяжеша на земли, будет развязано на небесах».

Просим Ваше Высокопреосвященство не вменить нам во зло сию нашу, совестью приказанную, защиту в случае, когда православная церковь будет против нас выступать и вновь просим и требуем, чтобы православная церковь относилась с уважением к нашим убеждениям, если желает пользоваться нашим к себе уважением.

Андрей Белецкий, Официал и Викарий Генеральный».

Так достойно і рішучо відзивалася наша церковна власть до високопоставленого агента православ'я. – Сі урядові письма зостануться цінними документами для історії.

Листки для Галиції³⁹

В усній пропаганді православ'я між нашим уніатським населенням Евлогієви і батюшкам мали помагати летючі листки о двох картах (чотирьох сторонах), видавані монахами Свято-Троїцької Сергієвої Лаври і там же в їх друкарні печатані. Листки ті, названі «Листками для Галиции» цілими мішками розкидували батюшки, чиновники і солдати між нашим простонароддям при кожній нагоді безплатно. Писані вони були таки нашою мовою, етимологічною правописсю і тим самим опрокидували Евлогій та батюшки своє твердження о «одном литературном языке», коли навіть трудні богословські вислови уміли передавати «хахлацким наречием». Тільки щодо зверхньої їх форми. Щодо їх вмісту, то зміст їх лише сором міг нанести їх авторам і способові їх полеміки. Можна бути інших переконань релігійних і остаточно бути вправі ті ж пропагувати, розширювати, однак спосіб пропаганди і тактики повинні заховати певні межі приличності і безпристрасності. Се особливо відноситься до полеміки релігійної, полеміки між християнськими релігіями. Христос був учителем любови, а не ненависти...

Подаємо тут пару зразків, як то православні християни полемізують, і я уявляю собі, як то Христос радуватися (!) мусить, що Його (?) віра таким способом пропагується, а Його найкращий заповіт любови ногами допчється.

В Листку «Що таке унія?» читаємо: «Унія старася, щоби для русского православного народа запровадити вмісто Церкви Христовой римський костел (!) с катеринкою-органами, с ксендзами – блазнами и т. д.»

³⁹ «Нива». – 1916. – № 9-10. – С. 437-447.

«Священники повинні поминати тепер патріярха константинопольського, ібо константинопольській патріярх – православний чоловік, а не такий єретик як римській ієзуїт – папа»...

В Листку: «Як учить Православная русская Церков о Пресвятой Диви Марії, а що говорять о Божіей Матери католики і уніатській ксендзи і польський костел» читаємо такі цвіти духовної полеміки: «Ксендзи раз начали лгати, брехати і брешуть до конца. А то проісходить совсім просто. У ксендзов і у папи римского нема правды. А у кого нема правды, той мусить брехати. Ксендзи головою Церкви вмісто Христа зділали папу римского, потом дали ксендзи тому папі право брехати (!) або ворожити, то есть дали папі дар непогрішимости. Ну, раз дали ксендзы папі право брехати, то папа, щоби ему не було нудьги і щоби не скучати, став ворожити, став видумувати догмати, правила церковной віри и нові ученія... Отсюда появилось і ученія о непорочном зачатію Пресв. Диви».

Треба бути дуже наївним, щоби думати, що такі глибокоумні (?) корчемні аргументації могли кого переконати та до православ'я навести, але сього не відчували зовсім грубошкірі автори сих богословських сочиненій (!). Ба! – що більше в своїх листках завзивали вони наш народ до децунціяцій, доносництва на наших священників: «Коли учете, що ваш священник – зрадник (! *кто зрадник?*) поминає папу римського, то йдіть до нього і просіть його, щоби поминав православного патріярха і русского царя, а коли не хоче, то тогди ви ідіть до русских людей, до львовського губернатора, просіть і вам дадут русского священника, такого, котрий буде вас слухав і буде добре для вас робив» («Листки для Галіції», № 5).

А нехай би котрий наш священник, бачучи, як до його пастви втискаються вовки, забажав ту паству перестерегти перед аподазією, в найменше дражнячий спосіб пояснював ріжницю віри католицької від православної, тоді називалось се «агітацією против православія», а «Прикарпатская Русь» і «Голос Народа» уділювали радо місця на своїх сторінках для таких доносів і денунціяцій. А нехай би так позволив собі наш священник стилем «Листків для Галіції» сказати: «Синод і Евлогій – брехуни, зрадники, блазні!», то, мабуть, на другий день вже був би в дорозі в «неісходімуу Сибір».

Відбирання церков уніатам

Кривдою, вопіючою о пімсту до неба, було безправне і немилосердне відбирання церков греко-католикам і віддавання їх в ужиток православним. Тут треба розрізнити подвійне поступовання російських властей і Евлогія. Або відбирано церкви в своє повне посідання і не допускано до найменших функцій наших священників, як се було прим. в Бродах, Лешневі, Жовтанцях і інших місцевостях, о яких буде понижче бесіда, або призводювано, щоби побіч православного богослуження відправлявано і богослуження греко-католицьке, як прим., в церкві в Станиславові, Стрию, Преображенській у Львові і других.

Факти таких насильних рабунків церков мусять бути точно і правдиво зареєстровані і списані, бо вони опрокинуть не одну ворожу нам легенду, що наш народ біг наосліп москалям і православ'ю на зустріч.

В засаді поставили москалі доволі як на них справедливе правило, що в наші галицькі парохії мали посилатися православні священники «только в тех случаях, если три четверти изъявляют желание иметь именно православного священника. Если в селении есть униатский священник, но три четверти жителей все же захотят православного священника, то униатский остается, и церковь остается в его распоряжении, а для богослужения православного отводится другое помещение».

Правило се доволі, як на російські відносини, корисне для уніатської церкви, бо навіть при переході трьох четвертих парохіян на православ'я наш священик з одною четвертою своєї пастви оставався в посіданню церкви, зістало лише мертвою буквою на папері, бо в практиці москалі ті церкви, о які їм розходилося, забирали безцеремонно, незважаючи на протести, сльози та кривду властивих господарів церкви, які своїми лептами здвигнули святиню Господню. Особливо безцеремонно забирали православні ті церкви, яких парохі налякані грозою війни, або боячися вивезення в Сибір і інших благодатей російського правительства, як конвоїв, тюрм, побоїв, покидали часово свої парохії. Там вже посилались православні навіть без голосування, «без баллотировки»...

IV. ВІДОБРАННЯ ТРЬОХ ЦЕРКОВ В БРОДАХ

Після хронологічного порядку і після ступеня насильства належить першентство Бродам в реєструванню фактів насильного відбирання церков. Броди, жидівське приграничне місто, було передше твердинею москвофільської партії. Се ж виборчий округ Володимира Феофиловича Дудикевича і Дмитрія Андреевича Маркова, се осідок таких голосних агітаторів, як д-ра Маріяна Феофиловича Глушкевича і Стефана Івановича Носевича. Близкість границі, торговельні зносини Бріджан з заграницею, близкість Почаєва, москвофільська бурса о. Теодозія Еффиновича і різні москвофільські общества дуже мали уємний вплив на релігійні почування Бріджан.

Все-таки усиљна праця бувшого покійного пароха Бродів крилошанина о. Михаїла Лотоцького і теперішнього приходника о. Анатолія Долинського враз з іншими священиками, сотрудниками і катехитами змінила сильно релігійну фізіономію Бродів і слідно було сильне прив'язання до католицької Церкви, а також оказався сильний зворот до народних ідеалів, до любови рідної мови і рідного українського народу. Щирими заходами катехитів о. Ів. Туркевича і Софрона Глібовицького, проф. д-ра Вас. Щурата, суддів Ів. Герасимовича і Ів. Бережанського засновано тут українську повітову бурсу ім. Маркіяна Шашкевича, отворено казинове українське товариство «Основу», заложено, головно заходами крил. Долинського і поштового контрольора Северина Левицького, повітову касу «Самопоміч», отворено філію «Провіти» і філію «Українського Товариства Педагогічного». Одним словом: життя українське зачало бити сильнішим живчиком, і давні ідоли зачали падати. А міщанство брідське і доохресне селянство почали горнутись під національний український прапор.

Та настав страшний час війни. На нещастя, як парох о. Долинський, так і сотрудник о. Ілярій Фенчинський виїхали з Бродів і лишили паству без опіки. А що се був час ваканційний, то також і катехитів: гімназійного о. Софр. Глібовицького і виділових о. Адр. Зафійовського і о. Семена Біленького не було під той час в Бродях. До того два найближчі сусіди Бродів, о. Іван Мриглодович з Дитковець і о. Іван Сухаровський з Конюшкова (бувший довголітній сотрудник бродський), самі нахилялись в сторону схизми, на яку справді небавом перейшли, то зрозуміємо, що ситуація для католицької Церкви випала якнайскрутніша. Наближався празник «великої» міської церкви в Бродях на Рождество Пресвятої Богородиці, який все дуже торжественно в Бродях при великім здвигу народа з доохресних сіл обходився, а тут дзвони мали мовчати, двері церковні мали бути замкнені... Сю ситуацію використали москвофільські міщани, що почули ґрунт під ногами і попросили близьких почаївських монахів та перебуваючого у них архієпископа Евлогія о прислан-

ня їм православного священика. Як такий прийшов до Бродів батюшка Николай Клубок, галицький уродженець, учень брідської гімназії, який з тяжким трудом довів свої студії до четвертої гімназіальної, щоби опісля віддатись студіям православного богослов'я.

Вість про откомендировку о. Клубка дійшла і до Львова і наповнила смутком всіх вірних синів Церкви, найпаче о. офіціала А. Білецького, який, по вивезенню їх Експедиції, обняв управу дієцезії. О. офіціал покликав мене до себе, поручив мені поїхати до Бродів і обняти зараз парохію. Вибір той впав на мене тому, що в мене настало безробіття, бо москалі всі школи позамикали, а з другої сторони, я, як десять літ перебувши в Бродах, знав ліпше, як хто другий місцеві обставини і тамошних людей, які за час мого побуту в Бродах відносились все прихильно до мене.

Моя перша їзда до Бродів

Заосмотрений грамотою на завідателя Бродів та пропуском від львівського градоначальника виїхав я в суботу дня 26 вересня поїздом до Бродів. До Заболотовець (послідньої станції перед Бродами) заїхалось доволі скоро, і аж тут довелось мені повних п'ять годин ждати на від'їзд до Бродів, позаяк тут до Заболотовець довели москалі свої ширші шини (ширші від наших австрійських), і тут треба було пересідатися на їх поїзд. Під час того довшого примусового побуту в Заболотцях приступив до мене Дам'ян Дребич, мій бувший учень брідської гімназії, син брідського дяка, і ми почали розмовляти. Він розповів мені брідські новини, що «гаспадин Іван Кушпета є «городським галавою», а «атец Николай Клубок є православним приходником». На се я, не знаючи що Дребот є охранныком, сказав: «Ну, але мені чейже отець Клубок позволить відправити Службу Божу завтра в церкві?» Дребич, бажаючи може щось більше витягнути від мене, сказав: «Е, певно! А що ж би він міг мати проти сього!» На щастя моя розмова на тім урвалась, але і тих пару слів дали для Дребича, як охранныка, цінний матеріал в руки, щоби похвалитись перед власттю своїм спритом, а російським властям дала нагоду пописатись своєю віротерпимістю (?), проголошеною і Николаєм Николаевичем, і губернатором графом Бобринським.

Приїхавши до Бродів о год. 9 вечером, я заїхав до знайомого дому старенької вдови по священику, нині вже покійної пані Єлени Авдикевич і там заночував. Рано, коли я вийшов з хати, щоби піти до церкви на Службу Божу, стрінув мене брідський поліцай, який за Австрії ходив в рогатівці, а тепер натягнув вже московську округлу шапку «городового» і сказав мені, що «господин городський голова бажають отця бачити!»

Я в першій хвилі навіть не міг здогадатися, звідки Кушпета міг знати так рано о моїм приїзді, коли я вечером приїхав і майже пустими улицями зайшов до приватного дому на нічліг. «Се лише може бути штука Дребича», – прийшло мені на гадку, і я не помилився, бо, прийшовши до канцелярії Кушпета, я почув від нього такі слова: «Ми чули, що Ви тут приїхали і хочете відправляти Ваше уніатське богослуження, то ж знайте, що Вам се заперещено, бо всі три церкви ми віддали отцю Клубку, православному священику, бо ми всі є тут православні, і нам вже досить того Вашого уніатства»...

Я представляв Кушпеті різні аргументи, які могли б змінити його тверду постанову, але нічого не помагало. Я говорив о віротерпимості, проголошеній головнокомандуючим, я вказав на се, що в Бродах є ще велике число людей, які не перейшли на православ'я, я впевняв його, що ще ані Росія не пропаде, ані православ'ю се не зашкодить, коли я відправлю Службу Божу, бо чейже він не схоче сього взяти на свою совість, щоби я, як священик, за цілих 21 літ моєї священичої служби нині вперше через його заказ опустив Службу Божу – нічого не помагало! Всі мої аргументи розбивались

о тверду постанову сього обмеженого чоловіка, що з торговця горшками став великим чоловіком в Росії і тепер хотів дати відчутти свою владу.

Накінець спитав мене Кушпета, чому я не мельдував мого приїзду до Бродів, бо «вже вчора вночі ми шукали Вас по всіх готелях і не могли Вас найти». Я відповів, що я ночував в приватнім домі, і ще не минуло 12 годин приїзду, і отсе я його тепер особисто завіdomляю о моім приїзді. «Се не вистарчить, Ви мусите ще іти зі мною до начальника уїзда». Я покірно пішов за ним до передпокою, а тим часом до самої канцелярії вбігли, крім нього, й інші брідські чорносотенники, Стефан Носевич та пенс. австр. жандарм Темех, і там зачали відповідно заступника начальника уїзда гаспадіна Проценка, «тоже малороса», бувшого актора львівського польського театру, проти мене юдити і настроювати. «Пренія» були такі горячі, що я за дверми майже кожне слово мимоволі чув, а виявили вони таку гидь запроданої, яничарської душі, що мені аж самому соромно було за тих людей, хоч як вони ворожо виступали проти мене. Щораз говорилось «мазепинець», «україньчик» і т. д. Коли вже доволі накрутили нашого «тоже малороса» проти мене, вийшла ціла чорна рада з його канцелярії, а я удостоївся лицезріння гаспадіна Проценка.

Проценко прийняв мене строго ось сими словами, які наведу точно і правдиво:

– Ваша фамілія?

Я сказав своє ім'я і назвико.

– Зачем приїхали?

Я сказав про ціл мого приїзду, на се Проценко мені заявив: «Ви не будете служити абедні, ні как частное ліцо, ні как священник приходской, потому што все церкві атдали православним і вот што я вам, батюшка, пасаветую: «Перехадіте на православіе – это будет лучше всего, догматическіе разніци не великі, а вашого уніатства і папешства здесь ми нікагда не допустім».

Я відповів на се отсими словами: «Дякую Вам за Вашу добру раду, але я чоловік себе шануючий, а бажающий і вас, і ваше православ'я шанувати. Не могу без внутрішнього переконання покинути лише задля самого вашого закау чи вашої ради се, що мені через сорок чотири роки було дорогим і змінити на приказ своєї віри, як сорочку або рукавичку».

Проценко не сподівався, мабуть, такої рішучої відповіді, наступило прикре мовчання, і я серед нього вклонився і вийшов в канцелярії.

Між тим вже і прихильники нашої церкви довідалися о моім приїзді до Бродів, почали вітатись зі мною, і розпитуватись, чи я на стало приїхав, а коли я їм розповів, що Кушпета і Проценко мені закауали відправляти, то в одних появились гарячі сльози в очах, а другі нарікали та проклинали огидне поступування чорносотенців!

Не буду описувати моєї поворотної подорожі до Львова, про мої візити у начальника станції та полковника жандармерії, моїх хабарів, уділений наліво і направо, нім я з моім легально виставленим важним паспортом міг наконєць сісти до вагону. Се до нашої справи не належить.

Прибувши до Львова, розповів я цілу справу на сесії консисторській, і о. Офіціал поручили мені зробити особисте представлення справи львівському губернаторові Мельникову.

Моя авдієнція у губернаторів Мельникова і Бобринського.

Мельников замешкав в гарній палаті графа Голуховського при вул. Міцкевича напроти езуйтського огороду. На долині палати були канцелярії, а на горі приймав сам

Мельников. До ждальні на долину вийшов його ад'ютант і випитав кожного з присутніх о цілі його авдієнції. Я сказав, що я прийшов «па церковним делам» і перший увійшов на авдієнцію.

Мельников сидів за величезним округлим столом на середині кімнати, а коли я йому представився, вказав на крісельце біля себе і сказав: «Садіться!» Я сказав, що приходжу з поручення о. офіціала Білецького, представив незаконне поступовання Кушпети, незгідне з обітницями і постановами, і в моїй наївності думав, що Мельников справу, коли не зразу ж в користь уніатської церкви по справедливості рішити, то бодай обіцяє її розглянути, переслухати Кушпету і Проценка, і тим самим бодай для ока окаже охоту віротерпимости, і вмiсто того всього почув я слова: «Кушпета харашо зделал...» Ми хочемо, – тягнув Мельников далі, – тепер «во время войны імєть спокойствіє», а не релігійну «распрю!»

Я дозволив собі замiтити Єго Превосходiтельству, що власне через недопущення мене до облуги уніатів діється народови наша велика кривда, бо йому забрано всі три церкви, а до православної церкви майже ніхто з Брiдщан не приступив, отже не буде спокою, бо нарiд свою кривду болюче відчує і стане відказувати і нарікати...

Але Мельников заодно повторював: «Не магу разрешить!»

Тоді я попросив його о позволення відправляти наші богослуження в латинськiм костелі, і на се почув я також: «Нет! Не магу разрешить! Кагда хатіте жiть частним лицом в Бродах, таво я вам не запрещаю і, пажалуйте, даже напишу разрешеніє».

Добре би мати хоч таку бумажку на добру пам'ять по наших «освободителях» – подумав я і попросив о неї. Мельников взяв чвертку паперу і написав слiдуючі слова:

«Бродскому Уездному Начальнику.

Ксендзу Юлиану Дзеровичу предоставляется право свободного жительства в Бродах в качества частного лица и тоже не возбраняется посещение костела в качестве богомольца, но не лица управляющего требы или Богослужения.

20.IX.

Губернатор Мельников».

Документ сей, такий класичний доказ російської віротерпимости, заховав я у себе на всякий трафунок, аби мене не напастовано, коли приїду до Бродів «частным лицом», бо сам зміст його вказував на се, що і на перебування в якiсь місці треба мати «разрешение».

Я осмілився накінець нагадати ще і промову гр. Бобринського, в якій він обіцявав свободу совiсти і свободу всім віроісповiданням, а на се мені Мельников сказав: «Так ідіте к генерал-губернатору!»

І я знов пішов до генерал-губернатора... Але тут навіть не бачив його сiятельства, бо, коли я сказав ад'ютантови штабс-капітанови Гусарському про ціль мого приходу, він відповiв: «Се належить до губернатора Мельникова, а не до генерал-губернатора», – і авдієнція була скінчена.

Так-то Росія поступала з нашою католицькою вірою, і ніде було тої справедливости, ні правди добитись. На ті авдієнції ішлося як на муки і виходилося з страшним пригнобленням духа.

Я однак в Бродах протягом року під час наїзду був пару день і відправляв службу Божу в приватнiм домі при замкнених дверях, при спущених заслонах і гірко під час відправи плакав... Гонення церкви як за Нерона або Декія, катакомби... так і нагадалися мені під час моєї молитви. Я думав собі: «Коли ви, православні, називаєте себе

християнами, дітьми Христа і ісповідниками Його релігії любови, як ви собі се представляєте, що собі Христос думає о тих актах вашого терору, насильства супроти нас, також дітей Його, дітей Христових? «Суслови Ви та лицеміри!» – подумав я словами Тараса, а нашому Спасителеві для земських ваших політичних цілей, для великості Росії робите ви семи заборонами найбільшу прикрість.

Не допустивши в такий брутальний спосіб нашого уніатського священика до Бродів, Мельников придумав ще більшу прикрість брідським уніатам, він якнайостріше, устами начальника уїзду Кульбицького, наказав латинському пробощови кс. Кравсови і сотrudникам заспокоювати релігійні потреби уніатів, так що навіть сповідатися в костелі не дозволив. А коли многі брідські міщани ходили до поблизького Смільна на Службу Божу і там приступали до святих Тайн, то тамошний священик о. сов. Николай Демчинський дістав страшно арогантське⁴⁰ письмо від наслідника о. Клубка батюшки Аркадія Остаповського, щоби не важився мішатись до його прихода, коли не бажає прикрих наслідків для себе.

О. Франц Бонне завідателем Бродів

Мимо відмови, все таки годі було уважати Броди за страчені для нас, бо родина моя, яка цілий час перебувала в Бродях, доносила, що Броди, мимо двох посіщеній Евлогія, мимо його агітаційних промов, мимо шалених уніожерних, папофобських проповідей Клубка і Остаповського, тримаються осторонь православ'я.

І якраз найшовся охотник ще раз поспробувати щастя. Ним був о. Франц Бонне, Чина Спасителя, Бельгієць родом, який, прийнявши наш обряд, враз з другими Редемптористами в монастири в Уневі приготувався до місії між нашими переселенцями в Канаді. Війна їх захопила, Редемптористи до Канади не відплили, і о. Бонне рішився заходити робити на тій основі, що він Бельгієць, а Бельгія тримала з Антантою. Довго то якось не йшло, але накінець через вставлення генерала їх чина у главнокомандуючого Николая Николаєвича дістав о. Бонне розршення від генерал-губернатора.

Утішений поїхав о. Бонне до Бродів, міщани також зраділи, що дістануть свого священика, але коротка була їх радість. Бо отсе, коли о. Бонне пішов до батюшки Остаповського, щоби з ним умовитись щодо часу богослужень в церквах, сердитий батюшка заявив, що він ніякої власти губернаторської не узнає над собою, бо йому церкви віддав Евлогій, і він церкви ні одної не відступить!... О. Бонне переконував, договорював до совісти, до амбіції, до християнської любови, до віротерпимости, але батюшка Аркадій був незрушним. Тоді о. Бонне попросив його, щоби йому дав на письмі сю відмову церкви. Сердитий монах сів, написав та ще і приходську печать прибавив, що він церкви не відступить.

О. Бонне приїхав з тим новим актом російської віротерпимости до Львова і пішов з ним і до Мельникова, і до Бобринського. Оба однак заявили, що вони супроти Евлогія безсильні. Разршення є вправді на душпастирування в Бродях від них, але вони оба до церкви нічого не мають, а ось що ліпше: «На вас, батюшка, вже донос єсть з Бродів, що ви проти православ'я виступаєте і австрійцями страшите. Ми би не радили вам туди більше їхати мимо нашого письма і розршення, а то буде зле...»

О. Бонне вже до Бродів не поїхав, та зате прийшли австрійці, якими о. Бонне мав лякати в Бродях, які вибавили бріджан від наїздників і гнобителів совісти і віри. До Бродів на адміністратора по приході наших військ прийшов зразу о. Іван Жигаль, парох Козлова, буського деканату, а опісля приїхав парох Бродів о. Долинський.

⁴⁰ Нахабне (пол.).

Так о. Жигалья, як і свого пароха о. Долинського прийняли брідщани з отвертимм раменами, а проти посліднього навіть вийшли з торжественною процесією назустріч. До Росії з брідщан втекли з військами російськими лише немоглі блудолизи, які при городській управі, при різних комітетах добре обловлювались, порожні кишені випихали і тому москалеви служили. Найліпший се доказ на те, який се був акт грубого террору і насильства оте відбирання церков уніатам і осадження там же православних батюшок.

Годиться піднести тут з особливою похвалою діяльність найближчого сусіда Бродів о. сов. Николая Демчинського, пароха Смільна. Він покріпляв на духу всіх Брідщан, сповідав, причащав, спішив до хворих мимо заказів і перепон, які йому робили батюшки і чиновники. За те дістав від нашого Митрополитального Ординаріату грамоту хвальну і крилошанські відзнаки, і тепер, під час другого наїзду на Броди, послушний приказу Митр. Ординаріату, остався зі своєю паствою, хоч під Бродами шаліла пекольна битва. Честь доброму пастиреві!

Броди тепер знов часово зайняті російськими і що там діється – не знати, лише з російських звідомлень знаємо, то там австрійський гранат убив военного священника о. Петра Успенського. Видно з того, що брідську Церкву знов окупували православні... Та, мабуть, знов ненадовго! Дай того, Боже.

V. ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ГР.-КАТ. ВІРИ В КАМЕНЕЧЧИНІ

*Відбирання церков в Стоянові, Холоєві, Батятичах, Рожневі,
Сокалі, Каменці і ін.⁴¹*

Одним з найнещасливіших повітів, на які кинулась православна агітація з цілою безоглядністю і жорстокістю була Каменеччина. Ось понижче подаю вірний і точний образ очевидця подвигів чиновників, батюшків і солдатів супроти нашої віри, нашої церкви, нашого духовенства. Образ се сумний, страшний, однак до найдрібніших подробиць точний і вірний, хоч не повний. Ось що пише очевидець, особа віродостойна і гідна.

По оповіщенню мобілізації, припливали маси мужчин з Камінки-Стр. і околиці на двірць, і, свідомі свого обов'язку пролляти кров «за Цісаря і державу», від'їздили поїздами у далеку, незнану путь. Ще не вспіли всі виїхати, як почалися арештування москвофілів. Людська злоба, шовіністичне завзяття, жидівські доноси святили свій сумної слави тріумф. Прикро було глядіти, як везли через Камінку фіри, наладовані москвофілами і не москвофілами, а товпа, в більшій части жидівська, знушалася над ними, плювала, кричала за ув'язненими священниками: «Їде Служба Божа» і всілякі погані слова. Із камінецьких міщан і інтелігентів ув'язнено досить значне число, лише завдяки забігам о. Мих. Цегельського, місцевого пароха, повелося більшу часть їх освободити. Се рятвання своїх парохіян мало що не скропилося на самім о. Цегельськім.

Тимчасом почали йти алярми за алярмами. В суботу дня 15 серпня переживала Камінка небувалу паніку; кілька возів від трену пригнало гальпопом з Радехова, а жовніри оповідали, що москалі набили наших і вже зближаються. Ся вість рознеслася блискавицею по місті; все, що жило, кинулося утікати у напрямі до Львова.

⁴¹ «Нива». – 1916. – № 11-12. – С. 513-526.

Найбільший переполох огорнув жидів. Однак ішла година за годиною, а москалі не надходили, а вечером приїхав штабовий майор зі Львова та й успокоїв камінецьку опінію. Опісля виявилось, що наші стрінулися були коло Стоянова і Радехова з великою силою козаків і артилерії, однак по довгій боротьбі відперли їх і загналися аж під Луцьк.

Дня 17 серпня приїхав коло 11 год. в полудне о. Менцінський, парох Торок Сокальського повіту, до Камінки і розказував про нещастя, якого дізнав від москалів. В суботу 15 серпня переїздило селом кілька тисяч москалів. Кільканадцять козаків впало на його обійстя, домашню обстанову знищили, господарські будинки спалили, жінку і челядь порвали до Росії, а його пігнали під Стоянів, дали йому прокламацію до прочитання в церкві під загрозою повішення і пустили назад домів. Розумієся, не було іншої ради, лише втікати. О. Менцінський виїхав, а відтак опинився на Моравії, куди дісталася була також пані Менцінська, висвободжена нашими військами з російської тюрми по кількох днях неволі. Однак, знеможена сими тяжкими ударами, померла на Моравії в червни 1915.

о. Михайло Цегельський

Оповідання о. Менцінського пригнобило нас сильно, бо доси були ми переконані, що москалі не будуть зачіпати цивільних людей і нишити їх майно. Однак не було часу багато думати, бо події ішли одна за другою, наче стріла. Вже 21 серпня маємо перший напад 4.000 козаків під проводом генерала Ванновського на Камінку, де боронилося лише 172 Landsturmist⁴². Останні списалися незвичайно гарно і, смертельно ранивши генерала, відперли ворога. Другої днини був сумний похоронний обряд жертв сеї геройської битви. 27 жовнів і 1 жінку (убиту кулею в хаті) положено у спільну могилу, а польовий курат о. Чорній виголосив прекрасну мову. Субота 22 та неділя 23 серпня принесли дуже душну атмосферу. Наші жовніри, гармати, трени поспішно уступали в напрямі до Львова, а ночами підіймалися від півночі і сходу зловіщі луни. Одним словом, стало страшно. Люди почали втікати; священників, що хотіли виїхати, здержав о. Цегельський. Відтак 3 дні битви, а в четвер 27 серпня відбувається імползантний похід російського війська з масою гармат і трену. Опісля пішли звичайні ревізії, грабежи солдатів і всілякого шумовиння, пожежі майже щоночи та й інші приємности ворожого нападу. Дня 4 вересня довідалися ми про упадок Львова, а се нас прибило страшно, бо ми сього ніколи не сподівалися. Се пригноблення поділяли враз з нами наші ранені жовніри, полишені нашими при відвороті або свіжо привезені москалями. На честь камінецької інтелігенції і части міщанства треба признати, що щиро займалися нашими раненими. Треба знати, що москалі ними зразу взагалі не журилися; прохарчуванням їх займалися свої люди, мимо страшних днів. В домі о. Цегельського лежали то ранені гонведи, то інфантеристи, крім того посилено живність для ранених в шпитали з дому о. Цегельського. О. Казанівський, місцевий сотрудник, ходив від шпиталу до

⁴² Народне ополчення (нім.)

шпиталю і кріпив ранених, а деяким давав останню потіху; з поміж жінок – українок з крайнім посвяченням доглядали ранених учительки п. Хомінська і Семенець, як також п-ні Казанівська, однак признання не діждалися...

Страшні були се два тижні від кінця серпня до половини вересня, та мимо своєї грози, стонів умираючих, гуку армат і пукання шрапнелі були вони ще легшими від того, що відтак прийшло. Бо поки то були переважно лише фізичні терпіння, надія ще стояла високо, як довго чути було сильні гарматні стріли, росіяни до церкви не втручувалися, протинно, своїм поважанням до Божого храму будили подив. Між офіцерами стрічались свідомі українці, що не крилися із своєю свідомістю і часто давали добрі ради, як поводитися супроти москалів. Двох таких офіцерів зайшло з початком вересня до Народного Дому і помагало ховати маніфест української боевої організації, бо казали: «Як москаль допаде, то з сього гарного дому не лишиться камінь на камені!»

День 15 вересня став переломовим для Камінки-Стр., бо приїхав «начальник уезда» і перебрав урядовання від військових властей. Називався він Інокентій Яковлевич Корочанський, був перед тим житомирським поліцмайстром, міг мати поверх 60 літ, був високого зросту, добре збудований, мав ясне волосе і бороду на два боки після моди російських чиновників. Звичайно убирався в гарний черкеський мундур, прикрашений шпагою і кількома пістолями. На словах був дуже солодкий, хвалився своїм членством в «Галицко-русском обществе» в Одесі. З собою привіз цілу хмару жандармів, поліцаїв і тайних агентів. Дня 12 вересня зробив візиту о. Мих. Цегельському і обіцяв, що ні він, ні взагалі російські власти не будуть мішатися до церков і до віроісповідання. А при найближчій нагоді заявив о. Цегельському і Казановському: «Мы пришли освободить вас от германского и австрийского ига». На те відповів о. Цегельський: «Німці ніколи не гнобили нас, вони від нас далеко, а наш старенький цісар Франц-Йосиф мешкає у Відни та також не робить нам кривди. Ми масмо до діла лише з поляками, і самі з ними ладимо справи». На се начальник сказав: «русинам не будет ничего плохого».

Дня 21 вересня був празник день Рощества Пр. Богородиці. Досить багато народу зійшлося із сіл, хоч не так багато як звичайно. Були і сусідні священики. По Камінці крутилося багато москалів. Настрій був прикрий, бо наші війська віддалювалися вже над Сян, а вороги проявляли чимраз більшу буту.

Тимчасом «уїздні» власти почали урядувати на добре. Містечко переіменували на «Каменско-Струмилов», а самі отворили свої бюра в будинку місцевого суду. Зараз з самого початку знюхалися з москвофілами, оо. Яворським з Кривого і Діяковським з Полового, та й стали робити політику. Свою роботу почали від Стоянова. Там був парохом старенький о. Сохоцький, що, арештований за дзвонення, трагічно закінчив життя, не бувши ніколи москвофілом. На його місце став завідателем о. Зінкевич, місцевий сотрудник, що як полевий курат брав участь в серпні 1914 в битві під Камінкою, успів втечи перед полоном до Камінки, де переждав бурю, а відтак вернув до Стоянова. Вернути до армії не міг, бо всі шляхи були обсажені москалями. Він перший, мабуть, з камінецького повіту мусів стати до боротьби за гр.-кат. церков з відвічними ворогами. Уже у вересні появилися в Стоянові батюшки та й узурпували одну церков; другу церков св. Параскевії повелося. о. Зінкевичеви задержати. Першою роботою батюшок була відправа величавого поминального богослуження за душу о. Сохацького, а в проповіді визискано сю нещасну жертву помилкового арештування в поганій спосіб проти нашої держави. В день св. Параскевії бажали батюшки робити великий празник і сим разом зажадали від о. Зінкевича, щоби відступив церков св. Параскевії.

Уступаючи перед насильством, обіцяв о. Зінкевич, що відступить від 9 год. рано, а сам о год. 7 рано відчитав в сім храмі Службу Божу. Сим стягнув на себе лютий гнів батюшок і начальника уїзда, тому що, як вони казали, «помешал» їх богослуженню. Бо, після уставу православної церкви, не вільно одного дня правити дві Служби Божі у тім самим храмі. Отже, батюшки хоч-не-хоч мусіли обходити празник св. Параскевії у другій церкві. Однак по кількох днях приїхав до Стоянова «помощник начальника уезда» і суспендував о. Зінкевича ніби за те, що «бежал» перед надходячими в серпни «рускими войсками». О. Зінкевич взяв із собою ціду депутацію із своїх парохіян і поїхав до начальника уїзда. Сей привітав їх лютою лайкою так, що не було що говорити. Тому поїхали до генерал-губернатора до Львова і змогли переконати його, що о. Зінкевич не «бежал». Таким чином повелося удержати о. Зінкевича у Стоянові, а завдячував се головню більшости своїх парохіян, що любили і шанували його та не крилися із сею любов'ю перед москалями. Ще раз москалі усували о. Зінкевича з парохії, з якогось иншого приводу, опісля знов дозволили сповняти духовні функції, а в кінці літо 1915 вивезли до Росії.

Другою парохією, що перейшла тяжку пробу і властиво не піддалася, був Холоїв. По виїзді о. Петрушевича лиш 23 серпня 1914 опинилося се містечко без священика. В половині вересня явилися церковні провізори з Холоєва у о. М. Цегельського і просили надати їм священика, бо бояться, щоби «батюшки не захопили Холоєва»; вже тоді стали вони навідуватися до їх парохії. О. Цегельський, як декан, припоручив доїздити до Холоєва о. Гарухові з Незнанова, а відтак назначив завідателем Холоєва о. Романишина, сотрудника з Добротвора. О. Романишин швидко з'єднав собі нарід своєю ревною працею, однак довелось йому випити гірку чашу. Безнастанно слідило його уїздне начальство, три рази усувало його з парохії, чинило йому різні докори. А він боровся неустрашимо і найшов підпору у своїх вірних, що навіть посилали петицію до генерал-губернатора. Впрочім найкраще міг би се описати сам о. Романишин. 8 лютий усунув начальник уїзда о. Романишина зовсім, подаючи причину, що він раніше обняв Холоїв, ніж генерал-губернатор затвердив його.

Надійшов великий піст, а в Холоєві не було священика. Однак сусідні священики, як о. Гарух, о. Боднар і другі, доїздили пильно і заспокоювали релігійні потреби так, що щонеділі правилася Служба Божа. В березні на одну п'ятницю з'їхалось одного разу кількох священиків під проводом о. Цегельського, висповідали коло 500 парохіян, а о. Цегельський підніс у проповіді гарне поведення Холоївців і взивав їх, щоби так далі трималися своєї віри, як доси.

З кінцем великого посту появилсь в Холоєві молодий священик, свояк звісного о. Яворського, чоловік «русских убеждений» о. Копистинський. За протекцією о. Яворського затвердив його генерал-губернатор в протягу 3 днів на парохію Холоїв, тоді як інші священики ждали на подібне рішення 5 до 6 місяців. Своім нетактовним і прямо безбожним поведенням зразив собі відразу своїх парафіян. Послідні приходили до о. Цегельського з жалобами, що о. Копистинський не править в будні дні Служб Божих, хоч бере оплату, а лише в неділю виголошує при Службі Божій імена тих, що дали на Службу Божу (по звичаю батюшок), що скасував суплікації і майські богослуження, що псує молодіж, оповідаючи їй на своїм подвір'ю «масні» анекдоти і т. д. Розумієся, своєму деканови зовсім не представився, а стрінувшись з о. Казанівським в Камінці Стр., виговорював нісенітницї на Ексц. Митрополита, називаючи його «бувшим» митрополитом. Взагалі він, о. Яворський і о. Дяковський пересиджували в Камінці часто, забавлялися і нараджувалися там з місцевими чиновниками та й офіцерами, а свої парохії зане-

дбували. Дійшло до того, що навіть москалям деколи було забагато, як про се свідчить ось який факт. Одної неділі раненько, мабуть вже з весною 1915, поїхав о. Яворський на лови, вполював сарну і привіз коло 9 рано начальникові уїзда в дарі. Однак останній згіршився тим і сказав: «Батюшка, сьогодні воскресєньє, єдьте домой служити обедню».

Тим часом темні духи почали також в Камінці свою роботу. Дня 26 жовтня 1914 явився молоденький гімназист Красицький, син священника зі Львова, пішов до начальника уїзда, де наклеветав на о. Цегельського в підлий спосіб; хоч ніколи в життю не бачив його, а відтак ходив по міщанах, головно жінках, вивезених нашим правительством мужів, і старався переконувати їх, що о. Цегельський впхнув їх мужів в біду, бо доносив на них австрійським властям. Се було перше зерно, кинене москвофілами з заміром позбутися о. Цегельського, якого уважали вони і москалі сильною перешкодою у своїй роботі. Відразу не осмілювалися усувати, бо боялися несподіваного вражіння у парохіян, що з малим виїмком дуже шанували і любили свого пароха. І зерно, кинене Красицьким, не дуже приймалося, хоч успіло декого захитати. Красицький їздив відтак до сусідних сіл, Дернова і Соколі, де без обиняків ширив православно-московську пропаганду.

Рівночасно робив начальник уїзда свою роботу, пильно досліджував попередню діяльність о. Цегельського та й інших діяльних людей. Роздобув спис членів всіх місцевих українських товариств, зробив «пересмотр» Народного Дому, звідки велів усунути образ «В'їзд Хмельницького до Києва», мотивуючи, що се мазепинський образ, а крім того допитував мужиків і баб, що приходили в ріжних справах до уїздного начальства, про о. Цегельського. Між иншим допитував місцевого поліція Малиновського через кілька днів по 9 год. вечером солодкими словами і конечно хотів добути від нього зізнання, що о. Цегельський робив в серпні 1914 доноси на своїх парохіян перед австрійськими властями. Малиновський рішучо перечив, а одного дня не втерпів і сказав: «То не гарно, щоби я говорив на своїх людей», – і подякував за службу. Рівнобіжно з сими досліддами почав начальник уїзду висувати ріжні претенсії; першою з них се були відправи в царські дни богослужєнь. Вслід за тим мали прийти інші жадання. А з околиці доходили немилі вісти. І так довідалися ми про усування священників в Брідськїм і Жовківськїм повіті та про наїзд цілої хмари батюшок на сусідні села. Отця Гоцького з Колоденця вивезено на Сибір, о. Алексевица з Батятич і старенького о. Грушкевича в Куликові суспендовано. Першому закинено, що молиться на Службі Божій за цїсаря Франца-Йосифа, що звивав нарід до боротьби з москалями і т. д. Другого, мабуть, тому усували, що перед 40 роками утік був з Холмщини. Отець Алексевиц зазнав відтак багато прикростей від жовківського начальника уїзда, брусоватого Зубова, а навіть гр. Бобринський, опікун русофілів, погано обійшовся з ним. Відтак арештували його і вивезли в зимі 1915 на Сибір. В Жовтанцях на місці о. Ясеницького, що виїхав, осів батюшка домашнього походження, в Туринці, звідки наші власті вивезли о. Кокотайла, осів другий батюшка, а в Батятичах обняв парохію якийсь батюшка галицького хову на св. Миколая 1914 р. Розуміється, голосування не було, хоч про се широко писали москвофільські й російські часописи.

В падолисті явився в Камінці офіцер Трофановський чи Трохимовський і став приятелем Яворського і Діяковського та головною пружиною московсько-православної пропаганди. Хоч з роду «малорос», а навіть українець, як казав, дихав крайньою ненавистю до українства та й до гр.-кат. Церкви, на кожнім кроці поборював «Мазепинців», кпив собі з нашої мови і почав вести погану, підпольну агітацію против о. Цегельського, котрий не мав нагоди бачити його ніколи. Попри те всіх допитував за

сином о. Цегельського, послом д-ром Льонгином Цегельським, і слідив, чи не мають яких зносин із собою.

В грудні появилoся багато наших полонених в Камінці та й околиці і вернули до своїх домів. Російські жандарми виловлювали їх і вели до уїздного начальства. Начальник відсилав їх з жандармом до о. Цегельського з письмом, в котрім велів заприсягати їх. Полоненим казали москалі, що присяга є на те, щоби вони не втекли; між тим в тексті присяги не було мови про утечу, лише зміст її відносився до вірності «русскому царю» і його наслідникам аж до послідньої краплі крови. Отець Цегельський не хотів відбирати сих присяг, однак начальник дав наказ на письмі, що починався словами «По повелению г. генерал-губернатора». Треба було уступити тим більше, що запитаний о раду Всв. Митроп. Ординаріят відповів, що та присяга не має перед Церквою жадної ваги, бо відбувається під примусом. Перед кожною присягою поясняв о. Цегельський полоненим зміст присяги і клав натиск на се, що нашим цісарем є Й. В. Франц-Йосиф I і йому ми присягали, що присяга цареві се віроломство і т. д.

Внаслідок тих пояснень відступали деякі полонені від присяги, а жандарми лютилися за те і відгрожувалися полоненим і о. Цегельському. З камінецьких полонених майже ніхто не присяг, зате більше із сіл. Однак в деяких селах і містечках дуже добре держалися полонені, а найкраще із сіл Нивиць, Оглядова та містечка Топорова Брідського повіту. Полонених, що не хотіли присягати, забирали москалі на Сибір. Головним аргументом до присяги була для москалів теза, що Австрія вже ніколи не верне. Намовами до присяг вславився був також о. Яворський з Кривого і свого часу виголосив до полонених в Холоєві «пламенну» проповідь, повну наруг на Австрію так, що аж присутні москалі гіршилися. Але майже ніхто не хотів присягати.

Прийшов день св. Стефана. В Камінці виголосив о. Цегельський проповідь, в якій, нав'язуючи до мучеництва св. Стефана, закріплював парохіян до витривання у св. вірі. Ся проповідь викликала велике негодування серед російських чиновників і офіцерів; найбільше відказував Трофановський, а начальник уїзду виразився ось як: «Хитрий собі той декан Цегельський; лучше най би не говорив проповідей!» Того самого дня стрінула о. Сивенького в сусіднім Дернові немила афера також з нагоди проповіді. В сім селі, знанім з давен-давна з настрою і підбуренім Красицьким та другими «юношами і неюношами», стала вже від місяця дуже душна атмосфера. Люди говорили між собою про перехід на православ'я. А коли о. Сивенький говорив на св. Стефана проповідь на тему прив'язання до св. віри, перебив один селянин словами: «Отче, Ви говорите проти православ'я і русского царя!» В кілька днів потім приїхав чиновник з уїзду на слідство, яке провадив властиво против о. Сивенького. Однак на разі скінчилося на нічім. Лише агітація в селі ішла далі, поки на весну не скінчилася усуненням о. Сивенького і впровадженням батюшки.

В день Богоявлення Господнього 19 січня відбулося торжественне водосвяття з процесуальним походом через місто. Се була остання гр.-кат. процесія в Камінці, бо начальник наказав відтак всі дальші процесії. Офіцер Трофановський замовив умисно другу процесію, але вже проваджену батюшкою із сусідних Батятич. Солдати робили притім парад, а значна часть народу прийшла з Батятич до Камінки wraz з батюшкою. Тут треба ще додати, що не всі «Батюки»⁴³ пристали до батюшки. Многі з них не хотіли покидати своєї віри і ходили пильно на богослуження до Камінки. За те наражалися на крайні переслідування із сторони москалів і москвофілів. І так батятичський вїт,

⁴³ Мешканці Батятич.

що запродав був ворогам свою душу, обставляв в неділю раненько сторожу на всіх шляхах, щоби не пускали людей де сусідніх сіл, а передовсім до Камінки, до церкви, і гонив на богослуження батюшки. «Упорствующих» карали у всілякий спосіб, звичайно гнав їх на «Vorspan»⁴⁴. Однак вїта стрінула пізніше заслужена кара; на вість про здобуття Перемишля австрійцями помер з гризоти.

Коли вже так підміновано околицю, прийшла черга і на Камінку. В першій половині лютого післав туди Евлогій батюшку Панькевича з-під Житомира Волинської губернії. Він відрізнявся від інших батюшок і своїм культурним виглядом та поведінням, і своїм більшим образованием. По-українськи говорив прекрасно, однак про українство нічого не знав. Його установив Евлогій місіонарем на «каменско-струмиловській уезд», а в дальшій мірі «благочинним». Зараз по приїзді Панькевича привів його начальник до о. Цегельського і просив відступити стареньку церковцю св. О. Николая на православному богослуження для солдатів. На те запитався о. Цегельський, чому якраз до нього прийшли вони з таким жаданням, а от при дорозі є рим.-кат. костелик, майже ніколи не уживаний, може би там було свобідніше, бо церкви св. Николая треба часто для ужитку парохії. Начальника озлобило се, і він кликнув: «Що, костьол, ксьондз! Та то католики!» На те о. Цегельський: «І я католик». А начальник: «Ви католик! Я не знав, я думав, що ви, уніати, ближчі нам, православним, як католики». А о. Цегельський відповів: «Наша віра зовсім та сама, що у рим.-кат., лише наш обряд подібний до вашого». Однак мимо сеї розмови треба було відступити церков, хоч з певними застереженнями. В церкві почав батюшка живу агітацію. Солдати і жандарми звивали людей іти на його богослуження, але самі мало ходили. Перед богослуженням дзвонили довго і в дуже замітний спосіб, щоби звернути на себе увагу людей. Часто голосив батюшка проповіді, темою яких була Австрія, Рим, унія і «мазепинство». Одного разу сказав між іншим, що Ісус Христос старший від св. Петра і тому то православні вважають Іс. Христа головою церкви, а не св. Петра, як католики, або знов наводив аргумент, що св. віра вийшла з Єрусалиму, а не з Риму. Помічним батюшці був начальник уїзда, він передавав батюшці часто до роздачі між народ рублі «Галицко-руського общества», і сей мав таким чином знаменитий агітаційний засіб. Між тим в березні виїхав негайно батюшка до Росії, мабуть під впливом прогнання москалів з Буковини і польської Галичини. Його від'їзд приніс велику полекшу, бо агітація перервалася, щоби пізніше виступити знов в острішій формі.

Зближався Великдень. О. Цегельський тішився вже, що не буде московських загіт у сей Великий Празник. Однак у Великий Понеділок стрінувся з начальником уїзду, а сей заповів приїзд батюшки на свята. Ся вістка колола о. Цегельського болючо, бо готовилися нові неприємности. Надійшла прекрасна Великодня неділя. По приказу російських властей місто було прикрашене російськими хоругвами, начальник уїзду з чиновниками явився на воскресній утрени в міській церкві, але був лише коротко. Відтак всі вийшли з церкви і дожидали в місті, бо мав приїхати батюшка. Дійсно приїхав батюшка, але не Панькевич, лише Цурканович, родом з Буковини. Він переїхав лише через Камінку і поїхав до Соколів, де вже від осени агітував місцевий учитель Рудь, попіраний гаряче до 1914 р. староством і інспектором помимо протестів свідомих українців. Багато витерпівся парох Соколів о. Костюк цілу зиму і цілу весну, поки не усунули його, а на останку викинули з мешкання. І батюшка Цурканович осів в Соколів.

⁴⁴ Форшпан – надання гужових послуг власним транспортом (нім).

В Камінці минав перший день Великодня спокійно. Аж вечером почалося. Перед заходом сонця стали російські солдати вішати російські фани на входовій брамі до церкви св. Николая на знак, що другої днини, т. є. у Великодний Понеділок, буде там правити багюшка. Міжтим рано заповів був о. Цегельський свою відправу в церкві св. Николая на Світлий Понеділок. А тому, що вже був вечер і було давно по вечірні, тяжко було вийти із сеї колізії. Вечером прийшов заступник начальника з тим, щоби відступити міську церков батюшці, бо він довідався, що о. Цегельський має правити в церкві св. Николая. По довгих переговорах о. Цегельський згодився відступити церков св. Николая на 10 год. рано, бо не хотів пустити москалів до міської церкви. Другого дня правив о. Цегельський утрєню в церкві св. Николая, о. Казанівський в міській, а людям заповів о. Цегельський, щоби перейшли до міської церкви на Службу Богу, бо російські власти просили відступити від 10 год. рано церков св. Николая для солдатів, і додав, щоби не пхалися на солдатське богослуження, тим більше, що церковця св. Николая і так мала. В пів год. по сім заповідженню знали вже уїздні власти про се, лише зміст був перекручений в сім смислі, що о. Цегельський сварив на людей, щоби не ішли до батюшки. Тимчасом над'їхав батюшка Цурканович і правив богослуження в церкві св. Николая, на котре солдати і жандарми живо скликали людей. Місцевих було небагато, зате більше із сіл.

Зараз по Воскрєсенню, а може ще і під час свят, почалося в уїзнім начальстві слідство против о. Цегельського і о. Казанівського за великодню сповідь. Допитувано людей, що говорили священники під час св. сповіди, а головню розвідувалися, чи дають розгрішення людям, що крали і грабили при помочи солдатів в часі приходу москалів до Камінки. В сій справі переслухано двадцять кілька людей. Рівночасно появилася у часописи «Львовский Губернский Вестник» брєхлива стаття п. з. «По следам убийц», повна клевет і напастей на о. Цегельського. В сій статті змальовано яркими красками «звірства австрійцев» в серпни і верєсни 1914, арештування і вішання «русских людей», а головним виновником того всього названо о. Цегельського, пароха з Камінки-Стр., «ім'я якого стало пострахом в цілій Галицькій Русі». Далі розписуєся автор широко, що через цілий серпень 1914 р. перебувала в домі о. Цегельського австрійська жандармерія і поліція, на його доноси відбувалися суди на «русских галичан». І що завдяки йому повішено у самій Камінці 2 священників і 10 «крєстьян», а 10 священників і 120 «крєстьян» вивезено. Стаття, в якій не було ні слова правди, мала свою ціль; нею зверталося увагу «русских» властей на особу о. Цегельського, котрого доси не мали за що чіпнути, а годі було вирвати з Камінки відразу, не наражуючися на недовір'я народу.

В тиждень по Великодни з'явився в Камінці знова багюшка Панькевич і почав правити богослуження щонеділі і свята, а навіть і в будні дни в церкві св. Николая. Проповіди його, голошені чистою українською мовою, мали той сам зміст, що давніше, лише форма їх була остріша. Перед о. Цегельським звинявся, що не приїхав по своїй волі, лише приневолений Евлогієм, що загрозив йому відобранням парохії на Волини, коли би він не послухав його приказу і не приїхав до Камінки. Заразом в чорних красках малював положення духовенства в Росії. Поза церквою провадив Панькевич незвичайну живу агітацію. Помічним засобом були знов рублі, які він розсипав з поручення начальника уїзду між нарід в домівці начальства. Крім того спроваджено з Росії збіжжя і за безцінь роздавано між нарід. Головними збіжжевими «махерами» був батюшка Панькевич і о. Дяковський з Полового. Наслідки агітації проявилися, хоч в досить слабій формі, коли мова іде про саму Камінку. Від часу до часу уряджував батюшка процесії через ціле місто, в котрих брали участь начальник, його чиновники, офіцери і

солдати; коли ж о. Цегельський просив дозволу відбути процесуальний похід на гроби померших, відмовив начальник, кажучи, що губернатор наказав процесії.

В другій половині цвітня підіслали москалі одну збаламучену жінку до сотрудника о. Казанівського, щоби намовляла його до переходу на православ'я. Вона казала: «Шкода Вас, Отче, Ви ще молоді. Як перейдете на православ'я, то Вас зроблять парохом і деканом, дадуть Вам 200 рублів на місяць, дозволять носитися Вам по-давньому і правити по-давньому, навіть будете могли голити бороду і вуса так, що ніхто не пізнає по Вас, що Ви перейшли. А з о. Цегельським вже справа скінчена!» З обуренням відкинув о. Казанівський сю мерзенну пропозицію. Незабаром потім батюшка Панькевич стрінув о. Цегельського на улиці і став намовляти, щоби поїхав до єп. Евлогія, підчинився його влади, а за те дістане 250 рублів на місяць, деканство і золотий хрест: «Єп. Евлогій знає про Вашу ревність, – казав батюшка, – і йому дуже залежать на тім, щоби Вас приєднати!» Розумієся, відповідь о. Цегельського була ясна і рішуча. Між тим почали ходити слухи по Камінці, що небаром має наступити ув'язнення та вивезення о. Цегельського. Джерелом сих слухів був уїздний уряд. В тім самім часі явився у о. Цегельського також жандарм з припоручення львівської команди жандармерії і перевів слідство, причім сам робив дуже солодку міну і виказав незвичайно докладне знання камінецьких обставин з-перед війни, а спеціально знав докладно про борбу о. старинний цвинтар, який хотіли перед війною захопити в свої руки наші національні противники і з сеї нагоди поганими клеветами і брехнями напастував о. Цегельського по своїх «Wiekach» і «Słowach» і т. д.

В маю недобру кров викликали у московських кругах майські богослуження, які правили величаво оо. Цегельський і Казанівський перед гарно прибраним престольним образом Преч. Діви Марії. Взагалі всякі зарядження священників в церкві спричинювали негодовання уїздних чиновників і офіцерів. Одного разу напімнув о. Цегельський дівчата в церкві, щоби поводитися чемно на улицях і шанували свою честь, при чім ні словом не згадав про солдатів, хоч мав їх на думці. Однак ся пересторога викликала велике обурення москалів, а найбільше офіцера Трофановського. Такі негодовання і погрози чулося вічно, що кілька днів, і то зі щораз більшим степенуванням так, що положення ставало більше, ніж невиносиме.

А батюшка «подвизався» щораз завятіше, їздив на села, осадив якогось батюшку в Стрептові, а навіть підготовляв ґрунт в селах, де доси були москвофільські священники, що полишилися на своїх місцях. Так то навкруги Камінки затіснився обруч «православних» парохій. День 19 мая, т. є. уродин царя, визискав батюшка і начальник уїзду на те, щоби урядити велику агітаційну параду. Вже перед тим уфундував начальник «своїм коштом» каплицю на гробах поляглих москалів в сусіднім селі Руді. Ся каплиця сама собою була дуже гарна. (Не знаю, чи доси збереглася). Порішено посвятити її якнайвеличавіше. На чин посвячення мали приїхати генерал-губернатор Бобринський, єпископ Евлогій, а кілька процесій мало йти із сусідних сіл. Однак так не сталося, як ждалося. Через зближення австрійських військ до Сяну, генерал-губернатор і Евлогій виїхали до Росії, процесії відпали, а приїхав лише львівський губернатор Мельников і 4 батюшки, між ними Панькевич. В руденській церкві відправили Службу Богу і посвятили каплицю. День 19 мая оповістили святочним і людям наказували працювати.

Дня 20 мая батюшка Панькевич «бежал» в Росію і вже більше не вертав, а в Зелений Понеділок відправляв дернівський батюшка Службу Богу в церкві св. Николая. Се була остання відправа світського батюшки в Камінці-Стр. До діяльності батюшки Панькевича треба додати, що він заходився отворити школу в Камінці-Стр. під по-

кровом св. Синода. В сій цілі списувало начальство шкільний інвентар. До отворення школи не прийшло, бо наші війська перейшли Сян і боролися вже під Яворовом.

Кінець мая і місяць червень були дуже гамірні. Відбувалося славне російське «отступление» з Галичини. День і ніч їхали вози зі Львова, наладовані всяким добром. Тисячі і тисячі фір трену переїздили через Камінку до Росії. Відтак почали являтися цілі валки возів, наладованих людьми і пакунками. Коло возів ішли молодші чоловіки. Жінки, парубки і дівчата і провадили худобу. Були се різні люди. Одного дня їхали німецькі кольтоністи, вигнані москалями о 4 год. рано з-під Городка і Янова, другого дня таки наші селяни, вигнані на силу, а також були і такі, що їхали з темноти, втікаючи перед «германцями», про яких ширено між народом несотворенні нісенітницї. Камінецьку військову залогу скріплено. В половині червня утекли з Жовкви уїздні чиновники, добули трохи в Камінці і виїхали до Росії. Відтак приїхав російський шпиталь, найшло багато солдатів і офіцерів та й обсадили публічні і приватні мешкання. Цілий поліційний персонал (аж 30 поліцаїв з кінями) всаджено на обійстя о. Цегельського, а половину мешкання забрали російські офіцери, не питаючи зовсім о дозвіл.

В суботу дня 19 червня спровадився до дому о. Цегельського полковий батюшка, досить інтелігентний мужчина. Він жадавав від о. Цегельського, щоби відступив йому міську церков на неділю 20 червня – на богослуження. Хоч як опирався о. Цегельський, він не хотів уступити, а вкінці пішов до уїздного начальника і приніс від нього писемне припоручення відступити церков. І сталося так. Батюшка правив о 9 год. рано свою Службу Божу, а о. Цегельський по нім. Однак не довелося вже свобідно вернути домів. Даремно ждала родина вдома. Коли о. Цегельський виходив з церкви, приступив до нього жандарм і велів іти із собою до уїздного начальства. Там сказано о. Цегельському, що ще того самого дня його мають вивезти до Росії, як закладника. Те саме стрінуло рим.-кат. пароха о. Чирека, кількох урядовців і жидів. На великі просьби родини удалося виеднати дозвіл для о. Цегельського піти до дому в товаристві солдата з крісом на остро на обід і по річі. Але обіду не їлося. Паковано речі. Зійшлися різні люди з української інтелігенції прощатися, між ними о. Казанівський, а відтак також церковний провізор поважний міщанин Фандерис. Прикра була хвиля. Небаром прийшов другий солдат і велів привести о. Цегельського назад до уїздного уряду, не даючи докінчити пакування і давання останніх розпорядків. В уїзді замкнули о. пароха, а родину брутально розганяли. За помочию сильних старань родини і знайомих повелося видістатися о. Цегельському ще на пів години додому. Між тим вістка про те все рознеслася стрілою по Камінці. Коло дому о. Цегельського зійшлося дуже багато народу, щоби попрощатися з любим парохом. Плач і зойк розносився у повітрі. Навіть батюшка зворушився, вийшов до народу та й успокоював, дивуючися, що народ може так щиро любити свого пароха: се в Росії нечуване. Плачам і риданням не було кінця. Чути було голосіння: «Батьку наш, на кого нас лишаєш!» Відтак провадив нарід о. Цегельського через ціле місто аж до уїздного начальства; коли минали церков, знова далися чути плачі і голосіння. Коло уїздного начальства розігнали солдати нарід нагайками, не щадячи родини. За якої чверть години везли о. Цегельського wraz з рим.-кат. парохом Чиреком на однім візку, о який постарався останній. В противнім разі були би пігнали пішки, як се зробили з другими, напр., директором народної школи із Сільця Вергипорохом. Коли їхали попри дім о. Цегельського, задержалися, щоби взяти річі; при сій нагоді замахнувся солдат з нагайкою на жену о. Цегельського, що хотіла востанне попрощатися. Відтак поїхали в напрямі до Радехова. Там ночували. Опісля довший час пересиділи в тюрмі в Луцьку. Відси перевезли до Києва, де, мабуть, доси перебувають.

Між тим в Камінці пішли події бистро, одна за другою. Москалі спалили двірець, касарні, висадили залізничний міст на Бузі, підпалювали приватні будинки. В місті грабили жидів. З дня на день стріли ставали голосніші, далі чути було карабіни. В суботу 26 червня приїхав заступник начальника уїзду Максимчук до Камінки з Радехова, де «уїзд» вже від кількох днів сидів, щоби в неділю сповнити послідне насильство. По богослуженню прийшов він о 1 год. з інспектором російської поліції під міську церков, а за ним надійшло яких дві сотні козаків з фірами. В очах численно зібраного народа поздіймали козаки дзвони, кидали їх немилосердно на землю, розбивали на кусні і поскладали на фіри. Один дзвін був дуже старинний і мав гарний звук. Плачучий нарід розганяли нагайками. Коли ж о. Казанівський питався Максимчука, на що забирають дзвони, сей відповів з кпинами: «Беремо дзвони в Росію заховати перед германцями». Відтак пішли москалі під костел, здіймили і тут дзвони, але вже не було часу забрати. Треба було «бежати». Недобитки війська вже втікали бігцем, палили за собою мости на Бузі, а слід за ними почали летіти на Камінку австрійські шрапнелі. По півночи 28 червня з'явилася перша австрійська патруля.

В сім нарисі подано в'язку важніших фактів. Щоби змаловати докладний і вірний образ подій і життя в Камінці-Стр. у сім нещаснім часі, треба би хіба списати цілу книгу. Майже кожний день приносив щось гіркого, а вже ж вінцем всіх благодатей, які принесли нам наші «освободителі», було вивезення о. Цегельського. І вже півтора року мучиться бідний в'язень, не знати за які гріхи та за яку провину, в чужім краю, між чужими людьми, відірваний від своєї родини, від своєї праці, від своїх парохіян, *ad majorem Russiae gloriam!*⁴⁵...

VI. ВІДБРАННЯ УНІАТАМ ЦЕРКВИ В ЩИРЦЮ⁴⁶

Росіяни поставили собі засадою опанувати передовсім міста і містечка, щоби в той спосіб робити собі осередки своєї православної пропаганди і на села. Тим способом опанували вони Броди, Лешнів, Зборів, Щирець та заміряли відобрати Перемишляни, Золочів, Холоїв, Стоянів і Камінку.

Щоби бодай упозорити своє безправство поставили вони собі загальне, страшно несправедливе і кривдяче право, що там, де наш священик «бежал», там вони *per fas et nefas*⁴⁷ мають право давати свого священика, хоч би ні одна душа їх не хотіла, та хоч би наш священик утікав не з остраху перед ними, а з-під граду куль і шрапнелів, густо-часто примушений до того нашою армією. А коли до того наш священик в змислі наших русофілів був «неблагонадбожний», то хоч би йому духовна власть могла виставити свідоцтво найліпшого священика, найревнішого слуги Божого, все пропало! Нашого священика в найліпшій разі проганяли, пускали з торбами, з жінкою і дітьми, а коли і того було замало, то арештували і вивозили в «неісходімую Сибір».

Марку «неблагонадбожного» не так то трудно було дістати. Хто працював як голова тов. «Просвіта», «Сільський господар», голосував при виборах на українських кан-

⁴⁵ Для більшої слави Росії (лат.).

⁴⁶ «Нива». – 1917. – № 2. – С. 78-85.

⁴⁷ Правильно чи неправильно (лат.).

дидатів, той вже в очах русофілів був «мазепинцем». А коли ще до того наші власті превентивно арештували когось з прихожан «мазепинця»-священника, то вже – на думку русофілів – ніхто інший не був винен арештуванню, як «мазепинець» – священник!

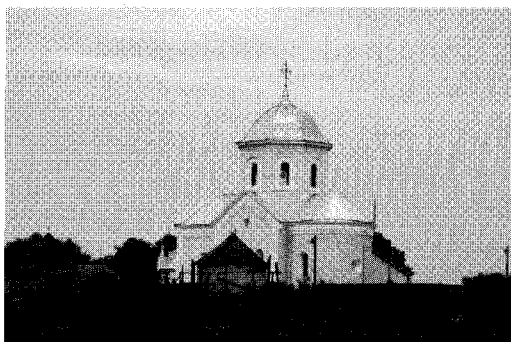
Таке було і в Щирцю. Жив був в Щирцю дяк Хомин, якого всі знали, як русофіла, бо він з тим зовсім не крився, особливо, коли підпив собі у Ханці.

Публічно тоді викрикував на українців та на свого пароха отця Михайла Баричка. Хоч нераз прихожани жадали від пароха усунення дяка, той все обстоював за ним та думав собі: «От старий, загонистий, нема чого противитись йому, ліпше ігнорувати!» І старий Хомин дякував собі спокійно аж до війни. Особа його, як рівно ж особа старшого брата Михайла Куриласа, теж завязаного русофіла, не могла не бути звісною місцевій жандармерії, тому їх обох арештовано і вивезено. Хто був сьому винен? Після «Прикарпатской Руси» Митрополит Шептицький і священники-мазепинці. Очевидно русофіли з Володимиром Теофіловичем на чолі мали в тім своє вираховання, а і арештування звальювали на плечі мазепинців, бо їм розходилося о те, щоби перед російським правительством показати себе за найлояльніших «істинно-руських», на яких російська адміністрація може опертись. А між тим фактом є, що між арештованими аж роїлось від українців. На чий же донос українці були арештовані?

Але лишім сумні рефлексії і вернім до щирецьких подій. Два факти вже маємо сконстатовані. По-перше: Щирець – се місто з гарною церквою на горі, яку здалека видно, особливо коли їдеться залізницею зі Львова до Стрия, якраз годилось на осередок православної агітації. Другий факт: парох Щирця о. Мих. Баричко, звісний зі своєї патріотичної діяльності, як ширій українець, був все сілпо в очах русофілів, отже, коли двох його парохіян арештовано за русофілство, можна було на нього вину за арештування звалити, Баричка усунути, а на його місце поставити православного батюшку. А щоб була «правна» (!?) причина до його усунення, то від чого ж славне, безправне право, що о. Баричко «сбежал».

Справді о. М. Баричко виїхав, але лише на час бою, який шалів якраз під Щирцем в страшний спосіб. Хто нині погляне на розвалену церков, спалене мешкання пароха, гору пориту шрапнелями і гранатами, той певно оправдає о. Михайла Баричка, що ратував своє життя і зовсім непотрібно не виставляв себе на певну смергь. Не минуло два тижні, як о. Баричко по тяжкім скитальстві, по прикрих переходах, головно від «своїх», вернувся до Щирця, щоби пити гіркий полин, який йому приготувала нещаслива рука Евлогія і його поплічники в Щирцю.

2 вересня був бій під Щирцем, а 18-го вже о. Баричко був назад вдома. І що застав? Цілий дім розбитий, все майно зрабоване. Двері від комнат, пивниці, стриху, кухні позабрані на окопи. Нема де скритись перед вітром, дощем, комнати застелені грубо соломною, занечищені, служили за хвилевий шпиталь. З конюшини і сіна ані сліду, дрова всі забрані до патичка. Пивниця розбита, дивани, лампи, начиння зрабоване, книжки порозкидані по землі, бюрко погаратане. З кухонного начиння і з шпижарні

Церква у Щирцю

ані сліду. Та нехай там! Як праведний Йов сказав собі о. Михайло: «Бог все дав, та ще дасть! Най буде ім'я його благословенне!» Та тут починаються душевні муки, страшні терпіння, які більше гризли, непокоїли, як втрата цілого майна.

Щойно приїхав о. Баричко на свої згарища, сів на клунку та гірко заплакав – в тім приходив паламар до церкви і віддає письмо від батюшки, писане олівцем чисто українською мовою, яке передаємо тут дословно з задержанням батюшкової правописи:

«Доношу до Вашої відомости, що на підставі розпорядження Львівського губернатора господина Мельникова, всі священники, котрі утекли в часі війни, не мають права вертатися в свій приход. На тій підставі прошу Вас, Отче, оставити приход до слідуєщого дня, т. є. суботи вечора. Временний священ. для Щирця й окрестностей отець ієромонах Іоанн».

Нема що робити! Треба іти до батюшки. О. Баричко переказав через паламара, що рано прийде з батюшкою видітись. Вставши рано, пішов о. Михайло на Службу Божу і по відправі пішов на вікарівку, де в порожнім мешканню сотрудника отця Ярослава Янкевича замешкав батюшка. Крім батюшки, застав о. Баричко ще уродженця Щирця Грицька Куриласа, що, прогнаний з української гімназії у Львові, чмихнув до Росії і там в Тулі скінчив свої богословські студії. Сей Гринько Курилас зараз по щирецькій битві приїхав конем з Любіня і тут став російським організатором православ'я, що йому легко удавалось, бо майже пів Острова (прилученого до Щирця) були кривні його батька Куриласа або рідня його матері, з дому Мокрої. До того надія безкарности за грабежі і грабунки робила своє.

Оба, т. є. батюшка і Гринько, прийняли о. Баричка стоячи. На столику лежала якась церковна книжка отворена, – видно батюшка ієромонах Іоанн обучав Куриласа до його будучого звання, бо вкоротці Курилас виїхав і за кілька тижнів вернув вже жонатим попом. Батюшка був молодий, рудий, якийсь Угророс. Показав своє «удостовіреніє», що є іменованій військовою властїю душпастирем на Острів і окресність, і заявив тепер усно, що на підставі розказу губернатора о. Баричко має забратись. На представлення о. Баричка, що в Щирци живе ще багато католиків, та що є друга церков, батюшка заявив, що тепер є «военное время» і треба послухати власти, а то буде біда – тюрма, Сибір! Опісля був ще настільки безличний, що зробив предложення о. Баричкови, щоби перейшов на православ'я. Але Курилас перервав батюшці, кажучи: «Е, шкода о тім говорити». Тоді сказав батюшка своє мудре слово: «Я не знаю, що з вами цар зробить і з тими, що не хочуть перейти на православ'я. Може вас всіх пішле на Сибір!»...

О. Баричко просив о. позволення⁴⁸ поїхати до Львова до губернатора шукати правди, але Курилас сказав: «Ідьте, але ви вже зі Львова не маєте чого вертатися, бо вам в Щирци мешкати не вільно!» О. Баричко примістив рідню в Писках (прилучених до Щирця) в школі, а сам поїхав до Добрян, звідтам по двох днях до Львова «шукати правди»...

В четвер дня 24 вересня почалась ті «хожденія по мукам» о. Михайла. Передовсім удався він до намісниківської палати. В коритарі було багато людей, що прийшли на авдієнцію та солдати з штиками не впускали. По якимсь часі вийшов штабс-капітан Гусарський і почав питати: «Ви к губернатору? Так ступайте в австро-венгерский банк». Товпа замегушилась та подалась в австро-угорський банк. Але там не прийняли, бо там поміщалось градоначальство, а губернатор таки на губернаторських валах, отже, треба було назад іти, звідки прийшов. Солдат не пускає, але радить просити офіцера, аби впровадив за собою. Справді вийшов в коритар якийсь рослий мужчина,

⁴⁸ Бо батюшка і Курилас справували рівночасно адміністраційно-поліційну власть і видавали людям перепустки. – Прим. автора.

з еполетами, ордерами. Приступив о. Баричко, представляєся і просить о інтервенцію, показуючи йому письмо від батюшки. Сей, коли лише почув, що се священик з Щирця, накинувся з брутальною лайкою таки на місци, на коритарі: «Я вас знаю, я бил в Щирце! Ви ізменник, ви враг русскова народа! Ступайте в Вену к сваєму германцу! Ви мазепінец, Ви праводір мазепінцоф! Ви указали Хоміна! Пайдьоте в Сібір!»

Вже по авдієнції та і по цілій правді! Оголомшений, прибитий вийшов о. Баричко з палати і по дорозі стрінув свого *socius a doloris*⁴⁹ о. Володимира Семкова, пароха Миклашева, також прогнаного росіянами з парохії, який також шукав правди і справедливости.

В п'ятниці пішов о. Баричко до св. Юра. Та тут о. офіціал радив самому за всім походити, отже, о. Баричко написав подання і з тим пішов ще раз до губернатора, вистерігаючись пильно, щоби не натрафити на того самого сердитого офіцера, що його так передше без переслухання лаєв і ганьбив. Втім надійшов згаданий вже Гусарський і оповістив просителям, що вже приїхав львівський губернатор Мельников і мешкає на разі в готелю Жоржа, отже, до нього треба іти з всіми справами. О. Баричко пішов туди. Мельников їв обід, але його ад'ютант сказав, що ся справа належить до уїздного начальника. Ним був гр. Ламбсдорф-Галаган. Той вислухав все, але відіслав до свого помічника, а сей відослав о. Баричка до Мельникова. Мельников знов вислухав все і відсилав таки до генерал-губернатора гр. Бобринського. На представлення о. Баричка, що в Щирці є дві церкви, тож коли одну взяв батюшка, то друга нехай йому останеться, і хто схоче бути православним, то буде мати свою церков, а хто католиком – то свою, Мельников сказав: «Ви оба там не можете бути, бо оба будете собі перешкаджати!»

О. Б. сказав дальше: «Але ж я не можу лишити моїх парохіян! Духовна моя власть наказує мені остатись!» На се вже з криком сказав Мельников: «Какая духовная власть?»

– Наша, – відповів о. Б. – Ми не узнаймо нікакой духовной вашей власті. Ми імеєм сваю духовную власть. Я нічого не магу сделать, – відвернувся плечима і вийшов, забравши зі собою подання до генерал-губернатора.

Терпеливий о. Михайло написав нове подання і знов посунув з ним до намісниківської палати. Подання се відобрав Гусарський і передав його в канцелярію для «особих порученій», себто до господина Глушкевича, пана над життям і смертю всіх мазепинців.

За рішенням ходив о. Баричко до тої канцелярії цілий тиждень день-в-день, поки накінець один з наших русофілів, які писали в тій канцелярії, не заявив йому, що «не разрешено!» На просьбу о. Барички, щоби йому се дати на письмі, сказав той сам: «Я вам ето лічно саабщаю!»

Зачались тепер різні інстанції через оо. Давидовича, Пакіжа та інших русофілів, та всі на ніщо придались, треба було вертати домів. А тут пропуска нема і треба було іти за ним до уїздного начальника. Тут якраз прийшов був свіжий донос від ширецьких руссфілів і начався «допрос». Сей зложений протокол треба було підписати, а на послідок приказано о. Баричкови ключі від церковної скарбонки віддати ширецькому «войтови» при свідках, який запечатає «казну» і предложить протокол.

Пропуск до Щирця дали, але о. Баричко сидів то в Добрянах, то в Гуменці, то в Сороках. Одного дня вечером вийшли до п. Стрільбицьких в Сороках застрашені п. Фітьо і дяк о. Баричка та розповідають, що нині самоходом приїхали зі Львова чиновники і шукали скрізь за о. Баричком, лазили навіть по стрихах, пивницях і прика-

⁴⁹ Товариш в нещастю (лат.).

зали о. Баричкови явитись на другий день до генерал-губернатора. Нема що робити, треба втікати, бо і так вже Куриласова розпустила по Щирци чутку, що о. Баричка вивезуть на Сибір.

Лугами, полями, болотами таки тої самої ночі втік о. Баричко в напрямі Комарна і так по добрих людях укривався аж до приходу наших військ. Щоби його не пізнали, запустив довгу бороду, купив цивільний одяг і так дожидав повороту нормальних відносин. Родина його бідувала в злиднях, в тривозі про мужа і батька, бо російські власти доконче хотіли дізнатись, де о. Баричко укривається. Щоби заманити о. Баричка, видав генерал-губернатор навіть дозволення на приміщення його в іншій парохії, тільки не в Щирци. «Разрішення» се звучало так:

«Военный генерал-губернатор Галиции Апреля 30 дня 1915 № 16148

Генеральному Викарию Львовской Епархии о. Белецкому

Не признав возможным допустить священника Михаила Баричко к исполнению обязанностей настоятеля прихода в с. Щирцах и Песках, прошу Ваше Высокопреподобие наметить для названного священника какой-либо другой приход вне пределов Львовского уезда.

За военного генерал-губернатора Галиции Свиты Его Величества

Генерал-майор Половцев. Начальник Канцелярии Крылов».

Але о. Михайло не дався підійти, тим більше, що се вже було по Горлицьким проломі, і небавом освободителі Галичини освободили нас від сього «освобождения». Але вернімся ще до Щирця та пригляньмось роботі батюшок та способам православної агітації

Отже, як вже вище було сказано, приїхав Гринько Курилас до Щирця на Острів до своєї матері в два-три дні по вступленню російських військ з Любіня. Замешкав у мами, де утворив свою прибічну раду з Куриласів і Мокрих, і зразу ж взявся за організацію громадської управи і православ'я. Клуб сей становили: гершт Іван Курилас-Гудзоватий, Михайло Яремків, Олекса Гнаткевич, два Ількови і пр., які всі виемігрували до Росії перед приходом наших військ.

Ся громадка заходила на хати людей і вимушувала у них підписи за «батюшкою». Люди втікали від них, ходили заулками, боками, поза городи і, не хотячи з ними стрінутись та ходити там, де батюшка відправляв богослужіння, ходили до сусідних церков, щоби там брати участь в католицькій відправі. Людям страшно докучувано, висилано на «форшпани», насилано на їх хати солдатів, яких мусіли годувати, а всі русофіли були від того вільні. Окремими вартами обставляли вони дороги, щоби завертати тих, що йшли до сусідних сіл на відправу, висмівали їх, прозивали і жаден москаль, жаден козак, жаден Черкес чи Донець не був так лячний та страшний, як місцеві ренегати.

По великодни батюшка Курилас замінявся і пішов до Розвадова коло Миколаєва, а до Щирця прийшов інший яничар ренегат Велигорський з Буковини. Втікаючи з Щирця, обрабував він долішню церков, в чім йому помагала згадана вже шайка. Батюшка забрав три чаші, пушку на найсв. Дари, срібну кадильницю, Євангелія, требники, три дорогі фелони, три дальматики і гроші.

Аргументи «переконуючі», якими воювали батюшки проти нашої віри, були:

1. Треба вернутись до православ'я, бо це є наша прадідня віра, і ми від неї відступили тому 200 літ.

2. Треба ходити до «своєї», «нашої» церкви, розуміючи під тим будинок, бо се великий неспасенний гріх покидати «свою» церков, на яку складали гроші або самі прихожани Щирця, або їхні батьки і діди. На що шукати других церков, коли є своя церков!

3. Ісус Христос носив бороду – дивиться на образ, – і бороду носять православні священники.

4. Уніати роблять звичайного чоловіка «святим», називають «святим», почитають як «святого», а прецінь ми молимося о отпущеніі гріхов його!

5. Ті аргументи підпирала і апровізація⁵⁰, отже, мука, сало, гроші, обітниця поділу ерекціональної землі, бо мовляв «батюшка» має високу пенсію (100 рублів в місяць) і землі не потребує, і треб від людей брати не буде, як уніатський священник!

Нерозбірчиві се аргументи, але на безхарактерних русофілах робили своє сильне враження. Все ж таки більшість населення заховала свою віру і з радістю повітала прихід наших військ, а з ними і свободу своєї Церкви і своєї прадідньої віри. 21 червня 1915 відправив о. Мих. Баричко торжественне благодарственне богослуження в міській церкві з подякою за освободження Щирця від «освободителів».

VII. МАРТИРОЛОГІЯ ЛЕШНЕВА БРІДСЬКОГО ДЕКАНАТУ⁵¹

Містечко Лешнів є положене в Брідськiм повіті, 18 км на північ від Бродів, недалеко Берестечка. Містечко старинне, колись вільний город, побудоване шляхтичем Лешньовським і наділене многими привілеями. Положене воно над річкою Солонівкою. Ціле оточене старинним валом, на півночі – монастир Бернадинів, оточений валом і баптами. Від півночі заслонюють містечко досить високі вапнисті горби, 384 м високі. Населення переважно українське (в 3/4), головню наші давні міщани. Бєсїда, як взагалі на Волищині, дуже чиста і гарна, посїдаюча ще старинні форми. Нарід дуже релігійний, щиро до св. Церкви прив'язаний, а при тім патріотичний. Здавня трудилися там ревні священники, як Ганкевич, Шанковський, два Лотоцькі, отець і син, Онишкевич і другі, а також були там патріоти-учителі, як Ростікус, Сохацький, Бічай, Врецьона. В парохії плекано давня гарний церковний спів, ще від незвісного монаха о. Висаріона початий, а удержуваний дальше згаданими вище учителями. Ще нині є кілька понад 70-літніх стариків, що визначаються знанням церковного ірмольогійного співу, о гарних старинних напївах. Через се витворилось в парохії много характерних людей, що працювали з посвяченням для Церкви і парохії, так що в останних двох десятиках літ докупили для християнської громади понад тисячу двїста моргів сіножати і ліса, а до 300 моргів докупили поодинокі люди для себе (за б. п. о. Евгенія Лотоцького і за теперішнього пароха о. Герасимовича).

До парохії належить ще село Піски, оригінальне тим, що не має корчми, а попри се має людей дуже працювотих і запопадливих, котрі в прив'язанню до св. Церкви Лешнівцям не уступають. В 1903-1905 рр. обі громади побудували з добровільних датків величаву муровану церков.

Та в шаліючій світовій війні судилось Лешневови і його мешканцям понести великий і тяжкий хрест.

---

⁵⁰ Забезпечення продуктами.

⁵¹ «Нива». – 1917. – № 3. – С. 106-115.

Вже положення Лешнева є так нещасливе, що туди провадить одинока суха дорога з Росії до Бродів і через Лешнів, Станіславчик, Топорів, з твердині Ровно аж до Красного. І якраз сю дорогу вибрали росіяни, щоби сфорсувати перехід до Бродів і Красного і в початках в 1914 р., і тепер. Зараз по розпочаттю війни 6 серпня 1914, вже 8 серпня зведено битву в Лешневі, і о 6 год. вечером російські війська обсадили Лешнів. Все населення схоронилось в лісах за Пісками над Стиром, уносячи з собою те, що попало під руку в останній хвили.

Та вже сей перший наїзд показав, яка доля чекає нашу св. Церков. Вже тоді поставлено довкола Церкви понад 300 коней, і занечищено цвинтар, хоча в місті і поза містом є много розлогих вигонів. Майно о. пароха розграблено, порізано коров і свині, коні одні забрали, другі без упину запрягали і знищили. В хаті все їстівне забрали, а много понищили. Порозбивали всі замки, а навіть перечитали всю кореспонденцію, так що третього дня, коли о. парох хотів вертати домів і вислав післанця, запитали його знічев'я: «А твой батюшка українець?» Коли ж післанець-своєк се потвердив, відозвався генерал, спочиваючий на ліжку: «Ну да, да, Мазепінець». А втікаючи по 14 днях в Росію, умістили вуглем на стіні таку напись: «Стыдъ православному батюшкѣ ширить раздоръ между великой и малой Русью...» та «Тебѣ первому шесть пулей послать».

Коли ми вернулись домів, цілий Лешнів виглядав як одна гноївня, а довкола церкви були стирти гною.

Між тим по кількох днях надтягнула знов російська навала, десятки тисяч перемашерували через Лешнів, несучи з собою знищення. Місцевий о. парох дістав між тим позволення від Екск. Митрополита поїхати до дітей до Львова і повернув по кількох тижнях вже по зайняттю Львова.

А вже тоді заінтересувались російські власти нашими церквами, хоча сусідні священики і місцевий латинський заступили о. пароха, так що потреби духовні парохіян не терпіли ніякого ущербку. Коли о. парох вернув, з'їхавсь там з приставом Проценком, котрий привітав о. пароха словами: «От казали, що вас нема, а ви есть». Ся перша візита відбулась зовсім благополучно, відай була інформаційна. Між тим обняли батюшки церкви в Бродах, Боратині, Наквашу, Попівцях, де викинули старенького москвофільського діяча, звісного о. Еффиновича, що відказався прийняти православ'я. Опісля витягнули руку по Лешнів. Цікаве, що якраз сі місцевости мають гарні, нові муровані церкви...

В першій половині жовтня приїхали в гостину до о. пароха Герасимовича два батюшки, один з них Никольський з Берестечка, благочинний, другий з Києва, відай проповідник о. Шавельський. Перший з них промований з дяка, другий мав духовну академію. «Хочемо оглянуть церков...», – зарекомендувались вони, полишаючи звичайне представлення. Оглядали довго, випитувались про богослуження, обряд, ризи і т. д., будову церкви, дотацію та порівнювали з тим же в Росії. Цікавий епізод приключився при огляданню Євангелія. Євангеліє се перепачкували люди з Берестечка в 1875 р. до Лешнева, коли там нищено з заведенням православ'я дотеперішні уніатські книги церковні. На Євангелію була і дедикація. О. Никольський завважив і, усміхаючись, каже: «Ов, а се що свідчить?» – а о. парох відповів: «О правді».

В помешканню побачив київський гість портрет Екск. Митрополита Шептицького і по довшій на ту тему розмові, не могучи оборонити вивезення, тим більше, що о. парох був наочним свідком всього у Львові, закінчив: «Ну ему нічево не будет, ми сво аташльом в Рим». Доперва після обіду вияснилася ціль їх приїзду. Почали запрошувати о. Герасимовича до Почаєва: «Вот приїжджайте, ми вас пасетілі, там Архієрей

сам, скучаст, познакомітесь, а после перейдьте в наше...) – а о. Герасимович закінчив: «Або ви в наше...», – і все закінчилось сміхом. При дальшій наляганню на о. Герасимовича звинився той же, що боїться виїжджати за границю.

Було се в понеділок, а вже в суботу розійшлася вечером алярмуюча вість: приїхав якийсь російський місіонар відбирати на другий день церков. Місіонар заїхав зразу до одинокого москвофіла селянина Хміляра, котрий перед війною повернув з Америки, а тепер москалі зробили його вїттом, а опісля пішли до учителя Василя Романова, дотепер «przujęmnego w obcowaniu»⁵². На щастя був там один з академиків і чув привітання місіонаря, як пізніше показалося, Аркадія Осталовського. Вступаючи в хату з вїттом, сказав він: «Ви знаєте ціль мого приїзду. Але що ж вас двох замало, навіть якби було п'ятнадцять, то ще мені мало». Потім допізна всі три нараджувались. Та вже і се була цінна вказівка для нас. На другий день по Богослуженню, поки о. Аркадій сидів між селянами, а потім в захристії, вїт з земськими зігнав людей до школи. Поважні господарі відрадили парохови, о. Герасимовичеви, іти до школи, кажучи, що то післанець до них, а вони знають, що йому відповісти. Може в годину опісля прибіг один з них і повідомив, що при голосуванню всі відкинули російське православ'я, але тепер просять прийти, бо вїт почав тероризувати. Коли о. парох ввійшов, говорив якраз вїт свою грізну бесіду про мазепинців. О. парох поздоровив присутних словами: «Слава Ісусу Христу!» – і нараз наступила велика констернація⁵³. Вїт гаспадін Хміляр замовк, а тоді о. парох промовив ось-так: «Прийшов я до вас, мої парохіяни, щоби вас повідомити, що коли я ще виїжджав зі Львова, то вже тоді оголосив там губернатор свободу віри кожному чоловікові. Ще хочу вам пригадати, що наші австрійські закони наказують віротерпимість і пригадую вам, що було описано в газетах, що десь там покарали в'язницею тих, що насміхались з жидів, як молились над водою. Тому, тим більше тепер, захочіть віротерпимість і стережіть ся що-небудь сказати на російську віру. А впрочім учив я вас, учили мої попередники, котрих так ви любили. Маєте свободу совісті і після неї віддавайте».

На те встав о. Аркадій і, гикаючись, почав поясняти, що ввійшло прошення до Архієрея Евлогія від тутешних людей, отже, Евлогій вислав його на балотіровку. На те люди закричали: «Хто вносив?», – але о. Аркадій не знайшов відповіді. Відбулось знова голосування, однак ніхто не підніс руки за рос. православ'ям. Тоді о. Аркадій почав поясняти, вїт Хміляр почав знова свою промову, але на протест о. пароха мусів перервати і приступлено до третього голосування з контрапробою. Але і тепер не удалось, і солдати вигнали людей домів. Справа на якийсь час утихла. Але вже 29 жовтня приїхав пристав Проценко вдруге і почав робити якесь слідство. Але коли зібрав 94 господарів до школи, всі підписались, що з о. пароха вдоволені під кожним оглядом, і Проценко, прийшовши до о. пароха, впевнив, що вже тепер буде спокій, але радить перейти на православ'я, бо о. парох має в Бродах много ворогів. Се він думав про ту компанію, про котру писав б. п. Павлик в своїй «Брідській Одисеї».

І дійсно. Тепер почалась робота з долини, котру повірено вїттови Хміляреви. Таку пароль видали вже в Києві наші «бжеавші» москвофіли в брошурі, яку довірочно для «русской» армії надрукували: «А українських батюшок по селах оставити місцевим старостам, себто вїтам, котрі з батюшками вже сами упораються».

Перш усього зачав Хміляр тероризувати людей за нібито крадені річи. Але вже вкоротці показалося, що при нападі 8 серпня 1914 р. самі російські війська все по-

⁵² Приемного у спілкуванні (пол.).

⁵³ Збентеження, розгубленість (пол.).

нищили. У селян ніяких речей не було. Тому скінчилось на грозьбах і страшенню, але відступників від віри вїтг Хміляр не здобув, і коли приїхав Проценко і спитав, кілько має на православ'я – Хміляр міг сказати тільки, що «може буде і одинадцять»...

Тоді почав вїтг Хміляр розвивати терор в другім напрямі. Перед війною була в Лешневі сторожа пожарна «Січ» потрохи уніформована. За тими то уніформами та їх властителями почалась ревізія. Знова протоколи, грозьби, позірні арештування, щоби нарід став податливіший. Але і се не з'єднало поклонників для православ'я.

Згодом почав староста Хміляр виконувати терор і в інших напрямках. Опікунів взивав до складання рахунків з майна сиріт, там сварились супруги, він взяв сторону одного з них, там знова набив нагаєм довжника, чому не віддає другому довгу, в сусіднім селі набив поважного господаря нагаєм за межу, одну жінку Н. Г. набив нагаєм на голі п'яти за те, що обстала за вірою. Одного страшив Сибіром за те, що перевіз через Стир нашого утікаючого лянштурміста, другого знова, що є військовий, отже має йти в плін і т. д., в безконечність. Нарід ходив як в гарячці, непевний завтра, слухав зневаг і на свою віру, і на свій нарід без кінця. Однак все те не довело їх до цілі.

Тоді рішилась русофільська рада в Бродях на ділання згори. В другій половині падолиста подїставали всі священники з деканатів брідського, залозецького, лопатинського і підкаменецького (коло 90 священників) ось таке запрошення: «Ваше В. преподобіе! Не могучи, задля воєнних занять, лично посїтити Ваше Впр., чого не залишу вчинить при найближчій случайности, маю честь пригласить на понедїлок до Бродів для наради над деякими урядовими справами. З високим почитенієм. Кульбїцький». Запрошення по-українськи, тільки що давньою етимологією. Та вже пару день перед тим розноситься вість, що до Бродів приїхав Евлогій, звїсний Бобринський, Дудикевич, та що зготовлено йому браму трїюмфальну і що батюшки з Евлогієм відправляли в нашої церкві молебен, в котрім брали участь і наші два священники, Мриглодович і Сухаровський. В'їжджасмо згаданого понедїлка до Бродів і справді поражає нас коло церкви трїюмфальна брама з написом: «Вїтай, Високопреосвященнїйший Архіерею!» Зацеміло коло серця, кожний подумав: «Невже ж зачинаєся?» – Перед очима станула мимоволї хвиля з перед десяти літ, коли то в 1904 р. тисячі народа вітали нашого дорогого і любого Архипастира Ексц. Митрополита Шептицького в трїюмфальнім походї при його візитації брідського деканату. Станула перед очима і Хоїмщина, і Підлісся, і Біла Русь!... Вітанють нас від'їжджаючих і українці, і поляки, стискають руки, без слова, без жесту, самі очі говорять. Всі відчувають се одно, що хвиля рішаюча.

Входять в салю брідського маїстрату всі наші священники запрошені; майже всі явились. Якраз відбуваєсь читання присутних, читає начальник уїзда Кульбїцький і вітає всіх поданням руки. По сконстатуванню числа присутних зачинає він промову такого змісту, що з причини, що декотрі священники споминають ще цїсаря Франца-Йосифа, «что не должно быть», він спросив всіх на нараду і просить, щоби се оставити, а також приказує, щоби не споминати Папу Римського і Шептицького, бо він в'язень, отже, не може бути поминаний. Своє жадання попер, відчитуючи письма губернатора, в котрім однако ж говорилось лиш о Цїсарю. Його виводів присутні не дали йому навіть докінчити. Зчинився гамір, всі зачали голосно протестувати: «Як то, прецінь маємо свободу віри, Папа Римський є голова нашої Церкви, ми не позволимо на подібні жадання, ніхто не має права зборонювати поминання Митрополита Шептицького і т. д.»... Так що десять хвиль слова не мож було промовити, а Кульбїцький стояв збентежений і безрадний. Коли утишилось, наступили офіціальні протести. Впр. о. декан Витвицький заявляє: «Догмат о первенствї Папи Римського є основою нашої гр.-кат. Церкви, тому

ми рішучо протестуємо проти подібного жадання». Подібно заявляє о. Дорожинський з Висоцька, додаючи, що «ми маємо свою Консисторію і без її рішення в справах Церкви, віри і обряду не можемо нічого змінити, ані ніяких приказів відбирати». – «Так їдьте в Консисторію», – відрубав Кульбіцький. Подібні заяви складають і другі священники, о. декан Каранович з Николаєва, Мінько з Шнирева, Бутринський з Черниці і другі. О. Громадка з Ляшкова просить о видання письмених наказів, але нач. уїзда Кульбіцький перебиває: «Вот я сказав і імієте бумагу». Зголошуєся до слова і о. Сухаровський з Конюшкова, що в суботу вже разом з о. Мриглодовичем правив молебн з Евлогієм і батюшками. Але ледве промовив: «Отці, я би радив...», – заглушено його мову окликами: «Ми вашої ради не потребуємо!» Тепер забрав голос Кульбіцький, і реасумуючи все, предкладає балотіровку, т. є. голосування над тим, чи оставити богослуження як доселі, чи викинути дотеперішні поминання, але додає: «Отци, я саветую, даби Ви не пратівілись уряду, бо кагда Ви будете протів уряда, так уряд будет протів вас». Предложено, що хто є за удержанням дотеперішнього поминання, той зволить встати. Встаємо, всі оглядаються довкола. Здаєся всі встали, встав і о. Сухаровський, що під час сього гаряче диспутував з о. Герасимовичем. Та не всі, остав сидіти один старенький о. Мриглодович. Думаємо, не дочув, підходять, питають, чи не зрозумів, та, на жаль, чуємо відповідь: «Як перейти, то перейти». Та страшну кару післав Бог небавом. По пару тижнях занедужав, викинуло боляк на ногу, відобрало мову, і ще перед Рождеством Христовим станув апостат на суд Божий.

Одразу ж по голосуванню начальник уїзду попросив солодко кожного поданням руки і опустил салю, заповідаючи, що пришло «пріказ».

Нагоду тих зборів хотіли деякі священники використати для наради над положенням, се пропонував о. Мінько, але слабпі духом і убіжденіями почали нарікати на Консисторію, що вона вже не існує, так що о. Герасимович був змушений пояснити, що так не є, що він був до послідньої хвилі у Львові, аж коли вивозили Ексц. Митрополита Шептицького, що той же передав справи Церкви в руки Впр. о. Офіціяла Білецького, що Консисторія згуртувалася, урядує і що з повним довір'ям можемо дивитись в будучність, бо справи Церкви, мимо всього, мають своїх оборонців. Та до нарад уже не дійшло.

Між тим Евлогії очідав наших священників, що ось-ось прийдуть зложити греміяльно «*homagium*⁵⁴», такі були певні нашого заячесердя. Та Бог кермував інакше. Лише пару москвофілів пішли звітатись з Бобринським і Евлогієм, котрі сього дня увільнили кілька соток наших плінних домів в надії, що з вдячності будуть піонерами православ'я. Але як оказалось пізніше і сі надії завели.

Се рішуче становисько нашого духовенства дуже роздратовало рос. начальство. В кілька день опісля раненько вже завітав до о. пароха Герасимовича в Лешневі Проценко і почав представляти, що його справа стоїть плохо, а показуючи на маленьку 6-літню донечку сказав: «Ратуйте отсю маленьку, в неї ж матінки нема, а що буде, як вас заберуть?» На те заявив о. парох, що до сього, що він доси потерпів, коли Бог зажадає, він радше пожертвує ще і дітей, але віри не змінить. Проценко склонив голову, а в очах блиснула сльоза: «То я вам посовітую ось що, – каже по хвилі, – ви напишіть листа, що перейдете тоді, як Галичина остане під Росією, а я, вірте, нікому, в запечатанім конверті передержу. Щоби лиш Евлогії знав».

⁵⁴ *Homagium, hominium* (лат.). – в середньовіччі церемонія символічного характеру, яка означала офіційне визнання васалом певної особи за свого сеньйора-сюзерена; присяга, яка оформляла укладення цього васалітету; також прийняття зобов'язань на себе новозавойованими територіями. Кардинали складають гомініум новообраному папі.

О. парох усміхнувся і каже: «Добродію, ви ж укінчений богослов, отже-ж обіцяти, однаково що і зділати...» Попрощались, та ще й на прощання каже Проценко: «Поминайте, батюшка, у ваших молитвах Тихона». Він звався Тихон.

Точно в неділю по сій візиті, дня 13 грудня 1914, явився у о. Герасимовича жандарм Мокшин зі Щурова з вітом і увідомив, що «па висшому пріказу» йому віднімається приход. О. парох жадав письмєнного рішення, мотивів, однак все надармо. Тільки усно заявив, що се тому, що виїхав до Львова, а коли о. парох виказався відпусткою на письмі від Ексцеленції Митрополита, тоді додав жандармський: «Та ви враг русского народа, на вас в Бродях віговорівують даже, что ви падстрекаете народ, как би я его праследіл, так вам нет места в целой Галиціе». Годі було спорити. Треба було підписати розписку, що зістав повідомлений. На відходнім додав ще жандарм: «А ти, староста, сматрі, даби батюшка в церковь не вхаділ!»

На св. Николая храмовий празник в Лешневі і день Ангела о. Николая. Люди поїхали до нач. уїзда, щоби позволив бодай сусідньому священникови правити, але той відмовив. Зате рано на св. Николая прийшов віт Хміляр до о. Николая, пожелав з днем ім'янин, та при тім силою, мимо протесту о. пароха, взяв ключі до церкви. А з Берестечка вже ждав о. Никольський з людьми, числом пару соток, щоби заокупувати церкву. Сумний був празник. В церкві правлять батюшки, повно людей з Росії, а свої парохіяни, що власною кервавицею сю церков будували, ходять попід церков плачучи. Коло 10 год. над'їхав звісний атец Клубок з жандармами на Службу Божу, котрі хвалились, що якби батюшка був не дав ключів, були б зразу ж вивезли в Сибір. На Службі Божій віт Хміляр і учитель приступили до причастя. Вилізло шило з мішка.

Дня 23 грудня поїхав о. парох до Бродів з жалобою до нач. уїзда Кульбїцького. Але по довшій розмові дав йому той до пізнання, що се все зорудовано у Львові, натякнув на Дудикевича і дав йому пропуск до Львова. Рівночасно остерегли о. пароха приятелі, що в уїзді вже є наказ вивести його в Сибір, отже, не радять вертати до Лешнева. Так і сталось. Лешнів остав без священника, а діти о. пароха остали в дома без батька.

Начався для Лешнівців ще тяжчий час. Ціле Рїздво без відправи в церкві, а тут лишень серед небезпеки можуть люди поїхати до сусіднього села. Місцевому лат. священникови заказали рос. власти піклуватись греко-католиками. Віт не позволяв сусіднім священникам ані сповідати, ані хоронити людей. А все, щоби змусити людей попросити о російського священника. Але мимо того не йшло. Противно. Люди внесли прошення через Митр. Ординаріят о допущення назад до парохії о. пароха, але відповідь не надходила. Три місяці вже люди жили без священника. Серед того приїхав до Лешнева якийсь Федьо Яцишин, вигнаний учень з Бережан, вивчений вже на батюшку, вдерся до церкви, забрав антимінс з головного олтаря і повіз до Почасва. Та Бог покарав його одразу ж, бо занепав на тиф так, що міг явитись аж перед Великоднем. Тоді ввійшов знова насильно в церков і викинув Найсв. Тайни з дарохранительниці. На заміт дякуючого господаря Данила Мельничука, що се тяжкий гріх, сказав: «Я маю своє». Так само насильно зачав відвідувати греко-катол. парохіян з молитвою перед Великодніми святами. Але многі хати застав зачинені, що вправляло його в скаженість, так що зневажав всіх і вся, і Церков кат., і о. пароха, і людей. Бували відважні, що ставали в дверях і заявляли: «Тут мешкають католики» (Л. К. – Н. П. – Д. М. і другі). Мимо всього, люди приступили до св. Сповіді в сусідних священників катол. або в костелі. Щоби людей змусити ходити на російське богослуження, заборонено виїжджати на друге село, а з костела виганяли солдати одної неділі греко-католиків нагаями. Рівно ж і дітей о. паро-

ха не оставив батюшка в супокою. Все нападав, упоминаючись о церковні річі, котрі жертводателі позабирали домів, не хотячи віддавати на рос. богослуження.

Також дяка Стефана Клепарчука переслідували тяжко, а в самі Великодні свята побив його війт Хміляр, кум і колись приятель, тяжко по лицю за те, що ходив з хрестом до греко-католиків і не хотів співати в церкві з батюшкою.

Так само ув'язнено і побито 75-літнього ревізора Льва Колодзінського за те, що не хотів співати в церкві. Так само і другі селяни і селянки діставали нагаї за неходження на російські відправи, мусіли копати тижнями рови або їздити на підводи. Навіть правника 4 року Івана Ганчарика вислав війт яко фірмана за кару на підводи.

Прийшла Велика П'ятниця. Зігнали нагаями трохи людей, особливо дітей. Батюшка дав людям плащаницю, а usługуючий братчик показав йому монстранцію. Не розуміючи обряду, обносив батюшка порожню монстранцію без агнца на обході в П'ятницю і на воскресній Утрени, а люди шептали довкола Церкви: «Нема Ісуса Христа між ними...»

Між тим парохіяни зібрали кільканадцять сот підписів і внесли знов до Консисторії прошення о надання кат. священика, коли не дотеперішного о. пароха, то сусіднього о. Василя Павулу. З тим приїхали вони до Львова. І сталось чудо, губернатор віддав парохію Лешнів о. Павулі. Коли той же явився в тій справі у начальника уїзда, тоді вже камер-юнкера Євреїнова (бо Кульбїцький пашол в дуракі), той привітав його ось якими словами: «Їдьте до Яцишина, нехай вам віддасть церков, але се не легка справа, бо то з ваших (себо галицький руський). Коли не схоче, приїжджайте до мене». – Так і сталось. Яцишин заявив імпертиненцко⁵⁵, що його обходить лиш Евлогій, котрий йому дав церков, і тому не віддасть ключів. Не було ради, о. Вас. Павула поїхав вдруге до начальника уїзда. Сей дав йому письмо до жандармерії до Щурович. Означеного дня приїхав о. Павула, приїхав і жандармський. Зібрався і народ, кілька соток голов і ждуть. Та жандармський зробив вперед нараду з війтом і учителем, а опісля покликав до себе на послухання місцевих трьох академиків. Почав їх ганьбити, грозити, а побачивши зібраний народ, вибіг на двір з нагаєм і почав парити немилосерно по головах і плечах з криком: «Ви – бунтівники, мазепинці, я вас всіх постріляю». Народ розбігся, побитий до крови.

Серед того прийшов о. Павула до жандармського, але сей крикнув роз'юшений: «Я вас не требую». І так все покінчилось, а за кілька день дістав Митр. Ординаріят ось таке нове рішення: «Потому, что о. Вас. Павула имеет свой собственный приход Белявцы, патому не могу ему отдать прихода Лешнев, который отдается русским». А о. парох Герасимович дістав таке рішення на свій рекурс: «Священнику Николаю Ив. Герасимовичу можно надать иной приход вне уезда Бродского, потому что пребывание этого священника в уезде Бродском считаю нежелательным. Бобринский».

Між тим відносини в Лешневі ставались щораз тяжчі. Народ не хотів прийняти православ'я, за те гнали його на підводи, до ровів, до робіт і т. д. Грозили виднішим селянам, грозили і малолітнім дітям о. пароха, що, мовляв, через них не хотять люди прийняти рос. православ'я і не ходять до церкви. А коли дітей о. декана Іванця з Ременова вивезли в Сибір, о. Герасимович, побоюючись о подібну судьбу своїх шіст'ятьох діточок, казав їм рідну хату покинути і приїхати також до нього до Львова.

Батюшка Яцишин лютився, кидав в проповідях шляками і ріжними назвами на людей, на Церков катол., але і палець Божий був вже над ним. Упав Львів, а з тим впала

⁵⁵ Нахабно (пол.).

страшна тривога на право- і цареславних. Грабуючи майно Церкви, забрали дзвони, чаші, фелони і в червни спаслись бігством в Расею. Однак лінія станула на Бузі. Тоді вернулась та страшна трійця, батюшка, вїйт і учитель, і думали зажити наново давним життям. Привезли і церковне майно, окрім дзвонів церковних. Та незабавом, коли втікали вдруге, не мали вже часу забрати церковного майна. Тільки батюшка обрабував о. пароха, попродавши кресценцію⁵⁶ з його поля.

Москвофіли утікачі

Та чаша горя Лешнева не була ще сповнилась. Прийшов сьогорічний відворот, а лінія перейшла і через Лешнів, і через Піски. Люди розбрелись, дехто в Імнді, дехто валяєсь по світі без даху, а деякі остали і на місци. Та чи на місци, коли і донині там грають гармати. А може і знова несуть хрест від цареславія?

VIII. ВІДБИРАННЯ УНІАТАМ ЦЕРКОВ У ЛЬВОВІ⁵⁷

Очевидною річчю було, що і в самім Львові, де була в «Русском Народном Совете» протиукраїнська і протикатолицька кухня, не обійдеться без нахабности Евлогія у відбиранні церков греко-католикам. Адже відобрання львівських церков відбилось би сильним відгомоном по цілій завойованій Галичині, воно навело би страх на «упорствующих» священників на провінції, і ті вже або не спротивлялись би видачі церкви батюшкам, або – ще ліпше – щоби не бути позбавленим прихода, зробили б своє «прийдіте поклонимся» Евлогію і опісля називалось би перед світом, що «сілою атторженне от православной церкви – теперь любовію саєдніняются с Ней».

Та на свою біду, Евлогій таких «упорствующих» застав у самім же Львові в парохам львівських церков: Успенської і Преображенської. Оба вони (о. крил. Василь Давидяк і о. сов. Іван Давидович), хоч самі москвофіли, але при тім ширі і явні ка-

⁵⁶ Вирощений врожай.

⁵⁷ «Нива». – 1917. – № 5-6. – С. 198-212.

Народний дім у Львові

толики, боронили своїх церков і своєї пастви перед хищним вовком, який то лестиво, то грозьбою хотів зломити їх опір. Лестиво піддобрювався до них Евлогій, бо з нагоди свого побуту у Львові в грудні, запросив до себе всіх священників «русско-народной партії» на чай, на якій підлещувався до них та піддобрювався, щоби їх загнати у своє стадо. На його солодкі і приманчиві слова зловились лише сотрудники Преображенської Церкви Сваричевський і Тягнибок, які потягнули справді у тамтой бік... Все проче духовенство, хоч випило чайок з сладчайшим сахаром та наслухалось ще солодших слів Владики, на удочку Евлогія не пішло... Вищою була для них свята присяга зложена при рукополаганню на вірність Святійшому Отцю, дорожчою для них була св. католицька віра, як вигляди на камілавки, нагрудні протоєрейські золоті хрести і мітри, приемнішою назва «упорствующих», «фанатиків», «папістів», як клеймо «Юдів-ренегатів». Біда лише в тім, що обі церкви мали нещасливих запроданців за своїх коляторів⁵⁸ та патронів Церкви. Так Совіти Ставропігії, як і «Народного Дому», пішли під команду Дудикевича і на перегони просили Евлогія о «ощасливлення» їх церков присутністю і відпавою Владики. В «Народнім Домі» атец Іван Костецький і пок. адвокат Лев Павенцький мали бути тими, які побивались за сим і переперли на Совіти внесення о відступлення церкви Евлогієви⁵⁹. Доволі того, що «Прикарпатская Русь» (ч. 1491 з 18 грудня) з великою радістю писала: «К царскому дню (св. Николая) приехал вчера во Львов к своей пастве (!) Высокопреосвященный Евлогий, архиепископ Волынский и Житомирский. В этот свой приезд владыка, по приглашению советов Ставропигийского Института и Русского Народного Дома, будет священнодействовать в Преображенской Церкви и в древнейшей святыне Галицкой Руси – Успенской

⁵⁸ Особа, яка внесла кошти на спорудження церкви, або її нащадок; поміщик, власник села або міста, що мав право вибирати/рекомендувати священника на парафію.

⁵⁹ На засіданню «Нар. Дома» пок. Павенцький так запалився до православних, що на спокійні річеві аргументи опозиціоністів, головно о. Вол. Гургули, щоби не відступати церкви православним, бо «Нар. Дом», як колятор, не мав до сього права (подібно, як не мають до Церкви права польські поміщики-колятори, лише вірні, лише прихожани) крикнув: «А до чорта нам тогда церкви!»... Сим богохульним окликом його згіршилися многі совітники, але церков більшістю голосів таки відступили. Сам же Павенцький в півтора місяця по тім історичнім засіданню помер дня 2 лютого 1915. – *Прим. автора.*

Церкви, ктитором которой был русский Царь Феодор Иоаннович⁶⁰. Архиерейское богослужение в день тезоименитства Государя Императора состоится в Успенской церкви в 10 ч. утра. После обедни будет отслужен молебен, окропление войск свяченой водой и военный парад на Подвалье. В воскресенье 7 декабря архиерейское богослужение состоится в 10 ч. утра в Преображенской церкви».

Ясно, отже, що ні парохі сих церков, ні паства не просили о сі богослуження, а лише патрони, колятори, які робили се з політичних зглядів та егоїстичних міркувань, щоби показати перед своїми службодавцями, що не дармо їх кормили рублями за пропаганду царе- і православія в «Подъяремной Руси». Але ідім за порядком, церква за церквою і так обговорім передовсім:

1. ЗАМАХ НА УСПЕНСЬКУ ЦЕРКОВ

Перше схизматицьке богослуження правилось там з нагоди «отпівання тіла» генерала от інфантерії Роде. Генерал Роде був тим, який першим увійшов з російським військом у Львів і взяв його в посідання на Личаківській рогаці від президента Тадея Рutowського. Він перший видавав всі прикази, поки не обіймив граф Шереметев воєнного губернаторства. Роде поспішив з військом далі, однак, в п'ятиденній битві під Городком ранений смертельно шрапнелем, помер. Тіло його зложено тимчасово в підземеллях Успенської церкви, а похорони його відбулися в православній церкві св. Георгія при Францішканській улиці якраз в неділю. А що православні не мали ще часу устроїти собі своїх церков⁶¹, тому від воєнного губернатора прийшов писемний приказ о год. 11 в ночі, щоби «представить церковь для православного

богослужения в 8 часов утра». Богослуження се дійсно відправив воєнний протоєрей о. Мурин, наш галицький уроженець. Перед силою приказа о. парох Давидяк мусів уступити і відправити богослуження наше о 10 год. по православнім богослуженню.

Друге православне богослуження відбулось, як вище сказано, «по приглашению совета Ставропигии» в царський день, дня 18 грудня. Але не правив його владика

⁶⁰ Отже, ктиторство царів було претекстом до відправи в Успенській церкві. Але як увійшов Евлогій до Преображенської церкви, якої ктитором був покійний австрійський Цісар Франц-Йосиф I і цілий уніатський галицько-український народ, який складав свої лепти на ту церкву? Але, чи вовк, вдершись в стадо, питає, чия вівці власність? Або, чи вони його потребують? Адже сам Спаситель сказав, що вовк не дверми входить, а вікном влезить! – Прим. автора.

⁶¹ «Эвакуационная часовня» на головнім двірці у Львові і «манежная часовня «Утоли моя печали» в касарні інвалідів при улиці Клепарівській устроєні zostали пізніше. – Прим. автора.

Евлогій, лише настоятель посольської церкви в Константинополі архимандрит Ювеналій при співучасті о. М.А. Стельмашенка, директора гімназії в Києві, і о. В. Митроцького, члена Государственной Думи. Евлогій був сам на богослуженню і сказав собі по Службі Божій «сердечную и горячую проповідь»; але правити не міг, бо мав такий пех, що спізналися його архієрейські ризи і не прибули поїздом на час. В своїй проповіді висказав Евлогій надію, що «скоро Червоная Русь с Державной будет не только в национальном, но и в религиозном единении»...

Герб Ставропігії

Третє богослуження відбулось там в неділю о розслабленім, яко богослуження за ктиторів і благодітелів Успенської церкви, між якими є много православних, а до того і царі, а яке знов мав відправити владика Евлогій на запросини совіта Ставропігії, зглядно Волод. Дудикевича, який потягав совітом, як маріонетками, і пхав бідних «совітників» щораз гірше в цареславне болото. О богослуженню тим завідомив сеніор Ставропігії Цирик пароха о. крил. Давидяка одразу ж по повзятім рішенні на совіті, а той віднісся до Митрополичого Ординаріату з проською о інструкції. З огляду на се, що Ставропігія, і так непевна щодо своїх католицьких переконань, могла би евентуально відмовою церкви більше огірчитись і зразу ж заявити своє приступлення до православія,

рішено піти опортуністичною дорогою і піти на уступку, богослуження призволено, але під услів'ями, що се не преюдикує⁶² на будучнісг жадного права православним до сеї церкви, що має бути лишений час на католицьке богослуження і в проповіді не сміють нарушатися віра і почуття католиків. Ловкий Дудикевич дістав за посередництвом сотр. о. Романа Красицького спис молодшого братства ставропігіяльного і кожному з них лично під окремою адресою вислав «приглашеніє» на се богослуження. Адресник був ще з давніших літ, де многі померші були ще, як живі, невичеркнені, і так Дудикевич втяв штуку Чічікова з «Мертвих душ» М.В. Гоголя, що то скуповував собі померші душі. Мимо таких чемних запросин майже ніхто з наших міщан-братчиків, ані міщанок не пішов на солодкі запросини, а церков заповнили лише маститі і солдати.

Але опортунізм на ніщо не придався, бо на внесення Дудикевича совіт Ставропігії прийняв був на своїм «обціім собранію» в Томину неділю рішення якнайскорше скликати нові загальні збори, щоби на них проголосити офіціальний перехід на православ'я. Та до сього собранія не прийшло, бо горлицький пролом наполошив москалів зі Львова, а з ними і наших ренегатів-москвофілів.

2. ВІДОБРАННЯ ПРЕОБРАЖЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

Успенська церков стара та невеличка, то й не дуже там лакомились на неї схизматики, але так посісти величавий «Преображенский Собор» при Краківській улиці, то таки їм сильно усміхалось і таки сього силою допняли.

Перше богослуження відбулось там в неділю по св. Николаю. Архієрейські ризи з Почасва наспіли вже, отже, богослуження відправив Евлогій в сослуженню архи-

⁶² Тут: не набуває в подальшому законної сили (лат.).

мандритів, настоятеля печерської Лаври о. Паїсія і настоятеля посольської церкви в Константинополі о. Ювеналія, члена Госуд. Думи о. М.В. Митроцького, настоятеля львівської Георгієвської церкви о. протоєр. Венедикта Туркевича, ренегата о. А. Яворського і кількох дияконів. По Євангелію першу проповідь по-українськи на євангельську тему проголосив о. Вен. Туркевич, а по Службі Божій сказав своє слово владика Евлогії в великоруській мові. Зміст його проповіді (прецінь не для агітації, а чисто як історичний документ, ілюструючий нахабність православного владика, був поміщений в нашій церковній, поважній часописи «Ниви» минулого року між нашими «Матеріялами», та впав жертвою прокураторського олівця, тому її вже не подаємо, а скажемо лише, що чейже більшої, скажیم лагідно, «некультурности» годі собі подумати, як коли Евлогії увійшов до нашої католицької Церкви і, не перебираючи в словах, старався її очернити, оклеветати. Годиться тут нагадати проповідь нашого Преосвященного Андрея в Успенській, своїй католицькій Церкві, в якій завзизав свою паству до береження власної віри, не ображаючи ні словом православної віри, а за неї зістав вивезений в Росію, – а тут приїхав Евлогії до чужої католицької церкви і став нас визивати, і клеветати на нашу Церков. Культура то є панська річ – тому не кожний її має...

Перед Різдом Христовим дістав Митроп. Ординаріят пізним вечером від генерал-губернатора графа Бобринського письмо з приказом відступити православним Церков Преображення Господнього на два дні Різдвяних Свят. Митр. Ординаріят під приказом уступив, і православні відсвяткували в нашій Церкві свої богослуження.

Та як Німець каже: «Mit dem Essen kommt der Appetit⁶³». Небавом, перед самим Йорданом дістав офіціал нове письмо сього змісту:

*«Срочно! Начальник штаба верховного главнокомандующего
2 января 1915 № 1255.*

Ваше Высокопреподобие!

В заботах об удовлетворении духовных потребностей частей Российского воинства, имеющих пребывание в городе Львове, военная власть постоянно встречается с затруднениями, проистекающими вследствие малой вместимости Православного храма во имя св. Георгия. Мне не нужно, конечно, разъяснять Вашему Высокопреподобию какое утешение может представить молитва, особливо в переживаемые дни великих праздников, обильному числу исповедующих Православную веру, ныне лишенных этой духовной радости.

Вам и самому угодно было пойти навстречу в этом деле и предоставить Преображенский Собор для православного богослужения 24 и 25 декабря. Однако, единичные, и потому редкие случаи возможности использования просторного храма не могут удовлетворить многочисленной паствы нашей, а грядущие праздники Св. Крещения и дни Великого Поста заставляют уже ныне озаботиться окончательным разрешением вопроса о предоставлении Преображенского Собора или Успенской Церкви на время военных действий для постоянного Православного богослужения.

Не сомневаясь в истинно-христианском сочувствии Вашего Высокопреподобия делу удовлетворения духовных потребностей православных прихожан, прошу Вас незамедлительно уведомить Галицкого военного генерал-губернатора, который из двух храмов этих будет уступлен распоряжением Вашего Высокопреподобия для нужд

⁶³ Апетит приходить з їжею (нім.).

Православной Церкви. Благоволите также срочно сообщить о Вашем решении и мне, дабы я мог доложить о нем Августейшему Верховному Главнокомандующему, так как Его Императорское Высочество близко приемлет к сердцу потребности русских воинов.

Поручая себя молитвам Вашим

Н. Янушкевич».

Так, отже, коли не удалось ані добровільно, ані лестию втягнути наші львівські парохії в православ'я, пішов натиск з гори, і то від самої воєнної квартири. Мимо заховання чемної форми, тут не поставлена альтернатива «дай або не дай», тільки «дай той або той храм, а ні то силою відберемо оба». До того знай, що справою сею живо інтересується ніхто менший, лише сам грізний Николай Николаевич!

Церква Преображення ГНІС

Зійшла консисторія і рада в нараду, що робити. Стало на тім, що уступлено Преображенську Церков⁶⁴ під тими услів'ями: 1) лише на дванадцять Празників Господських; 2) господарем в церкві має бути таки уніатський парох о. Іван Давидович; 3) проповіді православних батюшок не сміють ображати почуттів католиків, як се зробив нетактовний Евлогій, використовуючи воєнний час для гонення уніатської церкви, ругаючи нас в нашій власній хаті; 4) на відправу уніатських богослужень мусить бути все найдений догідний час; 5) відступлення се не преюдикує православним ніякого права, бо воно розумієть лише на час війни.

Але ті застереження (хоч як були природні, самозрозумілі і не тяжкі) не подобались штабови Николая Николаевича, бо отсе перед самим святом Трьох Святителів явився ад'ютант гр. Бобринського князь Трубецькой з порученням від генерал-губернатора: «Немедленно по важным делам явиться у Их Сиятельства». О. Офіціал на другий день зголосився о авдієнцію⁶⁵, і другий ад'ютант князь Кочубей

⁶⁴ Причина, чому уступлено Преображенську, а не Успенську Церков була та, що наколи відступиться їм просторнішу Церков, яка до того має менше прихожан, бо далеко більше прихожан належить до Успенської, то вже може дадуть собі спокій з дальшими реквізиціями Церков. А так то і ту візьмуть, і ту заберуть!... – *Прим. автора.*

⁶⁵ Була се перша і послідна авдієнція о. Офіціяла у Бобринського. Ще в жовтні, коли батюшки забрали нам церкву в Бродах, Щириці і т. д., о. Офіціал зголосився до Бобринського о авдієнцію, щоби особисто представити, що діла нового правительства ідуть в прямо протиположнім напрямі до оголошеної свободи. Бобринський не прийняв, бо о. Офіціал не зголосився о авдієнцію в день скорше, а коли о. Офіціал прийшов на другий день на зголошену аудієнцію, Бобринський десь виїхав, як казали ад'ютанти. Опісля казав Бобринський адвокатуви д-ру Івану Антоновичу Добрянському: «Чего он (т. є. Білецький) у меня хател, я ему ясно вьсо написал в письме». Був

сказав, що Сіятельство вже дождають о. Офіціяла. Коли о. Білецький ввійшов в авдієнційну комнату, сказав Бобринський: «Маю вам сказати дуже немилу вістку, а то по порученню генерального штаба мусите віддати Преображенську Церков цілковито православним». О. Офіціял став просити о відміну сеї постанови, бо се церков парохіяльна, і коли православні її відберуть, то наші греко-католицькі парохіяни будуть позбавлені своєї церкви. Умильна просьба о. Білецького зм'ягчила серце Бобринського, і він обіцяв зателеграфувати до генерального штаба о полишення уніатів бодай в комірнім в сій Церкві, а тимчасово призволив, що парох сеї церкви о. Давидович увійшов в переговори з православним батюшкою, що обняв сю церков в посідання.

Видобрання сеї церкви може була друга рівна прикра хвиля, як вивезення нашого возлюбленного Архіерея. Коли на сесії консисторській о. Офіціял присутним совітникам оповідав о своїй авдієнції у гр. Бобринського та про се, як він просив його не відбирати нам сеї церкви так, «як ніколи в світі о нічо ще не просив», заплакав достойний старець... Всім нам стали сльози в очах і довший час ніхто не міг промовити з жалю та розпуки ні слова. Сльози сі хіба тяжким каменем упали на совість Евлогія та його поплечників, наших національних і віроісповідних ренегатів.

Але спротивлятись було годі! І так наш Найсолодший Ісус Христос, в найсвятіших Тайнах утаєний, пішов з головного престола на бічний лівий престіл, наші богослуження відправлялись або рано або тиха Служба Божа о 12 в полудне, страстні Евангелія читались о год. 3 по обіді і т. д., і православні мали платити за зужиття електрики, свічок, вина, риз і т. п. Що така симбіоза була лише пониженням церкви, то о тім нема що й багато говорити. Бідні католики сторонили вже від сеї церкви, а навіть свято Йордану, яке постійно в тій церкві обходиться, сього року зістало перенесене до Успенської Церкви, і звідам відбувся процесіональний похід на водосвяття до Ринку. На Йордан мав приїхати Евлогій до Преображенської Церкви, але не приїхав. Мабуть, зіпсувало йому гумор письмо, яке вислав йому о. Офіціял у відповідь на його пастирське послання (рівно ж в «Ниви» сконфісковане тамтого року, хоч було поміщене не для пропаганди, а для своєї історичної вартости), бо якраз тоді назвав він перед одним кореспондентом сю відповідь «странною по формі и содержанию», а вдруге Евлогій, мабуть, боявся, що обхід сей без процесій і співів не вдасться, і уніатський Йордан притрмить богослуження відправлене навіть його «достойною» особою.

І справді наш Йорданський обхід вийшов сього року на славу. Синьо-жовті стяги через плечі (як звісно, після москвофілів знам'я мазепинства) так і мерехтіли на безчисленних молодцях і дівчатах, несучих процесію, і велика товпа беруча участь в водосвяттє, свідчила о тім, що багато ще треба буде катування, насильства, терору, підступу над католицькими почуваннями, щоби їх видерти з сердець українських Львов'ян!

По утечі пароха о. Давидовича з москалями (до якої змусив його нещасний підпис на чолобитній телеграмі до царя при вступленню москалів до Львова, а до якої приневолив Дудикевич всіх членів москвофільських обществ або і без їх відомости і призволення се зробив), обняв завідательство сеї церкви о. Николай Герасимович, прогнаний москалями парох Лешнева, а по того ж повороті на свою парохію, о. д-р Константин Богачевський. Коли ж сей відійшов на полевого курата до війська, обняв завідательство о. декан Іван Олесницький, виселений парох Переволоки Буцацького деканату і веде його донині.

се натяк на письмо Бобринського до Ординаріату, щоби священники наші не важились споминати австрійського цесаря при Службі Божій та не нападали на «господствующую» православну релігію, хоч de facto таких напастей ніде не було. — *Прим. автора.*

Незабутня і торжественна була се хвиля, коли по утечі москалів перед торжественною Службою Божою, відправленою Всв. о. Офіціалом, перенесено назад нашого Ісуса з бічного престола на Його давнє місце на головний престіл. Під час сеї Служби виголосив о. Микола Герасимович прегарну проповідь о значінню сього свята обняття в своє посідання відобраної москалями Церкви, а численно зібраний народ плакав сльозами радості і вдячності за вибавлення нас від царського іга.

3. ВІДБРАННЯ ЦЕРКВИ НЕПОРОЧНОГО ЗАЧАТТЯ НА СТРИЙСЬКІМ ПЕРЕДМІСТІ

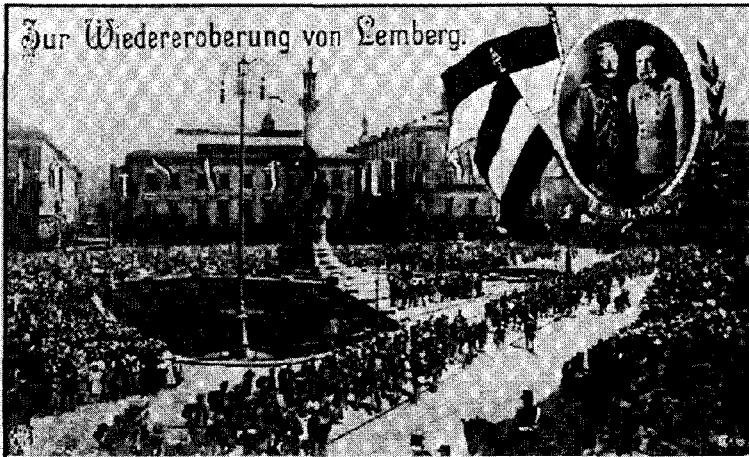
Як звісно, церковцю сю, поставлену лептами цілого українського народу Галичини на ґрунті, заінтабульованім на «Народний Дом» у Львові, відобрав той же від СС. Василяннок, використовуючи мертву букву закона в судовім процесі, ще перед війною. Василянки, прогнані тоді зі своєї церковці, забрали з собою все, що не було «*pagel und mauerfest*⁶⁶», отже: образи, утвар церковну і ризи, і лишили «Народному Дому» лише самі стіни. «Народний Дом», почувачи себе під москалем знов при власти, зразу ж без повідомлення пароха Успенської Церкви, до якого ся церковця належить, та без повідомлення Ординаріату видав зразу уніатови, москвофілови, деканови о. Т. Мерені, а опісля схизматикам, а

Евлогій осадив там ренегата Тягнибока, який при тій церкві був ще перед війною приходським уніатським сотрудником. Митрополічий Ординаріат письмом датованим дня 2 лютого протестував в Совіті «Нар. Дома» проти загарбання сеї церкви. Але вмiсто, щоб дістати сатисфікцію і зворот Церкви, Митроп. Ординаріат дістав письмо від «Нар. Дому», щоби негайно приказав СС. Василянкам віддати образи, ліхтарі, дзвони, фелони і т. д., які ще за австрійських часів Василянки, випроваджуючись, забрали, бо се була «неотъемленная и неоспоримая собственность Народного Дома». Коли Василянки добровільно всеї утвари не віддадут православним, то грозив католицький священник о. Кастецкий, якого опутало чисте «мракобісіє», «гражданскими и административными властями». Митроп. Ординаріат, бажаючи сю немилу справу розв'язати якнайзгідливіше і найліпше для обох спірних сторін, предложив «Нар. Домови» мировий суд. Але «Народний Дом» відкинув сі мирові предложення і через свого члена Совіта о. крил Мартина Пакіжа загрозив, що до трьох днів свою погрозу відобрання всіх речей переведе. Було се в п'ятницю рано дня 10 червня, коли мене стрінув о. Пакіж перед святим Юром і оповістив мені волю і постанову «Народного Дома». На се я сказав о. крилошанинови: «Цікавий я лише знати, хто буде ту погрозу виконувати, бо сеї ночі утекли до Росії о. Іван Костецкий, його зять суддя Николай Третьак, секретар «Народного Дому» д-р

⁶⁶ Юридичне поняття, яке стосується майнових питань і визначає у нерухомості стіни та усі елементи, вмуровані у стіни чи прикріплені до стін, наприклад, вмуровані сантехнічні труби та електричні проводи. Це поняття грає особливу роль у спадкових справах, а також у питаннях страхування майна.

Василій Лагола, совітник Луцик і другі члени Совіта». Крил. о. Пакіж не знав о тій утечі нічого і тому почервонів зразу, опісля поблід і став мене питати, чи се дійсно правда, що я кажу. Се була дійсно правда, бо перед зближаючимися австрійцями цілий москвофільський штаб сеї ночі удрал в Росію. В неділю вечером виїхав і о. Пакіж на схід.

Вступ австро-угорських військ до Львова, 22 червня 1915 р.

4. АПЕТИТ НА СВЯТИЙ ЮР

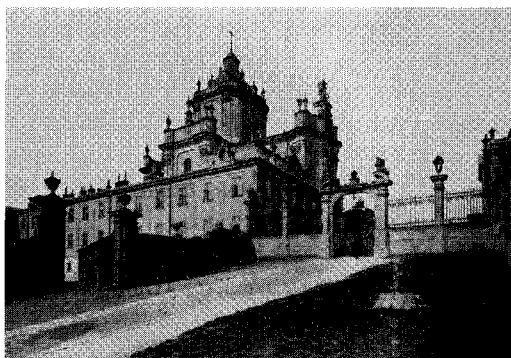
Була якраз сесія консисторська в четвер, як на автомобілі заїхав Владика Евлогій, невеличка фігура в окулярах з посохом (як тамбур при військовій музиці) в руках, з прот. Чуркевичем під святий Юр, щоби оглянути церков і зложити свою візиту о. генеральному Вікарію. Церков св. Юрія йому подобалась, а побачивши високо амвон, питався впроваджуючих його, чи митрополит Шептицький також з амвона проповідає? Очевидно, що так собі у своїй думці думав, як то він також буде мусів вилізати на амвон, коли вже святий Юр стане кафедрою.

Небавом опісля прийшло дві дами з Червоного Хреста з листом від архієпископа Евлогія і з проською, щоби о. генеральний Вікарій Білецький призволив батюшці перед Теревовельською Матір'ю Божою відправити молебен. О. Офіціал листа від Евлогія не отворив, щоби не бути в колізії відмови Евлогієви, а сказав, що має доволі своїх священників, які можуть жаданий молебен відправити. Дами перешептались поміж собою і згодились на се предложення. Молебен відправив архикатедральний вікарій о. сов. Дикий, дами помолились і були дуже вдоволені з відправи. Підступ Евлогія не удався.

Щастям можна назвати, що о. Офіціал все урядував в митрополичій палаті на долині, бо коли-б не се, то Евлогій по вивезенню Архієрея був би певно митрополичу палату обняв по воєнному праву яко *res nullius*⁶⁷ в своє посідання, з чим він впрочім не таївся. А так під час свого побуту у Львові мусів Евлогій мешкати в приватнім

⁶⁷ Річ без господаря (лат.) – в юридичній термінології річ, яка або не має власника, або чий власник не є відомим, або відмовився від своїх прав.

мешканню при ул. Набеляка (*тепер вул. Котляревського*) (ч. 35) на першому поверсі, і там була головна квартира воєнного походу проти нашої церкви. Там приходили і наші Юди-ренегати торгуватись за ціну 100 рублів місячної платні і продавати там свою честь, совість, Христа і народ!

Собор св. Юра

го примусу многолітствія (тепер скиненому) цареви, якого правительство таку кривду завдало церкві нашій в той спосіб, що вже консеквентно і в Архієрея іменини не вносив многолітствія. О тим, що ніхто в св. Юрі не поминав царя при богослуженнях, о тим нема що і споминати.

Клопіт мав ще святий Юр з многоліт-свієм для царя в сам день царських іменин. Розходилося о се, щоби кате-дра не дала гіршачого приміру моли-тись за царя і многолітствувати інту-зови-цареви. А сього домагались ро-сійські власти, а москвофіли-свяще-ники совітники перли з опортуністич-них зглядів проголосити конче много-літствіє, щоби «не дразнити»... В грудни припадають також іменини нашого Архієрея на св. Андрея. О. Офіціал правив і в той день, і в день св. Андрея сам особисто бого-служення і виминув сього неприємно-

5. НЕБЕЗПЕКА ДЛЯ ЦЕРКВИ СВ. АП. ПЕТРА І ПАВЛА

Парох сеї церкви о. Константин Яримович, праведна чиста душа, помер в цвітні 1915, як жертва війни. Коли він бачив, що москалі одну церкву відбирають за другою, боявся, що і на його церкву прийде черга, і з тої боязни захворів, а по тижни слабости по-мер. Лежачи в гарячці, часто говорив, що церкви не дасть, питався, чого в нього хочуть і т. д. По його смерті по прийнятому звичаєвому праву повинен був дістати завідатель-ство син його о. Олександр, що був доси катихитом віділової школи і прив. сотрудни-ком свого батька. І консисторія була схильна йому завідательство сього приходу віддати. Але що ж? На сей приход дістав охоту також атец Владімір Сваричевський, сотрудник Преображенської Церкви, і через Дудикевича та графа Владіміра Бобринського старав-ся всіми силами відмінити сю постанову консисторії. Тимчасом всім було звісно, що Сваричевський вже давно захитаний у вірі, їздив вже в грудню до харківського архієрея Антонія і від нього дістав гарно переплетену Біблію з слідуною присвятою:

«Любезному Отцу Владіміру, русскому священнику, на память о наших кратких, но искренних беседах, 19 дек. 1914. Архиерей Антоний».

Рівно ж між його книжками, позіставленими в переполосі, найдено також другу аполгогетичну книжку (автора собі не пригадую) з такою допискою: «О. Владіміру на память нашего свидания у архієрея Антонія с желанием успокоения его измучен-

Церква св. апт. Петра і Павла

ной, растерзанной души на лоне святой православной церкви».

Рівно ж було всім звісно, що під час побуту царя Николи у Львові о. Сваричевський вітав сам один у фелоні враз з православними батюшками царя в православній «манежній» церкві, в домі Інвалідів, що з радістю підхопили російські часописи і голосили, що уніатська церкв вже піддалась під правління святійшого правительствующого Синода.

Та не вдалось вовкови в овечій шкірі увійти між вівці. Зле укривав свій вовчий хвіст, а небавом 11 червня, почувши, що вже зближаються австрійські війська, пігнав до Росії «успокоїть свою ізмучену, разтерзанну душу» на лоні Евлогія. Петропавловську церкв минула небезпека

6. ДИКТАТОР ДУДИКЕВИЧ ДИКТУЄ ВІДДАЧУ ВСІХ ЛЬВІВСЬКИХ ЦЕРКОВ

Є фактом, що власть не одного чоловіка оп'янює, збиває в гордість і самообман, і тоді чоловік стріляє дурниці за дурницями. Так і Дудикевич ходив по Львові з кольосальною текою під пахою, казав собі в «Прик. Руси» виписувати славословія⁶⁸, поміщав свій портрет, називав себе «вождом Гал. Руси», назначав свої авдієнційні години, закричував і приголомшував своїх сопартійників, а нарешті, як який диктатор – «авто-папа⁶⁹», зажадав від Митр. Ординаріяту не менше, ні більше, як віддання всіх церков православним. Майже рівночасно з письмом начальника штаба Янушкевича дістав Митр. Орд. бомбастичними, напухистими фразами переладоване письмо від «Русского Народного Совета в Львові» з підписом Дудикевича і судді Третяка слідууючого змісту:

«К Его Высокоблагословению

Генеральному Викарию Галицкой гр.-к. Митрополи,

Отцу Архипресвитеру и Официалу Андрею Белецкому.

*Обращение Русско – Народного Совета
по делу предоставления львовских гр.-к. церквей
для русского православного богослужения.*

Многострадальная наша родина Галицкая Русь, колыбель русского народа, избавлена от вековых угнетений и преследований, страданий и терзаний, освобождена и

⁶⁸ См. «Прикарпатская Русь» (ч. 1427) «Историческая Речь»; фейлетон в «Прик. Руси» – п. з. «Д-р В. О. Дудикевич» в ч. 1458, перепечатаний з «Голоса Москви». – *Прим. автора.*

⁶⁹ Самопроголошений папа.

объединена с державной Русью (на 9 місяців!) волей Могучего Русского Царя (де він ніні той могутий цар?), единомудрием и воодушевлением русского народа, подвигами и кровью победоносного русского воинства. Столица Галицкой Руси, наш древний, княжеский град Львов уже пять месяцев под русской властью и постепенно приобретает обратно свой когдашний русский облик, но нашим освободителям (!?), нашим родным русским православным братьям, десяткам и сотням тысяч православных воинов, которые самоотверженно и воодушевленно (!?) отдают жизнь свою за нашу свободу (яка гірка іронія!) негде в этом Львове помолиться, негде исповедываться и причаститься, идя на смертный бой за единство русского народа, за величие русского отечества, за свободу всего славянства, за мир мира.

Это постыдно, это возмутительно. Такое положение не может, не смеет продолжаться. Это несовместно с достоинством русского народа, с его народною честью, это не может согласить с своею христианскою и национальною совестью хозяин галицкой земли и ее столицы, галицко-русский народ.

На страже прав и достоинства русского народа в Галичине стоял за австрийских времен и стоит до сих пор облеченный доверием русского народа – Русско-Народный Совет, как верховное начальное учреждение.

В сознании своих прав, своих обязанностей и своей ответственности перед родным народом и историей, Русский Народный Совет обращается в эту историческую минуту к Вам, Ваше Высокоблагословение, как руководителю гр.-кат. Церкви в Галичине.

Русский Нар. Сов. признает громадные заслуги гр.-кат. духовенства для русского народа в Галичине, но он сознает также, что национальною церковью столятидесятиmillionного народа была, есть и останется православная Церковь.

Русский Нар. Совет стоял и стоит за свободу совести, за религиозную свободу (що за безлична брехня!) и является самым решительным противником (!?) всякого насилия в делах веры. Стоя однак за полную свободу (?) греко-католической церкви, ее служителей и исповедников, Русско-Народный Совет не может в тоже время дальше мириться (то от ідь в свой Суздаль) со стесненным и угнетенным положением православной церкви, ее служителей и исповедников в Галичине (бідний, переслідуваний Евлогій і його батюшки) и, в особенности, в галицкой столице, в г. Львове, где десяткам тысяч русских православных воинов, сотням русских православных сестер милосердия и сотням русских православных чиновников и их семействам приходится ютиться в маленькой православной Свято-Георгиевской церкви⁷⁰, в то время, когда в Львові имеется 9, хотя и греко-католических, но все же русских церквей.

И потому Русский Нар. Совет, состоящий в данное время почти из одних греко-католиков (фарисей!), прихожан русских церквей, обращается к Вашому Высокоблагословению с предложением идти за голосом народным, за голосом христианской и национальной совести, и своею властью распорядить, чтобы все львовские церкви, как приходские, так и не приходские, были в воскресные и предвоскресные, в праздничные и предпраздничные дни предоставляемы для православного служения, и то в предвоскресные и предпраздничные дни повсеместно от 6-8 часов вечера, в воскресные и праздничные дни в Успенской и Преображенской церквях и в свято-Георгиевском Соборе от 9-11 час., а в остальных церквях от 8-10 часов утра, кроме того во время говения, по особому соглашению с православным духовенством, также и в будние дни.

⁷⁰ Православна церков на Францісканській улиці також св. Георгія. – Прим. автора.

Православна церква св. Георгія

Все это, что Рус. Нар. Совет предлагает сделать добровольно, по собственному побуждению, достижимо также и по приказу власти (Дудикевич грозить!), но Р. Н. Совет полагает, что более приличествует нашему народному достоинству и нашей христианской совести по христианской и родственной любви, а не по приказу, открывать наши храмы нашим русским православным братьям.

И это придется сделать нам всем и, в особенности, Вашему Высокоблагословению тем легче, что ведь у Гроба Господня священнодействуют и молятся по-очереди все христианские вероисповедания (а чому в Росії скасовано унію?), что в целой Швейцарии (?) и отчасти также в южной Германии (очевидна неправда) в одних и тех же храмах служат и молятся католики и протестанты.

Свидетельствуя Вашему Высокоблагословению свое глубокое почтение, Р. Н. Совет просит Вас о воз-

можно скорый ответ в этом важном и неотложном деле, чтобы к ответу Вашего Высокоблагословенства применить дальнейшие свои действия, направленные к тому, чтобы русским православным братьям, принесшим нам свободу, доставить возможность на нашей русской земле и в нашей древней княжеской столице удовлетворить свои духовные потребности.

Председатель Рус. Н. Совета: Дудикевич.

Заведующий Народной канторой при Народном Совете: Гр. Малец.

За секретаря: Третьяк.

Так! Так! Тяжкі часи переживалось! Рідні діти гірше ляха Маму-Церков свою розпинали!

Письмо се «за розпиской» приніс возний «Нар. Дому» точно під час надзвичайної сесії, яка зібралась для наради, яке становище зайняти супроти вище наведеного письма нач. Ген. штаба Янушкевича, і тому то се письмо, як воно і було безличним, видалось тепер в сто раз безличнішим і безвстиднішим. Той російський штаб, хоч має власть в руках, хоч чужовірець, жадає доволі чемно відступлення одного якогось храму на свої богослуження, а тут «Р. Н. Совет», «состоящий в данное время почти из самих католикоф», і жадає, і грозить «und gibst du nicht willig, so brauch' ich Gewalt»⁷¹ всіх церков для батюшок. Отся гадка, отсе порівняння було і директивною відповіді Дудикевичеви, яка повинна була викликати рум'янець встиду і опам'ятання.

Письмо се звучало:

⁷¹ Якщо ви нічого не хочете дати, то вас змушу до цього (нім).

«До Світлого Відділу Русско-Народного Совіта у Львові.

У відповідь на цінне письмо Світлого Русско-Народного Совіту в справі відступлення всіх греко-католицьких церков для відправи православних богослужень Митр. Ординаріят заявляє, що днем раніше дістав Митроп. Ординаріят від самого Начальника Штаба Головнокомандуючого Генерала Янушкевича письмо подібного змісту, та з більше обмеженими жаданнями. Яко у відповідь на письмо ген. Штабу дав Митр. Ординаріят свою примусову згоду на відступлення найпросторнішої і найдодігднішої, в середині міста положеної Церкви Преображення Господнього і просить прийняти Світлий Русско-Народний Совет се до ласкавої ведомости, яко у відповідь на своє письмо з жаданням відступлення всіх церков. Щодо відступлення других церков Митр. Ординаріят заявляє, що без особливого уповажнення Святого Римського Престола не має до сього власти.

Від Митр. Ординаріату.

У Львові дня 30 січня 1915.

Андрей Білецький, Ген. Вікарій».

У відповідь на се письмо дістав о. Офіціал нове ароганське письмо, в яким грозив о. Офіціялови Р. Нар. Совіт, «как врагу русской армии и русского народа» ріжними репресіями. Письма сього не репродукуємо, бо ж ми не збираємо матеріалів ароганції і безличности, а матеріяли мартирології нашої церкви.

ІХ. ЕВЛОГІЄВІ ОРГІ В РЕМЕНОВІ, КУЛИКІВСЬКОГО ДЕКАНАТУ⁷²

Одним з сіл, на які найбільше напосівся Евлогій зі своїм штабом, був Ременів (куликівського деканату). Ременів був католицькою оазою посеред своїх собратів, які легким серцем покинули свою матірну віру і пішли в обійми воїнствующого православ'я. Жовтанці, Сулимів, Туринка і др. будуть все сумною картою зради віри і народу, а слава Ременова нехай буде записана бодай кількома стрічками між матеріялами мартирології нашої церкви і нагородою за його постійність і витривалість, мимо тяжкого гонення. Автор сих стрічок мав нагоду писати ременівцям ріжні супліки то до губернатора, то до уїздного начальства, отже й бачив і чув про всю їх борбу, не міг опісля однак допроситись у о. декана Іванця ближчих дат та місцевих обставин його славних парохіян, бо о. декан в своїй скромности все мене чим иншим заговорював. Аж на моє представлення, що сим мовчанням може вдоволяє свою скромність, але кривдить своїх парохіян, які прецінь заслужили на назначення в «Ниви» їх бодрости, предложив мені о. декан деякі записки, які я тут в «Ниви» використовую і за них сердечно складаю подяку. А кілька таких фактів геройства нашого народу по інших селах, містечках та містах загине задля нашої байдужности. Адже отсих пару фактів з Лешнева, Щирця, які я помістив, завдячую лише своєму знайомству з оо. парохами, з якими я товаришував в семінарії, а впрочім годі допроситись у когось о пару стрічок... А час минає, все затирається в пам'яті і пропадає в повени часу безслідно! А шкода! Наші приятелі

⁷² «Нива». – 1917. – № 9-10. – С. 305-312.

випоминали нам «złotem ozłoconą schyzmę»⁷³», а ми, маючи факти в руках, гідні нашого великого народу, навіть не стараємось їх зареєструвати і тим самим запротестувати вселюдно, що се клевета на нас, і що ми гідно і достойно постояли за свою віру і багато, багато перетерпіли і не далися зловити на «złotem ozłoconą schyzmę».

Небавом після зайняття Львова москалями став часто до Василя Карамана в Ременові заїжджати самохід з темними духами з-під прапора «Прикарпатської Руси», щоби тут zorganizувати свою «чорну сотню». З тої самої кузні почали щораз частіше розходитися слухи, що парох о. декан Йосиф Іванець зістане усунений з прихода, бо він мазепинець, член всіх українських товариств, сина дав до «Січових Стрільців» та, крім того, намовив ще шістьох хлопців до стрільців і т. п. Не хотілося вірити, та небавом показалося, що воно таки до сього йде. В другій половині жовтня без ніякої причини усунув начальник уїзда, а властиво його заступник, наш галицький москвофіл д-р Сохоцький дотеперішнього войта, дуже порядного і чесного господаря Кіндрата Сушка, wraz з цілою громадською радою. Вмісто них постановляє самі найлихші індивідуа з-під темної звізди начальством громади. І так «войтом» зістає халупник Ілько Ковалишин, страшний раб'ят і авантюрик. Заступником його стає зарібник наймит, рівно ж галабурдник⁷⁴. Не ліпший і третій член сього начальства Олекса Гірак, звісний нероба, прозваний людьми «Бомбою», який сидів по криміналах за крадіжки. Четвертий з тої чесної компанії се згаданий вже Василь Караман, у якого домі відбувались наради чорної сотні.

Та чесна чвірка взялась до роботи. Пішли перш всього в село і стали розпитувати у людей, чого вони собі бажають, скільки коней, скільки коров, скільки грошей запомоги, скільки поля, бо панське будуть між істинно-руських людей ділити... опісля ішов іспит з «істинно-руського патріотизму», згідно з «неблагонадійности». Кожного чоловіка в селі питали: «Хто ти є?». Коли люди відповідали: «Я – Українець», – то чорна сотня закрикувала його: «Ти – поляк, мазепинець, зрадник!» Коли ж хто казав, що він «русин», то вписували його між «православних». Народ спохватився і зачав відповідати: «Я – уніат, греко-католик». Тоді зачали страшити, тероризувати: «Коли не будете записуватись на православних, то прийдуть солдати, зб'ють вас нагаями, і не тільки що нічого не дістанете, але ще заберуть вам ваші корови, коні, безроги!»...

Мимо тих обітниць і погроз люди не записувалися на православ'я. Тоді чотири згадані опричники зробили свій довільний виказ, де аж 160 (?) православних родин начислили. Сей виказ відіслали і до уїздного начальства, і до єпископа Евлогія з просьбою о присланні їм православного батюшки.

Дня 26 падолиста 1914 р. приїхав до села комендант жандармерії з Яричева і наказав о. Йосифови Іванцеви сповняти всякі священодійства аж до «разрішення» від генерал-губернатора по причині, що о. Іванець «бежал» перед рускими войсками. В дійсности о. Іванець лише на час страшних боїв усунувся wraz з більшістю громадян на шість днів до Львова і, зразу ж по уступленню військ з-під Львова, явився назад в своїй парохії. Небавом, а то по тижни вже дістав о. Іванець те само рішення «на бумаге»:

«Сообщается униатскому священнику с. Ременов отцу Иванцу передать ключи местной церкви войту Илии Ковалишину и о зделанном донести. Дошло до моего сведения, что реченный священник занимается пропагандой католической. Рекомендую священнику Осипу Иванцу вести себя коректно под страхом привлечения его к строжайшей ответственности по правилам военного времени. Граф Ламбсдорф».

⁷³ Позолочену схизму (пол.).

⁷⁴ Бешкетник, скандаліст (гал.).

Гарна наука, гірка пігулочка, остра погроза – нема що й казаги. Та годі було що вдіяти. Ключі треба було віддати, і замість о. Іванця почав приїздити з сусідніх Жовганець багюшка Стисло, галицький яничар, на богослуження, але правив при пустій церкві, бо всього-на-всього являлось на його відправи 15-20 душ найбільше, хоч вїт нагайками зганяв людей до церкви, лаяв їх мазепинцями та переслідував ріжними грошевими карами та підводами.

Одної ночі скоїлась пригода. Десь шезли російські дороговкази, які вїт був поприбивав по дорогах, і се дало причину до дальшої нагінки на невинних людей, найпаче ж на родину о. пароха. Парохіян щодня гонять на підводи, забирають корови, родині пароха забирають 5 коров, з ліса заказують брати дров, солдатів за всім посилають на приходство. Народ замучений мовчить, боїться і слова сказати, бо діти тої хуліганської чвірки підслухують, доносять своїм батькам, а ті шлють дальші доноси у начальство до Львова.

Люди, мимо тих шикан⁷⁵ і терору, трималися знаменито, своїх мерців хоронять без священика, бо хоч інколи приїжджав сусідній уніатський священик на похорон, то його чорносотенна чвірка з тілом мерця не пускає в церков.

На йорданські свята приїжджає батюшка Стисло на водосвяття, але, мимо того, що народ наш так любить сю відправу і кожний рад би зачерпнути собі хрещеної води, на батюшкове водосвяття виходить всього може яких 15 родин. Стисло, зражений неудачею своєї православної пропаганди, перестав приїжджати до Ременова, а замість нього піднімаєся тої неблагородної і невдячної роботи батюшка Антоній Лаврешук з Сулимова.

Отець Іванець однак, уповаючи на якусь прецінь справедливість російської окупаційної власти та на просте милосердя, щоби його сивоволосого слугу Божого з численною родиною не пускали на старі літа з торбами, вносить ще 29 падолиста 1914 прошення о «разрішеніє» до губернатора обняти свій приход, бо він не утікав ніде, свого прихода не покидав і не почуває за собою вини до такого остракізму. Рівно ж і його прихожани пишуть і собі просьбу о реституцію їх улюбленого душпастиря. На ті прошення їх приходить відмовна відповідь аж 15 лютого 1915 року без подання мотивів відмови.

Отець Іванець пішов до губернатора Мельникова поспитатись, чому саме його і парохіян його так тяженько покарано, а сей сатрап відповів: «Ето моя тайна», – і кінець, авдієнція скінчена. Більше отвертим оказався уїздний начальник граф Ламбсдорф-Галаган, бо сказав о. Іванцеви, що причиною усунення з Ременова є його мазепинство і ся обставина, що сини о. Іванця ворожо успособлені до Росії та лякають людей сим, що Австрія верне.

Прихожани однак не дають за програне, лише далі допоминаються за правом свого душпастиря і за священиком. Вони подають нове прошення, де вичисляють заслуги свого отця духовного, вибирають депутацію та висилають її до губернатора. Власти російські здивовані такою постійністю громади і прив'язанням до свого душпастиря, і призвичаєні до російських порядків, арештують в лютім о. Іванця, гадаючи, що се лише його агітації приписувати можна ту постійність і прив'язання до своєї віри Ременівців. Виходить однак на яву, що о. Іванець, прогнаний зі свої парохії, сидить у Львові і зовсім не сходиться зі своєю паствою, і тому по трьох днях, без ніяких допросів, о. Іванця випускають.

---

⁷⁵ Докучання, створення штучних перешкод (пол.).

В перших днях березня приїжджає до села якась жандармська комісія, ходить по хатах і допитується людей, що се таке були «Соколи», що вони робили, чи не управляли якої політики, не відбували яких військових вправ і т. п. Нарід давав дуже гарні і влучні відповіді, що «Соколи» се пожарна дружина, що посідала сикавку, інші прилади до гашення огня і нераз стала селу в часі огню в пригоді. Опісля зачались інші допитування, а то в справах релігійних. Чому-то Ременівці не хочуть православного батюшки. Ременівці ще краще тут відповідали, говорячи, що їм був любий о. декан Іванець, і вони не хочуть знати православного батюшки, своєї віри не покинуть, тільки з нею жити і умирати хочуть. Скинений москалями війт Кіндрат Сушко осмілився нагадати на проголошену губернатором віротерпимість, а найкраще всіх таки відповів 70-літний старець Луць Пастух. Він сказав: «Прошу панів, як я був малий, то мені оповідали старі люди, що прийде час, що буде по світі ходити Анцихрист, що то буде людей намовляти у иншу віру. Чи се саме «акурат» тепер той Анцихрист не прийшов, коли нас так непокоять і в другу віру перемовляють!»... Завстиджені комісари вийшли скоренько з Луцевої хати...

Мимо очевидної нехіти Ременова до православ'я, батюшки не тратили надії, що їм удасться приборкати «упорствующих» Ременівців. Тому постановили Ременів взяти приступом і осісти на приходстві, щоби бути в близькім контакті з непокірними. Одного дня приїхав батюшка в село, виліз перед приходським домом і давай розпаковуватися. Народ збігся весь під приходство і почав собі відказувати на непрошеного гостя, кажучи: «Ми його не потребуємо, хай забирається звідки приїхав, ми маємо сгомостя, як можна так їх кривдити, ми їмость з села не випустимо».

Щоби однак православ'я мало в Ременіві якусь правну опору, постановлено на день 23 березня балотіровку, себто голосування. Час видавався для православних найвідповідніший, бо отсе саме день перед тим впав Перемишль, на всіх впала велика депресія духа, а в батюшків зухвалість і нахабність. Здавалось православним, що сього дня або ніхто до голосування не вийде, а коли вийде, то всі голоси падуть за православ'ям. Для більшої поваги з'їхав на голосування полковник з уїзду, етапний жандармський комендант і трьох козаків. Але прибув і о. парох на той день до Ременова. Полковник вивісив перед читальнею, де відбулось голосування, російську хоругву і промовив: «Перемишль пал! Урра!» Чорносотенці повторили три рази: «Урра!» Полковник став дальше говорити: «Люди, не бойтесь! Австрия не возвратится, можете смело подавать свои голоса. Кто за православным священником, дает карту с двумя крестиками, а кто за униатским – дает с одним крестиком!» – Голосують.

Полковник почислив голоси і оголосив вислід: 201 голосів за униатським, а 17 за православним! Народ з радости зачав плескати в долоні і кричати: «Славно!» Полковник, видячи, що ні вістка про упавший Перемишль, ні сама його присутність нічого не вдіяла, бодай в той спосіб хотів пімститись на Ременівцях, що сказав: «Ну то й дістанете униатського священника, але не о. Іванця, бо він враг Росії».

І справді покликав о. Іванця до себе і казав йому до трьох днів забратись з села враз з родиною. На просьби і мольби о. Іванця, що се фізично неможливо до трьох днів зібрати цілу господарку і їхати в невідоме місце, полковник великодушно дозволив родині остатися п'ять днів, а о. Іванцеви казав таки до трьох днів з села забратись...

Отець парох, вийшовши по таким dictum асерbum⁷⁶ від полковника, оповістив се його рішення людям. Народ в плач та зойк, сцена страшна і незабутня! – Але годі! Тверде

---

⁷⁶ Гірке слово (лат.).

слово полковника та строгий приказ – годі опиратись. Отець Іванець поблагословив народ і, розпрощавшись зі своїми духовними дітьми, дня 26 березня виїздить до Львова, а 28 березня виїздить родина. Лишився лише ще на пару днів для полагоди ріжних справ 16-літній хлопчина, син о. Іванця.

Була се цвітоносна неділя, і Ременівці пішли до філіальної церкви до Вислобик на Службу Божу. Пішов туди з ними і син о. Іванця. Але з Служби Божої викликали його жандармські і арештували, а по людях почали робити ревізії за амуніцією, оружжям, бомбами, бо чорносотенці набрехали, що у о. Іванця має бути склад сього всього. З сином о. Іванця арештують ще 8 ременівських свідомих господарів і вїта з Вислобик Василя Бахора. Всіх їх в доставлено до тюрми при улици Баторія. Дня 2 цвітня, в саму Велику П'ятницю, арештують у Львові другого сина, 17-літнього Іванця Романа, учня VIII гімназійної кляси. Всіх їх передержали без ніяких переслухань цілих два місяці аж дня 27 мая, коли самі наполохані евакуують Львів, висилають їх в компанії з 700 людей до Берестя-Литовського. Родичам не дозволяють навіть бачитись з дітьми при прощанню, а коли о. Іванець в кілька днів потім пішов до губернаторського референта Іванова і спитався, за що саме його дітей вивезли, той зі злости відповів: «Ви знаєте! Священик най пильнує престола, а не політики». З ласки лише повідомив Іванов о. Іванця, що діти його остануть там до кінця війни та що поженуть їх аж у Єнісейську губернію. А о. Іванець між тим дістав, на свою просьбу о призволеня поміщення його десь в дієцезії через львівську консисторію⁷⁷, ось яке драконське, страшне рішення:

«Военный Генерал-Губернатор Галиции.

Апреля 27 дня 1915. Н-р 1536.

Генеральному Викарию Львовской Епархии о. Билецкому.

Сообщаю Вашому Высокопреподобию, что я не признал возможным допустить священника Иосифа Иванца к исполнению обязанностей священнослужителя в каком-либо из приходо́в Галиции.

И. Д. (с. е. исполняющий должность) Военного Генерал-Губернатора Галиции

Свиты Его Величества Генерал-Майор Половцев;

Начальник канцелярии Крылов».

Але вернім до Ременова. Мимо так корисної балотіровки для уніатської церкви, мимо приречення полковника, що Ременівці дістануть уніатського священика, спровадився дня 11 цвітня православний батюшка Антоній Лаврещук до Ременова. Люди мимо того до церкви не ходили, а пішли з прошенням до губернатора о католицького священика. Ідуть також до Евлогія, щоби собі забрав свого о. Антонія, бо в Ременові нема православних. Евлогій збентежений і розгніваний сказав, що вони чейже не мають права йому розказувати, відвернувся від них і замкнув за собою двері. .

В Зелені Свята пішов батюшка з процесією на освячення поля. Крім чорносотенців, ніхто не брав участі в процесії, бо народ утік з хати, щоби навіть не бачити процесії. Хто лишився в хаті, той мав гірку годину, бо вїт з своїми палочниками нагайкою виганяв в присутности батюшки людей з хати, причім побив добре чотирьох людей. Знов поїхали до Львова на вїта і на батюшку зі скаргою до губернатора, а також до всемогучого брата-танка губернаторського графа Владимира Бобринського. Сей хитрий чоловічок сказав

⁷⁷ Під час облоги міста Перемишля агенди перемиської консисторії залагоджувала львівська консисторія, о скільки до неї відносились. – *Прим. автора.*

людям, що він прямо не вірить в се, щоби хтось за відтягання від процесії міг бути караний, і наші Ременівці обіцяють йому привести побитих «ad oculus»⁷⁸. Справді на третій день під'їхала фіра з побитими Ременівцями під дім «нашого графа», як залюбки велів себе граф Владімір називати, але «нашого графа» не застали дома, бо вже ставало щораз гарячіше, і граф перший спасався бігством в напрямі Бродів.

20 червня виїхав з села батюшка Антоній, а 21-го вїт і його кліка, бо щораз густіше і ближче чути були стріли зближаючих австрійських гармат. Вїт всіх хотів пігнати в Росію, грозив, що село спалить, і страшно дошкулював ще востаннє народови. Забравши людям 6 штук худоби, в дворі 3 пари коней, втік до Росії, змусивши рівночасно також трьох порядних господарів, щоби їх везли туди, бо самі коней, ні возів не мали! Така то була старшина громадська, що хотіла дещо припасти та розбагатіти при московськїм урядуванню! Та не довелось!... Двох з наших господарів підвезли кліку під Радехів, а самі без возів і коней утекли назад, а третій поламав колесо, відрізав посторонки і з кіньми утік домів.

Історія ременівського православ'я не була б повна, коли б ми не згадали ще один трагікомічний епілог його. А то в другій половині серпня 1915 р., коли наші війська зайняли Камінку-Струмилову і перейшли Буг, зайняли вони много людей, які пустилися були їхати в Росію. Між ними задержали вони і згаданого вище Олексу Гірака, одного з найбільших чорносотенців, прозваного в селі «Бомбою». Було се якраз в неділю. Під час Служби Божої повстала між народом велика метушня. Отсе один другому подавав, що привезли шандарі «Бомбу». По хвалі Божій всі поспішили до громадського уряду, де поміщено тимчасово Гірака. Много Ременівці так і хотіли собі з «Бомбою» обрахунок зробити, бо добре він передше докучив, та тільки на представлення о. пароха дали йому спокій. О. Іванець приступив до свого блудного сина і спитав його, чого і чому він так людям перше дошкулював, та чому так побивався за православ'ям? Гірак відповів, що його до всього намовляли ті пани з «Прикарпатської Русі», а він їх, дурний, слухав. «А чого ж ти, Олексо, вертався? Та ж ти знав, що тебе тут чекає!» – сказав ще о. Іванець. А Гірак простодушно відповів: «Єгомость, годі! За гріх мусить бути кара». І справді мадярська жандармерія не жалувала йому тої кари, а суд военний засудив його на 10 літ в'язниці.

---

⁷⁸ На очі (лат.).

1. Їх Експеленція Митрополит Андрей гр. Шептицький – Курськ.
2. Всч. о. Аликсевич Станислав, парох Батятич (Жовква) – Томськ.
3. Всв. о. д-р Боцян Йосиф, ректор семінарії у Львові – Єнісейська губ., Єнісейський уїзд, гор. Минусинськ, ул. Новоприсутственная, 38, городская аптека.
4. Всч. о. Брунець Олекса, парох Хлівчан (Рава) – губ. Костромська, уїзд Макарієвський, с. Тимошино, поліційна управа воєнноплінних.
5. Всч. о. Бачинський Іван, завідатель Сновича (Золочів) – Астрахань.
6. Всч. о. Боберський Омелян, парох Николаєва – губ. Єнісейська, волость Петровська, с. Бильское.
7. Всч. о. Ганкевич Михайло, парох з Порогів (Богородчани) – Омськ.
8. Всв. о. д-р Горникевич Мирон, сотрудник Архік. зі Львова – Єнісейська губ. Єнісейський уїзд, город Минусинськ, вул. Новоприсутственная, ч. 38.
9. Всв. о. Гордієвський Іван, крилошанин з Станиславова – Симбірськ, вул. Мартинова, 64.
10. Всч. о. Готра, василіянин – Київ, Кузнечна, 61.
11. Всч. о. Гоцький Василь з Колоденця (Жовква) – Томськ.
12. Впр. о. Громницький Володимир, парох Тернополя – Перм, вул. Петропавловська.
13. Всч. о. Гура Дам'ян, свящ. з Жовківщини – Томськ (католицький костел).
14. Всч. о. Дольницький Омелян, парох з Баворова (Тернопіль).
15. Всч. о. Дяків Григорій, парох Жеребок Королівських.
16. Впр. о. Дякон Григорій, декан в Махнівцях.
17. Всч. о. Збудовський Роман – губерн. Вятська, Урожум.
18. Всч. о. Зінкевич Михайло, завідатель Стоянова.
19. Всч. о. Кливак Ілія, з пов. Заліщицького – Симбірськ (католический костел).
20. Всч. о. Лисинецький Володимир, парох з Гвоздя (Надвірна) – Иркутск, лат. костел.
21. Впр. о. Ломницький Єремія, ректор семінарії в Станиславові – Симбірськ, вул. Мартинова 64.
22. Всч. о. Любинецький Алекс, парох Новошин.
23. Всч. о. Любинецький Йосиф, парох Дубовець (Калуш) – Симбірськ, Смолинська, 14.
24. Всч. о. Матвієйко Василь, парох Кудиновець (Зборів) – губ. і уїзд Єнісейський, волость Кеженська, с. Аксеново.
25. Всч. о. Носковський Володимир, Сороки (Бучач) – Симбірськ, вул. Мартинова, 64.
26. Всч. о. Процишин Лев Лука, василіянин – Томськ.
27. Всч. о. Паньчишин Григорій, парох з Гологір – Астрахань, вул. Католическа, римская церковь.
28. Всч. о. Постригач Михайло, сотрудник із Золочева – Київ.

⁷⁹ «Нива» (Львів). – 1916. – № 4. – С. 263-265.

29. Всч. о. Плашовецький Володимир, парох Ляцкого – Троїцьк, губ. Оренбурзька, вул. Оренбурзька, 12.
30. Всч. о. Паславський Василь – Київ, Конечна, 61.
31. Всч. о. Ратич Іван з Лісник (Бережани) – Троїцьк, вул. Оренбурзька (польський комітет).
32. Всч. о. Рицар Никола, парох Богутина коло Зборова – губ. Єнісейська, п. Кежемське, с. Пановське.
33. Всч. о. Рудакевич Петро, парох Славної.
34. Всч. о. Савицький Людвик, парох Щурович (Броди) – губ. Томська, волость Парабельська, с. Парабель.
35. Всч. о. Сапрун Стефан, парох Стенятина (Сокаль) – Вятка, вул. Всесвятска, дім Зенковича.
36. Всч. о. Склепкович Дмитро, парох Поморян – губ. Томська, Наримський край, Коргасок, п. Нарим.
37. Всч. о. Скобельський Теофіль, парох Горуцка (Дрогобич) – Симбірськ, вул. Мартинова, 64.
38. Всв. о. д-р Соболев Іван, сотруди́ник Архіє. зі Львова – Єнісейська губ., Минушинськ, вул. Новоприсутственная, ч. 38 (городська аптека).
39. Впр. о. Сосенко Антін, декан в Олієві.
40. Всч. о. Терешук Василь, парох Полтви – Київ, Московська, 46.
41. Всч. о. Тимкевич Євген, завіда́тель Кудобинець – губ. і уїзд Єнісейський, волость Кежемська, с. Аксенове.
42. Всч. о. Фединський Іван, парох Любіна Великого і ц.-к. польовий курат – Перм, ул. Большая Ямская, 28 (католицький костел)
43. Всч. о. Хамчук Григорій, сотруди́ник Зборова.
44. Впр. о. Цегельський Михайло, декан з Камінки Струм. – Київ, Велика Подвальна, 36.
45. Впр. о. Чайківський Т., катехит гімназ. з Яворова – Полтава, городська поліція.
46. Всч. о. Щепанюк Никола, сотруди́ник Архіє. зі Львова.
47. Всв. о. шамбелян д-р Юрик Стефан, декан Золочева.
48. Всв. о. д-р Яремко Дмитро, віце-ректор семінарії у Львові – Орел.
49. Всв. о. шамбелян Яцковський Михайло, канцлер гр.-кат. констисторії у Львові – Орел, Садова, рим.-кат. церков.

Богослови:

50. Аліськевич Йосиф, богослов Ч.С.В.В. – Томськ, ул. Єфремівська, 4.
51. Квіт Василь, богослов з Поморян (Золочів) – Київ, костел св. Николая.
52. Леонтович Іван, богослов, Тенитиска (Рава).
53. Литвин Арсеній, богослов Ч.С.В.В. – Томськ, ул. Єфремівська, 4.
54. Магіїв Кость, богослов Ч.С.В.В. – Томськ, ул. Єфремівська, 4.
55. Питель Іван, богослов Ч.С.В.В. – Томськ, ул. Єфремівська, 4.
56. Пушкарський Павло, богослов Ч.С.В.В. – Томськ, ул. Єфремівська, 4.
57. Теодорович Павло, богослов Ч.С.В.В. – Томськ ум. Єфремівська, 4.
58. Фреїшин Микола, укінчений богослов – Перм, ул. Петропавловська.
59. Капелян їх Ексцеленції Митрополита: брат Гродзький Йосиф, монах Ч.С.В.В. – губ. і уїзд Єнісейський, п. Богучанське, с. Іркинсьєв.

СПОМИНИ О. АНДРІЯ БІЛЕЦЬКОГО⁸⁰ ПРО ВИЌЗД МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО ДО РОСІЇ ТА ІНШІ ПОДІЇ 1914 р.⁸¹

о. Андрій Білецький

«По моїм повороті до Львова в місяці червні 1914 року згромадилися вже на небосклоні Європи тяжкі хмари страшної війни. День 28 червня, в котрім dokonano страшного убивства на насліднику австрійського престолу Франці Фердинанді і його супрузі Софії, є тим днем, в котрім нагромаджені хмари видали іскру, що запалила весь світ.

В середині серпня заявив мені наш Митрополит Андрей Шептицький, що я єсьм конфінований⁸². Коли я огірчений тим прийшов до Митрополита, отримав я відповідь, що та постанова звернена властиво проти нього. В тій справі написав я до намісника Коритовського письмо, в котрім заявив, що я в цілім моїм житттю поступав коректно і лояльно, що я мав право до узнання і що отее конфіновання мое єсть не тільки великою несправедливістю, але також зарядженням таким, котрим мою щирю працю для добра держави і церкви так болісно нагороджено.

В серпні і вересні вступили росіяни до Галичини, 4 вересня були вже російські війська у Львові. 5 вересня около 11-ої ночі зложив комендант міста Шереметев візиту Митрополитові. Зараз по тій візиті автомобілем забрали Митрополита і завезли до Бібрки, де генерал Брусиллов мав тоді головну квартиру. На другий день я пішов до магістрату до Шереметєва та питаю, де ви поділи Митрополита? Відповіли: «Ідїть до готелю Жоржа, там суть генерали. Від них довідаєтеся». Приходжу до одного, другого, а кожний каже, що не знає.

Митрополит повернув з Бібрки, де переночував, зранку мав Службу Божу і промову до вірних, 6 вересня в неділю Митрополит був на вечері в Успенській церкві і висказався, що кордони вже упали і ми маєм надїю, що наші браття разом з нами щодо віри злучаться і будуть так як і ми членами греко-католицької церкви. Дня 10 вересня около 5-ої години предприняли росіяни ревізії в Митрополитичій палаті. 13, 14 і 15 ве-

⁸⁰ БІЛЕЦЬКИЙ Андрій Михайлович (1847-1926) – провідний діяч УГКЦ, генеральний вікарій, архипресвітер, офіціал львівської капітули, совітник і референт митрополитичі консисторії. Закінчив Львівську гімназію і Віденський університет (теологія). Був членом Галицького Сейму під час сесії 1898-1899 рр. Тричі правив Львівською архієпархією: у 1898 – після смерті митрополита Сильвестра Сембратовича, у 1900 – після смерті митрополита Юліана Куїловського, у 1914-1917 рр. – на час арешту і заслання російською владою митрополита Андрея Шептицького до Росії. Загалом чверть століття був генеральним вікарієм (першим заступником) при митрополиті А. Шептицькому. Похований на Личаківському цвинтарі у тробниці Львівської капітули.

⁸¹ «Дзвін». – 2012. – № 8. – С. 108-109.

⁸² Обмежений в праві переміщення (лат.).

ресня відбували росіяни ревізії в Канцелярії і регістратурі. Найбільше шукали письма з Риму...

Ще перед скінченням ревізії 15 вересня прийшов капітан з 22-ма солдатами і двома жандармами, щоби Митрополита інтернувати. В цей день около пів до 1-ої год. я явився до Митрополита, і він в присутності російського капітана заявив мені, що є інтернований і що І віддає мені заряд архидієцезії і що та передача наступить ще на письмі о 2-ій годині. Я кинувся підписувати клопотання про звільнення Митрополита до інших конфесій, але то нічого не дало. По другій я пішов з Митрополитом на гору і там в присутності капітана віддав мені Митрополит письмо такого змісту: «Я передаю о. Митрату Білецькому гроші і прошу о опіку над садибою. Не дозволяють мені з ніким видітися, мене вивозять в глибину Росії, если я кого образив – перепрошую, моліться за мене. З нами Бог, Андрей, Митрополит». Вивозили Митрополита автомобілем на Броди, а звідти залізницею до Києва. 21 вересня вивезено його до Новгород-Сіверського, а звідтам – до Курська.

Час російської інвазії був для греко-католицької церкви часом тяжкої проби. Забрали мені церкви в Бродях, Щирці, Лешневі і Помор'ях. Намагалися забрати церкву в Золочеві, щоби передати православним. Протестуючи, пишу губернатору: «Як за таке перед Судом Божим будете відповідати?» Постійно погрожували інтернуванням. До найбільших неприємностей належали ревізії. Особенно тоді, коли на зраду якоїсь особи з оточення, забирали росіяни дорогоцінності, котрі були скриті у півниці митрополичої палати – сховані і замуровані. Там було сховано 22 бляшані скриньки, а в них були дорогоцінності. Я зауважив, що ці речі не належать до Митрополита, але є власністю Митрополії. Підполковник Лукіянов розлютився і сказав з досадою: «Я вас або повішу, або вивезу до Курська». Взагалі росіяни були на мене озлоблені, говорили, що я не слухаю губернатора. Полковнику Мезенцеву я відповів, що маю іншого губернатора – і показав рукою догори, до Бога. В ревізіях було задіяно до чотирьохсот солдатів. Не було спокою ні вдень, ні вночі.

Священикам я наказував і просив, щоби обов'язки якнайточніше сповняли, а в трудностях щоби на мене відкликувалися.

До комісії, яка списувала митрополиту бібліотеку, входив священик Туркевич – парох православної церкви у Львові на площі Кармелітській. Взагалі православні священики допомагали росіянам забирати греко-католицькі церкви.

Перед святом Миколая Консисторія вирішила у Службі Божій многоспівно вітати царя Миколу II – вважали, що росіяни вже з Галичини не вступаються. Я відправив Богослуження, але про російського царя не згадав ані слова. Потім дістав я від визначних членів Консисторії (о. пралата Йосифа Кобилянського) письмо, в котрім було сказано: «Понеже Ви тої ухвали не виконали, то росіяни зітруть нашу унію на порох». Я однако ж відповів: «Най діє ся воля Божа». Если би я був виконав тоту ухвалу, то наразив бим був справу Церкви, народа і себе на великі несподіванки і неприємности. Були би мене австрійці ув'язнили, а о церкві і народі сказали би, що то є правдиві схизмати і москвофіли.

На святкування Йордану треба було згоди коменданта міста полковника Скалона на обхід на Ринку. Оо. Давидяк і Давидович відмовилися йти до нього з листом. Тоді я написав листа до президента міста д-ра Рутовського. І сей муж вдоволив моему прошенню. При тій нагоді сказав слова: «Коли в вересні прийшли росіяни до Галичини, то казали, що всі за ними підуть – не буде ні Унії, ані народности вашої, а тепер вже того не кажуть. Але не ставайте з ними шпідчасто, треба дипломатично».

Росіяни домагалися від мене відступлення церков для війська на Богослуження – Преображенку і Успенську. Я відповів, що зробити того не можу, бо канони церковні того не дозволяють. Врешті 11 лютого 1915 року прийшов до мене князь Кочубей і сказав, що мене запрошує губернатор Бобринський. Губернатор категорично вимагав відступити Преображенську церкву. Домовилися, щоби крім Богослужіння для російського війська відбувалися Богослужіння парохіяльні за взаємною згодою. Щодо Церкви Успенської, то інститут Ставропігійський, а властиво д-р Дудикевич згодився на то, щоби відступити тую церкву для війська російського.

Зі сторони Митрополичої Консисторії не можна було нічого іншого зробити, як прийняти той акт насильства до болісної відомости.

Крім того належить тут іще додати, що коли до Церкви Непорочного Зачатія Пр. Д. М. на Стрийській улиці за дозволенням совіта Народного Дому увійшов православний священик, тутешній відступник Тягнибок (тепер навернувся як всі подібні), то Митрополичий Ординаріят запротестував і відповів, що крім церкви Преображенської, насильно забраної, ніякої іншої церкви відступити не може і не відступить. Духовенство і вірні опиралися всім спокусам та насильству і осталися твердо і незрушимо так при своїй греко-католицькій церкві, як і при українсько-руській народности. Так що карга історії нашого народу є чиста.

19 червня 1915 року по уступленню росіян зі Львова входили до нашого міста австрійські війська. На привітання їх чекала процесія святоюрська на улиці Скарги, там де она лучиться з Городецькою. А перед тим десь около 16-го червня прийшла до мене мати о. Дикого і в своїй доброті серця радила мені, щоби я десь скрився, бо чула, що росіяни мають мене забрати. Пішов я отже до т. зв. Дяківської Бурси при улиці Скарги і там ночував я на підлозі з неділі на понеділок і з понеділка на вівторок 16-18 червня. Коли наші війська увійшли, зібрав я дня 20 червня депутацію духовенства і повітав сердечною промовою заступника коменданта генерала Tseitenberga.

Дня 21 падолиста 1916 р. упокоївся цісар Франц-Йосиф. На похороні духовенство Галицької церковної Провінції репрезентували Єпископ Нараді, о. мітрат Жук і я».

ДО ІСТОРІЇ ПРАВОСЛАВНОГО НАЇЗДУ⁸³

Всі маємо в пам'яті ті часи, коли агітація за православ'ям святкувала оргії на нашій землі. Сфора православних попів – агентів, що розбрелися по селах, приїзд чорносотенного Евлогія, адміністраційні розпорядки, пособляючі православній пропаганді, насильства dokonувані над уніатськими священиками – усе те в цілості виставило нашу церков і духовенство на тяжку пробу, з якої вони вийшли побідно.

Очевидно не вчисляємо тут москвофілів, хоть польська преса уважає їх нині (і нераз перше уважала їх так само, як лише було вигідно) за таких самих галицьких Rusinów, як і українців. Таке ставлення справи занадто явно перфідне, щоби його посягнувати та опрокидати.

Як достойно, іноді сміло, боролася наша церков з православними затіями, хай нині посвідчать письма, з якими львівська консисторія зверталася до московських властей в Галичині. Письма ті, як неоціненні історичні документи, наводимо ось тут.

Як протест проти слів і всеї діяльності Евлогія вислано до Генерал-губернатора ось яке письмо:

⁸³ «Укр. слово». – № 29. – 1 лютого 1916.

«Ваше Сиятельство!

Ваше Сиятельство изволили в своей речи от 9/22 Сентября как главный факт в деле Русской Государственности у нас поручить: «Чтобы не допускать даже и мысли о религиозной распри, и мы до сего времени соблюдали его, чтобы чем-нибудь не вызвать религиозных споров и чтобы не оскорбить православной церкви.

Но Высокопреосвященный Евлогий, православный Архиепископ Волынский и Житомирский, призывал униатских священников в пастырском послании в «Прикарпатской Руси» (№ 1492 от 6/19 дек. 1914 г.), чтобы мы теперь опять присоединились обратно к православной церкви и народ наш к этому соединению привлекли. Кроме того в той же «Прикарпатской Руси» (№ 1499 от 12/25 декабря 1914 г.) в слове, произнесенном именно в нашей Преображенской церкви 7 декабря 1914 г., обращается к нам Высокопреосвященный Архиепископ, как уже к православной церкви принадлежащим, представляя наше соединение с Римом в крайне печальном освещении.

Против этого мы вынуждены возразить ответом с надеждой, что тот же Высокопреосвященнейший Архиепископ в будущем не будет так к нам и в наших церквях обращается, — «осмеливаемся однако ж наше возражение, как дело в наших религиозных отношениях очень важное, к милостивому сведению Вашего Сиятельства в приложении представить».

До самого ж Евлогія звернулися з письмом, якого достойний і рішучий тон виставне за всяке пояснення. Ось воно:

«Его Высокопреосвященству Евлогию, Архиепископу Волынскому и Житомирскому. Ваше Высокопреосвященство!

Ваше Высокопреосвященство в своем Архипастырском послании в «Прикарпатской Руси» (№ 1492 от 6/19 декабря 1914 г.) призывает священников с Римом соединенных, чтобы они теперь возвратились к православной церкви и с собой присоединили к ней и народ наш. На это Ваше воззвание от имени тех же наших священников высказываю два следующих наших убеждения.

1. Первое наше убеждение заключается в том, что все те, которые были рождены в православной церкви, могут быть и не только могут быть, но мы предполагаем, что они действительно есть на истинном пути пред Богом; поэтому они могут быть (мы должны предполагать, что действительно так есть) в правильном убеждении, и они могут быть присоединены к православной церкви, которая имеет в себе не только веру в Бога, но также целую христианскую веру до 7-го включительно вселенского собора и получить вечное спасение.

2. Второе наше убеждение заключается в том, что мы, священники, рожденные уже в соединении с Римом, видим в этом соединении единственный, в самом деле, истинный путь перед Богом для нас; мы совершили бы тяжелейший грех, если бы мы отступили от упомянутого соединения с Римом и сами без покаяния к этому соединению не возвратимся — потеряем наше вечное спасение. А так как самим нам нельзя отступать от соединения с Римом, то и народ наш от этого отступления мы обязаны охранять. К этому добавляем.

3. Что доводы, упомянутые в пастырском послании Вашего Высокопреосвященства, не могут повлиять на перемену этого второго нашего убеждения, ибо примечание о том, что мы воспитаны в традициях латинской уни, очевидно не может решить этого вопроса, так как наоборот православные священники воспитываются в традициях православной церкви. Дальше к этому примечанию, о том, что мы двести

лет тому назад принадлежали к православной церкви и поэтому к этой первой степени мы должны возвратиться обратно, я должен заметить, что гораздо раньше тысячу лет тому назад православная восточная церковь была соединена с Римом от самого начала христианской веры. К тому же, что мы будто бы от соединения с Римом много получили вреда в обряде и в национальности, то вред этот был не от соединения, а от других недоброжелательных нам людей, поэтому освобождение нас от дальнейших потерь и терпений последует совершенно лишь тогда, когда мы будем свободны от недоброжелательной нам власти. В особенности же как дело веры, так и дело единой Христовой церкви, есть несравненно выше всего другого, равно выше обряда и национальности, так что ради обряда или национальности невозможно отступать от соединения с Римом, которое мы перед Богом, как необходимое, узнаем и Господь Иисус Христос установил церковь свою для всех законных обрядов Христианских и для всех без изъятия национальностей.

Если же священники наши с Римом соединенные и священники православные имеют различные убеждения, нам необходимо солидарно почитать взаимно эти различитые убеждения. Мы соединенные с Римом должны почитать православных, а православные должны уважать наши убеждения, и нам всем необходимо неустанно молиться Господу Единому Богу и Спасителю нашему о соединении всех церквей, как о том молится и православная церковь в своих ектениях.

Едва было нам возможно высказаться в деле наших убеждений относительно нашего соединения с Римом, как к наибольшему нашему удивлению и оскорблению узнали мы из «Прикарпатской Руси» (№ 1498 от 12/25 декабря 1914 г.), что Ваше Высокопреосвященство в слове, произнесенном 7 дек. 1914 г. в нашей Преображенской церкви, которая принадлежит к соединению с Римом и к Церкви православной не принадлежит — обращает к нам во всеуслышание как к своим подданным, представляя нашу принадлежность к соединению с Римом в ужасном освещении. Вы говорили, что православная церковь есть всех нас (и православных и униатов) общей, единой, родной Русской, что именно сия Преображенская церковь есть свидетельницей единства русской Галичины с восточною православною церковью, что народ Галицкий, хотя и увлечен был в унию два века тому назад, но он всегда сознавал и сознает себя православным и что сохранил в своем устройстве печать восточного православия, печать единства веры всего русского народа.

Во всех этих утверждениях Вашего Высокопреосвященства Вы сильно и основательно ошибаетесь, так как смешиваете обряд и национальность с церковью или общением церковным. Поэтому мы наиболее решительно высказываем свое возражение против этого и заявляем, что мы держимся с Римом и со всеми с ним соединенными церквями. Поэтому очень просим и решительно требуем, чтобы Ваше Высокопреосвященство никогда, а тем более в наших соединенных с Римом церквях не порицали нас после вышеприведенного нашего заявления. Ибо уже выше сказано, вера и церковь Христова бесконечно выше всех обрядов и реальностей.

Кроме этого, Ваше Высокопреосвященство представляют в крайне недоброжелательном и ошибочном освещении будто бы «печальное вековое насильственное разлучение с православной церковью и как такое, при котором мы вложили наши головы в чужое ярмо». Против этого мы наиболее решительно возражаем и заявляем, что наше соединение с Римом есть для нас не насилие, но как мы уже выше заявили почитается для нас неуклонным долгом нашей совести перед Богом и что верховное начальство Папы Римского в церкви Христовой не есть «чужим ярмом», а является

властью от Бога Спасителя нашего Св. Петру и его преемникам данной, теми несомненными ясными словами: «И тебе дам ключи царствия небесного и ими же елика свяжеша на земле, будет связано на небесах и елика еще развяжеша на земли, будет развязано на небесах».

Очень просим Ваше Высокопреосвященство не вменить нам во зло сию нашу совесть приказанную защиту в случай, когда православная церковь будет против нас выступить и вновь просим и требуем, чтобы православная церковь относилась с уважением к нашим убеждениям, если желает пользоваться нашим к себе уважением».

Так достойно і рішучо відзивалася наша церковна власть до високопоставленого агента православ'я. – Сі урядові письма остануться цінними документами для історії. Ми подаємо їх тим радше, що вже нині в «доброго» сусіда зіставляється статистику, нотується подробиці, ба, навіть перекручується факти, щоби лише кинути тінь на нас і на наше духовенство.

О. Олександр ГВОЗДЕЦЬКИЙ⁸⁴

3 ДНІВ СМУТКУ І ГОРЯ

(До історії переслідувань українського духовенства
в часі московського наїзду)⁸⁵

1.

Дня 24 серпня 1914 встав я рано, не передчуваючи зовсім, що того самого дня покину свою хату, свій добуток і своїх парохіян. Ніякі знаки на небі не заповідали, що непрошені гості вже недалеко. В неділю 23 серпня запримітив я лиш, що сотки штук рогатої худоби зі східного берега Гнилої Липи перегнали на західний. Се мене трохи збентежило, я, вернувши домів, навіть не згадував жінці про се, щоб її не турбувати, тим більше що я одержав «Діло», в котрім в послідних вістях, як нині собі пригадую, стояло чорно на білім, що москалі в Галичині окружені залізним перстеном. В понеділок 24 серпня коло години 10 рано побачив я вперше наші війська, які гусаком йшли попід лісок, віддалений від хати на 1000 кроків. За півгодини заїхали на горби понад селом гармати.

Тепер я повірив, що ворог мусить бути недалеко. Коло години 12 в полудне явився в селі австрійський капітан і перевів докладну ревізію наперед у мене, а потім по хлопських хатах. А коли покінчив, сказав мені, щоб я зразу ж з родиною виїхав з села. За годину був я в дорозі, лишивши все, буквально все, на волю Божу, а вечером був я вже в Глібовичах Великих Бобрецького повіту, з глибоким наміром по кількох днях вертати домів. Я був переконаний, що москалів з Гнилої Липи проженуть. І дійсно по двох днях в найліпшій вірі вернув я домів, але перед Бібркою навала збігців з інтелігенції

⁸⁴ Олександр ГВОЗДЕЦЬКИЙ (1879-1937) – висвячений у 1903, помічник пароха у Скоморохах, Тернополі, парох Стрількова, Бібрки, помічник пароха у Щирці, парох с. Борців на Перемишлянщині у 1909-1920 рр. та Чернівці Тисменицького району (1920-1937).

⁸⁵ «Українське слово». – 1916. – №№ 82-83.

Перемишлянщини завернула і мене на полудне, а по двох днях дороги опинився я в Порудці коло Сколя у о. Дубіцького, котрий мене і родину прийняв і сердечно гостив.

Відрізани від світа, через 2 неділі не знали ми цілковито, що діється в Галичині. Коло 15 вересня ми ще не знали, що сталося зі Львовом, Миколаєвом та Стриєм. Щодня виходив я до Тишовниці ближче гостинця досягнути язика, що діється, і щодня бачив я тисячі фір з добутком і людьми, які в страшнім переполосі утікали в сторону Сколя. Про москалів оповідали несотворенні річі, а коли я запитав котрого, чи то все видів, що оповідав – відповідь все була однака: мені другі говорили. Коло 17 вересня побачив я вперше москалів в Тишовниці, де Опір вливається до Стрия. Я рішився вертати домів – не було з чим утікати на чужину – на мойй голові жінка, 5 дітей, сестра з 2 дітьми і служниця. Мости на Стрию і Опорі позривані. По двох днях сльоти Стрий піднісся на 2 метри вгору. Два форшпани з кіньми утоплені виставали з води. На збитих бельках з родинною переправився я через візбраний Стрий і по 3-ох днях тяжкої дороги дня 25 вересня опинився я в Боршеві, в моім селі – наполовину українським, в половину кацапським. Українці дуже тішились з мого повороту, тішились і кацапи, бодай поки що удавали. Вечером прийшов до мене вїт з розказом від уїздного начальника, щоби зразу ж у нього явитися. На другий день був я у начальника. На самім вступі по повітанню запитав мене по-московськи: «Чому ви втікали перед руськими? Вам певне говорили австрійці, що ми вас будемо вішати? Генерал-губернатор розпорядився, щоби священників, які покинули село перед приходом російських військ, не пускати більше в село».

Тільки було його адмоніції⁸⁶ до мене, потім звернув бесіду на тему православ'я і католицизму, в котрих справах виказав суму непов'язаних нісенітниць. Пр. в голові не міг ніяк розібрати, як можна бути католиком, а мати грецький обряд. При кінци нашої бесіди говорив чисто по-українськи, але за парохію мою вже не згадав. Так минуло у взгляднім супокою півтора місяця.

Щодня ген з Карпат доходив гук гармат, щодня висилав я дітей слухати, чи гармати ближче не грають. В селі був спокій. Люди ходили до церкви як давно. Тільки кацапи мали якісь таємничі міни; щодня збирались по кільканадцять і радили. Я чув, що у повітрі щось висить. Небавком довідався я довірочно, що кацапи знюхались з о. Насальським з Полюхова, що перейшов вже на православ'я і щодня пересиджує у уїздного начальника. 20 листопада заїздить перед мою хату «урядник» на кони, а коли я вийшов і спитав, що чувать доброго, відповідь: «Плохо! Тут єсть бумажка від начальника до Вас». Подав папір, завернув коня і від'їхав.

2.

Читаю вдома – очам своїм не вірю: «В двонедільний срок маю вибіть з села Боршева». На другий день їду до начальника, щоб бодай під зиму мене з 5 дрібнішими дітьми не викидав, але даремна була просьба. Мов дикий звір в канцелярії, де було багато людей, кинувся з найординарнішою лайкою: «Ви – Мазепинець, Ви – враг руського народа, Ви шпiон австрійський», – не добирав ріжних епітетів, а в кінци сказав, що маю оставити не лиш село, а й повіт під загрозою, але чого? Я знав, що се значить, я знав, що деякі наші священники, як д-р Юрик, о. Пасьчичин помандрували вже на Сибір. 4 грудня на Воведеніє я прощався з людьми в церкві – прощався, як той, що виїздить, але поверне. Я чув, я вірив, що я верну.

⁸⁶ Упомиання, нагана (пол.).

Українці плакали, кацапи мовчки понуро стояли – не мали вже совісти мені глянути в очі, я вже знав, що зрада dokonалась. 5 грудня вечером я вже в Глібовичах у хлопській хаті (хага 4 метри вздовж, 4 метри ширини – я, жінка, 5 дітей). По дорозі вкрали мені білля, ми лишилися в одних сорочках, без ніяких средств до життя. Але Бог не опустив. Зіслав чоловіка о. д-ра Лабу, священника з Бібрки, котрий, довідавшись про моє важке положення, зайнявся мною і родиною. Йому завдячую, що ми не погинули з голоду. Поволи привикав я до свого горя. Люди в Глібовичах – самі українці – приходили до мене і потішали. Серед них я зріс, там я провів свою молодість. В Глібовичах Вел. о. Садовський Іван, завідувач, не дозволив мені правити Служби Божої в церкві – боявся, щоб хто з людей не дав мені на Службу Божу. Отець офіціал знав про се, але ані навіть слова не сказав.

В тиждень пізніше виїхав я до Бібрки до о. Лаби, котрий просив мене щодня приїздити і правити Службу Божу, заявляючи, що він постарається о се, що начальник Бобрецького уїзда нічого мені не скаже. І дійсно так сталося. Я відітхнув. Щодня правив Службу Божу, щодня міг я дітям купити їсти. Так тривало 3 місяці.

Я день у день 8 кілометрів без фірмана (щастя, що мав власні коні) з Глібович Вел. їхав до Бібрки і вечером вертав. Відносини в Бібрці, як на той час були ідеальні, народ в Бібрці – свідомі українці. Отець д-р. Лаба умів не тільки виробити собі поважання у москалів, що його поважали, але навіть, як на москалів, досить полюбили, хотя й все казали, що се Мазепинець – вірили йому і не вірили, але поважали.

У д-ра Лаби сходились українські студенти не тільки з Бібрки, але і цілого повіта, нераз замкнені в покою, ділились ми новинами, засягали язика, де могли, про наших, ніхто на хвилю не тратив надії, що наші вернуть.

По двох місяцях дістаю від губернатора дозвіл вертати і обняти свій приход. Признаюсь не дуже то я утішився, я знав, що мої кацапи тверді в зраді, я знав, що до мого села доїздить православний батюшка Ніль Кроткевич, який замешкав в домі посла Сінгалевича в Перемишлянах. Але що ж було робити. Отець Офіціал казали вертати, треба слухати. 5 березня вернув я до Борщова. Другий день на дворі стояла курява, що світа не було видно. Дороги засипані, сніг на метр високо. По дорозі вступив я до о. Лаби попрощатися, не передчуваючи зовсім, що я за 2 неділі знов буду шукати у нього захисту. Того дня хіба мене Бог провадив, що я цілий і діти здорові приїхали; 2 рази в дорозі серед поля, в глибокім снігу коні станули, як вони рушили з місця, се хіба чудо Боже.

Нині ще на згадку того дня дрож мене прошибає. 8 березня по вечірні довідуюсь, що в селі під час вечірні був православний піп і конферував з годину з моїми кацапами. 12 березня кількох кацапів поїхало до Львова. Я небавком довідався чого. 16 березня прийшло два жандарми з урядником до кухні – здіймили ключі від церкви, а на моє питання, що роблять, відповіли, що тут буде православний священник, а не я. На другий день їду до церкви на утренью. Застаю православного при престолі. Жаль стиснув за серце. Чого я тут приїздив? Не сподівався, що москалі такі злові. Що їх обходить губернатор, що їх обходить консисторія? Православний привітався зі мною чемно – казав, що я можу правити, тільки не тоді, як він править, і дійсно перший тиждень пускав мене до церкви, а коли побачив, що нарід товпою спішить до церкви – заборонив правити, а зглядно сам не правив і мені не дав, бо ключі мав у себе.

Мешкав в школі разом з п. Борисом, управителем школи, якого пізніше москалі, мабуть, за намовою батюшки ув'язнили і вивезли в Росію.

Треба було оглянутися знова за кавалком хліба. Я подався до консисторії о Глібовичі Великі, де з початком березня москалі замкнули церков, але не удостоївся дістати се

місце, бо се був «за хороший приход для Гвоздецького». Так тяглося до мая. За той час, липивши жінку і діти в Боршеві, на стало перенісяся я до отця Лаби до Бібрки. В маю дістав я з консисторії посаду «Миколаїв над Дн.», саме добре і добре положене місце для Мазепинця – в час коли наші вже були проломили російську лінію над Дунайцем. По кількох днях мого побуту в Миколаєві – заграли гармати під Мединичами.

В Миколаєві почали москалі арештувати неблагонадьожних. Остав я і польський священик. Я виїхав з Миколаєва просто до Борщева довідатися, що дієся з родиною, та був там лише один день; самі російські жовніри сказали моїй жінці, щоби я утікав з села, бо мене арештують.

До Миколаєва я вже не вертав – бо не було і чого – наші вже стояли під Миколаєвом. Я виїжджав знов до Глібович Великих. Там був мій захист; там за мною ніхто не шукав.

Юліян ДЗЕРОВИЧ

МИКОЛАЇВСЬКИЙ ДЕКАНАТ В ЧАСІ РОСІЙСЬКОЇ ІНВАЗІЇ⁸⁷

Миколаївський деканат в часі російської інвазії представляв образ запустіння. Всі парафії, обсаджені русофілами в добрах гр. Скарбка, з виїмком двох (Стільсько і Дроговиж), сталися видівнею арештувань русофільських священиків зі сторони уряду і військових властей вже в половині серпня 1914 р. Арештовано тоді о. декана Миколая Сенишина з Розвадова, його обох синів (з котрих молодший Юліян зістав «освободжений» москалями з тюрми в Самборі і, повернувши до Розвадова, перейшов на православ'я, однак мав замалий вплив, щоб потягнути селян) і зятя о. Крутяка з Вереня; арештовано о. Стефана Яворського з Рудник, брата о. Йосифа Яворського, звісного нашої суспільності «русского дяча» з Городка, що в 1908 р. бив міщан боксером перед читальнею «Просвіти», арештовано о. Юркевича, пароха Роздолу (котрого, кажучи мимоходом, зараз по інвазії «покликкала» наша церковна адміністрація) і його сотрудника о. Костека, арештовано о. Фільваркова з Демні, і хоч за ним і о. Юркевичом вставлявся «сам» гр. Карло Лянцкоронський, осталася безуспішною ся висока інтервенція в часі воєнної заверухи. Отець Каленюк з Надітич і о. Телишевський з Волі уникли долі своїх однодумців через се, що покликано їх, як військових куратів, до Перемишля, по котрого зайняттю москалі взяли обох як воєнноплінних на Забайкалля, де їм «харашо живіюта». Отець Волощак з Устя спасався бігством і дивним дивом уйшов арештування, о. Ясеницький, парох Миколаєва, відпокутував також свої гріхи незгоди з сотрудниками в Талергофі. До кінця вересня лишилося в деканаті ледве кількох українських священиків, іменно о. Олександр Юрик в Дроговижі, о. Миколай Гаврилюк в Стільську, о. Кузьма в Пісочній, о. Андрій Стадник і о. Мирон Костишин в Миколаєві. Тих двох послідних ув'язнено вже перед самою інвазією.

1 вересня, коли евакуовано Львів, і Миколаїв приготовлявся до облоги, не мали запоруки безпеченства також три послідні в деканаті священики оо. Юрик, Гаврилюк

⁸⁷ «Нива» (Львів). – 1916. – № 1. – С. 189-195.

і Кузьмич і уступили часово зі своїх позицій, щоби за чотири неділі знов повернути на своє місце і витерпіти всі блага «освободительної війни», які посипались на їх голови зі сторони російської адміністрації.

Тут зачинається друга фаза розвою подій: історія переслідування українсько-католицької церкви в деканаті Миколаївським. Підчеркую і маркую, українсько-католицької церкви, бо з гордістю зазначити належить, що лише священники-українці перенесли найтяжчі переслідування і витривали серед найгірших обставин. Було всіх священників в деканаті за час російської інвазії 8. Крім згаданих о. Юрика і о. Гаврилюка, які хвилево під страхом облоги опустили свої парохії, лишилися ще зі старших священників о. Гапій в Берездвіях і о. Волощак в Устю. На місце вивезених замінувала митр. консисторія о. д-ра Іщак завідателем Роздолу, о. Леонтія Заяця – завідателем Миколаєва і о. Євгена Гаврилюка (сина о. Николая зі Стільска) – завідателем Демні. Осьмий о. Юліян Сенишин іменувався сам на місце свого батька, а консисторія зі згляду на оставини се одобрала.

Розпочався очікуваний русофілами російський рай. Широко звісний зі свого кубанярства⁸⁸ начальник жидачівського «уїзда» Євстафійєв зачав прикликувати наших священників і питати: «Кто удирал?» Затим заборонив о. Гаврилюкові зі Стільска і о. Юрикові з Дроговижа насамперед правити богослуження, а тимчасом приймав всі доноси, щоби заопіювати їх як «неблагонадъжних». Щастя хотіло, що о. Гаврилюкові не пошкодили доноси, які робив його «православний» парохіянин, бо злобність і ідіотичність тих доносів була так очевидна, що «православний» парохіянин з бородою дістав 25 нагайок і в той спосіб був раз на все визволений зі свого сикофатства⁸⁹ – о. Гаврилюк одержав позволення «служить», а тим самим повну моральну сатисфакцію.

Інакше судилося о. Юрикові. Добрі люди Дроговижа, вигодовані русофільською половою, яку сів тут добрий сусід о. Заяць з Горожанки Перем. єпархії (апостазував) і о. Гумецький з Вербіжа, доносили на свого єгомосця, що «били печатки на наших чоловіків», яких за москвофільство австрійські власти поарештували. До губернаторства пішла ціла пачка доносів з опінією «неблагонадъжности» від начальства з Жидачева. Жадні заходи о дозвіл на відправу богослуження не помогли, о. Юрик був раз на все засуджений за «мазепинство». По сім першим ударі пішли дальші. До Львова приїхав Евлогій і зачав галицьким ренегатам, якими опікувався в Росії і висвятив на православних попів, уділяти юрисдикції на цілу Галичину. Як чорні круки кинулися батюшки шукати для себе овець, кожний там, де знав. До Дроговижа загостив такий вихованець Евлогія, галицький недокінчений гімназієст Григорій Курилас, родом з Пісків коло Щирця. Тут по сусідській знайомості зачав він притягати на православ'я людей. То обітницями поділу панського ґрунту, то іншими нісенітницями приєднав для себе кількох людей, які підписали подання о перевід на православ'я. На св. Миколая доконав поліцейський урядник з Миколаєва акту переходу. Перед церквою розділив тих, що суть за унією, від тих, що суть за православ'ям, і, по сконстатованню православної більшості, передав батюшці ключі церкви. Сей акт «возсоєдіненія» не обійшовся без трагічних і зворушаючих сцен. Серед прихильників унії було 19 родин, а між ними одна жінка, котрої чоловік станув по стороні православних. Було йому ніяково, що баба його не слухає і перед людьми «публічить», і він спочатку намовою і живим вимахуванням

⁸⁸ Давання і отримання хабарів (пол.).

⁸⁹ Донощик чи шантажист (грец.).

кулака старався її побудити до переходу на сторону православних. Коли се оказалось безуспішним, почав тягнути жінку за хустку, однак і тепер зазнавав опору. Тоді трутив свою жінку на землю і зачав скажено бити і копати обцасами, так, що інтервенція жан-дарма була потрібна, щоби охоронити життя і свободу совісті нещасливої.

Так доконався перехід на схизму в Дроговижі. Рівночасно зачало видавати жидачівське начальство миколаївській жандармерії припоручення щодо усунення о. Юрика з парохіяльного мешкання. Серед зими мусів переноситися старий парох Дроговижа до поблизького Миколаєва на приватне мешкання. В Миколаєві зайшли тимчасом поважні зміни. На сам Новий Рік 1915 «возсоединяся» тутешний завіда-тель о. Леонтій Заяць. Причина такого поступку о. Заяця проста, але характеристична для цілого галицького царє- і православ'я. «Мені дають 100 рублів місячно, – казав надутий апостат одверто, – а від миколаївських хахлів що я маю?» В надії одержання 100 рублів вносив будучий апостат вже на празник св. Миколая «многолетствіє» в честь царя Миколи II, в надії одержання 100 рублів перебирався будучий апостат за козака і їздив публічно по місті ad captandam benevolentiam⁹⁰ військових кругів, за 100 рублів врешті запродався Евлогієві, щастя лиш, що не потяг нікого з вірних за собою. Серед таких тяжких обставин вважав о. Юрик своїм католицьким обов'язком старати-ся о душпастирство в Миколаєві, щоби мати можливість впливати на захитаних вірних, але безуспішно. Тимчасом робили поліційні власті всякі можливі заходи, щоби пере-тягнути нарід на православ'я, підсували подання до підпису, сипали обіцянками, але надармо. По довгих хоровах мусіло начальство закинути думку «возсоединенія» і затвердило предложеного нашим ординарієм о. Олександра Гвоздецького, усуне-ного з Борщева (Перемишлянський повіт), на завідателя в Миколаєві. Коли довідався о. Юрик о сій постанові, перестав робити забіги о Миколаїв. Ось документ жидачів-ського начальства в тій справі:

«Командиру 15-го маршевого запасного баталіона в Миколаєві.

На отношение от 22 апреля с. г. за № 2-784 имею честь уведомить Ваше Высоко-благородие, что разрешить совершать богослужение в Николаевской униатской церкви священнику села Дроговижа Александру Юрику в никоём образе не могу, тем больше, что львовский губернатор предписанием от 18 апреля с. г. за № 3331-м дал мне знать, что в городе Николаев Начальник края нашол возможным переместить гр.-кат. священника из с. Борщева Перемишлянского уезда Александра Гвоздецкого, который и должен прибыть в г. Николаев в недалеком будущем.

Начальник жидачевского уезда К. Евстафиев.

Секр. Морозинев».

Се письмо подала команда Миколаївської залоги до відомости о. Юрика, пишучи під сподом: «Согласно резолюций командира баталиона. За баталионный адъютант Балицкий. Апреля 26 дня 1915 г. № 3014».

Тимчасом «возсоединені» Дроговижа ликували по вигнанні свого пароха, дівки і парубки витанцьовували щовечора з солдатами при музиці та й повторювали сплетні про «варварства германцов», не пам'ятаючи, що між тими германцями суть їх брати. Батюшка Григорій Курилас господарив, як на своїм, винаймав ерекціональні грунти і утверджував в схизмі. Кусень дроговизького ерекціонального грунту, положений під Миколаєвом, хотіли винаймити міщани на пасовисько, але жадали від батюш-

⁹⁰ Для здобуття прихильности (лат.).

ки гарантії щодо винайму, щоби забезпечити себе на всякий випадок. Таку гарантію дав на письмі: дроговизький батюшка: «Сим удостоверяю, что земля церковная села Дроговижа под названием «Буковина» сдана мною в аренду мешанину Николаева на пельей 1915 г. Дроговиж, 19 Апреля 1915. Прав. свящ. Григорий Курилас».

«Вот и так». Освободили російські освободителі панські шпихліри зі збіжжя, жидів з грошей; український нарід з його прав.

Однак не повною була би історія «возсоединения» в миколаївському деканаті, наколи би ми поминули іще інші гідні уваги факти.

Подібно як парохви Дроговижа не дали попасати довго «освободителі» о. Евгенів Гаврилюкові на завідательстві в Демні. Всадився і тут православний батюшка родом з Волині (Левицький Атан.), бо ж село Демня було відоме всім як «русская деревня». Але як тут зачинати діло? Засади льюальності супроти арештованого тутешнього пароха о. Фільваркова диктували би радше обережність і резерву, ніж агресивність. Однак де там! Хіба стільки заховали батюшка і російська адміністрація такту, що не усунули жінки о. Фільваркова з помешкання. Зате о. Евген Гаврилюк ледве, що урятував своє життя. Батюшка підмовив більшість громади при помочі рублів і муки з «благотворительного общества», щоби усунули уніатського священика з церкви. Було се в часі великого посту. Отець Гаврилюк Евген сповідав по полудні в церкві. Нараз почув кілька ударів дзвона, однак не приписував до сього великої ваги. На сей знак посходилися під церков прихильники батюшки, загарасували камінням (в Демні суть численні камінекоми) всі входи і фіртку, взяли самі в руку величезні каменюки і чекали, коли смеркнеться і коли вийде з церкви о. Евген Гаврилюк, щоби його обсіпати в темноті камінням. Однак трафився на той час шкільний товариш о. Гаврилюка з сусіднього села укінчений богослов Корнило Стоцький, який, видячи на що заноситься, остеріг о. Гаврилюка, щоби заки ще смеркнеться, опустил церков. Заскочені сею несподіванкою стали батюшкові посіпаки ні в сих, ні в тих.

– Чого хочете, людоньки добрі? – Ми не хочем Вас, ми православні!

– Чому ж така нагла наступила в вас зміна?

– Ви егомосьць будуете на сповіді Вукраєну! – кричали сміливіші.

Се будування України полягало в тім, що о. Евген Гаврилюк при сповіді остерігав вірних, щоби, борони Боже, не ішли до сповіді до батюшки, бо се є гріх задержаний, та щоби не брали участі в схизматицьким богослуженню, бо через се стягає кожний на себе екскомуніку (якраз перед тим правив батюшка для солдатів в церкві богослуження). Так уступити мусів о. Е. Гаврилюк зі своєї адміністрації в Демні перед терором батюшки і ним підставлених посіпак.

Інші місцевости миколаївського деканату, положені далі від Миколаєва і не навідувані правильно квартированим російським військом у переході зі Львова до Стрия, не мали щастя бути предметом «освободительних» шиканів в тій мірі, що Миколаїв і найближчі села Дроговиж і Демня. Противно, декотрі парохії деканату мали щастя бути свідками «будуючого» пожиття уніатських священиків з православними. Се послідне відноситься до Розвадова, парохії о. декана Сенишина. Домом нещасливого австрійського в'язня заопікувався щиро «сам» Володимир Бобринський. Він висватав дочку о. декана за галицького ренегата русиняка з Лемків, котрого пок. єпископ Чехович не хотів по укінченню теології виординувати. Русиняка виординував Евлогій, а В. Бобринський висватав і дав посаг та запрезентував на парохію Любачів. Друга дочка о. декана Сенишина пішла на «щот» Бобринського до інституту в Харкові. Треба було видіти почуття гордості, яке малювалося на лиці тумануватого, зрештою

пізнішого апостата, Юліяна Сенишина по причині сього наглого обороту щастя в домі його батька. В почуттю своєї могутості відгрожувався він навіть віце-ректорові Панківському, який в Пісочній одержав по довгих клопотах завідательство за се, що о. Панківський відважився відправити в неділю Сл. Божу в Надітичах, приналежних до юрисдикції Сенишина. Хоч будучий апостат за цілий час своєї пасторалізації в Розвадові ані раз не заглянув до Надітич, бо надітицькі «україньчики» не хотіли дати 10 кор. за поїздку до них зі Сл. Божою, то розходилося Юліянові Сенишинові о великодну сповідь, за котру після російських церковних звичаїв брав по рублеві і більше від особи.

Послідним фактом в історії переслідування уніатської церкви в миколаївськiм деканаті була заборона, видана жидачівським начальством на о. д-ра Іщака, завідателя в Роздолі. Заборона ся тим дивна, що видало її начальство аж в маю по півріччiм сповнюванні душпастирських обов'язків на місці. Далі була ся заборона після російських законів нелегальною, бо ані не «удірал» о. Іщак, ані не потребував апробати російського уряду, бо обняв душпастирство якраз перед самим приходом москалів. Виявилось пізніше, що причиною заборони була інтрига імосці п. Вергановської з Київця, де о. д-р Іщак доїжджав з Роздолу, завідуючи парохією *ex currendo*⁹¹. Дім п. Вергановської, котрої мужа арештовано перед війною, дізнавав також опіки «самого» В. Бобриньско. А що оказалось з фамілійних зглядів потрібним зробити місце в Київці для свого зятя, ужила п. Вергановська своїх впливів проти о. д-ра Іщака.

Зі священників миколаївського деканату не вивезли москалі нікого. Одинокий Юліан Сенишин утік перед нашими військами, перейшовши місяць перед тим на православ'я. Другий апостат Леонтій Заяць, бувший завідатель Миколаєва, шез з деканату з початком 1915 року.

З СОКАЛЬЩИНИ⁹²

З вибухом війни наші власти арештували отсих русофільських священників: о. Грицика з Завишні, о. Лаврецького з Добрачина, о. Плешкевича з Боратина і о. Раствавцького з Сільця. За дозволом львівського губернатора з'їхалися члени повітової ради і вибрали новий виділ (маршалок з заступником і секретарем виїхали), до котрого ввійшло також три українці, між ними о. Трешневський з Хороброва і о. Криницький з Бобятиня. Губернатор Сокальщини спротивився виборови священників, але остаточно генерал-губернатор Бобринський рішив в їх користь.

В Сокальщині є якесь число москвофільських громад (головно понад границю) і там розпочалася агітація за переходом на православ'я. До Теляжа вернув звісний батюшка Ілечко, котрий був там ще перед війною, але вчасно втік до Росії. На православ'я перейшли невдовзі москвофільські села (виборці посла Маркова) Скоморохи, Ільковичі (крім одного Романа Штикала), Торки, Ульвівок, Стенятин, Свитазів, Городиловичі, Завишня, Боратин і Добрачин, але в кожній громаді остала часть при греко-католицькій церкві. Православні батюшки були в Боратині, Теляжи і Торках; до Ульвівка і Городилович приїжджав батюшка зі Жажар (вже за границею). В українських селах навіть не пробували агітації за православ'ям, і з українських селян на православ'я не перейшов ніхто. Для піддержки православної агітації з'їхали до Сокаля в січні чи в

⁹¹ Парох, що доїздить у село за декретом єпископа (лат.).

⁹² «Нива». № 1. – 1916. – С. 55-56.

лютім 1915 р. волинський архієпископ Евлогій. Тоді в Сокалі посвячували православну церкву, на яку перемінили будинок польського Сокола. Начальство видало приказ всім церквам явитися з процесіями. В Сокалі була тоді велика парада, але до поширення православ'я вона не причинилася.

В повіті остали українські священники майже всі, крім о. Ринявця з Белза, котрого арештували австрійські власті і котрий сидів в Остригомі на Угорщині до червня 1915 р. Світська українська інтелігенція зі Сокаля виїхала що до одного. Росіяни оставили наших священників в спокою (так само оо. Василян в Кристинополи); на донос москвофілів арештували тільки о. Степана Сапруна зі Стенятина і учителя зі Стенятина Гудза і обох зіслали до Росії, де доси перебувають.

Як всюди, так і в Сокальщині, росіяни видали приказ нашим селянам виїздити до Росії. Се відносилося в першій мірі до тих селян-москвофілів, котрі перейшли на православ'я. Православним селянам голошено (за перехід на православ'я обіцяли селянам по 100 рублів, а платили по 3 рублі), що вони мусять втікати, бо коли остануть, то «австрійці їх вивішають». Перед відворотом приїздили до села російські жандарми і солдати і силою виганяли православних до Росії. Перші втекли православні багатюшки, а за ними післали росіяни православних зі Скоморох, Теляжа, Ульвівка, Ількович, Торок, Стенятина, Свитазова, Боратина, Добрачина, Городислович, Завишні і Конотіш та поодинокі москвофільські родини з інших громад. Втекли також о. Грищик, катихит учительської семінарії в Сокалі, з родиною і жінка та діти арештованого о. Грищика в Завишні.

НАШЕ ДУХОВЕНСТВО І ЦЕРКОВ

В ЧАСІ РОСІЙСЬКОЇ ІНВАЗІЇ В ТЕРЕБОВЕЛЬСЬКІМ ДЕКАНАТІ⁹³

Дня 23 серпня 1914 року то початок, а 25 липня 1917 р. – кінець російської окупації в нашій повіті. На перший гук російських гармат і серед загальної паніки покинула також часть нашого духовенства свої парохії, але до початку грудня 1914 майже всі вернулися на свої місця так, що з парохів бракувало лиш о. Мандичевського в Налужу і о. Т. Цегельського в Струсові, але що повернув о. Весна, сотрудник зі Струсова, тільки Налужу без священника оставало до початку березня 1915 р., коли то прийшов о. Дурбак, катехит з Теробовлі, який перебував доси в Новосілці д. Підгасцького. Російська управа намагалася вихати православного до Налужа, але вірні Налужа ніяк не хотіли слухати таких підшептів. Так цілий деканат мав те щастя, що пропаганда православ'я не могла почванитися хоч би найменшим успіхом. На те зложилися слідуочі обставини: всі священники були на місци, колізій між вірними і пастирями не було і перед війною, а також і те, що цілий наш повіт все був чисто український, москвофіли не мали тут ніякого свого осередку, а навіть тих дві оази москвофілства, в Янові і в Хмелівці, були радше форпостами польонофілства, як розсадниками російської пропаганди. Були вправді дві-три інтелігентні одиниці старокурсного напрямку, але були то люди наскрізь характерні і дисонансу в національній роботі ніколи не робили. Не можна однак сказати, щоби життя нашого духовенства не зазнало колочок від російської управи, були заборони поминання бл. п. Цісаря Франц-Йосифа, був наказ поминати царя Николая (якого ніхто з духовенства не виконував), були прикази царських молебнів, хотіли стягати податки за ерекціональні ґрунти (однак пізніше здержано езекуцію, і лиш кількох, що поспішилося, заплатили було), страшне забирання дзвонів, коли

⁹³ «Нива». – С. 345-348. – № 11. – 1917.

вже не згадувати прикрих постоїв війська, почавши від вересня 1915, а старенького о. Реваковича, тепер вже покійного, викидано з хати і, заки повернув до хати з поворотом, зі всього майже обробовано. Великою язвою було впихання до наших церков православних батюшок, і тут мусли вступитись перед силою, але не одному, як о. Мохнацькому з Теревовли, прийшлося слухати погроз вивезення на Сибір, які, на щастя, не здійснилися. Великим лихом парохів, що мешкали ближче Стрипи, по той бік Серету, було знищення огнем відступаючих російських військ в вересні р. 1915 всього майже урожаю, т. з. майже повної рації егзистенції, що в дальших наслідках спричинило, що в р. 1916 вже більша часть ерекціональних піль лежала облогом, а в р. 1917 лиш мала часть була управлена. А парохії Теревовельського деканату могли достарчити поживи неабиякій армії! Могли своїх стрінуги тепер хлібом, а стрілили голодом і пошесними недугами! Пізніше відносини з православними духовними зложилися в той спосіб, що вони священодійствовали в дочірних, а нас лишали в спокою в матерних церквах. В Теревовли побудували собі в «Соколі» свою церков, і в той спосіб був сякий-такий спокій. На їхні богослуження ніхто з наших людей не був цікавий заглядати, а навіть їх солдати радше ходили до наших церков на богослуження і багато було таких, що не могли нахвалитися нашого устрою духовного житя, а всі признавали вищість нашого духовенства. Правда, що між воєнним православним духовенством по більшій части були згідливі, а навіть жичливі до нашої віри. Свідомих українців між ними не бувало, пізнав я лиш о. Александра Маршева з Поділля, який був у свій час на рільничій виставі в Стрию, а потім по революції читалося в «Н. Раді», як широко заступався за українізацію духовенства в Каменці-Подільськїм.

Революція поставила православних батюшок в скрутне положення, не могли стояти за старим режимом, а нового боялися. Пам'ятаю в червни с. р. приходить з гвардійського волинського полку батюшка і на наше питання, що буде з Україною, він каже: «Україна вже є, я з під Берестя-Литовського, і ми, хоч білоруси, найрадше підем з Україною. Там ще якось зложаться життєві умови, бо хоч і на Україні є струя проти батюшок, то все ще духовенство там ближче з народом, і коли о вірі можна говорити в Росії, то хіба в південних губерніях, бо чим далі від Києва на північ, тим більше «*tabula rasa*⁹⁴» під зглядом віри». А коли згадали за кривди, заподіяні нашому Архіпастиреви, він сказав: «Такі люди, як ваш Архіерей, зробили для справи своєї віри багато. Їх присутність в Росії не була даремною». І попросив пастирських листів, які поквално прочитав, і сказав, що в них далеко не ті відносини; їх архіереї, рекрутовані з-посеред монашества, виключно карієровичі, духовенство для них гірше помела, а часто і без віри, і таке положення духовенства в них було безвихідне, в опіці синоду, архіереїв і держави. В дальших розмовах він висказався, що в справі злуки церков не бачить суцної перешкоди. Російські жовніри хоч і ходили до наших церков, можна сказати, дуже мало були прив'язані до віри, і так, як сказав гвардійський батюшка, з північних губерній бувало найменше на богослуженнях, більше з наших українських, бо зато дуже приходило поляків і що треба признати, то, слухаючи сповіди поляків, помічав я значну релігійну культуру, вищу без порівняння від релігійної культури наших лагінників. Довелось мені стрінуги кількох давних уніатів, ще не «возсоєдинених» з під Берестя-Литовського. Такого прив'язання до віри (уніатської) годі і в нас знайти; одному з них родина довший час складала гроші на дорогу до Галичини, щоби міг там поїхати і повінчатися в уніатській церкві! Між старшиною (офіцерством) тяж-

⁹⁴ Чиста дошка (лат.).

ко було стрінати, особливо до революції, свідомих українців, а коли які були, то майже необізнані з культурним життям України, вони інстинктивно шукали за «Кобзарем», вірили, що тільки в Австрії можливе повне видання, і готові були за «Кобзаря» і найвищі суми платити. Перші вповні свідомі українці знайшлися між співробітниками з «Союзу Городів», які закладали восени 1916 «ясла» – захоронки для дітей і школи з українською мовою; ними орудував Д. Дорошенко, який так само високо цинив участь нашого духовенства в народній роботі. По революції справа прийняла інший оборот; як гриби по дощі, так тут і там з'являлося чимраз то більше свідомих українців, але знов далася чути непримиримість москалів і то чим більше крайніх поглядів, тим відносини до українства були більше ворожі.

Тепер ще кілька подробиць з особистого життя духовенства в Теревельському деканаті. Умерло двох, а то о. Царевич, парох Кобиловолок, в вересні 1915 р., о. Ревакович Йосиф, парох Хмелівки, в березні 1917 р. Померла також в маю 1917 вдова по бл. п. Петрі Савчинським, пароху Могильниці, а також в серпні 1917 р. вдова по бл. п. Йосифу Реваковичу. В р. 1915 від'їхали з австрійськими військами, що наближались в вересні 1915 до Стрипи о. Петро Глинський, співробітник в Могильниці, і о. Кость Весна, співробітник в Струсові. Тоді по якійсь перерві обняв завідувальство Струсова о. Никола Куницький, співробітник з Дарахова. Церков цілковито не знищено ніде, обробовано лиш церков в Заздрости, понищено мури будуючихся церков в Струсові і Дарахові, при висаджуванні моста вилетіли всі шиби в церкві в Застіночу. Священничі мешкання збурено тільки в Будзанові і Лясківцях, які хоч є в теревельському повіті, але належать до Чортківського деканату. Не обійшлося без поважнішого знищення господарських будинків, огорожень, садів, дерев...

З ОПОВІДАННЯ ПОЛІТИЧНОГО ПОЛОНЕНОГО О. ЮРИКА⁹⁵

В переїзді з Росії до Золочева задержався на два дні у Львові о. шамбелян Степан Юрик⁹⁶, парох Золочева і один з найвидніших наших громадянських діячів на провінції, котрого російські власті в грудні 1914 р., як небезпечного «мазепинца», вивезли до Росії, і котрий недавно в дорозі виміни вернув через Швецію до краю.

Про свій побут в Росії і про теперішні історичні події в Росії розказав о. д-р Юрик ось-що: «В часі відвороту австрійських військ в серпні 1914 остав я на місці в Золочеві. Російські військові і адміністраційні власті звернули на мене зразу ж увагу, і дня 10 грудня 1914 мене арештували, як небезпечного «мазепинца». Під ескортою вивезли мене до Києва, де примістили в зв'язній тюрмі для політичних на Лук'янівці. Маючи доволі знайомих українців в Києві ще з давніших часів, скористав я з сього і увійшов з ними в

⁹⁵ «Діло». – № 140. – 17 червня 1917.

⁹⁶ ЮРИК Степан (1864-1937) – український галицький політичний і громадський діяч, випускник папської грецької колегії святого Атанасія в Римі, доктор теології (Віденський університет), греко-католицький священник, декан Золочівщини (1912-1937), папський шамбелян, крилошанин Митрополічної консисторії УГКЦ, Діяч УНДП, УНДО, голова повітової філії Товариства охорони військових могил. У 1918-1919 рр. – делегат Української Національної Ради ЗУНР.

зносини. Завдяки сій знайомості, як не менш особистій прихильності до мене декого з тюремного начальства, дістав я небавом дозвіл виходити на кілька годин з тюрми, з чого очевидно я вповні скористав. Відновив давні знайомства з українськими інтелігентами, поробив нові і бував гостем в многих українських домах у Києві, особливо в незвичайно любім домі теперішнього генерал-губернатора Галичини і Буковини п. Дмитра Дорошенка. Очевидно, бував я і в одинікім тоді українськім товаристві «Родина», котре в тім часі офіціально займалося веденням воєнного шпиталю для українських жовнірів (пізніше на приказ властей і для жовнірів инших націй) і фактично вечорами гуртувало в своїм ключовім льокалі широкую київську українську громаду. До нас, галичан – політичних в'язнів царського правління, відносилися з незвичайною прихильністю, вишукували нас, особливо пані і панни, по тюрмах, помагали, чим могли, виеднували самі або через других для українських політичних в'язнів – заложників з Галичини і Буковини різні полегші, і не одного вирвали в тюрми на свободу.

Так провів я в Києві час до половини лютого 1915 р. Тоді прийшов приказ вивезти мене в Сибір, але завдяки знайомствам виеднав собі дозвіл виїхати до Вологди, губерніального 40-тисячного міста.

Через якийсь час прийшов наказ, щоби я виїхав до якогось провінціального містечка. Було се в червні 1915 р. І я, боячися щоби врешті не повезли в Єнісейську губернію, за порадою латинського пароха в Рибінську (містечко повітове в Ярославській губернії), з котрим познайомився в Вологді, рішився виїхати до Рибінська. Тут проживав я в домі лат. пароха, незвичайно добродушного і учинного старика – нині вже покійного, заживаючи, подібно як в Вологді, повної особистої свободи. В сім місці мушу зазначити, що католицьке духовенство в нейтральних російських губерніях – по нації білоруси, литовці, поляки, німці – відносилося до нас, греко-католицьких священників, з глибоким поважанням, виеднувало нам всякі полегші і не одному з нас сталося в дійсній пригоді. Тут по раз перший став я правити богослуження в каплиці. Про події в Росії знав я з рос. і польських часописів. Українські видавництва, які вийшли в дореволюційнім воєннім часі в Росії, одержав я всі. З митрополитом Шелтицьким я переписувався, одержував від нього кореспонденцію.

З початком лютого 1917 одержав я приємну вістку, що в обміні можу виїхати до Австрії. По полагоді формальностей виїхав я в половині лютого с. р. в товаристві поліційного офіцера до Петрограду, де по переслуханню відвели мене в тюрму «Крести» і веліли ждати до дальшого зарядження. Тут застали мене події з 12 н. ст. березня с р.

Визволила мене зревольтована товпа, що вдерлася до в'язниці, обезоружила сторожу і пустила на волю всіх в'язнів. У в'язничні мури долітали відгуки стрілів з вулиці. В'язнична сторожа зникла, але я разом з львівським лікарем д-ром Ціоном, котрий разом зі мною їхав в обміні до Австрії, переночував ще в шпитальнім в'язничнім павільоні і другого дня під проводом політичного в'язня від 10 літ, колишнього студента медицини Ерастова, удався до американського посольства, де пробував я через два тижні, коли перепровадився я до палати єпископа Цєпляка. Тут стрінувся я з митроп. Шелтицьким, котрий з кінцем н. ст. березня приїхав в Петроград і замешкав рівно ж в палаті єпископа Цєпляка.

Пробуваючи ще в американськім посольстві, віднісся я листовно до одного з видніших петроградських українців, п. Могилянського, щоби мене відвідав. Сей справді се зробив і через нього заізнався я з всіма виднішими петроградськими українцями, а зокрема з головою петроградської української громади п. Лотоцьким, в котрого домі був я кілька разів сам, а раз з митр. Шелтицьким.

Бачучи на власні очі петроградську сьогорічну революцію і чуючи оповідання очевидців і її активних учасників, могу ствердити, що царизм повалили українські солдати, бо гвардійські полки в Петрограді, що дали почин революції і новому ладові в Росії, складаються в величезній більшості з українців. Сього історичного факту не оспорюють навіть російські часописи.

Революція змінила вигляд Петрограду. Зникли давні поліцейські, котрих значну частину перебито, Петроградом правлять солдати і робітники.

Замітили зрив українського життя в Петрограді. Уряджено величаву українську маніфестацію, в якій взяло участь понад 20.000 людей, в тім більша половина українських солдатів-гвардійців з українськими синьо-жовтими відзнаками і українськими прапорами. Основано цілий ряд українських організацій – став виходити укр. соц.-дем. тижневник «Нове життя». Був я разом з митр. Шептицьким на Шевченківськім концерті і на укр. соц.-дем. вічі. Митрополита вітали всюди з незвичайними почестями.

Невдовзі по своїм приїзді до Петрограду митр. Шептицький тяжко занедужав на перестужу і тяжко недужий перележав коло трьох тижнів. В часі недуги навідувалися до нього щоденно українські депутації, а студенти і курсистки приносили йому китиці живих квітів. Приїзд митрополита був наче тріумфальним видом, особливо велику і гарячу овацію зробили йому українці-солдати при приїзді на двірці і на улицах міста. Митр. Шептицький, що ходить тепер в студитській рясі, підперезаний звичайним ременем, схуд значно, посивів і похилився. Послідні події в Росії і величезне відродження України зробили на нього велике вражіння. До свого окруження і в листі до петроградської української громади, висланім на адресу п. Лотоцького, висказав, що він, син великого досі поневоленого українського народу, рад би терпіти в в'язниці до кінця життя, щоби тільки оглядати воскресення українського народу, що отсе тепер наспіло.

Самозрозуміло, що митр. Шептицький, з котрим я разом мешкав до 13 н. ст. мая с. р. (секретарем митрополита є о. Володимир Гоцький, парох з Колоденця, пов. Жовква), по своїм видужанню нав'язав зносини в урядовими кругами. Був у міністра Керенського, президента міністрів кн. Львова, тодішнього міністра заграничних справ Мілюкова, обер-прокурора Святішого Синоду кн. Львова і ін.

Предметом нарад була справа признання греко-кат. церкви в Росії і повної для неї свободи. Теперішнє правительство узнало греко-кат. церкву, прирекло усунути православну агітацію в Галичині, позволити на поворот до зайнятої частини Галичини і Буковини греко-кат. українських священиків, вивезених в Росію, і на творення греко-кат. парохій в самій Росії. Митрополит зорганізував вже церковну тимчасову управу, іменуючи для зайнятої частини львівської архієпархії генеральним вікарєм о. Бонна, зукраїнченого бельгійця, що від ряду літ осів в Галичині; з митрополитом відбув він за мого побуту в Петрограді нараду, подаючи йому дані про теперішний стан греко-кат. церкви в Галичині. Для Станиславівської єпархії іменував митр. Шептицький генеральним вікарієм о. Миколу Теодоровича, пароха з Пробіжної коло Гусятина. Рівночасно зніс митрополит григоріянський календар, заведений мин. року єпископом Хомишином.

В часі мого побуту приїхав до Петрограду по інструкції новоіменованний генерал-губернатор окупованої Галичини і Буковини Дмитро Дорошенко. З ним відбув митр. Шептицький кілька довших нарад. Власть Дорошенка є ширшою, як власть кол. генерал-губернатора Бобринського. Урядовий осідок його є наразі Чернівці. Власті його підлягають губернатори в Чернівцях і Тернополі. Ген.-губ. Дорошенко, перший укр. політичний адміністратор, має зукраїнізувати публічне життя на своїй області.

Губернаторами начальниками повітів і їх помічниками мають бути тільки українці. Урядова мова українська.

Шкільництво має одержати український характер. Місцева самоуправа має бути в руках українців-галичан. Знаю, що за мого побуту в Петрограді були слідувачі українці бурмістрами: Іван Боднар, проф. учит. семінарії в Тернополі, Леонтій Кузьма, проф. укр. мови в Коломиї, і Антін Крушельницький, директор укр. гімназії в Городенці, без сумніву, що і в інших містах бурмістрами стали тепер українці.

Українізування адміністрації переводиться тепер у всіх українських губерніях. Губернатором Волині іменованій адвокат з Києва В'язлов, Поділля – професор з Одеси Маркевич, Чернігівщини – адвокат Шраг з Чернигова і т. д., всі заслужені українські діячі. Національна організація України іде нечувано скоро і обхопила всю українську полосу від Прип'яти по Дон і Чорне море. Навіть на Сибіру переводять українську організацію і здобувають громадські управи. Українці в армії сильно зорганізовані, і українська організація обіймає доси коло мільона солдатів. Політична автономія України запевнена.

Відізвилися також і галицькі москвофіли. До Петрограду прибули депутація галицьких москвофілів з Ростова-над-Доном (о. крил. Пакиж зі Львова, о. Давидович зі Львова і о. Ольшанський з Честинь, пов. Жовква). Робили заходи, щоби митрополит іменував о. Пакижа ген. вікарієм, з чого очевидно не вийшло нічого. Нарід не хоче повороту москвофілів-священиків, а православних багюпшків усуває. Ген.-губернатор Дорошенко є рівно ж противний поворотам москвофілів-священиків.

Про окремих мир з Німеччиною ніхто в Росії не хоче чути. Є сильна струя за миром, але загальним.

Міністр війни Керенський докладав заходів перевести організацію армії. Оскільки це йому хоч в частині вдається, треба числитися з російською офензивою.

Дня 13 мая с. р. виїхав я з Петрограду і по однотижневім побуті на границі, де нас здержали, через Швецію і Німеччину приїхав до Відня, а звідси до Львова».

Є се коротенький начерк оповідання о. д-ра Юрика. Засадничий його погляд на теперішні події на Україні є той, що в Росії українці так тепер скріпилися, свідомість і організація так поширилися, що ніяка реакція вже нашого життя не придавить.

ЗА ЩО ВИВЕЗЕНО МИТРОПОЛИТА ШЕПТИЦЬКОГО⁹⁷

Під заголовком «Розмова з митрополитом Шептицьким» «Утро России» (ч. 71 з дня 28 березня) містить отсю допись свого співробітника з Ярославля:

«Ваш співробітник дня 11 (25) березня мав нагоду розмовляти зі засланим старим правительством у Ярославль уніатським митрополитом з Галичини гр. Андрієм Шептицьким.

Митрополит поперед всього заявив, що не знає, за що наложено на нього арешт і заслання: ніякого проступку проти російського правительства він не поповнив, та й не

⁹⁷ «Свобода» (Львів). – 5 липня 1917.

міг поповнити, бо, будучи головою уніатської церкви в Галичині, він політикою ніколи не займався. Примінені до нього старою властю переслідування, він схильний уважати не чим іншим, як тільки одною з прояв свого роду розуміння російською властю Галичини в особі генерал-губернатора гр. Бобринського задач московщення завойованого краю.

Після зайняття російськими військами Львова, в яким є уніатська митрополія, Шептицький, відправляючи богослуження, виголосив проповідь, в якій сказав дословно отсе: «Браття – християни! Ми повинні гаряче дякувати Богови за се, що тепер російський народ, який був відділений від нас пограничним кордоном і знав тільки урядове православ'я, побачить правдиву православну церкву в особі процвітаючої в Галичині унії».

На другий день після сеї проповіді явився до митрополита воєнний губернатор граф Шереметев і заявив, що його обвиняють у виступі з церковної проповідниці проти російської армії.

Дня 15 н. ст. вересня 1914 р. я, – продовжав своє оповідання митрополит Шептицький, – був арештований і в автомобілі доставлений у квартиру генерала Брусилова, арешт тривав тільки декілька годин, генерал скоро прийняв мене і дозволив вернутись до Львова, поклавши на мене відповідальність за спокій у місті. 5 днів пізніше на мене знов наклали арешт, сим разом – домовий. Потім мене автом з моїм слугою, 17 літнім хлопцем – русином, вислали у Київ. За три дні із Києва з конвоєм жандармів вислали у Нижній Новгород.

На сім злі пригоди митрополита не покінчилися: незабаром із Нижнього Новгорода прийшлося виїхати у Курськ, де митрополитови прийшлося прожити коло двох літ під чуйним доглядом явної і тайної поліції, яка супроводжала його не тільки під час прогулок, але навіть і при відвідуванню костела.

Дня 23 вересня 1916 р., – продовжав своє сумне оповідання митрополит, – мене вислали у Владимир в супроводі начальника курського слідчого відділу і нижчих чинів поліції. Мого слугу відібрали мені і вислали в Марійський посад Казанської губернії. Тільки вчера вернувся він до мене після довгої розлуки.

По прибуттю до Владимира митрополита зустрінули на залізничнім двірці місцевий поліцмайстер і соборний протоєрей. Поліцмайстер заявив йому «По розпорядку міністра внутрішніх справ передаємо вас духовній власті, яка визначила вам жити в суздальському монастирі». Приїхавши 24 н. ст. вересня вечером у знаменитий в історії російського релігійного різнодумства суздальський Спасо-Єфиміївський монастир, в'язень був поміщений до келії. Вона знаходилася в передкімнаті помешкання настоятеля і складалася з двох маленьких кімнаток, які були перегороджені недосягаючої стелі деревяною перегородкою. При особі митрополита безперервно сторожили 5-6 осіб стражників, з якими говорити йому було заборонено. Також не вільно було входити в будь-які зносини з проживаючими в монастирі монахами.

В суздальському монастирі митрополитови Шептицькому прийшлося прожити коло трьох місяців, після чого його вислали в Ярославль, куди його везли під доглядом помічника пристава й агента охрального відділу. По прибуттю до Ярославля митрополита посадили в приватне, винайняте для нього наперед, помешкання, де йому потім дозволили устроїти каплицю для відправлення богослужіння по уніатському обряду. Кімната його знаходилася в подвір'ю, у бічнім будинку, сторожа складалася з трьох поліцаїв, причім один постійно дежував на дворі, а двох знаходилося в самій кімнаті. Прогульки були дозволені тільки ранками і в супроводі поліція перебраного в цивільну одіж, зносини з зовнішнім світом також були заборонені, крім відвідування раз на

дві неділі костела для сповіди, причім навіть і в костел, віддалений від кімнати кільканадцять кроків, митрополита обов'язково водила поліція. Тільки після появи дописи в «Утре Росии» митрополитови стали давати польські часописи, які читати до того часу йому було чомусь заборонено. Про революцію митрополит довідався з часописей. Напередодні нашої розмови митрополит Шептицький був у комісара тимчасового правительства, члена губернської управи Черносвитова, який повідомив його, що з нього арешт знято і він віднинішнього дня вільний.

На закінчення розмови митрополит сказав, що той день, коли він довідався про велику перемогу російської революції, він вважає «одним з ліпших, одним з гарніших днів свого життя». Він радіє за Росію, яка добула собі релігійну свободу.

Митрополит Шептицький пробуває тепер в Петрограді, де занедужав на простуду і мусить ще переležати два-три тижні; до Львова верне доперва по видужанню».

БРОДИ. ЯК ПОШИРИЛОСЯ ПРАВОСЛАВ'Я В БРІДЩИНІ ПІД ЧАС МОСКОВСЬКОГО НАЇЗДУ⁹⁸

Москалі зайняли по раз другий Броди в неділю 23 серпня 1914, йдучи від Крупська на Броди – Олесько, від Почаєва на Підкамень – Сасів – Золочів і іншими дорогами. В Бродях привітали їх з парадом відпоручники брідських міщан з ксендзом Кравсом на чолі, в тій компанії був пізніший «наказний» бурмістр Бродів – Кушпета (москвофіл).

Повіт зайняли московські війська того самого дня, а покріпившись здорово горівкою з рафінерії Капельюшів, почали уряджувати по селах стрілянину, внаслідок якої погибло багато людей в Бродях і по селах. Тоді нищено також лежачі при гостинці будинки, особливо *święte karczmy*. Пізніше переходили москалі досить спокійно, і декотрі з наших «приятелів» уносилися вже над культурністю московського солдата. Аж коли москалі зачали купувати расову худобу, спроваджену за дорогі гроші з заграниці, по 40 рублів за штуку, а за пуд віса чи жита по 80 копійок – почали носами крутити; в додатку почали і селяни в москвофільських громадах лучитися з солдатами і грабувати стодоли і шпихлірі наших «опікунів», які попірали Маркова і його компанію.

Опісля прийшла адміністрація з численними чиновниками і почала зразу ж впроваджувати православних священиків. Першою їх позицією були Броди, звідки виїхав парох о. Долинський. З обави перед москалями виїхали також і інші наші священики, але деякі з них скоро повертали до своїх парохій і зайняли без перешкоди свої становища. Церкви в Бродях, в Боратині, в Лешневі (тут найпізніше) обсаджено безпрочно православними батюшками.

Опісля зачали деякі селяни в москвофільських селах жадати православних духовників. Наперед пішли приходи, які були добре приготовлені до унії з православ'ям своїми греко-католицькими москвофільськими священиками, котрих перед війною ясні пани наділювали добрими парохіями. І так обсаджено православними священиками Попівці (де парохом був о. Еффинович, основатель бурси Качковського в Бродях), Наквашу, Гаї Старобрідські, Голосковичі, Смаржів, Чехи, Заболотці, Кутише,

⁹⁸ «Свобода» (Львів). – № 31. – 14 жовтня 1915.

Поникву, Суходоли і Пониковицю; декотрі з священників москвофілів, що горлали, що спільність народности не має нічого до віри, і завірювали всіх о своїм католицтві, змінили свої погляди – особливо під впливом сотки рублів, які виплачував волинський архієпископ Евлогій місячно всім відступникам, що запустили бороду і повісили православний хрест на грудях. Такими були о. Мриглодович в Дидківцях, о. Павлох в Сереті, о. Сухаровський в Конюшкві, о. Загайкевич в Чехах та о. Власенко в Накваші. Сей послідний видячи, що для нього нема парохії, бо його Наквашу обсадили иншим, а йому не дали такої парохії, якої він хотів, скинув православний хрест, обрив бороду і став «парохом» в свого тестя, старенького о. Чубатого в Пониковиці, де почав далі сповідати нарід, гейби нічого з ним не зайшло...

Взагалі обсаджено 18 парохій православними батюшками – з того 4 перейшло з своїми давними парохами на православ'я, 3 парохії, покинені своїми парохами, 5 парохій, де панотці-кацапи, одна філія з більшістю латинників (Паликрови), одна парохія, де священника вивезли австрійські власти, 4 москвофільські парохії, де священники українці. Прочі парохії з доморослокацапськими парохами зайняли становище «вижидаючих»! Поки що вони тепер українцаться, що голосять світови, а навіть пишуть фонетикою.

Тепер з православ'я в Брідщині нема і сліду, воно зникло зразу ж тоді, коли зникли москалі. Зникає москвофільство і в царстві Маркова, бо всі видніші москвофільські селяни, які мали гріхи на своїй совісти, виїхали до Росії і, мабуть, вже звідтам не вернуть. Як всюди в північно-східній частині краю, так і в Брідщині тисячі селян, збаламучених або застрашених москалями, покинули свої господарства і виїхали з москалями. Тепер багато з них вертає і, розказуючи про страшну нужду, яка панує серед збів'селян в Росії, проклинає москалів на чім світ стоїть і відпекується москвофільства...

ЖОВТАНЦІ (ПОВІТ ЖОВКВА).

В ЯКИЙ СПОСІБ ЖОВТАНЦІ ПЕРЕЙШЛИ НА ПРАВОСЛАВ'Я⁹⁹

Арештування о. Володимира Гоцького з Колоденця. –

Московський батюшка звичайним рабівником. –

379 родин з Жовтанець виїхало до Росії. –

Утеча з москалями трьох москвофільських священників. –

Сумний стан села.

Одною з найбільших сільських громад в краю є Жовтанці Жовківського повіта. Село положене при мурованій дорозі зі Львова до Камінки Струмилової і віддалене від Львова несповна три милі, до того доволі заможне, було віддавна осередком москвофільської агітації. Особливо в послідних роках, коли місцеві священники-українці, парох о. декан Киприян Ясеницький і сотрудник о. Михайло Прокурат, стали працювати над освідомленням парохіян, зачали заїжджати до Жовтанець ріжні москвофільські агітатори зі Львова (приміром, редактор «Прикарпатской Руси» Семен Лабенський, звісний москвофільський організатор Онуфрій Гецев і молоді «юноші») та на зборах в місцевій

⁹⁹ «Свобода». – № 31. – 14 жовтня 1915.

читальни Качковського підбурювали селян проти місцевих священників-українців, хвалюючи при тім православ'я і московські порядки. В селі розкидали багато приміроків «Голоса Народа», а навіть московської «Прикарпатської Русі» і всіми способами підсилювали ненависть селян до українства. При виборах величезна більшість голосів йшла все на московфільських кандидатів (при кількох послідних виборах на Семена Лабенського), і московфіли докладали всіх сил, щоби рятувати свої впливи в Жовтанцях, підривані щораз більше роботою о. декана Ясеницького і о. Прокурата.

Прийшла війна. Наші місцеві священники, боячися слушно погроз московфілів, виїхали з села. Душпастирські обов'язки сповняв короткий час сусідний парох-українець о. Володимир Гоцький з Колоденця, але його невдовзі москалі арештували, удержали кілька тижнів в арештах в Жовкві, а опісля у Львові, а відтак одного з перших вивезли на Сибір до Томська.

На Жовтанці і околицю налізла московська саранча. Кількох загорілих селян-москвофілів (Петро Годованський, Юр Антоняк, Томко Вихопень і Собко Кельбіс) та Олена Кашуба, жінка Гриця, знюхалися з начальником повіту Зубовим в Жовкві, з генерал – губернатором Бобринським і волинським архієпископом Евлогієм; зачалося перетягання на православ'я. В падолисті м. р. з'їхали з великою парадом Евлогій, Бобринський, якийсь генерал і чиновники, привітані процесією місцевого польського пароха кс. Анклевича. В село кинулися козаки і ще до дня силою зігнали до церкви всіх людей, грозючи карами тим, хто би важився не прийти до церкви. По богослуженню під час проповіді накинувся Евлогій з великими лайками на українців і на унію і, не питаючися нікого, проголосив, що від нинішнього дня всі присутні є православними.

До Жовтанець на батюшку прийшов Василь Стисло, галицький москвофіл, родом десь з-за Перемишля, вихованець житомирської семінарії. Вже під час московського наїзду оженився він з москвофільською учителькою з недалекого Кукизова і, висвячений Евлогієм на попа, осів в Жовтанцях, забираючи собі всі речі, урядження і одіж о. декана Ясеницького. В церкві і поза церквою нападав на українців і на Австрію, а в його поганій роботі помогали йому головню згадана Олена Кашуба і настановлений москалями війт Петро Годованський. Отворено читальню Качковського, засипано село московськими газетами і всюди голошено, що Україні і Австрії прийшов кінець. То саме роблено і в сусіднім Колоденці, де рівно ж осів православний батюшка.

Прийшла весна і з нею повний погром москалів. Ще на кілька тижнів перед тим нім Баварці зайняли Жовтанці, батюшка Стисло голосив на проповідях, що «германци» допускаються страшних звірств, всіх мужчин вішають, а жінкам витинають груди, що в відповідній хвилі мусять всі утікати з цілим добутком, який можна забрати. Те саме голосили в селі московські жандарми. Що більше, батюшка Стисло в червні с. р. візвав присутніх в церкві публічно до грабування українців, ляхів і жидів, а навіть сам, дібравши собі кількох селян, на день перед своєю утечею (з суботи на неділю 19 червня с. р.) грабував цілу ніч на Середсіллію і Застав'ю, забираючи селянам худобу, свині і дріб; вернувши з цілонічного грабунку, станув зразу ж до Служби Божої і по відправі сів з жінкою на фіру, вивозячи з собою шість фір, навантажених ріжним зрабованим добром.

В суботу 19 червня с. р. було в селі правдиве пекло. Від хати до хати ходив Стисло і московські жандарми, змушуючи людей силою до виїзду до Росії. Голосний плач лунав в селі. Ще страшніша була неділя 20 червня с. р. Непроглядні товпи народу, вигнані з рідних хат жандармами, застрашені про мнимі звірства німців, а лиш дехто, заманений обіцянками (Стисло розказував в церкві, що кожний з селян дістане безплат-

Біженці з Галичини

но в Росії 25 моргів ґрунту на власність, що московське правительство вибудує кожному хату і господарські будинки та дасть худобу), залягли до-рогу, ведучу до Камінки-Струмилової. Вози, наладовані різним домашнім знаряддям, на возах плачуть жінки і дрібні діти, коло возів корови, телята і свині, попри вози селяни, а з боку московські жандарми і солдати, все те поволи рушило вперед. На всіх лицях безкрайна розпука! В тім дни виїхало з Жовтанець 379 родин (самі русини,

тільки один латинник) в числі коло 2. 000 душ. В селі остала тільки половина греко-католицького населення і то біднішого, бо всі багатші виїхали до Росії. З церкви забрав Стисло три найкращі фелони, всі ліпші стихарі, три чаші, євангеліє, золоту ложочку і всі ручні хрести.

В громаді остали всі ті, котрі давніше гуртувалися коло читальні «Просвіти» і менше заможні. Самі москалі вилічили наших селян з всякого москвофільства. Нині кожний їх проклинає, і село, тяжко доступне для української роботи, нині ненавидить москалів і їх дикі порядки. Свого пароха о. декана Ясеницького прийняли незвичайно радісно і горнутья до нього та йому помагають. Слово Українець стало вже всім зрозуміле. Управа в громаді перейшла однак в руки поляків (латинників), яких нема навіть десятої часті і які перед війною, як найбідніші в громаді, не мали найменшого голосу. До влади покликало їх жовківське староство. В руськім селі – горою Польща.

Половина хат в селі стоїть порожня. Збори втікачів зібрали московські бранці, змолотили і відставляють на станцію для війська. Під зиму обробили мало. Багато втікачів зачинає вертати, доси вернуло коло сто селян з родинами; всі страшно змізеровані, потратили майже все, що взяли з собою. З поміж повернувших наші власти арештували 27, але більшість їх невдовзі випустили; решта сидить в жовківських арештах, але є надія, що і тих випустять, бо нема проти них поважних замітів. Між иншими вернув недавно Петро Литвин аж десь з-за Луцька, і він розказує, що галицькі селяни-збігці страшенно бідують, всі ночують під голим небом, їсти нема що, п'ють воду з баюр, слабші вмирають як мухи. Москалі втікачами не журяться зовсім. Навіть сам батюшка Стисло, який так захвалював московський рай, примирає з нужди і мусить слати під голим небом на поли.

З куликівського деканату втікло з москалями трьох москвофільських парохів: Ольшанський з Честинь, Крайчик з Цеперова і Пелех з Желдця; так само втекла з родинною попадя Кмицикевичева з Сулимова.

З инших москвофільських громад Куликівщини виїхало до Росії дуже багато селян, яким чим скорше треба помочи в повороті до краю. Околиця Жовтанець війною не надто дуже знищена, зате всюди панує сум з причини обезлюднення значної кількості громад.

День 5 ноября 1914 г. навсегда останется памятным для русских жителей местечка Куликова, Жолковского уезда. В этот день сюда прибыл Высокопреосвященнейший Архиепископ Евлогий для присоединения куликовцев к православной церкви.

Жители Куликова издавна отличались своею приверженностью к Руси и любовью к православной церкви. Читальня имени М. Качковского и церковь св. Димитрия с колокольной новгородского типа служат лучшими свидетелями истинного настроения населения м. Куликова. Мещанин Юрий Потерейко и студенты львовского университета – Д.М. Лозинский, Торек и С. Шах – были в последнее время истинными вождями родного местечка, подготовителями и вдохновителями того великого дела тесного религиозно-национального объединения с великою Русью, которое совершается на наших глазах.

Вожди народа почти все томятся теперь в австрийских узах, но их дело не забыто, а приведено к желанному концу. Лишь только вступили на куликовскую землю доблестные русские войска, как ярким пламенем загорелась любовь куликовчан к России и русским.

На месте имеется много доказательств тому, с какою любовью встречали и встречают жители Куликова русское воинство.

Сейчас же по вступлении русских в пределы Галичины у жителей м. Куликова явилось желание освободиться от уз унии и иметь у себя православного священника. И их желанию суждено было скоро осуществиться. 28 октября через местечко проезжал граф В. А. Бобринский со священником А. Я. Громадским. Путники имели беседу с куликовцами, которые пожелали видеть у себя служение православного священника. Их желание было исполнено, и 29 октября в куликовской церкви впервые была отслужена православным свящ. А. Громадским Божественная Литургия, с произнесением в конце ее приличествующего случаю назидательного слова. Нужно было видеть, что происходило за этой Лигурией, чтобы понять, как настроен добрый галицкий народ и как он расположен к св. православной вере. Воодушевление народа было так велико и желание его воссоединиться с православною церковью так неотразимо ясно, что свящ. А. Громадский обещал прибыть в Куликов и отслужить вторую Литургию еще в воскресенье 2 ноября.

В этот день прибыли в Куликовъ солдатики, которые мигом сорганизовали хор и вместе с народом дружно исполнили песнопения второй православной Литургии в Куликове. 2 ноября жители в подавляющем своем большинстве заявили о своем желании воссоединиться с великою Россией в вере и говорили, что рады были бы видеть у себя православного епископа.

К счастью, и последнему желанию их суждено было осуществиться. Свящ. А.Я. Громадский, вернувшись во Львов, узнает, что в день его возвращения ожидается прибытие Владыки Евлогия, а по приезде Архипастыря доложил ему о Куликове и желании его населения. Владыка охотно откликнулся на этот сыновний зов куликовцев и обещал не только прибыть в Куликов, но и воссоединить прихожан куликовской церкви с православною церковью 5 го ноября.

Накануне этого дня добрейший граф В.А. Бобринский безкорыстный и сердечно искренний народолюбец Галичины, предоставил свящ. А. Я. Громадскому свой авто-

¹⁰⁰ «Прикарпатская Русь». – №1464. – 1914.

мобиль для выезда в Куликов и объявления жителям Куликова радостной вести о приезде к ним Архипастыря.

Вечером только узнали куликовцы эту весть и с изумительной энергией принялись за подготовку достойной встречи Владыки. Как велика была эта энергия, можно судить по тому, что к полудню следующего дня было приготовлено три арки, украшенные елочками и снабженные надписями. На первой арке – у въезда в местечко красовалась такая надпись: «Благослови, Владыко, свою паству!»; на арке у церкви Св. Успения было написано: «Благословен грядый во имя Господне!»; а на арке у народной читальни стояла надпись: «Да живет и здравствует великая неделимая Русь!»

Весь народ с утра оделся по праздничному и с нетерпением ожидал Владыку. Местный православный настоятель свящ. А. Цихоцкий еще накануне введенный в приход свящ. А. Громадским, с утра совершал случившиеся требы. К двум часам дня из Нагорец прибыли священники А. Громадский и А. Рудецкий (последний был введен в этот день в приход Нагорецкий), а немного погодя из Успенской церкви двинулся величественный крестный ход, с о. А. Рудецким во главе, к первой арке. Девицы несли местные образа, парни в национальных русских лентах несли хоругви и братские свечи. Не смотря на дурную погоду, все были одушевлены общим желанием поскорее увидеть Владыку. Впереди крестного хода ехал на лошади помощник начальника Жолковского уезда Ф.К. Мураневич с местным урядником и стражниками.

Возле первой арки крестный ход остановился и стал ждать Архипастыря. Ждать пришлось долго, и то тут, то там высказывались тревожные опасения, не случилось ли чего-нибудь с «самоходом» Владыки. К счастью Владыка прибыл, сопровождаемый членом госуд. Думы свящ. Митроцким и начальником Жолковского уезда П.Н. Зубовым. Выйдя из автомобиля, Владыка направился к арке. У самой арки Владыка облобызал поднесенный о. А. Рудецким крест, выслушал приветственную речь местного войта и принял со словами благодарности поднесенный хлеб-соль. Затем началось шествие к церкви, причем народ пел песни «Пречистая Дева, Маты русского края».

При входе в церковь Владыка был встречен свящ. А. Цихоцким, который произнес приветственную речь. Затем началось служение вечерни. Сослужили Владыке священники М. Митроцкий, А. Громадский, А. Рудецкий и А. Цихоцкий. Огромная церковь была полным полно народом и идущими на войну солдатами!

Торжественно, при общем пении, полном освещении и всеобщем молитвенно-благодатном настроении, шла вечерня. Взоры всех были устремлены на Архипастыря, который до входа пребывал на середине храма, а затем при пении «Свете тихий» вошел в алтарь! После вечерни Владыка взшел на амвон, откуда произнес одушевленное слово к своей новой пастве. После первых слов обращения Владыка прочитал трогательную молитву присоединения и затем, поздравив воссоединенных с совершившимся в их жизни великим событием, картинно и в сильных, доходящих до глубины души, выражениях представил печальную историю многострадальной Галичины и изобразил всю важность современных событий вообще и для Галичины в частности. Слово Владыки было выслушано со слезами на глазах, и лица всех присутствующих были обращены на воодушевленно говорившего Архипастыря. Его Высокопреосвященство не забыл в своем слове и присутствовавших воинов и произнес по их адресу несколько трогательно умиленных выражений.

Сойдя с амвона, Владыка взшел на солею и стал благословлять свою новую паству. Это благословение продолжалось не менее двух часов.

Было уже довольно поздно, когда Владыка вышел из церкви, предшествующий братчиками с возженными свечками в руках. В помещении сельского правления, неподалеку от церкви, Владыке был предложен чай, который подавали куликовские девушки. После чаю Владыка направился в народную читальню, где собралась молодежь с солдатами. Высокопреосвященный произнес речь, посвященную памяти просветителей галицко-русского народа, и пожелал развития просветительному делу в Куликове. Ему ответил местный войт, а затем началось пение галицких народных песен. Присутствовавшие здесь солдатики не захотели отстать от куликовцев и в перемену пели свои песенки. В читальне Владыка пробыл не менее часа и оставил ее при пении «Пора, пора за Русь святую» и народного русского гимна.

Было уже около 9 часов вечера, когда Архипастырь оставил Куликов и отправился во Львов. Народ еще долго не расходился и делился впечатлениями с оставшимися священниками.

Великий это был день для куликовцев. Их местечко всегда стояло впереди округа. Теперь же оно оказалось впереди его и по воссоединению с православною Церковью. Дай Бог, чтобы укреплялась и развивалась здесь православная жизнь и чтобы добрый почин куликовцев послужил добрым примером для всей Галичины.

Участники.

III. СПОМИНИ З ЧАСІВ ОКУПАЦІЇ

ВІСІМ МІСЯЦІВ ПІД МЕДВЕЖОЮ ЛАБОЮ¹

І. НАЇЗД

*«... и сохрани достояніе Твое
от врагов видимих і невидимих:
от нашествія иноплемених...»* (з акафісту)

Андрій Чайковський

Послідні гарматні стріли чули ми у вівторок 15 вересня 1914 р. з Ланович в напрямі на Гординю і Корналовичі.

В середу 16 вересня було дуже парно і напрочуд тихо у повітрі. Коло полудня почулося два вибухи. Зірвано два мости на Дністрі. Вийшов я на прохід. Двірць залізничий пустий. У шпитальних бараках коло двірця остали явні сліди, хто тут гостював: куски закривавленої одежі, шматки з бандажів, вата. Все закривавлене. Довкруги двірця порозкидувані урядові папери, порозривані телеграфічні паперові тасьомки. Се подобає на «бабине літо», лише що се павутиння трохи грубше та ширше. На двірці кілька возів, не більше як п'ять, і одна дрезина, якою хлопці по шинах возяться. Всюди тихо, мов по похороні. Така тишина ще більше драгує, чим буря. Бо ж се тишина перед бурею. Ми не знаємо, в яких розмірах вона появиться і тому-то вона така страшна. Не знати, кого вона зломить, змете, а кому доведеться її перебути.

Хто її злякався, а мав до того спроможність, утік з міста в чужі сторони. Хто не міг виїхати, остав. А остали і ті, що ожидали приходу москалів, як каня дощу. Хіба ж не було чого їм радіти? Се ж сповнилося їх задушевне бажання. Вони ж цілі десятки літ «уготовляли путь» як предтечі московського Месії, працювали над підготовленням ґрунту для «освободителів Под'яремної Руси» з-під німецького та мадярського ярма.

Вечір 16 вересня 1914 р. був тихий, як і цілий день. По смерку зробилося страшно темно. Говорили тут, що москалі, йдучи, палять села по дорозі. Як стемнілося, я вийшов з сином роздивитися по околиці від сторони Львова, чи не видно луни. З найвищої точки, з відгінку залізничного не видно нічого, непроглядна темрява. Значило би, що ворог ще далеко. Впрочім, з того боку великі самбірські болота, а се не так легко перебути. Я так собі міркував і ми вернули успокоєні до дому і полягали спати.

Ся мертвота в природі причепилась і мене. Я заснув твердо і проспав цілу ніч...
Моє мешкання при улиці Львівській.

¹ «Свобода» (Львів). – 1916. – Ч. 10, 12-15, 18-22. – 4, 18, 25 березня, 1, 8, 29 квітня, 6, 13, 20, 27 травня.

Буджуся над раном 17 вересня від якогось жіночого крику з вулиці. Якраз година шоста. Біжу до другої фронтової кімнати. Улицею вертають в напрямі до Львова селяни-збігці. Женуть товар. На возах усі статки з жінками і дітьми. З того я міркую, що нема небезпеки, як люди вертають до своїх домівок в ті сторони, звідки сподіваються москалів.

Аж дивлюсь – а серед тої товпи скота та возів продираються до міста два донці на конях. Вони одягнені так як всі солдати, лише штани у них темно-сині, з широкими червоними «генеральськими пасами». Шапки у них мов тарелі, широкі, поставлені бадьоро на бік. З-під шапки з лівого боку визирає жмут волосся – се, мабуть, спомин на давні козацькі чуби. Вони держать в руках предовжезні залізні списи. За плечами «вінтовка», а з боку шабля, трохи крива, без окриття на рукояті.

Я вже бачив в Самборі москалів, але полонених, без зброї. Побачивши тих узброєних, я задеревів: «Ось гості!» – кажу до жінки. В ту хвилину сталося зі мною щось такого, чого я описати не в силі. Мені здавалося, що переді мною відіграватися якась страшна трагедія, що якраз скінчився перший акт, тепер підноситься завіса до другого, ще страшнішого акту, в яким я також маю виступати і мушу се зробити невідклично. Кажуть, що у потопаючого перед смертю переходять в пам'яті блискавкою всі події його життя. Таке сталося і зі мною тепер. В моїй голові перешибає ціла низка подій, образів з мого життя і з життя мого народу. Усі наші змагання, цілий наш культурний тяжкий доробок стає мені перед очі, та в ту мить усе розпадається, наче грудка вапняка, полита водою. Все зникає без сліду, а натомість темна даль, безвихідна, безнадійна будучність: *lasciate ogni speranza* (лашяте онні сперанца – по-італійськи; по-нашому: полишіть всю надію). Сю напишь з-над Дантового пекла бачив я тепер в своїй уяві.

За сими двома донцями їде вже чотирьох. Вони держать вінтовки готові до вистрілу. Відтак нова купка, все по двох, не більше. Вони роз'їздяться осторожно поміж доми. При одній купці їде австрійський жовнір з 58 (станиславівського) полку розоружений.

Він їде за конем, підбігаючи. Коли би у мене була стрільна зброя, я би йому з чистою совістю в лоб стрілив. Се ж мародер, який нарочно відстав від своїх, щоби попасти в полон.

У тій хвилі двох донців завертає з міста. Один держить ковбасу в руці і каже до жидівки: «Geben sie mir Brot» (по-німецьки, по-нашому: дайте мені хліба). Тепер їде відділ якихсь інших козаків на маленьких кониках, а в великих, кудлатих мов в'язанка сіна, шапках. Вони виглядають наче штучно обстрижені пси.

В тій хвилі чую з другого боку кам'яниці якийсь гамір, виходжу на галерію і чую трескіт рубаних та ломаних штахет. Се кубанці промощують собі дорогу в огород, де мають заложити обоз. Усі ми туди вибігли. На огород виїжджають кубанці співаючи, а ліпше сказати, виючи, серед страшеного свисту в пальці. Вони їдуть гусаком. Стають в колесо на конях. Старшина щось до них говорить. Вони всі, мов індіки, гикнули щось враз і злазять з коней. Одні розкладають огонь і наставляють кітли, другі, мов мурашки, лізуть до кам'яниці, на подвір'я, а опісля розлазяться по цілім домівстві. Добуваються до всіх мешкань. Ми замикаємо скоренько всі двері, та се нічого не помагає. Ми засвітили свічку перед іконою св. Миколи. Козаки гримають до дверей. Відчиняю, а тут стоїть переді мною величезний кубанець.

– А! Нечаво, здесь живут, – і їде далі. За хвилину те саме і знова чути: Нечаво-нечаво.

Аж раз отворив хтось двері, а в хату увійшов кубанець. Побачивши образ святого Миколи, він зняв шапку. Він просить папіросів або тютюну для свого полковника, бо

в городі ніде не можна дістати. У нас не було нічого, лише трохи грубого тютюну, що нам мадари зіставили, і се йому даємо. Козак розказує, як то у них строго наказано чужого не рушати. За відрубану галузку з дерева карають так, що треба дві години стояти з шаблею в руці «смирно»! Зараз нам се показує. Витягає шаблю з піхви і до плеча. Шабля остра, а декому з нас стає лячно, чи не схоче він на наших шиях попробувати остроти своєї шашки. Нарешті він з тютюном пішов, а стукання і «нічева» повторяється шохвилі. На подвір'ї кам'яниці повно кубанців, так само у сніях і на сходах глота така, що годі пропхатися. Я сходжу на долину, чи не добралися до моєї пивниці. Споглядаю скоса на пивничні двері і розмовляю з кубанцями. Вони перш усього запевняються, що я не Єврей. Між ними є і українці. Вони мені розказують, що їх цар війни не хотів, лише «Германец». Говорять мені як певну річ, що Цісар австрійський вже умер. Але то був добрий чоловік. Зате «Германца» конечно би післати в Сибір. Говорять мені, що у них позачиняли всі монополюки і понищили водку. Я хочу звести бесіду на українську історію і кажу, що кубанці – то прямі потомки славних запорожських козаків. На те один кубанець каже: «Запарозкіє казаки ето билі саміє большеє разбойніки». То був сам пан фельдфебель.

Приступає до нашого гуртка ще якийсь високий бородатий чорт, брудний, як калюжа, з шкіряною торбою через плечі, з якої видно фляшку. Се сотенний фельшер. Руки у нього брудні, наче б ними перед хвилею гній гребав. Ну, гадаю, москалі чисто ходять коло своїх ранених.

Пішов я потім на гору до себе. Мої оба сини пішли на діл подивитися, та позносити зимові речі, бо по сходах вже кубанці ходять. На споді вже нишпорять кубанці. Наш стриховий відділ вже отворений. Вирвали скубель² і ввійшли. Колодки від коша і замки від куфрів повідривані, всі речі як хамузь лежать по викидані, і в них козаки порпаються як кури в просі. Сини хотять забирати се вниз.

– Як ти смієш забирати се? Чужого рушати не вільно.

– Се ж мої! Ось дивись, що ключ до колодки придається.

Се переконало тих праведників, і вони забралися. Все було позношене до хати, хіба пропало се, що вже козаки успіли взяти собі на пам'ятку, як кальоші, рукавиці, снігівці тощо.

Так обганялись ми до вечора. Ніхто з нас не важився вийти на улицу. Вже над самим вечером нові відвідини. Входить до хати двох кубанців з винтовками на плечах, в заболочених чоботах та в шапках на голові ходять собі по усіх кімнатах, по коври, по паркетах.

– Чого вам треба, панове?

– Нечаво, ми хочем толька посматріть да палобуватса вашим хорошим паместієм.

Молодший син звертає їх увагу на ікону св. Миколи. Кубанці аж тепер знімають шапки і виходять, хрестячись. Вони прямо шукали за австрійцями. Вони при тім упевнялися, чи ми не Євреї.

В помешканні мого сусіда д-ра А. повно козацтва. Він пішов до війська, а жінка виїхала до родичів. Там дають собі волю, бо довідалися, що він жид. Розбивають шафи і беруть все. Зі серветок, з тонкого білля, з простирал роблять собі онучі. Часть великого килима відрізують на покривала для коней. На ту саму ціль йдуть ковдри шовкові і капи. З плюшових занавіс шиють боковіє сумкі (торби). Розбили футерал, вийняли дорогу скринку і грають на ній. Другий молотить на фортеп'яні. Музыка, що аж ухам страшно – і так до рана.

² Скоба (пол.).

Один кубанець просить позичити «писчих» приборів і пише листи «на родину». То якийсь унтер. Ми посиласмо йому ще й голубців на вечерю. Приносить опісля те, що позичив, і заспокоює нас, що нам нічого злого не станеться, волос нам з голови не впаде.

– А чого ж тамтих наших сусідів так кривдять? – питав хтось з нас.

– А чого ж удірали (втікали)? Най були би лишилися так як ви, то би їм нічого не пропало. Впрочім, то Євреї – яке вам діло за ними стояти?

Та ми, мимо того запевнення, не довіряємо кубанцям і сторожимо чергою з синами пп. Левицьких з Винник, що у той час у нас гостювали і цілу ту халепу з нами перебули.

Цілу ніч світиться в сінях. Козаки, що були тут також, просять, щоб світла не гасити, бо вночі може випасти тривога. З міста доходили до нас вістки про страшні грабежі.

II. ТВЕРЕЗІСТЬ

Росія саме перед війною завела у себе тверезість. Всі монопольки (склепи з продажею горівки) позамикано, запаси горівки понищено. В одну мить перестала Росія пити. Те, над чим працював великий російський цар Петро I (великий ворог України), заводячи силою у своїм царстві пиття горівки, через що Росія мала приблизитися до західної культури, се цар Микола II знищив одним почерком пера. Але годі, щоб народ, так страшно розпитий як москалі, міг відвикнути від пиття. За горілкою стало їм всім банно. Всі гадали, що в Галичині, де цілий господарський промисл панів був тільки в гуральнях, відіб'ють собі за примусову тверезість. І вони перли до обіцяної землі за тою принадою, а де лише прийшли, то перше діло було дібратися до магазинів горівчаних.

Таке було і в Самборі. Тут є фабрична рафінерія спиритусу Тігера. Її магазини були першим воєнним лупом донців. Дібралися там, ну і попились ретельно. А підбатьорені горівкою, кинулися грабувати. Розбивали склепи, казали собі під грозою смерті отвірвати шухляди, каси, нишпорили по закамарках, замуруваннях, брали все. Видирали людям по улиці мошонки з грішми, годинники. Одній дівчині видерли мошонку із-за панчохи.

Стрічає донець самбірського чоловіка на улиці:

– Которой час?

Добряга винаймає годинник з кишени. Зручно, наче мимо летуча муха, попадає годинник враз з відорваним ланцюшком в руку донця.

– Мерсі (дякую)! – каже. – Не трудітєсь атвечать, я уж сам пасматрю, – і йде далі.

Тоті донці допускаються прямо преріжних звірств на жінках і дівчатах. Судний день, бо ніде пожалуватися, бо правильного війська ще нема.

За кілька днів військові власті замкнули магазин Тігера, опечатали і поставили солдатів на сторожі. Видали строгий наказ, щоби нікому спиртних напйтків без «разрішення» начальства не продавати; позамикано всі шинки. Та хіба встерешш мід перед мухами?

Москалі мимо того знайшли спосіб дібратися до магазину з горівкою. Говорять, що ніччю підкопалися. Солдат, що був там на сторожі, не хотів того бачити, бо і він облизувався за стаканчиком водочки. Пішла знову папойка на великі розміри. Тоді начальство наложило на Тігера високу кару і загрозило, що коби се ще коли повторилося, то всю горівку пустять в ріку, а його ще строгіше покарають. Тігер пристав на те, щоби горівку всю знищити, бо він не має спроможности її встеретти. Воно так і сталося, та кілька притім пішло горівки, місто до рова, до більших і менших бочілок, сього ніхто не знає. Але в магазині остали порожні куфи. Закрався один солдат сюди

подивитися, чи не остало трохи того добра. Перехилився над кадею і посвітив собі сірником, наступив вибух і солдат згорів на вугіль. Не була то вправді смерть «за царя і атечество», але безперечно мусить бути приємно вмерти в своїм живлі³. Потайна торгівля горівкою не переставала за цілий час московського панування. Випадки п'янства до безтями повторялися часто мимо строгих кар нагаями по п'ятдесят або й більше.

А хто не міг добути «ачіщеной», той пив денатурований спирт, якого можна було дістати в склепі без «разрiшення». З тої причини і сей матеріал пальний обнято наказом і треба було за «разрiшенням» ходити до градоначальника.

На кожний случай заказ сей був для мешканців міста дуже пожиточний, і за се треба буде цареві подякувати при нагоді.

III. ПОВІНЬ

У два дні опісля відійшли наші кубанці на «позицію». Тепер можна було їм ближче придивитися, які вони в «строю», їх одяг – різнобарвні довгі свитки. Вони би нагадували козацькі жупани, якби не ті на черкеський спосіб попришивані на грудях ладунки. Шапки всі смушкові, високі з суконними коліровими днами, горою трохи звужені. На голову, крім того, задягають по більшій части башлики, себто капішони з довгими крилами спереду, якими обмотують шию. Як нема дошу, то башлики звисають на плечах. На вид нагадує се контуш. До того одягу належать довгі та широкі опанчі без рукавів з косатого вовняного чорного сукна. Сею опанчею прикріє цілого коня. У них при боці трохи крива шабля без охорони при рукояті. Піхва звичайно обшита кліровим сукном. Далі є вінтовка Мавзера, як і у прочого війська. Тепер вони сидять на своїх кониках. Коники страшно зморені. Вони куті лише на передні ноги. Малі, дуже витривалі, в сільськiм газдiвствi вони можуть бути неоціненні, але для кавалерії вони цілком непридатні. Закороткі у них ноги, замалий скок, а такий кiнь, то ні добіжить в пору, ні втече.

Зібралась ціла сотня на улиці під моїм вікном. Накрапає дощ, тож і башлики понадягали на головині в тих червоних капішонах подобають на катів середньовічних від святої інквізиції. Сідла високі. На коники навантажили тільки награбленого добра, що лише голову, хвіст та ноги видно. Йдуть зі співом прямо на... Вену. До того міста не буде більше як 30 верств, і я їм того не перечив.

Зачинає приходити правильне військо. йдуть золоті драгуни. Хлопи як мур. Крім шабелі і вінтовок, мають предовгі списи. Вони, на мою думку, задовгі і коли раз її шаблею відпаруєш, вдруге не можна її вжити. Кавалерія носить суконні шапки з дашками та не такими дуже широкими днами, як у донців. Шаблі такі самі, лише з дротяним каблуком при рукояті. Коні знамениті, добре удержані, середньої великості, як у нашої кавалерії.

Йде піхота. Запам'ятую собі числа полків. Зачинається числом 196, йде вниз до 185, відтак нижчі числа мішані. Хлопи здорові, кремезні, добре одягнені і обуті, на плечах вінтовки з настромленими штиками. Їх одяг видається мені практичніший від нашого, більше губиться в терені, а вже їх торністри⁴ полотняні, завішені нижче на плечах, багато ліпші від наших телячих. Крім того торба на хліб, мідяна шалька на їду, горнятко на воду і ложка дерев'яна за халявою чобота. Спереду кожного полку йде музика, грає

³ Стихія.

⁴ Нашпечники, рюкзаки.

страшенно погано, от якби наша стражацька з малого містечка. На переміні з музикою вони співають пісні, зложені якраз на ту війну. Що вже в них не досталось бідним «германцям і австрійцям». Йдуть улицею широкою лавою по 8 або і більше чоловіка. Йдуть кроком повільним, без порядку. Жовніра, по-австрійськи вишколеного, такий нелад в марші вражає. Мене вчили в офіцерській школі, що військо повинно машерувати в такій формації, щоби кожної хвили могло бути готовим до бою. Коли напад лучиться спереду або ззаду, тоді вмиль треба скомандувати вимарш, коли збоку, тоді зробити в сю сторону чоло. При московській формації таке неможливе і поки воно станеться, то половина ляже від ворожих куль. Така формація – то пожива для машинових крісів і для полевої артилерії. Хто такі формації вигадав для свого війська, той з людським матеріалом ні раз не числиться, і се так справді в тій війні: марнотратство людей.

Російський генерал Ванновський, умираючи у львівськiм шпиталі, коли знайдено у нього номінацію на Губернатора Галичини та зроблено на се увагу, що, може, то було передчасно, мав сказати: «У нас більше м'яса, як у вас куль».

Дивлячись згори на ту живу людську ріку, маєш вражіння, що дорогою женуть стадо волів з залізними рогами. За ним іде артилерія. Запряжні коні, грубі, сильні, добре удержані. Артилеристи йдуть пішки. На лафеті для них такі подлі сидження, щось на подобу роверових сідел, що не знаю, як на них чоловік удержиться. За кожною гарматою – два вози з амуніцією по шестеро коней. За тим йде трен. Візки маленькі, з московськими кабулками над одним конем. Вози малі, мало паковані. Та що тут ріжнородних людей та одягів. Ціла Росія. Та все то якесь таке неотесане, несправне, одним словом, усе хамське.

Але сила велика і в нас дух завмирає, надія пропала. Залягає душу чорна розпука. Чи можна таку силу переломити і тую повіль відвернути? Родиться зневіра така страшна, що жити, не хочеться.

А військо йде без кінця, без числа. Офіцери його дурять, що взяли Самбір, Хирів, Стара Сіль, Старий Самбір, та всі перемиські форти, а сама твердиня леда день впаде.

Наші козаки забралися. В камениці тихо, аж лячно. У моїх сусідів побіч і на долині – руїна. Ще поки не прийшло правильне військо, а рабунки не перепинялися, порадив хтось, щоби конче взяти якого офіцера на квартиру, то буде безпечніше. Йду я до міста за яким офіцером. До генерала Павлова не пускають вартові солдати. Стрічаю якихсь двох офіцерів і запрошую їх квартиру.

– Ви боїтесь козаків?

– Так!

– Ну, какой чорт нам за казаками шляться. Приведіте нам таково разбойніка, а ми ево накажем. Ми пришлі суда как завоєвателі, і какое нам дело.

Я відійшов далі шукати щастя.

Бачу на ринку таке. Офіцер з витягненим револьвером жене наперед себе двох донців розоружених до ратуша. За ним іде в магістрацькій повозі заступник бурмістра Горват. Приступаю до нього і розказую про мій клопіт і побоювання. На се він відповідає, що якраз їхав в повозі з градоначальником капітаном Замчановом, що стрінули трьох донців, як виважували двері, а знаєте де? У москвофільського совітника Павлікова. Один з них втік, а двох піймав і повів до ратуша. Той капітан висилає тої ночі 200 людей патрулювати по улицах, наразі нема чого боятися. Я тим впокоївся і пішов додому.

Кілька днів було у нас в кам'яниці тихо. Аж за кілька днів опісля зриваємося вночі зі сну від страшної стукотні на партері кам'яниці. Такої стукотні, либонь, не було би,

якби танцювало 30 коней. Всі ми поодягалися, позасвічували всі світла. Двері були і так позамикані. Ховаємо все, де що можна, навіть мокре невипране ще білля. Стукотня не устас. Чуємо біготню по сходах. Солдати якісь заглядають до нас до вікон, та побачивши нас, відходять. Так тривало аж до рана, опісля втихло. Ми не спали вже нітроха. Рано бачимо довкруги нашого домівства повно возів, цілі табори по сусідніх огородах і довідуємося, що се «сапiори» прийшли і зайняли у нас квартири. Люди назагал добрі і нікого не чіпали. Прожили у нас більш 6 неділей. Заходили до кухні за потребою, але все, що позичили, віддавали назад. По саперах прийшли якісь ординати від штабу. То теж люди добрі. Робили нам навіть деякі прислуги. На святвечір принесли мені ялинку, а вечером принесли солдатської куті, себто густої юшки з рижу трохи поцукрованої. Наша кутя їм ліпше подобалась. Ті солдати стали нам раз в пригоді, бо понаганяли оренбурців, що заквартирувалися побіч нас.

Скільки війська перейшло через Самбір, того ніхто вже не в силі зчислити. Кожне прибуття нового війська знали ми наперед.

В падолисті заповіли прибуття сибірських полків. Воно трохи стало лячно, бо все ж то Сибір, то Азія. І вони прийшли. Хлопці кремезні, новоодягнені і узброєні. Матеріал знаменитий. Прийшло кілька полків. Придивившись їм ближче, можна було зараз знати, що то точний народ. Вони перевищували європейських москалів інтелігенцією і чеснотою та товариським поведінням. Стріне сибірець чоловіка на улиці, то і з дороги уступиться, а коли, не хочючи, в поспіху кого потрутить, то зараз і перепросить. Як спитає о що, то просить, вклониться і подякує. Люди не могли з дива вийти, бо москалі представлялися нам як люди некультурні. Дивні погляди мають люди на культуру. Та як військо вони до нічого: вони не вишколені, з крісом не вміють поводитися, не вміють стріляти. Вивели їх по царському указу в далеку чужину на заріз. Стріляти мають навчитися доперва на позиції. Їх багато в Карпатах полягло, а ще більше попало в полон тому, що заблудили.

Взагалі не мали москалі в стрілянні вправи. Новобранців брали і чим скорше ввозили з Росії, та тут доперва вчили оборотів, маршу. До Самбора привозили багато рекрутів таки в домашнім одягу. Їх вчили по улицях та площах. Вчили машерувати та співати, бо се обов'язкове.

Воєнні пісні монотонні з одною зворотною, сумні, наче похоронні. Гармонію псують ще дикі свисти на пальцях або через зуби.

IV. КОЛИ БИ ВОНО Й НЕ ЧУДО, ТО ВСЕ Ж ДИВНО

Дивлячись на таку силу ворожого війська, можна було втратити надію на добрий успіх для нас у тій війні. Люди попали в зневіру, а між тими і я. Однак в короткім часі я з тої зневіривилічився через таку незначну подію. Треба пам'ятати, що, живучи в такому напруженню, чоловік шукає у всім якоїсь ясної зірки, якогось виходу і мимоволі вірить, коли нема чого певнішого, в ріжні признаки, в ворожбу і старається витолкувати їх на свою користь. Дня 8 жовтня моя донька назбирала ріжних старих паперів на підпал до кухні. Найбільше було старих газет, між тим німецьких.

Другого дня вигортає попіл. Усе згоріло дотла. В попелі находить лише кусочок паперового недогарка. То якась оголошення. Обгоріло довкруги, а в середині нерушене. На тім недогарку портрет нашого цісаря. Сей папірчик сховав я на пам'ятку. На нім написав я дату 9 жовтня 1914 р. Опісля довідуюся, що того дня взяли німці Антверпію. Беру се за добрий знак. Моя зневіра зникає.

З гори від Старого Самбора зачинають вертати недобитки тих полків, які тамтуди йшли. Їх числа я тямлю добре. Тамтуди йшли великими масами, тепер вертають по кількох. Вернули і мої кубанці, та з цілої сотні вернуло лише трьох. Один знайомий козацький унтер оповідає мені, що лише чудом спасся, бо австрійський гранат засипав його землею враз з конем. «Ми атступаєм, австрійці нас крепко б'ють».

Погода взялась чудова, осіння. Звозять тяжко ранених і заповняють ними всі школи. Легше ранені йдуть цілими ватагами пішки. Всі вони по найбільшій часті ранені в руку. Говорять, що вони постріляли себе самі. Перед таким окаліченням треба, кажуть, завинути собі руку шматом, то лікар не пізнає від чого рана.

Бої щораз приближаються. Чути сильну канонаду, наче б бочки віз по дерев'янім мості. Приходять недобитки з-під Перемишля. Оповідують всі якісь страхіття. Штурм не вдався. Під Медикою висадили мінами 80 тисяч москалів у воздух. Офіцери заповідають австрійцям страшенну відплату за таку різню.

Далі приходять вісти, що Перемишль отворений. Австрійці зайняли Добромиль; Хирів, Стара Сіль, Старий Самбір на лінії боєвій. З Турки їх вигнали. Люди зачинають діставати добрий гумор. Між кацапами замішання, але вони вміють потішити себе иншим способом.

V. МОСКВОФІЛИ

Коли вже про них заговорив, то їм належиться окрема стаття. Загально відомо, що русофіли (москвофіли) були не лише межі русинами.

Є се дуже цікава поява, якої перед війною ніхто не сподівався, бо увага всіх звернена була виключно на Східну Галичину. Тут вийшов приказ інтернувати всіх русофілів. До того часу між українцями і русофілами був такий яркий розлам, така пропасть, що і сліпий догадався би тої межі.

Як появился той розпорядок щодо кацапів, то розпочалися арештовання на великі розміри. Звожено їх з цілої околиці. З самбірських поарештовано багато кацапів, але не всіх. Про деяких забули, деяких опісля випустили до домового арешту. Відтак Деяких знову арештували, а між ними радника судового Константина Павликова і Хиляка, адвоката д-ра Кмицикевича і професора о. Ільницького та о. Гмитрика. Тепер стали їх вивозити.

Кацапи взялися за се віддячити. Як прийшла до Самбора головна армія, вони в параді вийшли повітати «асвабадітелей».

Зараз на другий чи третій день було в тутешній церкві благодарственне богослуження за побіду «русскаво ружья». На тім богослуженні парадували місцеві кацапи у фраках.

Я доперва другого дня по наїзді відважився піти до міста. Усі кацапи, а між ними багато урядників, парадують по ринку з трибарвними московськими перепасками. Ого! Ликуй Ісаіє! Ходять собі та весело гуторять. Один урядник навіть вмиль покумався з москалями. Ось йде з якимсь офіцером і цвенькає по-московськи. Кацапи такі раді, грагулюють собі, стискають руки, наче на новий рік.

Зараз по наїзді зійшлися кацапи до русского казина, котре вмиль перехрестили на «собраніє», запросили сюди і офіцерів і сотворили савет, щоби виеднати у московських властей всіх «мазепінцов» за те, що Австрія посміла арештувати «русских людей». Своє рішення предложити городському начальникові капітанові Замчанову. Він питав їх за причину арешту. То за те, що вони ширили українську свідомість, ор-

ганізували просвіту, українські товариства стрілецькі і т. и. Замчанов відповів, що його то нічого не обходить, що вони робили під Австрією, і арештувати не буде.

Ми, українці, довідавшись о тім, трохи заспокоїлися. А довідалися ми про що иншого, що нас дуже налякало. В Самборі не було ні одного прокурора, тому президентові суду прислугувало в такім случаю право заіменувати прокурором одного з членів трибуналу. Після закону то мав бути чоловік, заслугуючий на повне довір'я. Вибір упав на радника москвофіла Павликова, того самого, що власне поповнив злочин головної зради супроти Австрії, вітав урядово на чолі кацапського нарибку⁵ московських генералів і участував в богослуженні за побіду москалів над Австрією. Люди не могли з дива вийти. Ми, українці, тремтіли, що нас жеде, а президент самбірського окружного суду Голковський пояснював свою постанову тим, що Павликов вміє по-московськи і зможе легше порозумітися з московськими властями. А ми, українці, мали справді чого боятися, бо на найзвичайніший донос на нас міг прокуратор поставити внесення на слідство, ну а у воєнний час кожне слідство получене зі слідчим арештом.

Воно і не знати, до чого би прийшло, якби не те, що невдовзі ціла машина судова перестала працювати. Якось з початком падолиста 1914 р. около півночі впали якісь донці до нестереженого судового будинку, зрабували всі шафи і бюрка, порозбивали шуфляди, понищили всі акти і над раном винеслися. Розуміється, що як суд знайшов такого опікуна як всемогутній Павликов, то президентові і на думку не прийшло берегти суду і випросити собі для суду варту. Отож суд пропав, прокуратор Павликов не мав де урядувати, а ми, українці, могли собі далі оставати на свободі.

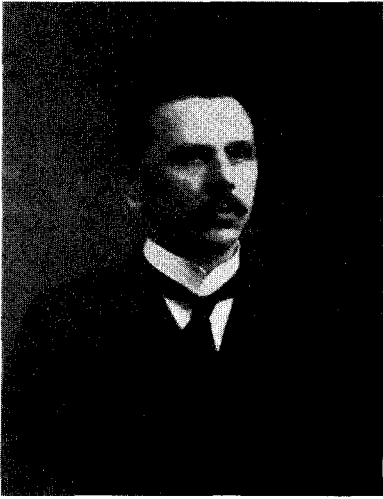
Та гірка нам була та свобода.

За те, що московські власті відмовилися від нашого арештування, старалися кацапи потішитися на иншім полі, се є, при жолобі. Де лише показалася нажива, там вони лізли, мов мухи до меду. Зав'язали філію благодетельного комітету і крали, що влізлося. Москалі стали запомагати бідних, вони се вихопили магістратові з рук і взялись самі за діло. Ся запомогова комісія урядувала в ратуші. Кому вдалося пропхатися через товпу до того кацапського свята святих і хто не дуже набрав нагайкою від вважаючого на порядок козака, ставав перед комісією наче до асентерунку, при якій председателем були по черзі або Павликов, або д-р Кмицикевич, о. Ільницький, Филипчак. Він то оглянув просячого від стіп до голови і рішив невідклично: дати або ні. А ті підмоги були віддані самому магістратові до розпорядимости. Крім того, кацапи позаключували купецькі спілки з жидами, котрі давали гроші на інтерес, а кацапи охороняли їх своєю протекцією і впливами. На невігідних їм конкурентів робилося доноси і запроторювалося їх в тюрму, а відтак вивезено на Сибір. Кацапи заступалися за тих, котрих поарештовували, щодо мене, то хоч я говорю і пишу по-московськи ліпше від адвоката д-ра Кмицикевича, я не відважився зробити ні одного подання. Зате Кмицикевич брав по 25 рублів від написання одного подання о концесію або що инше.

Перед Різдом сталося таке, що санітари мали більшу скількість балів муки (по 80 клпр.) на продаж, та щоби християнське населення могло з того користати, спродали усю ту муку москвофільському професорові самбірської гімназії о. Ільницькому на дальшу відпродаж по 5 рублів. Було того щось 200 балів. О. Ільницький збувся зараз того християнського клопоту і відпродав того самого дня всю муку жидам по 12 рублів, а ті продавали людям по 18 руб.

---

⁵ Молоде покоління.

Филитчак

Крім того, брали кацапи великі грошеві за-
помоги. На ту ціль давали москалі гроші з кар,
розуміється, решту з того, чого самі не вкрали.
Бідним людям по довгих короводах давали по 1
або рублі, кацапам давали по 50 і більше. Кацапи
діставали, окрім того, різні подарунки, примі-
ром живі корови. Притім робили і інші інтереси.
Приміром, один кацапський священик назбирав в
горах австрійських крісів 400 штук, привіз на во-
зах і продав москалям за дві тисячі рублів.

Ще одну цікаву появу треба піднести, що
московське військо, так офіцери, як і солдати
відносились до кацапів ворожо. Офіцери їх ви-
кпинали, говорячи, що шануючий себе офіцер в
таке товариство не піде. Така була думка в армії,
ще поки «Военное Слово» не виступило різко
проти кацапів, лаючи їх шпетним словом, а від-
так назвавши їх дезертирами власного народу
(«Военное Слово» з 1 цвітня 1915 р.). Офіцери

не хотіли в кацапських домах бувати, а дуже малі виїмки ходили до собранія. Один
генерал, усміхаючись, сказав раз таке: «Ото буде мати Австрія що вішати». А коли
співбесідник, поляк, сказав, що вони, не вижидаючи Австрії, втекли би, то генерал
махнув рукою і каже: «То ми їх перевішаємо». Солдати знову ж приписували кацапам
вину війни і свого «страданія». В тих кацапських селах, де їх кацапи зустрічали хлі-
бом-сілля, признаючись до «рускості», діставали місто подяки нагаями: ви сволоч,
то через вас нам біда. Кацапів-попів порабували козаки дотла, подаючи ту саму причи-
ну своєї ненависти. То само дісталось кацапським селам, де їх грабували без пощади.
Так само градоначальник Фатіянов виганьбив при одній нагоді Павликова, називаючи
його «сволочею» і то в присутності бурмістра. Він їздив до Львова жалуватися, але
вернув з нічим, бо Фатіянов остав на своїм місці, поки не заведено цивільної управи.

Ми, українці, були вже солею в оці кацапам. Писали на нас різні доноси. Але
військові власті кидали все до коша. Нас кацапи посуджували о те, що буцімто ми до-
носили старості, хто кацап і кого треба вивезти. Відтак появились в «Прикарпатской
Руси» (хлопці-газетчики вокликували деколи: «Прикацалская Русь»), дописи проти
нас. Дісталось д-рові Стахурі⁶ і виявилось всі організації січових стрільців. Кацапи
злилися, що ми сміємо так «нахабно» ходити по улицах. Прийшло до того, що аж
львівська воєнна цензура заказала їм пускати такі дразничі дописи.

Офіцери говорили таке: «Ми їх тепер в воєнний час терпимо, бо їх ще нам треба, а
опісля зробимо з ними лад, і тут настане інший порядок. Воно так і станеться неперемінно
і вже тепер показуються знаки, що буде їм лихо. Хто ж числиться зі зрадником свого на-
роду і своєї держави? Хто міг зрадити за рублі, той зрадить опісля за корони або марки».

З тими кацапами, які втекли з Самбора до Львова, поводитися москалі дуже
лихо. Давали їм зле їсти і приміщували їх як бездомних погорільців. У Росії ж, як го-
ворив у Львові наочний свідок, то їх вся публіка без розбору бойкотувала. А що буде

⁶ СТАХУРА Данило (1860-1938) – адвокат, громадський діяч, голова повітової орг-ції Україн-
ської національно-демократичної партії, депутат австрійського райхсрату (1907-1918), міський
голова Самбора в часи ЗУНР, пізніше суддя на Закарпатті.

далі, як Росія програє війну? Вони забрали такі мільйони на москвофільську агітацію в Галичині, тільки обіцювали, такі давали запоруки, а те все показалося банькою з мила. Здається то, що у нашій війні кацапи вийдуть гірше, як бельгійці. Сюди не мають чого втратити.

VI. РЕЖИМ ВІЙСЬКОВИЙ І ЦИВІЛЬНИЙ – ОХРАНА

Поки у нас держали управу виключно військові власті, то треба признати, що спокійним і мирним людям жилося як серед воєнних обставин добре. Після міжнародного права мешканці завойованої країни повинні вести себе мирно, виконувати прикази завойовників, оскільки се не противиться законам дотеперішнім того краю і не йде на шкоду своїй державі. Такого від нас російська військова управа не вимагала. Ніхто не силував нас до зміни вірності нашому цісареві. Тому-то за той час, хоч були арештування, кари грошеві, тілесні і навіть кари смерті (багато розбишак, а між тим донців розстріляно), то се сталося за різні провини, найбільше проти заказові торгівлі горівкою. Нас ніхто не чіпав, ми могли свобідно ходити по улицах, розмовляти. Кацапів держали осторонь і лише їх терпіли тому, що їм їх було треба.

Таке тривало десь до початків грудня 1914 р. В тім часі вважали вже москалі Галичину за свою. Австрія була в їх уяві зовсім розбита і не було мови о тім, щоби коли на ноги піднеслася та спромоглась завойований край відбити. В Петрограді утворено якийсь відділ для адміністративного і правно-державного устрою Червоної Руси. По російських газетах пішли толки про се, нераз такі дивовижні та смішні, що годі. Говорилося між иншим, що на німецькій і мадярській більшій посілості в Галичині треба поселити людей з корінної Росії. На це треба би було спровадити триста тисяч людей. Се вже навіть москвофільському «*Slowu Polskiemu*» не подобалося, хоч та сама газета писала довжелезні статті по зайняттю хвилевім Велички, які то багатства матиме Росія з тамошніх копалень соли.

Вслід за тими толками стали з Росії напливати да нас різні цивільні люди, як урядники поштові і залізничні, ну, і приїхав до нас новий начальник уезда В. Красовський. Він був якимсь чиновником земства на Волині, мав бути скінченим правником, а власливо він був скінченим лайдаком з роду тих, яких має Росія на запас пускати їх на каламутну воду. Титул того високоблагородія (він був в ранзі полковника) був: уездний начальник. Самбірський уезд належав до губернаторства перемиського. За ним приїхала ціла хмара різних вищих і менших ...родій, приставів, начальників участка, і хто їх там всіх перелічить. На місце градоначальника по Фатіянові, що відійшов з авансом до Львова, стала градоначальником воєнним якась менша риба.

Красовський відразу оточив себе кацапською сволочию, слухав її підшептів, у них лише засягав відомості і робив те, що вони йому порадили, чого він радо слухав, бо з такого гешефту капнула і йому копійчка. Г. Павликов, недавно іменованний австрійський прокуратор, вступив на московську службу і став помічником Красовського з платнею 300 рублів місячно. Його синок став писарем в уезді. О. Ільницького зробили переводчиком в тім уряді і якимсь чиновником. Туди пішов на писаря теж син радника Копистянського. Одним словом, цілий уряд обсіли кацапи. Самі вони писали доноси на різних людей, самі опісля за арештованими вставлялися, беручи за се грубі гроші. Пані Павликова факторувала за ними теж не безплатно, а синок писав подання о пропуски за три рублі. Д-р Кмицикевич казав собі солено платити за кожную штуку, зложену з 20 стрічок.

Красовський скликав вїтїв на сесїї і тут давав їм всїлякі прикази, які колїдували з австрїйськими законами. Між иншими клав їм в голову, що коли б сюди прийшли на часок австрїйці або германці, то не мають їх слухати. Вїйти ходили помїж дощем, як могли, щоби і Австрїї не спроневеритися, і в тюрму або під нагайки не попасти. Красовський прикликав до себе президента і репрезентацію судову і казав урядувати, хоч і не було де, бо цілий будинок судовий по зруйнуванню його русскими взято було на пошесний шпиталь, а иншого будинку не було. Прикликав теж урядників податкових і радився, як би то самбірський повіт оподаткувати. Казав собі навіть предложити закони податкові до перестудїювання. Як він що з того зрозумїв, то повинен би зістати генерал-губернатором навіть Угорщини. Інспектор податковий прямо відмовив своєї співучасти в тїй роботї тим, що нема ніяких реєстрів кадастральних та що його в'язе австрїйська присяга, і він як релїгїйний чоловік ламати її не може. Лише один панок пішов москалям на службу, припняв трибарвний наручник і урядував з козаками по гуральнях...

Красовський скликав священників і заборонив їм згадувати ім'я цїсаря при Службї Божїй, казав собі видавати метрики тощо. Таких «деканальних» сесїй було кілька. Прийшла черга і на школи. Москалі не могли з дива вийти, нащо нам стїльки шкїл, стїльки судїв. Окружних судїв мало бути лише чотири і то в городах губерніяльних. Проголошено було, що народні школи будуть лише московські. Учителї мусять знати московську літературну мову, а що її ніхто з них не вмїв, то зараз заведено для них курс вищий і нижчий. Хто мав до того квалїфікацію, мав спроможність поїхати на курс вищий до Петрограда. Таких охотників зїбралася ціла шайка, між ними учитель тутешньої семїнарії Филипчак, кількох академїків і мучеників кацапїв. Для прочої учительської братії заведено в Самборї курс нижчий, з взірцевою школою народною. До науки спроваджено учителїв з корїнної Росїї.

Кожний кандидат мав пїддатися вступному іспитовї з «етимологіческаво правописанїя». Кандидатїв зголосилося бїльше. Багато лише для того, щоби не втратити хлїба. Але притїгм багато відпало, особливо поляків, бо вже всї забули, а деякі навіть не знали, як етимологія виглядає. Тї, що видержали той іспит, мусили перебути ще другий. Треба було зложити вірнопїдданчу присягу царевї Миколї. І знову трохи з них завернулося. А тї, що остали, присягу зложили, на богослуженнї відспївали Николаю Александровичу многолітствїє і спїльно фотографувалися. Та фотографїя попала в кількох примїрниках в руки австрїйської жандармерїї. Розпочалася наука в учительськїм семїнарі. Сотворено на курсистїв і бурсу, якої заряд обняла г. Филипчакова.

Ся добродїйка попала в московську злїсть і не було для неї в нічїм впину. Вона страшенно дала себе знати курсистам, так в школі, як в бурсї, як в школі народнїй. І з тої причини дехто відпав.

Ся школа недовго тривала. Як москалів стало припїкати в Карпатах, прийшов приказ зі Львова, щоби курс звинутї і перенести до Львова. Багато знову відпало і не хотїло їхати до Львова. Остала ще якийсь час народна школа. Хтось зайшов до неї вночі, понищив всї прилади шкїльнї та попалив книжки. Я не вмїю сказати, яка доля спїткала тую школу опїсля у Львовї. Чи Росїя справдї думала, що з Галичини не вижене її жодна сила, чи, може, хотїла якнайбїльше інтелїгенції галицької в свої сїті заманити, перед Австрїєю скомпрометувати і змусити до виїзду в Росїю, годї се на разї сказати.

Красовський взявся ще за иншу штуку. Загадав устроїти для бїдних «йолку». В тїй цілї пустилися тутешні кацапки збирати по склепах «добровільнї» датки. Знаю один такий случай. Приходить Павликова до тутешнього багатого купця Ляндава: «Дайте на йолку». Ляндав дає рубля. «Що рубля даєте, я вам покажу, я вас навчу», – і вихо-

дять. Купець бере на розум, хоч Петром не називався і посилає до неї п'ять рублів. Вона не приймає і заодно відгрожує. Він знає, чим то пахне, робить заходи, щоби відьму придобрити. І ледве п'ятдесятьма рублями викупився. Таких випадків мусило бути більше. Нічого не вадить, що се злочин вимушення. Красовський каже порозліплювати на малих карточках по місті, що в цілі взаємного зближення запрошується всіх на новий год до «Собрания». Хто ж на таке запрошення пішов би, де має вступ за рубля, хто схоче. Ані один українець не пішов. Кацапня збіглася як до меду і жерли та пили на кошт освободителів доволі. Нас, українців, потішало і те, що офіцери, котрі до Красовського відносилися з погордою, там не пішли. Але пан Красовський намотав собі на вус сю мазепинську упрямість. Не великі у його вуса, але тих сорок кілька мазепинців, що їх кацапи для нього списали, зміститься. Красовський належав до тих людей, що не любили забувати тим, хто його торкнув. З цивільною управою прийшла і цивільна поліція. Поліцаїв, стражників і жандармів ціла хмара. На чолі їх станув жандармський підполковник Гоман. Се був улицетворений звір. Він zorganizував цивільну охрану, до якої навербували навіть гімназійних учнів по рублеві плати на день. До охрани вступив з сином і дочками пенсіонований офіціал судовий Дзундза, пані Филипчакова і інші. Гарний се уряд, що заправляє до такої підлої служби невинну молодь і затроює молоді душі отруєю доносництва.

Охранники ходили всюди, по улицях, по реставраціях, підслухували, провокували і робили з того ужиток, за що брали окремі ремунації або приспорювали доходів тим кацапським факторам, що за грубі гроші приймалися арештованих освободжувати від нагаїв або тюрми. Наведу тут один цікавий випадок, який може послужити як правило, що так поступали все.

У тутешнього фриз'єра Гордінера сидить двох російських офіцерів та ще кількох людей, а між ними Дзундза. Він починає виговорювати на Австрію. Гордінер просить його, щоби таких річей не говорив, бо він не хоче, щоби в його льокалю говорилося про політику. На те Дзундза прискакує до нього і кричить:

– Що? Ти кажеш, що ти підрізав би горло цареві?

– Неправда, я того не говорив, ось ті панове офіцери будуть мені свідками, що вони того не чули.

– Але я чув, – і виходить, та прямо до охрани.

Спровадили козаки Гордінера до підполковника і той засудив його в короткій дорозі на 50 нагаїв. Биття буками розпочалось зараз. Жид зомлів під тридцятим ударом. Йому зрізали тіло, що куснями відпадало. Екзекуцію перервано і його відвезли додому. Довго він лічився, а коли виздоровів і пішов до свого заняття, то Дзундза пригадав собі знову на нього і післав козаків, щоби привели його по другу рату нагаїв. А бувало таке, що при таким ратальнім биттю – перша рата перечеркувалася і зачиначалося наново. Жидисько викупився від поновного биття п'ятдесятьма рублями. Але Дзундза його не покинув і зробив донос до воєнного суду. Гордінера ув'язнено, ведено слідство, та як ті два офіцери потвердили, що того не могло бути, бо вони не чули, то слідство припинено і його випущено на волю. Але при кінці, як чоловіка підозрілого, вивезено Гордінера в Росію.

Старий сивобородий пенсіонований стражник в'язничний Франківський приступає раз до купки полонених австрійців і говорить, чого вони так легко здаються. В ту хвилину надніс чорт Филипчакову, і вона стрічному козакові каже Франківського арештувати. Справа приходить перед воєнний суд. Суддя, вислухавши все, ганьбить козака за арештовання, виганьбив бабу, яке її діло в не своє мішатися, і Франківського пустили по п'ятьох днях в'язниці на волю.

Один учитель, що під час своїх семінаріяльних студій мав тут у одного жида Т. лекцію, бував у нього вдома, їв при однім столі, вступив до охрани. Приходить раз до того Т. і просить його трохи оковити, бо батько його хорий, а лікар заординовав натирання горівкою. Т. вимовляється, що нема, що впрочім горівку роздавати заказано. Учитель просить і просить, бо тут розходиться о здоров'я його батька. Нарешті Т. дається упросити і дає повну фляшку оковити, яку держав собі на шабес. По двох днях учитель той звертає йому фляшку з оковитою з тим, що вона якась нездала і не помагає. Учитель вийшов, а за хвилину приходить жандарм, робить трус, знаходить фляшку з оковитою і каже собі дати сто рублів, або тюрма і нагаї. Т. зомлів зі страху, родина в крик, в просьбі і заледве за 50 р. дався жандарм задобрити і скінчилося лише на конфіскації горівки без тюрми і нагаїв.

Охранники присідаються до столу в реставрації і розпочинають політичні розговори. Величають Австрію і псьочать Росію, щоб лише витягнути когось за язик, а відтак арештувати. Приступає охраннык до студентика-поляка, представляється, що він австрійський шпiон, що хоче виконати одно хосенне для Австрії діло, що до помочі йому треба ще кількох. Молодий жовгодзьоб вірить йому, заявляє свою готовість і пропонує ще до спілки взяти свого брата. І його, і брата зараз заарештовано і вивезено на Сибір. Красовський оголошує публічно нагороди до 1000 р. за видання шпiона в користь Австрії.

Нам, українцям, найгірше. Небезпечно нам ходити щодня тими самими улицями, небезпечно ходити по двох разом, а відтак переказали нам добрі люди, щоби не приходити до себе, бо небезпечно. Се було для нас найприкріше, що не могли ми зійтися та при помочі карти студіювати російські звіти, скритикувати їх та взаємно себе потішити. Тепер порозумівалися ми при помочі наших дітей, або часом смерком один до другого забіг крадькома на часок. Ціла біда для нас, українців особливо, а для Самбора загально була в тім, що сметанку кацапську не вивезено, бо вони, знаючи місцеві відносини, не давали нам жити. Дасть Бог, по війні ми зможемо викрити підлі махінації тих, що так до нашого горя приложили руку.

VI. ДИКІ ДИВІЗІЇ

Якось зараз з початку падолиста 1914 р. стали нас москалі лякати, що незадовго перейде через Самбір 60 тисяч диких людей. То дикуни-погани, вони все перед собою палять та ріжуть людей без розбору. Перед простими людьми говорили ще, що то люди з псячими головами, які вмiють зубами боронитися не гірше шаблі.

Хоч в ті псячі голови ми й не вірили, то таки було нам страшно. Ми вже перебули таких горлорізів як донці і оренбурці, то і годі вгадати, які то ще сокровища вкриває Росія у своїому лоні, де «на всіх язиках все мовчить», потішалися люди лише тим, що бурмістер мав собі випросити, що ті дикуни в місті стояти не будуть.

Однак та потіха не сповнилася. Було се в падолисті. День був теплий та погідний.

Якось перед полуднем почули ми від улици Львівської писк клярнетика і бубон. Се йшло на перемену зо співом. Та хіба ж се спів? То дикі горланно-носові тони трімуляндю у дуже високій скалі. Я не годен того співу описати, та й як би я не силувався над тим описом, то ніхто мене не зрозуміє, хто не чув того на власні вуха. Так може співати лише висільник, як йому вже мотузок стиснув горло, а ніс заткали йому м'якушкою хліба. Ми поставали в вікні та й дивимось. Їдуть на маленьких кониках, на волах і віслюках. Се найзвичайніші косооки Татари і кавказці. Напереді їде старшина, інколи

сивобородий, старий. За ним хорунжий, що держить на патику зелену хоруговку з написом білими турецькими буквами. За ним музика: малий клярнетик і бубон – арії я не затамив. Якесь фідлі-фідлі і бум-бум.

Тепер валить сотня по шестеро або й більше півперек улиці, а позаду їде на віслюку духовник. Звичайно старий сивий дідок з зеленою опаскою на шапці. Їде сотня за сотнею, полк за полком, аж в очах чорніє. Назагал вони ніраз не страшні. Всі одягли в козацьку форму: у довгих халатах, в башликах та широких вовняних волохатих опанчах. Кожний узброєний в козацьку шаблю і в інтовку. Спереду прип'ятий кинджал. На конику навантажено багато клунків, а інколи і в'язанка сіна, що коникові йно головку видно. То добровольці. Їм заплачено по 50 рублів і вони йдуть бити «германца». Вони обиджаються, коли їх звати козаками. Се має бути кіннота. Дивлюся, і рад би побачити, як би та голота стрінулася з нашою кіннотою. Я певний, що наш уланський кінь, вдаривши грудьми таку покраку, перевернув би її коміть головою. На таку думку аж хоче сміятися.

Але сила є, не до бою, лише до миски.

Два дні тривав постій в Самборі. Розквартирували їх на передмістях. У тих людей виявилася така чеснота, якої нема у хрещених чубатих донців. Правда, що всього, чого захотіли, треба було їм дати, але вони платили за все готівкою. Крадіж їм незвісна. Вони деколи помагали окраденим через донців, яких від серця ненавиділи, відбирати крадене добро, і то під угрозою кинджала.

Одного дня оставив газда на ринку фіру і пішов купувати до skleпу. На возі лишив хлопця-недолітка. Надійшло двох донців і давай займати фіру на форшпан. Хлопчина плаче, проситься: батько кудись пішов, щоби трохи підждали. Не помагає нічого, ще й нагайка в рух. Аж надходить на те двох Татар. Хлопи кремезні, стають та дивляться. А далі один приблизився і ломаною московською каже донцеві, щоби пустив хлопця. Не хотять. Зачинають сваритися, але Татари таки поставили на своїм. Донці серед прокльонів відходять, а Татари приводять хлопця на те саме місце, звідки його донці взяли. Таких примірів добрячости того народу багато, через те то вони обиджаються, як звати їх козаками.

По дводневім постою рушили дикі дивізії далі. Зібралися на ринку, аж зачорнілося. Народу багато придивляється та прислухується співам і музиці. Біля мене стоїть якийсь москаль і каже: «Ані гарят жаждой крови, это опасніє люди».

Аж тут один молодий Татарин драпається, як баба на піч, на сідло. Слабко пригуртоване сідло перевалюється враз з їздцем під коника. Рушили всі на Перемиське. Позаду йдуть табори на татарських арбах, а відтак відділ санітарний. Цікаві у них ноші на раниках: два коники спереду і сзади. Вони сполучені двома довгими дручками, до яких причіплене полотно. Коли коники йдуть підтюпцем, то дручки підскакують, мов несамовиті. Видно, що раненого треба прив'язувати, бо вискочить, як пілка⁷. Таких ношів кілька за кожною сотнею. Пішли, та ще довгий час чути було бубон, спів і стукотно копит.

Розказував мені відтак один військовий лікар, що військова управа мали з тими дикими дивізіями велику мороку. Ті, що не погинули від наших куль в Карпатах або під Перемишлем, або не попали в полон, мусили бути вицофані. Багато їх повели в кайданах до Львова за непослух та несубординацію. Перш усього вони не хотіли злазити з коней і йти до окопів на позицію. Вони ж годилися до кінної служби, а не пішої, і пішки битися не будуть. Нарешті пішли в шанці і стріляли з в інтовок перший раз в житті. Стріляє такий доброволець якийсь час, а далі вилазить на шанець і дивиться.

⁷ М'яч (пол.).

– Чаво сматріш? Лежать!

– Мне хочетса пасматріть, каво стріляю.

То знову вирветься з шанців і йде наперед до австрійської лінії.

– Куда? Ти сумашедшій! – кричать за ним.

– Мне хочетса насчітать, сколько убіл.

А коли вже настає ніч, то доброволець забирається безпардонно до обозу. Він не обов'язаний вночі битися. Ніч дав Аллах на відпочинок.

То знову вночі йде генерал оглядати вартових. Вартовий татарин спить найспокійніше.

Генерал сердиться:

– Что ти, сукін син, спиш на карауле?

– Мая не баїтса і спїт, а твая баїтса і не спїт.

Або несуть санітари раненого.

– Бедна ранена! Давай моя єво зарежет, пусть не страдаст.

З такими лицарями йшла Росія на Вену.

VII. РЕВІЗІЇ І АРЕШТУВАННЯ

Я вже згадав, що поки були військові власті, нам, українцям, жилося як в воєнним часі ще зовсім можливо, бо ніхто нас не чіпав. Як вернув д-р Данило Стахура зі своєї мандрівки, прикликав його градоначальник Фатіянів і спитав, чи він мазепинець та заборонив йому вести мазепинську агітацію і на тім кінчилося. Були вправді і в тім часі у місті ревізії, але лише в військових цілях, що є для кожного зрозуміле. Шукали за тайними телефонами, за зброєю, за шпіонами. Тепер як прийшов Красовський зі своєю компанією, як навели широку охрону, заспівали іншої. Нас, українців, взяли під строгий догляд поліції.

До д-ра Стахури всадився якийсь залізничий урядник, вів з ним розмови про різні справи, а коли д-рові Стахурі стало сього забагато і виходив з дому, коли сей урядник приходив, то він ні разу тим не образився, лише пересиджував в хаті цілими годинами і бавився з дітьми, приносив їм цукерки, а на забавки давав різні папери, між іншими різні телеграми. Ми остерегали д-ра Стахуру, що се охраннык, щоби берігся. Може бути, що ми запізно його остерегли. Якось раз той непрошений гість пропав і вернув за дві неділі. Привіз поздоровлення від одного дрогобицького адвоката, що сидів з ним разом. Охраннык сидів дві неділі за те, що переставив не на той тор два вагони. Ми розуміли, що то значить таке переставлення московських вагонів, але він собі з того нічого не робив і ходив до д-ра Стахури далі. Відтак прийшов до д-ра Стахури якийсь урядник і представився як князь Долгорукий, член першої Думи, а тепер урядник міністерства, якому поручено розслідувати відносини українців в Галичині, їх політичні змагання і причину ворожнечі між кацапами і українцями. Йому подали адресу д-ра Стахури і радника Бережанського, котрого в Самборі не було. Нарада тривала більш як дві години. У відповідь про причину ворожнечі між кацапами і нами слід було переказати їх сіятельству, як то один наш владика об'їздив свою дієспезію і в одній парафії дізнався, що молоде подружжя не хоче з собою ніяк жити. Владика кличе їх перед себе і говорить довгу проповідь о обов'язках супругів до себе і кінчить словами: «Жийте разом і любіться». На се відзивається молодиця: «Як же його любити, прошу святої куруни, коли йому з губи смердить».

Забув я сказати, що перед тим вже відбулася одна ревізія у д-ра Стахури, професора Теодора Біленького, у мене і у радника Козакевича. Я опишу лише, як ревізія відбувалася у мене. Переводив її якийсь пристав, той сам, що у Козакевича. Д-ра Стахуру і Біленького поставили вище, бо до них приходив на ревізію аж підполковник жандармів.

Мене на той час не було вдома. Приходжу додому з міста. На галерії стоїть моя наймолодша донька і шепче мені згори: «Тату, у нас ревізія – відчит спалений». Входжу до хати і застаю кількох жандармів, в кожній кімнаті один, а крім того один пішов шукати на поді і в пивниці за «ружйом». Застаю в хаті пристава, як нишпорить при бюрку моїх дівчат. Перша попала йому в руки кореспондентка з фотографією тих хлопців-однорічників бережанців, що муштрувались в Коломиї:

– Что это за снимка? – його разили австрійські мундири. Показую йому адресу на другій стороні з допискою.

– Я это вазьму.

Забрав відтак цілу переписку дівчат, забрав і куховарську українську книжку, видану в Києві. Не знаю, чи йому не треба було того, щоб легше побити австрійців. До моєї переписки, що була в канцелярії, ще не добрався. Забирав залюбки, що лише було написано на папері великого формату. Таких паперів москалі у своїм діловодстві не вживають, і тому воно підозріле. Знайшов письмо від січової організації в Бережанах, де мене запрошували на здвиг. Письмо було за титуловане: «В. П. Батьку Отамане». Була і запорозька печатка: козак з мушкетом і списом. Хопив се як чорт добру душу і сховав, питаючися, що такий титул значить. Знайшов лист д-ра Дмитра Левицького з Бережан з нашим взаємним рахунком. Сей лист для мене документ. Та в листі писалося про бойкот українських адвокатів.

– Я это вазьму.

Прошу його, щоб не брав, бо се для мене потрібне, ні, він таки візьме, хоч не може мені сказати чому. Прошу його, щоби перечитав ще раз, що там нічого небезпечного. Він читає і зупиняється на даті 12 липень.

– Что это у вас липень, апріл?

Вмить нагадую слова вознього з Нагалки: «Блаженная лож, яже ідет в пользу ближнього» – і кажу: «Так». Се вратувало мій лист.

Бушує в столику моєї жінки. Там є ще мої босняцькі листи. Жінка каже:

– Сього не беріть, бо ті письма старші від вас.

Він дивиться на дату з р. 1882 і лишає. За той час дівчата, що можуть, кидають під кухню. В кухні сидить жандарм на кріслі і спить. Тою дорогою пішли і мої московські спомини, не мишам на снідання, лише на жертву всесотрення. Ті спомини були призначені до оголошення і коли би були досталися москалям в руки, я би був певно пішов в Сибір. А були би дісталися, бо пристав, прийшовши до тої кімнати, де рукопись була схована під мукою, зараз встромив там свою руку, в те саме місце. Ані моєї офіцерської шаблі, ані револьвера на стриху не знайшли. Зате забрали мою готову вже до друку рукопись історичного роману «До слави» і рукопись новелі з часів парцеляційної гарячки «Не було виходу». Те все опісля спалили. Пан пристав знає, що я – український письменник, і тому домагається ще і моїх сочиненій, бо «любопитно буд-йот прочитать». Портрету нашого цісаря в малих рамках не рушає. Не бере і Кобзаря Шевченка. Зато бере історію України Аркаса, видання київське, а лишає видання краківське. Остала ще не перешукана канцелярія і бібліотека. Там, крім бібліотеки, є моя переписка з письменниками, політична переписка, мої вступні слова на ріжні народні обходи. Всюди в них говориться про Москву шпетним словом. Там ще і попсований

кімнатний телефон, за який можна піти на шибеницю. Але пан пристав не має тепер на те часу, бо обідова пора. Він мені канцелярію замкне, але я собі можу взяти звіттам зараз, що мені потреба. Син бере білий папір, що був під касою. З папером випадає на землю телефон. Мене заморозило, але жандарм його якось не помітив, і він йде знову на своє місце. Канцелярію замикають і беруть ключ, а мені кажуть: «Да свіданія, гаспадін Чайковскій». А я відповідаю їм в душі: на зламання карку, господинове! З того прощання виходить, що ревізія ще повториться, а я роздумую, як би то до канцелярії дістатися та все перепрятати. А поки ми так в хаті з любими гостями забавляємося, моя наймолодша донька розмовляє в кухні з продрімавшимся вже жандармом:

– Ну, і чого від мого батька хочуть?

– Знаєте, барішня, ми шукали за ружйом, а коли не знайшли, так нада взять немношко бумаг. Етава би не било, какда би не еті русскіе... здешніе. Ет! Лутше не гаваріть, – і махнув рукою. Ми з того доміркувалися, що то кацапський донос, і зараз догадалися, хто його зробив.

Той другої ревізії я боявся дуже, поки не придався другий ключ до канцелярії. Ми вечером закрались, мов злодії, до моєї канцелярії і попрятали все. Телефон пішов до печі, а так само переписку і вступні слова. Хоч як мені було того жаль, бо там була переписка з покійним Коцюбинським, яка мала велику вартість, але тепер мені легше стало.

Друга ревізія мене не минула, вже по арештуванні д-ра Стахури і проф. Біленького. Здавалося, що і мене се не мине, а з того було мені страшно, бо я тоді нездужав. Другим разом прийшов інший чиновник лише з одним жандармом. Він не міг з дива вийти, звідкіля в мене тільки книжок і нащо мені стільки того. Вдержував уперто, що в мене або якась збірна бібліотека, або публічна читальня. Я переконався, що і сей добродій, і його попередник не знав ні одної латинської букви. Тепер ревізія скінчилася скоро. Він нишпорив по шафах, а жандарм бавився з песиком. Скінчилося на тім, що забрав дві цілі полиці – 52 книжки з Видавничої Спілки, один том гуморесок Твена по-німецьки тому, що на нім червона обкладинка, і липське видання «Воскресенія» Толстого, тому що се в Росії запершено. Ті другі книжки знайшли відтак по московській утечі в канцелярії уезда, то, що взяли перше, все пропало, а так само і ключ, бо і по другій ревізії канцелярію замкнули, і вона так стояла, поки не прийшли наші війська.

З д-ром Стахурою і Біленьким було цілком інакше. Там переводили другу ревізію з цілою брутальністю московської жандармерії. Повивертали все догори ногами. Не забрали нічого, тільки арештували його самого. Плач дітей, що в вересні втратили маму, не поміг нічого.

На другий день прийшов той охранник в мундирі залізничного урядника, прийшов і капітан, що стояв там на квартирі. Капітан став укладати для дітей прощення о випущення батька на волю. Урядник дуже жалувал дітей. Тоді капітан каже:

– Чоловік, що спричинив таке нещастя, не має права розбиватися над дітьми, се безличність.

На те урядник винісся, а капітан каже:

– Я ж батька остерігав, що се охранник, то його робота. Він і на мене зробить донос, ну, але мене так легко не замкнуть.

Розуміється, що се подання нічого не допомогло, а коли звернулися за поміччю до кн. Долгорукого, то він сказав, що своїми зізнаннями міг би Стахурі лише пошкодити замість помогти.

Проф. Біленького по тій послідній ревізії лишили ще дві неділі вдома. Сталося, се на просьбу квартированого там штабового лікаря, бо пані Біленька трохи не вмерла

з переляку. По двох неділях взяли і його, держали якийсь час в Самбірській тюрмі, а опісля вивезли.

Опісля вже по утечі москалів знайдено в уезді власноручно написаний донос москвофільського професора гімназії в Самборі о. Ільницького на д-ра Стахуру і його ж власноручний реферат на вивезення (Ільницький був урядником в уезді). Сей документ, що управляє д-ра Стахуру жадати від Ільницького відшкодування, лежить в тугешній жандармській команді.

А Біленькому прислужилася Филипчакова. Сей совісний і статочний професор вправді належав до приклонників Барвінського, але в житті політичним не брав жодної участі. Лише в школі ставав кацапам-семінаристам на п'яти, а коли якийсь час заступав директора семінарії, то не хотів дозволити, щоби п. Филипчак на кошт годин шкільних займався своїм огородом, пасікою і варстатом, але се оп'ять не мало жадного зв'язку з політикою, тим менше, що Филипчак вдавав українця. Через те зразив собі Филипчакову, яка, поки ще її чоловік був в Самборі, трохи вела себе здержливо, а по його від'їзді в Пітер дала собі волю і перекинулася в справдішню відьму.

Про моє арештування і вивезення буде окрема стаття.

VIII. НАШЕ ЖИТТЯ В ЧАСІ НАЇЗДУ

Зарібку жодного, а життя дороге. Се вистарчить хіба на означення нашої долі. Як прийшли москалі, то все не то що подорожило, але і дістати не було можна. Цілий мій маєток в готівці виносив л. 200 К. Ті гроші треба було сховати на случай грабежі. Поховали ми їх пайками: за одвірками, під віконними дашками, в лампі. Всякий привіз від заходу був нам відтятий, від сходу ще не привезли. Дотепні купці поховали всі запаси і продавали на ціну золота. Покупців викидали зі skleпу за двері. Мене назвав один різник «мудрим філософом» для того, що я платив за м'ясо десятькоронівкою, а він хотів дрібних, бо не мав чим видати решти. Жидки поховали ще за австрійських часів дрібні гроші і за заміну треба було платити. Один чоловік заплатив на самбірським двірці за змінання десятькоронівки аж три корони, бо не міг інакше дістати білету.

Не стало хліба, цукру і всіх найконечніших щоденних потреб. Ми цілий тиждень пили чай і каву (перепрашаю, з цикорію) без цукру. Відтак дістали ми трохи сахарини від знайомого і тим дурилися. Не можна було дістати і опалу. На двірці було багато вугляр, і москалі роздавали даром квитки на вуголь. Та знову не було чим привезти і офіцер, що командував на двірці, робив великі перепони. Я випросив собі відтак у бурмістра дві фіри вугля. Легше стало доперва, як прийшли москалі-солдати і стали правильно окрадати залізничні магазини. Московська культура о тільки до нас прилипла, що ми не соромилися купувати крадене добро. Мука, крупи, картофля, масло, солонина, м'ясо, цукор, тютюн – продаване по skleпах – все то походило з крадежі. Зав'язалися формальні спілки з солдатами. Один такий спеціаліст-солдат сидів тут в тюрмі, а щоночі виходив на заробок, крав із залізниці і заносив до поблизьких домиків на переховок, а звідси продавалося вже купцям. Говорили, що одної ночі вкрав чотири балі муки і чотири бочки масла. Та то були так би сказати: грейзлерники⁸, бо були знова злодії-гуртівники. Сі крали відразу цілими вагонами. Так красти, як москалі крадуть, то штука, та знову у нікого не можна так легко вкрасти, як у московської казни. Бо у них користає з крадежі не лише злодій, але і той, що пильнує вкраденого добра.

⁸ Власники малих бакалійних крамниць.

Одним словом: «чин чина пачітайот». Говорили ми посередникам, чого вони так дорого крадене продають? Дарма, каже, кожний хоче жити, а і для злодія треба його пай за працю відложити. На м'ясо до продажу ішли каззонні корови-здохляки, яких пропало по дорозі багато, а опісля йшов рапорт, що тільки а тільки штук здохло.

Але жити треба було ошадно, бо все якось прибуття наших треба було відкладати з місяця на місяць, а відтак і на чвертьріччя. Ми міряли бохонець хліба на паї і ніхто не поспів, треба було вдовольтися чаєм, кавою з цикорії, бо молоко платили ми по 25 копійок за літру. Молоко було дуже хрещене. Треба було їсти бараболянку та кашу. Розговори економічні, де що появилос'я і де що можна купити, стали для нас щоденними.

Подаватися о запомогу ми не хотіли, хоч переказували до мене, щоб подаватися. Один знайомий кацап говорив мені, що я би дістав запомогу навіть більшу, і проговорився, що відтак москалі вважали би мене за свого. Та я о тім і сам знав, і вимовився, що мені поки що не треба, а опісля то й сам о те попрошу. Треба було конечно оглядатися за якимсь заробком. О адвокатурі не могло бути мови, щоби не стягнути на себе гніву москвофільського адвоката д-ра Фьодора Кмицикевича. Мій старший син зі своєю молодію жінкою ліпив до аптеки пуделочка на порошки найвище по 20 с. за штуку. Я взявся шити суконні рукавиці. Перестудіював я докладно крій рукавиці, викроїв форму трохи більшу як моя і вшив дванадцять пар зі старої мантилі молодшого сина. Рукавиці перейняв на себе один знайомий купчик. Але продав лише три пари по 80 копійок. Решта не здалася, бо були на москалів закороткі в пальцях. Я не предвидів того, що москалів наділила природа довгими пальцями. Але все ж на дванадцять штук знайшлося трьох праведників, а в Содомі не міг покійний Лот одного знайти. Все ж воно не є так зле, як люди говорять. Решту рукавиць роздав я між знайомих з звичайними пальцями. Мій син далеко ліпше вийшов на пуделках.

І нераз приходило нам на думку під час тої роботи в зимній хаті, що тепер шевський аркуш промисловий далеко вартнійший, чим наші докторські дипломи. Наше помешкання було страшенно зимне. Воно було зимне все; а тепер, як на партері завели коні, та повиривали всі вікна і двері, то не було способу його ogrіти. Всі домашні, що мусили поратись коло кухні, повідморожували пальці. Слугу ми відправили, лише прийняли **водярку**. О справленні нової одежі і мови не могло бути. Чоботи ми собі самі латали, поки лише далось. Наш сторож, посватавшись з москалями, далеко краще жив, як ми. Він на нас був лихий, що дерево рубав молодший син.

Коли мій господар пішов пожалуватися, що псують йому хагу, то солдати загрозили йому смертю, коли би ще раз поважився в кам'яниці показатися. Ми через ті коні страшно терпіли. Зимно і сморід. Гною повикидали через вікно стільки, що можна було на нього з галерії безпечно перейти. Крім того, коні цілу ніч страшно стукотіли, а се дудніло над пивницями. А ще як два коні розпочали двобій, то ціла кам'яниця дрожала і ми зі сну зривалися.

Кам'яниця сталася посміховиськом для всіх, хто від залізниці йшов. Через вікна визирали кінські голови, і офіцери їх залюбки фотографували. До тої справи мусив аж генерал вмішатися, і аж тоді коні усунено.

Москалі мали в тім потіху, що з помешкань робили стайні. Дуже гарні домики на передмістю були в той спосіб понижені, а на Перемиськім то вивели козаки коні аж на другий поверх. Сидячи так довгими зимовими вечерами, ми мали враження, що нас на якійсь станції засипав сніг, і ми не можемо ні взад ні вперед видістатися. Числячись так з кожним сотиком, з кожною картофлею, ми перебували примусову голодову кура-

цію. Кожне висохло як скіпа і втратило на вазі. Ми хоч і не важились, то бачили се на наших одягах і біллю.

Та коби нам були лише спокій дали і не чіпали. А то не було дня, щоби не було яких небажаних відвідин. Приходили то за квартирами, то за меблями, то за офіцерами, яких ми не бачили. А кожного разу, як хто застукав до дверей, ми непокоїлися, що то певно якась напасть.

Зараз по новім році розпочалося не лише збирання русских земель, але збирання чужих меблів та їх масове вивоження. Воно відбувалося на ріжні способи, бо москалі дуже проворний народ і вміє «промислом жить». Спровадився офіцер до якогось порожнього помешкання (такого, що властитель виїхав), то, випроваджуючи, забирав або все відразу, або що найліпшого. Паковано все на вози і вивожено на залізницю. А коли надійшли другі і застали хати порожні, то казали собі зносити речі з інших помешкань, а відтак їх забирали. Одного разу надвезено два вагони речей, наданих через Червоний Хрест зі Старого Самбора. Один залізничий урядник задержав ту посилку, бо там були два фортеп'яни, а того чейже Червоному Хрестові не треба. Післав зараз о тім доклад до Львова, і звідси приїхав полковник на слідство. Полковник похвалив урядника за се, але місцевий начальник станції був іншої думки і уділив урядникові нагани, бо мовляв, ті речі міг надати сам генерал.

Що не забрали, а радше ще перед тим, як зачали забирати солдати, всяку мебель нищили і палили. У мого сусіда з партеру порубали і попалили солдати гарні горіхові стилеві меблі, а великі зеркала із шаф потовкли топорами. Такого одичіння годі собі уявити. Каси вертгаймівські виносили на огороди і розбивали топорами, а не знайшовши там грошей, лише документи, палили їх. Так само попалили цілу регістратуру староства, скарбової дирекції і податкового уряду. То само діялося по дворах. Московські офіцери парадували в покрадених повозках. Та що й говорити, як і сам преосвящений Евлогій, втікаючи зі Львова, забрав з собою ціле гарне умеблювання на вісім кімнат. Мені здається, що на ту війну уділив Святійший синод своїм вірним розгрішення від сьомої заповіді.

ІХ. ВОЄННА ЛІТЕРАТУРА

Справді москалі майстри в брехні. Збреше як по маслі, і жодному не можна вірити. Почавши від воєнних звітів, а скінчивши на щоденнім житті. Московські воєнні звіти все дуже чванливі. Усюди германців б'ють, Австрії вже нема. Дорога на Берлін вже отворена і тому німці так боронять Кракова. Німецькі втрати величезні, полонених тисячі. Германці мусять бути розбиті, бо того хоче цар і ціла Европа. Німецький цісар вийде на тім найгірше. В російських газетах появляються довжезні статті ріжних знатоків. Довжезні, а змісту у них ні трошки. Видно, що там платять авторам заплату від стрічки. Прочитаєш все і не розумієш, що автор хотів сказати.

Розуміється, що москалі засдно в офензиві, навіть тоді, як подаються взад. Раз писали, що на якимсь там відтинку вони подалися взад, але з приємністю стверджують, що те місце якраз на дорозі до Берліна. Є і описи ріжних воєнних приключень. Тут якийсь козацький унтер Магнатов впаз до німецьких окопів і висік цілу роту німців. Другий знову на чолі двадцятьох козаків забрав в полон цілу роту німців. Навіть знаходилися малі хлопці у війську, що цілі роти німців брали в полон. А які то страшні німецькі звірства! Якийсь козак попав в полон і не хотів зрадити русских становищ. За те взяли його німці на муки. Він показував нарізи шкіри на лиці і на удах і брак

кусочка вуха. Таких самісеньких фактів більше, а ціле мучеництво кінчиться на таких шкряяних нарізах і з браком кусочка вуха. Відтак йдуть описи чудесного увільнення з неволі і втеча до своїх. І сліпий би пізнав, що то самокалічення, але в москалів дістається за се Георгія І кл. і приділення до царської свити. А далі стверджується, що мадари і венгерці вживають куль дум-дум. Російські власті заповідають, що у котрого австрійського жовніра знайдуть такі кулі, буде повішений. А далі знайшли у полонених під Станиславом в торністрах шнурки. Полонені говорили, що шнурки мають на те, щоб ними вішати москвофілів. По зайнятті Станислава і Коломиї нашими військами прийшли вісті, що там австрійці повісили 150 і 80 людей, між іншими президента станиславівського окружного суду і одного адвоката. Опісля сі вісті відкликано. Російські газети всі стали істинно-рускими. Навіть «Киевская мысль» стала чорносотенною на рівні з «Голосом Москвы». Далі довідалися ми, що колишні поступові люди, як Андреев і Горький, стали в ряди чорносотенців.

До Самбора привозили багато брошур, віршом і прозою, ріжних насмішок на Австрію і Німеччину і їх цісарів. Були і такі образки. Те все стояло на виставі в ризниці. Знова ж «Прикарпатская Русь» вела постійну рубрику під написом: «Асвабідельная вайна». Тут містилися не лише воєнні звіти генерального штабу, але і доноси на мазепинців і на звірства Австрії. Станиславівський крилошанин Гордієвський відмовився правити благодарственне богослужіння за побіду Росії, і на жадання військових властей посмів сказати: «Я не розумію». Там знову привезено до шпиталю пострілену австрійцями п'ятнадцятилітню дівчину з Карпат. І за що ж? За те, що як в її хаті скрилась австрійська патруля, а надійшли москалі, то вона вибігла з хати з криком: «Австрійці», і в такий спосіб хотіла «русская девушка» остерегти русских солдатів. Тоді австрійці дали стріл. Знову ж якийсь «русский крестьянин» побіг з патріотизму остерегти, що в селі австрійці. Як можна за такі патріотичні почування карати? То хіба некультурна Австрія до сього здібна!

На «Прикарпатскую Русь» зачинає нападати «Львовское Военное Слово» і то дуже шпетним словом. На те вона мовчить, ні словом не відізветься. Собака не сміє теж гавкати на свого пана, коли її деколи копне. Але іде якась підпільна робота, бо «Львовское Военное Слово» перестає виходити, і появляється доперва на 1 цвітня 1915 р. зі статтею знову проти галицьких москвофілів.

На картинах всі гусари помальовані на червоно, розуміється, вони втікають, а москалі їх б'ють. А тим часом ми знаємо від москалів, що нашої кінниці москалі бояться як чортів.

Попри германські варварства, цілий брак культури, поступу техніки. Вони вправді вживають якихсь труючих газів, але у Франції думають над способами, щоби їх зробити нешкідливими. Зате якийсь Італієць винайшов спосіб, що на далеку віддаль потрафить спричинити вибух. З тим винаходом поїхав він якраз до Франції. В газеті можна стрінати напис статті, котра своїм змістом її не оправдує. «В Австрії голод», бо в Трієсті казали домішувати до муки 25% муки кукурудзяної. Або «Змінюють як рукавички», а то головна команда німецька післала якогось генерала з російського фронту на французький.

Знову ж в Румунії якийсь приятель Росії Таке Йонеску і Філіпеску товчуться як Марко по пеклі і агітують за війною з Австрією, і є річ певна, Румунія виступить невдовзі проти Австрії. А тим часом самі російські офіцери говорять на Румунію, що «ето настоящая сволоч». Або у Відні революція. Многотисячна товпа зібралася у похід. Люди з Відня утікають масово до Італії, а цісар потайки виїхав з Відня до...

Шенбруну⁹. І дивуватися лише, що в Росії була суспільність, котра такі небиліці могла читати. В її уяві Шенбрун то певно аж в Америці, коли не в Австралії.

Х. ЦІКАВА СТРИЧА

З початком зайняття Самбора зайшов я раз до одного дому, де стояли квартирою запасний (резервовий) лікар і аптекар. Вони якраз сиділи при сніданні і мене запросили на чайок. А просили так, що годі було відмовитися. Присівся я до стола. Оба були вже під чаркою, а особливо аптекар, котрий або більше випив, або мав слабшу голову. Йде гутірка про політику. Отже довідоуюся від них, що Перемишль і Краків взяті, а руски йдуть на Берлін. Аптекар говорить:

– Австрія уж не существует, кажуть, тепер на Германію черга, добре й так, най з нами, рускими, не зачіпається. Русский розум, не то що німецький. Ми що обдумаємо, то так тому і бути.

– П'єр! – каже лікар. – Прошу тебе, не говори дурниць.

– Що? Хіба я зле говорю? Ми освободили руску землю і тепер будуть панувати лише руски люди, все проче вон!

– П'єр! Прошу тебе, не перебивай, я хочу з доктором поговорити розумне слово, а ти бовтаєш як баба.

– Бо прошу вас, наші солдатики які то розумні і проворні люди. Знаєте, як вони направляють дороги? Беруть плоти, кидають в болото, і дорога вже готова.

– Замовчи, П'єр! їй Богу, ти свиня, не даси мені до слова прийти.

– Жидів не бійтесь. Ми їм зробимо Кішинев¹⁰, а тоді наступить рай так як у нас в Росії, тут будуть панувати лише ви, Русіни, з нами рускими.

Аптекар виходить, а лікар каже:

– Не вірте тому бовтунові. У нас в Росії цілком раю нема, а хіба пекло.

Вертає аптекар:

– Кажу вам, що лише в Росії добре. Ваш цісар не хотів війни, то добрий чоловік, і тому ми дамо йому досмертну пенсію, але Вільгельм піде в Сибір, їй Богу.

– П'єр! Як не перестанеш, то їй Богу дістанеш в морду.

– Нам всім буде добре, у нас канстітуція, у нас цар батюшка.

– До чорта твоя канстітуція!

– А цар?

– Цар дурак такий як і ти, кукла, та й нічого більше.

– Я не позволю царя обиджати.

– Вот тобі на! – каже лікар і кидає попільничкою, в яку хтось наляв вина, на аптекаря. Замарав йому блюзу.

Аптекар зривається і хапає за шаблю.

– П'єр! Не руш, бо їй Богу набереш по морді, заки шашку витягнеш.

Я бачу, що забава зачинає бути широка, хапаю тайком шапку і виношуся по-англійськи, т. е. з ніким не прощаючись.

⁹ Цісарська резиденція на околиці Відня.

¹⁰ Натяк на погром в квітні 1903 р., коли було убито 60 і поранено понад 600 євреїв.

З ДНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІНВАЗІЇ¹²

*«Непідготовлена Росія» і «карна експедиція» на Сербію. – «Sofort eintrücken¹³». –
Попит на часописи по селах. – Заворушення селянства. – Прощання покликаних. –
Організування українських стрільців-добровольців. –
Арештування 80-літнього пароха. – Перші ранені вояки.*

В 1914 р. виїхав я зі своєю родиною на ферії до В. коло К. Зі Львова вибралися ми 15 липня. В тім часі був ще на політичнім овиді розмірний спокій. Про можливість європейської війни писали вправді часописи від кількох літ, в 1914 р. передовсім, та все те видавалось мені чимсь далеким, майже утопійним. Преса представляла Росію зовсім неприготованою до війни (те приготування мало бути довершене чомусь аж в році 1917), здеморалізованою, зревольтованою. Перше невдача росіян, писалося, викличе в царстві Романових загальну революцію. Одна т. зв. авторитетна військова австрійська часопись запевняла, що до розгрому Росії вистарчить п'ять-шість австро-угорських корпусів. Крім сього, грозить Росії зі сходу Японія, яка безперечно скористала би з нагоди, щоби покінчити рахунки зі своєю західньою сусідкою. І де ж тут – думалося – може бути бесіда проє європейську війну? От що найгірше карна експедиція на Сербії. До європейської війни мали ми ще ждати аж до р. 1917.

Сільська атмосфера знівечила в мені до решти крихітку того войовничого духа, який ще жеврів у Львові супроти сербів. Гуманність, виrozumілість, дух прощення, а може радше байдужість до всього, ліниwство думки опанували цілим моїм єством. Досі про війну ані не снилося ні мені, ані моєму окруженню. Навіть приїзд в другій половині липня мого свояка, офіцера П. зі Львова, не змінив в нічім мого погляду на «європейську ситуацію».

В послідних днях липня, по повороті пізнім вечором з цілоденної прогульки в околицю П., коло 10 години, коли ми сільським звичаєм готовились вже до снання, застукав хтось до дверей нашої хати. Був се післанець К-ої пошти з депешею до мого свояка, офіцера П. Зміст депеші «Sofort eintrücken» нелектризував цілу нашу кольонію. Скликана наскорі родинна рада прийшла до згідного переконання, що відкликання з відпустки офіцера свідчить про вагу хвилі, може навіть про мобілізацію супроти... сербів. Хлопці, що відвозили офіцера на залізницю, вернули з вісткою, що в місті аж роїться від офіцерів.

За два чи три дні почався рух і в селі. Пішла одна поголоска за другою, щораз то грізніша. Народ заворушився. Кожну майже вістку, подавану часописами, мали ми на селі день, два дні наперед, і то в формі досить вірній. Се була заслуга К.-их жидків. З

¹¹ ЛЕВИЦЬКИЙ Ярослав (1878-1961) – український греко-католицький священик, церковний діяч, доктор богослов'я, публіцист. Професор пасторального богослов'я і декан теологічного відділу Богословської Академії у Львові (1934-1944). Редактор часописів «Нова Рада» (1919-1920), «Нива», «Основа». Автор праць «Перші українські проповідники і їх твори», «Львівська Духовна Семинарія в літах 1897-1901» (1901), «Історія Християнської Церкви» (1924), «Пастирське богословіє (Годегетика)» (1928), «Теорія церковної вимови (Гомілетика)» (1932). Перекладав українською мовою Новий Завіт.

¹² «Діло». – №№ 108-125. – 28-30 листопада, 1-7, 9, 11-15 грудня 1915.

¹³ Негайно відступити (нім.).

міста мало хто з селян вертав без часописи. Люди перестали жалувати кількох сотиків на друковане слово.

Виповідження численних війн посипались як з рога обильности. Нас займала найбільше, природна річ, війна сербська й російська. Ми були всі переконані, що з Сербією упорається наша армія до двох-трьох тижнів. Потім прийде черга на Росію. До трьох місяців буде мир. Отже, так запевняли своїх читачів усі часописи, свої і чужі.

Тим часом по селах відбувалась мобілізація. З міста приходили різні прикази, приїздили післанці, урядники, жандарми. Сільський поліцейський тубув по селу і тривожив бідних людей, оповіщаючи за кожним разом інший реченець збірки покликаних. Гостинцем ішли цілі процесії резервістів. Господарі задумані, зі строгими, поважнимилицями, ішли наперед, а за ними молодіці заводили вголос як за померлими. Парубоцтво ішло гуртами, співаючи і вигукуючи весело. Процесії покликаних минались з довгими рядами підвод, які були замовлені лише «на десять днів».

Прийшла черга й на село В. Одного дня вирушило понад сто люда. Крик плач, метушня. Старі жінки плакали за синами й зятями, молодіці за чоловіками. Дівчата хлипали тихцем, крадькома. Після виходу покликаних днів через два або три від'їхали підводи. При сім вислухав начальник громади чимало терпких слів. Показалось, що на підводи вислано самих найбідніших. Родину голови громади поминено цілковито.

Коли в селі трохи успокоїлось, почав місцевий учитель п. І. організовувати добровольців. Зараз першого дня зголосилось коло тридцяти хлопців. Інструктором сих рекрутів був син учителя, гімназист М. І. Вправи відбувались два рази в день, зразу коло школи, потім на зарінку. Хлопці носили на рамени синьо-жовту перепаску. Серед того дістав я візвання від своїх властей вертати до Львова. Вистарався о перепустку, спакувався і дня 23 серпня вирушив в дорогу.

Якось на два дні перед моїм від'їздом арештовано в тім селі пароха, 80-літнього старця, і відвезено під ескортою до міста. «Певно, мусіли відкрити якусь крадіж в церковній скарбоні, – говорили між собою парохіяни. – А ми вважали нашого пароха за святого чоловіка...» І пішла по селі поголоска, що парох злодій.

На двірці в Станіславові побачили ми уперше ранених вояків. Се нас трохи здивувало. З часописей знали ми, що доси ранені були між росіянами, а з нашого боку тільки один чи два стражники. Крім того не сподівались ми, щоби битва була вже так недалеко. Якось за Галичем стрінули ми один угорський корпус, що прямував в сторону Львова. З поїзду маяли до вояків хустками, підносили оклики в мадярській мові.

Жидівська езекуція на львівськiм двiрци. – У вижданню походу на Україну. –

Першi чутки про приїзд росiян. – Нашi домашнi стратеги. –

Пастирський лист Митрополита. – Панiка у Львовi. – «Укрiплений Львiв».

На двірці у Львові були ми знов уперше свідками прикрої сцени. На дворець привели вояки, мабуть з міста, двох людей. Кругом арештованих зібралось кілька сот жидків, котрі в немилосердний спосіб штовхали і били їх палицями, де попало. Як поінформував мене фіякер, мали се бути русофіли. Коло двірця крутилось багато поліціантів і велика сила вояків, котрі байдуже приглядались жидівській езекуції. Подібні сцени мав оглядати відтепер частіше...

Перші дні після повороту до Львова проминули спокійно. Комунікати впевняли, що все йде якнайкраще. Ми тільки мріяли про те, коли наша армія вступить сильною ногою на поневолені українські землі.

Тимчасом почали доходити до Львова приватні вісти зовсім невідрадні. Говорено, що пограничні повіти в руках москалів. Хто хотів сьому вірити, той вірив, хто ні, то запевняв, про неможливість чогось подібного.

Під ту пору не було у Львові багато українців. З моїх товаришів остали в столиці лиш одиниці. Ми сходились майже щоденно в духовній семінарії і бавились в стратегів. Фахівцем в военній штуці уважав себе о. д-р Я. Обложений мапами і комунікатами, дебатував з нами гаряче над астрійсько-німецькими плянами. Коли я повторив йому поголоску про інвазію москалів в пограничні повіти, він назвав мене мало що не божевільним, впевняючи, що се річ виключена. За два чи три дні мусів однак згодитись з фактом.

Муниципалітет Львова

Коли виянилось, що деякі наші пограничні села дались несовісним агітаторам збаламутити, видав митрополит звісний пастирський лист, розліплений опісля по улицах міста. Сей лист став пізніше одною з головніших причин пізнішої долі його автора.

Якраз на тиждень перед зайняттям москалями Львова, вертав я пізним вечером додому. Коли вступив на вулицю Куркову, надплила проти мене товпа людей з криком,

писком, вереском, що улицею Личаківською їдуть козаки... Персвазії та успокоювання мої та інших невірних Томів помагали дуже мало. «Козаки їдуть, всі з Личакова втікають, їх бачила», – перебивали і ударемнювали всякі проби успокоювання товпи. Замішання збільшали вояки, які поодинокі вдирали в сторону ринку.

Цікавий, що справді діється на Личакові, пішов я горі Курковою і, добігши до костела св. Антонія, побачив справді на Личаківській улиці незвичайну метушню, формальну паніку. Ціла улица була загачена кількома рядами підвод і артилерією. Поміж гармати, амуніційні вози і підводи крутилась на конях нетерпеливо військова старшина. Якраз в моїй присутності надлетів на спіненім коні якийсь старший офіцер і почав ганьбити молодшу братію та завертати артилерію назад в сторону Винник. Принагідно почув я від якогось «добре поінформованого» язика, що сталось непорозуміння, бо якийсь там вояк не зрозумів приказу і викликав паніку.

Трохи успокоєний вернув я домів. Та сеї ночі вже на мав спати. Через цілу майже ніч не уставав гуркіт возів з утікачами. Перед самою північю над'їхала з околиць Винник перелякана родина мого товариша. Ледве якось удалось успокоїти дівчур, коли на улиці зчинилась нова метушня. Я виглянув через вікно. Серед улиці стояла громадка жовнірів, окружена моїми сусідами. Жовніри мали при собі коні з повною упряжжю. То були артилеристи, що втекли з поля битви перед переважаючим ворогом. Один з них оповідав про страшну масакру москалів, хвалив хоробрість своїх товаришів, але, – говорив, – що ми вдіємо, коли виб'ємо сотку, а на їх місце суне тисячка. Чим більше їх б'єш, тим більше їх є...

У Львові ставало щораз гарячіше. Недалеко нас щось коїлось, над нами щось висіло, а нас дурено, як дітей. Деякі вибранці мусіли бути про все поінформовані, бо з кожним днем ряди львівської інтелігенції рідшали. Я заходив до канцелярії своєї власті щоденно, але тут знали те саме, що й я. Маєш бути на місці – і конець.

Близькість москалів хоч тривожила мене, але надії не відбирала. «Фаховці» впевняли, то Львів є знаменито уфортифікований і зможе кілька тижнів здержувати ворога, а за той час мусить нашим прийти більша підмога, комунікати також нас успокоювали.

Львів евакуують! – Вигляд площі перед львівським двірцем. – Лишаюсь у Львові – «Ані одного росіянина в Галичині» і «розбиття армії Рененкампа». – Брат тікає перед російським полоном і попадається в австрійський. – Вільна дорога тільки в одну сторону. – Усунення поліції. – Біла хоругов на ратуші!

Одного ранку виходжу з дому і стрічаю на улиці свого товариша С., що біжить засапаний проти мене.

– Куди так скоро?

– Львів евакуують, біжу по перепустку.

Пішов і я з ним під поліцію. Та тут тисячі-тисячі народу. Щоби дотиснутись до середини, про се не могло бути й бесіди. Пішли ми оба під етапну команду. Тут ще більший ярмарок. Раджуся одного знайомого урядника, що робити. Він відповідає, що опісля буде можна і без перепустки виїздити, якщо прийде до справдішньої евакуації, а на разі ніхто евакуації не оголосив.

Тимчасом вулиці роїлись від виїжджаючих. Задля недостачі фіякрів кожний ніс сам свої клунки на дворець. Пішов і я на дворець, подивитись, що там діється. Та не

судилось мені поступити далі, як до «копиткового»¹⁴. Ціла широка улица від «копиткового» аж по дворець була набита людьми. Дістатись серед такого натовпу до поїзда, умістити в нім двоє дітей, двоє стареньких родичів, жінку і себе – се було понад людські сили. Я рішився, нехай діється, що хоче, лишитись у Львові.

Львівський вокзал

Вертаючись з двірця, переходив я попри каварню «Варшавську». Під каварнею громадка жидів, а серед них властитель каварні М. з якимсь папером в руках. Питаю, що сталось. Кажуть, що прийшов найновіший комунікат. Се був той комунікат, котрий доносив, що до 24 годин не буде в Східній Галичині ані одного росіянина. Того самого дня донесли часописи, на разі приватну вістку, про розбиття 400.000-ої армії Рененкампа¹⁵...

Комунікат і отся вістка додали нам всім відваги. Та не на довго було нашої радості.

Тої самої ночі явився у Львові мій брат, однорічний охотник, котрий по розбиттю свого відділу десь в околиці Бібрки перекрався ніччю поміж російські патрулі і ледве живий приплентався до Львова. На нещастя, повернувшись до забудовань св. Юра, де мешкала його суджена. Св. Юром трясла тоді родина одного низького чиновника та дуже сильного впливами в юрських сферах «господина» С. Сього панка підозрівано загально (не без реальної підстави) про зносини з австрійською поліцією, а потім, при змінених обставинах, з російською охороною. Отже, один з членів сеї родини побачив брата, як обідраний, заболочений і збідований вступав в святоюрські пороги. За кільканадцять хвилю був вже брат під боком двох жандармів, які повели його до етапної команди. Тої самої ночі відіслано його до Любіня.

Тільки що відійшов один брат, як нараз явився із зовсім противної сторони Львова другий брат. Аж тепер стала нам ясною ціла наша ситуація. Ворог був вже під самим

¹⁴ Копитове – площа на перетині вул. Городецької, вул. І. Тобілевича, вул. Короткої, вул. Залізничної та вул. Чернівецької, яка не має офіційної назви. Колись львів'яни називали цей майдан К. На поч. XIX ст. тут була Городецька рогачка (шлагбаум), на якій, як і на інших міських акцизних рогачках, брали мито від кожного копита коня, що в'їжджав до Львова. Після побудови залізничного вокзалу рогачку перенесли далі. (Енциклопедія Львова: 2010. Т. 4: Л-М. Літопис, 2010 – с. 403).

¹⁵ Генерал російської армії, розбитий німцями в Східній Пруссії.

Львовом. Тільки на полудневий захід і на захід стояла для нашої армії дорога вільною.

Два слідуючі дні були днями пригноблюючої тиші і очікування чогось незвичного й страшного. Чоловік мав вражіння, наче би над ним висіла якась могуча рука, яка ось-ось впаде йому на голову і оголомшить його, здавить йому гортанку і видре йому серце.

На улицах появились афіші, напівсконфісковані, котрі заповідали, що поліція поступенно буде усувана, а замість неї сповняти буде службу міська «страж обивательська».

На ратуши вивішено білу хоругов...

Вшехпольська нагінка на українців під знаком російського наїзду. – «Moskalofili» і виїзд на захід. – Митрополит. – Перша російська стежа. – Цвіти. – Гарні Львов'янки. – Море солдатів.

До згаданої «стражи обивательської» приймали самих поляків і жидів. З українців удостоїлися сеї чести ледве дві чи три одиниці, хоч зголошувалось нас цілі десятки. Я бачив лиш одного д-ра Фед. з перепаскою тої «стражи».

Се ігнорування українського населення Львова було лиш продовженням відомої нагінки цілої вшехпольської суспільности на українців в тих часах. Хто не був тоді в Галичині, а передовсім у Львові, той не може мати поняття про те, які ми переходили торттури, як нас на кожнім кроці обиджувано й провоковано.

Кілька тижнів у часах по атентаті М. Січинського¹⁶ – се ще були дружні відносини вшехполяків супроти нас в порівнянню з тим, що діялось в літних місяцях пам'ятного року 1914. Вшехпольська преса усіх напрямів давала тій нагінці провід. Не було дня, щоби котрийсь з членів моєї родини не вертав заплаканий додому. Промовити на улиці або в яким публічним льокалі українське слово уважалось тоді справдішнім героїством. Латку «москвофільства» причіплювано всім не тільки українцям, а навіть греко-католикам.

Не дай Боже, коли за тобою крикнув хто (хоч би малий уличник) слово «moskalofil!» Безпроволочно знаходився ти в дорозі «на захід», перейшовши вперед улицями Львова криваву жидівську екзекуцію. «Rusini wszyscy jednakowi, wszyscy zdrajcy¹⁷», – викрикували по улицах, в трамваях, в каварнях, в реставраціях – передовсім читачі «Słowa Polskiego».

Перед провокацією не були вільні ні жінки, ні навіть малі діти. Наші люди були тим всім так стероризовані, що боялися ходити до своєї церкви, боялися три рази перехреститись. Що витерпіли в тім часі спеціально наші священники, не хочу й згадувати.

Не дай Боже переживати нам коли другий раз такі хвилі.

Як діти до бацька, так горнулись львівські українці в тих тяжких часах до свого Митрополита. Майже щодня сходився до нього більший гурт нашої світської й духовної інтелігенції, і в розмові з своїм Архієреєм шукав розради. Частим гостем був тут також покійний М. Павлик.

¹⁶ Мова про вбивство 12 квітня 1908 р. студентом університету Мирославом Січинським галицького намісника Анджєя Потоцького на знак протесту проти замордування поліцією селянського лідера Марка Каганця та фальсифікації виборів до австрійського парламенту місцевою польською адміністрацією. Цей вчинок схвально зустріли радикальні українські партії та переважна більшість галицьких українців.

¹⁷ Русини (українці) усі одинакові, усі – зрадники (пол.).

Вступ російських військ до Львова, 1914 р.

Перша російська стежа, зложена з одного офіцера і кільканадцятьох козаків, явилась у Львові дня 3 вересня коло 12 години в полудне. Коли російські гості приїхали в околицю ринку, окружила їх товпа публики. Офіцерови вручили пані гарну китицю цвітів, козаків цвітами формально обсипали. Услужні панове не дозволяли побідникам самим ані зсідати з коня, ані всідати на нього. Один придержував стремена, другий уздечку, третій самого їздця попід руки... «Гарні Львов'янки» ривалізували між собою в чемностях для російських мужиків. Поведення сих доньок Львова мусило

би витиснути рум'янець стиду на найбільшій циніку. Одна якась старша пані в моім сусідстві, бачучи те залищання львівських красавичок до «братів-слов'ян», не видержала таки і стала на голос ремствувати: «А те nasze wczoraj umizgały się do Austryaków, a dziś do kozaków kokietują. Fe, wstyd!¹⁸» і т. д. Ледве успокоєно обурену матрону.

Фотографічну знимку першої російської стежі, обсипаної цвітами і окруженої львівською польською сметанкою, можна було оглядати цілий час інвазії на виставі у фотографа при улиці Третього Мая (*тепер вул. Січових Стрільців*). Знято її тільки перед відобранням Львова в 1915 р.

Невдовзі після першої стежі стало плисти через Львів ріжними улицями море російських солдатів. Побідники ішли скоро, видно спішилися.

Я стояв проти готелю Жоржа. Бернардинською площею, улицею Валовою і Руською, ішли, їхали, бігли то піхотинці, то артилерія, то самоходи, то офіцерські повозки... Все йшло гурмою, лавою, без ладу, без військової дисципліни. Коло готелю Жоржа був рух найбільший, бо там станув штаб. По кількох годинах улиці, куди переходила російська армія, виглядали на одну велику стайню.

*До «русского народа». – Жіноче «слов'янофільство». –
За кілька днів будемо у Відні! – Дев'ять днів битви за Львовом. –
Наші надії на поворот наших. – Дарма!*

Поміж публикою крутилися панночки і роздавали якісь відозви. Приступила одна і до мене. Я взяв папір в руки. Се було «послання» головнокомандуючого до «русского» народа.

– Се не для нас, – кажу, – бо в Галичині такого народу нема.

Панна подивилась на мене з-під ока і взяла назад відозву.

– Не роби дурниць, – скартав мене мій товариш, – хочеш собі біди напитати? І силоміць потягнув мене в иншу сторону.

¹⁸ А ті наші вчора упадали за австрійцями, а нині з козаками кокетують. Фе, сором! (Пол.)

Признаюсь отверто, що до часу російської інвазії я слов'янофільства просто не розумів. Мені годі було поняття, чому я маю більше любити, прим. москаля або поляка, ніж німця або шведа? Аж російська інвазія навчила мене розуму.

Наука почалась якраз першого дня. Вступом до неї було вже привітання першої стежі на ринку.

Коли від виду нечислимій маси «освободителів» почало вже мені шуміти в голові, я пустився з поворотом домів. На дворі смеркало. Зараз від початку Куркової вулиці (*тепер вул. Лисенка*) аж до мого помешкання при вул. Унії Люблинської (*тепер вул. Гуцульська*), що крок стрічав я солдатів в інтимній розмові з членами гарнішої статі. Запізнавання йшло електрикою.

[КОНФІСКОВАНО АВСТРІЙСЬКОЮ ЦЕНЗУРОЮ]

Посль взятія Львова.

изд. „КРИВОЕ ЗЕРКАЛО“.

После взятія Львова. Издательство
«Кривое зеркало»

невірною. Ми сподівались кожної хвили повороту наших. Сталось інакше. Гармати втихли, наші не являлись. Польські часописи донесли, що в околицях Янова, в лісах полишили австрійці сотки ранених своїх вояків, і ззивали Львов'ян зайнятись вишуканням і огляданням нещасливців. Пішла туди громадка милосердних людей, але вернула з нічим. Донесення було ложне.

Москалі поспішали улицями Львова, щоби дігнати «втікаючу рештку австрійської розбитої армії» і знищити якнайскорше «гнобителя» галицьких «русских».

– За кілька днів будемо під Віднем! – говорили солдати.

– Що, Перемишль? Ми Перемишль шапками вкриємо, – відповідали на згадку перемиської твердині.

Коли в «Сокільськім Базари» серед розмови з одним офіцером впало слово «Перемишль» відповів той самопевно: – Ми до тижня возьмемо Перемишль.

Солдати, упоєні побідою і зайняттям Львова, почувалися героями. Впевняли, що за ними йде кількамільонова армія.

– Ми йдем під Вену, а друга ще сильніша армія йде на Берлін.

Тимчасом за Львовом повних дев'ять днів ревіли гармати. Дрижали камениці, дзвеніли шиби. До Львова привожено хмару ранених. Одного дня пішла поголоска, що губернатор вже втік. На жаль, поголоска показала

Польські газети і їх орієнтація. – Австрофільство з цензурних оглядів. – «Наукове» нищення українства польською публіцистикою. – «Діло». – Українська депутація. – Поворот русофілів. – Дудикевич і Сохоцький. – Вивезення Митрополита. – Російська дематотія. – Жидівський погром.

Я згадав про польські часописи. Вони тепер всі, з виїмком одного «Курієра львівського», змінили цілковито фронт. Не було більш русофільських часописей, як дотеперішні речники девізи: «Przy Tobie, Panie, stoimy¹⁹». Тон цілій польській пресі надавало «Слово польське», яке в перших числах оправдувало давніше «австрофільство» своєї редакції цензурними оглядами. За «Словом» ішов бруковий «Вск Новий», а потім і «Газета Вечорна», що між иншим в своїх «наукових» фейлетонах касувала українство.

В перших днях інвазії намагались українці зазначити своє існування тим, що видали по-українськи відозву, успокоюючу населення, і взялись до видавання «Діла». На чім ся робота скінчилась, усім вже відомо. Цікаво, що й російська власть в початках признавала українців, покликуючи на закладників: «чотирьох поляків, чотирьох українців, чотирьох старорусинів (!) і чотирьох жидів».

Депутація українських інституцій, що удалась до губернатора, почула від нього такі слова: «Я раджу вам бути обережними і тішитися з прилучення до великої Росії».

Сей перший губернатор (Шереметев) відносився дуже прихильно до поляків і мав у них велику симпатію. Його наслідник Бобринський трохи зразив собі Подольню відомою промовою, в котрій назвав Східну Галичину по Ряшів корінню «руським» краєм.

Вкоротці по зайняттю москалями Львова з'явилися тут провідники наших русофілів. Одним з перших був Дудикевич. Він походжав бундючно головними улицями Львова, найчастіше попід намісництво, приймаючи там низенькі поклони. Він провадив русофільські депутації до російських властей, він в їх імени також промовляв. Особа Дудикевича була у Львові по губернаторі першою. Не менш від Дудикевича вештався по Львові д-р Сохоцький. У височезній баранковій білій шапці, в довжезній козацькій чорній «пелерині» – інтригував він собою кожного, хто його не знав.

Про перше «помилкове» арештування Митрополита і відвезення його вночі до Бібрки, як також про пізніше нагле вивезення його зі Львова, не потребує писати з огляду на оголошені вже друком спомини очевидця брата Йосифа. Згадаю лиш, а радше пригадаю, що перед інвазією, а передовсім після інвазії, аж до вивезення, палата Митрополита була осередком товариського життя львівських українців. Вивезення було таке несподіване і нагле, що навіть львівські священики не могли з ним попрощатись.

Востаннє бачив я Митрополита на однім торжественнім богослуженню в церкві св. Юра. На тім богослуженню виголосив Митрополит проповідь, котрій уважно прислухувалось кількох російських офіцерів. Проповідь була така «невинна», що я не розумію, як можна було потім за неї нападувати Проповідника.

Панування москалів у Львові почалось справді по-російськи. Порозбивано державні магазини і позволено убогим брати з них, що хто схоче. Бідакам не треба було сього два рази говорити. Та болучо попеклись деякі з них на сій російській щедрости. Якось на другий день повішено близько двадцять «рабівників».

Перед зайняттям Львова знищили москалі і зрабували винницьку фабрику тютюну. Через кільканадцять днів продавали солдати у Львові по дві корони, а навіть по

¹⁹ При тобі стоїмо, Пане! (Пол.). – Відома фраза звернення польської аристократії до Франца-Йосифа із запевненнями в лояльності.

короні пачки винницьких цигар вартости 6 корон. Найбільше користали з сеї нагоди, очевидно, жида.

Важнішою подією з перших днів російської інвазії був погром жидів. Се було в неділю пополудни. Коло третьої години почув я зі сторони ринку сильну стрілянину з крисів. Чим далі стрілянина змагалась. Віддавано цілі сальви. Так тривало доброї півгодини. Згодом почулись стріли також з інших сторін Львова. Ми були певні, що у Львові з'явилися австрійські патрулі. Мое помешкання виходило вікнами на касарняний город. Виглянувши через вікно, побачив я на улиці повно солдатів, приготованих до стрілу. З улиці Театинської (*тепер вул. М. Кривоноса*) бігли поодинокі уоружені солдати в сторону ринку. Я відчинив вікно, щоби поспитатись солдатів, що сталось. Та лише вихилив голову, як накинувся на мене один солдат з криком: «Зачиняти вікно, бо стріляємо».

*Погром. – Причини. – Чутки про Перемишль і російські втрати –
Байки про д-ра Трильовського. – Добродушність російських солдатів. –
«Германці б'ють»*

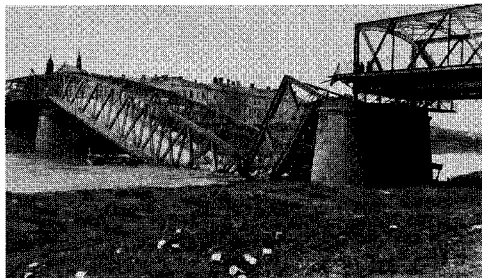
Коли успокоїлось, дійшли до нас два пояснення сеї події, одно «урядове», а друге приватне.

По «урядовому» поясненню було так. З одної каменіці при улиці Місіонерській (*тепер вул. Д. Детька*) (напроти оо. Василян) впав стріл на солдатів і одного з них мав ранили. У відповідь на се почали солдати острілювати ту каменіцю. Серед стрілянини мало згинуті кількох жидів. Для чого однак стріляли солдати до каменіць в ринку (де зрабували великий шинок), при улиці Сербській, Францішканській (*тепер – вул. В. Короленка*) і Личаківській – сього в тім «поясненню» не пояснювалося.

Інакше представляли сю подію приватні інформації. Улицею Місіонерською їхало фіякром кількох російських офіцерів. В одній каменіці були сховані солдати, і вони то стріляли до офіцерів. Се дало почин до жидівського погрому.

Наслідком сеї афери був приказ губернатора, що всі отвори на стриху і від пивниці мають бути замуровані. Другий наслідок: сконфісковано три нові величаві каменіці при улиці Валовій. В якій зв'язи стояли сі каменіці зі стрільцями в противній стороні Львова – розв'язку сього питання лишав приказ фантазії приватних осіб.

В кілька днів після того, як за Львовом втихли гарматні стріли, пустили деякі людиці по Львові вістку про зайняття Перемишля. Розуміється, що в се ніхто з нас не повірив. Противно, через цілий час інвазії ширено завзято вістки дуже неприхильні москалям. Оповідано собі про страшенні втрати російської армії. Не було тижня, щоби під Перемишлем не висаджено кілька десятків тисяч солдатів. Число убитих там москалів доходило нераз до 40, а навіть 70 тисяч. Те саме кольпортовано опісля з карпатського фронту. В часі одної австрійської офензиви в Карпатах мали москалі втратити дві тисячі гармат. На угорськім боці нищено у Львові цілі російські армії. Упевнювано про бунт наших Гуцулів, які під проводом д-ра Трильовського ведуть партизантку проти москалів. Париж занимаю чотири або пять разів. Раз наложено навіть на столицю Франції 14 мільярдів контрибуцій. Варшаву здобувано щокілька днів. Румунію висилано до боротьби проти Росії також кілька разів. Раз навіть зайнято турками Суецкий канал, і всі отсі вістки розходились по Львові в миг ока. Кожна з них була стверджена «словом чести» якогось знатнішого горожанина.

Зруйнований форт і міст через Сян у Перемишлі

Довідались вкінці про сю некорисну для них роботу російські власті і загрозили строгими карами тим, хто такі вісти пускає в курс. І дійсно се трохи помогло. Та все таки ми знали про кожну важнішу невдачу москалів. Про вислід битви над Дунайцем знав Львів майже того самого дня. Се завдячували ми добродушности російських, головно українських, солдатів.

Ось зразок тої добродушности. В нашій камениці заквартирувались з жінками два російські капітани, один аудитор, а другий комендант недалекої касарні. Оба були москалями, ожененими із зросійщеними українками – доньками священників. Денщиком в одного був українець Данило, в другого зросійщений поляк Станіслав. І Данило, і Станіслав заходили до нас часто за ріжними кухонними позичками. Частішим гостем був Станіслав.

– Що ж там чувати? – питає нераз моя жінка Станіслава. А до його капітана приїздили майже щодня знайомі офіцери з позиції.

– Нічево, – відповідає Станіслав, – всьо харашо. Вже небавом війна скінчиться, бо вашу армію знов наші розбили. Ось і сьогодні провадили три тисячі «плених».

– Станіслав, може нап'єтеся горівки. – Харашо, нап'юся.

Випив Станіслав чарочку горівки, закурив папіроску і цілковито відмінився.

– Барія, але наших германці б'ють, здорово б'ють, – і починає оповідати, що говорили у капітанів офіцери.

«Наші баріни удірають». – Добра новина! – Масові здачі солдатів. – Русофільська самопевність. – «Конець Австрії і Німеччини». – Настане «славянська доба». – Російсько-польські граматики і словарі. – Російський вигляд Львова. – «Скасування» української народности й церкви.

Такий самий був і другий денщик. В перших днях мая прибігає до нас Данило, розговорюється в кухні з моєю матір'ю і під найбільшим секретом виявляє, що «наші баріни удірають».

– Але, на милість Бога, не кажіть нікому, бо мене за се повісили би! – просить при відході.

Жінки не було тоді дома. Лише що відійшов Данило, вбігає задихана жінка і вже від порога кричить: «Маю добру новину!».

Ми прискакуємо до неї, а вона шепоче нам до уха:

– Нині наші московки виїдять – говорив Данило. Але просив не говорити нікому, передовсім не згадувати Юстині (служниці), бо боїться, щоби се не донеслося до капітанів.

За хвилю летить до хати Юстина і кличе жінку до кухні.

– Знають пані, наші московки втікають, але просив Данило, щоби нікому ні словечком не зрадитись.

За кілька хвиль прийшла з тим самим секретом наша сусідка, а потім сторожика.

В сусідній камениці мешкав також якийсь офіцер з родиною. Раз прибіг до його денщика, що курих на балконі папіроску, малий синок офіцера і сказав йому до уха кілька слів.

– Удірають наші? – крикнув денщик врадуваний. – Харашо, поїдемо в Росію!

Зараз на другий день ми знали, що команданти шпиталів дістали наказ наглядати за хорими, чи хто їх не бунтує, бо солдати, намовлені, мабуть, кимось масово піддаються.

Взагалі солдат, а навіть російський офіцер, не вмів вдержати язика за зубами, а виспіває все, що знає, коли його лиш добре підійти.

Коли москалі, окруживши Перемишль, пішли далі на захід і загрозили Кракову, гординя галицьких русофілів, наших і польських, не мала границь.

Раз стрів я на улиці знайомого гімназійного професора, поляка, д-ра Б. Річ природна, ми заговорили про війну. Передше знав я д-ра Б. як австрофіла і ворога москалів, отже, говорив з ним зовсім отверто. Яке ж було моє здивування, коли він почав величати москалів і їздити на конику слов'янофільства. Серед розмови підійшли ми під ставропільську книгарню. У виставових вікнах книгарні були тоді виставлені карикатури наших вояків і їх начальних вождів, а над ними карикатурами нова мапа Росії, на котрій Галичина по Ряшів позначалася вже тою самою краскою, що й інші російські губернії.

– Ось прошу глянути на сю мапу, що за кольос та Росія. Яка супроти неї марна Австрія і Німеччина. Та се ще не кінець. Росія добуде Західну Галичину і цілу Угорщину, а на півночі Познанщину і інші провінції давньої Польщі.

Я почав сміятися.

– Прошу не сміятися, я говорю поважно. Австрія і Німеччина вже розбиті, і тут, і на західнім фронті.

– Як на західнім фронті? – запротестував я. – А Бельгія, а бельгійські і французькі кріпости?

Тепер з черги д-р Б. засміявся.

– Так не штука було здобути кріпости старі і неприготовані до оборони. Побачимо, що буде, коли Франція належно підготується і дістане з Англії кольосальну підмогу. А вже й тепер без того здесяткувала німецьку армію над Мозою. Нині-завтра Німеччина і Австрія мусять скапітулювати. Тоді настане доба слов'янська.

Кінець нашої розмови був такий, що ми оба посперечались і в гніві розійшлися.

Та не один д-р Б. змінив свої погляди. В книгарні Ставропільській випродано всі примірники російської граматики Бендасюка, появилось кілька нових російсько-польських граматик і словарців, «Прикарпатскую Русь» читали на спілку зі «Словом польським», російщину було чути всюди, по skleпах на український запит діставалося відповідь по-російськи, з виставових вікон глядів на тебе або цар Микола, або цариця, або царевич, або в найгіршім разі російські генерали. В польських календарях було календарієм лише латинське і православне. Україну і греко-католицьку церкву знесено

*«Вірите в поворот Австрії?!» – Артикулів життя подостатком. –
Життя дешеве, та нема платні! – Доля урядників і священників. –
Моя «парохія». – Грабіж новий. – Глядаю иншої парохії.*

Ще більша певність остаточної російської перемоги була між нашими русофілами. На мою увагу, звернену до однієї доброї знайомої, щоби надто не маніфестувалась, бо війна ще не скінчилась, дістав я таку відповідь:

– Що, ви вірите, що ще верне Австрія? Як можна бути таким наївним?

В половині падолиста прийшли до мене селяни з одного підльвівського села Л. і просили, щоб я відправив їм в неділю Службу Божу, бо їх парох «вивезений австрійцями», а вони вже три місяці не мали в церкві відправи. Я радо згодився і поїхав. По відправі запросила мене жінка пароха на обід. У неї були тоді гості, між ними «гаряча» п. Г. Через цілий час обіду говорилося тільки про війну та про нові здобутки москалів. Врешті почала п. Г. вихвалити культурність солдатів. Я був умучений кількогодінною сповіддю та відправою і до розмови зразу не втручався. Коли ж не стало мені терпцю, обізався і я. Господи, що я тоді вислухав! Пані Г. мало що тарілками в мене не кидала – так закукурічилась їмость.

– Коли би ще Австрія вернула, – кричала вона, – то я перестаю в Бога вірити.

Невдовзі після того обіду був я на похороні жінки одного львівського священника. В приходському домі зібрався гурток священників і світських інтелігентів, на разі, крім мене, самих русофілів. Кількох українських священників прийшло трохи пізніше.

Улицею їхала ціла хмара козаків.

– А то хлопці! Аж приємно дивитись! Що наше, то таки наше.

– А знаєте, – відзивається другий гість, – що нового донесли нинішні депеші? Чернівці знов в руских руках.

Почалось звичайне вихвалювання руского солдатства, його геройства, руских порядків, руского раю...

– А є ще такі гупі люди, що вірять в поворот Австрії, – сказав якийсь старший панок.

Присутні всміхнулись милосердно.

– Де, де, де! – забрав голос один товстенський добродій, – коли не виженеш злодія з передпокою, то й не думай, щоби вигнати його з сальону.

Сей дотеп із злодієм подобався присутнім, бо всі щиро засміялись. Засміявся і я, але з іншої причини...

В часі російської інвазії не відчували ми ніколи недостачі артикулів життя. Львів не мав тільки опалу і часом тютюну. Життя було дешево. Та що з того, коли «перший» не ріжнися нічим від «остатнього». Щасливим ще називався якийсь час той урядник, котрому виплачено платню за вересень. Але й та платня розійшлася. По урядничих домах стала загошувати нужда. Люди бралися до різних зарібків. Молоді хлопці заробляли як слуги по готелях, каварнях, по деяких фабриках, цегольнях, варстатах. Діти, хлопці і дівчата, продавали часописи. Батьки родин, професори, директори, радники різних урядів закладали «грайзлерайні²⁰», торгували дровами, маслом, покладками, дробом, милом, кавою, тютюном, інші рубали дрова...

Бували й такі, що помагали охрані. В іще прикрішім положенні знайшлися священники, катехити або душпастирі, котрим москалі відібрали посади. «Цивільному» всякий чесний спосіб заробкування підійде, священникови серед нашої суспільности – ні.

²⁰ Крамничка з дрібним продажем харчових товарів, крамничка з дешевими товарами низької якості.

Коли моя каса стала випорожнюватись, мусів і я оглянутись за якимсь джерелом доходу. Користаючи з запрошення парохіян в Л., став туди загошувати щонеділі і в свята. Раз прислалали по мене візок, другий раз мусів іти пішки. Було й так, що привезли мене до себе, але відвезти не спішились. Під'їздили тільки до Кривчицького ліса, бо коло рогачки крутились козаки і забирали коні. Та раз і з-під Кривчицького ліса взяли мою «підводу».

Тоді виїхав був по мене молодий парубчак двома кіньми. Запримітили його козаки і забрали коні. Я стояв більше як годину на острів вітрі, вичікуючи «підводи». Пускати пішки було годі задля великого болота. Щойно за добру годину надбіг заплаканий парубчак, оповідаючи мені про своє нещастя. На його просьбу пішов я до касарні, до дижурного офіцера. Офіцер ледви вислухав мене і відправив з нічим, заявляючи, що він над козаками не має влади.

Парохія Л. не приносила мені однак жадного доходу. Тими кількома шітками, які я заробляв тижнево, мусів ще ділитися з пароховою. Коли вкінці, їдучи якимись радше тачками, як візком або санками, перевернувся я двічі з гостинця в глибокий рів, і не тільки набрався стиду, але й синців, а до того кілька разів сильно в дорозі перестудився, махнув я по кількох тижнях на Л. і став шукати іншої парохії.

*Зимно! – Парохія в Рудні. – Городок. – Смерть і похорон Павлика. –
Смерть В. Шухевича. – Доля українського духовенства.*

В тім часі мої фінанси стояли найгірше. Найболючіший був видаток на дорогий опал. Хату, і до того зимну, годі було опалити. Раз загостили до нас Стафіняк і Павло Войнарівський, нині оба вже небіжчики, і запропонували нам перебраться до них, бо в них є вугля подостатком. Ми згодились і цілий місяць грілись вуглем о. каноніка Войнарівського.

Мешкаючи ось так в св. Юрі, довідався я, що в парохії о. Галицького в Рудні нема священика. Я упросив о. Гор., і ми оба вибрались одного дня пішки до Рудна. Дорогою було страшне болото. Ми мусіли минати безчисленну російську артилерію, що їхала в сторону Городка. З трудом добились до Рудна. Парохіяльний дім був здемольований, без вікон і дверей. Всередині кілька поламаних поперевертаних меблів, а на підлозі купи порозкиданих паперів. Церква стояла ціла, зачинена. Ми допитались до господаря, в котрого були ключі від церкви, і казали прислати на неділю коні до св. Юра. Він обіцяв. Надвечір ледви доплентались до дому. Ніхто, однак, з Рудна навіть не показався.

З початком грудня поїхав я за дозволом Консистерії до Городка, як помічник о. д-ра Е. По двох тижнях казав мені новий начальник уїзду генерал Яновський зараз забиратись з Городка і не вертати скорше, аж буду мати позволення від генерал-губернатора. За сих два тижні я зміг висповідати майже цілу парохію (о. д-р Е. їздив тимчасом з душпастирськими функціями по сусідніх селах, в котрих не було священиків). Через кінець грудня, січень і першу половину лютого сидів я у Львові і знов перепросився з Л-ами. Тепер зрозуміли самі люди, що мені належить за труд якась винагорода і виплатили з церковної каси 60 корон. Спасибі було і за се. Більше дати не могли, бо сільце мале, а вони самі бідні.

В січні помер Михайло Павлик. На його похорон зібралась майже вся українська інтелігенція, яка тоді перебувала у Львові. Похорон Павлика був першим російським

Михайло Павлик

похороном в «освободженій» Галичині. Піших і кінних жандармів явилась тьма. Перед походом, навколо каравану і за караваном – всюди жандарми. За караваном їхали жандарми на конях. Виглядало, наче би ховали якогось визначного жандармського старшину, а не убогого українського письменника.

Павлика ховали священники з о. крилошанином Давидяком на чолі. Християнського похорону мав виразно жадати небіжчик перед своєю смертю. Кілька разів мав також просити, щоби на посмертних оповістках не поминено хрестика.

Крім шістьох чи сімох священників, що провадили похорон, були також священники в приватнім характері. До них, як знайомий небіжчика з гімназійних часів, належав і я.

В часі інвазії помер також професор Шухевич, та я на його похороні не був, бо перебував тоді в Городку.

Грозу війни відчули на своїй шкірі найбільш діймаючо наші священники. З поміж усіх наших «цивільних» станів, стан духовний пережив най-

тяжчу мартирологію. Не пора тепер писати про часи перед інвазією. Я порушу тільки деякі факти вже по «освободженню» нас москалями.

Через цілий час свого панування в Галичині москалі церкву «уніатську», як вони її називали, толерували тільки хвилево. Ані українства, ані унії Росія в принципі не признає. Відповідне до сеї засади було й поведення російських властей щодо нашої Церкви й наших священників.

Кожного українського священника, котрий хоч би на кілька годин опустив свою парохію в часі входу російської армії, москалі з парохій усували. В селі могла бути боєва лінія – священник, коли був українець, не міг виїхати навіть за село, бо переставав бути парохом чи сотрудником. Таких «засуспендованих» священників був легіон... Мій товариш о. С. з М. з-під Львова був у Львові тоді, коли в його парохію увійшли москалі. Було се в четвер. Зараз таки в неділю пішов він пішки до М. і відправив звичайне недільне Богослуження. Мимо того усунено його з парохії, бо він «втїк перед русскими». Такий «засуспендований» не смів під загрозою арештування відправляти навіть приватно читаної Служби Божої в церкві. Священники радили собі так, що за дозволом Консисторії читали Служби Божі в своїх помешканнях. З малими виїмками кожний усунений з посади священник мусів безпроводно вибиратись з своєї парохії, щоби не «бунтувати» людей. Ся кара не була ще остаточно найтяжча, бо священник українець, котрий був видалився з села на короткий тільки час, і там, крім голих чотирьох стін, не заставав нічого з свого господарства, мусів, отже, й без того мешкати по чужих хатах і жити на чужім хлібі.

Арешти за «католицьку пропаганду». – Духовна місія при Генеральнім Губернаторстві. – Наїзд російських «батьюшок» – Евлогій. – Загарбання церков. – Наша Консисторія. – Ставропігія. – Обід Евлогія. – Апостазія священників. – Русофільське духовенство.

Хто не «вігк перед русскими», сього на разі не усували москалі, але досить було одного доносу парохіян на нього, а мусів вже покидати свою парохію. А про доноси не було трудно, в кожнім, навіть найсвідомішій селі знайдеться одна нечиста вівця. Одного пароха з-під Львова, декана О. І., усунено за те, що веде в селі «католицьку пропаганду». Ся пропаганда лежала в тім, що він відважився поїхати в сусіднє село на Богослуження. Священиків, котрі перед інвазією перестерігали вірних перед відступством від віри і пояснювали різницю між вірою католицькою і «православною», звичайно заарештували. Одному з них, о. Б[аричко] з Щ[ирця], вдалось в перебранню переховатись у Львові через цілий час інвазії. Скільки наших священників арештовано, а потім вивезено в Сибір, дасться обчислити аж згодом.

Надавання душпастирських посад ішло дуже пиняво. Обсада наймізернішого со-трудництва залежала виключно від губернатора. Вносилося подання до Консисторії, а Консисторія відносила до губернатора по «розрішеніє». «Розрішеніє» або зовсім не приходило, а як коли прийшло, то найскорше по трьох, чотирьох місяцях.

За час інвазії губернатор дав своє «розрішеніє» (по моїм інформаціям) найбільше двадцяти священникам. При губернаторі була установа особна духовна комісія, зложена головно з русофільських львівських священників під проводом Дудикевича, яка конкомітувала всі подання священників о посади. До сеї комісії відсилав кожного пегента о. крил. Пакиж.

Рівночасно з російськими чиновниками найшла на Галичину тьма російських батьюшок. Були се переважно люди прості, неінтелігентні. В Галичині поводились як у себе дома. Були переконані, що «уніати» страха ради визнають католицьку віру. До наших церков пхались без церемонії. Коли котрийсь священник заборонював їм вступу до церкви, ішли до жандарма або начальника уїзду і силоміць отвирали церковні двері.

Головою «православної» церкви в Галичині був єпископ Евлогій. З його приїздом до Львова почалась живіша пропаганда «руської» віри в столиці Галицької України. На жадання військової команди відступила Консисторія «православним» церкву Преображенську. «Руске» Богослуження відправлялось також кілька разів в церкві Успенській і в каплиці при улиці Зибликевича (тепер вул. Ів. Франка). Єпископ Евлогій оголосив «посланіє» до «уніатських» священників і вірних «уніатської» церкви, щоби вертали назад до «руської» віри. Се безпримірне і обиджаюче нас письмо удостойлось поважної відповіді від нашої... Консисторії. Консисторія уважала також умісним відповісти на так само безпримірне письмо «Рускої Ради» з Дудикевичем на чолі, в яким жадалося відступити кілька львівських церков на богослуження для «русских героїв, освободителів Галичини».

На зборах Ставропігійського братства поставлено внесення «повернути до православної віри наших батьків».

Щоби запізнатись особисто з всіми львівськими «уніатськими» священниками, запросив їх єп. Евлогій до себе на обід. Явились усі русофільські духовники. Консисторію заступав о. крил Бачинський.

У Львові почали з'являтись деякі наші русофільські провінціональні священники з заростом і хрестом на грудях. З львівських запустив бороду і перейшов на «пра-

вославіє» о. Тягнибок. То запускали, то знов голили заріст (відповідно до змісту комунікатів з поля битви) оо. А. і С. Остаточо вийшли з москалями: о. крилошанин Пакиж, о. Костецький, о. Давидович, о. Красицький, о. Сваричевський, о. Авдикович, о. Возняк і о. Тягнибок.

З дуже нечисленими виїмками русофільське духовенство, що лишилось в краю, поводитись так, як сього всі сподівались. Справдилось що до йоти все, що про його католицтво писала на кілька літ перед війною «Нива», а за що її редактор мусів вислухати нераз неоднo терпке слово від тих, від котрих повинен був почути зовсім що инше. Показалось в практиці, що русофільство і католицтво – се огонь і вода.

Коли русофільські священики легковажили собі справу своєї совісти, то не дивота, що світська русофільська інтелігенція відвернула ся уся відразу від католицької Церкви. За інтелігенцією пішли русофільські парохії.

Повстає православна церква. – Російська урядова мова в адміністрації. – Переходи на латинство. – Церква в небезпеці. – Агітація пресою і брошурами. – Русофільські газети і орган військового штабу. – Нічна візита.

Протягом кількох місяців повсталa в Галичині православна церква... Нашій «унії» усміхалась дуже невесела будучність. Адміністрація завела російщину, як урядову мову. Не тільки «Відомости», але й письма, що виходили з Консисторії, не нагадували собою зовсім галицької провінції. Зірвано з традицією.

Народ почав баламутитися. Багато львівських вірних оминало свої церкви, в котрих часто стрічали бородатих гостей. Переходи на латинство множились. Смерть перемиського єпископа Константина, неприсутність в Станиславові єпископа Григорія, при сирітстві і стані архиспархії львівської, могли й найбільшого оптиміста занепокійти щодо будучности нашої Церкви.

Роботу єпископа Евлогія, російських батюшок і деяких наших апостатів спомагала рівно ж русофільська преса. «Прикарпатская Русь» та «Голос Народа» розвели шалену агітацію за переходом на православіє. Сими часописами формально засипувано наші села. Організовано осібні почини, котрі розвозили сю благодать по усіх закутках Галичини. Ревними помічниками в поширюванню русофільської преси були бувші учні й вихованки русофільських бурс.

Крім двох згаданих часописей, виходив ще у Львові короткий час «Новий Край» і орган генерального штабу «Львовское Военное Слово». Перша часопись була посестрою «Прикарпатской Руси», зате дневник генерального штабу був редагований розмірно поважно й об'єктивно. Між ним і «Прикарпатской Руссю» велась нераз горяча полеміка. Раз появилась була в «Львовскім Военнім Слові» вступна статя, в котрій названо наших русофілів «купкою народних відступників». За се русофіли бойкотували «Слово».

Прийшов 17 день місяця лютого. Вечером того дня був я трохи не свій; боліло мене горло, тяжіла голова, пекло в очах. Наслідком сього довго не міг я заснути. Аж коло півночи почав дрімати. Нараз почув я голос псів моєї сусідки з першого поверха. Не здаючи собі справи, чи чую на яві, чи се мені сниться, дрімаю далі. А пси друкуться безупинно. Далі чую й скрип деревляних сходів. По хвили пси вмовкли, кроки на сходах втихли, я заснув. Аж раптом рознісся в моім помешканню пронизуючий голос електричного дзвінка. Всі в хаті відразу побудились. Жінка зірвалась з постелі і по-

бігла до кухні будити слугу. Заки слуга з твердого сну очунилася, заки накінула на себе якусь плахту і вийшла відчинити нічним гостям, минуло кілька хвиль. А дзвінок дзвенів без перерви. Нарешті рипнули двері і в хату всунулось кілька високих постатей. В тій хвили засвічено лямпу. Я побачив пристава з жандармом і двома городовими.

– Чому так довго не відчиняли? – крикнув молодий пристав вже від порога. – Ваш обов'язок відчинити нам двері зараз, як тільки задзвонено.

– Даруйте, пане, – відповідає жінка, – але ми всі спали, а до дверей, як бачите, треба переходити через галерію.

Пристав дав ще кількома словами вислів своєму невдоволенню і увійшов до середини кімнати. Переглянувши всіх, що в ній спали (а спала тут задля недостачі опалу ціла моя родина, зложена з шестеро осіб), зупинився очима на мені.

– Ви – Ярослав Левицький?

– Так, – відповідаю.

– Одягайтесь.

Пристав закури папіроску, сів на стіл і став переглядати книжки, що були на столі. Тимчасом я одягся. Пристав з жандармом приступили до мене.

– Покажіть, що маєте в кишнях.

Я подав всі папери і нотатки.

– Жандарм, зревідуйте!

Жандарм знайшов ще в камізельковій кишени течковий календарик і пулярес²¹. Календарик пішов на стіл.

– Що маєте в пуляресі?

Я отворив пулярес і показав йому кілька шісток.

– Можете задержати при собі.

Ревізія. – Увага до шкільних підручників. – Польща «од можна до можна». – «Підемо!» – Під опікою городових. – На Казимирівську вулицю! – Темна келія. – Між знайомими!

Тепер почалась довга й нудна ревізія. Пристав переглядав всі книжки, папери, нотатки, записки, листи. Упоравшись в одній кімнаті, пішов до другої і третьої. Тут було непалено, отже, зимно. Я мусів бути при нім. Особлившу чомусь увагу звертав пристав на шкільні підручники моїх дітей і на їх зошити. Побачивши польську читанку з мапою Польщі «од моржа до моржа», почав мене, наче автора мапи, інтерпелювати, чому Київ і інші «руські» міста, зазначені в мапі яко польські. Моїм поясненням не йняв жодних віри. Я мав вражіння, що він уважає галицьких українців за одно з давними холмськими уніатами. Переглядаючи мої рукописи, знайшов в них слово «безглуздий» і почав з нього кепкувати, питаючи мене, чи се термін богословський...

Нарешті коло третьої години ревізія скінчилась. Між сконфіскованими річами знайшлась передовсім моя залізнична легітимація, всі мої фотографії, «пропуск» до Городка, кілька пастирських листів Митрополита, брошурка про Іпатія Потія, кілька брошурок соціалістичного й радикального змісту, одно число «Вістей з Запорожа» і слора в'язанка листів та записок.

²¹ Гаманець (гал.).

Пристав попросив чорнила й пера і списав протокол з переведеної ревізії. Потім звернувся знов до мене:

– Підемо.

Діти й моя мати почали голосно плакати.

– За що ви властиво його арештуєте? – запитала жінка.

Пристав мовчав.

– Чи за те, що він українець?

– Я також українець.

– Куди-ж ви його ведете? Де за ним шукати?

– Завтра можете довідатись в жандармерії.

Плач дітей зворушив видно урядника російської поліції, бо підійшов до їх постелі і старався їх успокоїти. Нарешті ми відійшли. На сходах, при брамі і під каменницею стояли городові.

– Хто мешкає при вулиці Курковій, ч. 37? – спитав мене пристав вже на улиці.

– Хто тепер мешкає, не знаю, давніше я там мешкав.

Пристав віддав мене в опіку двом городовим, а сам пішов з жандармом і іншими городовими на вулицю Куркову – шукати за другим мною.

Ніч була темна й холодна. Коло каменниць Наукового Товариства ім. Шевченка крутилися солдати.

– А де взяли «ксендза»? – питали вони моїх «опікунів».

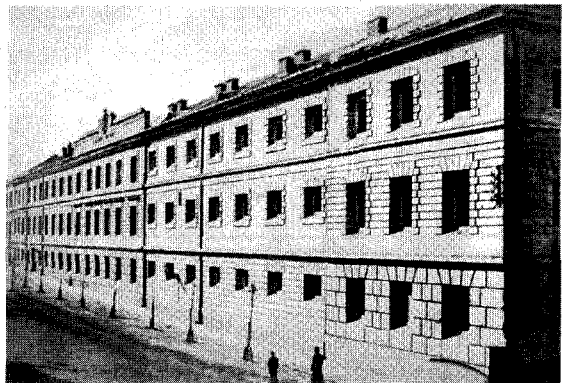
Городові не відповідали. Ми йшли мовчки. По дорозі, крім поліціантів, не здибали вже нікого. Я мусів вказувати сам дорогу, куди нам іти, бо городові знали тільки, що мають мене завести на Казимирівську (*тепер – нижня частина вул. Гордоцької, біля «Бригідок»*). На Казимирівській вулиці крутилось багато городових. Інформуючись їх, заведено мене на подвір'я поліцейних арештів. Тут заждали ми хвильку на «начальника», а коли сей надійшов, пішли ми до його канцелярії. Городові передали йому «бумажку». Начальник втягнув моє ім'я в свої папери і, не відзиваючись до мене ні словом, передав мене іншому городовому. Я пішов з ним півтемними коритарями.

Арештування спало на мене так несподівано, що я просто не здавав собі справи, що зі мною діється. Мене мучила лиш журба про родину, яку я лишав буквально без жадних засобів життя.

Ідучи в'язничними коритарями, я думав над тим, що зараз заведуть мене певно між злодіїв та уличників і замкнуть мене між ними. Я вже тепер чув їх кпини над собою, їх погані розмови.

Ми станули перед одними дверми. Городовий відчинив їх і впустив мене до середини. Заскреготів знов ключ в величезнім замку, і я лишився сам.

Сам? Ні. В вузькій, маленькій, чорній келії блимав десь в куті каганець і при його світлі я побачив якісь тіні, котрих в першій хвили не запримітив. На ліжках сиділо кільканадцять людей, один коло

Тюрма «Бригідки» у Львові

другого: всі вони гляділи мовчки на мене, стараючись серед темряви побачити моє лице. Я підійшов ближче і – остовпів, але рівночасно дуже утішився. Я знайшовся між знайомими.

Давно вижиданий товариш. – Веселий настроій. – «Мусить бути з ними круто». – Нова келія – Кость Паньківський. – Стис мешканців келії. – Сусідні мешканці. – Також із Станіслава! – В'язничні богослуження. – Хід щоденного життя.

На ліжках сиділи: директор д-р Федак, о. д-р Боцян, о. д-р Демчук, інспектор Заячківський, надрадник Шехович, брат Гродзький і ще кілька українців, котрих я знав лише з виду.

Мене привітали як свого віддавнажданого товариша. Присівши на ліжку, став я, запитаний про те, оповідати історію свого арештування. Я був в веселім настрою, знайшовшись в так поважнім товаристві. Досі й не припускав я масового арештування українців.

– Мусить бути круто з ними, коли вони вже нас арештують, – сказав я голосніше.

– Так, – відповів д-р Ф., – але тихо, про се не говоримо, стіни мають уха...

– Нині вечером, – сказав хтось шепотом, – ходила по Львові поголоска, що наші зайняли Станіславів.

– Отже, вияснена загадка.

Нашу розмову перервало нове відчинювання дверей. Увійшов городовий і приказав нам всім перейти в іншу келію.

Нова келія була обширніша, але зате дуже зимна. Попід стіни стояло п'ятнадцять ліжок з твердими і нечистими сінниками. До келії впускали раз по раз якогось нового «товариша». Останній, вже вдень, увійшов директор Кость Паньківський.

Всіх нас в келії було 28, а се: 1) надрадник Шехович, 2) директор Кость Паньківський, 3) директор Федак, 4) інспектор Заячківський, 5) ректор о. Боцян, 6) о. совітник Бобикевич, 7) о. Демчук, ЧСВВ, 8) директор Свенціцький, 9) о. Горникевич, 10) редактор Курцеба, 11) Івашко, 12) Гресяк, 13) Грицків, 14) брат Гродзький, ЧСВВ, 15) П. Стафіняк, 16) П. Войнаровський, 17) Ф. Партика, 18) Ос. Партика, 19) Криштальський (батько), 20) Криштальський (син), 21) Стеців, 22) Фльора, 23) Лендюк, 24) Неділка (стар.), 25) Неділка (мол.), 26) Царевич, 27) Мох і 28) о. Ярослав Левицький.

Протягом дня довідалися ми, що в келії напроти нас сидять також українці. Між ними були: директор д-р В. Охримович, адвокат д-р Шухевич, д-р Ев. Барвінський, д-р Б. Барвінський, о. д-р Соболь і інші. Нагорі, на другім поверсі, сиділа Кон. Малицька з двома сестрами Служебницями.

Наступаючої ночі привели в сусідню келію українців з Станіслава, між ними директора д-ра Сабата, д-ра Яновича і Мих. Губчака.

Через три дні держали нас в заперті. Аж з четвертим днем почались півгодинні проходи по в'язничнім подвір'ю. Начальник в'язниці дозволив нам і на спільні Богослуження. Вечірньою годиною, кожного дня сходились всі українці в одну келію, найчастіше в нашу, і тут один з священників правив молебен, зглядно вечірню. Хор був доволі гарний. Ми всі були на власнім харчі.

Час сходив нам скоро. Вставали ріжно, се залежало від примхи городового. Умивання і пригрівання снідання (харч могли ми діставати два рази в день) три-

вало дві-три години. Се тривало так довго тому, бо нас в келії було 28-ох, а мидниця лиш одна, так само лиш одна машинка «Прімус». Рівночасно з умиванням виходилося з бочкою по воду до водотяга на подвір'ю, вносилося цебер з брудною водою і «парашку». Зразу люди відтягались від сеї роботи, соромились. Коли ж сидження в вузькій келії почало доїдати, рвались один поперед другого навіть до «парашки». Через кілька хвиль бодай була нагода віддихнути свіжим повітрям. Городові пускали нас при тім тільки шість, по двох до кожного «кавалка», та щодня майже удавалось ще д-рові Федякові висмикнутись на подвір'я з мидницею.

Після снідання бував прохід, під час котрого бачили ми майже щодня на галереї другого поверха паню Малицьку і Служебницю. Після проходу дехто читав, дехто писав карточки до своєї рідні, які опісля «перешварцовував» в начинню від харчу, дехто грав в шахи (доки їх раз начальник не відобрав), дехто розмовляв, дехто вкінці, схлившись голову, сумував... Таких було найбільше.

*Обіди. – Касіер дир. Паньківський. – Диригент хору. – Ніч. – Стафіняк. –
Войнаровський. – Вязничний лікар. – Страшення вивозом на Сибір. –
Завтра на свободу! – На волі.*

Коло першої години почали зносити обіди, які переважно також треба було пригрівати. Ще не скінчили всі обідати (обід діставав часом дехто й коло третьої години), коли вже починались приготування до чаю на підвечірок. Опісля – молебн, вечеря і спання. Можна сказати, що через цілий майже день машинка не переставала шипіти.

Для удержання порядку в келії вибрали ми своїм головою директора Паньківського. Касіером (були прецінь спільні видатки) і господарем був п. Неділка. Бідніших спомагав як міг дир. Паньківський, жертвуючи на спільні видатки кільканадцять рублів (так само спомагав і другу келію). Диригентом хору був дир. д-р Федяк.

Щоби не було нікому кривди, значить, щоби кожний міг серединою келії дещо перейти, мусила одна часть лягати на ліжка. Потім ті, що трохи перейшлися, усувались на ліжка, а інші заступали їх місце. Проте глота²² була таки велика.

Найприкріша була ніч. З огляду на зимно і на товаришів, котрим докучав ревматизм, годі було спати при всіх відчинених вікнах. Не замикалось тільки одне коло «парашки». Та се не помагало нічого. Страшний сопух від «парашки» просто отуманював всіх. А нам і без того недоставало здорового повітря, бо 28 осіб на малу келію з п'ятнадцятьма ліжками було рішучо забагато.

Те повітря добивало в наших очах Стафіняка. Його витягнуто до арешту хворим, в гарячці. Ми з огляду на стан його здоров'я дали йому осібне ліжко, примістили його в найвигіднішій місци келії, відступили йому цілий один кут. Та кашель мучив його без перерви, він заєдно нарікав, що не має чим дихати. Просив у начальника дозволу частіше виходити на прохід – не позволено.

Після кількох днів зауважали ми велику зміну в поведенню Павла Войнаровського. Перший звернув на се увагу Стафіняк. Арештування, побоювання вивезення на Сибір та денервуюче викликування завжди тільки о півночі до переслухання впливали на Войнаровського убивчо. Коли нас будили по ночах і кликали до канцелярії, то треба було брати з собою всі манатки, чоловік, отже, не знав, чи йде до канцелярії, чи може

²² Скупчення, натовп (гал.).

куди інде. Кількох тягано з всіма річима аж до жандармерії при вулиці Льва Сапіги. Денерували також часті поголоски, будьто «нині вночі, або завтра» нас вивозять...

До нездорових належав також директор Кость Паньківський, що випроорокував собі смерть в Росії, і о. д-р Горникевич.

Коли бесіда про нездорових, годі не згадати при тім в'язничного лікаря. Раз зажадав лікарської поради п. Грицків. Коло Грицкова станув також Стафіняк. Лікар споглянув лиш на одного і другого, не казав їм навіть скинути з себе бодай кожухів і відразу заординував: Грицків виглядав на зовсім здорового, а Стафіняк мав справді вигляд хворого чоловіка, та в арештах нема аптеки, ані фондів на лікарства. З тим пішов.

В часі проходів по подвір'ю удавалось нам часом заглянути через браму когось з наших родин. Та ся приємність могла тривати найбільше дві-три секунди.

Як нас у в'язниці, так нашу рідню «на світі» страшено кілька разів вивожуванням нас на Сибір. З того приводу діставали ми раз-по-раз щось з виправи в далеку дорогу. Хто міг, заосмотрював свого в гроші. Раз передала і мені якась жінка позичених у свояків кількадесять рублів. Та се ще не було все. Раз дістаю з обідом кусок хліба. Краю сей хліб, а тут в середині щось тверде. Виймаю, дивлюся, а в папері завинених дрібних п'ять корон, з карточкою: «Прийміть від нас, татку, отсей дарунок, може вам придасться». Се був остаток ощадностей моїх дітей. Очі мимоволі зайшли слізьми...

В опівночі на 26 лютого увійшов в нашу келію городовий і сповістив нас, що «Кость Паньківський, батюшка Ярослав Левицький, батюшка Демчук, Партика Осип і Фльора підуть завтра на свободу». Нам стали всі гратулюваги. Паньківський запевняв, що коли нас пускають, то напевно партіями випустять всіх. Цілу ніч вже не спалося. Рано візвано нас п'ять до канцелярії. Начальник заявив нам коротко:

– Ви свободні.

Мені здавалося, що се сон. Та оглядаюся, городового коло мене нема, іду в браму, пускають, виходжу на вулицю, ніхто не здержує, ніхто за мною не біжить. Я справді свободний!

Як мене привітано дома, можна здогадатись. Жінка якраз вибиралась нести мені снідання. Тільки тепер довідався я, що мусила вона кожного дня вислухати під в'язничною брамою від ріжних львівських «обивательок», котрих «брати» або «на-речені» сиділи з нами в сусідніх келіях...

*Іду до Городка. – Місцеві відносини. – Прив'язаність мешканців до церкви. –
О. Ярещенко і Яворський. – Причини переходу на православ'я. –
Баламутство з назвою «православ'я». – Найвища пора закинути її!*

Якось в тиждень дістав я «розрішення» на Городок. Відтепер навідувався до Львова раз-два рази в місяць, і то лиш на кілька годин. Комунікація Львова з Городком була дуже погана. Треба було на дорогу до Городка тратити цілу ніч і дуситися в «теплушці» з солдатами. Бували часом і «оказії», але я вже волів російську «теплушку», ніж галицьку «оказію». Нераз ішлося також пішки.

В Городку було нас двох, о. д-р Ермій і я. Крім нашої парохії мали ще ми в своїй опіці кілька сусідних сіл. Роботи було гук. За кілька місяців перебування в Городку висповідав я більше людей, ніж за цілий час свого священства.

Народ в Городку дуже добрий (виймки нечисленні) і побожний. Коли б не деморалізуюча робота високопротеґованого о. Осипа Яворського, Городок був би ідеальною парохією. Передовсім жіноцтво дуже реліґійне і до своєї Церкви прив'язане. Мимо шаленої агітації о. Яворського навіть з церковної проповідниці, мимо намов ріжних Вергунів і домашніх агітаторів, Городок остався католицьким. На православ'я перейшли в сусідстві Городка лише два русофільські села, а то Галичанів і Братківці. А Вовчухи почали вже «бунтуватися». В тих селах, де парохі-русофіли були інтерновані, москалі своїх батюшок не устанавляли, а висилали лиш туди своїх «місіонерів».

В Городку був військовий шпиталь, а при нім батюшка о. Прокопій Ярещенко. Він зайняв нашу міську церкву і правив в ній кожної неділі Службу Божу й Вечірню. Зразу ходили наші парохіяни численно на його богослуження, та по великодній сповіди се зовсім устало. Правив також кілька разів і о. Яворський, і то в часі, коли мала бути наша відправа. Розуміється, не був навіть настільки чемний, щоби повідомити нас про те наперед. Ради на нього не було, бо після начальника уїзду о. Яворський був першою особою в Городку. Темою всіх проповідей сього апостата було, крім намови на православ'я, ганьблення Митрополита і Австрії.

Другим місцем агітації о. Яворського було його власне помешкання, куди люди сходилися сотками за запомогами, які він розділював яко голова запомового комітету.

Мимо своєї власти не мав вже тепер о. Яворський великого впливу в Городку. Причиною сього були якісь там грошеві мальверзації з останніх часів його сотрудникування. Та все таки з «партією» о. Яворського мусів кожний числитися.

Що Галичанів і Братківці перейшли на православ'я, що до того самого ішло в Вовчухах і Речичанах, що навіть в Городку було чимало прихильників «руської» віри, я зовсім не дивуюся. Люди в тих сторонах не мають поняття про ріжницю між нашою і православною вірою. Слово «католик» для них зовсім чуже. Завідатель Городка (о. Лиско) наробив собі був смертельних ворогів між своїми парохіянами тим, що відважився в часі мобілізації виголосити кілька проповідей на тему католицької віри. Переді мною жалувалося кількох парохіян на о. д-ра Ермія, як міг він заповідати в церкві, що богослуження для «русинів-католиків» будуть там а там, тоді і тоді. Які ж ми католики? Та ж ми православні! Чи ж священник на Службі Божій не називає нас сим іменем?

І зі свого становища мали вони повну слушність. Наші богослужební книги просто нашпиковані «православ'ям». Нема майже молитви без слова «православний». Найбільше баламутять наших людей слова молитви при Великім Вході: «...І всіх вас, православних християн». Пояснити народові, як треба розуміти те слово, на ніщо не здається. Він сього ніяк не зрозуміє. Тут та сама справа, що з словом «руський». Та коли ми з «руськістю» вже упорались, то при нашім консерватизмі слово «православний» буде ще, мабуть, довго гомоніти по католицьких церквах і буде далі баламутити бідних людей.

Признаюсь, що до інвазії я був сам за задержанням всіх наших улюблених, традиційних термінів, та Городоквилічив мене цілковито.

Нині уважав би я собі за великий злочин виголосити в церкві слово «православний».

Звістки про зайняття Перемишля. – Приїзд царя. – Нові арештування українців. – «Поки снігу, доти й москалів!» – Великодні гармати. – Відгадні вісти – Приїзд Брусилова. – Богослуження в церкві св. Миколая і о. Хомицький. – Церква й держава се одно.

Про зайняття Перемишля довідався Городок урядово того самого дня. Зібрані на ринку солдати викрикували до пізнього вечера. Русофіли згорділи ще більше. «Ще Краків і ціла Галичина буде в русских руках», – говорили по улицах.

Увінчанням «цілковитої перемоги» москалів був приїзд в Галичину царя. Він відбирав у «вічне посідання» здобуту солдатами «русску» землю. Перед приїздом царя арештовано знов всіх тих українців, котрих після першого арештування в лютім випущено на волю. Шукали й за мною, зробили в камениці (знов в опівночі) якнайдокладнішу ревізію, та знайти мене не могли, бо я був тоді в Городку. Після п'яти днів «царських в'язнів» звільнено.

Зайняття Перемишля збентежило нас вправді, та не пригнобило. Доки снігу, доти й москалів – у се вірили ми твердо. І справді – зараз на сам Великдень відізнались з полудневої сторони гармати досить виразно. Після Великодня притихли вправді стріли, та заговорили голосніше від гармат віраді вісти з-за боєвої лінії.

Одного дня – зовсім для нас несподівано – вїхав до Городка штаб генерала Брусилова. Ми вже знали, до чого йде, та мовчали. Зі штабом приїхав штабовий священник о. Хомицький, кількох інших батюшок і двох латинських ксьондзів, один Литвин, а другий поляк. Сей послідний був чистої крові русофілом, зате з Литвином можна було щиро про неодо поговорити. Протоерей о. Хомицький, «малорос», людина старша, симпатична, поважна, виглядав на білого крука між тими батюшками, котрих я мав приємність пізнати. Як я на нім завівся, зараз розкажу.

При однім із шпиталів, що осів в Городку, був священником якийсь молодий монах. Він казав собі отворити паламареві церкву св. Миколая і відправляв в ній богослуження, коли йому подобалося. Про се я зовсім нічого не знав, бо церква св. Миколая стоїть на боці і богослуження відправляються там лише кілька разів в рік. Якраз в тім часі випало мені одного дня правити там Службу Божу. Я заповів се в неділю в міській церкві і означеного дня приходжу до церкви св. Миколая, а там вже ждуть солдати на свою відправу. І справді зараз надійшов батюшка, заявляючи на мій запит, що він мусить мати зразу ж відправу для війська. Я відійшов. Того самого дня довідуся, що мій батюшка заповів на неділю процесію на поля (се було після Зелених Свят). При найближчій нагоді говорю про се о. Хомицькому, не припускаючи, що він має якусь власть над шпитальним батюшкою. Протоерей обіцяв справу розглянути. На другий день стрічає мене о. Хомицький коло церкви і просить на слово.

– Я вїзвав вчера до себе того священника, – каже, – і ось моя відповідь на вчерашну вашу «скаргу»: щодо отворення церкви без вашого позволення чи повідомлення, то мій священник зовсім в праві. Ми не маємо обов'язку просити о церкву, чи хоч би навіть повідомляти пароха, що ми її хочемо ужити для своєї відправи. Ми тепер пани в Галичині, цілий край, отже, й ваші церкви се наша власність. Тут має голос лиш наша руска державна й церковна власть.

Я згадав делікатно про християнські й канонічні правила, остаточно про чемність.

– Тепер, – відрубав мені православний священник, – не обов'язують жадні інші правила, тільки воєнні.

– І в церкві?

– Церква й держава – се одно...

Я змовчав.

– А щодо процесії, – говорив далі подразнений протоієрей, – то процесії не буде, я йому заборонив. Вправді єпископ Евлогій приказав нам сповняти в Галичині всі душ-пастирські функції, та я сьому особисто протиний, хіба де нема вашого священика, для того й тут заборонив процесію.

– Дякую бодай за се.

*Дальша розмова з протоієрем. – «До місяця все поправиться». –
Страшення «германцем». – Гук гармат від Мостиськ. – Русофіли пакуються. –
Хвилевий супокій. – Городок в австрійських руках! – Знов арештування. –
Не ночую в своїй хаті. – Руйнування публічного добра. –
Перша австрійська стежа у Львові!*

– Але ще не кінець. Я маю й для вас одну пересторогу. Мені донесено, що ви заборонюєте своїм парохіянам ходити на руські богослуження. Роблю вас уважним, що се небезпечна робота. Можете за се відпокутувати. Не радив би я вам також говорити проповідей по-мужицьки, бо се не лицює. Як не вмієте по-руски, то ліпше нічого не говорити.

Я хотів протоієреєви відповісти, як на се собі заслужив, та вчас запанував над своїм обуренням, сказав кілька байдужих слів і попрощав о. Хомицького. Від того часу я його вже більше не бачив.

До останнього часу запевняли москалі, що з ними вправді хвилево круто, та незабаром все поправиться. Найдалі до місяця надійде міліонова армія в поміч і все обернеться для них корисно. Тим часом гнали нагайками всіх людей до копання шанців. Згодом почали з деяких сіл городецького повіту забирати мужчин у військовім віці і гнати їх в Росію. Солдати страшили «германцем», котрий, казали, мордує людей, жінкам відрізує груди, все нищить і палить. По селах пішов страх.

Страх збільшився, коли зі сторони Мостиськ гук гармат ставав щораз сильніший. Трен кілька тижнів переїжджав через Городок. Родини русофілів пакувалися. Австрійські літаки гуділи і кидали бомби.

Нараз запанував розмірний спокій. Стріли знову втихли, їду до штабових ксьондзів, щоби від них дещо довідатися.

– Коло Мостиськ наші відперли германців, – кажуть вони. – Тут вже безпечно. Зате від Буковини напирєє сильна ворожа армія. В кожному разі до місяця не буде жадної зміни. Се говорили вони в неділю.

Я вже більше п'яти тижнів не був у Львові. «Успокоєний» на цілий місяць, беру таки в неділю «пропуск» і в понеділок рано їду до Львова. Вже по дорозі, за Городком, почув я стріли дуже близько. Того самого дня вечером виїхав з Городка також штаб. В п'ятницю був вже Городок в австрійських руках.

Живий рух між москалями й русофілами був слідний вже від половини мая. Жінки офіцерів виїздили, уряди пакувались, русофіли посумніли і сходились частіше на наради. Після одної нічної наради з військовими кругами почали й вони масово виїздити. Підводи, наладовані всяким публічним і приватним добром, львівським і провінціо-нальним, загачували вулиці і спинювали живий рух автомобілевий. Почались арештування.

Приїхавши з Городка, не ночував я дома ані разу. Через цілий тиждень впрошувавсь до чужих хат, щоночі до іншої, при іншій вулиці. І се мене врятувало перед Сибіром. Жандарми не могли мене відшукати.

В неділю й понеділок підпалювали москалі та висаджували публічні будинки і нищили на двірці повні ріжного добра магазини.

Ві второк в полудень з'явилась на вулицях Львова перша австрійська стежа. Ентузіазм українського населення Львова не мав границь. Чоловік відітхнув свобідніше. Вулиці Львова заповнились нараз мужчинами, котрі через два останні тижні скривались по пивницях і стрихах. Російські вивіски на skleпах зникли в одну мить, портрети царської родини заступили портрети цісарів Франца-Йосифа і Вільгельма. Переміна на кожному кроці, бодай на зверх...

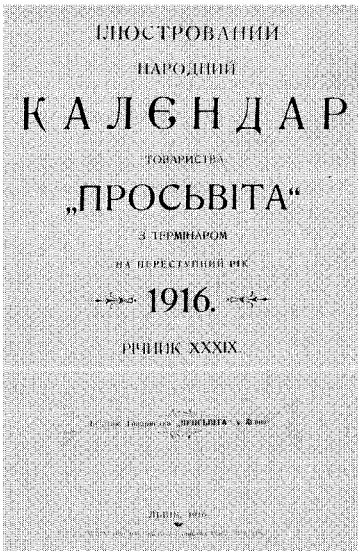
Австрійські війська у Львові, 22 червня 1915 р.

СПОМИНИ З МОСКОВСЬКОГО НАЇЗДУ

І²³

В ночі з 17 на 18 лютого 1915 р. доконала російська жандармерія у Львові на приказ генерал-губернатора гр. Бобринського арештування всіх «неблагонадійних» львівських українців. 600 людей мусіло сконсигнувати «жандармское управління», щоби у 50 проскрибованих перевести ревізію, а відтак їх арештувати.

Ночі сеї не забуду ніколи. Пам'ятаю, як нині, зимно було того дня на дворі. Вечером, як звичайно, за цілий час наїзду, доки мене не арештували, ходив я на чай до дешевої міської чайної зв. «Новий Світ». І того вечера зібралося нас кількох своїх та й зачали бесідувати та ламати собі голову над тим, за що то арештували редактора «Нового Слова» М. Курцебу. Бо треба знати, що його зловили «охранники» в білий день в хвилі, коли ішов вулицею Льва Сапіги (тепер вул. С. Бандери). Вкінці зрозуміли ми, що не добре є з нами, але зовсім не припускали, що якраз власне тої ночі і ми дістанемося в тюрму.

Кожний з нас вже того вечора не думав про ситуацію. З'ївши по парі ковбасок з хлібом (разом за 6 коп.) та випивши чаю (2 копійки), розійшлися ми кожний в свою сторону. Я також пішов до дому, а що в хаті було зимно, бо не було чим палити, положився спати, понакривавшись ріжнородною гардеробою, щоби не змерзнути, – та й небавом заснув.

І може був би так спав до рана, аж нараз десь коло 12-ої год. ночі чую сильне стукання до дверей і якісь людські голоси. Спочатку думав я, що то десь у сусіда. Ба, та то чимраз більше, голосніше. Та бо я чую, а то до мене.

– Но, – думаю, – пронав я, треба встати отворити. Встаю, отвираю, та й своїм очам не вірю. Один, два, три, чотири, вісім «народових», і офіцер, і якийсь цивільний, і один львівський міліціант.

– Здесь живьот Партика? – кричить той офіцер. А я на те: – Так, се я.

І в тій самій хвилі два «народові» кидаються на моє ліжко, заглядають під подушку, шукають за револьвером.

– Как у тебя будет револьвер, завіснеш на вірвовці.

Я нічого не обзиваюся, нехай шукають. Трусять, де лише можна, в ліжку проколюють шаблями сінники, далі шукають в куфрах, в шафі, на шафі, під шафою, під образами, за дзеркалом, одним словом всюди, де лише можна подумати. Кожний кусничок паперу, який находять, кладуть на стіл. Усі книжки також витягають, усе, навіть старі газети, скрипти і свідоцтва. Коли вже все документно перешукали, присутний офіцер просить мене о дозвіл закурити собі папіроску. Що за чемність! Я, розумієся,

²³ Календар «Просвіти» на рік 1916. // Львів, 1915. – С. 144-153.

позваляю. Сідає за стіл і починає свою роботу. Мені перед тим казав зібратися і сісти коло него.

– А где ваша переписка до Немцоф? – питає мене.

– Які листи?! – питаю здивований.

– Ви уж знаєте какіє, – ми всьо знаємо.

– Але я не знаю.

– Вам захотелось вільної України? Ми вам дамо Україну. На Германцоф чекаєте? О будете ви іміти Германцоф.

Скінчивши ту пригравку, починає перебирати книжки. Мазепинські – то на одну купу, се польські – друга група, а се німецькі – на третю і найважнішу після него, бо зараз коло себе її тримав. Кожний папір, книжку, ніби-то читає, удає, що вміє, а в дійсности, як я відтак переконався, він на тім був цілком «гіпс». Щось там говорить до городского, а той йому заєдно: «Да-да, Ваше Високоблагородіє».

Коли вже все поділив на купки, витягає якусь писану на машині зелену грамоту, і починає стягати з мене «генералія». По тій церемонії списує протокол, тож пише, що застав мене вдома, що ревізія видала надзвичайний успіх, знайшов багато паперів, книжок і т. и., і вже мав підписатися в тім, мовби його хто уколів, встає з крісла і приглядаєся чим раз ближче одному з портретів.

– А ето што за ксьондз? – кричить піднесеним голосом.

– Се Тарас Шевченко, – відповідаю спокійно.

– Ага! – каже, – давай ево сюда, – кричить до городского, і сей здійсмає образ зі стіни.

– Пайдьош разом з Шевченком.

– Добре, – кажу, – і вже поволи починаю тратити рівновагу.

Розумієся, що зараз дописав на протоколі, відтак прочитав мені цілий протокол, почім я підписався, а крім мене ще два городові, як свідки. Відтак окремо зібрав всі мої документи, які опісля пропали, списав, і також казав мені підписатися. Скінчивши все те, оповістив мені, що я є арештований. Я питаю: За що? – По приказу генерал-губернатора, – відповідає і в тій хвилі приказує мене відпровадити в тюрму. А з рештою городових забирає усе, що уважав за відповідне.

Була година пів до п'ятої, коли я попрощавшись з матір'ю, яка тоді була слаба, відійшов в асисті «власти» до тюрми.

Добра чверть години йшли ми аж опинилися перед ц.-к. судом повітовим при вул. Казимирівській. Ідемо через одно подвір'я, друге, аж вкінці ведуть мене до якоїсь канцелярії. Тут, дивлюся, сидить пристав і якийсь цивільний чоловік. Поліцаї рапортують, що привели в'язня, і відходять.

– Ви Партика?

– Так є, – відповідаю.

– Бері ево в тюрму! – приказує присутньому ключникови.

Виходжу. Веде мене сей ключник через якийсь коридор, освітлений малими лампами. Бачу двох солдатів: на «остро» повнять службу. Опинився я на першім поверсі. Тут зараз по правій руці міститься келія ч. 13, до котрої пхнув мене ключник. Одного я лише боявся, щоб не попасти межі злодіїв і іншого рода розбишаків. В келії не світилося, було цілком темно, і здавалося мені, що я є тут сам. Заледви зробив два кроки, а тут відзиваються мені знайомі голоси.

– І ви тут?

– Бачите, – кажу.

Се був Геруляк, а з ним Левицький. Так, отже, ми три були першими в'язнями. Зачинаємо зараз бесідувати:

– Коли тебе привели?

– Перед пів годинию, – каже, – нас привели обох разом, бо ми разом мешкаємо.

– Но що ж знайшли у вас? – питаю.

– Все, що було до читання, науки, все забрали.

– Не знати, – кажу, – чи то лише нас трьох арештували, чи може прийде ще хто.

Ще того я не вимовив, коли отвираються двері келії, і входить д-р Володимир Охримович.

– Наше поважання!

– Ох, як ся маєте! Всі мої знайомі, як я тішуся, що межі своїх дістався. Тяжкі часи...

Тепер вже було нам легше, бо все ж таки, де старший і поважний чоловік, то все інакше. Ще д-р Охримович добре не розмістився, коли входить п'ятий в'язень – о. д-р Соболев, а далі вже ми і не числимо, бо що хвиля, то один.

І так прийшов д-р Секела, д-р Барвінський, пп. Бучинський, Бородайкевич і інші. Було їх щось кільканадцять. Вже ясно було на дворі, коли отвираються двері і ключник викликає мое назвиско.

– Певно на волю, – каже котрийсь.

– А як на волю, – додає другий, – то вже радьте щось там на світі.

– Добре, – відповідаю.

– Нет, не на свободу, – відзивається ключник, і отвирас якусь другу келію, як я пізніше приглянувся, ч. 8.

– Но, – думаю, – певно десь межі злодіїв.

Двері отвираються і очам своїм не вірю: д-р Ст. Федак, дир. Кость Паньківський, о. д-р Боцян, о. Бобикевич, дир. Заячківський, св. п. Павло Войнаровський, св. п. Петро Стафіняк, оба Неділки, Курцеба, оба Криштальські (батько і син), Грицків, о. Горникевич, кап. о. Демчук, брат Гродзький, Стеців, о. Ярос. Левицький, надр. Шехович, проф. д-р Свенціцький і інші, – досить що разом зі мною було нас 28. Всі мене обступили.

– Повідайте хто там є?

– Де? – питаюся.

– Та у вашій келії, бо ми дали пів рубля ключникови, щоби вас до нас переніс.

Я, очевидно, зараз розповів їм все, як належить. Починаємо розмову на тему за що нас арештували, а, найважніше, коли нас пустять. І так була би ся розмова скінчилася дуже пізно, та в тім один з присутніх п. Грицків попросив о голос «в наглій справі» і поставив внесення, що було би вказаним, щоби відложити її на пізніше, бо вже час щось перекусити.

– Славно! – крикнула громада.

І в одній хвилі при помочи рубля ключникови в руку дістаємо зі світа цілий пакет мішанини, крім сього хліб, цукор, чай і т. п. Коли ми вже добре попоїли (пити не було що), почали знов розмову.

В тім чути скрегіт ключа в замку, отвирася келія і входять два ключники.

– Ставать у два!

Що ж робити? Стаємо. А він числить: Адін, два, три, ... чотірнадцять пар, 28 челавак.

– Харашо! – каже другий ключник і собі в нотесі се записує. По тім знова нас замикають.

– Що там тепер в місті? – каже Курцеба. – Чи знає Львів про наші арештування?
– Певно, що мусять знати, – відзиваєся мабуть молодший Криштальський. – Почекаємо, а все будемо знати. Ось небавом щось певно нам наші домашні принесуть. – І справді за яку хвилину кожний з нас дістав з хати снідання. Щохвиля отвираються двері, ключник викликає назвиско дотичного в'язня, передає йому торбу з тим, щоби скоро кінчив, бо там на дворі чекають на начиння.

Був межі нами один, який предложив нам, щоби разом зі сніданням передати якусь картку, але належито її сховати, бо ключники усе «візитирують». Не треба було два рази говорити, бо ж, прецінь, кожний з нас хотів щось зі світа довідатися. Кожний, як лише міг, «задикував» переписку, – вкінці віддали ми всі начиння з картками.

– Я написав по шахи, – каже Царевич.

– А я по карти, – говорить другий.

– А я по «Прімус», – повідає дир. Паньківський.

Взагалі ми вже сподівалися, що так скоро не вийдемо, і кожний з нас старався о все, що було треба.

– Ано, побачимо, чи москалі мудрі, – каже д-р Федак. – Як дістанемо те, чого жадаємо, то картки дійшли і, значить, все будемо знати. А тепер, хлопці, може би ми що заспівали.

– Добре, пане доктор! – відповіла братія.

– Но, а що?

– Щось козацького, – каже дир. Паньківський. – Бо ж ми, прецінь, також як козаки, тамті у турецькій, а ми у московській неволі. Хто зна, що ще чекає нас... Може Сибір?

– Хто би тим журился! – втручаєся дир. Заячківський.

– Як маєте співати, то співайте! – відзиваєся д-р Свенціцький, який сидів за столом.

– Но, коли так, то співаємо. Неділка, диригент, зачинати: «Ревуть, стогнуть...» – нетерпеливиться вже д-р Федак. – Співаки, до мене! Кілько вас є?

– Раз, два, три, чотири, п'ять, шість, сім, вісім співаків, решта статисти і публіка.

Подав голоси, і вже співаємо: «*Ревуть стогнуть, Плачуть-стогнуть українці В московській неволі...*» Тепер що иншого: «*Ой, Морозе, Морозенку!*»

І так ішла пісня за піснею. Я на хвилю забув, що в тюрмі. Сей спів не одного з тої публіки мов чарував. Що ми скінчили, то старші просять о ще одну, і так зійшло до самого полудня.

– Треба трохи відпочити.

– Дійсно здало б ся, а то вже і обід буде.

Посідали ми на ліжка, і знов балакаємо... Небавом приносять нам обід і замовлені нами речі, як «Прімус», горнятка на чай, а далі цукор, чай, спіритус до палення, декому дісталася і відповідь, о яку нам передовсім ходило. Довідалися ми, що наші арештування викликали немале вражіння, та що ми не так скоро вийдемо.

– О, як так, то мусимо розгоститися на добре, – замітив один.

Ключник оповістив нам, що нехай кожний через нього скаже принести собі якусь постіль. Але і без того наші рідні про все подбали і поприносили.

– По обіді вобори, – каже дир. Паньківський.

І справді зараз по обіді вибрали ми голову, касієра, кухара, двох кельнерів і такого, який умів би при помочі рубля говорити з ключником. Далі уложили ми регулямін щодо їди і курення. Курити вільно тільки до 7 год. в вечір. По тім засіли одні до шахів, а було дві партії, другі до преферанса, а ще інші до віста. Дехто читав часописи, які рівно ж одержували ми щодня з обідом. Кухар дістав приказ варити чай на підвечірок, а кельнери мали всіх обслужити.

По чаю відбулася заповіджена вечірня. Було між нами кількох священників, а кожний з них мав з собою молитвослов. На о. д-ра Боцяна припало відправляти. Зроблено два крилоси з д-ром Федаком і Криштальським на чолі.

– Прошу панів, зачинаємо...

Всі повстали, і вечірня зачалася. Ніколи може в життю не міг я так вслухатися в той церковний спів, як власне тоді...

По вечірні беремося до їди. Дехто лишив собі дещо з обіду, інший знов дістав вечерю з обідом разом. Крім сього – чай зі спільних фондів. Коли кожний вже покріпився, ано знов співати. Але як і що? Отже, на внесення дир. Паньківського кожний з присутніх мав оповісти якусь анегдотку, або щось заспівати «соль».

– Згода! Прийнято! Пан директор перший!...

– Добре, однак мусимо вперед уложити програму. Хто голоситься на охотника?

– Раз, два, три... шість кандидатів. Вистарчить шість точок на нині.

– Тихо! Концерт зачинаєся, – кричить господар.

– Д-р Федак: сольо басове «Гетьмани, гетьмани!»

– Чудесно! Браво! Біс, ще раз!

На загальне жадання співає ще раз.

– Ще гарніше. Славно!

Друга точка: о. д-р Боцян співає по-сербськи. Відтак хор, куплети кухара, оповідання надради. Шеховича, а вкінці хор. На тім закінчили ми того дня концерт.

– Кінець! Готувитися до снання! – приказує голова. – То вже буде по 11-ій в ночі.

Вже перед тим кожний зробив собі місце до снання, бо треба знати, що на нас 28 було лише 15 ліжок. Але якось ми помістилися, трохи на ліжках, решта на двох лавках, на столі та на підлозі

– Спати! – відзиваєся знов господар, який уже був в ліжку. – Лямпи не вільно гасити...

За яку хвилину вже все спочивало. Я також положився, біля мене Царевич та Український Січовий Стрілець, який втік з російської неволі, і Лендюк. Але де там мені в голові було снання. Я заедно думав про дім, про матір та про рідню. Одно лише мене потішало: що чекає всіх, то і мене. Я був навіть гордий, що можу потерпіти за загальну народну справу.

– Чуєш, – відзиваєся до мене по-тихоньки сусід, – когось знов привели.

– Так, справді хтось іде, – кажу, – і то не один. Якись українці, бо чути нашу мову.

– Давай до 7-го числа, – кричить ключник. – І нараз утихло.

Як рано ми довідалися, се приїхав «Станіславів». Вже не спав я до рана та через цілий час комбінував, що з нами буде, як довго прийдеся тут сидіти, чи далі будемо всі разом...

– Ставайте! – чути голос з сіней.

– То ключник будить в'язнів, – інформує мене Курцеба, який порядно вже виспався. – Він і до нас запукає.

І дійсно, за яку хвилинку б'є з цілої сили ключами до дверей.

– А бодай його чорт взяв! – відзиваєся Івашко. – Я щойно на один бік перевернувся, а тут вже треба вставати.

І в одній хвилі рух... Все встає, умиваєся, молиться. Кухар вже наставив чай, кельнери миють горнята, інші стелять ліжка.

– Треба води принести. Запукай до дверей! – каже старший Неділка.

– «Сій-час», – кричить ключник.

– Я беру коновку, – каже о. д-р Боцян.

– А ми шафлик, – голосяться д-р Федак і Заячківський.

– А хто возьме се «найважливіше»? (конечно потрібну в криміналі посудину). Нема кандидатів? Панове! – відзиваєся ст. Неділка. – Та се нікого не мине. На кожного прийде черга.

– А як так, то я перший, – каже о. Горникевич. – Хто другий? Брат Гродзький. – Добре. Виходять. По хвилі вже все в порядку.

– Скоріше кінчити снідання, бо зараз підемо на прохід. Кухар! Хто ще не їв снідання? Івашко! Та він ще спить. Стягнути його з ліжка, – каже Курцеба, і в одній секунді Івашко вже на ногах...

– Виходьте на прохід! – чути голос ключника.

Ми всі вже на то чекали. Виходимо на подвір'я в товаристві городових. Ой сумний був сей прохід. Де поглянеш, всюди сторожа з наставленими штиками, уважають на нас, як на яких великих розбійників. Але ми не тратили гумору, особливо молодші. На подвір'ю було багато дерева до різання, були також пилки та сокири.

– Ану, хлопці, до роботи! – комендерус д-р Федак. – Розрухатися троха! – І перший за сокиру, а за ним і інші, і вже робота відходить.

Аж ту нараз усе устає, здимає шапки з голов, дивиться вгору і шле туди комусь поздоровлення. Я з Стафіняком стояв під рундуком та не міг зразу бачити, перед ким вони так клоняють свої голови.

– Ну, Стафіняче! Ходім ближче, подивимося, хто се.

Пані директорка Малицька! Стоїть на рундуку, оперта о барієру, і дякує всім за привіт. І ми оба поклонилися їй рівно ж.

– Славно, хлопці, тримайтеся! Я з вами...

– Заходіте в камеру! Нельзя разгаваріватся! – дресья на ціле горло городовий.

І ми мусіли вертати вже в келію. В той день то ми лише один раз з хати діставали харчі, бо пристав наказав два рази носити.

До обіду було ще далеко, тож знов шахи, карти в рух, так аж до полудня.

Вже перед обідом пукає хтось до нашої «візитирки», але тихонько.

– Хто там? – питаю.

– Я, – каже Геруляк. – Скажіть там нашим, що тепер привели Юліяна Балицького і молодшого Панейка. Зловили їх на вулиці.

– Чуєте, панове?! Наше товариство побільшилося о двох нових.

– Чуємо... чуємо...

– Треба буде спробувати обробити ключника, може би їх нині стягнути сюди на вечірню, – каже о. д-р Боцян. – Нехай і вони спільно з нами послухають слова Божого.

По полудни мали ми візиту М. Губчака зі Станіславава, який довідався про наш примусовий тут побут.

– Звідки ви тут взялися? Чи самі? – питає д-р Федак.

– Ні, не сам, є нас більше: директор Сабат, радник Кульчицький, д-р Янович і інші. Вночі нас привезли. Мабуть, тепер вже в Станіславові наші, бо як ми від'їздили, було чути дуже близько стріли, і москалі евакували Станіславів.

– Яка-ж там мусить бути радість! – зауважає ред. Курцеба, – що вже не чують над собою московської нагайки.

– І ми того діждемося ще, – додає дир. Паньківський.

– З початком мая буде Львів вільний, – відзиваєся Лендзюк.

– Дай, Боже! Дай, Боже! – зітхнули всі як один, а сльози так і заблисли кожному в очах.

По сім д-р Федак почав з М. Губчаком бесіду про інші ріжні справи, а тим часом «кельнери» частують гостя кримінальним чаєм та хлібом.

– Чим хата багата, тим і рада, – приговорюють, – більше нічого не маємо.

– Зрештою вибачайте!... Колись буде інакше, – говорить наш голова дир. Паньківський.

– Ухаді у свою камеру, – кличе ключник на М. Губчака, отвираючи двері, – палковник піршол.

І справді за яку хвилю отвираються двері, входить ключник з наготовленим револьвером в руді, а другий солдат кричить:

– Стройся смірно! Руки па швам!

І в келію входить якийсь офіцер в черкеськім строю.

– Здесь нет казакоф? – питає.

– Ні, нема, – кажемо.

Він добре знає, хто тут сидить, а лише прийшов подивитися на нас з «тріумфом». Подивився довкола, усміхнувся іронічно і вийшов.

Так, отже, мали ми того дня дві візити. Увечері прийшли наші з противної келії, як також «Станіславів» на вечірню.

По вечерні – вечера, відтак співи і спання. Так зійшло нам два дні. Вже ми привикли до того життя, все ж таки самі свої, часами лишень було прикро.

В третій день мали ми несподіванку. Сам полковник Лукіянов прийшов нас відвідати. Станув на порозі в товаристві охранных і мірив нас своїми чортівськими очима. Мав він справді проникаючий зір, що навіть найбільший «шлягер» не міг на нього дивитися. А недобрий, немилосердний, мов диявол в людськїм тілі. Постоявши хвилину, пошепотів щось зі своєю «бранжею» і вкінці відійшов.

– Нині буде переслухання, – каже старший Неділка.

– В кожнім разі щось буде, мабуть в ночі, бо то їх метода, – об'яснює Курцеба.

І справді по вечері викликає ключник назвиско брата Гродзького, о. кап. Демчука і камердинера Митр. о. гр. Шептицького Фльору. Каже їм спакуватися, бо підуть «на допрос»...

– Ого! – відзиваєся п. Грицків, вже поволи всіх нас розділять...

Не тривало і 10 хвиль, коли усі три вертають назад.

– По що ж вас там кликали? – питаєся цікавий Криштальський.

А от що: ревідували нас, всі наші річи перешукували, та допитувалися за ключами від пивниць Митрополита.

– Но, а ви що? – Та нічо, от сказали, що не знаємо де.

Четвертий день – се була неділя. На той день була заповіджена так зв. обідня замість Служби Божої, але тільки для нашої келії, бо «тамтих» ключник не пустив до нас...

Пополудни удалося нам «стягнути» на хвилю у нашу келію звісного тенора з «Бандуриста» – Козака з келії ч. 13. Тож концерт на більшу скалю. Котрийсь, мабуть, тов. Стеців навіть о ноги постарався, так що то був вже правдивий концерт. На програму склалося: соля тенорове і баритонове, далі дуєт і хори...

Взагалі ми старалися о се, щоби наше життя не було таке монотонне, як то у тюрмі буває, і тому все щось нового придумували. І так на слідуєчий день було «викликування духів». Тим, що викликував, був лікар д-р Барвінський, а medium – акад. Левицький, оба спроваджені ad hoc²⁴ з сусідної келії. Кожний з нас цікавий, що «духи

²⁴ Для цього випадку (лат.).

скажуть», став довкола стола, на котрім та церемонія відбувалася. Перший питався д-р Федак про свою родину, про яку не знав, де вона знаходиться. Відповідь «духа» така: «У Відни».

– А що тепер робить?

– Марійка вернула саме зі школи і пише лист, – пояснив ближче «дух».

– А тепер я запитаю, – каже ст. Криштальський.

– Доки ми тут будемо сидіти?

– Аж вас пустять!

– Вже «дух» філософує, – відзиваєся котрийсь з нас.

Дві відповіді зіпсулися, бо хтось порушив тарільчиком.

– А тепер я буду викликувати, – каже Курцеба. – Стеців – medium. Панове, що запитатися?

– Чи тебе твоя Галя ще любить? – підсуває йому старший Неділка.

– Я й так знаю, що любить, про се нема чого й питатися. Отже, про що питатися?

– Та що тобі то шкодить, як «дух» тобі се потвердить, будеш певніший.

– Все одно, хай буде.

Хитрий той Стеців, він умисне так тарільчиком маневрує, що відповідь така:

– Вже має іншого.

– А що, Миколо, я не казав?

– То неправда.

– Як неправда?

І всі зачинаємо Курцебу «натягати», але він, «битий», нічого собі з того не робить.

– Досить вже того! – відзиваєся директор Паньківський. – Вечера! Кухар! Чай є? Стеців – кельнер! Давати чай!

По вечері ще троха побалакали та відтак лягли спати. В понеділок, користаючи зі зглядів ключника, мали ми два рази «проход», а то рано і пополудни. Вийшли ми на рундук саме в ту хвилину, як хтось отворив браму від подвір'я, і побачили несподівано наші рідні, що з наладованими клунками ждали на свою чергу.

– Честь і слава мученикам за народну справу! – відізвася якийсь жіночий голос.

Та ми могли лише руками, здалека, дякувати за переслані нам усміхи та привіти. Не одна мати та сестра були заплакані...

Того дня то гумор кожному із-за сього поправився, бо кожний побачив когось з рідні, та й легше йому стало.

Слідуючі три дні не принесли нічого нового... Щойно в п'ятницю над раном увійшов ключник, що з нами вже добре жив і доніс нам, що п'ятьох з нас, між ними і я, виходить на волю.

– А з нами що буде? – питаєся В. Гресяк.

– Не знаю.

Що се має значити? В келії зчинився рух; вже кожний пробудився та думав над тим, щоб то переказати до своїх через тих, що мають вийти. Найбільше застановляло всіх се, чому то між тими щасливими знаходжуся і я.

– То мусить бути помилка, – каже Курцеба. (А треба знати, було нас двох о таким самім назвиску). Будете бачили, панове, що «кухара» нашого знов приведуть.

– Але вже не тут, – замічає хтось.

– А де ж? – питаю.

– На Баторого (тепер вул. князя Романа).

– Не дай, Боже, що ж би я там робив?!

Вже ми поснідали, як входить сам пристав і читає з якоїсь «бумажки», що директор Паньківський, о. кап. о. Демчук, о. Левицький, кам. Фльора і Осип Партика виходять на волю. Зібравши свої манатки та попросившись з позістаючими товаришами недолі пішли ми до канцелярії. Тут підписали якийсь папір.

– А тепер досьвіданія! – каже пристав і виходячи за нами на подвір'я, приказує вартовому нас пустити.

Я вийшов разом з дир. Паньківським. Коли ми вже були за брамою, дир. Паньківський відвернувся, зняв шапку, перехрестився тричі і сказав: «Слава Тобі, Господи!» І ми розійшлися. Се було 26 лютого 1915.

Одначе я не довго тішився волею. Вже 2 березня 1915 арештовано мене вдруге, – бо дійсно зайшла була помилка щодо мого увільнення, і приведено до переслухання в «жандармское управление» при вул. Коперника.

На другім поверсі містилася канцелярія звісного Лукіянова і до нього просто мене приставили.

– Ето Партика, – рапортують жандарми.

– Ах ти, сукін-син! – привітав мене тими словами Лукіянов. – Ведіте сюда ево! – приказує.

І в одній хвилі я нахожуся сам в якійсь малій кімнатці. Небавом входить Лукіянов, страшно антипатичне сотворіння. Очі у нього світяться, мов у дикого kota. Я дивлюся йому просто в очи, і се, мабуть, його збентежило. Міримо себе очами, він мене, я його. Він надробляє щось міною. Вкінци витягає якісь папери і – о диво! – лагідно каже мені сідати. Я дякую. Трактує мене папіроскою, я вимовляюся тим, що не курю. Того вже було йому забагато. Видячи, що я його попросту ігнорую, тратить тоту лагідність і знов тим самим словом, як на початку, зачинає:

– Ти, сукін-син, знаєш Курцебу?

– Знаю.

– Кто он?

– Редактор «Нового Слова».

– А Царевича знаєш?

– Так.

– Кто он?

– Урядник «Дністра».

– А Лендзюка, што етот за адін?

– Се товариш Царевича.

– І больше нічево?

– Ні.

– Ах ти, сукін-син! Што хател зделать Курцеба? Што он думал?

– Як я могу знати, що він думав. Не знаю, чи є такий чоловік на світі, який знав би, що другий думає.

– Ах ти, сукін-син! – каже. – Он, Неделка і ти плановалі агентат на гр. Бобриньскаво. А Дудикевича хто хател убіть? Не ви, Мазепінци, сукін-сини?... Вашу мать...

Почувши се, я сильно в душі налякався, бо з його слів виходило, що стою під замітом агентату і, як такий, після їх права воєнного могу бути страчений. Але переміг себе. Перше вражіння минуло. Що буде, то буде, на одно вже я пустився. Лукіянов через цілий той час дивиться на мене й нічого не каже. З його міни вносив я, що я мусів сильно змінити вираз лица.

– Ну што ж, – каже, – галубчик?

– Неправда, се лож, видумка.

Він не сподівався такої відповіді від мене, і вона його заскочила. Тепер він змінився і з криком:

– Ти вриш! – зірвався з крісла і вдарив мене в лице. Я нічого не сказав, лише стиснув губами. Заболіло.

– В той спосіб, – кажу, – у нас, в Австрії, не поступають.

– Што?! – кричить сей звір у людськiм тілі і знов мене в лице. Сей удар був вже сильніший, і я упав на землю. Слабо мені зробилося. Але якось встав. Він успокоївся, казав мене випроводити в ждальню. Тут сів я собі на кріслі і доперва тепер почув біль, страшний біль. Так було з пів години. Може по двох годинах знов кличе мене Лукіянов.

– Но што, – каже, – надумалса?

– Над чим я маю надумуватися?

– Ти уж знаєш.

– Нічого не знаю.

Він дивиться на мене...

– Костя Левіцкаво знаєш?

– Чому би я не мав його знати?

– Аткуда?

– От-то питання! Я не знаю, чи є хто у Львові такий, щоби його не знав. Та ж се прецінь визначна особа!

– А Трильовскаво тоже знаєш?

– Знаю.

– Харашо! Ти, галубчик, усьо знаєш...

В тім входить в покій його ад'ютант, досить високий мужчина, бльондин в цвікері²⁵.

Той звертаєся до мене:

– Prawda, pan umie po polsku?²⁶

– Так, умію.

– Czy niechciałby pan wejść z nami w ściślejszy kontakt?²⁷

– Не розумію, що се значить.

– No tak, rozumie pan: pan by nam dawał pewne informacje, a my byśmy pana za to honorowali²⁸.

– Я знаю, – додає полковник. – У тебе нет денег. Палучіш 120 рублей у місяц.

– Значить, ви мене в охрану хочете втягнути? О, ні, ніколи, щось подібного я не хочу навіть чути.

– Niech się pan namyśli!²⁹ – говорить ад'ютант.

– Дарма! – кажу. – Се не для мене.

– Два часа аставляю надуматса, – кінчить Лукіянов, і оба виходять, лишаючи мене самого.

Сидів я так на тім кріслі зо дві години, аж доки вони знов не прийшли.

– Ну что надумалса?

– Ні!

– Ах ти, сукін-син, паєдеш у Сибір!

²⁵ Пенсне (нім.).

²⁶ Правда ж, ви розмовляєте по-польському? (Пол.).

²⁷ Чи не хотіли б ви вступити з нами у тісніший контакт? (Пол.).

²⁸ Ну так, розумісте, ви б давали нам певні інформації, а ми б за те вас винагороджували (пол.).

²⁹ Але ви все ж подумайте! (Пол.).

– Як треба то поїду.

– О, тватордий с тебя Мазепінец, ти, сукін-син.

Щось говорить до ад'ютанта, вкінці прискакує до мене та питає:

– Чи денгі і свободу, чи Сибір?

Я не відозвався вже більше. Він до мене другий раз і третій, а коли бачить, що зі мною до кінця не дійде, вдарив мене в лице на прощання і грімким голосом закричав:

– Ведіте сукін-сина у тюрму Баторія.

II³⁰

Отсе містимо спомини одного з українських студентів, що в часі найзду ув'язнений москалями, прямо чудом спасся від заслання. Першу частину тих споминів пережитого в тюрмі при ул. Казимирівській, де сиділа партія арештованих українців, помістив автор в календарі «Просвіти» на б. рік; з нинішним числом зачинаємо ми містити другу частину, коли автора привеземо з ул. Казимирівської до судової в'язниці при ул. Баторія, де він оянь сидів в крузі арештованих українців, яких опісля вивезено на Сибір. – Прим. ред. 1916 р.

1. «На Баторія»

Ц.-к. прокуратура на вул. Баторія

Вже смеркалося на дворі, як я в товаристві двох жандармів покидав «жандармское управление». «В тюрму Баторія» був приказ Лукіянова, і там я попрямував. Ще ніколи в життю не йшов з такою «помпою» як тоді: гостинцем, в середині між начальством. Дорога випала через Осолінських (*тепер вул. Стефаніка*). Якраз на скруті сеї вулиці побачив я двох своїх знайомих, які увидівши мене, чим скорше...дали ногам знати, бо побоювали-

ся, щоби їх те саме не стрінуло. І добре зробили. А далі йшов я Хорущиною (*тепер вул. Дудаєва*). Тут знова пригода. Здалека виджу: стоять якісь дві «кумошки», та й з заложеними руками живо диспутують. Переходячи коло них чув я лише таке: «От кара божа зійшла на людей, знов гунцвоти³¹ ведуть якогось. Ая, а який молодий...» Решти я вже не дочув, бо було за далеко. Чимраз ближче ціли думав – не знати яких буду мати співтоваришів та чи довго прийдеться там сидіти. Зразу навіть не запримітив, коли станув під брамою, над якою була така напись: «Тюрма Баторія». Но, – міркую, переступаючи поріг, – діждався чоловік. Та, що буде, то буде. Нагадав я собі нашого свата, який на моім місци був би 3 рази перехрестився, бо, правду сказавши, я навіть і не передчував, яке

³⁰ «Українське слово». – 1916. – № 56-64.

³¹ Лайдаки (гал.).

горе прийдеться зносити. Вхожу на подвір'я, повне російських солдатів та пару наших (австрійських) ключників; далі іду на друге подвір'я, тут вже інакший вид, довкола мури та й ґрати. Все те мене цікавить, бо де ж я коли таке видів. Входимо у якісь сіни, в котрих що крок, то солдат з «наставленим штиком».

– Где старший? – питає один з конвоюючих мене жандармів. – Здесь, – чути якийсь голос, – у камері.

За яку хвилинку був я вже в канцелярії у «старшого». Він якраз тоді голився, розумієся, не переривав своєї роботи і велів ждати. Скінчивши, відобрав від жандармів «бумажку», відпустив їх, а до мене так каже: «Как твоя фамилия? – Партика, – відповідаю. – Как – Партік? – Ні, Партика, – кажу. – За что ж Тебя арестовали? – Або я знаю за що. – Не знаєш? А что ты русский? – Ні, я Українець. – Ага, голубчик! Мазепінец. Теперь панимаю, от пайдьош у Сібір. – Но, кажу, – трудно, як треба, то поїду. – Хаді со мной», – і веде мене в т. зв. «вахцимру». Тут рух незвичайний. Городові, солдати та австрійські ключники. Один городовий щось пише, інший візитує якогось цивіля, той бідачесько розбираєся до сорочки, ще інший мірить знов якогось арештанта, приходить черга і на мене. Стаю вперед під міру, а далі перешукують мене і витягають все, що лиш находять, навіть папіроски. Тільки мав я те щастя, що не розбирався, бо повірили, що я нічого не загаїв.

– Ключник! Бері его в 41 число, – приказує старший. В тій хвилі один з наших дозорців (як я пізніше довідався, се був українець Галушка) взяв мене з собою.

– Тільки до злодіїв мене не давайте! – прошуся. – А я вже Вас дам у ліпше товариство, я виджу, що Ви наш чоловік.

Ідемо через одну величезну залізну браму на перший поверх, опять через другу таку саму, аж виходимо на другий поверх. Тут бачу дуже довгий і темний коридор, коло кожних дверей по кілька сінників. Повітря не до витримання.

2.

– Ще підемо до коменданта, – інформує мене дозорець. І дійсно входимо у якусь малу канцелярію. Там втягають моє назвиско до книги, роблять опис «особи», а вкінці відбирають мені мою шапку, а дають «арештантську», кубок на гербату, коц та рушник (але треба знати, що те все дістав я за протекцією Галушки) і вже іду на «квартиру». Камера, до якої мене дали, мала число 52.

– Тут маєте ліпших людей, – каже Галушка, – і лишає мене, замикаючи двері на ключ. Я положив свої вифасовані річі на полиці, но і розумієся зараз зачав представлятися. Було їх тут коло 12 штук, між ними конципієнт нотаря Онишкевича п. Мочульський, якийсь російський «айнері»³², почмайстер поляк, судовий офіціал Мартишок та інші. Зразу я не міг пізнати всіх ближче...

Зараз стали мене випитувати, що я за один, за що арештований, що там на світі. Я очевидно все їм документно розповів, а вони в заміну за се, стали мені розповідати своє. П. Мочульський почастував мене хлібом, а якийсь жидок дав мені масла, бо я був дуже голодний. Я був «цувак»³³ і тому того дня ще не дістав менажі³⁴...

Десь коло 6-тої вечором ставали ми до «гліду». Я вже знав, що то є, бо на Казимирівській (*тепер – початок вул. Городоцької*) було таке саме. А далі принесли мої

³² Однорічний доброволець (нім).

³³ Новачок (нім).

³⁴ Миска на юшку (гал.).

«співтовариші» сінники, поуставляли залізні ліжка (які через день стояли поскладані одно на другім) і готовились до снання. Мені призначили півліжка коло якогось жида.

Вже всі поклялися на сон, лише я з Мочульським бесідували ще довший час. Він, довідавшись, що я українець, став мене питати, що чувати у Львові (бо сидів вже 3 місяці), за що арештують так українців та про ситуацію. Я, як міг та що лише знав цікавого, оповідав йому. І були би ми може ще довго так диспутовали, коди учули дзвінок на коридори. Се ознака, що вже всі в'язні мають спати. Лягаємо...

Я не міг спати, лише роздумував, де властиво я є, а ще більше налякало мене се, що один з тих нових моїх «товаришів» сказав мені, що не так легко звідси видістатись, хіба на шибеницю, а в найлучшім разі на Сибір. Ріжні думки пересувалися через мою голову, здавалося мені, що я сього всього не видержу, а найбільше болюло мене, чому властиво якраз мене самого дали на Баторія, а не як перше на «Казимирівську». Вкінци примучений заснув я, та не на довго. Збудив мене якийсь крик на коридори. Я зірвався на «прості ноги» і хотів бігти, але в одній хвилі пригадав собі, що я в тюрмі. Крик ставав чимраз більший, раз за разом отвиралися якісь двері, хтось викликував чиїсь назвиська, аж нарешті в нашій камері отвиряються двері, входить дозорець і городовий.

– Є тут Балицький? – питає.

– Є, є, – відповідає один з моїх співтоваришів.

– Завтра рано до «транспорту», – і зразу вийшли.

Я був цікавий, що се значить та й запитав того власне Балицького, і він пояснив мені, що поїде на Сибір, та що тут два рази на тиждень збирають такі «транспорти».

– За що ж вас арештували? – питаю здивований.

– А от за що, ішов до хати від сусіди, та по дорозі стрінув солдатів.

– Кудя ідьош? – спитали. – До хати.

– Ага, ти шпiон! – взяли мене з дороги, пригнали «етапом» сюди. – Ну, а були ви переслухані? – Та де!

– Ну а що ж? – Та тут кожний знає, що сиджу вже 5 неділь.

– Ціхо там, – відзиваєся якийсь «шляф-камерада³⁵», – бендзече в дзень гадаць, те-раз спаць!³⁶

І ми замовкли, вже недалеко було до рана. Перший встав Мочульський, розібрався по пояс, почав умиватися, і відтак присунув ближче себе каганок та візитирував свою сорочку. Раз по раз щось ловив і немилосердно кидав у лямпу.

– Кутра юж, пане коморнік? – питає його сусід.

– Осьмнаста³⁷. – О то мало...

Поволі всі побудились Я дивувався, що так скоро встають, але в тій секунді вчув великий дзвін.

І я мусів встати, убрався, умився, ключник отворив двері, а мої співтовариші повинсили сінники на коридор, ще інші складали ліжка, один замітав, один пішов по свіжу воду. Мені, «цуваксови», казали дивитися, щоби я ознайомився з ділом.

Коли вже все було в порядку, принесли нам снідання: для кожного малий бухонець хліба (на цілий день) та так звану «кіммельзупу»³⁸. Кожний дістав пів шальки. Я не хотів брати, але Мочульський мене намовив.

³⁵ Товариш по спільному снанию (нім.).

³⁶ Тихо там, будете вдень розмовляти, тепер-спати! (Пол.).

³⁷ Котра вже? ... Вісімнадцята.

³⁸ Юшка з кмином (нім.).

– Беріть, бо вже нічого не буде, аж на обід.

Я взяв. Було се щось обридливе. В зігненім та заржавілім начинню, гейби якісь помий. Я лише понюхав і недобре мені зробилось, та й таки не їв. Зате товариство хвалило собі: один казав, що вйде, другий – що добра, ще инший, що пишна, і тому власне так посмакувала, що з'їв і мою порцію,

По сніданню був я запрошений на «шахи» з російським айнерігом. Шахи були з хліба, а шахівниця нарисована на столі олівцем і тому досить трудно було орієнтуватися. Ціле товариство стало довкола, щоби подивитися на «матч». Протягом 10 ходів дав я противникови «мата». На реванш – згода...

Граємо другу. Але і в другій партії дав я йому мата.

– Добже пан гра...

Всі присутні зачали мене просити, але я вже не грав того дня... Знудила мене гра. Зачав трохи проходжуватися по камері, бо сісти не було де. До мене приступив якийсь російський айнеріг, і ми стали бесідувати.

3.

– Я так себе пана пшіпомінам, – каже до мене по-польски. – Мене? – Так пана. – То цікаве... Мабуть, помиляєтеся, та ж я, прецінь, не з Росії. – Власьне для того. Пан – львовскі. – Так, – кажу, – здивований. – Та ж, прецінь, Ви російський жовнір. – Но, то цо з того. Я ту ходзілем до школи до VII гімназиюм ве Львовє, називам сі Радзюк, естем родем з Вільна, поляк. Пшєд мобілізаційом опусьцілем Львув, виехалем до Росії і там встмпілем, яко охотнік, до російського войска. – То Ви доброволець? – Так. – Но, а звідки мене знаєте? – Пана бардзо ченсто відзялем ве Львовє. – А за що ж Ви тут, чи також... добровільно? – Не. Ту юж пшимусово. От відзі, Пан, я билем пшидзельони до служби в львовском градоначальніцтве, незле се поводзіло, робіл чловек незле інтереси. Псякрев, скусіло мне пуйсьць до театру. Два рази ходзілем в войсковем убраню, і два рази вижуцілі мне офіцеровє. Тшєці раз убралемсе в цивільне і то мне згубіло. Муй добри знайоми з «Охрани» заденунційовал мне і зараз мне цапнелі. Юж чварти мнесонц, справе мойов оддали под сонд военни³⁹.

Так він мені оповідав. Я же був змучений, та сів собі на лавку, а він тимчасом пішов до шахів. Біля мене сів жидок назвиском Оренштайн.

– Но, а за що ж Вас арештували? – питаю. – Пан не в'є? – Не знаю.

– Ага, я пану еше не мувіл. То било так. Я, муй швагер і еше еден дурень (муй спульнік) шлі ми за рогаткі Жулкевскі купіць цукер. А за намі шєдл якісь такі «лапсердак», цо єго наш поліцай завше провадзіл за карк. Я сі потшебовал огльондонцьєсе. В тей самей хвілі он пшилецял до мене і запітал се, за цо я се потшебує огльондацьєсе. Я сму: «Ідзь до холери, цо хцєш, я цебе не знам». – Он засвісцял на палец, і зараз пшилецяло два городови і взелі нас на Коперніка. Там бил такі страшні офіцер од жандарми, і он се мне спитал по-російску, за цо я се потшебовал огльондацьєсе. Я еше

³⁹ Я так собі вас пригадую... Саме тому. Ви зі Львова... Ну і що з того. Я тут ходив до 7-ї гімназії у Львові, називаюся Радзюк, я – поляк, родом з Вільнюса. Перед мобілізацією я покинув Львів, виїхав до Росії і там вступив як доброволець до російського війська... Я часто бачив вас у Львові... Ні. Тут тепер примусово. Бачите, пане, я був приділений до служби у львівській мерії, непогано мені поводилося, непогано заробляв. Прокляття, закортіло мені піти до театру. Два рази я ходив у військовому вбранні і мене двічі виганяли офіцери. Втретє я перебрався у цивільний одяг, і це мене згубило. Мій добрий знайомий з «охрани» повідомив про мене і мене схопили. Вже четвертий місяць тут, справу мою віддали під військовий суд (пол.).

ему не одповедзлял, а он мне в писк з едней ренкі, а потем з другеј. Пузьней казал ме запровадзці до тюрми Баторія.

Так, отже, я вже пізнав ближче трьох товаришів недолі. Небавком був обід. Наперед дістали ми пару бляшаних ординарних ложок, ще з останками засохлої страви. Нас було всіх тринадцять, а ложок 6, отже, мусіли собі давати якось раду. На обід була знова «кіммельзупа», а на друге «фасоля на квасьно». Товариство їло з апетитом, з виїмком мене і Мочульського, який діставав обід з світа. Я з'їв кавалок хліба з квасолею, та напився води. По обіді – «прохід». Я лишився в камері з Мочульським, який, як оповідав, ніколи не користався з того добродійства.

– От бачите, – каже, – сидить чоловік вже три місяці, та не знає за що. – Я чув за Ваше арештування; Вас, мабуть, арештували разом з Дермальом, директором книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка.

*Наукове товариство ім. Т. Шевченка
у Львові*

мешкання. Тут вже урядувал Лукіянов зі своєю «гвардією». Поглянувши на нас, казав зараз зробити «осмотр», відтак кожному з нас приділили одного офіцера і 2 городових з приказом зробити ревізію в наших помешканнях. По ревізії привели нас тут, тамтого в 41 камеру, а мене в отсю. Вже три рази ходив я на переслухання, кожного разу говорять, що пустять, та й дочекатись годі. Мав я при собі коло 770 корон австрійських грошей, які мені сконфіскували, інтерпретуючи сим, що я мушу бути шпiон, як стільки грошей маю. Якби не се, що брат мені присилає їсти та білля, то чоловік згинув би з голоду та воші би з'їли.

– Я не трачу надії, дасть Бог, що буде ліпше.

– Дай Боже. – Але може Вас пустять? – Хто знає. Але як так, то і за вас не забуду.

Тим часом принесли йому обід. Він сів до стола і мене запросив: – Я так все ділюся, але як маю дати кому іншому, то краще дам Вам.

Якраз ми скінчили, а тамті вернули з «проходу». Тепер знов випадало, або проходжуватись по келії, або грати шахи. Я мимохіть глянув у вікно. Подвійні буди грати. То мене застановило: я став приглядатися ближче і докладніше та побачив, зглядно прочитав, назвиско «Бялонь», таке саме назвиско вирізане на дверях, але ще з допискою «2 роки».

– Значить, не за що-будь нас москалі мають, як нас у таку келю саджають, – кажу до Мочульського. – Респектують нас.

Вікна виходили на подвір'я. Я власне стояв при вікні та дивився на «проходжующихся». Рівночасно відбувалися три сапери, бо ціле подвір'я було поділене на три

часті, згідно на три подвір'я. Кожна часть була замкнена. Тут жиди – халатники – щось до 30, там знова якась «інтелігенція», а далі на третім наші «сватки» в кожухах та австрійські бранці. Все крутиться довкола, як на «карузелі», коло парканів стоять городові і слідять їх рухи...

Сумний вид. Старці вже сиві, молоді і «виростки» – все шпіони.

4.

Третє подвір'я мене інтересує. Бачу, якийсь сваток стоїть в куті, не проходжується. Кожух на нім порядний і чоботи також; стоїть він без шапки і думає. Раз-по-раз споглядає в гору, так, як би на кого чекав. Я так наче би його видав десь колись, щось мені пригадуєсь, якесь знайоме лице...

– Прибила! – крикнув я на голос. Він почув. Грімким голосом відповів: «Так се я!»

Але в тій самій хвилі городовий, який стояв під парканом, підплянув мене, зачав щось теремкотіти під носом та вимахувати кулаком в сторону, так, що я мусів від вікна відступити, тим більше, що мої «кумпани» казали нині, що він готов прийти на гору та вліпити пару нагаїв.

Тепер я став над тим роздумувати, яким чином міг би я Прибилу стягнути у свою келію. Галушку знав я добре, але нині мав службу «Гринько». І він був добрий, лише що він мене ще так добре не знав. За яку хвилю прийшов у нашу келію новий «цувакс» (в місте Балицького) назвиськом Берладь, укінчений правник (з пов. Снятинського) діяльний в Коломийщині. Він довідався, що я рівно ж правник, і таки зараз до мене присівся. Його пригнали, як оповідав, з Бібрки разом з Прибилою.

Одиноким його бажанням було постаратися, щоби Прибила був з нами. А що був дуже змучений та хотів конче десь положитися, та до вечора було ще далеко, тому мусів пересидіти (і то з протекції) на лавці. Внедовзі принесли нам «кип'яток», т. є гарячу воду. Хто мав чай та цукор, той брав у вифасований кубок ту воду, відтак кидав крихітку чаю, закривав рушником (бо більше не було чим), щоб запарилось.

Мочульський мав цукор і гербату, та й нам обом зробив чай. Ми випили, але не смакувало, бо вода не закипіла.

Вечір, по сповненню всяких формальностей лягали ми спати. Передтим однак відбував кожний «ревізію» сорочки, бо непрошені гості чимраз більше і болісніше давалися пізнавати, особливо нам, «молодшим арештантам». В перших днях то числив я їх на штуки, але пізніше то день-в-день було їх кількадесять, мимо сього що кожного вечора робив завзяту облаву. Наколи би се були наші галицькі, то було би півбиди, але се було «істинно рускіє», такі подовгасті, сухі, і як котра вкусила, то чоловікови свічки в очах повставали. Вдень то все було інакше, чоловік був у руху, то так не відчував, часом якавилізна на верх, але зразу ж гинула марно... «під обцасом»⁴⁰. Тоді відбувалися вандрівки цілих відділів, спочатку не міг я спати, але пізніше привик: спав мов по купелі.

Так було і того дня. Спочатку не міг я спати, але вкінці вснув.

Рано поучував я Берлада, як має поводитися, які у нас приписи. По сніданню прийшли до нас Галушко, і я зразу ж інтервенював у нього в справі Прибили. Він обіцяв і справді додержав слова. Пополудни був вже Прибила у нас. Він дуже утишився, як нас побачив, а коли ще довідався, як ми його стягнули, був нам дуже вдячний. Я був цікавий, як його арештували, і почав розпитувати.

⁴⁰ Під каблуком (пол.).

– От, каже, прийшли до села, та й забрали мене до Бібрки. Нічого мені не жаль, лиш тих дітей, що я полишив. Я знаю, оповідав, що я не один страдаю, але дасть Бог сльози наші, терпіння і муки не підуть намарне. Діждемося ліпшої хвили та ліпших часів. Я думаю, що ми мусимо побороти «дич».

Так він говорив, а лице його горіло. А я, дивлячись на нього, пригадав собі сю хвилю, як він на першій українській здвизі у Львові їхав, як отаман «Січи», на коні з буздиганом⁴¹ в руці. Ті самі певні рухи, той сам вираз лица не покидали його тут. І нагадалися мені ще ті, інші «отамани» зі з'їзду, більші і менші, на конях і піші, що в час десь шезли перед надходячою грозою.

5.

– Питався мене, – каже, – начальник «уезда», чи я читати знаю, а коли я йому відповів що так, він дуже дивувався. – Так розповідав він до вечера. Вечер знов ревізія, а відтак спання.

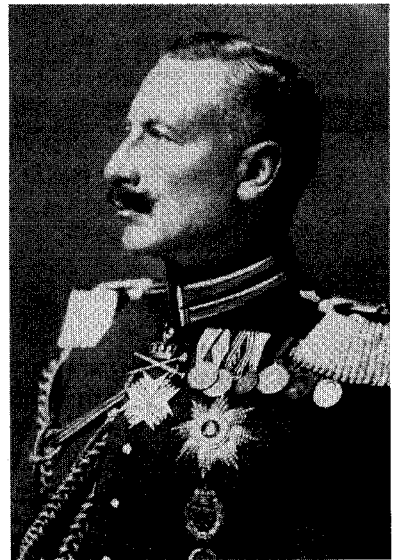
Слідуючого дня познайомився я з двома моїми співтоваришами, про котрих я ближче доси не мав нагоди довідатися. Се були німці (прусаки), говорили виключно по-німецьки. Один з них так мені оповідав свою пригоду: «Я і мій товариш боролися у Карпатах. Я при піхоті, а мій товариш при кавалерії. Під час одної стежі зловили нас москалі, але ми по дорозі втікли і в цивільних перебраннях прийшли у Львів. Тут знайшли заняття, так що могли вижити. В місяці січни припадає день уродин цісаря Вільгельма. Було нас у Львові таких 13, які втекли з російської неволі.

Тут пізнали ми також одного дентиста з Німеччини, д-ра Маєра. В порозумінню з ним ми порішили відсвяткувати день нашого дорогого Монарха. Хоч знали, що воно небезпечно, одначе нам було все одно. В згаданий вечір зійшлися ми в помешканню д-ра Маєра. Портрет Монарха був освітлений лампіонами. Ми засіли до вечері. Господар дому в піднесених словах згадав про день, який святкуємо, про нашу армію, та про нашого союзника «Австрію». Трикратно внесли ми оклик в честь вашого Монарха, коли, мовби на даний знак, стали добуватись до дверей якісь люди. Я глянув у вікна і побачив дуже багато жандармів та 3 самоходи. В тій самій хвилі вивалили двері і влетіли у кімнату.

– Арестовать усах! – чув я лише, і кожного з нас зачали відпроваджувати в тюрму. Нас обох привели сюда і силою вже 6 тижнів, мабуть, вивезуть нас в Сибір. Але маємо надію, що по дорозі ще втечемо».

До обіду було ще далеко, тому я сів до шахів з Берладом.

На другий день була неділя. Ми постановили піти на Службу Божу. Десь коло 9-тої рано вийшли з Берладом та Прибилою до каплиці, котра містилась на поверсі. Тут вже були деякі наші, перший, який впав в мої очі, то був п. Бачинський, заліз-

Кайзер Вільгельм

⁴¹ Різновид булави, головка якої всяяна шипами.

ничний слюсар і визначний член «Сокола» на городецьким передмістю. Говорити не можна було, бо городові дивились, він мені лише на ухо шепнув, що його арештували за збирання датків на «Українських Січових Стрільців». Другий знайомий, якого я побачив, був канд. адв. Бандель. Його знова зловили «охранники» в білий день на вулиці, а закидували йому сей сам злочин, що мені. А далі, повно наших сватків: моляться. Якийсь священик (також в'язень) сповідає учня VII класу гімназії Стоцького. Решта – то наші умундуровані, одні в кайданах, інші без них. Ціла каплиця є поділена на 3 частини, одна частина переділена балюстрадаю, за котрою міститься вівтар і місце на дяків.

Проча частина салі переділена є т. зв. параваном, за котрим стоять жінки, але вже самі «штандові» (засуджені). Є також пару солдатів, скованих кайданами, один «прапорщик», 2 російських купців та капітан російської маринарки Булгаревський. А що ще не зачалася Служба Божа, так я від своїх сусідів збирав інформації. І так довідався, що згадуваний капітан є дуже «велика риба», посідає 3 «Георгії» (найвище відзначення в Росії). Перед ним, як оповідав якийсь солдат, генерали б'ють в дах, а дістався в тюрму за се, що замість привезти транспорт війську, привіз жидам товари, а знова його товариш прапорщик в день іменування його під час забави вбив свого товариша.

Зачалася Служба Божа. Якийсь наш сваток був за дяка, бо була «співана». Спочатку-то він сам тягнув, а за ним ми всі потягали. Але присутнім там москалям було не на руку, і ну ж наперед самі стали співати. Наш дяк не був вдоволенний з їх співу та й замовк, що сватки скоро запримітили, та й рівно ж притихли. Лишилися самі москалі. Священикови, який правив, не було се теж до вподоби, але що мав робити. А ще як зачали співати за царя Миколу, царицю та інших, то вже всіх нас лють брала.

6.

Скінчилася Служба Божа. Священик відвернувся до нас і так відозвався:

– Мої дорогі! Мав би я Вам щось сказати, але сам нічого не знаю.

– Мудро сказав, – запримітив один з наших.

Ми вийшли з каплиці, була коло одинадцята. На коридорах «чути» вже обід. І справді, попри нас два кримінальники понесли шальки з кіммельзупою і з «м'ясом». Се була перша неділя для мене, і тому я ще не знав, що за м'ясо. Ведений цікавостію біжу скоро в келію і бачу «на патичку» (так називався сей присмак). Є се цілий ряд твердих кусників жил, повбиваних на маленький брудний патик. А так вільно се «м'ясо» тримається, що з великою трудністю при помочи обох рук і зубів можна по кусникови стягати, але лише на те, щоб пізніше викинути, бо їсти не мож було. По обіді прохід. Я нагадав собі, що то неділя, і скучно стало; там в церквах богослуження правляться, з полудня люди відпочивають, а тут приходиться передчасно мучитись. Задумався чоловік... Але як то звичайно у нас буває, забув за хвилину про все і знов зачав жити звичайним... кримінальним життям.

Підійшов до мене Прибила та своїм дяківським голосом став тихенько співати. Я і Берлад за ним і так за хвилину «концерт». Спочатку «мурмурандо», відтак Прибила почав «форте», але ще добре не розспівався, як вчули ми такий голос: «Затіхніте к чортовій матері, а то я Вам сейчас запою!» На таке діктум утих наш соловій, а ми за ним. Не було рекурсу. Пару «колько» і «шляків» пішло в реванш, і на тім скінчилося.

Зачали ми оповідати різні казки та дотепи та й так зійшло до вечора. Увечорі, по звичайних формальностях, з'їв я кусень хліба з солею і ляг спати.

Одна з найприкріших хвиль у в'язниці, є власне тоді, як чоловік ляже. В камері тихо, чути хропіння співтоваришів; лише від часу до часу засквирчить лампа, що світиться цілу ніч. Ріжні думки пересуваються через голову, то за рідню, то за товаришів, за війну, за політику. Голова така переповнена ріжними комбінаціями, що мало не трісне. Кінчиться звичайно на тім, що з перемучення засипляється.

Так було і зі мною того дня. Десь коло півночі заснув, та не на довго, бо прийшли «цувакси». Були се три польські священники. Один з них старший, а два молодші. У нас не було вже вільного місця, тому я, з пошани для старшого, уступив місце сьому старенькому священникови. Був се кс. Едвард Яніцькі з Кросна, дуже чесна і характерна людина. Усів собі на моє місце та й зачав випитуватись про тутешні відносини, а відтак розказувати своє горе. Дійсно, се було страшне. Два тижні гонили москалі з Кросна «етапом» 72-літнього старця. Жаль мені стало сього чоловіка. Арештували його за «організацію польських легіонів». Одно потішало його, що попав бодай межі людей, як каже, з якими можна жити.

До рання ми вже не спали, шохвилі якийсь з локаторів будився і мішався до нашої розмови. Прочі два священники були маломовні. Рано всі познайомились, а що священники принесли з собою трохи провіянта і розложили те все на стіл, зачався баль. При сім оповідали нам свої пригоди, а навіть почали ми політикувати.

Внедовзі був обід, відтак spacer, так що зійшов цей день дуже скоро.

Внаслідок прибуття трьох цуваксів замало було місця до снання, отже, на зарядження служника двох з нашої цимри⁴² перенеслось в иншу, так що нас всіх остало 14.

Через кілька днів не було вже ніяких новостей, тільки як звичайно снання, кручення по келії, кіммельзупи і т. п. Від часу до часу діставали десь зі світу газету, та й перечитували її від дошки до дошки. Поза тим нуди, страшні нуди.

Так надійшла друга неділя. Вечір збирали транспорт у Сибір, і двох з нашої келії відійшло. В їх місце прийшов новий в'язень Тимкевич, урядник Краєвого Союзу Ревізійного у Львові, якого, як оповідав, охоранники зловили в білий день разом із Лотоцьким, урядником Краєвого Виділу, і перешлетчиком Чернецьким. Безпосередньою причиною їх арештування було те, що Лотоцький, мінаючи надходячу нову роту війська, яка співала по-українськи, спитав звідки вони: «З Київської губернії! – відповів якийсь солдат. – Так Ви – українці, що? – Да, да!»

7.

Се діялося на ринку. А коло пасажу Миколяша шпіці (а було їх 6) окружили Лотоцького, Чернецького і Тимкевича і завели в «управленіє». Звідти вже просто до нас.

На другий день притранспортували «Дністер» (т. є урядників). І так в нашу келію попався д-р Стасюк, напротив в келію 42 посадили п. Зенона Рутковського, в інших келіях Орищина і Мандзія. За виїмком п. Рутковського, прочих трьох по кількох днях випустили...

Від часу до часу виходив я на прохід, та лише по те, щоби по дорозі (на коридори) стріннути якогось знайомого, або заглянути через «візитирку» до котрої-небудь келії. Мої співтовариші зналися добре з «посмітюхами» (*в'язень, який носить їду, воду і т. п.*) та дозорцями і все щось нового зі світа принесли. Раз гроші, другий раз тютюн («сяно») і т. п. Найгірша річ то була з сірниками, але, як то кажуть, чоловік все вмів

⁴² Кімната (Zimmer, нім.).

собі порадити. Особливо між «зłodіями» є незвичайні помисли і талани. Іменно в моїй келії був один вмішаний в звісну крадіж у ювіліра Кваснєвського, дуже спритний та дотепний хлопець. Він замість сірників викомбiнував прилад, який заступив сірники. Знайшовши кавалок черепка на подвір'ю (зі збитого тареля), приніс його в келію, відтак постарався о сталевий гудзик (зі штанів), далі не доставало йому ще шнурка, але і той спорядив з нитки, яку переволік через дві дірки гудзика (так як то часом малі хлопці роблять собі забавку). Взявши в руки той апарат (гудзик з ниткою), зачав його вправляти в рух (крутити), а другому казав той черепок прикладати (в часі руху) до гудзика так, що зачав кресати іскри (огонь). Штука полягала в тім, якби таку іскру зловити і зужитковати. Але і на се знайшов спосіб. Удер кавалок рушника і пустив таку іскру на сю шматку, но і зачав сильно дуги. Вже був огонь. Се полотно одначе не спалив цілком і тільки з верха, а відтак гасив огонь. Ту матерію, яка лишилася не спалена, переховував в пуделочку від пасти. Слідуючий раз вистарчало пустити іскру до пуделка, а вже можна було відкурити папіроску. Як не можна було дістати тютюну, то вдоволялися курці махоркою, яка однак була солено плачена. За два хліби можна було дістати лачку махорки (за 6 коп. і 1 коп. папірці) у «посмітюха». З помічю нашого «айнеріга» дістали ми пару раз «Прикарпатську Русь» і «Огонек».

Одного дня заповіджено нам, що сам «начальник тюрми» (штабс-капітан Баранов) прийде нас відвідати. Запанував рух незвичайний. Кожний на приказ городского, який зайшов у келію з нагайкою, мусів чиститися. Відтак стали ми всі до «гліду». Один з товаришів (жидок, не військовий), який не стояв в позиції «смірно» («габт вахт!») дістав нагайом по плечах і приказ «рукі-па-швам». Врешті надійшов сам «заместитель» в асисті унтер-офіцера, 3 городских і австрійського ключника. Пообзиравав нас від стіп до голови, щось помуркотів під носом, наробив крику, що у нас накурено, але на тім скінчилось. Якось винісся.

Прийшов страшний день капітуляції Перемишля. Сю вістку приніс нам дозорець українець «Гринько». Ми спочатку і не вірили, але небавком довідались з часописей, що се таки правда. Всі сумували, за виїмком російського поляка, який був з того дуже вдоволений, як припускав, що на конто сього буде амністія. Те його бажання не здійснилось, бо, як пізніше я довідався, він, ще не засуджений, в часі відвороту москалів зістав вивезений в Москву. Того дня вже майже ніхто не їв та й на прохід не виходив. Вечером зачались диспути на сю тему, в яких забрали голос два вище згадані мною німці, які зовсім тим не зражувались, а сильно вірили в нашу побіду. «Wir müssen sigen!⁴³» – се був їх клич.

Москалі ликовали. По місті, ключники розказували нам, робили великі маніфестації з музикою та співами. У нас була жалоба.

8.

В якийсь час потім вивезли на Сибір тих двох молодших священників, а кс. Яніцького віддали під дозір поліційних властей (за вставлянням дуже визначних впливових тоді поляків). З дня на день зменшувалось наше Товариство: переселювалось на Сибір. Так пішов Мочульський, якого ми прощали зі слізьми ув очах, а далі Прибила, Берлад, директор «Народного Дому» з Мостиськ Помірко і інші. Я був тут вже майже ветераном, бо все напливали свіжі. День в день приходили вісти, що когось на подвір'ю повісили.

⁴³ Ми повинні перемогти! (Нім.).

Задовго мені було ждати, і я рішився якось радити собі. Як задумав, так і зробив. Одної ночі, порядно упрівши, отворив вікно, коло котрого спав я, но і розуміється на другий день вже був хорий, зачав пухнути (дістав запалення нирок).

До такого ризика спонукало мене раз, що не дуже радо я хотів переїхатися у Сибір, другий раз ті відносини, а вкінці і се, що там (в заведенню) зачали появлятися пошестні недуги. На третій день був я вже не до пізнання, грубий, як бочка, а і ходити не міг. Тимкевич замельдував мене до лікаря. З великою трудністю заволікся я на перший поверх до візити. Став я перед лікаря д-ра Хомина (тепер вже небіжчика). Спочатку не хотів мене признати хорим, а вкінці так каже: Но, то я Вас дам на «больну камеру». – Ні, – говорю, – я хочу до шпиталю.

На ніщо не придалися мої аргументи. Він завирокував остаточно, щоби я ішов до своєї клії. З тяжкою бідою повернув я до своїх на превелике їх здивування

По полудни кличуть мене. Я думав то до лікаря, але провадить мене ключник аж вниз фотографуватися. Фотограф, який здіймав якраз д-ра Бандля, вже хотів мене в своїм апараті увіковічнити, але, приступивши ближче, чимскорше віддалився, бо думав, що я маю холеру або віспу, і вже не фотографував.

Знов тарабанюся на гору, але вже з ключником за-під руку, бо о власних силах не годен був іти. За яких 2 години входять 2 арештанти з ношами, кладуть мене на них, беруть всі манатки, я прощаюся з товаришами і мене виносять на діл до «ратункової буди⁴⁴». Там вже чекав на мене другий «народ», городовий до асисті і ключник. Отворили ворога, і я по двох місяцях побачив через вікно карети Львів...

В шпиталі віддано мене на відділ внутрішних недуг. Але і там не опустили мене «освободітелі». Ніч і день мінялися городові і львівські міліціанти, пильнуючи мене. Поміщений між сухотниками, мав я нагоду бачити як страшна ся недуга. Одної ночі всі три мої сусіди перенеслися на тамтой світ. Завдяки д-ру проф. Вічковському та моїм товаришам-медикам перележав я там 5 неділь і багато скористав, всі літанії і годзінки вмію напам'ять. Так само «добродійки-сестри» дуже прихильно до мене відносилися, а навіть протегували мене (5 разів денно діставав я молоко).

Тимчасом моє давніше товариство з Казимирівської перенеслося на Баторія і зачалося слідство. Я, розумієся, з причини недуги, не міг бути переслуханим, а навіть постарався у заряду шпиталю о лікарське свідоцтво і післав в дарунку Лукіянову. Не знаю, чи він не зрозумів сього свідоцтва, чи може так було написано, досить що в два дни опісля розійшлася чутка, що я помер. Були такі, що мене оплакували, мені до ліжка донесено, що я помер. Тимчасом заряд тюрми Баторія, до котрого рівно ж ся вістка долетіла, вичеркнув мене, як небіжчика, зі своєї евіденції (не провіривши вперед сего) та відкликав придану мені асисту. Того я лише й ждав, зразу ж по відході городового, я від'їхав на одне з передмість Львова (вже не до хати), і там перележав я ще 6 неділь, дочекавшись вкінці приходу наших військ.

* * *

---

⁴⁴ Амбуланс.

СПОМИНИ З ЧАСІВ РОСІЙСЬКОГО НАЇЗДУ⁴⁵

1.

Приходжу до Преображенської церкви. При головнім престолі править співану Службу Божу наш священник. Народу в церкві не багато, зате групами розкиненими стоять солдати і моляться. Підходжу до одної з таких груп і питаю солдата:

– Чи і у вас так само правиться Служба Божа?

– Нєт! – відповідає.

– А як же у вас?

– По-старослов'янськи.

– Та ж і у нас по-старослов'янськи.

– Нєт!

– А по якому ж?

– По-хахляцьки.

Я став йому об'ясняти, що язик і у нас старослов'янський і що, бути може, у нас інакше виголошуєся, як у них, але солдат не відповів нічого, а на моє запитання, з котрої він губернії відповів, що з Київської. Другий солдат, з Пермської губернії, промовив щось також до мене, та я його не зрозумів. Російські жовніри взагалі народ побожний і милосердний, і не було случаю, щоби якому жебракови, котрі в часі їх побуту по всіх вулицях тягалися, солдати не виймали мошонки і не дали чогось.

Другий раз трафив я на службу Божу в тій самій церкві, правлену самим Евлогієм у великій асисті. В церкві було так багато народу, який зібрався з цікавості, що не можна було бачити, що діється при великім престолі. Співав хор з Почаєва. Хоч знаю дуже добре нашу Службу Божу, не міг я, прийшовши в часі, коли Служба Божа вже правилася, і станувши менше – більше по середині церкви, зорієнтуватися, в котрім місци правиться вона, бо ані слів священників, ані хору не можна було зрозуміти. Священики гуділи щось, а хоча хор, треба признати, співав дуже гарно, але відмінно, як у нас, – слів не можна було зрозуміти. Здається, що по Євангелію була проповідь. На проповідальницю вийшов священник середніх літ, чорнявий, середнього росту, з коротко стриженою бородою і волоссям коротко остриженим, і став говорити чистою українською бесідою. Зміст проповіді був той, що, мовляв, ми получилися вже політично, і що до повної сполуки належиться нам ще з'єдинитися на поли церковнім.

Священик той, як я пізніше довідався, був парохом тутешньої православної церкви при Францішканській улици, установленим вже росіянами, і звався Туркевич, а мав походити десь з околиць, межуючих з Галичиною. В часі входу з чесними дарами вдалося мені побачити Евлогія і його асисту. Вхід той відбувався з великою помпою, але голови неострижені, волосся розчіхране, хід неприродний, неповоротливість, недостача всякої елегантції зробили на мене вражіння коров, запряжених в хомути до карети.

По вході вийшов я з церкви, бо мав вже її досить. Як я чув пізніше, служба ся правилася повних три години і закінчилась проповіддю Евлогія на ту саму тему, що і Туркевича, тільки в російській мові.

⁴⁵ «Діло». – 28 травня, 6, 16, 18, 20 і 22 червня 1916.

Єпископ Євлогій

Як на наші часи, три годин вистояти в церкві – забагато, хоч би і не знати для кого.

Священики російські відзначувалися всі майже, з малими виїмками, брудом і нищетою духа.

2.

В часі зайняття Львова читалося тут найохотніше книжки воєнного змісту, як пр. «Война і мир» Толстого або «Розгром» Золя. Та що повісти ті були розхоплювані, то не легко було їх в якій-небудь мові дістати. Я став шукати «Розгрому» по всіх книгарнях і антикварнях, та годі було дістати. Шукаючи так, зайшов я на улицю Баторія до антикварні Ігля, і тут переглядав писання Золі, які мав він на складі. В часі тім зайшов до склепу якийсь солдат і зажадав творів Шевченка. Коли Ігель сказав йому, що не має, звернувся я до солдата і сказав йому, що бачив Шевченка, виставленого по польських книгарнях, і там зможе він дістати. На

те відповів він, що хоче видання львівського, а не російського, яке є по книгарнях. На се я йому замітив, що львівського видання не знаю, чи буде він могли дістати, бо книгарню ім. Шевченка, де твори ті продавалися, їх власти замкнули, одначе може бути, що і в книгарні Ставропільській їх знайде. При тій нагоді став я його випитувати осторожно (лучалося, що малося нераз до діла з умисне висланими солдатами на вивіди, або з охранниками чужого і домашнього плоду, і легко можна було клопоту допитатися), з котрих він сторін, на що відповів він мені, що є родом чотири версти від Канева, а до Кирилівки з його села є 50 до 60 верст.

По тій відповіді, не знайшовши «Розгрому», вийшов я зі склепу. За мною вийшов, мабуть, зараз і солдат, бо дігнав мене на дорозі і відозвався:

– Шевченко писав правду, та для того замкнули його книгарню.

На те не дав я зі зрозумілих причин відповіді, по чім він знов щось заговорив до мене, чого я не дочув. На мою увагу, що я не дочув, що він говорив, додав він:

– Чи не дістав би Шевченка у Вас або у кого другого?

На се відповів я йому, що маю вправді Шевченка, але старе празьке видання, а у інших трудно дістати, бо багато інтелігенції виїхало зі Львова, і мало хто є у Львові. Відпровадивши його на площу Марійську, я показав йому куди йдеся до книгарні Ставропільської, і розпрощався з ним. З його бесіди набрав я переконання, що той солдат був свідомий українець, що дуже йому прикро було, що не міг дістати Шевченка. Говорив чисто по-українськи.

3.

До парку Стрийського приходили дуже часто солдати, стаціонавані в кадєтській школі, на вправи і в часі відпочинку, розсвівшия групами по лавках, вдавалися радо в бесіду з людьми, що проходжувалися по парку. Бувало, випитувалися за назву декотрих дерев і кущів, тішилися і переморгувалися між собою, як почувли, що якась деревина називаєся

так само, як у них, запевнювали нас, що буде нам добре з ними, бо будемо все мати до життя дешево, і розказували, що мають наказ з нами чемно і людяно поводитися. Як люди солдати є на загал чемні, добродушні без великого уявлення про себе, особливо ті, що говорили українською бесідою. Що мали наказ з нами добре обходитися, переконався я сам особисто одного разу, коли кілька солдатів зачіпило мене на дорозі і питалося мене, маючи в руці галузку модрини, як те дерево називається, то йдучий за ними офіцер задержав мене і випитував мене, чого солдати від мене хотіли, а коли довідався від мене, о що розходилося, питався, чи не жадали вони від мене грошей або чогось подібного...

Дня 21 червня 1915 р. отже в сам переддень остаточного повного опорожнення Львова росіянами йшов я з сином коло 9 години рано до ринку. Скрутивши з вулиці Пулавського (*тепер вул. Паркова*) на вул. св. Софії (*тепер вул. І. Франка*), здивав я двох солдатів, ідучих з вулиці Дверницького (*тепер вул. Інститутська*). Впало мені в очи, що виглядали якби не виспані, а плащі були на них дуже пом'яті. Поступаючи за ними, дійшов я так аж на базар межі вул. Стрийської і вул. Яблоновського (*тепер вул. Ш. Руставелі*), де баби городовину продають. Коли солдати ті скрутили попри базар хідником на вулицю Яблоновського, над'їхала з вул. Повчинської (*тепер вул. Д. Вітовського*) патруля з п'яти чоловіків. На крик старшого солдати станули. Зацікавлений, станув і я, на самім вуглі вул. Яблоновського. Патруля зблизилася до солдатів, старший став щось кричати, двох з патрулі злізло з коней, на приказ старшого один з солдатів кинувся на хідник, а інші, злізши з коний, стали його бити нагайкою в присутності цілого базару, на що я, не могучи дивитися на сю достоїнство людське понижуючу езекуцію, відійшов. Така сама доля стрінула і другого солдата. Чим солдати провинилися, не знаю, бо не міг я криком виголошеної бесіди зрозуміти. Та видко, суджено мені було того дня бути ще раз свідком такої самої езекуції. Коли я був на площі Бернардинській (*тепер пл. Соборна*), над'їхала ся сама патруля, і побачивши на кюмбах перед генеральною командою, там, де звичайно грає музика військава, якогось старшого хлопця на лавці, а за плечами його пів мішка муки, виконала на нім ту саму езекуцію з тою ріжницею, що хлопець не хотів на землю положитися, і двох солдатів силою його на землю положили, ще потім дали хлопцеві кілька хвиль часу до відпочинку, в часі котрого усів на лавку і тер в неї задню частю тіла; потім, наказавши йому забрати муку на плечі, забрали його з собою.

В часі відступу росіян з Болахівщини приїхало до Гошова, звісного місця відпустового «Ясна Гора», на автомобілі двох солдатів висаджувати міст над Свічою при гостинци до Долини. Перед мостом один з солдатів зліз, а другий, від'їхавши кусник за міст, станув на гостинци. Той перший зійшов з гостинця і удався під міст, аби підложити зривну матерію. Коли підходив під міст, вихопився йому з-під ніг заяць, до котрого, змірившись, стрілив з карабіну, та не влучив. Другий солдат на гостинци, учувши вистріл, а не знаючи його причини, взяв і свій карабін і вистрілив в сторону мнимого неприятеля. Солдат під мостом, почувши знов той вистріл, вистрілив ще раз з карабіну, по чім побіг до авта, оба посідали і від'їхали. Так заяць виратував міст, а солдати наїлися страху, будучи певні, що неприятель за ними гонить.

4.

Як росіяни зайняли Галичину, рознеслась чутка, що ґрунти панські, себто двірські, будуть ділити між селян. Як та дільба відбувалась, оповідав мені один властитель дібр з Сокальщини.

– Одного дня, – каже він, – сиджу я в вікні моєї комнати, і бачу що селяни з сусіднього села сходяться на мое подвір'я. Здивований тим, що то мало би означувати, виходжу на ганок і питаю їх, чого хотять. На те відповідають вони, що зібралися на поділ ґрунтів, і що «Єго Благородіє», себто начальник уїзда, прибуде. Занепокосний і зіртований тим, хоча знав я начальника уїзду, і він про щось подібне не згадував мені, пішов я до хати і в тривозі очікую, що то буде. Може в яку годину над'їхав дійсно начальник уїзда в супроводі кількох салдатів. Я вийшов йому на стрічу, а по повитанню, коли він побачив селян, звернувся до них і запитав:

– Що ж, будемо ділити?

– Та просимо, – відповіли селяни.

– Добре, а по кілько ж ви хочете?

– По 30 моргів, – відповідають.

– Е, то буде забагато, може візьмете по 10, по 15, по 20, бо знаєте, люди, то буде такий ґрунт, що його кожний мусить сам особисто обробити, а не

знаю, чи кожний з вас буде в силі то зробити, а ґрунту того не буде вільно ані продати, ані заставити.

Люди поміркувавши, в міру як начальник підвищував кількість моргів, згодилися остаточно на 25 моргів, і нижче тих не хотіли вже спустити.

– Но, – каже начальник, – коли так, то нехай вже буде 25 моргів, але пам'ятайте, під якими умовами дістаєте ґрунт.

Селяни згодились.

– А тепер, – каже, – спишемо протокол.

Він подиктував якесь письмо, по чім казав в тім селянам письмо те підписати. Коли люди всі підписали, сховав він письмо, а селянам з війтом на чолі казав «вліпити» по 25 нагайок, що і було точно виповнене, і з тим відправив їх. З якими почуваннями селяни по тім поділі ґрунтів відійшли – не потребую говорити.

Росіяни, особливо солдати, розсівали нечувані річі про те, як «германці» нищать і карають наш нарід. Оповідали, кілько то, мовляв, народу вбито в Перемишлі; що в Стрию замкнено до в'язниці 32 священиків і масу селян, і тримали їх там три дні, не давши їсти і пити, і як би вони були би не надійшли, то би всі погинули; кілько в Станиславові і інших містах повішено; що в цілих горах «що дерево – то висить якийсь хлоп...» Все те оповідали тому, щоби нарід настрашити і до себе привернути. Що прості солдати такі річі розголошували, сьому не можна серед такої тривоги дивуватися, одначе, крім них, було багато інтелігентних людей, котрі розголошувані вісті ті дальше ширили і на доказ «правдивости» покликувалися на якісь свідоцтва і

тим способом паніку ширили ще більшу між народом. Всі ті інтелігенти з наближенням наших опустили край, а скільки селян, збаламучених ними, поневоли вийшло з сіл – також відома річ.

Ціль їх була осягнена.

Коли з росіянами було найгірше, а саме в місяці маю і червни 1915 р., військова оркестра пригравала пополудни півтора години Львов'янам в парку Стрийським. Грали найчастіше арії з пісень як: «Не ходи Грицю», «Сонце низенько» і тим подібних. Кажуть, що при таких нагодах роблено облати на молодих людей, здібних до війська. Попри се музикою хотіли вони покрити свій страх, а нам не дати пізнати, що свобода наша наближається.

5.

Радник вищого суду красього Д. опинився в часі інвазії у свояків на селі недалеко Самбора. Коли вийшов одного разу на прохід в поле, надійшли два солдати і стали його перешукувати під позором, чи не має оружжя. На щастя не мав він при собі нічого, крім старого годинника, і сей вони забрали, а коли він побачив, що солдати не думають звернути його, сказав до них:

– Приходите і кажете, що нас освободжуєте, а тимчасом ви грабите.

На се відповіли вони:

– Не шкодить, не шкодить, – забрали годинник та й пішли...

До робіт укріплень (шанців) забирали у Львові, кого тільки попали, без розбору на вік і стан, хіба що хтось оплатився, то його пускали. Професори університету Х. і С. висловили перед урядником університетським М. побоювання, що також їх можуть взяти, і не знають, як в таким разі боронитись. М., не надумуючись довго, пішов до пристава при вул. Зибликевича (*тепер вул. І. Франка*) і приніс від нього «бумажку» того змісту, що оказатель тої бумажки називається так і так, є професором університету і не має бути покликуваний до робіт. Оригінали тої бумажки можна побачити у властителей.

Коли перед війною писали наші газети, що Львову надає характер польського міста інтелігенція напливова, головно фаянґа уряднича, признаюсь отверто, я не дуже тому вірив. Та прийшла хвиля, що я переконався про правду тих слів.

Коли часть української інтелігенції вивезено, часть утекла, маса урядників виїхала, а так само велика часть жидів, а решта зі страху по звисній стрілянині на улиці Казимирівській і інших присіла, тоді Львів прибрав зовсім характер російського міста. По вулицях чути було – куди не рушся – тільки російську мову, вивіски, як гриби, показалися також по склепах російські, таблиці з назвами улиц російські, між іншими, одна дуже цікава – а іменно улица «Касік» звалася також по-російськи «Концик», оповіщення також російські, і – о диво – ніхто тих афішів ані здирав, ані не замазував, ціла людність приймала всі зарядження без ніякого опору.

З польськості міста майже нічого не лишилось.

Коротка процедура. На вул. св. Софії посварились раз два сторожі, по чім стали битися. На те надбїг поліціант, звалив одного і другого нагайкою по плечах кільканадцять разів, вони розскачилися, і без списування протоколу, без записування до книжки і ведення на поліцію і суду, справа була скінчена.

Коли війну виповіджено, люди, ведені інстинктом, кинулися до кас ощадности і до банків винимати гроші заощаджені. Тоді то стали газети одногосно накликувати, щоби того не чинити, бо гріш не пропаде, що він безпечніший в касах, ніж деінде, що неприятель приватного мастку не забирає і т. д. Однак, не предвиділи газети одної обставини, котра потім зайшла і багато людей, а передовсім клясу урядничу, поставила в дуже скрутне положення. Коли росіяни мали зайняти Львів, деякі банки і щадниці, як і товариства кредитові, виїхали і забрали гроші з собою. З хвилиєю зайняття Львова, урядники перестали побирати платню і не побирали цілий час (майже 10 місяців!), а жити треба було, гроші заощаджені не одному були би придалися, але дістати їх не було можна. Набїдував ж ся дехто немало, і не один заставив, що мав найдорожче, аби якось прожити. Вправді пізніше, банки і місто давали малі завдатки на платню, котрі не виставали на життя, а також і кухні дешеві заложено, але не всі урядники з них користали, стидаючись туди іти.

Були і російські «пріюти», де багато «із бранних» живилось, одначе до них «мазепинців» не приймали. Навіть В. Бобринському впало те в очи, і мав він сказати, що «мазепинців» належало би приймати, бо «ми їх повинні єднати, а не відтручувати». Не чув я одначе, щоби які «мазепинці» просили о прийняття до тих «пріютів», і аби їх пізніше приймали. Бачив я тільки, що простий нарід, гонений до Росії, забираю до тих «пріютів», і там їх годовано, бо розходилося їм о те, аби нарід собі з'єднати.

В літі 1914 р. налетіла на Львів комаха, так звана панна (Libellula), і обсіла всі городи і парки. Найбільше їх було в парку Стрийськїм, над ставом. Народ уважав їх за саранчу. В 1915 році ані один соловії не відозвався в парку Стрийськїм, хоча весною попереднього року було їх велика маса, а дерева шпилькові через оба роки не родили, себто шишок, що всі замітили. Чи і природа завмерла була?...

З ПЕРЕЖИВАНЬ ПЕРШОГО НАЇЗДУ⁴⁶

Хоча в оцінках і осудах поодиноких подій і людей не завжди згоджуємося з Шан. автором цих записок, то такі друкуємо їх як цінний документ очевидця потрапляючого воєнного і політичного процесу. – Ред. «Діла».

І. ДНІ ТРИВОГИ

1.

Ще в п'ятницю 22 серпня 1914 почали напливати до всіх місточок Тернопільщини збігці з пограничних сіл, особливо з Підволочиськ, Скалата, Грималова, Товстого, Глібова і других місцевостей. Утікали всі без різниці. Духовенство та інтелігенція, селяни та жиди. Ті послідні утікали навіть з зарізаними курми та з розчинами булок на сабаш. Збігці викликували непотрібну паніку в місцевостях, через котрі переїжджали та розпускали неймовірні слухи про кольосальні сили москалів. В тяжкій непевності минула ніч і настала субота. Ціле передполудне гуділи московські гармати під Тернополем, а вже з полудня стали утікати мешканці всіх доохрестних місцевостей Тернопільщини в напрямі Підгаєць. Утікали всі без різниці, хто тільки міг зарвати фіру. А що між збігцями було найбільше жидів, то ціна за фіри стала дуже скоро підходити вгору, так що в неділю рано за фіру з Микулинець до Підгаєць треба було дати 100 до 120 корон. Супроти сього бідніші мешканці вибиралися в дорогу пішки. Така напружена атмосфера тривала напр. в Микулинцях аж до 10 год рано в неділю.

О тій порі від Лапаївки впали перші московські карабінові стріли. Наша патруля відповіла огнем, і так вив'язалася мала перестрілка, котра тривала півгодини, а відтак наші патрулі відступили на Ладичин. Страт мали наші одного убитого, натомість москалі мали 3 убитих.

Мешканці містечка, коли почули перші стріли, розбіглися з містечка по всіх доохрестних лісах, так що нас в місті залишилося яких всього може з 20. Коли відтак московські війська вмашерували до містечка, воно виглядало як вимерле. Навіть ті відважніші, що лишилися в місті, приглядалися москалям з криївок.

Москалі зразу не вірили, що в місті нема нікого і почали нібито шукати за укритими жовнірами. Та коли переконалися документно, що в місті нема нікого, почали без пардону широко гуляти та грабувати. Насамперед взяли до шинків, котрі порозбивали і повипивали де що було, відтак, розігріті австрійською державною «свяченою», кинулися до державних урядів і приватних домів, які без пощади грабували, а що не далось зрабувати, то нищили, дерли, ломили і толочили, та взагалі в широкім блиску показували свою широку «русскую» натуру і культуру.

У всіх урядах поломили всі меблі та урядження, подерли в куски всякі акта та пірвали всі дроти в місті, і то не лише телеграфічні і телефонічні, але навіть дроти від міських газолінових ліхтарень та ритуальні жидівські дроти, так зване «жидівське небо».

⁴⁶ «Діло». – № 202 – 18 серпня 1915. № 203 – 19 серпня 1915. № 205 – 22 серпня 1915. № 207. – 24 серпня 1915. № 209. – 26 серпня 1915. № 210. – 27 серпня 1915. № 215. – 2 вересня 1915. № 219. – 7 вересня 1915. № 222. – 10 вересня 1915.

В часі перестрілки убила блукаюча куля одного старого жида, який саме втівав пішки з міста, а на дорозі до Струсова пробили списами козаки також якогось жида, який на запит козаків: «Де ваше військо?» – відповів: «Не турбуйтеся, вони ще прийдуть та зріжуть вам добре спину!»

2.

Козаки, які господарили в вище згаданий спосіб в Микулинцях, належали до так званого окупаційного відділу, котрий мав перейняти на себе тимчасову адміністрацію міста і відповідав за порядок в місті та за лояльне поведіння його мешканців.

А за той час, коли вони так широко господарили, переходили через містечко щораз то нові відділи «побідоносних» військ. Вони не ішли, як наші, чвірками, а лавами, шириною в цілу улицу, а притім не тримали ані кроку, ані лінії, лиш ішли помішані, як стадо баранів. Поодинокі компанії, баталіони, а навіть і полки провадили тільки звичайні фельдфеблі та ще нижчі підофіцери, а офіцерський корпус даного полку їхав аж позад нього у вигідних фіякрах та двірських повозах, які хабарливі москаліки в так короткій дорозі від границі успіли вже зрабувати. Багато москалів ішли через місто босі, а чоботи несли перевішені на карабінах. Всім старшим аж до влучно фельдфебля прості солдати тикали, та з їх розказів нічого собі не робили. Офіцери змушували солдатів до послуху тільки нагайками, або навіть і револьверами.

Такими великими масами переходили московські війська від неділі рано аж до вівторка вечером, а по них більше ще як дві неділі тягнулися всілякого рода мародери. Ті останні не мали жадних провіантів з собою і жили виключно з людської милостині та з грабунку.

Цікавий доказ відваги дали москалі таки в першій дні свого приходу – в селі Настасові. Плондруючи село в одному кінці, вліз якийсь солдат на грушу, зачіпив за гілячку курок, і кріс випалив. Москалі з другого кінця думали, що се австрійці, та відкрили в тому напрямі пальбу. Противний кінець відповів так само, і почалася справдішна битва. Але пальба з крісів мало що помагала, то сторони виточила канони і щойно тими змусили противну сторону до мовчанки. Коли опісля ситуація виявилася, хотіли москалі зі злости ціле село спалити і тільки завдяки інтервенції місцевого пароха о. Цурковського, удалося якось закукурічених кацаписьків втихомирити. Однак часть села таки згоріла від гарматних знарядів.

В неділю «здобули» також москалі Тернопіль. Про те здобуття оповідали собі опісля наші доморослі стратегіки ось такий анекдот. Тернопіль облягало 20.000 москалів, а боронили його всього 3 баталіони нашої подільської 15-надцятки⁴⁷.

3.

Першої ночі облоги цофнувся⁴⁸ наш один баталіон, так що в місті остало всього 2. Другої ночі цофнувся другий, а третьої ночі третій баталіон, а для оборони міста полишено всього одну компанію⁴⁹. Та компанія спорудила собі другу фальшиву компанію з конопель, прибрала її в уніформи та поставила на не дуже догідній, але зате

⁴⁷ 15 піхотний полк, рекрутований з уродженців Тернопільщини.

⁴⁸ Відступив (гал.).

⁴⁹ Рота солдат.

видній позиції; а сама засіла недалеко збоку в дуже добре забезпеченім місці. Ранком москалі побачили майже цілком незабезпечені австрійські позиції та давай на них сипати вогнем. А коноплі стоять і не рухаються, тільки наші медведики пражать москаля з криївки, що ані суди, Боже. Постріляли так москалики до полудня, а коноплі як стояли так стоять. От вони давай телефонувати до штабу, щоб прислали їм підмогу, бо австрійців тьма-тьмемна, і ті сили, що є під Тернополем, не годні їм дати ради. Та між тим станув москалям в пригоді русофільський хлоп з Кутковець. Прийшов до них та й каже: «Ци ви ся, москалі, сказали, ци що, що ви тільки гамунії до конопель марнуєте?»

Москалі зразу не хотіли йому вірити, але вкінці для певности казав комендант припустити штурм на ті коноплі і тим самим викурив також правдивих оборонців Тернополя з їх позицій. Вони цофнулися з міста в порядку, і тільки деякі задні патрулі удалося москалям приловити.

Оскільки се оповідання правдиве, за се ручити не могу, але я його чув від раненого російського офіцера, і то таки корінного москаля аж з-під Пензи.

Взагалі оповідав сей офіцер, що москалі бояться нашої п'ятнадцятки як вогню. Між іншими розказував мені два цікаві епізоди з боїв сього знаменитого нашого подільського полку: під Березовицею Великою один наш ополченець зумів так гарно «задекуватися», що через цілу годину тримав в шаху перед собою один російський піхотний відділ. І шойно коли вистріляв всі свої патрони, здався московській перемозі в неволю. Командант російського полка казав його опісля поставити на підвищенім місці та передефілював перед ним з цілим полком, вказуючи при тім його своїм солдатам як примір хоробрости і вірности.

Під Підгайцями 3 баталіони п'ятнадцятки тримало в шаху через шість годин 5 полків російської піхоти, аж вкінці їх всіх без мала розбили москалі силою. Тоді один цугсфірер, ранений 3 кулями, сховався до розваленної хати і звідтам ще віддав 33 карабінових стрілів, з котрих мало який не був влучний. Аж вже непритомного від ран забрали його москалі в неволю.

4

Та вертаймо до річи. Так перебули ми тих кілька день тривоги та вкінці мусіли погодитися з дійсністю, прийшли до того сумного переконання, що так поки-що мусить бути та почали поволи приноровлювати свою буденщину до вибагливих норів московського бундючного та хабарничого чиновництва.

Брязкіт оружжя переходячих військ здавався нам наче скреготом якихсь гігантських невидимих воріт, якими заперто нас від решти цивілізованого світа. І ми потонули в тьмі кромішній.

II. ДНІ НЕВОЛІ, СМУТКУ І ЗНЕВІРИ

Москалі внесли в Галичину свою питому атмосферу. Вони в дійсности не змінили в нас ані підсоння, ані навіть правильного обігу сонця і планет, тільки кожний москаль від мала до велика – від найнижчого солдата до найвищого генерала – вносив з собою в Галичину запах дьогтю і сушеної риби. А що Галичину залило приблизно чотири мільйони умундуваних і неумундуваних москалів, то не дивниця, що ціла наша ві-

тчина була пронизана тою оригінальною московською вонею⁵⁰.

Дьогтем і сушеною рибою заносили не тільки всі солдати, офіцери і мирні мешканці, не виключаючи жидів, але взагалі все живе і вмерле на цілیم просторі поневоленої Галицької України.

Чи дістали ви «пропуск» з губернії чи інше яке свідоцтво вашої «благонадъжности» – воно «обязательно» мусіло відгонити дьогтем і сушеною рибою. Хліб, булки, цукор, цукорки, чоколяда, ковбаса, перфуми, а навіть газети – усе те аж дусило запахом дьогтю і сушеної риби. Зайшли ви коли в «уніатську» церкву, а правив там на ваше нещастя православний патлатий батя (скорочене по-московськи батюшка), так пропала ваша молитва, бо запах дьогтю і сушеної риби забивав чисто вам памороки, і ви мусили втікати з церкви, щоб часом в приступі «безсознательности» не перейти, не хочачи на цареславіє.

А коли вже зайшли москалі почули себе в питомій атмосфері, тоді щойно почали вводити свою культуру, свої звичаї. [КОНФІСКОВАНО АВСТРІЙСЬКОЮ ЦЕНЗУРОЮ].

5

Польська аристократія знов, як більша посілість, і польський сільський люд, як менша посілість, – се веньяминки російського імперіялізму на пункті аграрних вигод і полегш. [КОНФІСКОВАНО АВСТРІЙСЬКОЮ ЦЕНЗУРОЮ].

Першим правним московським володітарем Микулинець був якийсь грубезний полковник, котрий умів по-польськи «дзень добри» і «дзенькує», – з тої рації був призначений до адміністрування нашого містечка. Адміністрування се полягало на тім, що солдати вишукували що де ще у кого від попереднього грабунку зістало і скрупульятно забирали собі, щоб мовляв нікому кривди не було. По ночах нападали на мирних жителів, та жадали хліба, сала, сметани, молока, ба, навіть... «девушкі».

Скарги міщан на сей темат приймав пан полковник так, що одним ухом слухав, а другим випускав. Прецінь у нього було все те таке буденне явище, про котре пікода було навіть згадувати. Та коли солдати почали добиратися вже й до млина гр. Рейової, тоді на її протест виступили проти солдатів офіцери з револьверами і навіть 3 солдатів зайнятих грабуванням млина застрілили.

Невдовзі пана полковника забрали, а дали на управу якогось прапорщика. Сей уже тримав більше солдатів у шорах та був зайнятий головно вишукуванням російських дезертирів, яких в Микулинцях остало близько 120 і то в переважній часті жидків. Та його пошукування не мали великих успіхів, бо втікачі або дуже добре переховувалися, або ще ліпше оплачувалися солдатам, які за ними шукали.

⁵⁰ Запах, смерід (пол.).

Солдатський кріс wraz з патронами можна було в приватній торгівлі дістати за 2 рублі, а торгували ними найбільше жиди і рибакі, які виловлювали ті кріси з води.

В Микулинцях у гр. Рейової був також російський воєнний шпиталь і в ньому перебували з часта ранені офіцери, від котрих ми нераз цікаві річі довідувалися, як я вже про се споминав.

Раз солдати, що були на дозорі міста, залізли з кривецьким мужиком до складу горівки гр. Рейової, та через неосторожність запалили горівку і при тім так попарилися, що по кількох днях 4 їх померло у вище згаданому шпиталі.

Тому, що більшість управи міста утекла перед москалями, настановили вони свою управу, котру для форми казали вибрати. Бурмістром зробили Кіду, який ішов їм як не можна ліпше на руку. Українську читальню «Просвіти», «Сокіл» і «Кружок укр. тов. педаг.» замкнули і опечатали, а великий дім читальні вартости 60.000 К сконфіскували «на казну». Польський «Сокул» і читальню «Т. S. L.⁵¹⁾ замкнули також, але аж у 2 неділі по нашій, так що поляки мали час усе немиле для москалів сховати, так що в дійсности москалі замкнули у них тільки голі стіни.

Одного понурого вечера закликали мене, як секретаря, і С. Абрагамовського, як касира читальні, та казали нам подати до урядового відома склад виділу нашої читальні, «Сокола» і «Кружка», та списали з нами протокол. Пани, що се списували були: сам пан заступник уїздного начальника і його ад'ютант, бувший радник суду в Тернополи д. Лукавецький. Сей добродій намовляв нас дуже обох з С. Абрагамовським, щоб ми змінили статут нашої читальні на Качковського, а все буде благополучно. Та С. Абр. відповідав йому з таким саркастичним «гальген-гумором»⁵²⁾, що п. Лукавецький стра- тив якось охоту стати тринадцятим апостолом.

6.

Ще одну подібну візиту мали ми в читальні. Раз загостили 2 губернські чиновники особих парученій, один незнаний, а другий – бувший дрогобицький адвокат д-р Сьокало. З тими панамі ми були вже смілійші. П. Абр. спитав їх коли у нас буде пошта, а на се чужий чиновник відповів: «Буде, буде, але русская, а не українська». Я знов спитав д-ра Сьокала, що буде з австрійськими емеритами, та хто їм властиво виплачуватиме емеритуру. На се д-р Сьокало відповів бундючно: «Ми нікому нічого не платимо».

– Та добре, – кажу, – але прецінь, коли яка держава відвойовує для себе чужий край, то перебирає його з всіми обов'язками і тягарамі.

– О, ми не такі дурні, – відворкнув д-р Сьокало.

– А хто ж нам властиво наші нам правно належні гроші заплатить? – питаю вже з нетерплячкою.

– А може Австрія, якщо ще з неї остане, – відказав іронічно д-р Сьок.

Ну, і слово д-ра Сьокала вже сповнилося. Я дістав від Австрії і дістаю далі мою емеритуру.

З тими панамі був тоді один підофіцер від поліції, українець. Я розбалакався з ним, та між иншим спитав, на що москалі списують виділових українських товариств.

– То дуже проста річ, – відповів землячок, – як ми будемо цофатися, то їх заберуть на Сибір.

⁵¹ Towarzystwo Szkół Ludowych.

⁵² Гумор повішеника (нім.).

Ов, гадаю я собі, немила перспектива мені представляється: подорожувати на кошт російського уряду було б се дуже гарно, але тільки не на Сибір.

Тож беру, частую землячка, чим можу, та все допитую, щоб такому найкраще вчинити, хто в такому незavidному положенню знаходиться.

«Хитрий малорос» усміхнувся, покрутив ус, моргнув з-під ока та каже, відкашельнувши:

– Такому добродієви, я б радив спрятатися у кацапське село, там за ним певно ніхто питати не стане.

Мало що не кинувся я моему спасителеви на шию, але якось запанував над собою та попросився з землячком, застерігаючи собі його протекцію на будуче.

На сю нагоду не треба було довго ждати. Одного разу посперечався я з паном інженером М., знаним москвофілом, і то якраз на тему москвофільства. *[КОНФІСКОВАНО АВСТРИЙСЬКОЮ ЦЕНЗУРОЮ]*. Та п. М. знався з усіма пашами з губернії і міг мене кожного дня казати приарештувати. Тому я, не чекаючи довго, вибрався з Микулинець у Зборівський повіт.

Потрібну перепустку для мене і моєї жінки виробив мені вище згаданий землячок при помочи чудодійної п'ятирублевої бумажки.

Таким чином кинув я всі кінці у воду і почав нове життя серед нових надзвичайно оригінальних і цікавих обставин. Сей період мого життя мушу оповісти особним розділом.

III. ПІД МОСКВОФІЛЬСЬКИМ ПАТРОНАТОМ.

7.

Дорогу з Тернопільщини до Зборівщини можна було відбувати тоді тільки фірою, і то лиш при помочи услужливих жидків. Було се при кінци другого місяця панування москалів. Погода була чудова. Подільська «есень», незважаючи навіть на універсали Миколи Миколаєвича, обіймала своїм ніжним ласкавим подихом зовсім нейтрально також українців і жидів. Москалі були вже далеко, бодай чи не під Перемишлем, а про їх панування свідчили лише полишена ними «атмосфера», повивертані телефонічні стовпи, попереривані дроти та порозвалювані придорожні доми.

Тернопіль був уже тоді напівмосковський. Більша половина написів була поросійськи, а навіть жиди продавали в «лавках», повбирані в російські фуражки. Війська в Тернополі було доволі, але самі майже не вишколені «ратники». Перед російською пляцкомандою стояло 20 канонів, здобутих на австрійцях. Як мені секретно розповідали, ті канони були старого калібру і ні нащо не годилися, та проте москалі гордилися ними, якби не знати якими трофеями, бо через те могли пускати Тернополянам блахмана в очи про свою непобідність.

За фіру з Тернополя до Зборова взяв від мене якийсь добродушний жидок всього десятку.

По дорозі стрічали ми кілька стад сухоробрих коров, які або солдати, або цивільні люди гнали на прикордоння фронту.

На місце приїхали ми вночи, що дуже добре склалося, бо не було жадного розголосу. Зі мною була моя жінка, і ми замешкали у свояків. Зразу ніхто з нас ніде не показувався, але згодом коли вже освоїлися між кацапами, почали часом навіть і до містечка виїздити.

Впрочім провадили ми дуже монотонне життя. Одиноким урізноманітненням було читання газет, розумієся, російських або польських, обсервування залізничних поїздів та творення в тіснім родиннім кружку ріжних політичних та стратегічних комбінацій.

Сі комбінації мали свою основу: або з неясних натяків газет, які ми найчастіше вчитували т. зв. поміж стрічками, або як вислід обсервації поїздів.

Звичайно, коли поїзди підвозили якусь більшу кількість війська, то ми знали, що десь була якась більша битва, і тому москалі скріпляють свої сили.

Поза тим мусили ми бути примусовими вірними підданими царя Миколи, та платити Боже – Богови, царське – цареви (бодай так як цар що з того видів), а «смаски» – поліції, жандармерії, всьому непобідимому воїнству і пр., і пр., і пр., імже ність числа.

А цілу сю ерархію московських властей характеризувала одна спільна прикмета: неворотима самоволя і ненаситна захланність.

Брав, хто лише міг, як лише міг і що лише міг. І то не тільки в українських селах, але навіть в нашій кацапській захоронці.

8.

Приміром один визначний тутешний «діяч» пішов собі в кілька день по приході москалів до Зборова. Розкричався будючно на ринку, надув з гордості папулі, бо ось-то він, автохтонний житель сих сторін, дочекався приходу москалів, як жиди приходу Месії, та може тепер всіх противників русофільської ідеї згори трактувати. Від того самовдоволення робиться йому аж горячо, і він широко і розмашисто розкидає на боки поли свого святчного кафтана. Та на своє горе. Бо через те відслонив він захований досі під кафтаном годинник, що дослідив зразу ж зіркий погляд патрулюючого козака. Повагом пристувив він до нього, та мовчки став відсилювати прегарні «часи».

– Що робите, пане солдат? – мітингує його «діяч».

– Ну, нічаво, часи беру, – відказує той рівнодушно.

– Та ж я руський! – борониться «діяч».

– Ну, я тоже русский, – об'яснює йому холоднокровно козак. – Ти носіл до етого времени, а тепер я буду носіть. – І відсилив найсупокійнійше в світі годинник та відійшов поволи від побаранівшого «діяча».

А таких і подібних фактів можна було начислити в Галичині на сотки тисяч.

Мені оповідав один визначний русофіл, що одного разу бесідував в найліпше з козаком і серед розмови засміявся. Через те козак заглянув у нього в роті штучний золотий зуб і зараз таки негайно, цілком безцеремонно його витягнув, сховав, перервав бесіду і пішов далі.

А коли москалі поводитися так з визначними москвофілами, то прошу собі представити, що робили вони з простим народом. Передовсім то, мимо запевнювань Дудикевича⁵³ і компанії, самі москалі не дуже вірили в русофільство нашого мужика. *[конфісковано австрійською цензурою].*

⁵³ Богдан Дудикевич – лідер галицьких москвофілів.

Москалі в своїй праці поділилися на дві партії. Одна, зложена переважно з чиновництва, оперувала виключно по містах, а друга, зложена, переважно з меншої братії і темного солдатства, дістала в опіку наші села. Перша з них, як більше інтелігентна та підприємлива, провадила свою роботу дуже планово і доцільно. Під оглядом практичності, економії та винаходчивости допроваджували вони свою роботу до всесторонньої перфекції.

Звичайно починали від ревізії домів за оружжям. Притім в опущених домах находили звичайно різні віктуали, конфітюри, а навіть алкогольні напитки. Тими послідними відсвіжували свої спрацьовані горганки, а все проче їдоме забирали для свого кашовара. Коли властитель полишив був які несогірші меблі, то їх старанно опаковувалося і вивозилося для більшої безпеки вглиб Росії. Те саме роблено з постелею, біллям, диванами, кухонним начинням та пр. вельми позиточними річами, яких свята Росія в своїй простоті не відчуває потреби фабрикувати. Як попри те випадково знайдено якісь дорогоцінності або й австрійські гроші, то і тим не помітувано, але овшім дуже старанно прятали.

У вільному від такої роботи часі компетентні чиновники займалися також накладанням грошових урядових кар на заможніших жидів і мазепинців. Звичайно та процедура відбувалася після одного в цілій «освободженій» Галичині прийнятого шаблону. Чиновник добирив собі одного або двох мужів довір'я з-поміж місцевих москвофілів і з ними йшов в містечко на урядування, котре звичайно переводили від кілка до кілка. Про кожного жида і мазепинця питав чиновник «кілько може дати», «муж довір'я» означував відповідну квоту, чиновник втягав до нотатки і від того не було жадної апеляції. Опірних просто били нагайками або узнавали за політично «неблагонадъжних» і висилали цілком легально на Сибір.

В той спосіб такий начальник уезда в Золочеві Комаревич стягнув зі своїх «парохія» близько 70 тис. рублів, з яких, певно, казна не виділа і зламаной копійки.

В такім нужденнім містечку Зборові був командантом такий собі звичайний пан Горошко з Волині. Він мав таку рангу, як в нас повітовий вахмайстер жандармерії, але власть його сягала може ще вище, як бл. п. ексцеленції Баденія⁵⁴. Про нього можна було сміло сказати словами апостола, що «мал бил среди братії своєї, но діла велія сотворіх». В такім Зборові зібрав він близько 20 тис. рублів та вивіз до Росії для відрепарування своїх фінансів.

Легіони таких п'явок ссали нашу кривавицю більше як рік, та від того таки російська держава не збагатіла. В своїй захланности допускалися ті панки навіть святотатства та симфонізму.

* * *

⁵⁴ Казимир Бадені – намісник коронного краю Галичина у 1888-1895 рр.

ЩОДЕННИК (30.7.1914 – 9.6.1915)⁵⁶

Тривожний знак

Точно опівночі з 30 на 31 липня 1914 р. відірвалася струна в маятнику, що висів над ліжком нашого дволітнього синка.

Тяжка вага з гуркотом упала на дно шафки годинника, а ми всі зірвалися зі сну, не знаючи, де шукати причини незвичайного звуку.

Ми з чоловіком ніколи не були забобонні, тож ніколи не прив'язували ваги до того, що обірвалася струна. Натомість сильно подразнила нас можливість небезпеки, що грозила нашому синкові, якщо б тягарець не затримався на дні шафки.

До ранку ніхто з нас більше не зажмуривав ока.

Проголошення загального ополчення

31 липня щільний день пережили ми в загальному напруженні, очікуючи вісток про війну зі Сербією. Загальної мобілізації ніхто не сподівався. Тому теж ніхто з нас не вмів собі пояснити причини тривожного голосу церковного дзвона, що збудив нас знову о 12 годині вночі з 31.7 на 1.8.1914 р.

Спершу думали, що злодії закрадалися до церкви і вартівники в цей спосіб кличуть на допомогу громадян. Мій чоловік, зібравшись, пішов розвідати, у чому річ, і за хвилину приніс страшну вістку про мобілізаційний приказ, що його жандарм відчитував під тривожний звук дзвона.

Тривога налягла на нашу спокійну хату, хоч у що мить я навіть й не думала, що мій чоловік теж піде боронити «фатерлянд».

Моє домашнє

У нас було двоє діток: дволітній Богдан – круленький, грубенький хлопчик і дівчинка Люба, котрій заледве 10 діб минуло. Я ще не зовсім здорова, недавно з постелі встала – ледве ноги за собою тягнула. Була в нас на той час тітка зі своїм сином Осипом.

1 серпня пішов чоловік до Галича по платню до податкового уряду. Тут довідався, що й учителі підлягають мобілізації. (...)

⁵⁵ БЛАЖКЕВИЧ Іванна Омелянівна (1886-1977) – українська дитяча письменниця, випускник львівської учительської семінарії, український громадський діяч. Залишила щоденникові записи про своє перебування у с. Залуква Галицького району під час 1 світової війни.

⁵⁶ «Дзвін». – 1991. – № 5-6. – С. 117-129; 136-139. – Подано в скороченому вигляді.

Прихід російських військ

3.9.1914. Раненько вже були в селі російські стежі. Восьмої години дивлюся: йде до школи солдат. Побачивши, що він беззбройний, втішно вийшла йому назустріч до кухні. Бородатий москаль ще щось багато мені говорить, але я, мимо найліпшої волі, не розумію ані слова.

І ясно стає мені, що не даром наші «об'єдинителі» так завзято кричали, що москалі і ми «адін народ і адін язик».

З бідю підхопила я слова «сутки» і «кушать», та й догадалася, що москаль голодний. Сталося так, як говорив нам добр. М[улик] про евентуальний прихід москалів: «Прийдуть голодні та їсти проситимуть».

Я рада, що москаль прийшов в хату голіруч, що не кидається, наче звір, а смирно просить їсти, побігла в кімнату по хліб.

Вийняла з мішка цілий бохонець і несучу. Але поки зайшла до кухонних дверей, зміркувала, що ще більше вояків по хліб прийде. Отже, з цілого бохонця відрізала я чверть, а потім вкраяла звичайну «байду» і винесла солдатіві.

З чемним «спасібо» вийшов з хати.

І так цілий день йшли солдати по хліб. Оглянулась я, що недобре роблю. Роздам хліб, а самим що залишиться?

От і зварили ми кілька горшків бульби і роздавали бульбу. До вечора годувала я «ворогів», що на ділі не зробили мені ніякого лиха.

Нові лади

Про козаків того ж дня вечером кружляли різні оповідання. Їхали возами селом. Жінка одного збаламученого москофіла, вивезеного австрійцями, питає козаків, як «наших». А козак як привітає її нагайкою через плечі. Перелякана питає здивовано: «А це за що так?»

— Це «ваші» б'ють «наших» за те, що ми через таких, як ви, мусимо проливати кров.

Чимало годинників перенеслося сьогодні з кишень своїх власників у козацькі «кармани».

Чимало покотилося курячих голів, стятих козацькою шаблюкою. (...)

Займають квартиру

5.9.1914. Прийшов до нас якийсь старшина. З нагайкою у руках, з цигаркою у зубах, питає, хто тут живе. Відтак займає квартиру для полковника. Розуміється, що насили второпали, про що йдеться, бо майже не розуміли, що він говорить.

Але нагайка, а ще більше її слава, робила нас повними респекту.

Стараюся пояснити, що в мене малі діти, а полковник, певно, старший чоловік і потребує спокою.

Не знаю, зрозумів він мене, чи ні, досить, що сказав «нічево» і наказав «убирать» в хаті.

Я зрозуміла, що маю все з кімнати забрати. Обурена до живого, взялася виносити речі. На це входить полковник. На порозі почав розмову з братом. Випитується: хто він, де ходить на університет і т. п.

А в мене душа терпше. Ану ж заберуть хлопця. Але як довідалась я опісля, полковник хотів тільки вивідати, чи брат не знає його братанича Потоцького, студента політехніки у Львові.

Я відітхнула з полекшою. Полковник попросив поставити самовар.

Ми з тіткою перекинулись поглядом та й лише посміхнулися, бо не раз ми жартували, що, як прийдуть москалі, наставимо їм самовар, подамо чай, та й нічого злого вони нам не зроблять.

А тому що мій російський самовар закопаний, то наставляю бляшаний. І даліше випрятую хату за наказом старшого з нагайкою.

Однак полковник мене здержав: «Ребята сделают», – каже. То ж я дала спокій.

А наші нові «гості» попрямували до гостинця поміж грядками. Спинившись перед загородою, полковник витягнув шаблю і вмить перетяв кільчастий дріт. З огірченням приглядаюсь цій роботі.

Але ось повертаються. Полковник скалічився дротом у палець. Просить, щоб йому перевинути рану. Беру перев'язку, але діло не йде – руки дрижать. «Шлехт»⁵⁷, – каже полковник.

Я в душі подивляю цю добродушність, а може й легкодухність полковника, що на ворожій території дає собі перев'язувати рану першій ліпшій людині.

В хаті зчинився рух. Солдати входять, виходять. Побудилися діти зі сну. Любочка вдарилася в плач. Богдан вторує їй баском, аж вуха болять. Питає полковник в старшого з нагайкою: «Здесь должен я помещаться? Здесь места нет! Они же, – вказує на дітей, – старше меня».

І на велику вітху всіх нас домашніх перенісся до класу, куди просить подати чай.

Нові знайомі

У другій шкільній залі помістився полковий батюшка. Поставний брюнет із невеликою бородою. Заодно з чайником носить, чайок попиває і дуже відказує на воєнні тарапати.

Де не глянь – між будинками, біля будинків і в будинках – всюди кип'яток вариться. Дивно, що досі не було випадку пожежі. Плоти тріщать, хмиз добрий матеріал для розкладання вогнищ.

Між прислугою полковника є один Татарчук. Типове монгольське лице зі скісними очима. Кремезний, присадкуватий чоловічок. Цілими днями зашиває «іспорчена більо». Щастя мав: граната пірвала йому білизну в наплечнику, шинелю обсмалила, а Татарчук зовсім неушкоджений вийшов.

6. 9. 1914. Неділя. За звичаєм збирається нарід у церкву. Всі сердечно негодують на священників, що виїхали, забувши, що «добрий пастир душу положить за свої вівці».

Батюшка збирається відправляти в церкві. Іду також, ведена цікавістю.

Церква мала, завжди була затісна, а цієї неділі здавалося, що лусне, стільки солдатів напхалося. Як звичайно, стаю на своє місце коло престоло. Але коли батюшка вийшов до відправи, випросили всіх жінок з-за царських врат, бо в православних «нельзя» жінкам знаходитися при престолі під час богослуження. Я огірчена вийшла з церкви і вже по дорозі додому чула поминання царя і цілої царської родини під спів сильних басів, від яких вікна дзвеніли. (...)

---

⁵⁷ Погано (нім.).

Новий командант Галича

– Вибираються москалі в дорогу... Після відходу війська тиша. Перед вечером пораює на городі. Над'їздить рослий мужчина на малій сибірській конячці. Маю враження, що їздець ногами землі досягас.

«Не обіжаєт лі кто вас?»

Я зрозуміла це як питання, чи не виїхав від нас хтось і кажу «язичієм»: «Убіжали, але вже повертали». Щойно по хвилі вирозуміла я, що це командант Галича, сам особисто представляється населенню, щоб заспокоїти настрої і подати всім до відома, що знову є власть.

Сповідь

В неділю повно в церкві нащадків «чубатих». Ставлять свічки, б'ють поклони, шлють щирі мольби. Перед відходом на фронт домагаються від о. Г[анусяка] сповіді: «Сповідай, батюшка! На смерть йдемо!»

О. Г[анусяк] пояснює, що йому не вільно сповідати православних, хіба що стануть греко-католиками. Цікаво розпитують про різницю обидвох вір. Молодий священник старається пояснити: «Ви вірите тільки в небо й пекло, а ми віримо, що є ще чистилище».

– А що це таке чистилище?

– Чистилище, це місце, де померші душі спокутують легші гріхи, що до неба не пускають.

– А когда убить курицу? – питає козак.

– То хіба так. По-вашому з гріхом одразу до пекла, по-нашому в чистилище.

– Вот і харашо с чистіліщем, – погоджується покаянник.

– По-вашому Бог-Дух святий походить тільки від Отця, по-нашому від Отця і Сина.

– Ну, какая там різниця – пускай от Отца і Сина.

– Ви не вірите в непорочне зачаття Матері Божої, у вас голова церкви цар, у нас папа римський. Самі подумайте, що краще? Цар веде війну, як же йому бути головою церкви?

– Может і так – какое мне дело до етих різниць, оставлю їх патріархам, а ти, батюшка, ісповедуй!...

Нове життя в Зап'їллі

1.10.1914. Копаємо картоплю. Даньо з Вунем копають стрілецькі рови. Вже военний вплив відбивається на дитячих забавах. Стріляють, б'ють, врешті помирились і печуть бульбу.

Ніяких часописних вісток. Хіба часом солдати принесуть «Кіевскую мысль».

Наша околиця перейшла в зап'їлля. Втихла канонада. Лиш глухий гул час від часу давався чути. Казали, що це з-під Перемишля.

Робимо спроби, щоб скомунікуватися з Денисовим і Тернополем.

Залізниця не працює. Коней – дасть Біг. Один спосіб дістатися до Денисова «самопасом» з паличкою в руках.

Розходиться о перепустку. Колись жартували, що в Росії складається людина з душі, тіла і паспорта. От і прийшов тепер час старатися про третю складову частину людини.

Ці заходи припали на мене. Виправляємо в дорогу брата в товаристві тутешнього студента Цюцюка, для них без надто великих клопотів здобула я перепустки до Тернополя.

По дорозі мають наші подорожні вступити в Денисові до мого батенька, що від нього, самотнього, сподіватись допомоги в моєму теперішньому критичному матеріальному положенні...

Рідне село зруйноване

Вбігає Цюцюк у хату. Приїхали з моїм дядьком кіннями мого тата. Це майже все, що залишилось із заможного нашого господарства. До Денисова увійшли москалі вже 20.8.1914 р. Розбивши гуральню у дворі, підпили досхочу. Вечером внаслідок недогляду, прийшло до бійки в селі, і «свої» «своїх» страшенно змасакували.

Кажуть, що впало 48 солдатів і 88 коней. Слідство мало виказати, що стрілянину спричинив револьверний стріл. Вечером солдати знайшли в пивниці у крамаря пачку динаміту, а в столі револьвер. Підозріння упало на шістьох мужчин, що в цей час були в домі крамаря. Солдати, скатувавши їх, розстріляли. Опісля стали палити село – хата за хатою, будинок за будинком. Загалом згоріло 115 господарств, у тому числі і школа, читальня і дім кооперативи. Наше обійстя підпалено окремо, бо солдати знайшли в шафі з одягом розібрану і зашиту в полотно стрільбу, з якою батенькові жаль було розлучитися, і тому не віддали її австрійському старосту, що оголосило було збірку зброї у час мобілізації.

Худобу забрали, будинки спалили, взірцеву пасіку зрабували, збіжжя пропало в полі. Батенько мали бути розстріляні. Втечею, в перебранні, врятували життя. Тепер перебувають у Збаражі, про що вуйко мене зовсім переконуюче впевняють.

Я глибоко вражена страшними вістками. Дуже боляче було почути, що раптово лягло в руїнах усе, до чого прилягло серце, з чим вжилися думки. Але по часі зрозуміла велич і безпощадність війни. Рада вісткою, що батенько здорові і живі, намагалась заспокоїтись і вернути до душевної рівноваги, так дуже потрібної у теперішній непевний час. (...)

Життя з чужими

Від'їхали мої дорогі гості: тітка з сином і донькою та вуйко. Хата пустою, а я сиротою на чужому селі.

Замість боєвих частин, у селі розмістились ратники – старші дядьки, в яких нітрохи воєнного запалу. Всі тужать і думають тільки про родину. Смажать «картошку на скавараді», смородять махоркою, а на мої нарікання відповідають спокійно: «Не серчай, хазяйка. Не па сваєй волі я здесь. Может там в замену твой муж і моєй жене мешает».

Школи в селі тепер майже нема. Командант ратників, старший поміщик, квартирує на приходстві. Щодень вітає «реб'ят», вилізши на колоду, щоб виднішою була його невеличка фігура.

– Здравія желаєм, ваше високоблагородіє! – кричать ратники, а нам причувається їх сердечне побажання: «А щоб вас розтисло».

В Галичі хлібопекарня. При канцелярії гурток учителів – свідомих ідейних українців. Між ними і галицькими кацапами приходять не раз до смішних сцен. Приміром

кацапка Крися спокую не давала одному з цього гуртка тов. Негрулеві, щоб він засіяв їй жито.

– Зроду я не сіяв, – відпекується Негруль. Але вже ніяк відмовитись. Ну і розкинув зерно, як вмів. А Крися клякає на полі, возносить руки вгору, та й шле Всевишньому подяку за те, що «руській человек» жито їй засіяв.

– Та який бо я Руский, я українець, – відказує сівач. Остовпіла Крися, і відтоді її сердечність супроти Негруля і його товаришів перемінилась у ворогування.

З Негрулем познайомилась я у товаришок Яновичівних. Він запевняв нас, що як би не закінчилась теперішня війна, Україна встане, бо після війни спалахне Росія революцією, а в ній утоне царський гніт. У мене і в К. Яновичівної спільне з Негрулем бажання, щоб щез кордон Збруча...

Пізнати приятеля у потребі

18.10.1914. Колишній сусід із Суботова Оніфро прийшов відвідати свого любимця Богдана. Прийшов спитати, як ми живемо, чи не відчуваємо в чому недостатчі. Готовий допомогти. В Суботіві, крім того, що коні пішли на підводи, в нічому війни не відчувають. Ніякого знищення, а до всього й податку ніхто не платить.

Богдан на radoшах ні на крок не відступає від Оніфра. Оніфро нарубав нам дров, а ули заставив шкільними лавками, які солдати повиносили з класу, так що й тяжко додуматись, де моя пасіка.

Даремно виглядаю пошти

Комунікація зі Львовом вже налагоджена. Дехто пробував їздити туди. Але о пропуск дуже тяжко.

Правильного поштового сполучення немає. Але на станції в Галичі лежать купи листів. Хто сподівається вістки, перешукує ті стоси листів, частенько безуспішно. Я теж до них належу. І бодай раз на тиждень йду і шукаю з дрижачим серцем, чи не знайду карточки, писаної знайомою рукою. Даремна надія. Ми з чоловіком, що й одної днини не могли жити одне без одного, тепер місяцями про себе не знаємо, чи живі-здорові. Буваючи на станції, маю нагоду бачити транспорти ранених і полонених. Якось принесли на ношах молоденького жовнірика, майже дитину.

– Смотри, Австрія ребятами воюєт! – кепкують росіяни. Раз побачила я між військовими полоненими знайоме лице в цивільному одязі. «Цивіль» глянув на мене, а коли зняв капелюх, я впізнала свого знайомого земляка з Денисова. Хотіла з ним поговорити, спитати, як попав сюди. Солдати зробили нам місце. Але не встигли ще й словом обмінятися, як надбїг офіцер з криком «нікакїх разговорів». Я уступила зі стисненою груддю, зі здавленим горлом.

– Нельзя! Нельзя! – немов оправдовувались солдати, жалкуючи мене.

Мій опікун

Від часу від'їзду тітки майже постійно мешкає у мене добрий Цюцюк. Місію порученої йому тіточкою опіки наді мною бере дуже поважно. Насамперед не дає мені ніколи сумувати. Якщо бачить, що зажурена, потішає мене: «Чого вам журитись, Ви мусите бути на це приготівані, що чоловік не верне. Війна – не жарти».

На таку своєрідну потіху, як би не хотіла, мушу розсміятись, і «потішитель» осягає свою ціль.

На днях була в мене ревізія. Солдати обступили школу, а старший увійшов до хати і питає за зброєю. Мої діточки, мов по команді, розплакались, а я, вказуючи на них, кажу офіцерові: «Ось яка в мене зброя».

– Хорошіє глаза, ето самое лучшее ружью у женщины, – дістаю відповідь у формі компліменту, і офіцер, не шукаючи за нічим, вийшов.

– Прийшов ніби на ревізію, а зачинає романси, – обурюється мій молоденький опікун...

Батенько приїхали

Вергаючи з Галича, вступила я до М[уликів]. Аж тут вбігають діти, кличуть мене, бо батенько мої приїхали. Біжу додому. Мої старенькі на дворі. Втекли з хати, бо не звикли до дітей, що своїм звичаєм привітали дідуся плачем. Дуже мої батенько змінилися. Похилились плечі, поморщилося лице, пооралось чоло від страшних переживань. Але хто так, як я, знає, чим для них була пасіка і ціле господарство, що його двигнули власними руками. Мушу признати, що вони ще дуже бадьоро тримаються, перебувши такі страти.

6.12.1914. Зі спокоєм розповідають батенько, що довелось їм бачити всі будинки в огні, а пасіку – зруйновану варварською рукою. Лиш згадка про знищення кооперативи надто болоча для них. І я розумію це. Кооператива була втіленням мрії цілого їх життя. В неї вложили вони не тільки працю, але і свою душу. Кооператива була немов частинкою їх власного «я». І тому руїна кооперативи боліла їх глибше, ніж руїна особистого майна. Розказують, як москалі шукали за ними. Як їм прийшлося тікати в дрантивім перебранні. Як по шию у воді Стрину перебрели. Як у голоді укривалися на Млинці, опісля в Драганівці. До кого не заходили, всі боялися дати їм притулок, аж поки не добилися до Збаража. Я небагато почула від батенька про ті всі пригоди. Така вже в нас була домашня поведінка. Батенько, овдовівши, зісталися з нами малими «шкрабами» і так звикли до цього, що не мали вдома з ким говорити. Тому зараз, як тільки батенько пішли на прихोждство, поспішала я за ними, щоб мати нагоду почути їх живе оповідання, за яке старенькі були завжди люблячим у товаристві. Нині поїхали до Станіслава, щоб навідатися до старшої доньки Грушевичевої...

Утікачі з австрійського війська

12.12.1914. В селі є уже кілька австрійських вояків, які було попали в полон, а москалі пустили додому. Загал вважає їх державними зрадниками. Мовляв, присягу цісареві зламали.

Бозна-звідки щораз впертіше кружляє поголоска, що на Святий вечір наші прийдуть.

На дворі, бач, наступає свято

6.1.1915. Наступає свято. Ой, тяжко його в цьому році зустрічають. Нам ще гарно живеться, але тим, які бої ведуть... Страшних вісток, що надходять до сіл, які були безпосередньо тереном битви, годі переказати. Бувають часті випадки божевілля від страшних воєнних картин, які нам усе ще видумкою здаються. А скільки вже молодой

сили пішло у сиру землю. За що? Чи виросте з пролітої ними крові воля для всіх народів? А між ними, дасть Бог, і наша Україна скінчить свою муку, і в наше віконце засвітить теж сонечко Волі...

Нехить до праці, клопіт з поминанням царя.

Непевність майбутнього відбирає охоту до будь-якої праці. Не хочеться ні шити, ні вишивати, хіба що для заробітку, і читати немає чого. За часописами я дуже стужилася. В М[уликів] грають «віста». Молоді там «луп'ять» у війну чи яку там іншу гру в карти. Всі пхають життя з дня на день. Війна затягається, а надія на скорий їм мир меркне.

Священики не мали мороки, то мають – з поминанням цесаря. «Кацапствующі» від першої неділі по приході російських військ уже поминають «царя-батюшку»... О. Мулик рішуче заявив, що царя поминати не може. Якось із командантом дійшли до посереднього залагодження діла в той спосіб, що не буде поминати нікого. Але легше було пообіцяти, ніж позбутися сорокарічної звички. Нині О. Мулик, забувши про воєнне положення, на цілу церкву згадав «благовірного імператора Франца-Йосифа».

25.01.1915. Всім надійла війна. Вже й солдати, що осінню не могли нахвалитися: «у нашого царя хватит солдат, Франц-Йосіф пешком будет удірать з Вени», тепер опустили носи. Якось ніс солдат шкуру з корови, стягнуену разом з рогами, та й каже: «Коб так ще одні роги, то одну пару приправив би «вашому», а одну – «нашому». Нехай би царі поборолись, а солдатів пустили додому». Я дуже здивувалась, почувши таку мову. Війна видно підкопала царський престиж.

Несподіванка

28.1.1915. Якраз кінчили обідати. Хтось стукнув у двері і в кухню ввійшов високий чужий чоловік. Питає за мною і дає мені лист, адресований братом чоловіка. Роздираю конверт, а в ньому – чи надіялась я цього? – дві карточки від чоловіка. Здається, ніколи не забуду цієї хвилини, коли так несподівано дістала я цю першу вісточку від батька моїх діточок.

Перше ясніше поняття, що мої діточки не сироти. «Наш тусьо живий!» – кличу Богданка, і радіємо обоє. Лиш батенько, мов старинний грек, огірчені, що чоловік попав у полон:

– 70 літ мені, а не дався б я взяти в полон, – каже.

Якесь мішане почуття повстає в моїй душі: і втіха, і упокорення. «Мрії сповнились! Я в Києві!» – пише чоловік. І згадалися мені його бундючні листи з перших днів війни, коли писав: «Дасть Бог, що з Данем і Любочкою без пашпорта поїдемо до Києва». Наразі тільки він сам поїхав, але в яких відмінних від сподіваних обставинах.

– Бонда! Бонда! Коби ти знав, як мені за тобою вкучилось, – повторяє Богдан слово коханих карточок. Лиш батенькове невдовілля каламутить мою втіху. Не свідома воєнної тактики, я не знала, як то взагалі беруть полонених, і мимоволі якийсь сумнів закрадається в душу і кидає непевне світло на подорож мого чоловіка до Києва. Іду до М[уликів] на розраду. Там нарешті зять, сам старшина, пояснив мені, що в полон часто попадають цілі сольні, а то й полки. До неволі дістаються – то не є нечиста справа. Аж дух у мене вступив. І я, вернувши додому, не даю більше послуху зритуванню батька, що добачуються в зловленні державної зради.

Гадиною виповзає нова жура: куди його поженуть? В які краї? Між яким народом опиниться? Безмежні простори Росії...

Бої знову наближаються

14.2.1915. Вже кілька днів чути глухий гук громів. Війська щораз частіше пересуваються селом. Число поранених у шпиталі в Галичі зростає. В Карпатах йдуть завзяті бої. Австрійці наступають, незважаючи на страшні морози. Нині гук битви значно наблизився. У хаті повно солдатів, яких змінювано в окопах. Всі в сивих баранкових шапках, які буквально рухаються від «насікомців». Одного кутика вже не маю для себе. Бідаки солдати по кількох тижнях нині дістали пошту, кожен нетерпляче розкриває листа. Читають вістки від рідних, пишуть листи додому.

Дітей теж воші обсіли. Навіть Любочку годі встерегти. Солдати хапають дітей на руки, носять, бавлять, а думкою линуть до своїх діточок. Якийсь ратник прямо зі сльозами на очах молить Богдана: «Скажи мені «папаша!»»

Богданко освоївся з цим вічним рухом. Цукру носить повні кишені, а чай п'є мов «настоящий» москаль. Лише час від часу прибігає, рухаючи плеченятками: «Мусю, блошка кусь!» Тоді скидаю з дитини все і роблю ревізію за «блошками» з білими хребтами. От погань!

Кажуть, що бої вже під Вікторовим. В шкільних залах шпиталь.

15.2.1915. Вже не тільки гук гармат, але і крісову пальбу чути. Щораз привозять свіжих ранених до школи.

Любочка сидить і жебонить: «Де тата? Дя-дя. Дя-дя как...» – відай від москалів навчилася. Богдан також вже вміє: «Да, да, харашо, сахар, спасібо, деньги, нет». Москалі передражнюють хлопчика мадяром. «Ні, – кричить Богдан, – я Українець!»

Гарматний гук щораз сильніший. На душу налягла незнана досі тривога перед чимось дуже страшним. Тріскучі морози і битва... Куди я в ту люту студінь подінуся зі своїми хробачками?...

16.2.1915. Запах крові прямо з ніг мене валить. Вийшла я надвір, але і тут він за мною, хоч мороз аж щипає. Знову транспорт ранених привезли. Несуть якогось Татарина і козака. Татарин тяжко в голову ранений. Безсердечні санітари, мимо моїх протестів, понесли його в школу по сходах ногами наперед. Закривавилась наново перев'язка на голові пораненого внаслідок сильнішого допливу крові в стрімголовій позиції, і я цофнула від тих озвірілих людей з опаскою червоного хреста.

Солдат питає за творами Івана Франка

Вертаю в хату. Заступає мені дорогу невисокий кремезний солдат. «Хазяйка! Нет лі у тебе квартири для батюшкі?» «Відчепися, – кажу з роздразненням, – я сама з дітьми не маю вже де дітись». «Чи не дістав би я у вас збірки Франка «З вершин і низин?»» – питає той же солдат. Я так і остовпіла від несподіваного повороту розмови, спершу й не зрозуміла, про що він питає. Здається, що удар гранати був би мене в цю хвилину менше здивував, ніж це точно означене питання простого солдата за творами галицького письменника.

Очунявши, прошу солдата до хаги. Розбалакались. Він забув про свого батюшку, а я про нелюдський поступок санітарів. Довідаюсь, що цей солдат – це вчитель з-під Кам'яця-Подільського. Навіть його українська вимова мало що різниться від галиць-

кої. Він якшвидше гортає книжки, що були в мене під рукою. Без дозволу бере в «сумку» декілька. Аж тут застукав нас батюшка. «Ну, где же моя квартира?» – заgrimів. Та в той же момент, побачивши на креденсі тультський самовар, змінив тон.

– Ах, мати моя родная! Настоящий русский самовар! Понімаєте, місяцев трі при- нуждался п'ять чай с котелка. Это прямо ужас...

Не в силі я зрозуміти того «безмірного нещастя», тобто чаю з казанка, все ж йду назустріч побажанню батюшки, та погоджуюсь поставити самовар. (...)

Пригода з самоваром

От і не мав би батюшка щастя попити нині вечером чайку з самовара. Ненароком глянувши пополудні у вікно, побачила я як козак з моїм самоваром під пахвою уже шезав на скруті вулиці. Зараз же дала я знати лікареві, що йому мій батенько самовар позичили, і тільки завдяки його негайній інтервенції вернувся мій самовар до мене.

Крісова пальба

19.2.1915. Кріси рохкають, точно так, як жаби в теплий червневий вечір. Часом аж у школу бзинькають кульки. На неділю сподіваються приходу австрійців. Москалі дуже спустили з тону. Тим більше, що наслідком недогляду чи перервання телефонічного сполучення їхня артилерія страшно змасакувала Петропавловський полк піхоти.

Спізнена пошта

23.2.1915. Несподівано втихли стріли. Австрійці цофнулися. Лиш ранених возять і возять. Надійшла пошта до полку. Не було кому її роздавати. Лиш десь-котрийсь лист застав адресата в живих. Решту зложили на купку і спалили в саду. Лиш хрестик, що чийсь люб'ячі руки посилали дорогому солдатові на фронт з гарячими побажаннями, щоб він його, немов талісман, хоронив від куль, залишився. Не було кому листів перечитувати. Під Викторовим у збірних могилах об'єднались австрійці з москалями. Помирились ворожі однострої. В класах вже було кілька випадків смерті. В неділю хоронили померших.

Серце не видержує

Лікарі аж пристають з умучення. Один з них нарікає на страхіття війни. Показував мені список солдатів, померших в його полку. Цікава статистика. До часу битви під Галичем більше було занотованих смертних випадків від удару серця, ніж від куль.

Виглядають повернення Австрії

25.2.1915. У всіх, хто жив при державнім жолубці, не завжди виглядання приходу австрійців походить від дійсного австрійського патріотизму. Дуже часто є воно на чистому матеріальному підкладі, бо численні родини урядовців, полишених без життєвих засобів, часто живуть тепер в нужді, з якої їх лише австрійська влада може вирвати. Невихованим до життя міським паням далеко тяжче жити, ніж нашій мужній селянці. Селянка, поплакавши трохи, взялася до роботи, зібрала з поля, обсіяла озими-

ну, придбала опалу, та й за старим звичаєм пряде кужіль, не лякаючись марева голоду для себе і своїх дітей.

Порожнеча в кухні

28.2.1915. Щораз тихіше стає. Вже решту ранених забрали. Опісля і лікарі від'їхали. Скінчилася метушня. Звільна починаю с'як-так впорядковувати хату. Найгірше з кухонним посудом. Кухарі, користаючи з того, що вибирались вночі, забрали всі моїринки і баняки. Я, зачувши рух, зараз же встала, але застала вже голі стіни. Весь посуд вже був забитий в ящики. Моя скарга до артільщика була безуспішна. Кухар поклявся, що ніякого посуду не брав.

– Забрал? – Нет!... – Поклянись! – Клянусь!

– Поклявся, значіт не брал! – категорично заявив артільщик, і я залишилась без жодноїринки і баняка. Нічого не порадиш. Війна. Зрештою, чи ж інакше робили австрійські жовніри, квартируючи у батенька в часі військових вправ?...

3.3.1915. Знову свіжі квартиранти. Знову те і те давай. Команда саперної роти й сибірського батальйону зайняла школу. В одній залі канцелярія, в другій командант і інженер з жінками. Без ліків мусіла я видужати. То стола, то крісел, то мидниці, то самовара. Розуміється, люди в дорозі, не можуть всього зі собою мати. Але ж звідки я маю їм те все давати? «Казначей» Іван Андрійович, старший чоловік, прийшов по-полудні на гутірку. Попросив чаю, приніс зі собою банку «кільок», розбалакались з батеньком, як старі знайомі.

В гостях у гостей

Прислали денщика, опісля інженер сам прийшов просити мене зайти на чайок до його жінки. Збираюся на цю оригінальну гостину до своїх ніби гостей. Ми на загал маємо слабеньке поняття про Росію, і, признаюся, що я сподівалася побачити обидві офіцерші мало що культурнішими від ескімосок.

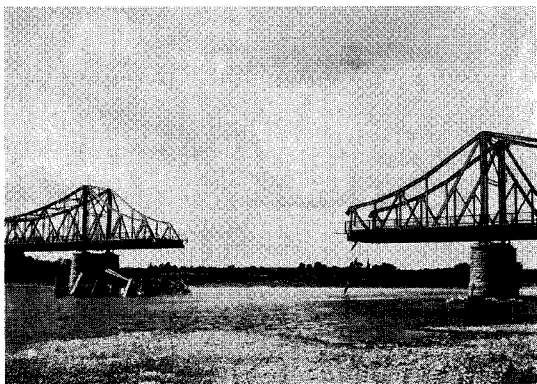
Яке ж було моє здивування, коли відкривши двері класу, узріла дві пані в гафтах і батистах та легеньких виступнях. Їх ніжні дрібонькі лица приязно посміхались до мене, запрошуючи до столу. Нікелевий самовар шипів цілою силою пари, а інженер Єрмодаєв та Іван Андрійович звивались, обслуговуючи Марію Іванівну, що на днях приїхала з-за Байкальського озера. Поставили перед мною чашку чаю та цікаво розпитують про все. Марія Панівна безупинно щебече, та я, на жаль, мало що розумію. Маю вражіння, що вона співає якоюсь мені незнаною мовою. А, прецінь, вже від півроку мимоволі ознайомлююсь з російською мовою і в розмові з солдатами вже якое доходжу до ладу.

Сиджу я перед чаєм. Ні слова принуки від господарів столу. Вже й чай вистиг, а мені навіть цукру не подали. Не знаю, чи така в них поведінка чи такі дуже зацікавлені новинами з рідних місць. Здається одне і друге. Кінець кінцем перший чай з москалями при шип'ячому самоварі пила я зовсім холодним.

Марія Іванівна в дорозі купувала листівки з видами. Їдучи так далеко, думала, що прибуде до теплого краю. Сподівалась погуляти, наче в Рів'єрі, а тимчасом застала прямо сибірську студінь.

Хвиля передишки. Всі переглядають листівки. Черга на мене.

– Бачили Ви, – звертаюся я до Марії Іванівної, – який великий міст на Дністрі розбито?

– Которий мост? Етот невеличкій,
возле котрого ми проєзжали?
Посмотріте какой мост на Волге! – і
показує мені світлину
Александрівського мосту на Волзі.
Переглядаю інші види. Величаві
будівлі, мости. Аж здивувалася я.
Чи то дійсно ця нехтувана нами
Росія?

Довжиться мені час у гостях.
Дуже чужа я між ними. Згадала я
про Любочку та й попрощалась.

Дивне письмо

6.3.1915. Марія Іванівна питала мене вчора, до кого би їй дати білизну попрати. Я радо взяла на себе цю роботу. Бо дійсно не знала б я до кого її скерувати з пранням цих гафтів, мережива й ажурів. І все це з тоненького батисту. Нині денщик, принісши білизну, передав мені в запечатаному конверті 10 рублів.

Вечером питає мене Марія Іванівна: «А письмо получили?» У мене ніколи не було того фальшивого встиду, який не дозволяє людям надати належної плати за свою чесну працю. Але ця несподівана делікатність дуже взяла мене за серце.

Офіцерші

Замовились офіцерші до мене на чайок. Тепер зрозуміла я, що вони не зважають в гостях на принуку та припрошування. І це припало мені до вподоби. Бо ж ясна річ, що їда подана на стіл, призначена для гостей. Мені часто чоловік закидав, що я не вмю гостей припрошувати. А це так тяжко грати комедію, тобто припрошувати до їжі голодних людей. Таке то якесь смішне. «Прошу, беріть!» – а гість відмовляється, а рівночасно слідкує очима за найсмачнішим кусником, певний того, що зараз почує наполягання: «Але ж дуже прошу, беріть ще кусник».

Тому з приємністю дивилась я, як мої гості з чужини смакували варення, запиваючи гарячим чаєм.

Харчівники

Не могла я відмовитись і від завтра переймаю на себе харчування 5 осіб, тобто обох Єрмоласвих, команданта з його «нібижінкою» і Івана Андрейовича. Спонукав мене до цього головню Іван Андрейович, який зобов'язався доставляти віктуали, м'ясо і опал. За труд і городину матиму харч для себе і багенька, та ще якусь доплату. Єрмоласви перепроводились до моєї другої кімнати, що її уладила я для них по змозі вигідно. Марія Іванівна дуже тужить за полишеними двома діточками і не менш, як я, виглядає пошти. Та для неї пошта ласкавіша, ніж для мене.

13.3.1915. Тяжке завдання взяла я на себе. Їстовиті ж мої столівники. Нині при обіді з індика і сліду не лишили. Приучуюся до різних «пірогоф» то з м'ясом, то з горохом, то з рибою. Страшно я зайнята. А при тому Любочка теж свого домагається.

Батенько вдоволені, що в мене кухня поправилася. Вони ж звикли до доброго стола. Богдан заприязнився з «москалевою тетою» (так називає Марію Іванівну). Любочка гріється у волічкових капчиках, що їх для неї зробили офіцерші. Лише Ганька штрайкує. Свій жаль за спалення батьківщини в Денисові і вбиття там же її стрія російськими військами переносить без розбору на всіх солдатів і заодно відказує на мене, що я москалям «вислуговуюся».

15.3.1915. У Муликів всі прибиті вісткою про упадок Перемишля. Спершу не вірили в неї. Але, коли її підтвердили офіційні повідомлення в часописах, пішли різні чутки на цю тему. Мені чомусь байдужий упадок цієї твердині, та все-таки передразнююсь з Іваном Андрейовичем, що москалі не доросли до здобуття Перемишля.

Цілими годинами Марія Іванівна читає «Кобзаря». Любується нашими вишивками, герданами, ось-ось і признається до «хахлів».

23.3.1915. Свіжа морока. Намовляє мене Іван Андрейович взяти на себе спечення 300 пасок для всіх солдатів у роті. Команда справляє солдатам свячене. Іван Андрейович з піднесенням розказує, як Марія Іванівна піддала чудовий проект: завтра каззонні коні йдуть до роботи при окопах, а за гроші, призначені на підводи, справлять цілій роті паску. «Ось що значить жінка, – каже, – мужчина ніколи б до такого не подумався».

24.3.1915. Погодилась я спекти 300 пасок, але під умовою, що найпізніше до п'ятниці дістану муку. Іван Андрейович пообіцяв...

28.3.1915. ...Не знаю, що буде з моїм печивом 300 пасок. Команданта ще досі нема зі Львова з мукою, а я аж боюся цієї роботи, що взяла її на себе, може і як слід не подумавши.

Великоднє печиво

29.3.1915. Вже є мука і дріжджі, цукор і «ізіюм», ще й «ветчини» цілі паки комендант привіз. Боже, коли я ті паски спечу? Командант наглить, щоб до четверга спекти, бо якщо його прохання не візьмуть під увагу, то рота в п'ятницю від'їде до Заліщик. Значить, до четверга вечора мушу спекти.

4.4.1915. І спекла. Денно по 100 штук пасок виходило з моїх рук. Гарні, рум'яні подавались. «Просто прелесть», – любувався комендант. І я сама аж ахнула, зайшовши в четвер вечером до класу та побачивши, як на шкільних лавках замість дитячих голівок розсілися сотки рум'яних пасок.

Відтак ще мусіла зладити 300 проскурок, бо солдати «говіли». А там ще 300 покладків принесли «покрасіть». Не знаю, як я цьому всьому дала раду. Найбільше потерпіло на цьому моє маленьке Люб'ятко, бо Ганька, рішуче відмовившись від усякої допомоги при «московських пасках», лишила мене саму в хаті з всенькою роботою. От і Любочка немало наплакалася, поки я не могла потрібний лад коло неї зробити. Раз то аж Іван Андрейович прибіг з класу, бо Люба, коли я саме почала виробляти паски, цілою силою здорових груденят домагалася порятунку в своїй немочі.

Не знаю прямо, як я попри все це зуміла на час і обід своїм столівникам зладити, і чай подати, і вечерю.

– Ой усталі ви! – жалував мене артільщик, вираховуючи 300 покладків на крашанки.

– Ой усталі! – співчувала Марія Іванівна, просячи ще один торт спекти на свята.

– Ой усталі! – падькав Іван Андрейович, та тут же просив зробити йому на обід салату, бо він три дні гостро постить.

Всі жалували, але домагались свого. Сказано: заплатили.

В п'ятницю повідомив мене Іван Андрейович, що буде нагода передати дещо сестрі до Станіслава.

– А що я їй передам?

– А ось стільки напекли, та й у мішках ще є цукор і ізюм!

– Це ж не моє.

– Ето казённое, – сказав Іван Андрейович, і сам наложив у кіш паску, і бабу, і цукру та ізюму насипав. Та й сам відіслав до Станіслава моєї сестри, а називалося, що від мене їй паска.

А при останньому печенні пасок, то разом з Марією Іванівною щось «ворожили» при одній пасці. Іван Андрейович казав їй назначити і окремо відставити. В суботу доложили до цієї паски крашанок, «ветчини» і денщик Замараєв мав її віднести якійсь жінці, що білизну солдатам пере.

Передавши умовлене число пасок, дістала я від команданта умовлену квоту, тобто по 10 копійок від штуки. Далше Марія Іванівна казала виплатити мені за фікційних 40 літрів молока, що їх мені артільщик мав доставити до пасок, але не доставив. Отже я мусіла розчиняти на воді, а Марія Іванівна перемінила ту воду в молоко і казала виплатити мені по 12 копійок за літру. Накивую Марії Іванівні, що ось до Галича піду з жалобою на неї, бо вона воду замість молока продає, але Марія Іванівна дуже рада, що вдалася їй штука і сміється з того, що я боюся казённі гроші брати. Я не звикла до такого. І зараз же передала цих 5 рублів товарищі С., коло якої дуже круто. Пізно вночі під Великдень розбирала я ще студенець і збиралась хоч трошки перепочити.

Тимчасом столівники якраз повернулися з церкви і «розговорилися». Поки я їх обслужила, розвиднілось, і я теж пішла до церкви.

Тут такий же, а може ще сумніший, як на Різдво, настрій. Здається, що ніхто не чув ще такого сумного «Христос воскрес», як на Великдень 1915 року, і ніколи ще так сумно не гуділи великодні дзвони, нагадуючи своїм звуком пам'ятну серпневу ніч. Мої перемучені нерви не дали мені іеребути до кінця богослуження. Я прямо втекла додому. Іду, а Іван Андрейович стоїть в класі при вікні і плаче, як маленький, заодно повторюючи: «Ах жонка моя, жонка... Как живёш ти сегодня?»

Ця картина ще гірше роздразнила мене. Не могу дивитися, як мужчина плаче.

Трохи згодом зібралися під шкалою всі сапери.

Не похристосувалися

Перед роздачею пасок прийшло між командантом а Іваном Андрейовичем до суперечки з тої причини, що комендант не хотів «христосуватися», тобто цілуватися з усіма солдатами.

– Єслі би харошіе деvушкі, то христосувался би, а с солдатам і как же! – каже на-решті казначей і, тріснувши дверима, пішов в канцелярію, не жаліючи своєрідного словничка назвиськ на адресу коменданта. Опісля Іван Андрейович щез. На обіді не був, ніхто не знає, куди подівся...

«Хахли»

В тиху вечірню годину почали ми гутірку. От і Марія Іванівна виговорилась: «Ми тоже хахли, я с Херсонской губернії – хахлушка. Но ми цівілізіруємся. Так точно, как

і ви цивілізуєтесь – внося в хату венську мебель. Так і ми цивілізуємся, чтобы хахламі не бить».

– По-нашому це не цивілізація. В нас тих, хто цурається рідної мови і рідного народу, називаємо ренегатами, зрадниками, – кажу відверто.

Зачувши ці слова присутній при цьому мій «опікун» Цюцюк негайно викликав мене по «господарському ділі», та як не зачне моралізувати: «Хочете, може, на Сибір? Вважайте, добродійко, а то з дітьми лишуся!»

Я порскнула сміхом на цю турботу про мене і повернулася до хати, не озиваючись більше до Єрмолаєвих. Відкинула мене від них відверта заява відступництва.

Від'їжджають

8.4.1915. Нині остаточні розрахунки. Мої столівники платить мені за городину, бульбу, труд, а я їм за оставші від печива цукор і пуд муки. Після розрахунку віддихнула я свobodно, з почуттям матеріальної незалежності; 60 рублів залишилось мені до розпорядження, а крім того звернула я 30 рублів, позичених за сплату боргів...

Весною

...Та не довго сонце гріло. Занюхали москалики свіжий медочок і знову спокою не дають. Нині якийсь лікар Павло Петрович заїхав, dokonче просить меду. Вкінці міняю на риж. Казав, що привезе. Розбалакались ми. Розмова зійшла на наше народне мистецтво. Показую йому свій народний одяг. Готов купити. Дає 200 рублів, та жаль продати. Відмовила рішуче. Просить, щоб вишити хоч рушник і фартушок для жінки, суконочку для донечки і чоловічу сорочку. Згодилася я.

Заробіток голкою

Вчора пристарала матеріал на фартушок, а нині почала вишивати. Тут приїздить Павло Петрович і просить, щоб бодай фартушок і рушник вишити йому до неділі, бо від'їздить. Тож шию, аж шия пригнулась.

4.5.1915. Знову був Павло Петрович. Попрощався, бо від'їздить завтра. А в четвер пришло денщика по фартушок і рушник. 15 рублів за роботу платить, а инше замовлене просить зладити, коли повернеться через місяць або два. Залишилось два дні. Коли ж я дошию?.. Та добре, що він вже від'їздить, а то знов люди почали зглядатися, що завжди в один і той же нас «російський» кінв ірже при моїм плоті. Ще завтра Любу нащепить проти віспи.

1.5.1915. Совісно відробила я цих 15 рублів. Очі вогнем печуть. Та нічого. Це для коханих діточок гроші. Треба ж користати з нагоди заробітку. Садок розцвів, мов снігом обсіпаний. Бджолята грають. А солдати йдуть та йдуть за медом. Вже боюся, щоб вночі не звідали. Неспокій про пасіку спати не дає.

Свої між чужими

Розболіли мене очі. Від вчора ходжу до лікаря з хлібопекарні Масленка. Корка Я[новичівна] йде зі мною. Познайомилась я з гуртком учителів-українців. Кажуть, що командант хлібопекарні штабс-капітан Сухоруков, сам революціонер, зібрав собі

таку ж канцелярію з революціонерів-малоросів. Усі в канцелярії розмовляють по-українськи. Серце радіє. Забувається, що це російське військо. Вертаючи від лікаря, зустріла я на дністровому мості якогось офіцера, який конче припрошував мене, щоб піти з ним «погулять» на Замкову гору. Дивна нахабність.

Дивна нахабність

10.5.1915. Ніяково мені якось. Як була я нині в лікарні, якраз розподіляли цукор. Тов. Козоріз приніс мені торбу цукру. «Візьміть для дітей». «Скільки належиться?» – питаю. А цей як не розсердиться. Я спаленіла, взяла торбу цукру, та й принесла додому. А все-таки неприємно мені. Товариш товаришем, але як мені було брати від чужої людини цукор, хоч і для дітей. Дуже немиле упокорююче враження.

Порятунок від батенька

12.5.1915. Несподівана радість. Батенько прийшли. Привезли мені два кірці муки і півкірця крупи. Муку дістаю під умовою, що щогинжя маю готовий хліб і булки пересилати також сестрі до Станіслава. Попри спіжарняні запаси, дістала я від батенька ще й карточку від чоловіка з поданою адресою: Серахеч, Закарпатська область. Господи, слава Тобі! Я так і думала, що Івасько до Денисова пише. Туди спрямував він перші дві картки, що їх я в січні дістала, а за ними дальші, бо певний, що я у батенька. Перед Великоднем отримали ми дві писані до мене карточки в Денисів, та, на жаль, ніхто не подумав про те, щоб мені переслати. «Та там нічого такого не було», – виправдовується батенько на моє негодування.

Перший лист у полон

Збираюся писати до чоловіка. Вперше після дев'ятьох місяців. Користаю з того, що тов. Негруль іде у відпустку, отже, кине листа в Києві і гроші подасть на пошті. Бодай 10 рублів. Хочу послати, бо, певно, що гірко йому в неволі без гроша. Довідавшись про мій намір, о. Мулик «зібрав мене згори»¹. «Що ви робите? Так тяжко зароблений гріш дає москалеві в руки. Пиши пропало!»

– Та Негруль не москаль, – боронюся.

– Но, но! Всі вони однакові! – не дався переконати старенький. Але це не відводить мене від заміру.

16.5.1915. Написала я до чоловіка листа і занесла до лікарні. Сподівалася там застати т. Негруля спитати, коли від'їздить. На жаль, кудись вийшов.

Вертаючись додому, я стрінулася з ним у Галичі. Вертав із Залукви, куди ходив, щоб повідомити мене, що сьогодні виїздить. А я при собі не мала грошей. Прошу, щоб повернувся зі мною до Залукви, я передам гроші для чоловіка. Але він поспішає до потяга. Тож каже мені, що тим часом він сам вишле з Києва чоловікові свої гроші.

– Звернете мені, як повернуся з відпустки, а ні, то перешлете колись моїй матері.

Я, очевидно, мусила пристати на таку розв'язку справи. Пополудні поїхала з синком до Суботова, де вчителював мій чоловік. Повернувшись додому, застала я у класах повно солдатів. Заквартировав якийсь відділ льотчиків.

17.5.1915. Закінчила я сьогодні весняні роботи в городі. Нові «гості» щораз нав'язують зі мною розмови на різні теми. Вихваляють перед мною царські порядки

в Росії. Представляють, як гарно під «батюшкою царем» живеться усім народам у Росії. Відповідаю їм словами Шевченка: «... від молдаванина до фінна на всіх язиках все мовчить, бо... благоденствує». Запримічую, що в часі тих усних перепалок між мною і льотчиками, під час яких вони оточують мене тісним колом, один із них, гарно збудований мужчина з виразним «хохлацьким» лицем, ніколи не обзивається, проте не спускає з мене ока і прямо ловить кожне моє слово.

Одного разу забагато мені було перехвалок московських, та й кажу одверто: «Яка ж то ваша «свобода», якщо 30 мільйонів українців не мають ні своєї школи, ні преси?» І, звертаючись до мовчазного солдата, додаю: «А ти, земляче, чому не обізвешся ні словом мені на допомогу?» Почервонів запитаний: «По чом узналі, что я земляк?» – з черги мене питає.

– По тім, – кажу, – що мовчиш завзято. Боїшся висказати свою думку в присутності товаришів, які так славлять свою «свободу».

Виявилось, що мої здогади були слухні. Мовчазний солдат – це дійсно був свідомий українець Тихон Дубинченко, родом з Іванівки Воронежської губернії. Шістнадцятирічним хлопцем попав у Петербург, відтак служив при царській гвардії завдяки сильній будові тіла. Однак не вирікся свого і почувався не малоросом, а українцем.

Опісля заходив до нас часто. Брав від мене українські книжки. Втішився «Кобзарем» видання галицької «Просвіти», бо досі читав Тарасові твори, почеркувані російською цензурою.

Приємно було не раз бачити, як гуртки льотчиків-москалів цілими днями луплять у карти, а землячок, заховавшись у бур'янах, зачитується народним евангелієм Тарасових творів.

Часто заводяться льотчиками різні диспути. Відчувається революційна нотка. Порівнюють відносини, в яких живуть люди в Австрії з російським режимом, що його тепер зовсім інакше освітлюють.

Але як тільки настрої дискутуючих розгорячаться, а рум'янець бунту обіллє їм щоки, тоді завжди один з них виступає з пропозицією хорového співу.

Роздасть голоси, і сильний чоловічий хор співає пісню за піснею, переладовуючи у звуки почуття, що зворушилися у душах під час диспуту. Маю враження, що цей провідник хору свідомо і планово застосовує свою музичну рецепту, як ліки для заспокоєння.

18.5.1915. От і попала я сьогодні. Рано взялися наші льотчики рубати шкільні лавки на чай. Не допомогли мої протести. Запевняють мене, що Росія справить нові модерні «скамейкі». Я, довго не думаючи, пішла з жалобою до коменданта, який мешкав на приходстві.

В полудне заїхав комендант перед школу верхом і здорово «виругал» солдатів за спалення лавок.

Скипіли льотчики і прирекли мені помститись. «С донощиками рассчитаемся», – грозять. На щастя, Дубинченко підстеріг, як я вийшла до криниці по воду, і, користаючи з нагоди, прийшов туди ж зі своїм казанком.

– Вважайте, говорім непомітно, бо за нами слідкують! – каже, запускаючи у криницю жердку з відром. – Льотчики хочуть спровокувати вас на якийсь необачне слово, щоб мати причину вислати вас у Сибір за «неблагонадьожное отношение к солдатам». Стережіться.

Я, свідомо небезпеки, не виходила до вечора на город. Аж ввечері пішли ми з Богданчиком на майове Богослужіння. Вертаючи з церкви, Богдан побіг наперед од мене і за мить опинився між льотчиками.

Вже пора дитину класти спати. Виходжу, кличу синка, але солдати не пускають. Підходжу до їх гурту по свого малого заложника. Вмент замкнулось навкруги мене тісне коло солдатів, а малий кремезний брונет починає ставити мені прямі питання, сподіваючись, відай, з моєї сторони також прямих відповідей, що мали б мене засипати.

– Правда, що ми вже вам надоїли?

– А чому ж? Не були б ви, були б інші, – відповідаю.

– Але ж воліли б австрійців? Ми ж вам вороги, правда...

Може з півгодини довелося мені відповідати на такі питання. Але мої відповіді, сказати б, були наперед обдумані, отже, не задовольняли солдатів. Це їх нерувало. Обступили мене збитим колесом, даремне змагались, щоб видобутись із нього силою.

Прошу їх відпустити нас. Хлопчик уже сонний, очка тре.

Не розступаються. Аж ось між ними самими випала перепалка. На слова броне-та про гарне життя у Росії кинув хтось із солдат остре питання: «А з Шевченком що зробили? За те, що захищав права робочого люду, 10 літ прожив на засланні. Вік свій змарнував!»

Скупчення уваги перенеслось від мене вбік, звідки понеслися ці слова. За хвилюк вже льотчики сперечались між собою, а я, скориставши з замішання, узяла на руки дитину й пішла до хаги.

За якихось десять хвилин почулося, як провідник хору вже роздає голоси. Видно, дискусія дійшла була до кульмінаційної точки.

Зелені свята

23.5.1915. Завтра вибираються солдати з класів. Вечером зайшов Дубниченко по-прощатись. Я якраз клала Богдана спати. Клякнула дитина до вечірньої молитви:

– Матінко Божа, я Тебе молю, дай Україні добрую долю!

Аж просльозився Дубниченко, почувши таку молитву. Вхопив Богданка на руки, просить: «Поцілуй мене!» А дитина впевняється: «Ти не москаль? – Ні, я Українець!» – запевняє Дубниченко. І простягає дитина рученята до солдата.

Нові «гості»

9.6.1915. Зароїлось у школі від солдатів. Одну з моїх кімнат зайняв якийсь лікар Белявін. Він та його джура Алексій Алексійович люди старшого віку, симпатичні і добродушні. Добродій Белявін час від часу їздить на позицію. Вертається змучений, зденерований, проте балакучий.

– Пані Іванна, – просить, – пойдьомте, паспорім про незавісімую Україну. Симпатизує визвольним змаганням народів. Часом товаришує йому поручник Александр Александрович Семенов. Забуваючи про военний час і їх російські однострой, говорю з ними щиро, як думаю. Семенов на прощання перестерігає мене: Не болтайте, пані Іванна! А то ви не знаєте, хто я – может шпiон ілі провокатор. А за то, что я не раз слишал, надо вас в Сибiрь!

Добродієві Белявіну дуже припали до душі наші акафісти. Щовечора читає їх, цитуючи мені цілі звороти...

11.6.1915. Пополудні зайшов до нього (Белявіна) якийсь молоденький поручник, начальник «отряда разведчиков», відзначений георгієвським хрестом. Стрінулась я з ним при вході.

– Кто здесь живёт? Поляки? – питає.

– Ні! – відповідаю, – українці!

– Ага, мазепінци-ізмєннікі, – каже на це до мене, вимахуючи нагайкою.

– Не знаю такої нації.

– А хотіте, чтобы Україна была под Росіей?

– Ні, не хочю! – відповідаю одверто.

– Вот, смотри на них – мазепінцев!

Моя собачка завзятим гавканіям привітала чужого. Несподівано впала на неї зі всією силою нагайка поручника. Малий Богдан виступає в обороні улюбленого песика і примушує хороброго старшину залишити місце бою. З розгону зайшов він у мою кімнату і за хвилину вже розвернувся на моїй постелі, задер от ноги вгору. Я, побачивши таке, лиш раменами здвинула.

– Нельзя, что лі? – питає поручник.

– В нас спочатку спитали б, чи «льзя», – повчаю неотесу, до якого, властиво, шкода доброго слова. На прощання пригрозив мені нагайкою, обіцяючи «рассчитаться с мазепінцями».

Коло 10 год. вночі задудніла земля. Виходжу в сад: кінь біля коня, і шпильки ніде кинути. Вертаюся до хати, а вслід за мною «начальник разведчиков» – той самий, що вдень був у добр. Белявіна.

– Вот і пришол рассчитаться с вами – мазепінцями. Нікітка, ужин! – крикнув у бік своїх кухарів, що вже не досмажували, а ледь не допалували «куріцу».

Моментально «ужин» на столі. Заїдає поручник, аж за вухами тріщить. Подивляю силу його зубів, бо «куріца», певно, уже бодай до школи мала піти, тобто скінчила 6 літ. Заспокоївши перший голод, пояснює мені, що він зумисне приїхав сюди, щоб розраховатися з мазепінцями, які всі зрадники і шпигуни.

– І рассчитаюсь, – закінчив і кликнув одного із своїх людей, та й приказує йому, що протягом цілої ночі довкола школи має бути такий гамір, щоб «хазяйка», тобто я, ані ока не зажмурила.

Здивувало мене таке дитинство. Тож питаю поручника, в якій він ролі попав до моєї хати.

– Хотите бути гостем – будьте гостем, а хотите бути в ролі завойовника, то чей же можете поводитись хоч трохи культурно. А то видумаете щось таке, щоб ваши люди спати мені не давали. Я ж супроти вас нічим не завинила. А якщо я по-вашому «шпiон і ізмєннік», то на шпiонів є инші міра покарання, ніж кара безсоння.

Мої спокійні слова врозумили розгуканого лицаря. Подумав хвилику і каже: – Вот і харашо! Вас надо вешать! Нікітка, подай-ка мадыарскую пльотку!

Розказували москалі, що в кожного мадыара в наплечнику є пльотка. В цей момент і Микитка, один з тих, що «ужин» лагодили, входить в кімнату з шнурами.

– А де нас будете вішати? – питаю.
– Поїщем где!
– Нащо вам стільки клопоту? – говорю далі. – Та ж ви офіцер, маєте револьвер, який вам скорше зробить службу.

– Вот і харашо! – врадувався поручник і кличе: – Замараєв!

Входить солдат з монгольськими рисами.

Витягає поручник револьвер, подає Монголові і показує на мене і Ганю, що ні жива ні мертва прислухається всьому:

– Расстрелять!

– Которую первой? – питає Замараєв.

Я здержала його руку з револьвером.

– Зажди, – кажу, – голубчику. У мене є ще двоє діток. Принесу їх, та й всіх нас постріляете. А то, знаєте, клопіт вам буде з дітьми, як уб'єте тільки маму!

Почувши про дітей, поручник покинув доїдати «куріцу», вихопив від солдата револьвер і заховав у футляр.

– Ізвініте – шутілі! – справдовується, як школяр.

Побачивши перемогу за собою, визбирала я штубака як належало, а він слухас, мов труся. Здається, що дав би собі навіть вуха нам'яти.

Запіяли кури опівночі.

– Ану спати лягайте! – наказую тепер я з черги. – Я змучена, цілий день дітей доглядаю, і вночі ваша некультурність не дає нам спати.

– А где я буду спать? – питає поручник смирно, як покарана дитина.

– Ось вам постіль добродія Белявіна!

– Мать моя родная! Какая белая постель! – тішився по-хлоп'ячому, оглядаючи чисто застелену лежанку.

Почав розказувати мені про свою маму і сестру, яких він любимцем був. Але покинув родину, пішов добровольцем ще в болгарські бої, а тепер провадить відділ розвідників, які за ним і у вогонь підуть. Він найбільше любить свою нагаечку і спить, завжди маючи її під головою. Та сьогодні повісить її у моїй хаті на почесному місці – на портреті Шевченка.

Взяла мене злість на таку профанацію портрету Тараса.

– Проч, – кажу, – з нагайкою від портрета того, хто цілий свій вік боровся проти кнута! – і, вхопивши нагайку, кинула її в кут.

Покірненько підніс поручник свою «приятельку» і сховав під подушку, а я пішла до своїх дітей, що, мов двоє голуб'ят, притулилися білявими голівоньками...

27.6.1915. Рано сильний гук звістив, що міст на Дністрі знову висадили. Гостинцем до Галича марширує австрійський патруль. Галицький жидок держить повітальну мову. «Гох Остеррайх!»⁵⁸ – закінчує, розмахуючи радісно кашкетом, на прихід австрійським жовнірам.

А мені анітрохи нерадісно. Чим ті мадяри і німці ближчі нам від Негрулів, Масленків, Дубченків, що по тамтім боці?

Змучена безсонними ночами і напруженням останніх днів, пішла я відпочити...

* * *

---

⁵⁸ Хай живе Австрія! (Нім.).

ПІСЛЯ ВЕЛИКИХ ЖЕРТВ – НЕСПОВНЕНІ НАДІЇ⁶⁰

1. ВТЕЧА І ПОВОРОТ ДО ДОМУ

Страх має великі очі, а самозбережний інстинкт найсильніший з усіх; тому не дивниця, що коли в серпні 1914 р. загуділи від сходу гармати, надлетіли ворожі літаки, то мадярські гузари, наші «оборонці», без шапок на спіненних конях, навскоки відступали на «раніше приготовані позиції». Навіть ті, що твердо собі постановили не рушатися з місця, на вид паніки, яка всіх охопила, з малими клунками на плечах, чи на возах – покидали і собі домові огнища. Але вони скоро жалували цього, коли дісталися в ляву людей, возів, худоби, що збитою масою плила дорогами, при реві гармат і відступі австрійського війська зрозуміли, що коли загигати треба, то вже ліпше на своїм власнім сміттю.

Щасливі ті, яким вдалося з того рвучкого руслу видобутись, відітхнути свіжішим повітрям і стріпати дорожній пил, назад вертатися додому. Але знов огортав нас новий страх, яка то буде перша стріча з москалями, бо власна фантазія, і людські язика змальовували їх нам у найгіршому світлі. Так зле не було. Вони питалися звідки ми і що за одні, де і чого втікали, сміялися з нашої дурноти, що в лісі ночували, бо там могли нас, як ворогів, шрапнелями до ноги вибити, дали нам перепустки, і ми вернулися до дому на приходство в Новосілці Ленч. (пов. Підгайці).

Вистарчило двох діб, щоб застати дім і господарство у повній руїні. Зараз за селом величезна маса війська розбила собі табор. Варта було видіти тих перших «штангових» російських жовнірів, правдивих Голіятів у порівнанні з нашими. Але свого азійського духа руйницького, що має вдоволення в самому нищенні без жадної розумної цілі, відразу показали. Йшли наперед, а палили фільварки і стирти по полях, хоч це все самі могли зужиткувати; в домах, де нікого не застали, били шиби, образи, дзеркала, перевертали печі, «верки» зі стінних годинників виломлювали, кожну пляшку випорожнили, все, що їм могло придатися забирали, а решту дерли. Головно напосілися на книжки, жадної цілої не лишили – може шукали там за грішми; картки по хаті і по подвір'ю порозкидані; конфітури їли, кілька могли, а решту щоб нікому не лишити, викидали, розбиваючи слоїки на подерте білля і книжки.

А якого страху нагнали при тім нищенню навіть німій тварині, свідчить таке, що коли ми вийшли на подвір'я і заглянули до отвертого хліву, то не побачили ні одної безроги. Аж тут нараз, на звук нашого знайомого голосу, дві штуки – одна шаблею наздовж глибоко назначена – що зі страху зарилася в солому, з веселим хруньканням вискочили і якби поскаржитися хотіли, що дві доби нічого не їли. Кітка, що сховалася

⁵⁹ СКАСКІВ Григорій (1883-1957) – греко-католицький священник, навчався в Бережанській гімназії та Львівській духовній семінарії. Висвячений у 1907 р., працював у Божикові на Підгаєччині, з 1912 – у с. Кутківцях під Тернополем. Під час російської окупації був заарештований, перебував під наглядом поліції. В листопаді 1918 року проголосив під час народної маніфестації Західно-Українську Народну Республіку в Тернополі. Нагороджений відзнакою уряду ЗУНР. А. Шептицький надав крилошанські відзнаки, призначив титулованим советником Митрополічой Консисторії. У 1921-23 рр. працював у Княжолуці Долинського повіту, потім до 1944 р. у Добриніві на Рогатинщині, на еміграції був парохом в таборах ДП у Австрії, з 1948 р. – в Аргентині, з 1951 р. – у США (Гемтремк біля Детройту).

⁶⁰ «Діло». – 26 вересня 1937 р.

в кутку за бовдуром в кухні, почувши наш голос, одним скоком опинилася на грудях теці, вп'ялила пазурі в тіло і вже не можна її було відірвати.

Коли так стоїмо і думаємо, що тут робити, надходить кількох офіцерів і як побачили цю руїну і наші зажурені яйця, навіть не бралися нас потішати, а тільки один з них сів до фортеп'яну і вдарив «Ще не вмерла Україна», ще й заспівав. Зразу своїм вухам не вірили

ми, а потім якийсь цілющий бальзам сплив на наші душі, бо зрозуміли, що ми є свідками великих подій, які відкривають несподівані перспективи, супроти яких страчений маєток – дрібниця.

2. ДУШПАСТИРСЬКА ПРАЦЯ

Такий був початок війни, що нагнав нам страху, нас матеріально зруйнував, але зродив надію, що це не надурно. Страх не покидав нас увесь час війни і ми майже з ним зжилися та надія росла. Вал, що через нас перейшов, затримався трохи під Перемишлем і докотився до Карпат. Ми мали розмірно спокій, бо повного спокою ніколи не було. В місяці березні 1915 р. я перебрав парохію Налуже (пов. Тереховля). Парох (бл. п. о. Мандичевський) перед інвазією виїхав, а уряд опечатав церкву і хотів спровадити православного батюшку. По двотижневих пертрактаціях з начальником тереховельського повіту я дістав згоду.

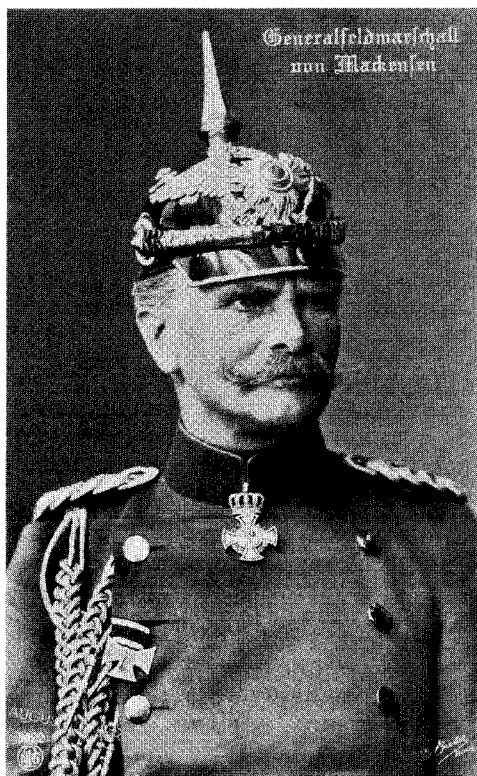
У товаристві пристава жандармерії зі Струсова заїхав я до Налужа, пристав відпечатав церкву, дав мені ключі, і я став «настоятелем прихода» в Налужу. Тоді, як москалі загналися аж під Краків, ніхто над Серетом ані не припускав, щоб якась зміна могла прийти. Ми господарили, робили жнива, купували від солдатів чай, цукор, тютюн, англійські черевики, можна було від них купити навіть гармату. Одного разу запропонував мені солдат цілий вагон.

Аж тут нараз офензива ген. Макензена, і в другій половині серпня 1915 р. москалі опинилися над Серетом. Спалили ціле Налуже – лишилася тільки церква і ушкоджений парохіяльний дім. Недурно заповідали, що виступаючи не лишать каменя на камені. Два тижні ми жили в льохах, пивницях, і кулі з одної та другої сторони перелітали нам понад голови.

Вкінці боєва лінія зарисувалася над Стрипою, а рік пізніше, по офензиві ген. Брусилова, відсунулася над Золоту Липу. Настало тяжке життя. До вислуги літ ті два роки повинні зараховувати за десять. Без упину квартирувало військо; що одні відійшли, на їх місце приходили другі, а ці зміни були найгірші, бо діялися найчастіше вночі серед криків, проклонів, грабіжі. Заповідають «квартирмахери», що приходять «дика», то знову татарська дивізія; не були вони в дійсности такі страшні, як називалися. «Дика» дивізія мала офіцерів з-поміж аристократії, а Татари були більш людяні, як наші брати-слов'яни, все-ж нам шкіра терпла.

Дальшою пошестю були підводи. До того дійшло, що люди відрікалися коней, возів і приходили домів пішки, бо гнали їх углиб Росії за харчами, амуніцією або висилали під сам фронт без віддиху. До направи доріг, відгортання снігу, копання око-

пів виганяли зі села всіх здатних до праці, причім славна нагайка йшла в рух. Великий лемент счинився, як забирали дзвони; хоч били людей, щоб помагали їм скидати дзвони із дзвіниць, вони мушили це робити самі. Видавали всілякі «мудрі» розпорядки, між іншими такий, щоб до 24 годин під карою смерті видушити всі голуби, а за дві доби, як невинні голуби вже не жили, цей розпорядок відкликали.

Час до часу вели полонених; тоді ми бігли шукати знайомих між ними і питалися, що з «того боку» чувати. А над ними всіми «присмостями», якби завершення всього – безперестанний майже грукіт гармат, що доходив із близького фронту, – і так повних два роки.

В Налужі, де згоріло також усе збіжжя на пні, працювали дві поліві кухні Червоного Хреста; я побирав свою пайку в натурі (чай, цукор, крупи, мука і сало). Крім двох церков налуської парохії, прибуло мені до обслуги ще 4 церкви струсівської парохії, бо струсівський сотрудинок що з початком війни був залишився, коли в 1915 р. австрійські стежі дійшли були до

Струсова, щасливо відступив з ними на австрійський бік. Зі старим Гірняком, дяком зі Струсова (вже небіжчиком), ходили ми до тих церков пішки; про підводи ані думати не можна було, бо москалі зараз їх забрали б.

Як прийшли Великодні Свята, від досвіта до пізньої ночі ми закладали плащаниці, а потім так само святили паску. А старий Гірняк, хоч не мав з того жадної користі, хоч не ставало йому духу, не тільки не нарікав, але тішився, як мала дитина, коли вдавалася нам штука, по дорозі жартував, ще й мене підганяв. На тім світі нема для цього ордеру.

3. ДОБРІ ЛЮДИ І СТРАХІТТЯ

Війна з одної сторони показала нам людську бестію у своїй наготі, а з другої сторони видобула наверх брильянти. При тій нагоді не можу не згадати директорів школи у Варваринцях, панства Пелліхів. В їх надзвичайно гостиннім, якби у власнім родиннім домі, вся інтелігенція, наша і польська, мала збірний пункт. Ми там зносили всілякі відомости, політикувалн, запомагалися і потішалися. А добра, як рідна мама і працювита, як бджола маленька, «бабця», як ми п. Пелліхову називали, тільки над тим промишляла, якби нас угостити, і якимсь чудом завсіди якнайкраще це їй вдавалося. Чи живете Ви там ще обое? Чи знаєте, що згадуємо Вас як найбільших наших добродіїв, бо випробуваних у тяжкій біді? Між москалями також находилися небуденні люди; між офіцерами, духовниками, простими солдатами і навіть в адміністрації був не один, але правдивих патріотів було між ними мало. Для них Росія була така велика,

багата й неперебрана, що «хватить» (вистане) її для всіх. З поляками ми жили в найліпшій згоді, спільний обух нас поєднав. Це були тільки ясні проблески на темному тлі війни. Зрештою все так нам нераз докучило, що ми щиро заздрили тим, які завчасу вивтікали і не переживали тих страхіть. Але тепер, коли ми з тої халепи вийшли живі і цілі, дякуємо Провидінню, що ми лишилися на місці, бо Відень ще нині і завтра оглянути можна, а такі вражіння і пригоди, які ми переживали, трапляються раз на сто літ. Зрештою ми мали винагороду, революцію в першій її фазі.

4. МЕДОВІ МІСЯЦІ РЕВОЛЮЦІЇ

Нараз – гармати перестали гудіти. Зачали, доходити до нас чутки, що сталося щось великого, але що таке – ніхто нічо певного не міг довідатися. Ми цілим своїм еством бажали собі кінця війни і позатим нічого більше не сподівалися. Вкінці довідалися: революція, абдикація царя, Тимчасовий Уряд, близький кінець війни.

Це так на нас вплинуло, що ми відрізу стали інакшими людьми. Як довго болить зуб, і раптом перестає боліти, то хоч ви розбиті, відразу стаєте здорові. Нам життя обридло, безнадійність налягла на нас, нерви ступіли, а проте в одній хвилині віджили, приплила нам енергія та охота до життя. Те само діялося із вояками; скакали, співали, цілувалися, тіпилися не так з революції, як з кінця війни. І якби Тимчасовий Уряд зараз був заключив мир і пустив їх додому, революція напевно на саме дно була би не скотилася. А так революція їх розчарувала – не дала того, чого найбільше хотіли і сподівалися: закінчити щасливо війну і вернутися домів. Не відчув того Керенський, хоч об'їздив фронт з промовами за войною, був у Тернополі, у Микулинцях і міг переконатися про настрої війська. І війни до «победоносного конца» не виборів і облекшив працю большевицьким агітаторам, що за гасло взяли тоді: «Далой войну!»

Фатальні наслідки показалися шойно пізніше, але яких два-три місяці ми святкували медові місяці революції. Люди стали якісь ліпші і приязні, веселі, повні надії, почувалися свободні. Жадних перепусток не треба було, жандармерії, доносів і Сибіру не боялися; отверто говорили, що думали і чого хотіли. Ціла природа виглядала краща, як у закоханих.

У тому часі я пережив прекрасний момент у своєму житті, що своєю нежданністю заскочив, а своєю виразистою мовою моє патріотичне почування розігрів на білий вогонь. Прекрасний травневий ранок, що сам собою настроював поетично. А тут – серед найбільшої тиші – здалека долітає пречудний спів, який стає щораз то голосніший. Вибігаю на дорогу і бачу і не розумію: сон, казка чи чудо яке? Цілий полк солдатів у російських шинелях, з жовто-блакитним прапором на переді і з такими самими кокардами на грудях, і з українською піснею на устах! Шкода марнувати слів, щоб описати враження; досить сказати, що сльози мимоволі текли з очей, якісь слова стихійно з горла добувалися і падали під ноги солдатам. Хотілося за ними бігти, та ноги відмовляли послуху.

Щось подібного переживати ми в Тернополі під час перших роковин смерті Івана Франка і трохи пізніше в Микулинцях і Теревовлі. Не те важне, з якого приводу ці свята відбувалися, ані не те, хто і що говорив, але цей ентузіастичний підйом духа, який огорнув всіх, що виділи в масовім поході збратах придніпрянців і придністрянців, військових і цивільних, інтелігенцію і селян. Варта було три роки всі военні страхіття перебути, щоби бути свідком незабутньої картини, як на переді походу – на правдивих козацьких конях і в козацьких одягах, їхали члени театральної трупи, а за ними вій-

ськові частини, що чергувалися з групами наших дівчат і хлопців у народніх одягах і з групами старших громадян, зложеними з інтелігенції, міщан і селян.

5. ВІДВОРОТНА СТОРОНА МЕДАЛІ

Але прийшла друга фаза революції – відворотна сторона медалі, як це звичайно діється в кожній революції. Доки керму у своїх руках тримають ідеалісти, що хочуть добра для всіх, поправи відносин, двигнення ширших шарів на вищій ступінь культури і добробуту, можна з їх тактикою і способами не погоджуватися, але зі самим рухом мусимо симпатизувати. Коли ж приходять до голосу щораз то радикальніші елементи, «санкюлоги», що суспільну драбину тільки догори ногами перевернути хочуть, щоб при цій нагоді самим наверх дістатися, а других гнобити, що метатися хочуть на своїх дійсних чи уявних гнобителях, тоді революція стає страшна. Большевики використали фатальну помилку Керенського, що не заперестав війни і не заключив миру і на тім конику опанували маси. Я був на двох таких «мітингах», які тоді дуже були в моді. Большевицький агітатор з фуражкою на бакир, з червоною кокардою на грудях, заповідав «войну войне». «Ми, – каже, – скинули царя, але лишилася буржуазія, що в інтересі капіталістів пре до дальшої війни; тої буржуазії представниками і речниками у війську є офіцири, тому спершу з офіцерами треба порядок зробити...»

І взялися до офіцерів. Жадної чести їм не віддавали, на мітингах до голосу не допускали, еполети публічно з них здирали, у правах нижче від себе поставили, нелюблених виганяли або деградували.

Раз їду залізницею до Тернополя. У переділі другої кляси сидить генерал; приходить простий солдат, чести не віддав, сів собі близько. Генерал махорку йому під ніс навмисне пускає, слину через зуби «цикає». Один раз я глипнув на генерала і більше не міг, такий біль і сором малювався на його лиці.

Це вже не було військо, але банда і ми були щасливі, коли німці в місяці серпні 1917 р. по дводеннім бою над Серетом вигнали їх у «Суздаль». Німець по скінченім бою попросив води до миття, витягнув з наплечника свій ручник і мило, перебрав білизну, витріпав з пороху убрання, вичистив черевики і не тільки, що не попросив їсти, але чемо відмовив, бо, – каже, – я зараз свою порцію з менажі дістану, витягнув свіжу газету і сів у холоді читати. Де з таким німецьким жовніром міг виграти російський солдат!

Я не люблю згадувати, ані говорити, ані писати про свої воєнні переживання, навіть не люблю читати чужих споминів, бо вислід випав для нас сумний. Але пожиточна, потрібна і конечна річ пригадувати нинішньому і майбутнім поколінням, щоб знали і пам'ятали, що сучасне воєне покоління зі своїх жертв, з витрачених сил, з пролітої крові, лишило для них капітал. Ніщо на світі дурно не приходить, але також ніщо дурно не пропадає. Наше гаряче побажання і молитва, щоби цей капітал не змарнувався і щоб найближчі покоління цей капітал відібрали і використали разом з процентами.

* * *

1917 РІК В ГАЛИЧИНІ, ОКУПОВАНІЙ РОСІЙСЬКИМИ ВІЙСЬКАМИ⁶¹

Світова війна заскочила мене в Кутківцях біля Тернополя і там пережив я всі її перипетії аж до большевицького наїзду включно. Я рад би списати з того часу свої спомини, на жаль, усі мої записки знищили большевики, коли арештували мене в 1920 році як «контрреволюціонера» і треба виключно послугуватись пам'яттю. Тому й тепер, у цих моїх споминах з 1917 р., який я пережив в Тернополі, можуть трапитись неточности в означенні часу або назвиськ осіб.

ТРИ ЕТАПИ ПІД РОСІЙСЬКОЮ ЗАЙМАНЩИНОЮ

Східна Галичина від Стрипи по Збруч була під російською окупацією повні три літа. За цей час пережили ми три етапи нашої історії в російській займанщині. Перший, це час від серпня 1914 р. до осені 1915 р., коли то слідком за «визвольними» російськими військами посувалася цивільна політична адміністрація. Вона не признавала самого існування українців, а все українське переслідувала й нищила. Другий етап, то час від прориву під Горлицями в 1915 р. і від устійнення фронту над Стрипою до вибуху революції в березні 1917 р. В тім часі політичну владу в окупованій частині Галичини виконували військові чинники, які українців трактували дещо інакше. Дозволили, нпр., отворити українську гімназію в Тернополі та школи по селах, де були вчителі. В Тернополі почав граи український театр і був постійно переповнений військовими, тоді, як російський театр світив пустою. Старий артист Рубчак говорив мені, що ніколи за його пам'яти галицький театр не мав таких гарних часів, як тоді! Ставало дещо легше жити.

Але те, що дав нам березень 1917 р., перейшло всякі сподівання і мрії. День за днем пересувалися перед очима такі події, що враження від них годі передати словами. Нераз чоловік сам себе питав: а може це лиш сон або привид?

ПЕРШІ ПОДИХИ РЕВОЛЮЦІЇ

Перші подихи революції, які нахлинули з Росії до Галичини вже після доконаного перевороту, стрінули мене в Тернополі. Мое село Кутківці було евакуоване за ріку Серет осінню 1915 р. коли під Тернопіль підходив австро-німецький фронт, і відтоді я жив у Тернополі аж до приходу німців. За тиждень селяни вернулись, але приходство було зайняте під польовий шпиталь, і я мусів парохію обслуговувати з Тернополя.

Почалося так. Одного дня не прийшли часописи. Я читав постійно вже третій рік «Киевскую Мысль», яку приносив мені щодня хлопець з кіоску, як постійному передплатникові, і коли одного дня не приніс, я пішов спитати, що сталося? Сказали мені, що «сьогодні не прийшов з Києва ні один потяг». Другого і третього дня те саме. Всяка комунікація була перервана. В місті настала якась дивна зловіща тиша. На вулицях припинився рух. Резерви стягнули під фронт. Поліція поводитася якось дивно, крилася. Відчувалося, що діється щось незвичайне.

⁶¹ «Діло». – 26 вересня 1937 р. – С. 2-4.

Аж четвертого дня прибіг до нашої хати д-р Якимчук, тепер адвокат в Тернополі, з надзвичайним виданням якоїсь газетки в руці і, скачучи по кімнаті так, що мало не пробив головою стелі (він був дуже високий ростом), викрикував: «Далой царат! В Росії революція! Немає же царя! Хай живе вільна Україна!» Я поважно злякався, чи той добряга не збився з глузду. Аж газетка, яку поставив перед мене, переконала мене, що це лише об'яв правдивої радості. Дійсно стояло чорним побілому, що переворот завершений, є вже революційне «Тимчасове Правительство», цар абдикував та інтернований в Царськiм Селі.

Збираємось чим скорше і виходимо на вулицю. Саме в тій хвилині над'їжджає з Проскурова 5–6 тягарових авт, виповнених по береги солдатами з червоними кокардами на шапках і грудях. На переді кожного авта червоний прапор. Співають революційні пісні. Ніхто їх не задержував, хоч у Тернополі стояла тоді команда X-ої і XI-ої армії і було чимало війська. Аж самі зупинилися біля дому «Кулка Рольнічого» на розі вулиці Тарнавського і Міцкевича, де містився комісаріят поліції, і почали перебирати адміністраційну владу «революційним порядком».

Всіх урядовців поліції, які не встигли втекти або переодягнутись, а також «городових» розброювали, здирали з них «пагони», всаджували до грузовиків і під ескортою — на фронт. Деяких старшин і поліціантів просто ловили на вулицях і змістя деградували, зривали «пагони» і кидали об землю. Інші знову ставали на лавки в городі перед костелом і виголошували промови про переворот у Росії. Коло них збиралися юрби солдатів і прохожих. На вулицях замість поліцаїв появилися солдати з червоними кокардками, на мурах розліплювали революційні маніфести, які касували всякі політичні обмеження та проголошували для всіх повну свободу живого і друкованого слова, зборів і т. д. На вулицях вже того дня продавали відзнаки з написами: «Да здравствует революция!» і «Да здравствует свобода!», і інші подібні. Продавали їх солдати і жиди в брамах майже кожного дому. Наші люди поводитися пасивно, бо, тероризовані третій рік ворожою військовою владою, не мали відваги виступати активно, ані не бачили в цьому й потреби, бо в початках нам вдалася революція домашньою російською справою. Кілька днів пізніше відбулося велике військове віче на майдані перед домініканським костелом. Приїхали на нього представники всіх частин із фронту. Їм представлювали хід революції в Росії, оплюгавлювали царську родину і проголошували новий уряд з кн. Львовим на чолі.

ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСТВА У ВІЙСЬКУ

Зраз у перших днях революції почало проявлятися у Тернополі у військових частинах українське життя. Так як за царського режиму трудно було почути, щоби хто у військовому плащі говорив голосно по-українськи, або голосно признавався, що він українець, так тепер маніфестували себе, як українці, старшини і солдати. Ось така подія.

В кілька днів по безкровній революції, переведеній в Тернополі приїхали до Тернополя з Підгаєччини гості, з якими ми вечором пішли до театру. Йшла, здається «Суєта». По скінченій виставі несподівано музика вдаряє тріумфальним тоном «Ще не вмерла». Слухаємо і вухам не віримо. Сяля була виповнена вщерть, як звичайно, майже самими військовими, яких ми вважали москалями, бо ніколи не можна було від них почути слова українського. Аж тут всі, як на команду, підносяться з місць, все стає на «струнко» і так стоять аж до кінця гимну. А коли музика скінчила, сильні оклики: «Ще раз!» змусили її гимн повторити. Ціла сяля старшин і солдатів далі стояла на

«позір». Ми не могли з нашими гістьми з дива вийти і питалися: «Чи це дійсність, чи привид?» Тяжко було зрозуміти, як за два дні така маса «москалів» перемінилась в українських патріотів! Ніколи в житті перед тим ні потім не видався мені наш гимн такий могутній і незробив на мене такого сильного вражіння, як тоді.

На другий день іду рано до церкви і бачу, що з поверха одної каменниці звисає великий жовто-блакитний прапор, з великим написом: «Хай живе вільна Україна!» Підходжу до вояка, що стоїть при входових дверях, і питаю, хто вивісив цей прапор? Пояснює мені, що тут міститься «Клюб українських старшин».

Або пригадую собі такий інцидент. На приходстві в Кутківцях заквартирувалася обслуга протилетунської батареї, що стояла в ліску за селом, для оборони Тернополя від ворожих літаків. Стояла там цілий рік. А я майже щодня приходив до села і був на приходстві, тож був уже зі всіма добре знайомий. Звичайно я приходив під піддашся, де була приміщена «майстерня», та приглядався, як майстер з Царицина, солдат, направляв або робив нові колеса до батарейного табору. Зараз сходилися всі вояки і просили оповісти, що в «городі новенького» або «батьюшка, прочитайте газетку, що там на фронтах слишно». Я витягав «Киевскую Мысль» і читав всі воєнні бюлетени з фронту та цікавіші річі з запілля. Всі слухали дуже радо, навіть телефоніст, що чванився походженням «з Петербурга» і грав панича. Лиш фельдфебель, що був тут комендантом та мешкав на краю села близько батареї держався здалека. Вояки, що походили здебільша з Київщини і Полтавщини, казали мені, що він також походить з України, але служив при жандармерії, говорить лиш по-російськи і є дуже «серйозний і строгий». Він, бувало, також знаходив собі якусь роботу ближче нас і так видно було, що слухає, але сам не відзивався. Вдавав, що його ніщо не цікавить. Аж раз, уже по революції, я читав воякам газету, після чого зійшла якась мова на те, як то нам, українцям, жилося під Австрією: що ми мали свої ріжні освітні й економічні установи, народні і середні школи та були б мали й університет, тільки війна перешкодила. Те все мусіли наші батьки (*я був ще замолодий, щоб казати «ми»*) з трудом добувати, бо в автономній Галичині мали поляки адміністрацію у своїх руках та робили нам постійно опозицію. А тепер, кажу, як у Росії свобода (*про Україну ще годі було казати*), то у вас також будуть свої українські установи, народні школи і гімназії скрізь по цій Україні, а в Києві певне буде український університет.

На це кинувся телефоніст з Петербурга, як опарений: «Ето не возможно, чтобы в Рассеі учілі в гімназії і на університеті на хахлацком наречії». «Ш, какой ти неверной кацап, – вибухнув фельдфебель. – І відіт батьюшку, что кончил украинскую гімназію і універзітет, і гаваріт тебе: «Не возможно!» Та і не у тебя в Маскве, а на Україне, гаваріт батьюшка, будут українскія гімназія і універзітет. Так правильно і должно бить!» – вирішив фельдфебель, і телефоніст, як напишний, чим скорше вийшов до своєї кімнати з телефоном. Для нього видно виступ фельдфебля був такою несподіванкою, як для нас усіх. Відтоді він уже часто говорив з нами і слухав по-людськи «газетки». Воно характеристичне, як навіть у «малоросів» прокидався, ще підсвідомо, український патріотизм.

«А ви що за таке евангеліє маєте під пахою?» – питаю солдата, який жене коні на пашу до ліса і держить під пахою велику книжку в синій оправі з золотими витисками. «То «Кобзар», батьюшка! Я був вчора в українськім клубі в Тернополі та визичив читати». І так скрізь бачилося, як будиться зі сну в довгій неволі українська стихія...

А тимчасом приносили часописи щодня свіжі вісти з Києва, про творення української державности, про Український Національний Конгрес і Центральну Раду, військовий з'їзд, про маніфестації й наради, які промощували дорогу самостійності України. Пригадую собі також, яке вражіння зробив військовий зїзд у Києві з травня

1917 р. на одного старшпрібіг дла Титаренка, що був начальником сотні, яка стерегла залізницю. Він мешкав дм якоїсчас в о. Кочія, катехита в Тернополі, і в них ми познайомились. Це був неукіі (він бусемінарист, начитаний і свідомий українець, лише в однім не міг погодитися: же цаї що Україна може існувати без федерації з Москвою. Аж як поїхав на проголдузду. Авійський зїзд до Києва, вернувся звідтіль «сепаратистом». Мовляв, всі маюві раднства проти Москви. Просто закричали всіх: «Сами підем добувати волю Укрюційне ви не захочете!»

ше і вї

НСІХ АВТ, ЛІТІЧНА АДМІНІСТРАЦІЯ

Тимчасом наладнала На періюційна адміністрація, генеральним (краєвим) комісарем для окупованих частадержучини і Буковини був назначений Дмитро Дорошенко, який резидував чомусь ка. Аж сий. На губерньського комісаря в Тернополі прийшов білорусин Каменський, гцкевич: гімназійний учитель. Він ставився до українців прихильно. Знав, що наше революгне життя в автономній Галичині було у вічному конфлікті з польською адміїї, які несю, і лиш крок за кроком ми добували собі належні права. Тому тепер, коли вли з ниди хотіла відновити в Галичині громадську самоуправу, яка впродовж 3-х літ цн і полію завмерла, він усе приватно нас інформував, як треба нам використати нові роздали ои влади, щоби не дати скривдити себе.

Дмитро Дорошенко

і промс Виданий був новою владою, такби мовити, ра- вулицях мовий закон, який нормував вибір рад громадських, плувал повітових і краєвої в окупованих частинах Галичини шували і Буковини в той спосіб, що кожна національна гру- же того па даної місцевости вибирала з-поміж себе трьох вует св людей і делегувала їх до громадської ради. Право ому. На вибору мали всі повнолітні мужчини і жінки. Такі дою, не громадські ради делегували по одному членові кож- ах нам і ної національності до Рад Повітових, а ті знову тим длося ве самим способом творили Краєву Раду. Проект цьо- ого пре го закону був виготовлений спершу для Буковини, плугавл і там він показався менше-більше добрий, бо була там справжня національна мозаїка, серед якої годі було робити ріжниці. Але для Галичини він був не-

ОДЖЕІ кількадесять латинників і кількох жидів у поділь- революо ському селі, нарівні з кількастами українськими як заца родинами, делегують по 3-х членів до громадської ради. Їх 6-ох мало переголосувати на раді велику себе, як українську більшість.

зкровні Каменський мав виконати приказ своєї влади. Він афішами візвав всі три на гості, ности Тернополя, щоби вибрали собі свої національні Ради і з неї виделегували пставі нлюдей на конференцію до губернії, щоби обговорити тех- нічну сторону виборів по вухам на рівночасно на чайних сходинах у д-ра Вітошинського, міського лікаря, сам радими, якизб ми домагались зміни того розпорядку.

На поклик влади виського. А Тернополі Національну Раду, в якої склад ввійшли, оскільки собі сьогодні м аж до игадати: проф. Ілярій Брикович, д-р Вітошинський, д-р Степан Брикович, адемм повидрій Фалендиш, будівничий, та о. Гр. Скасків.

В короткім часі були покликані на конференцію до губернського комісаріату по три представники всіх трьох національностей. Від Українців були делеговані: проф. Ілярій Брикович, адвокат д-р Ст. Брикович і о. Гр. Скасків. З польської сторони прийшли: дир. гімназії Ленкевич, бувший посол до союму і дир. учит. семінарії Міхаловський та один з директорів Каси Опіацности в Тернополі, якого назвище я вже забув. Від жидів прийшли д-р Шварц, як представник віроісповідної громади, д-р Злеткес, адвокат і д-р Шметерлінг, здається адвокатський депендент, як представник жидівських соціалістів. Комісар Каменський предложив нам розпорядок нового уряду про віднову самоуправи, ствердив, що давні громадські і повітові ради через війну такі здекомплетовані, що годі їх негайно реактивувати, тимбільше, що вони були вибрані на недемократичних основах. Тому населення вибере на місцях нові управи безпосереднім і тайним голосуванням. Представники Національних Рад мають постаратися за переведення вибору делегатів до громадських рад і повітових, які знову виберуть Красву Управу. Над способом переведення цього розпорядку в життя вив'язалась дискусія, на якій ми відразу заявили, що для Галичини розпорядок мусить бути змінений, бо наш нарід, який становить велику більшість населення, ніколи не згодиться, щоб його справами фактично кермували національні меншини. Є громади, казали ми, що треба би їм позичати поляків чи жидів з сусідніх місцевостей до громадських рад. Тому у нас самоуправні установи можуть мати представників поодиноких національностей лише в числі пропорціональним до їх населення. Польські представники стояли знову на тому, щоби назначити згори комісарів по селах і повітах і дати їм назначених дорадників.

Пригадую собі, як Каменський відповідав речникові поляків дир. Ленкевичові, мовляв, «наш революційний уряд не хоче іти слідами царського режиму і накидувати народові свою волю. Тому звертаємося до вас, як представників Національних Рад, і хочемо, щоби нарід сам вибрав собі владу. За те ми підняли революцію! Інакше ми не потребувалиб звертатися до вас за радою». Жиди поділилися. Д-р Шварц станув по стороні поляків, а д-р Златкес і д-р Шметерлінг були за вибором нових органів адміністрації, Каменський дуже докладно і тактовно зреасумував хід нарад і, зазначаючи, що наші наради мають лиш дорадчий характер, признав домагання Українців за зовсім справедливі і слушні, обіцяв подати їх до вирішення урядові, а про вислід нас в своїм часі повідомити.

Справа пішла до генерального комісара Д. Дорошенка. Ми були певні, що вона буде вирішена позитивно і приготовляли матеріали й апарат до переведення самоуправних виборів. Я дістав доручення від Національної Ради виготовити статистику населення окупованих частин Галичини відповідно до повітів і національності. Одиноким джерелом до того були шематизми за останній рік до війни. На його підставі я вже був приготовив статистику повітів: Тернопіль, Збараж, Скалат і Чортків. Треба було ще робити: борщівський, більшу частину зборівського і брідського, по фронтову лінію. Розуміється, що це мало характер інформаційний, для визначення числа мандатів для кожної місцевости. На дальший плян мала Національна Рада при помочі мужів довір'я зібрати дані про дійсний стан населення на місцях, зладити спис повнолітніх до голосування і перевести вибір. Тернопільська Рада нав'язала була зв'язки з іншими повітами і відбула щось два спільні зібрання. Але висланий до коректури розпорядок вернувся аж перед проривом німців під Залізцями і перевести вибори було вже неможливо. А шкода!

УКРАЇНСЬКЕ БУДІВНИЦТВО ТА РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РОЗКЛАД

Тимчасом події наростали. Ми не могли зрозуміти, чому нами зовсім не цікавиться Центральна Рада в Києві. Писали письма з чолобитною і передачею себе під її владу, – не дждалися ніякої відповіді. Аж коли один наш громадянин поїхав до Києва і спитав за цю справу, йому сказали, що, як довго не вирішена доля Галичини ходом воєнних подій, галичани самі хай кермують своїм життям.

Тоді ми почали формувати щось на взір Красового Виділу, до якого входили, крім місцевої Національної Ради, між іншими: д-р Білінський зі Збаражчини, від Чортківщини – директор школи в Кобиловолоках Ковальський і делегати зі Скалатщини, яких собі напевне не пригадую, віддай пок. о. Плакида і о. Дяків.

Серце раділо, що ми творимо хоч на маленькій частині української землі своє життя. Хотілося дати вислів нашої радості та по трилітній неволі зійтись гуртом тай показати, що нас не зломив царський режим і по його упадку бадьоро й енергійно кладемо основи під свою державність. Бажали переконатися, чи нарід загурканий воєнним лихоліттям та тероризований три роки невиданою у нас досі нагайкою, не втратив охоти здобувати волю. Надходив 28-ий травня, перші роковини смерті великого сина Галицької Землі, Франка, про якого смерть ми лиш читали замітки в російських часописях. Національна Рада рішила відсвяткувати ті роковини урочисто народнім здвигом у Тернополі.

Задумана маніфестація відбулась величаво і для нас, галичан, це був найкращий день в 1917 році. Нам могло слушно видаватись, що спорохнявіла Росія, домовина народів, розсипалася.

Та хід російської революції вносив так багато морального розкладу в маси, що відразу годі було що-небудь тривкого осягнути. Той розклад лишив своє п'ятно і на галицьким Поділлі, і тому в пізніших наших визвольних змаганнях воно не дало з себе того, що дали галицькі повіти на захід від Стрипи і що воно могло дати! Провідники революції старалися всякими способами знищити авторитет царської влади і тою роботою нищили поняття авторитету взагалі, анархізували маси.

Раз бачу, як сотня за сотнею, розуміється, кожна з червоним, на скору руку зробленим, прапором, машерують без крісів на двірць. Питаю якогось військового, що ця маніфестація має означати. Він пояснює мені, що тепер з фронту щодня приводять кілька сотень до кіна, там висвітлюють фільми, що знеславляють царську родину, «показують оргії «Грішки Разпутіна» з царицею, ув'язненого царя Миколу, як солдати зривають генералам «пагони» і все инше, що може знищити Росію». Не знаю, чи він сказав ці останні слова з насолодою, чи в боєм, бо він пішов далі, не маючи, видно, охоти говорити більше на цю тему.

А вже просто руйнуючий вплив мало заведення у сотнях і полках рад солдатських депутатів, які приказ команди затверджували або відкидали. Вони, то ті солдатські ради, знищили мілітарну силу російського кольоса, а викликаним ними анархістичним підходом сірих солдатських мас заражувалися наші люди, особливо молодь.

Тому в 1918 р. сотні з Тернополя не доїздили під Львів, або до Гнилиць треба було посилати карну експедицію, бо коло 90 хлопців, покликаних вже нашою владою до війська в Тернополі, умундуровані і з крісами, ішли собі додому. Здається мені, що наставівські сумні події⁶² з минулого року також не були б трапилися, коли б Настасів лежав на захід від Стрипи.

⁶² Напад комуністів на українських націоналістів.

Як солдатські ради знищили боєздатність російських армій, можна було спостерігати на щоденних прикладах кожному ляїкові.

НЕЩАСЛИВИЙ НАСТУП КЕРЕНСЬКОГО

Був кінець червня або початок липня. Тимчасовий уряд під натиском Антанти розпочав був наступ. Сам Керенський об'їздив фронт, був і в Тернополі, виголошував перед дивізіями промови, заохочував до оборони здобутків революції воєнним наступом. Під фронт стягнули маси добре вивінованих військ. Не так, як у 1915 році!

Це був час пильних польових робіт, і я перебував цілий день у Кутківцях. Гарматчики на моєму приходстві відступили мені одну кімнатку, щоби часом можна і переночувати, а коні я приміщував у комірці на дерево. Були між солдатами поголоски, що армії «свобідної Росії» йдуть переможно вперед, Корнілов вже здобув Калуш, старшини деякі вже пакували річі на виїзд до Львова. Аж нагло прорив німців на північ від Тернополя десь коло Залізців. Чомусь ніхто не брав його поважно, а радше ним не журився. Війська було, як сказано, всюди повно. До того з полудня прийшли до Кутковець резерви і то славні полки: Преображенський і Семйонівський, які вирішили були долю революції в Петербурзі. Казали, що до Тернополя прийшли свіжі дві дивізії та що «виключене», щоб тут могли прорватись німці. Я теж так думав, розмовляючи з ними. Хлопці один в одного росли, сильні, мов вилиті з бронзи, а числа їх не злічити! Зайняли всі доми, моїх гарматчиків вигнали з приходства, а самі зайняли навіть стрих. І по садах їх повно, і по городах. А всюди кладуть вогонь і в «котьолках» варять чай. Вечором дивлюся: під будинками в подвір'ї палять, під деревами в саді, ба, зі стриху куриться вікном, бо й там палять! Думаю – піде з димом приходство і село! Прощу їх, щоб не палили бодай на стриху. «Не безпокойтесь, батюшка! Ми самі вважаєм, а то б перші спеклися!» – Коби хоч недовго тут стояли, гадаю, а то все понищать!

Підходжу до одного, що під щепою в саді варить чай, частую папіроскою і нав'язую знайомство. Поволі розпитую обережно, звідки приїхали, куди йдуть, а найважливіше для мене, коли? Відповідає без скрупулів, що йдуть впрост із Петербурга і мають іти під Зборів, бо кажуть, щось там «германець нажимає». Приказ був ще сьогодні йти, але солдатський «камітет» вирішив, що народ змучений і підуть аж завтра досвітком. Ну, слава Богу, думаю, що лиш одну ніч не буду спати!

Та ранком не пішли, бо був дуже гарячий день! Мали йти перед вечором, щоб ніччю зайти до окопів. Та перед полуднем мусіли вийти, бо фронт наближався вже до Кутковець. Коло полудня вже билися на должанецьких полях з власними солдатами, які в паніці втікали перед німцями. Уявляю собі розпуку того команданта, що мав такі добрі резерви, в час міг відбити наступ, а солдатські ради не дали виконати пляну, бо сонце надто пекло! Тому большевики знали, що лише «стенкою» можна опанувати такі деморалізовані маси.

Ось так морально розложилась армія, а з розкладом армії пішла деморалізація і в наряд, бо понесли її в маси самочинно «здемобілізовані» вояки. Чиж можливо було потім перепроводити на Україні мобілізацію і створити дисципліновану армію, яка не пустила б большевиків, з такого елемента, що вернувся морально знищений з фронтів?

Знищення всякого авторитету серед мас у часі революції не дало нам збудувати своєї держави. Це було, на мою думку, найгірше, що нам приніс 1917 рік. Приніс волю, але й приніс зародки упадку тієї волі.

* * *

З ІСТОРІЇ ПОДІЛЬСЬКОГО СЕЛА (1914-1917)⁶⁴

Те, що обнімає моя пам'ять з минулого, стало те-пер за простором довшого часу. Переді мною гребля з 20 літ – років, що на своїх хребтах перенесли хто знає, чи не найбільші дні історії. Та все ж таки те, що залишилось у споминах, таке живе, що здається витягнути б тільки руку і можна діткнутись. Оттак ніби бачу моє родинне село Покропивну на Поділлі, що тонуло літом у сочистій зелені піль, а зимою, як тільки міг зір сягнути, розливалася довкруги біла монотонія. Непомітно минали роки в тому селі. Сіяли «чесні газди» «хліб на-сушний», весною та літом працювали коло нього, під осінь возили домів, обставляли хати загатою і ждали на зиму. Минулася холодна подільська зима і знову приходила та сама черга селянської мороки.

Одиноким живішим осередком в селі був мій батьківський дім – приходство. Тут приносили й розносили з нього ті, що жили ближче з нами, усі новості, там сходились селяни на поради, або на скарги. Там сходилася радість і смуток цілого села. Матір моя займалась трохи лікарськими порадами і тому не було дня, щоби не приходило по кілька жінок самі і з дітьми. За те вони реванжувалися усякими «толоками» (жали гуртом, копали бараболі, згромаджували сіно і т. п.), а зимою приходили з кужелями, засідали у просторій кухні і, співаючи, пряли, іноді далеко поза північ, согаючи сірі нитки. Ціле село, це була ніби наша одна велика родина і тому його радощі були водночас нашими радощами, а його терпіння і смутки – нашим горем.

Так жила собі Покропивна безтурботно аж до червня 1914 року. А рік той був прекрасний. Врожай десь узявся такий, що люди не запам'ятали. Ціле Поділля пахло свіжим хлібом і медом, що тягнув вітром від білих загонів гречки. Саме тоді відбувався у Львові великий Січово-Сокільський Здвиг з приводу 100-літніх народин Тараса Шевченка. Через наше село їхало до станції в Озірній багато Січовиків та Соколів. Фіри і коні були позамаювані зеленню, а молодь, що їхала, грімко та весело виспівувала. Тихе щастя залило тоді було Поділля...

Аж одного дня понура вістка потрясла селом. Післанець повернув з міста з почти і приніс відомість про вбивство престоло-наслідника і його дружини у Сараєві. Про подробиці вбивства батько читав на голос з часопису. За якої пів години зійшлося до нас багато господарів з села, і батько ще довго оповідав їм про цю жакливу подію.

В кілька днів після цього говорили священники сусіди, які заїздили до нас, що Австрія не подарує Сербії ніколи того, що вона вислала своїх вбивників до Сараєва, та що це може погано скінчитись. Незадовго після цієї вістки появилася ще грізніша.

⁶³ Ярослав-Рафаїл КУРДИДИК (1907-1990) – український письменник і журналіст, вивчав журналістику у Варшавському (1929-1934) і право у Віденському (1932-1933) університеті, член львівської літературної групи «Дванадцятка», політичний і громадський діяч, по війні у США – консулярний працівник ПАР, дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка.

⁶⁴ «Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1934 рік». – Львів, 1934. – С. 15-23.

Війна. Якось годі було повірити, що це була дійсність. До пізньої ночі це слово «війна» не сходило нікому з уст і з кожною хвилиною ставало жакливіше.

На дзвіниці і на багатьох будинках порозклеювано великі аркуші оповісток про мобілізацію, а люди товпились коло цих клаптів паперу, записаних великим друком і читали їх по кілька разів.

Мобілізаційні оповіщення були друковані в польській та українській мові і починалися словами: «До моїх Народів!»

У змісті цісар закликав, щоби усі вірні народи станули на оборону Австрії. Підпис – Франц-Йосиф I.

На приходстві зібралось багато молодших селян, що мали йти на війну і просили, щоби батько їх висповідав.

Батько сповідав їх допізна в ніч, а після молебня вклякнули вони в довгі два ряди до св. Причастя. Церква була освітлена дуже ясно. Жінки і діти, що заповнили її, тихо поплакували. Не було ні одного лица, що не було б мокре від сліз. Після причастя відспівали «Боже, буде покровитель» – австрійський державний гимн. (На цю мелодію співають тепер німці своє «Дайтчшлянд – Дайтчшлянд ібер алес».) З черги батько виголосив до них прощальну промову. Пам'ятаю, що казав: «Доля покликала вас заслонити своїми грудьми Австрію від ворогів – ідіть боронити чести цісаря. Хай Бог вам допоможе вернути якнайскоріше переможцями».

В тодішньому понятті українців «Австрія» не була чужою державою. Українці почували себе у ній дійсними співгромадянами, та при її допомозі надіялись здійснити свої мрії. І хоча не все тут діялось по правді, то з кожним роком ставало ніби краще. Війна приносила нові сподівання – можливість визволення України з-під царату. Звідси і ці симпатії, в перших днях війни, до Австрії.

Під час промови і мужчинам почали котитись сльози – жінки стали голосити, а батько мій теж витирав очі хусточкою. Такої прикрої хвилини, як тоді, я ще не бачив. Люди не хотіли виходити з церкви. Моя матір ходила теж заплакана поміж них і кожному з тих, що відходили, давала маленький алюмінієвий хрестик. Він то – оця малесенька відбитка Хреста, мала охоронити перед кулями і усім нещастям вояка на фронті...

Коло церкви стояли довгим рядом фіри з клунками і ждали на мобілізованих, щоби відвезти їх до станції. Мобілізовані виходили з церкви. Прощались і сідали на фіри. І тоді може прийшла найбільш трагічна картина. Жінки кидалися чоловікам на шиї і спазматично ридали. Діти чіплялись батьків за одіжку і не хотіли з ними розстатися. – Дехто прощався, щоби чим скоріш від'їхати і не рвати собі відчаєм серця, а інші знову потішали рідню, що скоро повернуть...

Це була та перша понура ніч у Покропивній, від якої почалася гегенна цього малого подільського села.

* * *

Десь в початках вересня 1914 року від сторони Тернополя почав долітати гуркіт гармат.

В селі почали говорити про перші бої. Якась гроза зависнула над цим досі спокійним подільським селом. А моя діточа уява поширювалася так, як може ще ніколи. З думки не сходили ті гармати, що десь там далеко постогнували. Нічого так мені не бажалось, як побачити їх з близька, а також тих вояків, що стріляли з них і їздили з ними верхи на конях. І не ждав я дуже довго на те, щоби здійснились мої мрії.

Одного дня ранком, коли я пробудився, поглянув через вікно і очам своїм не вірив. – На подвір'ю, яке було воно широке, – повнісенько війська з гарматами. Скоренько одягнувся, а перебігаючи через сальон, побачив кількох старшин, що сиділи з батьком при столі і покурювали папіроски.

Батько прикликав мене до стола і сказав, вказуючи на мене, до старшини зі срібним ковніром:

– Він не піде моїми слідами, а буде вояком. Правда, Славчику? – Старшина взяв мене за руку, потяг до себе і сказав до батька: «Я теж залишив удома таких двох синів», – і погладив мене по голові.

Але я не тішився довго тим, що буду міг пережити деякий час з вояками. Хоча коні були потомлені, гармати почали виїздити з подвір'я на дорогу.

А на дорозі метушня. Двома рядами їдуть вози з будами, полеві кухні, санітарні повозки та багато інших підвод. Це був відворот.

Коли повернув до хати, застав там нашого сусіда, землевласника Вайсброда, який намовляв батька, щоби батько тікав разом з австрійцями. Батько не хотів і пам'ятаю, що згодом після балачки сказав:

– Та москалі чейже теж люди і може не всіх вбивають та вирізують, як ви це кажете.

Ще трохи посидів дідич і пішов, а батько залишився, ходив нервово по кімнаті і щось думав. Мабуть, намагався відтворити собі в думках тих московських козаків, про яких то з такою жажливістю розказував перед хвилиною дідич.

Другого дня ранком переїхало дорогою кілька сотень драгонів. Це були вже останні австрійські війська. Десь у полі, від села Довжанка, почули ми перші крісові постріли.

В селі – паніка. Люди ховались хто де міг. Ті, що служили колись при війську, дораджували ховатись по пивницях та ямах. Пам'ятаю, що усі три наші пивниці, хоч були досить поємисті, тріщали від односельчан. Діти скімліли від холоду та просилися на сонце, але матері були невмолими.

– Ага – підеш, – каже якась мама, хоча чи налякати дитину, що конче вперлася і хоче вилізти з пивниці, – хочеш, щоби тебе москаль з'їв.

В пивниці, що була під хатою, було нас около 40 душ. Харчевих запасів понаносили там стільки, що вистало би було на яких два тижні.

Через відчинене віконце в пивниці видно було клапоть синього погідного неба. Вже сонце підкотилося височенько, а ми сидимо покулени та очікуємо москалів. Нараз чуємо стріли щораз ближче. Поруч хати чуємо, як біжать останні австрійські стежі. А після цього настає довга і важка мовчанка. Це та важка хвилинка, у якій мається народити щось жахливе, щось, перед чим кожна людина інстинктивно здригається.

Вже сонце хилилось до заходу і золотими скісними лучами спиралося на чорнозем, як ми почули на подвір'ю тупіт кінських ніг. Хтось шепнув: «Козаки».

І хоч мороз від того слова пішов мені поза шкіру, то все ж таки скортіло побачити тих москалів. Через вікно ми почули, як один козак питався слуги, старого Кирила, що вийшов тоді саме на подвір'я: «Е, сліш старік, чи здесь живіють батюшка?»

А матір ледви жива. Чую, як шепче до батька: «Чуеш? За тобою питають». – Батько подумав хвилинку й каже: «Піду». – І пішов з пивниці сходами в гору, блідий, як рядно. А ми всі навипередки пхасемося до вікна і хочемо почути, що то батько з отим козаком буде говорити.

По хвилині чуємо: «Здрастуйте, батюшка! Може у вас є табачок?» І бацько просить їх в хату, а до матері каже: «А йди-но, Стефочко, та дай їм що-небудь з'їсти, а то вони кажуть, що голодні». Матір тільки з пивниці, а ми гусаком за нею і почимчикува-

ли до коней, що їх козаки поприв'язували до плота. Коні невеличкі і всі сиві, а біля них якби до краски, теж стоїть старий сивий козак – черкес у великій баранковій «папасі» і до нас: «Ну что, мальчікі, – даць вам сахару?»

І нам дітям хоч страшно, але підходимо з цікавості, щоб ближче приглянутись козакові. За деякий час вони від'їхали, а сумерком ціле село залила хмара російської піхоти. Люди поволі виходили з криївок, бо переконалися, що москалі, це от собі такі люди, як і ми, нікого не вбивають і жінок не насилують, як про це розказував Дувид з коршми.

На другий день після приходу москалів, батько хоронив трьох драгунів – чехів, що згинули були в стежній сутичці на мості коло млина. Пам'ятаю, як їх привезли на возі і скинули біля цвинтарної брами. Їхні голубі однострої були покервавлені. На возі, на якому їх привезли, були теж золотисті три «шоломи» і два короткі сині кожушки з лискучими тузиками. Один шолом був повний крові.

Драгунів, видно, напали були козаки в погоні, бо всі три були порубані шаблями. Один з них мав розтяте ціле обличчя і на виску, на висоті вуха, біліла обнажена кістка. Другий мав глибоку рану на карку. Я подивився на них, і мені зробилось жаль. В горлі щось стиснуло корчеві, і з очей почали котитись сльози. Усі люди, що були на цвинтарі, почали теж плакати. Навіть старий грабар Чорний Іван, хоч який він був нечуткий на людські жалі, підняв довгу полу своєї полотняної свитини до очей. Батько відправив тихий похорон, і їх вложили поруч себе до гробу. Потім накрили очі полотном, яке принесла була моя матір і присипали землею. Усі стояли мовчки, а коли гріб зарівняли зовсім землею, батько, відходячи, сказав: «Так згинуть ті, що захищають нас своїми грудьми».

Від того дня москалі загноздилися таки на добре в селі і були майже цілий рік. Цілий той час московської окупації у нас були приміщені великі муніципінні і харчеві магазини. Через село переходило безліч всякого війська, але ніхто з них не задержався на довше.

Одного дня осінню 1915 року зовсім ненадійно москалі почали вночі вивозити муніципю. Праця кипіла. Зі сусіднього містечка приїхав був до нас начальник з пошти і розказав батькові, що москалі вицофуються, бо в Карпатах переломлено фронт й австрійці цілою силою почали офензиву. І дійсно. За не цілий тиждень були ми вже під австрійцями. Відступаючи, забрали москалі в селі всю худобу, а також дзвони з церкви. Ціле село ніби заніміло. Та нещастя хотіло, що границя, на якій здержалися москалі, бігла якраз три кілометри поза наше село. На тому то місці москалі вкопались дуже сильно. Австрійці не могли їх дальше рушити з місця і собі вкопались теж дуже сильно. Фронтowa лінія тривала тоді 8 місяців.

Наше село було під постійним обстрілом російської артилерії. Зразу люди боялися гранатів та шрапнелів, але згодом звикли до цього і ходили, не криючися зовсім, як військо.

Час від часу траплялись смертельні випадки цивільного населення. Дуже добре пригадую собі, як в стодолу нашого сусіда вдарила граната. До неба знявся тоді сірий стовп землі. Як він опустився на землю, зі стодоли залишилася вже тільки безладна купа поломаних дощок та соломи. Тоді ранило в живіт мого товариша Олексу, і він помер у військовій лікарні.

На відтинку нашого села стояв мадярський полк. Між іншими, це були найгірші розбишаки, і, мабуть, ніхто так не дошкулив людям за цілий час війни, як саме ця банда. В селі по деякому часі не було ані одної курки, грабили усе, що попало їм під руки. Люди боялися на вояків жалітися перед старшинами, бо ці траплялись такі, що мстилися потім в жорстокий спосіб, а навіть готові були вбити.

Нас всіх зігнали були до одної кухні, а цілий будинок приходства перемінили на т. зв. «гільфспляц»⁶⁵). Так душилися ми в одній кімнаті з великою ріднею через цілий місяць, аж поки нас не виевакували до Таврова, 14 км від Покропивної. Евакуація була зовсім проста. В полудне одержав батько повідомлення, що до вечора має вже зглотитись в Таврові. А що у нас не було тоді коней, бо москалі під час відвороту забрали, то приїхала одна велика військова фіра, забрала постіль і нас п'ятеро дітей з матір'ю та повезли під вартою до Таврова. Решта дорібку та хатня обстановка залишилася, і мадяри через деякий час дорешта її знищили.

Евакували нас, пам'ятаю, напередодні Святого Вечора. Цілу дорогу віяв холодний вихор і мів сухим снігом, що падаючи на обличчя колов ніби шпильочками. День ніби достроювався до нашої долі вигнанців. В Таврові ми заїхали до батькового товариша о. Кулицького.

Тому, що він замешкував заледве дві малі кімнати, і ми не могли там поміститися, нас примістили у великому салоні. Мороз тоді забілів сріблом великі вікна і зимно там було просто жахливе. Цілий день аж до Св. Вечері ми пролежали в ліжках, а мати приготувляла вечерю.

Вечером засіли спільно з о. Кулицьким до вечері. При вечері було ще двох старшин – українців.

Мати хоч сміялася й намагалася забавляти гостей, мала в очах повно сліз.

По вечері один старшина грав на фортепяні, а другий співав сольо коляди. А потім хором ми колядували і пізно вночі поклалися спати.

Ціла зима була для нас дуже прикра. Щойно з весною нас перенесли до Козлова, де ми побували, аж поки москалі знову не зайняли частини Галичини. Цілий 1916 рік записався у моїй пам'яті дуже понуро. Тікаючи, арештували тоді мадяри багато селян. В Покропивній арештували 20 господарів, а в сусідніх селах кількох повісили. Допускались теж грабежів, а людей, що боронили дорібку, побивали й підпалювали їм будинки. І тому, коли прийшли москалі, усі мало що не з радістю повитали їх.

Ми повернули до Покропивни. Ціле приходство було подірване кулями. Вікна повибивані, а з хатньої обстановки залишились заледве залізні ліжка і умивалка, бо решту попалили, або повиносили вояки до окопів. Через сад і через город повикопувані були глибокі рови-хідники, т. зв. «ляуф-грабени». Десь кільомерет поза селом пробігала третя лінія окопів. Усі вони були прекрасно уряджені. Хідники виложені дошками, а перед кожною бетоною землянкою городчик з цвітами.

Що яких 400 – 500 кроків криниця з помпою. Землянки вимощені дошками, а в деяких (мабуть, старшинських) з білої берези хатня обстановка. Кинувши оком на те все, можна було набрати вражіння, що австрійці задумували побути тут довше. Та сталося навпаки. Москалі не зайшли їх з чола, не звідтіля, звідки вони найбільш сподівались, а збоку – і усі ті прикраси, той чудовний підземний світ, залишили австрійці без одного стрілу. Прийшли знову москалі.

До Покропивни прийшов 7-ий чернигівський полк піхоти. Усі вояки говорили по-українськи. У нас на приходстві заквартирувався командант того ж полку полковник Голенко. Високий кремезний дідуган зі сивими шевченківськими вусами. Він часто пересиджував з батьком на гутірці. Іноді годинами дискутували між собою, і тоді перший раз я почув, що полковник дуже часто розказував батькові про життя на Великій

⁶⁵ Hilfsplatz – термін з військової сфери, який означає місце поблизу місць боєвих дій, де надається допомога пораненим.

Україні, про тамошний культурно-освітній рух та умовини, в яких живуть українці під царатом.

Одного дня стрінув він мене в саді, а зловивши мене твердо за рам'я, крикнув радісно: «Здоровий був, молодий козаче! Ну, коли ж ти зі мною поїдеш у Київ, що?»

Я тримав у руках німецьку книжку, і він, перекартковуючи, спитав: «Так ти вже, як бачу, здорово по-німецьки вмієш. А з українських книжок читав уже що-небудь? Ну, от хоч би Малого Кобзаря або Грінченкову «Олесю?»»

Я признався, що читав тільки «Олесю». Тоді ми пішли до альтани, сіли, і він почав мені розказувати про те, хто був Шевченко, та про що він писав у своєму Кобзарі. І тоді то в альтанці перший раз те слово «Україна» стало мені зрозуміле та близьке. І зрозумів я, що хоч цей полковник в однострою московського старшини, то такий українець, як і я, тільки що він під Росією і мусить служити в її армії. От так, як приміром мій вуйко, що був сотником в австрійських уланах. Так намагався я зрозуміти цього першого вчителя.

І полюбив я був дуже того полковника Голенка. Він казав мені кликати себе «дядя», а мене кликав «гайдамакою».

Згодом поїхав він на відпустку і привіз мені цілу гору книжок. Був там і альбом Києва. І полковник, передаючи його мені, сказав:

– Ну, а ти переглянь те все й розкажеш мені опісля, чи подобається тобі українська столиця.

І цей альбом є ще в мене до сьогодні. Він пригадає мені часи, коли я став «Українцем».

Дні отак плили, і кожний здавалося налитий був тихою радістю. Минула отак закосичена цвітами весна і прийшло літо. Шуміло й шаруділо в полях доспіле колосся і над світом повисла глибока синява неба. Люди забували поволі про те пекло, що було тут перед роком. Тільки глибокі ями на луці якимось не заростали і завсіди, скільки разів не повернулися би на них мої очі, здавалося, що виповзуть колись із них знову якісь «демони війни» й знову трястимуть землею, розриваючи гранатами її груди. Прийшли жнива, а опісля осінь 1916 року.

Москалі відступили з нашого села, і повернули знову австрійці. З ними ми перевели зиму, а на весну 1917 року ще раз прийшли москалі.

В Покропивній та околиці стояла тоді кубанська дивізія піхоти. Дивізійний начальний лікар, підполковник Сідов, що квартирував тоді у нас, сказав довірочно батькові десь в початках жовтня, що в Росії є зле і заноситься на революцію.

Пригадую собі, як у нас одного вечера в сальоні зійшовся штаб старшин з цілої дивізії і допізна в ніч щось радили.

А рано село ніби не те саме стало. На вигоні, де переважно виходило кілька сотень вояків на вправи, заройлось від маси війська, але цим разом без крісів. Ті, що доходили ще до вигона, несли широкі полотняні транспаренти на дручках з усякими написами. Згодом уставились у великий чотирикутник і з трибуни, що була прибранна смерекою і двома прапорами, промовляв до вояків командант дивізії, а потім ще кількох старшин, пояснюючи їм у подробицях про революцію в Росії. По кожній промові з грудей тисячів вояків виривалося грімке «Гурра!», а бесідника схоплювали вояки і підкидували високо в гору. А потім усі, співаючи, ішли крізь село і розходилися по квартирах. В селі добачувався якийсь хаос. Поруч магазину, що містився в нашій столі, стояло багато війська і діставало нові одяги та обуву.

Куди відходили новопереодіті, не знаю. Др. Сідов, що зайшов до батька попроситись, заявив, що скоро вже скінчиться війна, та що усі повернуть домів.

Але війна все ще продовжувалася. Цілу зиму вичікували усі чогось нового – чого – того ніхто не вмів з'ясувати собі як слід. В травні 1917 року москалі приступили до відвороту. З двора, де був склад муніциї, почали вивозити її автами та підводами, зі села забирали усі коні і вози та вивозили до Підволочиськ великі припаси всячини з великих залізничних магазинів в Озірній. На полі (хуторах) між Покропивною і Озірною висадили у повітря багато муніциї, яку не могли забрати зі собою. Експльозії були такі великі, що в цілому селі повилітали шиби з вікон.

Одного дня під вечір почали копати по кінець городів над річкою окопи. Це вже були останні. Цілу ніч ми просиділи в пивниці, а досвітком почала обстрілювати село німецька артилерія. Десь біля 6-ої год. ранку москалі покинули село, а вслід за ними прийшла німецька піхота. В окопах над річкою було 5 убитих і кількох ранених. Ніколи не забуду того, як один вояк, що був ранений десь в живіт, доповз під нашу хату й лебедів води. Потім ще 6-ох ранених принесли до нашої стодоли, й мати з одною учителькою та тіткою перев'язували їм рани, це були останні з тих, що своєю кров'ю просочили наш чорнозем.

Після того настав спокій у селі аж до пропам'ятного листопада 1918 року. Картини з тих часів для мене ще живіші, бо тоді був я вже гімназистом і зв'язаний з ними майже безпосередно.

СТРАХ ПЕРЕД ВІЙНОЮ⁶⁶ (скорочено)

Діялося се в полонині серпня 1914 р. Тоді вибухнула та нещасна велика війна...

Доходять сумні вісти. Від границі від Збруча вже по наших боці всюди всі села ограблені і спустошені, все беруть, бабів і дівчат знасилують, мужиків ловлять і змушують до свого війська, решту палять і по давньому татарському звичаю ідуть далі.

Перестрашений народ все покидає із села, товпами в полудневу сторону гір утікає. Одні ідуть з усім прибором, грішми, одежею і печеним хлібом, а в подушках, прикриті веретами, плачуть малі діти, зацитькувані на руках матерів, а другі без нічого пішо ідуть утяжливо в спеці, голодні і далекими безвісти дорогами, хто знає де на яке і пощо. Побільшуєся голодова нужда, яка в таких обставинах змушує свідому людину, до злочину: красти і жебрати.

Одного ранку наше військо казало всі осталі ще на полі полукипки і стирти збіжжя конюшини підпалити; се навело на всіх людей в селі страх. На одній вулиці села бігав сюди-туди, кричав і плакав якийсь напівдурнуватий мужик, як побачив огні на поли, а люди зі села втікали, бо вже прийшли москалі і палять села. Загальні крики і плачі підіймили баби і діти.

Військова старшина людям з села не казала ніде втікати. Люди нічого не роблять, лишень вулицями гурмами ходять та радяться. Дехто щось прикопує в землю.

Аж тут нараз несподіванка: далися чути сильні два вибухи, які з шумом потрясли воздухом. То на Дністрі під Нижневом розірвано два великі залізні мости, щоби надходячі зі сходу москалі не могли вигідно перейти до міста, а австрійське військо всьо лишає і втікає.

За панами і жидами ніде й сліду, всі за військом повтікали, лишень самі мужики по селах, нічим не забезпечені, остали. Лишень плечима здвигають і одні других здивовані питають: «Що то має бути?»

Надходить російське військо, кіннота і піхота. Через середину заломленого моста перехід не є можливий. От добирають свого способу. Перетягаються шнурами, ідуть в село, кричать і гонять мужиків до моста, ломлять ріжне диле і дошки і змушують направляти ушкоджений міст. Не минула й година, а міст вже готовий, по ньому перемандрувала решта москалів до міста.

Москалі аж затирають з радости руки, що їм вдається чужим коштом чужі території здобувати. З вибалушеними очима наляканих мужиків питають: «Де є ваше військо? – Нема! Було та тепер, як ви мали надійти, то геть до одного повтікало».

Всюди як саранча порозлазилися, розкладають і дивляться в мапи і мужиків питають, куди та і та дорога провадить. Мужики показують і правду говорять, бо бачать перед собою чужий страх. Москалі ходять всюди свобідно по селі і місті і наляканих людей тішать: «Не бійтеся! Ми вам нічого злого не будем робити! Як ви робили, так на своїм господарстві робіть дальше! Бо ми вже тепер є свої! Ми ваші, а ви – наші!»

Потім взялися на свій давній і дикий спосіб. Почали по селах панські двори і жидівські склепи розбивати і кричали до людей: «Люди, всьо забирайте! Бо як не розбираєте, то ми зараз попідпалюємо!»

Зразу люди боялися, а потім кинулися гурмами разом, мужики, баби і діти і заби-

⁶⁶ «Обнова» (Львів). – №12. – 29 березня 1921.

рали крісла, ліжка, канапи і перини, худобу, збіжжя, вози, плуги і борони. Москалі зо спіжарень і пивниць брали лишень напій і їду, фляшками і бочілками і міхами, пиво, вино, горівку, солонину, сир, масло, хліб і булки, а до людей приговорювали: «Видите! Отак повинно вже давно бути! Ви були дурні, бо лишень на одних панів і жидів ви робили! Відтепер буде в нас інакше! В нас є ліпше! До сього часу мали ви свого Йосафата, а відтепер ви вже будете мати нашого царя Николая!»

– А з тими панськими ґрунтами, як то буде? – питали їх з роззявленим ротом мужики. – Їх панські ґрунти між вас, мужиків, даром наш край розпарцелює і возьме собі, хто де і кілько схоче.

– А якби пани назад на своє вернулися?

– Не бійтеся! Вони вже до вас ніколи не вернуться! Що впало, то й пропало!

По вулицях міста, по дорогах і ровах повикидувані різні домашні річи, порозбиване, поламане і потовчене, скла, череп'я і ріжних паперів і книжок всюди досить валяється і гние. Силою російський уряд в нас заводиться. Поліція всюди розпоряджає. Священників нема. Їх «за зраду» арештовано і вивезено аж за Відень, де чекали «страшного засуду».

Сумні то часи були, як москалі вперше ступали на наші рідні лани. І скількох то разів пізніше повторювалося. А все вони були однакові. Не дай, Боже, ще раз такого діждати.

V. СПОГАДИ ЗАСЛАНЦІВ

«МОЇ СПОМИНИ»²

При кінці серпня 1914 року був я у Ворохті. Коли я вчитав у часописах оповістку коменди міста Львова, що нема ніякої небезпеки та візвання до береження супокою, я уважав моїм обов'язком вернути до Львова, бо догадувався, що заходить небезпека. На случай наїзду я рішився остати, щоби хоронити в першій ряді моє Товариство та щоби бути помічним іншим інституціям. Перед війною не брав я діяльної участі в політиці та не виступав різко против москвофілів. Крім сього був я знайомий з членами президії магістрату та іншими впливовими людьми і тому не побоювався я про мою особу, а, навпаки, гадав я, що буду в силі, ще й другим станути в пригоді. Моя подорож з Ворохти до Львова була злучена з великими трудностями, бо поїзд з Станіславова на Галич вже не відійшов. Треба було їхати на Стрий і ждати там цілий день. До Львова прибув я щойно

у вівторок вечером (дня 1 вересня). Дворець залізниці був вже цілком пустий. Доперва в середу рано я дізнався, що всі влади та інституції виїхали. Коли під «Дністер» заїхав поштовий візок, а поштиліон почав зі скринки вибирати листи, я почав набирати надії, що небезпека відвернена, бо поштовими скринками вже від кількох днів ніхто не клопотався. Але пополудни дістало військо приказ опустити Львів, а в четвер рано (дня 3 вересня) царські війська увійшли до столиці.

Не буду оповідати вражень, які ся подія викликала у моїй душі. Се був грім в погідну днину. Генерал Роде зажадав, щоби місто дало 16 закладників: 4 «Руських», 4 «Мазепинців», 4 поляків і 4 Євреїв. І так вперше діждалися «Мазепинці» повної «рівноправности» у Львові.

¹ ФЕДАК Степан (1861-1937) – визначний галицький громадський діяч, фінансист, філантроп, адвокат, активний діяч ряду громадських організацій в Західній Україні. Державний секретар харчових справ ЗУНР (1918). Організатор і керівник Комітету допомоги політичним в'язням (1918-1937), співзасновник Української національно-демократичної партії (1899), організатор економічних установ: член Управи «Народної Торгівлі», член-засновник Товариства взаємних забезпечень «Дністер» (з 1909 його головний директор), Центробанку, Ревізійного Союзу Українських Кооператив, Земельного Банку Гіпотечного, «Карпатії», Української Шадниці в Перемишлі, віце-президент (з 1913) Крайового Банку (згодом Банку Господарства Крайового). У 1890-х – синдик Галицької митрополії, потім радник з правових питань. У 1923 р. на будову Українського Народного дому в Богданівці у Львові виділив 2 млн польських марок. Сеньйор Ставропігійського Інституту і почесний член «Просвіти» (з 1925), один з найбільше шанованих і популярних постатей Львова. Голова партійного суду УНДО (з 1929), член «Ради Сеньйорів» (з 1931), складеної з найавторитетніших діячів Галичини.

² «Календар Просвіти на 1918 рік». //Львів, 1917. – С. 189-205.

ЗА БЕНЗИНОЮ

Смуток і утома налягли мою душу, ум і серце. Я перевертався на ліжку і коли тільки задрімав, розбудив мене о год. 11-тій в ночі сильний тупіт на сходах. Небавом застукав у моє вікно сторож, а коли я спитав, чого хоче від мене, він відповів: «Панове прийшли». Я отворив двері і побачив перед собою двох старших а одного молодшого, російського офіцера з двома узброєними солдатами. Я був певний, що вони мають поручення мене ув'язнити. Однак молодший офіцер, мабуть, українець, сказав мені, що їм розходиться про склад бензини, перехованої у мене.

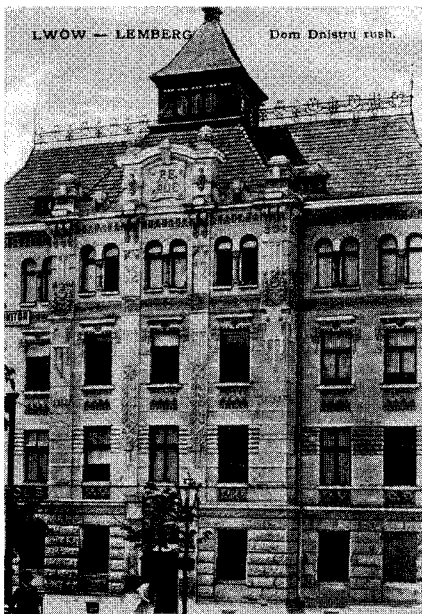
Збентежений розбудженням зі сну і появою офіцерів, я не був у силі догадатися про ціль візиту, доперва по хвилі зрозумів я, що мова тут про бензину, яку австрійське військо лишило в реальности «Дністра» при Городецькій улиці. Я радив їм поїхати туди, але дістав приказ, що маю їм товаришити. На долі ждав нас автомобіль, і ми протягом кількох мінут були на місці. Офіцери оглянули кількадесят бочок бензини, подивляля скількість та якість, почім заявили, що заберуть її рано, а поки що я маю її пильнувати. На се заявив я офіцерам чемно, але рішуче, що не маю до сього ані обов'язку, ані сили, хоть би супроти їх власних військ. Нехай вони сами уставлять сторожу. По нараді лишили вони своїх двох солдатів і поїхали зі мною до етапного коменданта по більший відділ війська. Так опинився я за городецькою рогачкою, де мав постій етапний комендант. Уперве в життю бачив я дивний образ: гостинцем ішло та їхало військо у такім числі, що наш автомобіль, мимо накликувань, що їдуть штабові офіцери, ледви міг посуватися наперед. На оболонях, за пекарнею Меркура, розкладалося військо табором, розпалювало огні, різало худобу та варило обід. Крики і накликування війська, рев худоби, туркіт возів склалися на одну, для мого музикального уха не дуже милу гармонію. Після довших заходів поталанило офіцерам дістати відділ війська, який обсів довкола автомобіль, і в такім товаристві повернули ми до реальности «Дністра» при Городецькій.

Вже почало світати, як уставлено сторожу. Офіцери хотіли відїхати, однак я зажадав, щоби мене відведено, або відведено домів, бо я міг легко впасти в підозріння, якби сам вертав. Старші офіцери, що доси до мене не відзивалися, мовчали далі, а молодий заявив, що моє бажання оправдане. Мене відведено до хати. В такий спосіб познайомився я уперве з російськими властями.

У ГР. ШЕРЕМЕТЄВА.

НАГІНКА, УВ'ЯЗНЕННЯ, ВИВЕЗЕННЯ ДО КИЄВА

Дня 4 вересня оповіщено, що воєнним губернатором у Львові став гр. Шереметєв. В часописях вичитали ми, що відпоручники всяких львівських інституцій ходили до нього представлятися. Ми, українці, призадумувалися над питанням, що маємо робити? Остаточно рішили ми піти до гр. Шереметєва, але не з поклоном, тільки з заявою, що ми, відпоручники фінансових та культурних українських товариств, являємося у нього та повідомляємо, що такі товариства єствують та урядують. З огляду, що оповістка гр. Шереметєва про те, що він обняв свій уряд, явилася тільки в польській та московській мові, ми рішили звернути його увагу, що годило би ся на будуче печатати всякі оповістки також в українській мові, щоби були для всіх зрозумілі. Авдієнцію визначено нам на неділю полудне. В передній кімнаті списав ад'ютант гр. Шереметєва прізвища всіх учасників делегації.

Будинок товариства «Дністер»

там безпроблемно явився. В магістраті дізнався я, що гр. Шереметев приказав, щоби відпоручники українських товариств явилися у нього ще раз о годині сімій вечером, а коли ми не явилися, дуже дивувався та гнівався, що ми його приказу не послушали. Я сказав президентови міста, що готов запросити на найближчий день всіх членів депутації, однак не скорше, як на одинадцятую годину.

Коли ми о згаданій годині явилися в канцелярію гр. Шереметева, застали знов ту саму обстанову. Военний губернатор держав у руках якийсь папір, а не привітавшись з нами, підніс його в гору і з криком питає: «Что это?» Ми не могли знати, що міститься в папери та дати відповіді. Проф. Шухевич наблизився, оглянув папір і сказав, що се відозва української організації в справі «Стрільців».

Гр. Шереметев кликнув, що на відозві є також наші підписи, хоть ми ще вчера заявляли, що ми тільки відпоручники економічних і культурних товариств. На се відповів проф. Шухевич, що ад'ютант має спис членів депутації і тому можна легко перевірити, що наших підписів на відозві нема. «Вправді є там підпис д-ра Стефана Федака (хотів сказати Шухевича), але се не я, тільки мій братанич».

Граф Шереметев заявив, що він се перевірить, та загрозив, що здавить всякий сепаратистичний рух, бо «теперь военное время и военный закон», причім зробив у повітрі немов би петлицю, по якій ми здогадалися, що він мав на думці шибеницю. «Вот и все, что я имел вам сказать!» – кликнув военний губернатор на прощання до вільних синів українського народу.

Невагом уступив граф Шереметев, а його місце заняв граф Бобринський, до якого знов ходили представники всяких львівських інституцій, з виїмкою українців, які не хотіли наражатися на того рода авдієнції як у гр. Шереметева.

Годі не згадати, що до «Дністра» заходили зчаста відпоручники ріжних міністерств, які збирали інформації, та що всі вони поводитися культурно. До кімнат

Ми увійшли до авдієнційної салі і наїшлися серед незвичайної для свободних горожан обстанови. Граф Шереметев стояв на середині салі, що донедавна була канцелярією президента міста Львова. За ним станув його ад'ютант з револьвером в руці, а при дверях приміщено двох солдатів з стрільбами в руках, готовими до стрілу, чи до ужиття багнета.

Промовив пок. Володимир Шухевич в українській мові. При деяких словах питає граф Шереметев про їх значіння, однак поводився з нами по-європейськи, зазначив, що справа української мови в оповістках є політичним питанням, в яке він, як военний губернатор, вмішуватися не може. На прощання подав нам всім руку.

По полудні пішов я до Стрийського парку, щоби прислухуватися гомонові гармат, який нісся з великою силою з-над Верещиці. Коли я вечером прийшов додів, переляканий сторож розказав мені, що з магістрату приходив кілька разів возний, а опісля урядник, щоби я

«Дністра» та до приватних мешкань українців заходили нерідко українські офіцери і жовніри. Вони відчували наше гірке положення, та його змінити не були в силі.

За українцями почалася нагінка. Дня 17 лютого 1915 року мав я вночі другу з ряду візиту. Прибуло щонайменше 10 жандармів, які обсадили всі кімнати мого мешкання, перевели основну ревізію, позабирали безліч актів та книжок, а над ранком веліли мені одягнутися та піти з собою. Мене заведено до тюрми, де найшлося нас, українців, поверх шістдесят осіб. Випущено мене на волю перед великодніми святами. «Дністер» застав я замкнений і опечатаний.

Небавом мав я третю візиту, що була заповіддю приїзду до Львова високопоставленої особи. Після виїзду сеї високої особи випущено мене і моїх товаришів по п'яти днях з в'язниці.

Згадаю, що скоро тільки гр. Бобринський обняв урядування, видав він розпорядок, що всі товариства мають бути замкнені та що в кожному поодинокім случаю треба виеднати дозвіл на отворення. Хоч москвофіли дораджували нам внести таку просьбу та прирікали, що вона не стрінеся з відмовою, ми рішили такого подання не вносити, а далі урядувати. Доперва після повороту з в'язниці уважав я вказаним, звернутися загалним інтересі до ген. Половцева (заступника гр. Бобринського), щоби дозволив отворити «Дністер». Я не вносив ніякої просьби ані від себе, ані від «Дністра», а тільки написав меморандум, в яким виказав просто нерозум адміністрації, яка своїм розпорядком приносить населенню очевидну шкоду.

Дня 19 червня 1915 року мав я четверту, нічну візиту. Сим разом прибув поліційний урядник з двома «городовими», які заявили отверто, що маю їхати у Росію. Лишено мені п'ять минут часу, бо як говорено, поїзд виїздить о год. другій в ночі. Мене заведено до тюрми, де було вже більше наших товаришів. Однак на залізницю виведено нас доперва над ранком, а поїзд від'їхав щойно о год. одинадцятій. Посаджено нас по кільканадцять осіб до воза, яким перевозять коней. Віз був навіть очищений. Протягом перших двох днів нами ніхто не журився, чи маємо що їсти. Доперва третього дня дозволено нам на ст. Казатин піти до реставрації, почім дозволено нам перейти до особового вагону. Четвертого дня вчасним ранком приїхали ми до Києва, однак протягом кілького годин держано нас поза станцією. Доперва коло десятої години привезено нас на дворець, де нам на зустріч вийшла поліція і жандармерія...

НАШЕ ЖИТТЯ В КИЄВІ. «ОБЩЕСТВО ЮГА РОССИИ». УКРАЇНЬСЬКА МОЛОДЬ.

СМЕРТЬ І ПОХОРОНИ КОСТЯ ПАНЬКІВСЬКОГО

На двірці у Києві дістали ми приказ розділитися: «Поляки на праву сторону, а «Євреї» на ліву». Тоді виступив я наперед та спитав: «А українці?»

Урядник повторив зі здивуванням кілька разів: «Українці?» – і запитав, чи дійсно є такі? Коли се всі потвердили, пішов урядник до другої кімнати і доперва по довшій хвилі вийшов з якимсь паном, що був членом польського комітету, а сей звернувся до нас, українців, з заявою, що прийме нас до польської тюрми, бо українці власної не мають.

Польська тюрма містилися при улиці Московській (ч. 46) у віллі одного російського генерала. У ній заложено у вікнах залізні ґрати. В першій кімнаті сидів поліційний урядник і було кількох «городових». В тюрмі життя не було прикре, бо кімнати були гарні, а харч цілком можливий. В тюрмі являлися щодня члени комітету, між ними гарні пані, які своїми появами розбивали і уприємнювали нашу сіру буденщину.

Найприкрішою річчю було для нас, що нам не вільно було зразу виходити на місто. Але і се поволи змінилося. Ми знайшли «аргументи», якими «переконали» околочного надзирателя, що годі все сидіти у тюрмі, і він дозволяв нам виходити на місто, але в товаристві «ангела-хранителя». Се однак нам не подобалося, і ми зуміли «переконати» і тих «ангелів», що вони пускали нас самих, а тільки в означеній годині сходилися ми разом з «ангелами» на царській площі та вертали з ними до тюрми. Царська площа є і так місцем всяких «tendez-vous», бо недалеко знаходиться купецький і царський сад з всілякими «variété-тами». Але хіба наші сходи з «ангелами-хранителями» були найоригінальніші. Як поляки, так і ми почали робити заходи, щоби з сеї тюрми видобути, і се нам після довшого часу удалося. Поліція згодилася, що пустить нас на волю, коли за кожного з нас возьме поруку один з тамошних горожан о відповіднім становищі і майні, та коли приречемо, що не виїдемо з Києва і що будемо кожної днини зголошуватися на поліції. За мене поручив тамошний адвокат і звісний український діяч Федір Павлович Матушевський, який забрав мене і Костя Паньківського до своєї хати. На основі розпорядку поліції ми були зобов'язані зголошуватися о год. 11 у поліцмайстра. Сходилося нас близько 150 осіб, а що поліцмайстер не міг всіх нараз прийняти, тому наші сходи були свого рода касином. Ми ділилися між собою вістками і вражіннями. З часом поручено нам зголошуватися по участках, почім ми сходилися біля пам'ятника св. Володимира на гірці, з якої розстелювався чудовий вид на Дніпро. Небавом заприязнилися ми з секретарем участка, який підписував нам папери на кілька днів наперед, що ми візиту відбули. Поза тим були ми цілком свободні, і за час мого побуту ніяких перепон не зазнавали. Я не знав, що ми стояли під поліційним наглядом. Коли я однак прийшов раз в участок і просив секретаря о підпис на два дні наперед, він сказав мені: «Ви, певно, знов хочете їхати поза Київ. В київській губернії можете їхати, куди вам захочеся, бо як вас зловлять, то приведуть до мене. Але чого ви їдете в чернігівську губернію? Там всюди повно війська, головно при мостах, а коли вас, як чужинця, зловлять, то возьмуть вас за шпіона і більше денного світла не узрите». І справді, я їздив кілька разів в село Слобідку на лівім березі Дніпра до селянина Одинця, дуже свідомого українця. При кінці нашого побуту в Києві дозволено нам вже тільки раз на тиждень зголошуватися в участку.

З чого ми, закладники, жили в Києві, царське правительство не журилося. Доки ми були в польській тюрмі, польський комітет давав нам харч безплатно, однак я і Кость Паньківський звернули комітетови гроші, які на нас видано. Для львівських закладників подбала президія міста Львова, що їм виплачувано з львівських банків, перенесених у Київ по чотири рублі денно. З сих грошей можна було не тільки самому жити, але й допомогти тим, що не діставали нічого. Київські українці хотіли оснувати своє товариство для підмоги вивезеним, але царський уряд на се не згодився. Треба було обрати иншу форму російського товариства для тих, що потерпіли в часі війни, яке називано «Обществом юга России». Се товариство мало фонди виключно з приватних дарів своїх членів, бо з прилюдних фондів дістало воно, о скільки знаю, тільки 500 рублів від громади Києва. З так званого «Тягнівського комітету» черпали поляки та инші, навіть менші народности, як Латиші, значні підмоги, але на просьбу «Общества юга России» не дав сей комітет ані копійки. В «Обществе юга России» працював дуже щиро Кость Паньківський, який переглядав переписку і давав інформації про петентів³. Се товариство старалося о дозвіл на уладження своєї тюрми, однак поліція

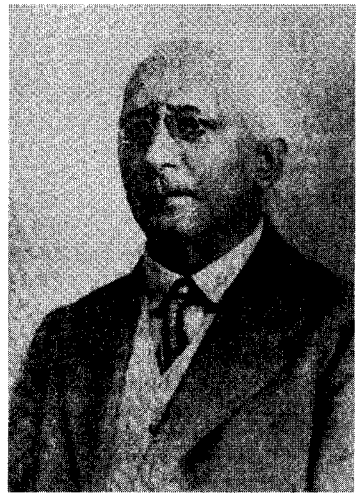
³ Прохачі.

згодилася на те доперва по довгих заходах і то під умовою, що товариству не вільно було, як комітетам польському і жидівському, добирати собі людей до тюрми, але попри тих, о яких прошено, поліція присилала від себе до тюрми всілякі індивідуа, мабуть, в цілі стеження сепаратистичної діяльності. Побіч тюрми, було у тій самій хаті на Федорівськім перелуку ще кілька кімнат, в яких мешкали наші закладники, що не мали удержання. Задля недостачі фондів не було се товариство в силі розвинути ширшої діяльності, все ж таки зробило воно багато і принесло чимало помочи в грошах і одежі нашим людям.

Окремо організувала поміч для наших людей українська молодь, яка збирала між собою датки, закуповувала білля, чай, цукор і т. п. українські панночки ходили вчасним ранком по тюрмах, щоби розвідатися, чи вночі кого з наших не привезено. Зчасти поталанило їм декого добути на волю, а коли кого висилано на Сибір, українські панночки спішили їм з поміччю. В Києві була така безліч тюрем, що багато годі було відшукати. Радник суду Іван Гарасимович сидів у тюрмі для військових злочинників і доперва по яким півроці, при нагоді ревізії, дозволено йому написати картку до української тюрми, куди його перенесено. Російські власти не мали взагалі перегляду закладників та адміністраційно зісланих і почали їх заводити доперва на наші жалоби. Про пп. Бриттана, о. д-ра Яремка, о. Яцковського і Кузьмича в Орлі дізнався я принагідно від одного українця, інспектора в міністерстві рільництва, який був у Орлі та про запероторення сих українців до в'язниці оповів йому начальник тюрми, його шкільний товариш. На мою просьбу вислало «Общество юга России» до Орла одну паню, яка видобула згаданих людей з тюрми, але не була в силі подбати про їх приїзд до Києва, бо вони не мали теплої одежі, так що першим старанням висланої пані було подбати про купно для них кожушків. Ми вели живу переписку зі всіма нашими людьми, яких адреси були нам звісні, а окремо переписував я з моїми товаришами з львівської тюрми, яких доля загнала аж у Єнісейську губернію, на Ангару. На рахунок «Дністра» побирав я з Банку краєвого гроші та помагав їм, по змозі та силам. В Києві не давав російський уряд для вивезених і закладників ніякої підмоги, а коли ми вислали у сій справі письмо, дістали відповідь, що в часі, коли тисячі людей гине на побоєвищи, не станесе нічого злого, коли кілька тисяч наших закладників згине з голоду. Однак з часом виплачувано тим, яких вислано на Сибір, по кілька рублів місячно. Американське посольство давало вивезеним по 10-15 рублів місячно в Києві та по інших містах, а навіть на Сибірі, з австрійських фондів, але бували часи коли воно відмовляло навіть сеї дрібної допомоги, виправдуючися, що австрійський уряд грошей не прислав.

Після виходу з тюрми старалися ми познайомитися з київськими українцями, але найбільше знайомих мав таки Кость Паньківський, він був нашим вїтом і посередником між нашою громадою і київською!

Та невагом його не стало. Восени панують в Києві дуже острі вітри. Ми майже всі були недужі на інфлюенцу. Перебув її також покійний з початком падоліста 1915 року. Мабуть, заскоро вийшов він з хати, дістав запалення легких і, мимо дуже старанної

Кость Паньківський

лікарської опіки нашої газдині, п. Матушевської, д-ра Лукашевича (галичанина родом) і д-ра Шевченка, четвертого дня недуги помер.

Був се для всіх нас, а зокрема для мене, великий удар. Не стало того, що так живо нашими справами, а зокрема справою спільної праці українців по обох боках кордону займався.

Нам усім залежало на тім, щоби в похоронах взяло участь уніатське духовенство. Та в Росії була унія заборонена. Мусів, отже, урядово хоронити латинський священик, який заявив, що на участь уніатського духовенства пристане тоді, коли буде мати дозвіл від губернатора. Я не міг добитися до губернатора, тому пішов до начальника його канцелярії, який удавав, що не розуміє, про що мені розходиться, а вкінці сказав, що дозвіл залежний виключно від пароха. Я звернувся знов до латинського пароха, який показав мені обіжник губернатора, що костел буде замкнений, коли в нім уніатський священик відправить богослужіння. Коли ж я заявив, що мені не розходиться о богослуження в костелі, а тільки о те, щоби наші священики могли вести похорон на цвинтарі, латинський парох на се згодився. В день похорон відправив один з наших священиків Службу Божу, але в комнаті при мощах покійного. На похорони зійшлися всі наші закладники і велике число київських українців, головно молодіжи, яка зложила калиновий вінок з великою синьо-жовтою лентою і усталилася близько каравану з постановою, що не допустить силою до сего, якби поліція хотіла здерти ленту. На щастя, до сього не дійшло. Уладженням цілого похорону займалися на свій кошт київські українці. Цілий похорон випав поважно та величаво. Спочив Кость Паньківський на латинським кладовищі на Байках в провізоричнім мурованім гробі. В шість місяців пізніше відправлено у цвинтарній каплиці заупокійне богослуження і парастас після уніатського обряду, на що я уже добився дозволу від губернатора.

СЕРЕД УКРАЇНСЬКОЇ КИЇВСЬКОЇ ГРОМАДИ

Не буду широко розписуватися про красу Києва, а зокрема про його красу на весну, коли Дніпро розліється як море. Велич і красу зрозуміє тільки сей, хто Київ сам побачить. А треба також чути спів хорів по церквах. Се дійсні, чудові концерти, на яких громадяться інтелігенція, бо поза тим можна хіба в Лаврі побачити тисячі селян, які моляться побожно. Зокрема дуже гарний хор має університетська молодіж. Управляє ним диригент українського театру Кошиць. Він давав концерти з колядок, старих кантів, а на весну з веснянок. Характеристичне се, що перед останнім концертом виголосив проф. Штешенко відчит про значення веснянок у високопатріотичнім настрою в українській мові, хоч дозвіл був на московську промову. Вірити не хотів я, що се діялося в Києві під військово-жандармською управою. А Кошиць умів добути з хору такі ефекти, про які я ніколи не мрив, хоть сам децю на диригентурі розуміюся.

Українське життя зосереднювалося в клубі «Родина», якого тільки тому не замкнуно, що там уладжено український лазарет, над якого удержанням треба було відбувати наради кожної суботи, розумієся, при замкнених дверях і заслонених вікнах. Сходилося туди звичайно коло 50 старших осіб та 100 – 150 студентів університета і курсисток. На таких сходинах вшановано пам'ять Лисенка, Русова, Костя Паньківського, інших померших діячів. Тут відбувалися також відчити. Найбільше подобалися мені виклади з давнини Києва п. Прокоповича. Гал. Українці Кость Паньківський, д-р Свенціцький, проф. Левинський, д-р Коцюба виголосили також виклади, а я говорив на тему національного значення українського економічного руху в Галичині. Після відчиту вели

звичайно дискусію, а відтак розмови про біжучі справи. Крім сього запрошували нас українці до себе на чай, де в менших гуртках говорено про всілякі наші справи, і ми взаємно піддержували себе на душі. Студенти університета, виключно медики і студентки з вищих, медичних курсів живо цікавилися галицькими справами та нашим життям і запрошували нас у свої гуртки, зложені найбільше з семи осіб під позором урядження уродин чи іменин одного з учасників, причім подавано чай. З огляду, що в урядах та приватнім життю, навіть між українцями, уживано московської мови, я звертав їх увагу, що у нас в Галичині українська мова має право горожанства не тільки вдома, але і в прилюднім життю, та що українці тільки нею всюди послуговуються. Коли лучиться, що українець ожениється з Полькою або Німкою, то в короткім часі виучить її української мови так, що вона виховує дітей тільки в українській душі. Українська молодіж, що ходить до польських шкіл, не говорить між собою інакше, як українською мовою та уладжує щороку Тарасове свято. По урядах, судах, староставах, магістратах ніякий свідомий українець не говорить інакше, як по-українськи, хоть би навіть урядник уживав польської мови. Я певняв, що ті часи давно минули, коли 50 інтелігентних українців, адвокатів, докторів, професорів, зібраних разом, при появі провізоричного заступника кандидата на безплатного писаря в старостві з української мови переходили вміт до польської. Ніхто з українців не говорить інакше, як по-українськи, в залізниці, трамваю і по склепах. Коли ж купець в склепі відважиться сказати, що не розуміє мови, то гурток українців жадає в українській мові дорожчих товарів і зневолює купця до уживання української мови, або його бойкотує.

Таке говорив я українцям, хоч слова не хотіли нераз через горло перелізти... Але мої слова не минули без наслідків. Українці почали говорити до своїх дітей по-українськи, а декуди побачив я українські букварі. По трамваях і склепах стала молодіж уживати української мови. Треба однак признати, що було багато домів, де серед цілої сім'ї уживано тільки української мови. До таких родин належали мої сердечні господарі, пп. Матушевські і їх три сини, незвичайно гарно виховані. Коли на короткий час перед моїм виїздом з Києва, поліційний урядник зайшов до пп. Матушевських, щоби розвідатися про мою особу, а зі старших людей дома нікого не застав, діти відповідали йому виключно по-українськи, а урядник був певний, що се мої діти, бо не вірив, щоби дитина, вихована в Києві, могла знати українську мову. В музичній школі ім. Лисенка, попри московський драматичний курс, є також український, але розвивається слабо. На річнім пописі співано коло 50 пісень, однак ні одної української, на що ми звернули увагу управи та дістали приречення, що се на будуче зміниться.

За час мого побуту в Києві український рух був невеликий, бо з початком війни замкнув царський уряд всі українські товариства, з виїмкою клубу «Родина» і наукового товариства, та зависив всі українські часописи і видавництва. Молодші діячі пішли до війська, а зі старших багато скрилося по хуторах, де легше могли собі дати раду з найнижчими, поліційними органами. Один з наших діячів, що мав два хутори і дім в

Іларіон Свещицький

Києві, переносився часто з одного хутора на другий, або приїздив на день до Києва, або й цілими тижнями сидів у вагоні, щоби оминати ув'язнення. Все ж таки праця розвивалася в науковім товаристві, де виголошувано реферати. Збиралися також політичні діячі, яких імена тепер так часто стрічаємо по часописах. Переважна їх часть належала тоді до партії кадетів, а кількох з них займало навіть місця в управі партії та почувало себе в першім ряді кадетами, а відтак доперва українцями. Вони мали надію, що через партію кадетів зможуть роздобути для України деякі права.

Гадки про політичні овиди були тоді між українцями поділені. Одні боліли над тим, що царські війська робили в Галичині поступи головно тому, що в зайнятих округах московська адміністрація нищила українське життя та на силу вводила православ'я. Другі навпаки раділи поступами царських військ і вважали конечностию, щоби Галичина злучилася з російською Україною, бо закордонні українці дали би матеріяльні засоби і силу, а галицькі становили би сей фермент, який сю силу пробудить до життя.

Український рух по інших містах і губерніях був досить поширений. У важніших осередках були свої організації, а їх відпоручники з'їздилися двічі в році на наради. Чимало людей з-поміж українців було в союзі «городов» і через них можна було чимало доброго зробити. Сей союз засновано у ріжних місцях Галичини, а також в Києві для галицьких дітей захоронки, яких управу віддано в руки свідомих українок, а вони не тільки щиро піклувалися їх удержанням, але також вчили потайки в українській мові. Ще за мого побуту в Києві добився п. Дорошенко в управі «Союза городов», що у захоронках в Галичині дозволено, з поминенням адміністраційної власти, учити з українських підручників. Тоді закупив п. Дорошенко у київських книгарнях та в Тернополи всі українські шкільні підручники, які тільки міг дістати. Згадаю, що попит за українськими книжками був дуже великий. Протягом року, який я був у Києві, продано, і то переважно між селян, поверх 150 тисяч книжок, хоч нових накладів, з вийскою одної книжки з байками, адміністрація не дозволила.

В УКРАЇНСЬКІМ СЕЛІ. ВЕЛИЧЕЗНИЙ РОЗРІСТ КООПЕРАТИВНИХ СПІЛОК. ДОЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЗА ЦАРСЬКОГО УРЯДУ

З селянами я мало стрічався, бо мені не вільно було виїздити з Києва. Все ж таки пізнав я кількох, дуже свідомих людей. Про Одинця з Слобідки я вже згадував. З ним можна було з цілою приємністю поговорити про всі справи. Знав він багато творів Франка і випитувався про Костя Левицького, Евгена Олесницького та про інших галицьких діячів. Мав він таку гарну бібліотеку, що не один з наших патріотичних інтелігентів міг би йому позавидувати. Сю бібліотеку справив він собі по раз четвертий, бо трема наворотами забрано йому при ревізіях майже всі книжки. Мав Одинець більший ґрунт коло Чернигова та власть адміністраційна виселила його о яких сто верств далі за те, що він в цілім селі розбудив українську свідомість. Але і тут він не дармував, але старався обережно приєднати людей для української ідеї. Мав я ще нагоду пізнати другого, старшого віком селянина, батька одної студентки, в якій домі я бував. Сей писав вірші, а коли почув про вірші Гайного, просив мене, щоби я кілька поезій переклав прозою на українську мову, а він убирав їх опісля у віршовану форму.

Однак, мимо заборони, я не міг відмовити собі приємности побачити життя на селі та скористав із запросин одного з українських панотців. Я поїхав на великодні свята в характері інспектора союзу дрібного кредиту, а дійсний інспектор мені товаришив. Їхали ми на отворення молочарської спілки в другім, сусіднім селі, де священником був

кацап. На збори зійшлося щонайменше 500 осіб, переважно жінок. Почато збори богослуженням при дуже гарнім співі під управою місцевого учителя. Відтак ішли урядові промови: місцевого пароха, мого знайомого панотця, та ще якоїсь урядової особи, усі в московській мові. Опісля забрав голос інспектор Сербененко, який промовив по-українськи. І треба було бачити зміну в настрою зборів. Московські промови вислухано апатично, зате українською всі цікавилися і живо її оплескували. Я, на жаль, промовляти не міг. Відтак співано українські пісні, які однаково радували тих, що співали і тих, що слухали. Опісля були ми на малій перекусці у щойно згаданого учителя та від нього дізнався я, що як він, так і інші учителі-українці тільки піснею можуть учити молодіж української мови, яку зі школи царський уряд усунув. Знайомий мені панотець, хоч щиро спочував українцям, виголошував проповіді в московській мові.

Від них дізнався я, як високо розвинувся у сім селі кооперативний рух. Місцева каса дрібного кредиту мала, крім значних вкладок селян, кредит в державнім банку у квоти 150 тисяч рублів. В сільськім склепі було на складі запасів поживи, полотна, матерій на одєжу, навіть збиткових, як шовковї хусточки, на ціну вісімдесяти тисяч рублів. Місцева молочарська спілка мала поверх двіста членів, а ціле діловодство вело у воєннім часі трое дівчат під доглядом священика. Молоко перероблювано на сметану і сир, та продавано в Києві. Масла у спілках не роблено, бо воно приходило цілими поїздами з Сибіру. Ціна сибірського масла виносила за мого побуту один рубель за фунт, а в часі мира значно менше. Треба признати, що уряд дбав про матеріальне поводження селян. Згадаю, що у кожнім повіті є агроном, який до писарських (статистичних) робіт має помічника, через що сам може зайнятися виключно фаховими справами і давати поради селянам. В околиці монастиря Межигірського Спаса є кілька сіл, де земля-пісковина. Агроном порадив садити полуниці (трускавки), якими вкрито цілі поля. Селяни мали з них значний дохід, а населення Києва дешеві та знамениті ягоди. В численних повітах є також інспектори «птицеводства», які з великим хісном для населення давали вказівки, як ховати дріб, робити консерви і вести торгівлю яйцями. Населення горнеся радо до всяких кооператив, бо, крім матеріальних користей, має воно ще можливість легальних сходин.

Загальні збори такого союзу дрібного кредиту тривають звичайно 3 або 4 дні, тільки тому, щоби люди могли виговоритися та наговоритися з собою. Я брав участь у кількох таких зборах. На одних, уладжених у п'ятьдесятилітній ювілей заснування першої кооперативної спілки, обговорювано справу заснування кооперативної школи з українською викладною мовою, а розходилося о поспіх, щоби таку школу якнайскорше ввести в життя. Тоді піддав я одному з учасників внесок, щоби, попри школи з московською викладною мовою, були рівнобїжні українські кляси. Сей внесок прийнято одногolosно і поручено управі, щоби зладила науковий плян. Але на найближчих зборах управа поставила внесок, щоби про викладну мову не було згадки (отже, лишалася московська мова), а при внеску був додаток, що предметом науки може бути, на бажання учнів, також українська мова. Я зажадав від одного з членів вияснення, чому не піддержано ухвали попередніх зборів, а коли сей поставив відповідний внесок, голова управи звернув його увагу, що він повинен був виступити з таким бажанням на засіданню управи. Всякі поправки до пляну школи, виготовленого після вказівок міністерства, не знайшли більшости.

Брав я також участь в конгресі кооперативних спілок в справі збуту рільних продуктів, що тривав кілька днів у прияві головного інспектора дрібного кредиту з Петрограду. Був се щирий українець, з яким я мав нагоду багато говорити не тільки

про справи кредиту, а й інші загальні питання. В порозумінню з гуртком українців рішили ми поставити на закінчення конгресу резолюції з домаганням видавання часописи в українській мові, заснування шкіл з українською викладною мовою та свободи зборів для нарад в економічних справах. Розділено ролі між учасників, з яких один мав забавляти розмовою поліційного пристава. Коли ж залунали по салі оплески, пристав зміркував, що запала якась важна ухвала. Згадані резолюції заборонив губернатор умістити в протоколі. Губернатором був тоді звісний «приятель» українців, Ігнатієв, якого я мав нагоду пізнати, коли добивався дозволу на панахиду в пів року смерті Костя Паньківського. З ним і з поліцмайстром говорив я виключно по-українськи, а поліцмайстер відповідав рівно ж нашою мовою, чим київські українці були дуже здивовані. Я прийшов до пересвідчення, що якби ми всюди уживали тільки української мови, то не то що розуміли би, але й нераз відповіли би рідним словом.

НА ШЕВЧЕНКОВІЙ МОГИЛІ

Давно мріяв я про те, щоби поклонитися могилі Тараса, галицькі товариші та київські українці лякали мене всякими небезпеками, з яких я здавав собі також справу. Однак цікавість та глибока пошана для генія української землі і мученика за високі кличі людства, перемогли. На зелені свята вибираєся рік-річно з Києва більший гурток людей до Канева, щоби помолитися і заспівати пісню серед степу широкого, на Вкраїні милій, де видно лани і кручі і чути ревучий Дніпро, що поніс багато своєї і чужої крові у Чорне море, а де на високій горі спочили тлінні останки слави, краси і гордості українського народу. На могилу Тараса вибиралося на зелені свята 1916 року значне число студенток, які намовили мене до їзди в Канів, та прирекли поміч в разі небезпеки.

Ми виїхали в суботу по полудни. Натовп був так великий, що треба було покликати другий корабель. Очевидно, люди їхали до ріжних місцевостей, але натовп зменшився щойно під вечір. Подорож Дніпром прегарна. Найкраще виглядає з Дніпра пещерська Лавра.

Коли ми під вечір розсілися свобідніше і почали співати українські пісні, прилучилося до нашого гуртка і хору кілька офіцерів. Немов би у відповідь нам пронеслася з другого кутка корабля зразу українська, а опісля польська пісня. Не тривало це довго, як оба хори злучилися, а учасники обох гуртків познайомилися з собою. В другім переважали також студенти і студентки, але були між ними також старші люди на становищах. Були се поляки-філярети⁴, які їхали рівно ж до Канева, щоби поклонитися тіням Шевченка. Філярети відносяться прихильно до українців.

На спільних розмовах та співах перейшла ніч і почало сходити сонце. Дніпро розлився широко, а сонце купалося в нім. Був се чудовий вид, від якого наші очі не могли відірватися.

Як тільки настав день, почали виходити на поклад люди, що спали в кабінах. Явився також директор музею, п. Біляшевський. Він взяв мене за руку та показав точку, в яку маю глядіти. Після доброї хвили почав зарисовуватися хрест на могилі, що виглядав чудово у рожевім сяєві сонця.

Небавом причадили ми до берега та пустилися пішки до підніжжя гори, віддаленої від пристани на добру версту. Всі були перетомлені дорогою і безсонною ночью,

⁴ Таємне польське молодіжне патріотичне товариство, створене у Вільні в 1820-1823 рр., згодом поширене на всі польські землі під російським забором. Гаслом т-ва було «Ojczyzna, Nauka, Spoty». Члени займалися самоосвітою і пропагували власну моральну програму.

а дехто радив, щоби відпочити в гостинних комнатах хати, що стоїть при могилі. Для мене справді було цікаво побачити, чи хто ляже спочити, заки поклониться могилі.

Ми вийшли на гору, але ніхто з нас не спинився біля хати. Ми станули за хвилину біля могили та гуртом заспівали «Заповіт», почім в молитві згадали Тараса і вглядалися в розкішний вид, що з могили розстелювався на Дніпро, лани і кручі... Щойно тоді пішли ми на спочинок, а коло 10 год. рано попрямували до ліса, щоби назбирати цвітів, якими ми обсипали могилу, ще раз відспівали «Заповіт» та довго, довго в задумі перебули. Такого вражіння я ще в моім життю не відчував. Мене переймало дрижання, а всі ми відчували, що дух Тараса витає між нами.

В пам'яткову книжку вписав я сі слова: «На Україну приїхав я не по своїй волі, та не міг опертися бажанню поклонитися Твоїй могилі і Тобі, Батьку Тарасе. Кайданів ми ще не пірвали, але близька пора, що пірвемо».

Ледви оглянули ми пам'ятки, яких в хаті чимало, та ледви покріпилися кулішем, що зварив нам старий сторож могили Іван, як нас повідомлено, що йде жандармерія. З філяретами їхав п. Й., що був у мундирі офіцера. Він взяв на себе обов'язок забавляти жандармів, а я за той час утік вікном до саду, де мене окружили студентки.

Непомічений пішов я у ліс, а звідтам в товаристві кількох учасників подорожи до Канева, в надії, що побачу славний канівський замок, з якого однак не остало сліду. П. Біляшевський запросив мене до своєї дачі зі стоморговим парком та гарним світовим городцем, віддаленими о які дві версти. Звідси розстелювався ще може кращий вид на Дніпро і околицю, як з Тарасової могили. Ми вернули на могилу пізно вечером, відспівали ще раз «Заповіт» та молилися щиро за душу Кобзаря та за кращу долю України.

І сталося дивне диво. Хоч вечір був гарний, нараз приплили хмари, загуркотів грім і блиснуло кілька разів так широко і так протяжно, що хрест на могилі стояв поверх пів мінути немов би в огні. Ся подія зробила на всіх велике вражіння.

Я зійшов з могили один з останних та думав про значіння сього явища і дійшов до висновку, що воно має для нас символічне значіння. Сила та енергія українського народа мусить зрости до могутности грому, щоби розторочити і запалити царський престол, а луна сього пожару освітить новий шлях, по яким має йти наш нарід!

По дорозі до пристани говорив я про мої вражіння з українцями та поляками, а всі вони висловлювали такі самі думки.

– Нам грому треба! – повторяли всі, та може не думали, що сей грім так близько та що багато віщувань Тараса небавом здійсниться.

Се був великий день у моім життю, а згадка про нього лишиться певно на все у моїй пам'яті.

Та нема світла без тіни. Могила нашого найбільшого генія занедбана. Деревляні сходи, що ведуть на могилу, цілком спорохнявіли і на них не тяжко зломити ногу. З залізної огороди виломано кілька щєблів, цвітник не впорядкований. Стежка, зглядно, сходи, що ведуть на гору, неможливо понищені і небезпечні для життя людей. На всі ті недостачі звернули увагу не тільки ми, але й поляки. П. Біляшевський вияснював, що він з рамени кївської громади має нагляд над могилою, що камінні сходи на могилу вже готові, але годі їх уставити задля недостачі робітника у воєнним часі. Я гадаю, що буде обов'язком цілої України подбати, щоби після війни упорядковано могилу і доступ до неї, бо сього домагаєся наша народна честь⁵.

⁵ Нещодавно повідомили кївські українські часописи, що нові сходи вже установлено, а могилу упорядковано. – Прим. ред. «Календаря Просвіти».

З могили привіз я грудку землі, яку розділив між моїх галицьких товаришів у Києві, а маленьку частинку поталанило мені, мимо жандармської ревізії, перевезти до Львова, як дорогу для мене пам'ятку.

ПОВОРОТ

Вже коло Різдва 1915 року доходили мене вісти про заходи в справі мого увільнення, але доперва під кінець червня 1916 року приходив поліцейний урядник до дому пп. Матушевських за інформаціями про мою особу. Дозвіл на поворот завдячую головно тій обставині, що місяцем раніше розв'язано в Києві галицьке губернаторство, як злишне. У Львові я оминав все губернаторство, але в Києві був зневолений за різними обладками до нього заходити. Коли я раз запитав в губернаторстві барона Кнорінга, коли буду міг вернути, він відповів, що пізніше, як другі, а се тому що за багато знаю. Наслідком інтерпеляцій в Думі про безправно придержування нас, списувано вправді протоколи, але вони ледви чи довели би до освободження, якби галицького губернаторства не розв'язано.

Запит міністерства заграничних справ про мене прийшов вже не до галицької губернії, але до київського губернатора Ігнатієва, а звідам бюрократичним порядком до поліцмайстра, пристава і околдочного надзирателя. Сього я умів без труда переконати, що мене можна пустити до Львова. Та мимо сього не мав я великої надії на зміну. Дня 22 липня 1916 по полудни дістав я ненадіжно приказ явитися без проволоки у поліцмайстра, де застав я вже дра Бека і Шляйхера. Нам поручено за годину явитися з річами, що було неможливе, тому просив я о проволоку до найближчого дня. Я вів широку кореспонденцію з Ексц. Митрополитом і з нашими людьми на Сибіри, старався останнім нести поміч, тому треба було всі справи упорядкувати, а листи передати в переховок. А листи сі, головно Ексц. Митрополита і п. Малицької, незвичайно інтересні. Пані Малицька описувала напрочуд гарно своє життя над Ангарою, а з її патріотичних накликувань видно було, що сама не упала на дусі та що других піддержувала, через що я для сеї незвичайної жінки набрав глибокої пошани.

Коли ми на другий день явилися з пакунками в поліції, віддано нас під сторожу двом жандармам і се було пригрівкою нашого повороту на свободу. Жандарми відвезли нас на двірець і примістили нас в окремім купе, в яким мали заїхати до Петрограду. Проводив нас секретар поліцмайстра, який, на нашу просьбу, дав поручення жандармам, щоби нас не уважали бродягами, чи злочинниками. І дійсно, лишили нам жандарми повну свободу.

Прикра була хвиля мого виїзду, бо на прощання зійшлося багато київських громадян, з якими я не одно передумав та про не одно говорив. Всі питали, коли знов зустрінемося, чи буде нам легше, та чи позбудемося скоро жандармських ангелів-хранителів? Я розцілувався сердечно зі всіми, старшими і молодшими та з слезами в очах глядів за ними, як би за моїми найближчими, по серци, по почуваннях рідними людьми.

Д-ра Бека і дра Шляйхера попрощав одинокий д-р Чоловський. В неділю в полудне приїхали ми до Курська, де поїзд задержувався дві години. Я хотів, за згодою жандармів, об'їхати бодай Полторацьку гостинницю, бо надіявся, хоч крізь вікно, побачити нашого дорогого Митрополита, але мої товариші подорожи д-р Бек і д-р Шляйхер сьому спротивилися, бо побоювалися о самих себе, так що я написав тільки поштову картку до Ексцеленції митр. Андрея зі словами сердечного прощання. Третього дня по полудни доїхали ми до Петрограда.

Жандарми радили нам, щоби ми пішли оглянути місто, а вечером вернули на двірць, однак мої товариші напірали, щоби зараз їхати до «градоначальства», а звідтам до тайної охрани. В охрані списано з нами протоколи. Допити відбувалися цілком прилично, але після них прискочив до мене чиновник із словами: «Гепер пасматрім!» – і кинувся так, як би мене хотів задусити. Обмацовав мене зразу, якби шукав за оружжям, відтак зажадав, щоб вийняти все, що тільки було по кишнях, вкінці велів роздягнутися, оглядав точно кожний кусник одежі та білля, а навіть шкіру на тілі. Наші клунки забрано, а нас відведено до келії, де ми знайшли якихсь функціонерів, що цілком по-людяному до нас відносилися, принесли нам харчів, подали чай, а навіть часописи. Другої днини мали ми честь і щастя побачити начальника тайної охрани, власти вищої понад царську. Був се чоловік європейський, який впевнив нас, що поробив заходи, щоби ми до двох, або трьох днів могли виїхати санітарним возом wraz з виміняними австрійськими інвалідами. Коли нас запитав, чи волимо остати тут, чи піти на свій кошт до готелю, ми вибрали останнє і небавом опинилися в готелю «Пальміра».

Був се щонайменше десятирядний готель, в яким містилося вже таких кількадесять кандидатів «на волю». Готель був в стороні фінляндського двірця. Побут в нім був незвичайно прикрий. Не вільно було з нього виходити, ані з ніким порозумітися. Харч був дорогий і лихий. Заборонено було читати часописи, хоть би й видавані урядом. Навіть карт для забиття нудьги не дозволено купити.

Коли заповіджений начальником охрани речинець минув, ми написали остре письмо до американської амбасади, звідки по двох днях приїхав до нас секретар та повідомив, що пороблено всякі заходи, щоби нас якнайскорше відслано. Та в дійсности доперва по двох неділях явився у нас цілий відділ жандармерії з офіцером, який нас знов піддав основній ревізії, велів отворити клунки, а всякі книжки та папери вкинув до печі. Відтак завезено нас на двірць, приміщено у переділі третьої кляси, якого вікна були цілком замазані, так що через них годі було що-небудь побачити.

Над ранком доїхали ми до граничної станції між Фінляндією а Росією – Бєлий Остров. Наш віз відлучено від поїзду, заточено далеко поза станцію і не дозволено рушитися. Доперва по полудни покликано нас до канцелярії полковника жандармерії, куди занесено також наші клунки. Тут відбулася знов кількогодинна ревізія, про яку ми ще в Петрограді чули, що вона найстрашніша та що жандармерія зчаста завертає людей звідси до Петрограду. І дійсно, в наших очах вислано з поворотом одного німецького суперінтенданта та одну паню з двома дівчатами під позором, що їх папери, оглядані вже жандармерією в Петрограді, не були в порядку.

З Бєлого Острова їхали ми знов три доби, а що лавки були короткі, ми спали на перемену на підлозі. Коли часами можна було виглянути через вікно, бачили ми дуже гарні околиці Фінляндії та красні і чисті хати, всі на один лад побудовані.

Конвой складався з підофіцера і чотирьох солдатів, а крім сього з двох жандармів, які що кілька станцій змінювалися. Коли третього дня всіли нові жандарми, я читав євангеліє в українській мові, одиноку книжочку, яку мені жандармерія лишила. Тоді приступив до мене жандарм та заявив, що не вільно книжок читати. Коли ж я сказав, що се Святе Письмо, він взяв книжку в руки, почав її з трудом читати та сказав: «Ви, мабуть, українець, а я також малорос. Ходив я колись до школи в Харкові та цілого Шевченка знав наизуст. Та вже буде тридцять літ, як мене сюди, на північ, загнали». Опісля почав розпитуватися, звідки ми та куди їдемо, а коли дізнався, що ми третій день в дорозі та що ніхто не подбав про нас, чи ми їли, він накричав на підофіцера, вийшов сам, а по хвилі вернув з реставраційним слугою, який приніс теплу, смажену рибу, знамениту

салату та доволі доброго хліба. Кожний з нас їв, кілька хотів, а платили ми по рублеви від особи.

Небавом розпрощався зі мною жандарм-«малорос», у якого з жандармської одежі озвалося серце чоловіка.

Найближчого дня доїхали ми до граничної станції Торнео, де нас знов основно зревідовано. Коли жандарм знайшов у моїм клунку сино-жовту ленту з вінка на домовину Костя Панківського, кликнув: «Ето нельзя, ето мазепинство!» Я вияснював жандармови, що сю ленту бачило вже кільканадцять жандармів та що везу її на пам'ятку жінці та дітям покійного, але се не промовляло до жандармської совісти. Він не хотів вложити ленти до клунка. Та нараз уступилися вагони з сусіднього тору, а кризь вікно нашого воза побачили ми шведський берег морської пристани, украшеної жовто-синими хоругвами, що є національною красою шведської держави. Тоді кликнув я до жандарма: «А чому ж ви сього не конфіскуєте? Чи се також мазепинство?» – Жандарм не відповів нічого, лишив ленту та відійшов, а за годину були ми вже на шведським кораблі. На російським березі моря стояв ще більший відділ жандармерії і уступився шойно в п'ять мінут після сего, як ми відчалили від берега. Доперва тоді відчули ми, що ми є на свободі.

На березі ждав нас австрійський конзуль зі своєю жінкою. Вони запросили нас на вечеру, подали вселякі часописи, подбали о висилку депеш та відвезли своїм автомобілем до залізничної станції.

Третього дня над ранком приїхали ми до Стокгольму, пішли до амбасадора, а що з нами їхав також ротмістр гр. Ледебур, тому за його впливом дістали ми дозвіл від'їхати найближчого дня. Я пригадав собі, що в Стокгольмі живе Менцінський; зателефонував по нього і за чверть години побачив нашого дорогого артиста. По полудни оглядали ми Стокгольм, а на другий день забрав він мене до своєї вілли, положеної над морем, де я пізнав його жінку, шведку, що говорить по-німецьки, та двох синів – Івана і Юрка. В хаті Менцінського перебув я дуже милі хвили, бо був між своїми.

З Стокгольму доїхали ми, будьто залізницею, будьто кораблем до граничної німецької станції в Сасніц. Коли ми висідали з корабля, кликнув молодий німецький офіцер: «Де є панове з Росії?», – а коли ми приблизилися, представився нам та завів нас до кімнати в бараках. Тут явився старший офіцер, комендант станції, який звільнив нас від строгої ревізії, якій піддають всіх подорожних.

Того самого дня були ми в Берліні, де відпочили та стрінулися з незвичайною ввічливістю у всіх властей. В Берліні пізнав я п. Йолтухівського, з яким розмовляв багато про українські справи, а який мене сердечно запрошував до оглядин табору полонених. На жаль, я просьби вволити не міг, бо на се треба було два дні часу, а я вже повідомив телеграфічно моїх приятелів у Відні про день мого приїзду.

На граничній австрійській станції, Тешин, переведено знов у мене ревізію та забрано всі книжки і часописи, які я дістав у Берліні. Через формальности я мало що не припізнився на поїзд.

На двірці у Відні побачив я пп. Костя Левицького, Сінгалевича, Семаку та інших людей, які мене сердечно привітали. Опісля заведено мене до вестибулю, де усталилися у півколі пані і панове, що вийшли мені на зустріч. Д-р Кость Левицький виголосив дуже гарну промову, а його достойна жінка вручила мені китицю цвітів. Я був так зворушений сим привітом, що ледви спромігся на короткі слова подяки за честь і пошану.

На сім кінчу мої спомини. Мене вивезено, але я не був у неволі, ані не уважав себе ніколи мучеником. Інші галицькі українці перебули дійсну неволю, а деякі з них по-

кінчили життя як мученики. Та ні мене, ні моїх товаришів, яких царський уряд вивіз насильно, не зломано. Противно, се насильство загріло нас до дальшої невсипучої праці. Ми ані на хвилино не упали на душі та жили глибокою вірою, що після війни настане в Галичині і на Україні краща доля для нашого народу.

* * *

Константа МАЛИЦЬКА⁶

НА ХВИЛЯХ СВІТОВОЇ ВІЙНИ⁷

1. ЛЬВІВ ЗА РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Мов у панорамі пересувалися події останніх передвоєнних днів. Кінець червня. Могутній здвиг Січей і Соколів у Львові. Мають прапори, вулицями міста машерують довгі, добре зорганізовані ряди наших руханкових організацій, воскресають традиції давнього історичного козацтва. «Усе вперед! Усі враз!» Днина ясна, погідна. Сміється небо, всі сміються.

Але у той сам час, коли у Львові грали Січові сурми, коли серця всіх українців лучилися в радості у великому народньому святі – там на полудні в Сараєві залунав постріл, якого відгомін донині ще потрясає основами держав і народів. А потім місяць

тривожного дождання, непевности, вагання.

Кінець липня. Перший всеукраїнський конгрес учительства у Львові, з усіх наших земель, з Буковини, з-за кордону, з гістьми з Чехії, Словаччини, Славонії. Вже чути в повітрі запах воєнного пороху, а може саме тому в салі «Народнього Дому» панує

⁶ МАЛИЦЬКА Костянтина Іванівна (1872-1947) (літературні псевдоніми: Віра Лебедова, Чайка Дністровна – українська поетеса, прозаїк, перекладач, бібліограф, редактор, педагог, діячка культурно-освітніх товариств у Галичині, автор популярних пісень «Чом, чом, чом, земле моя...», «У Січі, у Січі гуртуймось, брати». Закінчила вчительську семінарію у Львові, вчителювала в народних школах Галичини і Буковини, у Львові в дівочій школі Українського Педагогічного Товариства. Активно діяла у громадсько-політичному житті, організувала хори і читальні. Була однією із засновниць «Жіночої громади Буковини» і фонду «На потреби України», що був матеріальною допомогою для УСС. Працювала в педагогічних товариствах «Рідна школа» і «Крайове товариство охорони дітей і опіки над молоддю»

У 1915 інтернована російською окупаційною владою і вивезена на Сибір. Повернулась до Львова лише у 1920 р. після п'ятирічного перебування в Сибіру.

Відома як дитяча письменниця, автор поезій, оповідань і сценаріїв, багатьох січових пісень. Друкувала твори в журналах «Молода Україна», «Світ дитини», «Зоря», альманахах «Нова хата», «Учитель», «Жіноча доля», сатиричному часописі «Комар» та інших виданнях. Була редактором дитячого журналу «Дзвінок». Писала статті на педагогічні і громадські теми, робила переклади.

У радянський час працювала старшим бібліографом Наукової бібліотеки імені В. Стефаника, укладала універсальний покажчик дитячої літератури.

⁷ «Діло». – 27-28, 30-31 березня, 1-4, 6 квітня 1937.

такий високий під'єм. Це ж уперше перед чужинцями говоримо про нашу школу, про наше народне вчителство. Це вперше ми, галицькі вчителі, гостимо в себе закордонних братів з-над Дніпра, хоча приїхали вони і під чужим іменем.

А події мчать блискавкою. Ще не прогомонила в саях «Народньої Гостинниці» гостра репліка посла Трильовського на русофільські симпатії чеського вчителства, як уже те тривожне-сподіване сталося. Війна! Справжня війна з відвічним ворогом України, з московським царатом. Гороскопи для нас якнайкращі – не може бути двох думок по чий стороні нам стати, і ми знову вірні «тирольці Сходу».

Організація Січових Стрільців, гарячкова робота нашвидку заснованої української Самаританської Помочі, муштри, наради. Школа У.П.Т. при вул. Мохнацького (*тепер вул. Драгоманова*) стає вогнищем усеї діяльності. Ми зовсім невідготовані до такої боротьби на власну руку, ні фондів у нас, ні одностроїв для Стрільців, ні санітарних засобів, але ми таки пориваємося з голими руками на сонце, бо другого такого моменту може вже не буде, а все найдеться громада молодих буйних ідейних голів, що не пожалують і тими головами наложити й останню краплю крови пролити за ідею. І ті молоді, найкращий цвіт народу, пішли у перший бій – 30 серпня покинули наш Львів.

А 4 вересня ввійшли через Личаківську рогачку перші полки москалів. Події міняються, мов картинки в калейдоскопі, а з ними міняються і люди. Ще вчора писала польська газета про козаків, що вони настромлюють на штики малих дітей, а сьогодні, коли вони вже у Львові, називає їх «rozczciwymi wiarusami»⁸. Ще вчора лунали по Львові пісні «Hej że na Moskala», а нині добродій Грабський пише в «Słow-i Polski-m»: «Nie mamy

pretensyj do wschodniej Galicji, ale nie damy Prusakom ziemi, skąd nasz ród»⁹. А коли з балькону каварні «Avenue» російський командант оповістив мешканцям Львова царський маніфест про зайняття Галичини під владу московську, вулична юрба заревіла «Ура!» – та сама юрба, що недавно під суд тягла кожного нашого чоловіка, підозрілого в симпатіях до москалів.

Орієнтації змінюються. Вулиці міста кишать від московських солдатів, здебільша польської народности – їх тут вислали на першу стежу, як компромісовий елемент. Побіч наших доморослих «русских» з парафії Дудикевичів і Красіцьких поляки тепер patia grata¹⁰. У Ставропігії появляються за виставою портрети царської родини, царських генералів та інших «сподвижників» визволення «подьяремной Прикарпатської Руси», а в польських книтарнях уже є мапи польських земель у нових границях, с безліч усяких книжок і брошур з русофільською тенденцією «Słow-a Polsk-ogo».

А ми, українці? Ми стали тихіше води, ніжче трави. Проводирі з відділами У.С.С. вийхали зі Львова, залишилися тільки менша братія, якій здавалося, що не може нічого втратити, як москалі потягнуть її на шибеницю. Ще вийшло одно число «Діла» під редак-

⁸ Шановними віруючими (пол.).

⁹ Не маємо претензії на Східну Галичину, але не дамо прусакам землі, звідкіля походить наш рід (пол.).

¹⁰ Бажана нація (лат.).

цією Михайла Павлика, а там одної днини з вікон другого поверху в Ринку потягнулася вузька струйка диму з автодафе редакційної теки.

Всі українські товариства закрито, бібліотеку «Просвіти» і книгарню Наук. Тов-а ім. Шевченка опечатано, функціонував тільки «Сокольський Базар» і робив навіть у той час добрі інтереси. У Львові появляються наші закордонні українці, військові, з пробліском національної свідомости. Вони шукають за рідною книжкою, рідною картиною, за виробами народнього мистецтва. З магазину У.П.Т. пускаємо тихцем поміж них і по шпиталях «Кобзаря» Шевченка, видання для дітей, книжки, листівки зі Сокольського Здвигу. Усе розходитья, поки одної днини не появилася в «Прикарпатской Русі» новинка, що мапу України (видання таки російського, цензуровану) познаходили масово у солдатів під Перемишлем. «Сокольський Базар» закривають.

А із заходу, з терену боїв надходять невеселі вістки. Наших відпирають усе далі й далі, а московські солдати питають вже по Львові, чи далеко до «Вени». Пригноблений настрій. Про наших У.С.С. доходить лише неясні чутки, про роботу наших дипломатів на чужині не знаємо нічого. Зате краще держитися провінція. Там не тратять духа й віри. Вони бачать недостачі великої царської армії, бачать їхніх дезертирів, що сотнями скриваються по наших селах поміж селянством, бачать неграмотність старшин і вірять, що така армія устоятися не може. Наші села, з малими винятками держаться кріпко своєї віри й народности.

Вже минає другий місяць шкільного року, а школи всі позакривані. Та в міру, як віддаляється боєва фронтова лінія, починають міродайні чинники у Львові робити заходи в тому напрямі у воєнної влади. Полякам не ставлять, очевидно, ніяких перепон із застереженням, що вчити будуть у своїх школах і російської мови. І деякі приватні польські школи у Львові починають на тій програмі «фунгувати», а незабаром іде акція, щоб і міські народні школи урухомити. Стали думати і ми, чи не відкрити б і нам шкіл У.П.Т., хоча б і з російською мовою, як предметом. Спершу засягнули ми приватною дорогою інформацій у воєнних колах, як вони до цього ставляться, і чи вносити нам подання чи ні. Відповідь надійшла така, що про чисто українську школу й мови нема, що народні школи можуть бути тільки чисто польські або російські. Я з д-ром Федаком звернувся в цій справі до міського шкільного інспектора Новосельського, але цей прийняв нас вісткою, що про українську мову нема тепер що й мріяти, що в міських школах українська мова буде зовсім усунена, що польські школи залишаться, як були, а школу ім. Шашкевича переимінують на московську. Як довідалися ми пізніше, пан інспектор посунув свою прихильність до українців так далеко, що на конференції, скликаний довірочно без участі українського учительства, заявив, що навіть науку релігії в українській мові усувається, хоч цей розпорядок відтак сам градоначальник скасував. Значить, для нас української школи нема і бути не може.

І ми рішили дождити кращого часу, а поки що відновили старі наші захоронки при вул. Городецькій, Жовківській і Личаківській і заснували нову при вул. Мохнацького, 12,

Книгарня НТШ, пл. Ринок 10

щоби таким чином зберегти школу У.П.Т. від інвазії солдат та інших небажаних елементів. Ті захоронки сповняли не лише давню свою ціль: виховували дрібну дітвору в передшкільному віці, але гуртували теж і старшу шкільну молодь обох статей, а вчительки вчили наших дітей українських пісень, забав, оповіданнями в рідній мові будили в них і піддержували українську національну свідомість. У захоронках діставали діти харч, що в тих часах було для батьків великою підмогою. Харчі видавав щоденно магістрат.

Так український дух не вгасав у Львові. Хоч довкола заливала місто московська повінь, мов об скалу розбивалася вона об тверду, в передвоєнних часах закріплену школою й просвітніми товариствами нашу національну свідомість.

Пригадую собі Йордан 1915 р. Заборонено в часі процесії носити жовто-блакитні стяжки, але дівчата з братства спротивилися: або підуть в українських стяжках, або зовсім не підуть. І пішли. Давно вже не було стільки народу на Ринку, що тоді. Замаляли наші національні кольори, залунали українські пісні. А коло кожної дівчини з хоругою йшов московський солдат зі свічкою (не як караул, а як «лицар»).

2-го січня похоронили ми Павлика. Це був єдиний з тих, що підписали маніфест проти Росії, який не виїхав зі Львова. І дивним дивом москалі його не чіпали. Але коли помер, проводили його похорони сотні жандармів – піхотинців і вершників, так, що несвідомі прохожі питали, якого це великого московського старшину з такою парадною ховають. А це не московський генерал їхав на цвинтар, а український рядовик Михайло Павлик – ворог царського режиму.

2. У ТЮРМІ І В ДОРОЗІ НА ЗАСЛАННЯ

Вночі з 17 на 18 лютого 1915 року почалися арештування львівських українців військовою владою. Арештовано кілька десятків люда, в тому числі і мене, і запропорено всіх у тюрму, спершу при вул. Казимирівській, опісля на Баторія. В тюрмі тримали нас до 28 травня, себто три і пів місяця. Ротмістр Лазовський, який переводив зі мною слідство (таки наш землячок з Поділля) дивувався, за що нас в'язнять і яка це та страшна наша «програма». А єдиною нашою провинною було, що всі ми були мазепинці і з нашими доморослими «руськими» не вітали російській армії хлібом-сіллю.

У тюрмі знайшлися люди обох статей і ріжних станів, поруч з нами, і таки разом з нами найгіршого сорта людці, справжні злочинці, злодії і повії. Через натовп людей і погані санітарні умови в тюрмі на Баторія появилися недуги: чорна віспа і тиф. День-у-день когось виносили з камери до шпиталю, а звідтіля дуже часто вже й на повне визволення із земних оков.

І в тому пеклі пробували ми більш трьох місяців без надії на краще, бо зі світа доходили нас невеселі вістки. 21 березня упав Перемишль, і в душу вкрадається тривога: а що, як справді Росія переможе на всіх фронтах і закує нас у те ярмо, що в ньому стогнуть наші брати-придніпрянці? А там на тюремному подвір'ї щодня когось вішають, розстрілюють, ніч-у-ніч лунає бренькіт кованих кайдан. Вже зняли з нас усіх фотографії, відістнули моїх десять пальців на поліційній плитці, а кінця не видати.

Великдень! Виходжу уперше з камери-одиночки вниз до товаришів, щоби разом з ними вислухати богослуження. Надворі весна розцвітає – що вона нам принесе?

Починають нас сильніше сторожити – значить, москалям «не везе». Коли їм щастило в бою, ставали для нас дуже ласкаві й обіщували свободу, а тепер воєнне колесо щастя повернулося не в їх бік. Зачуваємо стріли, гук гармат доходить аж до нашої камери. Газети, що нелегально попадають нам у руки, приносять тривожні для москалів

вістки. Австрійці наближаються під Перемишль. Сам начальник тюрми признається, що він як заяць спить сторожку з відкритими очима: «Сьогодні тут, а завтра, Бог зна, де будемо». Переживаємо хвилини тривожного дождання, надії і зневіри. «Може нас випустять? А може надійдуть наші і нас визволять?» Та наші йшли і не дійшли, а нам галицький губернатор уже виготовив засуд: «На Сибір! В Єнісейськ!»

«Сибір!» – і на душі похололо. Знали ми те страшне слово досі тільки з книжки Кенана і з польської літератури, якою спихали нас колись у школі. І уява малювала безмежні сніжні тундри, непролазні тайги і закованих у кайдани людей у копальняних шахтах. Та не сам Сибір нас лякав, а страшно нам було розставатися з рідним краєм у непевності, як рішиться доля України.

Та поки що наша львівська чотирнадцятка бадьоро пускається у світ. Я була єдиною жінкою між тринадцяткою мужчин, мабуть на те, щоби зберегти їх від фаталізму містичного числа. Зі мною їдуть: отці доктори Босян, Горникевич і Соболь, д-р Володимир Охримович, д-р Микола Шухевич, редактор Юліян Балицький, Микола Курцеба, Осип Неділка, брат Йосиф Гродзький, Геруляк, Івашко, Іван Стеців, Грицків (з Богданівки). Соняшним ранком виїхали ми на фірах під конвоєм через Личаківську рогачку. Мали зі собою тільки те, що найпотрібніше з одежі й білля, бо казали, що великих пакунків брати не вільно, тому що доведеться, мабуть, далі йти етапом пішки.

Їдемо, а слідом за нами гримлять уже австрійські та німецькі гармати, і десь у глибині душі прокидається тихенько надія: «А ось по дорозі відіб'ють нас з полону». Минаємо картини рідного краю: Підберізіці, Куровичі, Глиняни, Русилів. За Олеськом прощає нас Підлисецька Гора біла з високим Шашкевичівським хрестом, Цішки, Пониквиця Мала зі статуєю св. Йосафата та польським написом: «Święty Józafacie męczenniku, broń nas od schyzmu, jej ciemnoty i niewoli¹¹». А там Броди, Радивилів, і ми 3 червня у таку ясну вечірню годину в'їжджаємо широкою шосею в московську землю. А коли і як будемо її знову переїздити?

З возів пересідаємо тепер на залізницю та їдемо без зупинки до Києва. Тут пакують нас до Лукіянівської тюрми, де стрічаємо багато знайомих, між іншими о. Фединського з Любіня й буковинського інспектора Спинула. У Києві зайнявся нами Український Комітет з панею Дмитровою Дорошенковою і виробив нам у влади дозвіл їхати далі не етапом, а тільки під конвоєм на власний кошт. Конвойні були такі наші українці-солдати: височезний ростом, повнолиций, все усміхнений Митрофан і білявий, стрункий, тихий Петро. Не забуду їх ніколи. Такі добрі, уважливі, услужні були вони для нас, стільки свободи лишали нам у дорозі, що іноді приходила мені думка, чи не нароком дали нам їх київські українські урядники, щоб ми мали змогу втекти по дорозі. Але куди тікати серед чужої нам Московщини?

У тиху зоряну ніч покидаємо Київ і переїздимо наші губернії, стрічаючи скрізь на станціях наші сільські жінки та дівчата в українських барвистих строях. А там Курськ, Орел, Бахмут, Конотоп, Михайлів Хутір, Зерново, Москва. Затримуємося в ній цілу днину і свобідно ходимо по місті, оглядаємо Кремль і сотні золочених церков. Під Ярославом переїжджаємо «матушку-Волгу», і ось ми уже в корінній московській землі. Низькі дерева, чатинні і березові ліски, а ночі стають ясні-білі, північні ночі, що опівночі ясно гейби серед дня.

У Вологді вітає нас на двірці осілий тут на засланні отець шамбелян Юрик. Минаємо Галич, В'ятку, Перм, береги уральської річки Сильви, що нагадує нам наші

¹¹ Святий мученику Йосафате, хорони нас від схизми, її темряви і неволі (пол.).

околиці над Дністром або Бистрицею. По дорозі переганяють нас вагони з вояками та гарматами, що їдуть у Галичину «на позиції», на бій з нашими. Стрічаємо і наших полонених, найбільше німців, чехів і словаків. Коротка одноденна зупинка в Єкатеринбургу, і 12 червня переїздимо границю Уралу.

3. ПЕРШІ ВРАЖЕННЯ В АЗІЇ

«Азія» – це значить сотні миль від дому, від своїх! На більших станціях купуємо телеграми й газети, щоб дізнатися, що діється там у Галичині на терені бою. Це тепер для нас річ першої ваги, з нею зв'язане найближче наше майбутнє, та ось повівся нічний вітер з-над Іртишу, промайнули киргизькі юрти й аули, й ми почули у повітрі лиховісний Сибір. Кругом розлогий степ з кушками верболозу й низької берізки, поміж буйними травами таємничо полискують синьо-сталевими плесами малі озерця, немов великі очі страшної потвори.

Минаємо Тюмень, Омськ, Николаєвськ. На станціях усюди багато Киргизів, Японців і струнких Китайців з довгими, чорними косами. Їде теж з нами громада переселенців з центральної Росії в Іркутську губернію, де дістануть по 15 десятин землі на чоловіка. Поїзди з військом раз-у-раз мчать попри нас. Грає трубка веселий марш, а десь сопілка заводить тужливу пісню. Стрічаємо «нашого» полоненого словака, що вже від року живе тут на селі на роботі. Перше його питання: «Чи скоро буде мир?» А там цілий вагон мадярів, та з ними вже нам трудніше порозумітися, тільки наш Митрофан якось на миги дізнався від одного з них, що він заколов вісім москалів і вельми тим чваниться. По дорозі села з гарними деревляними, навіть поверховими домиками, але при них ні одного деревця, ні кущика – пуста, пуста. Господи! Невже ж у такій пустелі доведеться і нам коротати вік?

В'їжджаємо в Красноярськ, останній пункт нашої залізничної дороги, тут і прощаємося з нашими симпатичними конвойними. Розказують нам місцеві люди, що в Красноярську було спершу 20.000 полонених австрійців і германців, але майже половина вимерла на пошесні недуги і спочиває тепер там на горі на воєнним цвинтарі.

У Красноярську мучимося тиждень на поліцейським участку. День гарячий, душно – ходимо по подвір'ю без діла, нудимося, паримося у малій, тісній кімнатці; а тут кільканацять кроків від нас пливе могутній Єнісей і запрошує у свої холодні води. Та нам «не полагается» виходити за поріг участка. І тут ми небезпечний елемент на тисячі миль від фронту.

Накінець зміна. Списано з нами протокол і відставлено у тюрму, справжню тюрму. Я попала в «женское отделение» поміж циганки та каторжниці. Два тижні нової муки, тільки потіхи, що з газет довідуємося про зайняття Львова нашими.

27 червня виводять нас усіх під ескортою озброєних солдатів до пристані на Єнісею. Їде з нами о. Бутринський з Черниці зі сином, «збунтовані» студенти з Петрограду (молоді, дуже симпатичні хлопці) і вислані засудом петроградської судової палати на довічне заслання та поселення в Туруханську п'ять послів ІV Думи, що творили в ній російську соціал-демократичну робітничу фракцію: Петровський, Бадаєв, Шагов, Муранов і Самойлов. На пристані пакують нас, 35 люда, в корабельний трюм, себто на саме дно, де звичайно перевозять товари. І тут у страшній тісноті та й духоті, всуміш жінки з чоловіками, при невпинній сторожі простацьких конвоїв проводимо дві ночі та два дні. За той час привчив Курцеба «русских» студентів співати пісню «Ми – гайдамаки», що їм дуже припала до вподоби, і співали її, парафразуючи зміст.

Досвіта вранці причалюємо до Єнісейська, повітового міста приангарського краю. І знов тюрма, і я поміж циганками. Їх тут скрізь багато, за крадіж, за обманства, за ворожіння. Вони не покидають його навіть у тюрмі, і я даю собі теж поворожити на бобах. «Сорок бобов с бобом, сорок братей с братом, скажите мне сухую правду, чи свершится мое искреннее желание. Станьте в круг, скажите вдруг».

Довідуся, що жде мене «червоная дорога, трюфовое свиданіє, через бумагу сердешная печаль». І справді, 1 липня ми знов у дорозі, хоч і не червоної, а такій білій порохистій, як усі такі дороги бувають. Тепер уже їдемо на своє місце побуту, яке кожному з нас визначив єнісейський ісправник. Ми, всі львівські і петербурзькі студенти, призначені в Пінчугську волость далеко на Ангари, кожний в інше місце, тільки мене і ред. Балицького разом приділюють до села Пінчугу. Наших отців-докторів ще раніш у Красноярську розлучили з нами і вислали на полудне в Мінусінськ.

Їдемо етапом возами – молоді пішки. Вози на двох, трьох колесах. Дорога йде берегами Єнісея. По оба боки ліс з високими, стрункими ялицями, березами і кедрами, а на примезних лугах безліч пишних червоних лісних лілей і жовтих-прежовтих, аж яскравих квіток і цятковані лілей, козелець, ромен, молочій, малина, смикавець і пребагато дикої запашної рожі.

Їдемо цілий тиждень лісною дорогою на підводах. На ніч стаємо в каталашках, себто сибірських громадських арештах, брудних, поганих, завошених. В одній виписав хтось на стіні по-українськи: «Голодранці всього світа, збігайтеся до купи», злобну парафразу соціалістичного поклику про єднання пролетарів усього світу. Місцями, подальше від Єнісейська, дозволяють мені конвойні ночувати по мужицьких домах. Доми гарні, поверхові, у вікнах багато квітів, занавіски.

На постоях заводять наші товариші студенти агітаційні розмови з населенням. Захваляють силу, культурність і організаційний хист німців, запевнюючи, що Росія мусить вневдовзі провалитися. Нарід слухає байдуже, а конвойні мовчать. На більших поштових станціях довідуємося від російських загоченців про останні воєнні події: наші зайняли Замосць, москалів випирають з Галичини чимраз дальше.

Ми вже далеко за Єнісейськом, а до Ангари ще 125 верст. В'їжджаємо в тайгу й ось пронеслася тут уперше хорова пісня «Ми – гайдамаки...» Співають наші хлопці та російські студенти. Їдемо цілий день. Днина жарка-прежарка, але від лісу повіває вітрець, холодить. Дорога така, що віз раз-у-раз перехилюється, і я кілька разів вилітаю, гей мяч, на землю. Околиця все однакова, ліс то густіший, то рідший, під лісом луг цвітастий, місцями витолочений на значний простір – це вуйко ведмідь качався тут по траві. Їдемо добре, й ось ми вже на Ангари. Тут кінчиться наша їзда возами, і ми пересядаємо на човни.

Досі, куди ми не їхали, всі цікавилися війною, бо мали своїх на війні чи у полоні, але чим далі по Ангари, народ тут вільний від воєнної служби і приймає нас як звичайних, засиланих сюди політичних російських діячів.

Пливемо по Ангари, день, два, тиждень. Пливемо горі рікою, а властиво тягнуть нас на бічевій (линві) жінки, які маширують берегом, опоясані кріпким шнуром. Ангара міниться усіма барвами розтопленої міді (кажуть, що є в ній золотий пісок), зелені прибережні узгір'я зливаються з блакиттю неба, з прозорою поверхнею вода, а червона спідниця та яскравий каптур зі сіткою жінки «бічевниці» мигтять на березі, гей маків цвіт. Десь у далині самітний човен мріє, мов птах злотокрилий, а перед нами Ангари стяжка у безмежню даль стелить свій золотий шлях. Ми плывемо, наче в царстві казкисну. Та чар ангарської русалки розвіявся, і ми прокинулися до реального життя.

4. СЕРЕД ТАЙГИ

Вже на Ангари робимо знайомість зі сибірською мошкою. На однім постою радили нам російські заточенці купити собі сітку на лице, а то мошка заїсть. Мошка – це безліч дрібнесеньких комариків, які так болюче кусають, що непривичним шкіра пухне й запалюється. Місцеві мешканці носять для охорони сітку (звичайно з кінського волосся),вшиту в полотно, що творить наче каптур на голову і шию. Жінки, окрім того, носять літом штани (взимі їх не носять, хоч як холодно). Місцеві люди до мошки звикли та й не дуже її відчувають, але чужинцеві тяжко її витримати. Мошка заїсть на смерть і худобину, як де в тайзі заблукається (і в знесиленні впаде). Мене, хоч і мала я сітку, так скусила крізь неї, що коли приїхали ми до Богучан, остаточного нашого етапу, мусила я піти до лічниці, бо шкіра вся пашіла.

Богучани – столиця волости. Тут ми представилися нашій начальній владі, представові, який списав з нами протокол і віддав нас під догляд місцевих стражників. Богучани – це велике село: церква, «батюшка», пошта, велика каталашка, лічниця з фельчерами, кілька крамниць – звичайно, як і в інших сибірських селах.

15 липня виїхали ми з Богучан, кожний на своє поселення. Вгору ріки, себто ще далі на схід, поїхали д-р Охримович, Шухевич, Геруляк, Івашко і Грицків; вниз ближче до Єнісейська поплили: Неділка, я з тов. Балицьким, брат Гродзький, Курцеба і Стеців. Ми всі були розкинені по Ангари на просторі до 200 верст: до найближчого тов. Неділки було від мене 36 км, до найдальшого 1000 км, до повітового міста 1000 км., до найближчої залізничної станції – 100 наших миль.

І стали ми жити на нашому засланні. Те, що спершу видавалось неймовірним, страшним, стало живою дійсністю. Ми опинилися далеко від рідного краю, від зв'язку з культурним світом, поміж чужими людьми, серед суворой сибірської природи.

Приангарський край, положений по обох боках Ангари, притоки Єнісея, простором більший, ніж ціла Галичина, хоч сам творить тільки невеличку частину велетенського Єнісейського уезда (повіту). Ріка Ангара в тім місци, де ми жили, широка на 3-4 кілометри. Береги її високі, скелисті, на самій ріці надibuємо часто острови та пороги. Околиці ріки дикі й лісисті. Людські оселі (села) лежать тільки понад рікою, розкинені далеко одна від одної. А поза оселями цілий Приангарський край вкритий безмежним, непролазним лісом-тайгою. Доріг тут нема, вся комунікація відбувається рікою – вліт човнами, взимі – саньми. Навесні, коли ріка розмерзала й восени, коли замерзала, наставала т. зв. «распутіца», майже двомісячна відлига, що переривала всяку комунікацію з найближчими селами і зі світом. Тоді треба було тижнями ждати терпеливо на пошту, на листи та газети. Могла ціла Європа відірватися від пня Азії й потонути в океані, а ми про це дізнались би шойно по двох місяцях з американських часописів.

В Ангари безліч усякої риби, дрібної і великої, білої з остями і червоної без остей. Кожному вільно було тоді ловити рибу без ніяких застережень, і риба на всякі способи приладжена була головною стравою нашого щоденного «меню». В лісах були всякого роду ягоди та гриби, переважно такі, як і в нас, і коли б не погана мошка, що головно садовиться по лісах, можна було б уживати собі на овочевих вітамінах. У лісах теж ховалися великі звірі: широкоротий олень (сахатін), менший рен, ведмідь, рись, лиси, соболи, горностаї, білі зайці (ушкани) та у великій кількості попелясті вивірки (белкі), а з птиці готури, тетері, рябчики, на водах стада диких лебедів, качок і гусей. Зате не бачила я там ні горобців, ні ластівок, ні бузьків.

У пралісах тайги, що простягаються на північ від Ангари, живуть Тунгузи, монгольське плем'я, первісні автохтони Приангарського краю; але по селах і селитьбах,

де ми жили, мешканців називано «чалдонами», а вони самі себе «крестинами», «православними», «русаками». Нарід цей – мішанина різних народів, які тут напереміну поселилися, нащадки різних засланців, носить сліди цього в своїм вигляді і говорі. Головним їх заняттям – лови та риболовля. Годують теж багато коней, худоби і ловецьких собак. З кінцем травня або з початком червня сіють на полі збіжжя: яре жито, яру пшеницю, ячмінь і овес, яке досягає дуже гарно за коротке тепле літо, а в першій половині вересня його збирають. Осимини не сіють зовсім. Крім збіжжя управляють теж бараболо, капусту, моркву, цибулю, редьку, часник і огірки, які прегарно вдаються, але квасити там їх не вміють. Жінки сіють лен і коноплі, з яких прядуть нитки і тчуть полотна. Кожна хазяйка має там свої кросна.

За нашого побуту над Ангарою чалдони не платили ніяких податків і звільнені були теж від воєнного обов'язку, зате тяжив на них доволі прикрий обов'язок давати підводи, себто перевозити в літі човнами, а взимі саньми всяких урядовців, головно всіх засланців в їх подорожі на місце заслання. Всі громадські справи полагоджували на «сходці», яка збиралася в міру потреби. У «сходці» брали участь тільки самостійні господарі – мужчини, і без ніяких парламентарних форм рішали все одногосною постановою («пріговор общества»).

Чалдони, хоч зовсім неосвічені, але з природи інтелігентні та цікаві. Дискретні в питаннях, але дуже точно все запримічують і вміють зложити на все підмічене зараз пісню – «частушку». В обичаях і при різних обрядах дуже етикетальні. Флегматичні до краю, хитрі, вміють мовчати, де треба, і не виявляють своєї думки. Люблять гріш і матеріальні користи, але брутально цього не показують. Всі православної релігії, але тільки офіційно належать до церкви тому, що хрещені, бо в душі зовсім погани, забобонні. Поправді служать двом богам – і Богові в церкві ставлять свічку, а своїм шуліканам вішають шматки на камінь або дерево. Прийде помір, кличуть батюшку, щоб хресним ходом обійшов село, а рівночасно по ночах розпалюють за селом «деревяний вогонь», який на їх думку чистий і збереже народ від пошести. Чалдони ходять до церкви (як є у селі церква), сповідаються, постять і безлічно ікон («богами») завішують хату, але не мають найелементарніших відомостей про Христа та його науку. Поезії в їх житті нема, ні святочних гарних обрядів, ні пісень. Молодь грає на гармоніці і співає «частушки» (ніби наші коломийки) ось в тому роді: «Да мой мілой без галаш, да на мордочку он харош».

А таки я жилася з цим народом за час мого побуту на Ангарі, з тими всіма Шурами, Машами, Сторами, брала участь у всіх їх родинних radoщах і смутках і почувалася так добре, як на нашому українському селі.

5. ЗАСЛАНЦІ ТА ПОСЕЛЕНЦІ

Пінчуга, де довелось мені жити, це невелике село над Ангарою, усього кілька-десять номерів хат. Церква була гарна, але священик приїздив з Богучан лише дватри рази на рік. Похрестити новонароджених, погребаних покропити, інших висповідати, повінчати. (Священиком був таки наш чоловік з Каменця-Подільського, отець Гучковський, з якого донькою одружився наш товариш Неділько). Була у Пінчугі теж прегарно улаштована державна «міністерська» школа з двома учительськими, багатою дитячою бібліотекою та науковим приладдям, якого б позадрила не одна наша школа. А пінчужькі чалдони, хоч самі малограмотні, ухвалювали без протесту рік-річно доволі високу квоту на направу будинку і придбання книжок для дітвори. Бо наука була

безплатна, діти діставали книжки і все наукове приладдя даром. Правда, всіх дітей у школі було найбільше сорок, зате й легша була з ними праця учителям.

Російські «сильні», що вже здавна тут проживали, щонайбільше соціалісти та анархісти, засуджені за участь в аграрних заворушеннях, мали свою бібліотеку, доволі гарну і велику, щонайкращі твори російської та світової літератури. Ах з якою насолодою я в них потонула! Поміж цими засланцями були люди різних націй: москалі, поляки, греки, турки, жида, лавійці. Було теж кількох українців, та вони, крім призвищ та хохлацької вимови, нічим не були зв'язані з Україною і по революції 1917 року залишалися й надалі на Сибіру.

На засланні мали ми повну свободу рухів. Хоч був у селі стражник, який мав пильнувати, щоб хто не втік і мав контролювати рано і ввечір, чи всі вдома, але стражники бували звичайно дуже толерантні. Коли один застукав до мене раз уранці, хазяйка накинулася на нього з лайкою: «Какой лешій стучит? Девка спит (Що за чорт стукає? Дівка (це ніби я) спить!)»

Ми, австрійські та німецькі полонені, творили окрему громаду, але з російськими засланцями жили в найкращій згоді й користувалися їх поміччю в постаті пошти та передачі посилок нашим товаришам по Ангари. Та багато минуло часу, заки нав'язали ми листовні зв'язки поміж земляками, Наддніпрянщиною і Галичиною. Перші відізналася до мене Олександр Русов і пані Грінченкова з Києва. Завдяки їй мали ми постійно увесь час газети і книжки, все, що найновішого появилось в українській мові. Діставали від неї на свята дарунки й харчі, що нагадували нам рідний край, рідні обряди. Та найбільш матеріальної та моральної помочі зазнавали ми таки від своїх братів-галичан. Пам'ятав про нас Ексцеленція Митрополит з Курська, д-р Боцян з Мінусінська (вислав скриньку ліків, насіння цвітів і городини), дбав про нас пок. д-р Федак з Києва і незабутньої пам'яті директор Кость Паньківський, який вислав нам чимало усяких книжок і брошур, започагав нас теж дуже щедро грішми отець-курат Володимир Садовський з Красноярська. Однак місцевої (на терені Росії) зорганізованої помочі для всіх засланців-українців на Сибіру не було, і це нас трохи боліло, бо інші народи таку поміч мали.

І щойно тут на засланні ми відчули, що значить сильна, свідомо своєї одноцільності нація, що значить бути її членом. Як гарно забезпечені були німці! Вони не тільки діставали більше підмоги з американського консуляту, але німецькі організації присилали їм на кожні свята цілі комплекти нового білля, одежу, обув, святошні дарунки. Установи, де вони перед війною працювали, виплачували засланим точно половину їх пенсії, передаючи другу частину родині вдома. Так нпр., німецькі робітники Путилівських російських фабрик жили на Ангари, як пани, і ще нашим землякам помагали. Жида – найбільш солідарна нація у світі – находили поміч у своїх комітетах, які висилали делегатів аж ген за Ангари з одіжжю, обув'ю, святочною пасхою. І поляки, хоч слабше зорганізовані, таки діждалися свого делегата, редакції присилали їм даром часописи, а на Різдво святочні побажання.

А ми? Правда, в Києві повстав якийсь комітет «для оказання помочі населенію Юга Росії, пострадавшему от воєнних дійствий», який і нашим на Сибіру прислав дрібні підмоги. Не знаю, яку ролю мали в тому Комітеті київські українці, бо всі письма до нас були писані по-російськи, так само як анкетні «опроснія листки», якими нас просто засипували, будім-то в нашім інтересі. Ті листки виповняли ми дуже основне, але без висліду. Наші письма у відповіді на зазив самої Правної Секції Праці збували мовчанкою або навіть ляконічною порадою: «Сидіть краще на Ангари!»

Ну, і ми сиділи – рік, два, три. Про те, що діялось в рідному краю, довідувалися ми найбільш з польського «Dziennika Kijowskiego»; про відступ москалів зі Львова, про поворот наших військ вичитали ми з «Прикарпатской Руси», що випадком попала нам у руки, а час до часу якась листівка до одного з нас з дому приносила нам вістки з Європи. Ми довідалася про хатню роботу наших на Волині, у Відні, у таборах емігрантів з Австрії, чехії, і радувалися наші серця, що хоч ми тут нудьгуємо й терпимо, наш нарід таки живе, кріпиться, встає.

Як нетерпляче вижидали ми кожного рядка, писаного близькою людиною – як у той день, коли мала прийти пошта, літом на човні, а зимою саньми, денервувалися ми від ранку, сидючи годинами на березі Ангари, споглядаючи в безконечну даль, чи зачорніє на хвилях темна точка, вістунка пошти. А коли пошта прийшла хочби й у глуху північ, товариші бігали від хати до хати, розносячи її усякому. Але пошта приходила лише раз у тиждень, а за деякими посылками треба було їхати зо 40 км до Богучан. А іноді пошта зовсім не приходила – це бувало взимі; коли пошта ходила іншою дорогою, трактом на Карабул. Тоді ми потішалися: листи є і пошта везе їх, але там на карабульським мості засів ведмідь і не пускає її (так воно траплялося). І всю вину складала ми на бідного «мися», щоб не тратити віри у своїх. А навесні та восени у час «распуттія» – два місяці повного відокремлення від світа.

Життя наше поволі стало укладатися в певні норми. Ми перестали сподіватися, що за рік-два вернемось додому і почали миритися зі страшною спершу думкою, що як колись шведи за Петра Великого проживемо і ми тут п'ять-шість років. А як уже чоловік з чим помириться, хочби й найстрашнішим лихом, то стає легше на душі. Ну, Сибір, так Сибір! Не новина нашому братові! Ще за царя Олексія гостив тут уперше наш Дам'ян Многогрішний з родиною, і за Байкалом зі своїм козацьким відрядом захищав Росію від інородних азійських племен. Стоїть ще там під Селенгінськом його хрест з написом. А відтак побував тут і Сірко, і Семен Палій, і Палііха проживала в енісейському монастирі. Закінчив тут життя Максим Залізняк. Отже, ми тут свої.

6. ПЕРШІ ЗВІСТКИ ПРО РЕВОЛЮЦІЮ

А коли вже треба жити тут довше, так стали ми, засланці, заводитися хазайством. Хагу мала я гарну, простору; світлиця і кухня, усе виліплене по тамошньому звичаю барвистими паперовими тапетами (червоні тульпани на білому тлі). Стіни прикрасила буюками (кошичками з кори) з пучками засушених трав і зеленою піхтою (сосною), картинками з часописів, портретом Шевченка у вишиваних рямцях та інших наших письменників (листівки прислала мені пані Грінченкова). Долівку вистелила чалдонськими вистілками, широке ліжко футром білих ушканів, і сибірська хата стала українська. На горищі воркувало стадо голубів, у стінах зробив собі гніздо бурундук (цяткований гризун, подібний до ласички), заходив від хазяїв чорний кіт Васька, а кудлатий пес Загра поселився в мене на постійне. Весело було жити в такому товаристві, найпаче у довгі зимові вечори, коли за стінами лютував «буран» і тиснув мороз, нераз у 50°.

Та назагал зими не були для нас такі страшні, як ми спершу собі уявляли. Тихі, ясні, соняшні дні, багато дров, дозволяло нам палити в печі день і ніч, добра в початках одежа, не давала нам відчувати сибірських морозів. Поправді, зима на Сибіру найприємніша пора року. Весна приносить зі собою дощі, болото і дими від горючих лісів, улітку мошка не дає вийти подальше на прохід, а осінь буває коротка.

Серед такого життя ми й незчулися, як прийшла пам'ятна весна 1917 р., повалення царату в Росії. Пригадую собі, як нині. Сидимо ми якимось з тов. Балицьким над Ангарою, дожидаємо пошти. Хоч на небі астрономічна весна, у нас ще зима царить, Ангара на сяжень замерзла. Ось що недавно переїхав у пишних санях до Богучан єнісейський ісправник, із поворотом має задержатися в Пінчuzі «на попойку» у багатиря Василя Толстих. Та ось від сторони Єнісейська жене на санях щосили післанець з листом до ісправника. Лист спішний, бо печатка наліплена на гусяче перо. І за кілька годин довідуємося, що в Петрограді революція, цар скинений з престолу, проголошена воля всім. Ісправник не доїхав уже сам до Єнісейська. По дорозі російські ссилні розбродили його і на простих санях, як в'язня, повезли до «уезда».

І нашого пінчuzького справника розбродили, хоч його ніраз це не заболіло, що з урядовця став простим громадянином. А під вечір тої самої днини забігас до мене Шура Кузнецов, молодий засланець, друкар з Петрограду і кличе: «Канстантіна Івановна, поздравляю вас со свободою!»

За кілька днів скликали російські політичні збори до школи для пояснення ситуації. Прийшли і ми, і чалдони. На стіні червонів прапор з написом: «Да здравствует свобода!» Було багато палких промов, яких місцеві чалдони слухали зовсім байдужно. Що їм цар? З ним чи без нього їм однаково гарно живеться. Аж коли почали скидати царські портрети зі стін і видовбувати очі молодому царевичеві, один зі стариків сказав: «Рямці не рубайте, понадобляться». І справді, рамці треба завжди залишити для нових людей, нових володарів. Нині десь там стремлять у них Ленін і Сталін.

А тепер закипіло в Пінчuzі. Російські засланці, не дожидуючи ніяких розпорядків, почали виїздити один за одним додому. По їх від'їзді село опустіло, заглухло. Вони були тою ниткою, що в'язала Приангарський край зі світом, вносили тут життя і рух. Розуміли це і чалдони, і від'їзд кожного засланця прощали з жалем – вони ж тратили і матеріально.

При кінці червня дістали ми вістку від д-ра Боцяна з Петрограду, що він із братом Гродзьким проводять Експеленцію Митрополита із заслання в Курську з поворотом домів.

Та ми ще не рухалися, не маючи дозволу на це від нової влади. Зате стежили пильно в газетах за подіями, що розвивалися в Росії та у нас на Україні. Українська Центральна Рада – домагання автономії України – перший український конгрес – уряд князя Львова відкидає всі українські постуляти – перший універсал Центральної Ради до українського народу під гаслом: «Віднині самі будемо творити своє життя» – другий універсал – боротьба за українські суверенні Установчі Збори – третій універсал, в якому Центральна Рада поставила на порядку невідкличної розв'язки багатьох справ, тісно злучених із державним будівництвом України, а саме земельної справи. А в тому часі в листопаді настає в Росії переворот – паде уряд Керенського і він сам, а владу над колишньою царською імперією переймають ліві соціал-демократи (большевики) з Леніним і Троцьким на чолі. Хвиля безладдя з Росії переноситься на Україну, яка, рятуючи суспільний лад, підписує 1918 р. в Бересті мир. А потім боротьба з большевиками. Центральна Рада проголошує четвертий і останній універсал, проголошує повну, від нікого незалежну суверенність України. Але дні Центральної Ради були вже почислені. Центральна Рада, орган законодавчий і виконавчий відродженої України, носійка української державної ідеї, оборонець трудящих мас – з початком травня вже не існувала. На тому кінчимо наші газетні вістки, бо настала «распутіца».

Вже зараз по упадку царату почали приходити до нас нові українські газети з України і зазви – вертатися. Писав інж. Волосенка з Харкова, кликала мене до

Каменця-Подільського подільська земська управа на лекторку на українських учительських курсах – обласний комісар Галичини та Буковини на прохання Галицько-Буковинського Комітету допомоги жертвам війни дозволив мені поселитися в Києві, але ми не могли рушитися з місця в зимі, а відтак настала «распутіца».

Весна 1918 року принесла нам усім засланим офіціальний дозвіл большевицького уряду на поворот домів. І як відкрилася дорога по Ангари, наші почали вертатись. Переїздили через Пінчугу: д-р Охримович, д-р Шухевич, дир. Микола Заячківський, Івашко, Грицків – намовляли і нас, але ми ще вагалися, щоб де в дорозі не застрягти – часи ж були непевні. Залишився теж десь вгорі Ангари тов. Геруляк, а ред. Курцеба кінчив життя в заведенні для божевільних у Томську. Ах, як жалую сьогодні, що я з тов. Балицьким не прилучилася тоді до тих, що верталися, можна б було ще одно життя врятувати...

7. НЕВДАЛИЙ ПОВОРОТ КОЗАЧИНЬСЬКО

Щойно з початком череня 1919 р. пустилися ми в дорогу – я, ред. Балицький, одна малярка – російська засланка і місцева учителька, що верталася на вакації до дому родичів в Єнісейську. Думаючи, що їдемо просто додому, попродали ми вже наше господарське майно, а навіть теплішу одєжу та обуву, – аджеж за місяць-два будемо в своїй хаті. Поплакалися мої хазяї за мною, а я за ними сплакнула, поблагословили мене на путь-дорогу усіми «богами» (так звуть вони ікони), напекли «шаньок» зі сиром і крендлів і «пірожное» з рибою, провели мене у великій процесії на беріг, мій хресник Шура (була я йому замість хресної мами на весілля) вистрелив двічі з рушниці на прощання, вісла вдарили по воді, човен відчалив від берега, і замкнулася за нами одна карта сибірського побуту.

Плили ми Ангарою – себто нас четверо і два гребці – три доби, раз тільки висідаючи на берег для нічлігу. Погода була гарна, але ночі такі студені, що ми в кальшоах і теплих плащах страшно мерзли. І не диво, хоч це було з початком червня, на березі стояли звали леду, які танули на сонці, остуджували повітря, а притім ранками густі мряки нависали над водою. Так доплили ми човном до устя Ангари, а звідтіля пароплавом дібралися до Єнісейська, щоб там від влади дістати пропуск на дальшу їзду.

В Єнісейську пробули ми всього два дні, користуючись гостиною д-ра Антона Рака. Большевицький совіт видав нам даровий проїзд до Красноярська, але радив спішитися, бо події мчать блискавкою і хтозна, чи через добу буде ще відкрита дорога до Європи. Тов. Балицький порішив залишитися в Єнісейську, а я з товаришкою маляркою заризикували і всіли на перший пароплав «Дедушку», що саме відпливав. Та не мали щастя – в половині дороги на пристані Козачиньско над'їхав кур'єр з телеграмою до капітана, щоб скоріш завертав назад до Єнісейська, бо Красноярськ уже в руках «правительственных» військ – антибольшевицьких. Треба було або вертатись, або залишатися в Козачиньску. Ми вибрали цей останній вихід, щоб бути ближче залізниці і при першій нагоді пуститися в дальшу дорогу.

Козачиньско – це велике сибірське село, і щось гейби наше галицьке містечко. Віддалене 200 верств від Красноярська при головнім тракті, велика пристань корабельна на Єнісею, станція поштова та телеграфічна, дві лічниці (земська і переселенча), дві школи народні і більшеклясові і кільканадцять крамниць. Наших австрійських і німецьких засланців було ще там кільканадцять, переважно робітники та селяни. З українців двоє: я і тов. Василь Найда, всі інші виїхали з початком революції.

Життя складалося погано. Нарід, ближчий терену, де розвивалися всі безконечні перевороты, ставився до нас неприхильно, а місцева влада – наскрізь реакційні елементи – бачили в нас большевицьких агентів і доносами затроювали нам побут. Не менше прикре було і матеріяльне становище. Данський консулят, який опікувався австрійськими громадянами, вичерпав уже свої фонди і відмовив дальших підмог молодшим, висилаючи їх на роботу. Але польові роботи: кошення та жнива серед хмари мошки для нашого чоловіка попросту неможливі; та ще при тих роботах здиралася дуже одежа та обув, яка вже тоді йшла на Сибіру на вагу золота. Треба було обмежуватися на зарібки в самому селі, за які можна було тільки прохарчуватися.

Я мала лекції та заняття в місцевій бібліотеці, доволі багатій та цікавій змістом. Користувалася нею головню шкільна молодь, дуже прочитана та інтелігентна, якій важко було дібрати лектуру, бо вона вже не захоплювалася Верном, Кіплінгом, Майн Рідом, а читала Горького, Достоєвського, Толстого, Гаріна, Чірікова та головню російських класиків. І розуміла їх і бралася про них дискутувати, як це є у звичаю в москалів.

Однак мою просвітню роботу в Козачинську не довго могла я вести, бо надійшли події, що розбили читальню та знівечили багато людського життя. Зима 1919 р. була дуже тяжка, якої й найстарші люди не зятямили, день-у-день цілий місяць по 50°. А ще сильніш морозу шалів у нас терор Колчаківського режиму. Ще ніколи не носив Єнісеї на своїх водах таких великих риб, як їх пускали під ополонку труханські козаки, і крові ще стільки не пив і страхтітя такого не бачив. (А ми пили воду з Єнісею, бо криниць в селі не було!)

Опісля прийшла весняна повінь, і ціле Козачинсько знайшлося під водою. Відтак усе довкола стялося ледом, а ми гейби замуровані сиділи на поверхах і покрівлях домів, худоба на високих сопках. За тиждень уступила повінь Єнісея, а нагрянула нова – напад большевицького відділу. Три дні гриміли стріли, три дні сиділи «білі буржуї» за мурами церкви, яку облягали большевики, а інші, як я, скривалися по пивницях, ще до половини заповнених водою. Та хоч наїздники скоро уступили, спокою вже не було, тільки боротьба перенеслася на другий бік ріки, яка час до часу приносила на своїх хвилях то одного, то другого козачинського громадянина, що заплатив життям за свої колчаківські симпатії.

У Козачинськiм не мали ми ніяких вісток від своїх. Наших на Сибіру небагато вже залишилося, а комунікація з Європою була перервана. З газет слабi доходили до нас вістки про те, що діється на Наддніпрянщині і в Галичині. Появилася в тім часі в Томську «Українське слово», доволі гарно редаговане (І. Савицьким), на широку скалю закроений часопис, але по двох місяцях перестав виходити. З Владивостока присилали нам якийсь час «Щире Слово», і з нього щойно в половині 1919 р. дізналися ми про облогу Львова. Російські гавети подавали скупі і тендеційні вістки про гетьмана Скоропадського та його союз з німцями.

8. ОСВІТНЯ ПРАЦЯ В КРАСНОЯРСЬКУ

В Козачинськiм уперше побачила я наших українських переселенців, лопатонів, як їх тут називають. Є там кілька чисто українських сіл, багато і гарно загосподарованих, що так і відрізняються чистотою і садками від селитьб сибірських старожилів. Я побачила їх на козачинськiм торзі. Типові українці з вигляду, він і вона, говорили по-українськи, не дбаючи, чи хто їх розуміє, чи ні. Продавали масло й яйця і ставили високі ціни. Почувши в мені землячку, питали за українською книжкою і газетою, готові за неї весь свій товар віддати.

В Козачинськiм ставало з кожним днем труднiше жити, тимто я порiшила пере-
нестися до Красноярська, де пропонували менi посаду бони в однiй нiмецькiй сiмi.
Та не так легко воно було вибратися куди-небудь у тi часи. Пароплави ходили дуже
неправильно i то здебiльша тiльки военнi катери й моторовi човни. Береги Єнісея об-
стрiлювали большевики, а пороги пiд Красноярськом були пiдмiнованi. I з дозволом
на виїзд було чимало труднощiв. На кораблях переводили дуже точну ревiзiю всiх рi-
чей i перепусток i яке-небудь пiдозрiння могло повести людину пiд розстрiл.

Та такi нарештi вдалося менi роздобути «удостоверение» начальника козачин-
ськoї мiлицiї, i я 16 вересня 1919 р. прибула до Красноярська. Тут вже здавна було
чимало українцiв, засланих, чи такi заїзжих з України, що вже зжилися з Сибiром,
мов iз другою батькiвщиною. В часi, коли я приїхала, почало в Красноярську проявля-
тися живiше народне життя серед тамошнiх українцiв. Це сталося ще з перших днiв
революцiї, що проголосила свободу всiх народностей. I той визвольний рух, що його
почали наші українськi семенiвськi полки в Петроградi, переноситься аж на Сибiр.
Виходять українськi газети на Зеленому Клині, в Омську, Томську, повстають коопе-
ративи в Челябiнську, Ново-Николаєвську, Иркутську – народнi школи в Хабаровську,
Владивостоцi, в Харбiні у Манджурiї – приходить черга i на Красноярськ.

Кiлько саме було українцiв в тому часi на Сибiру, точної статистики не маємо.
Урядова виказувала в Єнісейськiй губернiї 110.000, в Омськiй 360.000, на Амурi
80 прц. всього населення. Думаю, що в Красноярську було до 5.000 українцiв, пере-
важно робiтників залiзничих варстатiв, найбільших тодi на Сибiрi. Своїми переконан-
нями були це соцiял-революцiонери – свiдомий український елемент.

Вже в 1917 р. з першими проблiсками волi засновано в Красноярську «Українську
Громаду», якої головою стає iнженер В'ячеслав Яновицький, професор технiчної шко-
ли, член обласної сибiрськoї Думи. Родом з України, студент томського унiверситету, з
молодих лiт жив у Красноярську i був душею усякого нацiонального руху. Крiм нього
було ще досить iнтелiгенцiї навiть на вищих становищах i чимало українського духо-
венства, яке спровадив собi тут славнозвiсний член російськoї Думи Нiкон, ставши
єпископом у Красноярську. Та вони, тi духовники, не надто вже проявляли свою укра-
їнську свiдомiсть нацiональну.

Боротьба за рiдну школу почалася тут у роцi 1918, коли на губернiальному з'їздi
учительства в Красноярську учитель Лемченко iменем усiх українцiв домагався укра-
їнськoї школи в усiх чисто українськiх мiсцевостях. Домагалися рiдного слова i самi
селяни на рiжних сходинах i по читальнях. Я бачила письмо одної учительки-москов-
ки, члена волосної ради совета, в якому просить «Українську Громаду» в Красноярську
прислати на її руки українськi книжки та сценiчнi твори, бо мiсцевi люди не хочуть
ходити до читальнi i на вистави не в українськiй мовi.

Та серед полiтичного заколоту годi було дожити, поки уряд подбає за українську
школу – постановлено заснувати її власними фондами. З помiччю прийшла жертвен-
нiсть iдейного, патрiотичного подружжя Михайла i Катерини Антонових, колишнiх
полiтичних засланцiв, якi на ту цiль вiддали свою хату на передмiстi Николаївка, взяли
на себе паливо, свiтло та прохарчування учительки. I так повсталa в Красноярську пер-
ша українська народня школа ім. Котляревського, а я була першою в нiй учителькою.

В школi мала я дiти рiжного вiку й знання, i хоч українськiх родичiв, говорити по-
українськи нi одно не вмiло. Нi книжок, нi пiдручникiв нiяких в мене не було, треба
було самiй складати програму науки, подiл годин, друкувати на карточках уступи до
читання, вчити українськiх вiршiв. Хоч усi московськi школи в мiстi були позакри-

вані, і поляки свою звинули, наша таки перетривала всі воєнні невзгоди, й наука відбувалася правильно щодня.

Коли большевики в січні 1920 р. зайняли Красноярськ, перейняли школу на свій етаж, і я, як учителька, діставала робітничий харчевий пайок. Даючи свободу «самоопределения» всім народностям, дозволили творити українські школи в українських селах «красноярського уезда» і призначили на ту ціль значнішу суму. Референтом для шкільних епода, гейби інспектором, мав бути Юліян Балицький. Щоб підготувати відповідні учительські сили для майбутніх наших шкіл, засновано заходом «Української Громади» учительські курси, де мали викладати історію й географію України, українську мову, педагогіку, методику науки рідних предметів і шкільну українську термінологію.

В тому часі було в Красноярську чимало наших галичан, переважно воєннополонених, що проживали в воєнним городку за містом, або і в місті. Пригадую: о. курат Володимир Садовський з Перемишля, проф. Никифор Садовський, д-р Олекса Коссак, проф. Кавалисько, Боберський, Матейко, а з наших приангарських – Стеців і Балицький. Найчастіше сходилися ми у моєї шкільної хазяйки Катерини Омеляновни Антонової (її чоловік перебував у той час у Туруханську). Її дім був для нас гейби родинним огнищем, і теплом нагадував далекі рідні доми. Ніколи не забуду, як щиро ставилася до нас, галичан, та незвичайно інтелігентна, добра людина і свідомо українка.

Отець Садовський тішився в Красноярську великою пошаною та симпатією. Прегарно викладав на курсах історію та географію України, на його викладах було завжди повно слухачів, не тільки кандидатів на учителів.

Мала й я щось викладати на тих курсах, але вже до того не прийшло. 30 червня закінчила я науку з малими сибірськими українцями, а діставши перепустку, виїхала 17 липня з Красноярська в дорогу на захід. Їхала сама, бо земляки мої одні не хотіли ще їхати, а другі (воєннополонені) не могли. По дорозі я мусіла задержатися в Омську, щоб у тамошньої центральної влади дістати дальшу перепустку на дорогу до Петрограду.

9. ОМСЬК – ОСЕРЕДОК. – ПОВОРОТ ДО ДОМУ

Омськ – велике, гарне місто, мальовничо розложене над Іртишем. Мешканців мало в той час звиш 300. 000 ріжної народности. Рух у місті робить таке враження, немов тут збігаються дороги з цілої Азії. У часах політичних переворотів 1919 і 20 років був Омськ заєдно центром сибірського уряду. Тут урядувала сибірська обласна Дума, відтак директорія, пізніше Колчак тут правив, а тепер був тут осідок сибірського советського Ревкома, найвищої влади в Сибіру.

В Омську зайшла я до нашої Уком'ями, себто української комуністичної ями-хати (комуністичної – очевидно не в теперішньому значенні). Це була якась стара, напіврозвалена рудера, соціалізована советами, де мешкали тепер наші земляки. У двох кімнатах, побіч цілої банди щурів, що нахабно проходилися по ліжках і столах, жило тут п'ятьох із нашої братії: проф. Володимир Питлик, д-р Баран, Бордуляк і ще двох – позабула їх прізвища. В Омську українці найживіше проявляли тоді національне та культурне життя, а провід у ньому, як скрізь по Сибіру, вели галичани, колишні полонені або засланці, а тепер вільні громадяни Росії. В Омську зорганізовані вони були в робітничому клубі, що мав 220 членів, з того 90 галичан. Клуб улаштував щодня відчити на теми актуальних подій. Була теж в Омську «Драматична українська

хата», що давала раз-у-раз вистави, а актори діставали платню з державних фондів, як члени державної організації.

В Омську виходила українська газета «Пролетар», в пляні був також науково-просвітний тижневик і учительські курси на зразок красноярських. Організував їх проф. Питлик.

В Омську побачила я теж уперше українські комуністичні газети з Придніпрянщини: «Червоний Прапор», «Комуніст», «Селянська Біднота», «Вісти». В тому саме часі вернувся до Омська з Харкова висланий туди наш делегат Цибульський (галичанин), який їздив на Україну, щоб розглянутися в тамошній політичній ситуації та привезти книжок для сибірських шкіл і читалень. У ситуації розглянувся та оцінив її так: хоч покищо на лівобережній Україні йде боротьба двох напрямів – робітничо-комуністичного по містах й селянсько-націоналістичного по селах, все ж просвітня робота там не спинена. Скрізь по селах чисто українські школи, по містах – гімназії й середні заведення, в Києві відкрита вища школа. Книжок, щонайбільше читанок для шкіл, привіз делегат на суму 60. 000 карбованців.

В тому часі та ще раніше почався наступ большевиків на Польщу і Східну Галичину, і всі тут були певні, що большевики переможуть і підуть далше на захід, тому деякі з омських українців радили мені їхати не на Петроград, як я мала дозвіл, а через Наддніпрянщину просто до Львова. Але на їзду через Наддніпрянщину уряд дозволу не давав, і хоча мала я поручаюче письмо до нашого галицького бюро в Москві, яке мало мене справити далше – я таки порішила вибрати довшу, але певнішу дорогу на Петроград.

І ось я з поворотом домів не під конвоєм, а як свобідна людина їду дуже вигідно в інтернаціональнім вагоні на дармовий білет і простір кілька тисяч верст перебуваю в 9 днів. По дорозі стрічаю санітарні поїзди, що везуть наших полонених інвалідів, то знову на деяких станціях всідають росіяни, що вертаються з німецького полону. Всі вони чисто одягнені в німецьку одежу, камізолю, сурдут, при годиннику, чисто виголені, виглядають не на москалів, а справжніх німців. Всі здорові, повнолиці стають найкращим доказом проти вісток, які ширила російська преса про знущання німців над полоненими.

До Петрограду приїхала я 1 серпня і зараз зголосилася до австро-угорського совіту, який, перевіривши мої папери, передовсім посвідку, що учительувала до останньої хвилини, дав мені приміщення в патронаті для інвалідів на Васілевському острові. В Петрограді треба було задержатися 12 днів, доживаючи, поки збереться більший транспорт наших полонених. І я рада була цьому, бо мала змогу оглянути Петроград. В тому часі був тут український театр якоїсь менше відомої трупи і грав «Невольника», «Не ходи, Грицю», «Бурю». Та української організації ніякої я в Петрограді не знайшла, хоч за нею розпитувала. Знайшла лише закриту українську кооперативу, закриту українську книгарню, в саді на Васілевському острові гарний пам'ятник Шевченка з написом «Великому крест'янському поету Тарасу Гр. Шевченко – великий русский народ». На камениці, поруч з патронатом, була вмурована таблиця з пригадкою, що тут жив і помер Микола Іванович Костомаров. Тільки всього.

12 серпня виїхав наш транспорт з 1400 людей з Петрограду. Через добу були ми вже в Нарві, де москалі передали нас Естонії. Естонія – маленька земелька, а проте зуміла добути собі самостійність і нині, поставивши на границі кількох жовніврів з синіми відлогами, береже пильно своєї незалежності. З Нарви вже німецьким кораблем, але з написом «Київ», впливаємо на Балтик, а по трьох днях причалуємо до Штетина

Тут уладили німці нам, а властиво своїм землякам, величезне привітання з промовами, музикою, квітами та бенкетом. І я відчула знов те, що колись почувала на Ангарі, що це значить бути членом великої, сильної нації, яка дорожить кожною своєю одиницею, заступиться за неї в потребі, подбає, загриє теплим словом. Вже в Нарві розкидали поміж німців приватні листи: «Wilkommen im Heimatlande!»¹², де у зворушливих до сліз словах витали поворотців до «прибитої, розбитої, упокореної, вбогої батьківщини». Так писали німці, але добробут, який ми бачили у них по дорозі, порядок, дешевість харчевих продуктів доказували, що Німеччина, хоч поки що упокорена, не прибита і не розбита.

Зі Штетина перевезли нас, галичан, до Франкфурту над Одрою, де й повідомили нас, що тепер переходимо під опіку польського делегата, який доставить нас (340 люда) до Львова. Багато наших сватків, почувши це, а боячись, щоб у Галичині не змобілізували їх до польського війська, воліли залишитися у Німеччині копати бараболю – інші сміливіші рішилися їхати далі, «нехай буде – що буде».

Німці доставили нас до Познаня, і почалася їзда поволіша та довша як по Сибіру. З Познаня через Лодзь, Пйотрків, Ченстохову, Краків до Львова везли нас повний місяць! «Во prosze, pani, Polska teraz wielka i jedziemy dluго»¹³ – пояснював мені якийсь польський легіоніст. Накінець опинилися ми під Львовом на Клепарові.

Перед роками вивезли нас москалі Личаковом, тепер привезли поляки від Янівського.

Виходило, що перейдений мною шлях з п'ятох літ – це була тільки дорога від рогачки до рогачки з далекими, щоправда, відхилами. Як і ціле наше життя...

***

---

¹² Ласкаво просимо до Батьківщини! (Нім.).

¹³ Бо, прошу пані, Польща тепер велика і їдемо довго (пол.).

ЗІ ЛЬВОВА НА АНГАРУ¹⁵

1.

Мене арештували москалі у Львові, в моїй власній хаті вночі 18 лютого 1915 р. – тої самої ночі, що й багато інших львівських українців. Арештував мене пристав Попов – не він сам, а з цілою юрбою посіпаків, – на приказ генерал-губернатора графа Бобринського. Перед арештуванням цілу ніч робили в моїй хаті ревізію, поперевертали все догори дном, забрали багато книжок і паперів і завели мене до «арестного дому» при вулиці Казимирівській. Там пересидів я під «московським караулом» разом з іншими товаришами неволі цілих сім неділь. Звідтам, по переслуханню в жандармерії, перевели мене до тюрми при вул. Баторія, де я пересидів других сім неділь. Тут було гірше й гостріше. Мене й моїх товаришів стерегли австрійські ключники, але над ними була російська тюремна старшина: «унтер», «старшой» і капітан-комендант. В нашім товаристві було багато звичайних злочинців, між ними й такі, яких «старшой» (наставник над ключниками) власноручно вішав під вікнами моєї камери (казні). Одного гарного ранку, а було се при кінці місяця мая 1915 нас побудили раніше, як звичайно, й веліли збиратися до виходу з тюрми. «Старшой» сказав, що нас випустять на волю. Тимчасом нас перевели під ескортою до «етапного пункту», що містився в т. зв. «Бригідках» (при Казимирівській вулиці), а на другий день вивезли нас зі Львова. Перед вивезенням допустили до нас наших жінок і дітей, свояків і знайомих та дозволили їм з нами попрощатися, але ціле те прощання тривало ледве кілька хвиль. Відтак посадили нас на якісь поламані, драбинясті вози і повезли на Личаківську рогачку під ескортою «запасних солдатів», москалів з Тамбовської губернії. За нами їхав на кони якийсь російський офіцер; він пильнував, щоби наші рідні, які нас супроводжали до рогачки, не зближувалися до нас і не розмовляли з нами. Від рогачки наші рідні вернулись до міста, а за ними вернувся і той їздець.

¹⁴ ОХРИМОВИЧ Володимир Юліанович (1870-1931) – галицький громадсько-політичний діяч, учений, журналіст, правник. Дійсний член НТШ (1899) і голова його Статистичної комісії, член-кореспондент Петербурзької АН, професор права та декан правничого факультету Українського таємного університету у Львові (1920-1925). Діяч Української радикальної партії, один із засновників Української національно-демократичної партії, співробітник журналів «Народ» (1890) і «Життя і Слово» (1895), кількарізний головний редактор газети «Діло», де запровадив фонетичний правопис замість етимологічного. На початку 1903 року переїхав у Залішки, де відкрив адвокатську канцелярію. У 1907-1908 – посол до австрійського Райхсрату. У 1915-17 рр. був вивезений як заручник на Сибір. З 1918 року делегат Української Національної Ради ЗУНР, з 1923 р. – голова Народної трудової партії, з 1925 – в УНДО. Автор багатьох цінних праць українською та російською мовами зі статистики, етнології, етнографії, мовознавства та антропоніміки, надрукованих в «Записках НТШ» та інших наукових виданнях.

¹⁵ «Календар «Просвіти» на рік 1920. – Львів, 1920. – С. 73-91.

Ми поїхали дорогою, що веде через Винники, Глиняни і Олесько до Бродів. Ми більше йшли, ніж їхали, бо на наших підводах їхати було досить невиконливо. І хоч ми здогадувалися, що нас гонять на Сибір (про се ми дізналися напевно шойно пізніше), все ж таки по довгій в'язниці в холодних, темних, затхлих мурах, за залізними ґратами, ся подорож на свіжій повітрі в гарну соняшну літню погоду здавалася нам гарною і впливала на нас доволі добре. Хоч на серцю було тяжко, але грудям дихалось легше...

В Куровичах ми ночували в воєннім таборі, разом з солдатами; комендант табору привітав нас іронічними словами: «Вот ето тоже герої, сукіни сини – мазепінци!» Ми минали села й містечка зруйновані війною: часто замість хат стирчали тільки коми-ни, замість дерев – обсмалені стовбури. В Закомар'ю якась молодиця-селянка пожалувала нас сердечно, та ще більше зажурилася Україною: «Чи не пропала вже наша Україна?» – спитала вона нас; ми відповіли їй, що не треба тратити надії. В Олеську на «питательнім пункті», де давали їсти військовим російським відділам, котрі машерували на фронт, російський офіцер, що завідував «пунктом», дізнавшись, що ми «мазепінци», признався, що він теж українець, говорив з нами по-українськи та подбав про ліпший харч і ліпший нічліг для нас. В двох селах ночували ми в селянських хатах. В Бродях заперли нас на ніч до етапної тюрми.

На другий день рано змінився наш конвой, і тамбовські москалі вернули до Львова, а «опіку» над нами обняли українці з Полтавщини, теж запасні солдати з селян, між ними один молоденький, дуже симпатичний і трохи освідомлений. Нас повезли чи повели – кого на возі, кого пішки – до Радивилова, де посадили нас на залізницю до т. зв. «теплушки», себто до воза без вікон, в яким возиться худобу. Ми поїхали залізницею через Здолбуново до Києва.

Ми їхали, як у темниці, і для недостатку вікон не могли ми розглядати околиці. Так ми заїхали аж до Києва та й не бачили нашої славної України. До Києва прибули ми в п'ятницю 4 червня 1915 р. рано. Того дня побачив я перший раз у житті столицю України, матір городів руських. Київ зробив на мене дуже гарне, ясне, симпатичне вражіння, хоч бачив я його тоді дуже мало – тільки всього, як нас вели якимись улицями з двірця до «етапного пункту», а відтак з етапу до поліції, до участка. Коло поліції стрінула нас пані Дорошенкова, дружина учителя Дмитра Дорошенка, а за нею і він сам. Вони привітали нас і щиро займилися нами. Завдяки їх заходам київська поліція в особі чиновника Орловського, поляка з роду, згодилася, що з Києва на Сибір не повезли нас «етапом», але дозволено нам поїхати на свій кошт. Щоправда, се нас де-нещо коштувало, але зате зберегло нас від злишних прикростей і мук, а не одному з нас виратувало здоровля, а може й життя. По поладженню формальностей в поліційній канцелярії нас відвели до поліційних арештів. Там, з причини великого переповнення, нас умістили на заплъованім, смердячім, темнім коритарі, де ми серед стиску перестояли на ногах повних шість годин.

Через «візитирку» побачили ми в одній камері замкненого там буковинського посла Спинула (українця), що вернув тоді з Сибіру та ждав на виміну.

Пізнім вечером відвели нас якимись улицями на залізничний дворець і посадили в купе третьої класи. Як наш конвой поїхали з нами двох київських городових (поліційянтів). Поїзд рушив і скоро в'їхав на залізний міст, що веде через Дніпро. Була місячна, чудова, літня ніч і води Дніпра мерехтіли в місячнім сяєві неначе срібло. Чудовий вид Дніпра й чарівних його берегів порушив нас мов електрична струя, ми схопилися мимоволі з лавок, щоби крізь вікна вагону ліпше розглянути краєвид. Та в тій самій хвилині мов з-під землі вирости два солдати з настромленими штиками (багнетами),

обізвали нас шпіонами, обсіпали московською матірною лайкою та станувши коло обох протилежних вікон переділу загородили нам до них дорогу. Чудовий краєвид тільки мигнув і щез мов мана. Коли міст на Дніпрі був вже далеко за нами, солдати забралися й пішли собі далі. Ми лишилися самі з нашими двома конвойними.

Нас їхало разом 13 товаришів неволі – всі зі Львова, а власне трьох священників: о. д-р Йосиф Боцян (вже тоді був єпископом, але ми про се тоді ще не знали), о. д-р Мирон Горникевич, о. д-р Іван Соболев, далі пані Константина Малицька, учителька й письменниця, мій старший товариш д-р Микола Шухевич, редактор видань «Просвіти» п. Юліян Балицький, вислужений кондуктор залізничний і власник реальності п. Василь Грицьків, урядник «Провидіння» – товариства для зарібкової еміграції – п. Іван Івашко, редактор «Нового Слова» п. Микола Курцеба, студент прав п. Осип Неділка, адвокатський писар п. Ярослав Геруляк, студент учительської семінарії п. Іван Стеців і я. Всіх нас одної ночі арештували, всіх нас разом держали в тюрмі, всіх нас разом вивезли зі Львова і всіх нас разом завезли на Сибір.

2.

Цілий час, що ми їхали залізницею з Києва на Сибір, через трохи не дві неділі, конвоювали (супроводжали) нас, як уже сказано, два київські городові, оба з роду українські селяни. Один з них, Митрофан Костенюк, високий ростом, добродушний, говорив по-українськи з сильною московською примішкою, але почував себе українцем і висказував такий погляд, що Україна повинна відлучитися й утворити окрему державу, окреме «Київське королівство» – як він казав. Другий, Петро Петренко, більше хитрий, говорив по-українськи зовсім чисто. Оба поводитися з нами дуже ввічливо й приязно, але, щоправда, й вони від нас кривди не мали. Вони дбали про те, щоби ми вигідно їхали, щоби ми мали завсіди окреме купе та щоби проти нашої волі до нашого купе сторонні пасажири не всідали. На станціях вони приносили нам кип'яток до чаю; де поїзд стояв довше, вони не боронили нам іти свobodно до реставрації вищої кляси чи на обід чи на вечерю, а де поїзд задержувався коротко, ми посилали їх купувати нам молоко, хліб, тютюн і загалом, що нам було треба. Вони дали нам довірочно прочитати свій «пакет», себто супровідне письмо, з яким вони нас везли. З сього письма ми довідалися, що нас вивезено зі Львова «по распоряженію генерал-губернатора Галиции за вредную деятельность и враждебное отношение к русскому государству», що нас висилаєся на Сибір в Єнісейську губернію «административним порядком на время военного положения Галиции» та що нас мають віддати «в распоряжение енисейского губернатора», котрий нам визначить місце нашого заслання. Далі ми довідалися від наших конвойних, що вони мають нас відвезти до города Красноярська, столиці Єнісейської губернії, і там віддати нас в руки тамошньої поліції, а по дорозі мають нас пильнувати, щоби ми не втекли.

І так під сторожею сих двох людей ми поїхали залізницею з Києва через Курськ (де був тоді на засланні митрополит Андрій граф Шептицький), через Арийол і Тулу до Москви.

До Москви приїхали ми в неділю 6 червня 1915 р. раннім ранком. Тут ми мусіли пересідати на інший поїзд і для того мусіли переїхати з одного двірця на другий, положений в іншій стороні міста. Ми мали з собою дещо багажів і для їх перевезення наймили ми широкий віз без коша, т. зв. площадку. Деякі з нас сіли на сю площадку на багаж, інші з нас повсідали на електричний трамвай, і так ми переїхали на другий дворець. Тут довідалися наші конвойні, що наш поїзд відходить аж коло півночі. Ми

мусіли ціліський день пережити в Москві. По закону наші конвойні повинні були відвести нас до поліційних арештів, де ми повинні були пересидіти цілий день до поїзду. Та наші конвойні, маючи до нас повне довір'я, вибрали інший спосіб, вигідніший і для них, і для нас: вони нам сказали, щоби ми собі йшли в одну сторону, куди хочем, і вони собі підуть в другу сторону, куди схочуть, а пізнім вечером зійдемося всі знов разом на двірці до поїзду. Своєю дорогою, я побоювався, щоби ми на тім не вийшли гірше: легко могло статися, що місцева поліція, бачучи підозрілих «іностранив», вештаючихся по місті, могла була нас заарештувати й тим способом ми могли на кілька неділь потрапити знов у тюрму, поки би в дорозі бюрократичної переписки вияснилося, хто ми й звідки й куди нас везуть. Але, на щастя, до сього не прийшло, хоч ми цілий день ходили й їздили по Москві та хоч деякі прохожі звертали на нас пильну увагу й підозріливо нам приглядалися.

Ми почували себе гарно, бо від чотирьох місяців був се перший день, в яким ми не були під «московським караулом»: ані не сиділи під замком, ані не ходили під конвоєм. Ми понаписували переписні листки з видами Москви до наших рідних і знайомих до Львова (ті листки ще встигли дійти до адресатів, бо Львів ще був тоді в російських руках) і пішли оглядати Москву. Перш усього поїхали ми трамваем оглянути Кремль, сю оригінальну, гарно положену твердиню з стародавними церквами й стародавними царськими палатами та з усіми її особливостями, між якими найбільше звертають на себе увагу Цар-Колокол, величезний дзвін, котрий ніколи не дзвонить, і Цар-Пушка, величезна гармата, котра ніколи не стріляє. Відтак зійшли ми в діл на місто та волочилися всякими вулицями. Заходили на базарі, заходили до ресторанів, заходили до церков. В Москві, як каже російська приповідка, «сорок сороков церков», а всі сорокати: кожна церков інакша, кожен купол на церкві інакший, кожна гонтина на куполі інакша. Особливо впадають в очі цибулясті, кручені, різнобарвні куполи деяких церков. Хоч Москва на багато століть молодша від Києва, видаєся старинніша від нього через свої стародавні будівлі; із-за того й епітет «белокаменная Москва» не зовсім підходить до неї, бо Київ багато біліший від неї, а Москва навпаки більше темна й сороката, ніж біла. Один з наших товаришів пригадав собі, що має в Москві знайомого, навіть далекого свояка, власника голярні, родом з Галичини. Після полудня наш товариш повів нас до того свояка. Показалося, що се був жонатий, заможний, гостинний чоловік. День був гарячий, і він порадив нам викупатися в його ванні. Я скористав з того. Ніколи в житті не смакувала мені так купіль, як тоді, бо я вже від кількох місяців не купався, а з довгої тюрми й далекої дороги назбиралося бруду чимало. Після доброї вечері наші гостинні господарі відвели нас на дворець, де на нас мали ждати наші конвойні поліцаї. Але їх ще не було. Се мене трохи занепокоїло. Мої товариші жартували собі з мене, що я більше стережу конвойних, ніж вони нас, та що я повинен би обняти команду над конвойними. Ми пішли до почекальні напитися чаю. Кругом нас було людно й гамірно. Скрізь було чути російську мову. Тільки при сусіднім столику кілька молодих людей в студентських уніформах розмовляло між собою чистою українською мовою. Се дуже врадувало нас, бо в Росії, навіть на Україні, дуже рідко можна почути українську розмову між інтелігентами.

Нарешті надійшли наші конвойні. Ми зараз вийшли на перон і відібрали з переховку наші багажі, а тим часом наші конвойні зайняли для нас окреме купе з двома переділами, де ми розмістилися зовсім вигідно. Всякі пасажири пхалися до нашого купе, але конвойні на наше бажання не впускали нікого, заявляючи, що ми «арестованні преступники» та що з нами «нельзя общаться». Скоро поїзд рушив, і ми почали собі лаштувати нічліг, бо вже наближалася північ.

Ми поїхали північною лінією через Ярославль, Вологду, Вятку й Перм до Єкатеринбурга. В поїзді минали нам дні й ночі. Крізь вікна вагона бачили ми здалека московські (великоруські) села на тлі одностайних, сірих краєвидів. Хати («ізби») по більшій частині дерев'яні, з необтесаних кругляків більше або менше почорнілих, роблять сумне, непривітне враження; в селі нема ані садів, ані взагалі деревини; тільки всього в селі зелені, що зелено помальований дах або купол на церкві або на дзвіниці. Московська (великоруська) деревня – се великий контраст до українського села з білими хатками в зелених садках. Мабуть, чи не від того московське (великоруське) село називається по-російськи «деревня», що в тій деревні анітрохи дерев нема! На станціях і перестанках бачили ми зблизька великоруських селян-кацапів, бородатих, у кашкетах, у червоних або сорокатих «рубасах»; ні у мужчин, ні у жінок не видно білих сорочок, так характерних для українського селянства.

В Вологді на двірці стрінулися ми з о. д-ром Юриком, золочівським парохом, що був там на засланні. Декуди крізь вікна вагону бачили ми австрійських жовнірів, що, як полонені бранці, працювали на полях або при напрямі залізної дороги.

Між Пермом і Єкатеринбургом залізна дорога перетинає напоперек Уральський гірський хребет. Гори невисокі, лагідні, порослі численними лісами, нагадували мені своїми краєвидами рідну Скільщину. В Єкатеринбургу прийшлося нам переждати від поїзду до поїзду цілих 12 годин.

Ми вихіснували сей час, щоби оглянути се гарне, здорове, живописно положене місто, осередок гірничого уральського промислу, де відбуваються торги на золото й копальні золота («залатіє прііські»).

Від Єкатеринбурга починаєся Сибір. Ми поїхали далі через Тюмень і Ішим до Омська, а звідси головною сибірською залізницею через Ново-Ніколаєвськ до Красноярска. В поїзді було велике переповнення, і для того ми від часу до часу приймали до нашого купе сторонніх пасажирів, котрі не могли дістати деінде місця. Зразу їхала з нами якась молода, симпатична пані; її муж, російський офіцер, пішов на війну, а її батька з німецьким назвиськом вислали на Сибір; вона лишилася сама – одинока – і тепер їхала до свого батька. В Тюмені деякі з наших товаришів вийшли було з поїзду, щоби трохи прогулятися по пероні; се звернуло увагу присутнього там ротмістра жандармерії, і він вилаяв наших конвойних за те, що нам дозволяють висідати з купе; відтак сам всів до нашого купе і кілька станцій їхав разом з нами, щоби нам ближче приглянутися; показалося, що той ротмістр жандармерії був з роду поляк і говорив з нами дуже плавно по-польськи. В Омську ми пересідалися; там величавий дворець, і рух на двірці дуже великий. До нашого купе присівся якийсь вищий поштовий урядник, що їхав на контролю поштових урядів; він дуже хвалив Сибір і Сибіряків в протиставленню до європейської Росії та й загалом показався завзятим сибірським патріотом, але не російським. У нього служив австрійський полонений жовнір, селянин-українець з Галичини; він дуже хвалив свого слугу та й загалом усіх галицьких українців, яких багато було в тих сторонах на роботі яко полонених. На одній малій, сільській станції всіли до нашого купе якісь селяни: дідусь і бабуся з малими дітьми; вони говорили дуже гарно по-українськи; показалося, що се були українські селяни-переселенці з Полтавщини; тепер вони їдуть разом з внуками до міста, щоби попрощатися з сином (бадьком тих внуків), бо його висилають на фронт, на війну.

Наш поїзд їхав скоро. Перед нашими очима раз-за-разом змінюлися краєвиди. Гір не видно, всюди рівнина, а на тій рівнині видно то поля, то степи, то ліси, то гаї, то

озера, то широкі ріки. Сибірські краєвиди більше живописні й різнородні, як в європейській Росії. Також дуже гарно виглядають станційні будинки на менших станціях, збудовані з грубих, дерев'яних брусів, прикрашені різьбленими орнаментами з дерева. По дорозі бачили ми, крім сибірських москалів, декуди групи Киргизів, Китайців і австрійських полонених жовнірів. Всюди на станціях можна дістати задармо гарячу воду (кип'яток) для чаю, а за дешеві гроші від сільських жінок і дівчат білий і чорний хліб, сир, масло, молоко, квас, ковбасу, яйця, ягоди і всяку іншу поживу.

4.

Нарешті 15 червня 1915 р. у вівторок рано приїхали ми до міста Красноярська, столиці Єнісейської губернії. Значить, рахуючи від Києва, їхали ми 12 днів, рахуючи від Львова, були ми в дорозі 18 днів. Красноярськ лежить над великою рікою Єнісеєм, що випливає з Монголії й пливе до північного Ледового (крижаного) моря. З одного боку над самим містом видно зблизька високий, скелистий червоний берег – «красний яр» (звідси й назва Красноярськ), а по другім боці міста, за рікою, перерізаною довгим залізним мостом, підносяться досить високі, живописні, порослі лісом та наїжені скелями гори. Наші конвойні повели нас широкими, прямокутними вулицями наперед на поліцію, де з нами списано якісь протоколи, а відтак до т. зв. «участку», де нас передали в руки участкового пристава. Тут наші київські конвойні поліціанти розпрощалися з нами і повернули до Києва, полишаючи в нашій пам'яті добрий спомин своїм гарним, делікатним поведінням.

Участок – се поліційний уряд одного міського кварталу разом з приналежними до нього поліційними арештами. По закону нас повинні були замкнути в тих арештах, але що там було переповнене, нас держали цілих три дні на подвір'ю під голим небом, а на нічліг замикали щоночі до поліційної канцелярії, де через день урядували поліційні урядники і де приходили всякі інтересанти; там ми спали на підлозі, затоптаній болотом, запльованій харкотинням, закиданій недокурками, по якій лазили таргани й воші. Розумієся, що ми перед сном замітали собі ту підлогу мітлою, але від того вона не дуже ставала чистіша. Харчувалися ми у городового (поліціанта), що обслуговував участкову канцелярію; його жінка з чемности – розумієся за добрі гроші – варила нам їсти. Третього дня наш пристав (припадково також поляк з роду і з польським назвиськом, але говорив тільки по-російськи) списав з нами якусь «бумагу», а відтак з тою бумагою, під ескортою двох городових, відслав нас до т. зв. «пересильної тюрми», що знаходиться далеко на самім краю міста. Перед воротами тюрми стоїть невеликий дім, в яким живе «старшой» – себто наставник над тюрмою і в яким містять ся тюремна канцелярія.

Там вибрали від нас гроші та золоті й срібні речі, а також ножі та виделки – і взяли то все в переховок. Також хотіли ревідувати наші клунки й нашу одежу, але невеличкі датки «на чай» увільнили нас від того клопоту. Нас позаписували до тюремного реєстру, щойно тоді впустили до тюрми. Красноярська «пересильна тюрма» – се велика площа, обгороджена дуже високим муром, кругом якого як ніч, так день держать варту солдати, т. зв. «часовіе». По середині тої обгородженої площі стоїть кілька великих, дерев'яних, поверхових будинків, т. зв. «корпусів». Нас повели до одного такого «корпусу» й помістили нас на поверсі в окремій камері. Наша камера – се була висока, простора, ясна кімната, з високими й широкими заґратованими вікнами, з яких розпростирався далекий гарний вид на місто й околиці міста. На обох кінцях кімнати стояли велетенські камінні печі, в яких, розумієся, тоді не топилося, бо на дворі й так

було гаряче. Як би не залізні ґрати, наша комната подобала би скорше на санаторію, ніж на тюрму, – так було в ній ясно й соняшно. Правда, ще була одна ріжниця. Замість ліжок стояли т. зв. «нари» – себто голі дерев'яні дошки, які займали трохи не цілу камеру. В тих дошках гніздилося безліч блощиць всякої величини – від дрібосеньких, як макове зерно, до таких грубих, як біб. Щоби охоронитися від блощиць, ми мазали «нари» нафтою (керосином), але й се тільки в части помагало. Щодня перед шостою годиною рано будив нас ключник; ми скоро одягалися й ставали в один ряд, бо щодня о годині шостій відбувалася «паверка» (повірка), себто приходив «старшой» з офіцером і провірювали, чи кого з нас не хибує, т. зн. чи ми всі є в тюрмі. Ми стояли витягнені в ряд, а попри наш ряд переходив «старшой» і кричав до нас «смірно» (те саме, що наше «позір»), а за ним ішов офіцер, який вітав нас словами: «Здравствуйте». По правилу ми повинні були би відповідати йому словами: «Здравія желаєм, Ваше благородіє!», але шануючи себе, ми відповідали словом: «Здравствуйте!» або шонайбільше: «Здравія желаєм», без величання «благородієм». По «паверці» ми посиляли двох товаришів за водою до миття, двох за кип'ятком до чаю, одного за хлібом; один тим часом замітав підлогу, а інший знов обраховувався з ключником, котрий купував для нас і приносив нам за наші гроші молоко, яйця і хліб, бо тюремний хліб був чорний і липкий, і можна його було їсти хіба як зачерствів. Відтак ми запарювали чай і снідали. По сніданню ми бралися до роботи або до забави. Одні молилися, другі читали книжки, які нам удалося з собою перевезти, або газетні «телеграми», які купував для нас ключник; одні прали брудне білля, другі латали подерту одіжку; одні грали в шахи, другі в карти – розумієся так, щоби не бачив ключник, бо се заборонене тюремним регуляміном; одні полювали на воші, другі на блощиці... На обід давали нам їсти «щі», себто рідкий капусняк з мясом; на вечеру діставали ми знов кип'яток і заварювали собі чай.

Перед обідом або по обіді нас випускали на «прагулку», себто дозволяли нам прохажуватися по тюремній площі через цілу годину. В часі тих проходів ми познайомилися з мешканцями долішних камер нашого корпусу та з мешканцями інших камер, розмовляючи з ними через загратовані, але відчинені вікна, хоч се було регуляміном заборонене. З тих розмов ми довідалися, що звичайні в'язні сидять у звичайній тюрмі, а в нашій «пересильній» тюрмі сидять лише такі в'язні, які призначені на «ссилку», себто часове заслання, або на «паселеніє», себто вічне заслання; тамті називаються «сильніє», сесі «паселенці». І між сими й між тамтими одні є «уголовніє», себто такі, що покутують за звичайні злочини або провини, а другі «палітческіє», що відповідають за політичні злочини або провини. Межи «паселенцями» треба відріжнити звичайних поселенців, які не були в каторзі, «каторжан», які відбули каторгу, деякі з них були закуті в кайдани.

Тут належали з одної сторони російські піддані, головню німці з роду, а також жиди, підозрілі в шпionстві або в неприхильнім настрою для Росії, з другої сторони піддані ворожих держав: австрійські і угорські, германські (німецькі) й турецькі «гражданські пленніє» або «воєнно-об'язанніє». Мене й моїх товаришів причисляли зразу до «адміністративно-ссильних»; пізніше, коли в другій половині червня 1915 р. прийшла до Красноярська вістка, що російська армія була приневолена виступити зі Львова, нас зачисляли до «воєнно-об'язанних» або «гражданських пленних»; в розговорній бесіді нас називали попросту «австрійцями». Познайомившись з в'язнями, замкненими в долішних камерах нашого корпусу, ми довідалися, що там сиділи переважно «політичні», заслані на Сибір за приналежність до соціалістичної або іншої нелегальної партії, за розповсюдження забороненої літератури, за приналежність

до заборонених релігійних сект або взагалі за «неблагонадъжність». Між ними було кількох студентів вищих шкіл і кількох інших інтелігентів; всі вони признавалися до російської народности, хоч з роду і з назвиська були між ними, крім Великоросів, також українці, поляки, німці, грузини і інші. Своєю дорогою, для них народність була річ зовсім маловажна, бо вони клали головну вагу на соціяльну приналежність – клясову і партійну.

Дізнавшисься, що як усі інші мешканці пересильної тюрми, так само й ми є в ній тільки тимчасовими гостями, старалися ми довідатися, куди й коли нас вишлють. «Старшой» і дежурний офіцер пояснили нам, що нас мають вислати найближчим свободним парохомом – за тиждень або за дві неділі – по ріці Єнісею до повітового міста Єнісейська, де тамошний «ісправнік» (начальник повіту) визначить нам в Єнісейським повіті якась постійне місце побуту. Один з наших товаришів мав зі собою досить велику і докладну мапу Сибіру, тож ми поглянули на неї, щоби хоч приблизно зміркувати, де буде місце нашого заслання. Однак з мапи побачили ми, що Єнісейський повіт займає більшу часть Єнісейської губернії, сягає на північ до самого Ледового моря та обіймає простір більший, як Німеччина й Австро-Угорщина разом! Десь на якомусь пункті цього велетенського простору лежить місце нашої «ссилки», нашого вигнання, але де саме, того з мапи не можна було зміркувати. Наші нові знайомі з-поміж «політичеських» пояснили нам, що Єнісейський повіт обіймає кілька великих країв та що в один з тих країв ми попадемо, але в котрий саме, годі зміркувати: менше небезпечних засланців лишає єнісейський «ісправнік» в самім Єнісейську або найближчій околиці повітового міста; більше небезпечних висилає в т. зв. Приангарський край, положений над рікою Ангарою, великим допливом Єнісея, а найнебезпечніших висилає аж у т. зв. Туруханський край, що лежить далеко на півночі, вже недалеко від устя Єнісея до Ледового моря, де земля ніколи не розмерзас.

По кількох днях нашого побуту в пересильній тюрмі ми побачили через вікно, що до пересильної тюрми наспіли дві нові більші партії в'язнів: партія галицьких жидів в ярмурках і з пейсами і партія російських каторжан в арештантських сірих одягах. Заходила небезпека, що управа тюрми впакує до нашої камери, в якій було ще багато свободного місця, одну з тих партій, і що ми в той спосіб дістанемо до нашої камери нових, може не дуже пожаданих, а на всякий спосіб занадто численних товаришів-спів'язковаторів. Однак ми взялися на спосіб, у Росії загально практикований і добре випробований: ми підкупили «старшого» кількома рублями, і він полишив нас у нашій камері самих, поміщаючи каторжан в іншому корпусі, а галицьких жидів в сусідній камері нашого корпусу.

Кілька днів пізніше побачили ми крізь вікна на подвір'ю тюрми знов свіжу партію галичан, зложену лише з кількох людей, а між ними пізнали ми директора «Народної Торговлі» Миколу Заячківського, нашого давнього товариша неволі ще з львівських арештів. Сю невеличку групу нових товаришів умістила управа тюрми разом з нами в нашій камері, з чого ми були вдоволені, бо раді були мати між собою дир. Заячківського, а зрештою ціле товариство було невеличке і зовсім приличне: один священник зі сином, студентом філософії, один лісничий зі сином і один дідич з льокайом; послідні чотири особи були поляки.

5.

Нарешті по несповна двох неділях розпрощалися ми з Красноярськом і його пересильною тюрмою. Три львівські священники (о. д-р Боцян, о. д-р Горникевич і

о. д-р Соболев) завдяки інтервенції місцевого латинського священника о. Довконтаса, литовця з роду і з переконання, поїхали в Минусинський повіт, положений на полудни від Красноярська, і жили там в повітовому містечку Минусинську, де кліматичні й суспільні відносини були багато кращі, як на півночі. Нас усіх інших Львов'ян вислано на північ, у Єнісейський повіт, однак дир. Заячківський і його товариші подорожі не поїхали разом з нами; їх ще якийсь час полишено в пересильній тюрмі.

Нас вивезено з Красноярська 28 червня 1915 р. Вже рано «старшой» сказав нам спакувати наші клунки і вийти з камери на тюремне подвір'я. Крім нас були вже готові до дороги й інші в'язні, а саме кільканадцять політичних засланих, кількадесять каторжан і кількадесять інших «уголовних», разом було нас около сто осіб, між ними кілька жінок, так що наша пані Малицька не була цілком одинока. Нас повели до тюремної канцелярії, де відбувалася докладна ревізія осіб і клунків. Ми, себто я і мої львівські товариші, знов підкупили «старшого» кількома рублями, і він не тільки звільнив нас від ревізії, але навіть видав нам до рук наші гроші (замість віддати їх до рук конвойної сторожі). Натомість інших ревідовано дуже докладно та відбірано від них при ревізії гроші, тютюн, книжки, газети, ножики, вилки, і т. и. В часі тої ревізії наспіла до пересильної тюрми нова партія в'язнів: були се соціально-демократичні депутати (посли) російської Думи, яких вислано з Петрограду на Сибір. Один з петроградських студентів, що були разом з нами, Ніколай Николаевич Дінгельштед, виголосив на почеканню палкий привіт сим депутатам. По полагодженню формальностей нас усіх, уставлених в довгий ряд, зложений з около сто осіб, оточив конвой, зложений з кільканадцяти солдатів з так званої «конвойної команди» з настромленими багнетами та з витягненими шаблями або револьверами в руках, і нас повели до пристани. Ми йшли якоюсь дорогою, повною куряви. Порох припав нас від голови до ніг. Коли ми так ішли, ескортвані мов найбільші злочинці та й справді в товаристві простих злочинців, один з наших львівських товаришів сказав до нас: «Будете видіти, що нас повісять», – і ми всі справді мали таке враження. Коли ми прийшли до пристани на ріці Єнісею, нас загнали на пароход, що звався «Св. Николай». Нас посадили на сам спід пароходу, в так званий «трум», де було душно, тісно і темно, неначе в гробі. Крізь малі круглі віконця видно було тільки воду, що хлюпала до них, і через те віконця мусли бути все заперті. Нас в'язнів було так багато, що один другому спирався на плечі або топтав по ногах. Крім того конвойні солдати поводитися з нами дуже грубо, особливо два, що були родом з Таврійської губернії. Так перемучилися ми три доби, які нам далися взнаки найгірше зі всього, що ми перебули в неволі. Щоби розігнати нудьгу та облекшити муку, політичні в'язні почали співати свої російські революційні пісні, а за ними й ми, львівські українці, зтягнули наші українські пісні, помимо заборони й матіровання конвойних солдатів. По трьох добах плавби вниз по Єнісею ми прибули до повітового міста Єнісейська. Раннім ранком нас вивели з пароходу та повели знов до тюрми. Єнісейська тюрма багато гірша від Красноярської. Там було майже так душно й тісно, як на пароході. На щастя нас держали там тільки два дні, бо вже на другий день оголосив нам «старшой», що нас усіх львівських українців, числом 11 осіб, і 10 політичних засланих з російських підданих, разом 21 особа, висилаєся «на Ангару», в ріжні села чи то «деревні» Пінчугської волости.

Дня 2 липня 1915 рано ми вийшли з Єнісейської тюрми та під конвоєм двох єнісейських городових пустилися в дорогу. Ми повандрували трактом (гостинцем), що веде понад ріку Єнісей з міста Єнісейська на полудне до устя ріки Ангари. Нам дали одну підводу на багажі.

Ми йшли піхотою, лише пані Малицька їхала на багажах та ще дехто зі старших мужчин від часу до часу по черзі присідався на фіру. Дорога вела то через ліси й гори, то через поля й села, то наближалася до ріки, то віддалялася від неї. Околиці були гарні й живописні. Погода була гарна й тепла, то ж ми, користаючи з сего, часто купалися в Єнісею. Загалом наша подорож була приємна, тим більше, що й наші нові товариші подорожі були загалом інтелігентні й симпатичні люди. Тут годиться кількома словами згадати про них. П'ятьох з них були се студенти петроградського університету або інших вищих шкіл в Петрограді; по переконанню всі п'ять були російські соціальні демократи, і всі були заслані на Сибір за приналежність до російської соціально-демократичної партії; по мові й вихованню всі вони були росіяни (русскіє), хоч між ними не було ані одного «русского» по роду і по назвиську (фамілії). Двох з них, Дінгельштед і Енгель, мали німецькі «фамілії», двох, Петриковський і Карчевський, мали польські «фамілії», але тільки перший з них умів свобідно по-польськи говорити; наконець один з них, Дзедзів, мав грузинську «фамілію»; його жартом усі називали «князем» – чи то для того, що мав справді аристократичну поставу й фізіономію, чи може для того, що між грузинами дуже багато людей має титул «князя». Крім студентів було ще трьох молодих людей засланих за приналежність до російської соціально-демократичної партії: один електротехнік Струмільло, білорус по роду й «фамілії», та Книшевський і Біленький, приватні банкові урядники з Харкова, оба українці по роду й «фамілії», однак лише Біленький умів говорити по-українськи, але й він не мав української національної свідомости, зрештою він називав себе з російська «Беленькій», а не «Біленький». Се все були молоді, безженні люди в віці понижче 30 літ. Крім них було двох старших людей, які полишили вдома жінок і дітей. Один з них, Єфімов, одинокий в цілій нашій компанії Великорос по роду й «фамілії», був засланий за приналежність до релігійної секти «євангельських християн»; другий, Ісай Ісаєвіч Реймер, багатий арендатор великих маєтків на Кримі, був засланий за підозріння в шпіонажі в користь Німеччини, хоч на ділі він був по роду не Німець, але Голендер, не мав ніяких германофільських симпатій та й загалом, крім подібности назвиська, не мав нічого спільного з німцями.

Всі названі тут люди були, так само як і ми, призначені на заслання в «Приангарський Край» і для того злучено їх разом з нами в одну «партію», себто в один гурт засланців. Ми вели з ними оживлені розговори на всілякі теми: і про війну, і про політику, і про російські та про галицькі відносини. Вони говорили до нас по-російськи, ми до них переважно по-українськи, потрохи також по-російськи. Познайомившись ближче, ми співали разом всілякі пісні: найбільше народні українські, але також російські революційні та українські патріотичні. Деякі українські народні пісні були їм добре знані, але українські патріотичні пісні були для них новиною; з тих пісень найбільше подобалася їм та, що починаєся словами «Ми – гайдамаки, ми всі однакі...», і вони залюбки співали сю пісню разом з нами.

6.

Так вандрували ми разом єнісейським трактом під проводом наших конвойних поліціянтів. А коли ми на нашій дорозі стрінули яке село, задержувалися ми там на спочинок, купували собі дещо їсти, пили чай, перемінляли підводу і пускалися зараз у дальшу дорогу, або коли вже було пізно під вечір, ми лишалися в тому селі на нічліг і на другий день рано рушали далі.

Ціла ся мандрівка була би, як сказано, доволі приємна, як би не дві дуже прикрі язви – обі з царства «комах» або «насікомих». Одна язва – се т. зв. «мошка» або «мош-кара», маленька крилата комашка, яка в погідні дні літає в тих сторонах хмарами в повітрію та нападус людей і звірят. Вона залазить до носа, до рота, до вух, і до очей, залазить і за одежу, і всюди, де-небудь сяде на тіло, кусає дуже болоче, причім з ранки виступає кров і тіло пухне кругом ранки. Вона небезпечна навіть для домашніх і ди-ких звірят. Ведмідь ховаєся перед нею в воду. Бувають випадки, що мошка закусує на смерть молоді лошата. Щоби охоронити худобину перед мошкою, мажуть її дьогтем і виганяють на пасовисько не в день, але вночі; вправді вночі кусають комарі, яких там також дуже багато, але вони не є такі небезпечні, як мошка. Люди хороняться перед мошкою тим способом, що всі тамошні селяни носять ціле літо т. зв. «сетку», себто сітку з кінського волосіння, пришиту до хустини, яку накладають на голову й на лице. Ся сітка подібна до тої сітки, яку в нас накладають на голову пасічники. Деякі люди, особливо мужчини з інтелігенції, носять сітку з тюлю, вшиту в той спосіб, що її закла-даєся на капелюх і вона спадає в формі вельона на плечі й на груди та закриває перед мошкою лице й шию. Мужчини з-поміж селян в літі звичайно не носять капелюхів, тільки накладають сітку прямо на голову. Селянки, коли виходять на жнива або на інші польові роботи, надягають не тільки сітку на голову, але також рукавиці на руки й ногавиці на ноги, бо інакше мошка не дала би їм працювати. В соняшні, погідні, тихі дні мошка даєся гірше взнаки, ніж коли на дворі дощ, вітер або хмарно; в лісі (в «тайзі») або на полі вона дошкулює гірше, ніж у селі, а в хаті, хоч би її було як багато, вона зовсім не шкідлива, бо вона не зносить тіни і стараєся видістатися на двір; тим то не літає по хаті, тільки пхаєся до вікна; так само зі стаєн і інших будинків мошка втікає якнайскоріше всіма отворами, і там її ніколи нема.

Ми в нашій подорожі вже першого дня не могли собі дати ради з мошкою, хоч то було ранне літо, коли ще мошки буває не багато, хоч то було ще недалеко від міста, де мошки взагалі менше. Однак як чужинці, не привичаєні до сеї язви, відчували її далеко гірше, ніж тамошні мешканці, і для того ми вже першого дня подорожі покупу-вали собі сітки з тюлю та позакладали їх на капелюхи, однак переконалися, що й сітка хоронить перед мошкою тільки в части, бо ся дрібонька влізлива комашка залазить також попід сітку.

Друга язва, яка нам дошкулювала в нашій подорожі, се були блощиці (по-російськи «клопи»). Нам приходилося трохи не кожду ніч ночувати в селянських хатах, де, по-мимо досить значної поверховної чистоти, було всюди багато блощиць і тарганів. Та найгірше нам далися взнаки блощиці в селі Каргіно, де ми ночували не в селянській хаті, але в сільськім арешті, в так званій «каталажці»; такий арешт із-за великої маси блощиць називають іронічно «клоповнік», себто по нашому «блощичник».

В селі Каргіно, крім «блощичника», є також поштовий і телеграфічний уряд, тож ми, користаючи з того, повисилали поштові картки до наших рідних, своїхів і зна-йомих у Львові, в Києві і Москві, а крім того збірний лист до американського консула до Владивостока з просьбою о підмогу, бо тоді опіка над австрійськими горожанами належала до З'єдинених Держав Північної Америки.

Єнісейські поліціанти, котрі конвоювали нас аж до Каргіно, звідти вернулися на-зад до Єнісейська, а нас передали під «опіку» стражників, себто сільських державних поліціантів, щось в роді австрійської жандармерії (російська жандармерія мала ин-ший, чисто політичний обсяг діяльності).

В тім самім селі Каргіно розпрошалися ми з величавою рікою Єнісеєм і головним єнісейським трактом, бо звідси ми помандрували далі вже сільськими дорогами на ріку Ангари. Ми знов шли лісами й горами, полями й селами під конвоєм каргінських стражників, задержуючися в придорожніх селах, щоби «попити чаю» й «закусити», або щоби переночувати та змінити кінну підводу під наші багажі. Ми ночували по селянських хатах і то звичайно на підлозі. Декуди підлога була чистенька, застелена килимами, але часто була підлога нехарна й заболочена. Нарешті по цілотижневій подорожі дійшли ми до ріки Ангари, в пункті положенім напроти села Рибного. Нашим очам показалося величаве плесо ріки, до чогирьох кілометрів широке, положене неначе в віночку серед дуже гарної околиці. Навпроти нас на горбочку красувалося село Рибное зі своєю білою церквою. Ми сіли на великий човен, так званий «карбаз», і переплили на другий бік ріки. В селі Рибнім каргінські стражники завели нас до «волосного правління», себто до окружного громадського уряду та й передали в руки рибнінських стражників, а самі вернулися домів.

Хоч ми вже були на Ангарі, то однак далеко ще нам було до кінця нашої подорожі, бо ми всі мусіли явитися в селі Богучани, адміністративнім осередку Пінчугської волости та й цілого Приангарського краю, і там зголоситися у «станового пристава», адміністративного начальника цілого того краю. Нам прийшлося подорожувати ще один тиждень, але вже зовсім інакше, як дотепер. У Приангарським краю нема вазової, ані загалом сухопутної дороги. Одиноким середником комунікації є сама ріка Ангара: крім неї нема ніякої іншої дороги. Зимомо їздять по вкритій грубезним льодом Ангари санками, запряженими «тройкою» коней; літом їздять по Ангарі на більших і менших «лодках» (човнах). Коли їдуть вниз по ріці з водою, тоді пускають лодку на середину ріки, щоби сама вода несла її зі собою, причім для прискіпшення їзди підганяють лодку веслами. Коли ж їдуть у противнім напрямі, себто проти води горі рікою, тоді прив'язують до лодки довгий мотузок, т. зв. «бічеву», другий кінець того мотузка прив'язують до людини (звичайно, до жінки), яка йде берегом ріки й тягне за собою лодку з людьми й ладунком, причім один з людей, що сидять на лодці, веслами «відгрібає» лодку від берега, бо інакше лодка не плила би вздовж берега, тільки зараз пристала би до берега. Розумієся, що коли їде проти води велика лодка, навантажена великим тягарем, тоді «вічеву» тягне двох або й кількох людей. Звичайну лодку з 6-ома до 10-ома пасажирами тягне завсіди тільки одна людина, і то, звичайно, жінка.

От так тоді й нас усіх, себто мене й моїх товаришів неволі, посадили в селі Рибнім на чогири лодки (по 5 або 6 пасажирів на одну лодку), крім того дали нам до кожної лодки по одному мужикови-гребцеви, щоби гріб веслами або правив кермою, та запрягли при помочи «бічевої» до кожної лодки по одній жінці-селянці («бабу» або «девку»), щоби тягла лодку вздовж берега, і так надангарські «дами» повезли нас на лодках проти води горі Ангарию в напрямі села Богучани. Ся наша їзда на лодках, запряжених жінками й дівчатами, робила на нас дуже дивне враження: в нас був закорінений погляд, що се найбільша почесть, яка віддаєся найбільше достойним і заслуженим героям, коли везуть їх люди, запряжені замість коней, а між тим на Ангарі запрягають людей (і то, звичайно, жінок) до лодки, щоби везти на заслання викинутих зі суспільности «злочинців» і «шпійонів»!

Ріка Ангара дуже величава й дуже гарна: її плесо 3-4 кілометри широке, часто поперегороджуване зеленими островами, а ще частіше шумлячими шипотами¹⁶ («ші-

¹⁶ Невеликий водоспад, швидкий водний потік.

вєрами») та бурхливими, небезпечними порогами; то з одного, то з другого боку видно високі, скалисті береги, а за ними видніють горбки й гори покриті березовим або чатинним лісом; прибережні скали мають часто фантастичні форми, неначе які руїни замків, ріка часто змінює напрям, причім з-поза клиноватих виступів побережжя (т. зн. «мисін») виринають щораз то інші живописні краєвиди.

Околиці понад Ангарою – переважно безлюдні й дикі; села стрічаються досить рідко і завсїди положені на високих березі. В кожнім селі, попри яке приходилося нам плисти, ми причалювали до берега, до сільської пристані, де стояло багато місцевих лодок; ми вилазили з тих лодок, якими ми приїхали; наші підводчики зі своїм лодками вертали домів, а ми двигали наші клунки на високий беріг і заходили до дерев'яних селянських хат дещо перекусити та напитися чаю, або переночувати. Перед нами появлявся самовар з гарячим кип'ятком, горщик («кринка») молока, «ковріга» (бохонець) або «колач» (великий обарінок) разового пшеничного хліба, тарілка сметани й друга тарілка «творогу» (свіжого коров'ячого сира), ми «садилися» за стіл, заварювали чай і заспокоювали голод і спрагу. Часом діставали ми яйця, рибу або м'ясо. За їду й нічліг платили ми «хазяйці» або «хазяїнови» смішно малу ціну, все ж таки «кормовия деньгі», себто гроші на прожиток, які ми діставали від «казни» (державного скарбу) по 10 копійок на день на особу, далеко не вистарчали на наше удержання в дорозі, на яке кожний з нас видавав около піврубля денно. За ті гроші мали ми доволі смачний і зовсім обильний харч, однак з нічлігу рідко були ми вдоволені, бо звичайно не давали нам спати блошиці. В одній хаті вони нам так допекли, що ми серед темної ночі мусіли втікати з хати на поле, де перележали до рана в борозні. В іншій знов хаті мені приключилося таке: ми, як звичайно, спали в селянській хаті на не дуже чистій підлозі, причім мені довелося лежати з краю. Раннім ранком збудив мене якийсь не то шум, не то гуркіт, не то стукіт. Коли я розкрив очі, то побачив, що побіч моєї голови хазяйка сипала на підлогу зерно для курей. Кури стукотіли дзьобами (клювами) по підлозі, а найбільший «петух» (півень, когут) замірився своїм клювом на мої очі, так, що я ледве вспів скорим рухом охоронитися.

Переночувавши й поснідавши, ми сходили назад до пристані, зносили наші клунки над ріку, всїдали на нові підводи, себто на місцеві лодки й при помочи нових підводчиків, себто місцевих селян ми плили далі горі Ангарою, тягнені «бабами» й «девками» аж до найближчого села, де знов змінялися підводи і т. д.

8.

Села над Ангарою дуже неоднакові: одні досить великі, з гарними, чистими, високими хатами, з високою білою церквою, як Каменка, Іргенєсов, Пінчуга; інші знов дуже маленькі, зложені з кількох нуждених хат, як Бик, Кукуй, Потаскуй. В більших селах стрічали нашу партію на березі пристані місцеві засланці, головню «палітєскі», які зараз знайомилися з тими «палітєскіми», що їхали з нами, та звичайно брали їх на нічліг до своїх квартир і угощували їх, як могли. Нас, галицьких українців, не стрічав ніхто, бо ми були перші засланці, вислані з Галичини на Ангару (по нас прибула на Ангару досить велика кількість галичан). В однім селі довелося мені розговоритися з одним старим, сивим уже мужиком, який говорив дуже гарно й чисто по-українськи: він був родом з Полтавщини, засланий за якусь сімейну трагедію як «уголовний» злочинець; він не вспів ще навчитися місцевого московсько-сибірського діалекту, та не забув української мови, бо щойно в старшій віці, та й то недавно покинув рідне село. В іншій знов приангарськїм селі познайомився я з другим дуже ста-

рим засланцем; се був поляк, висланий на Сибір за участь у польським повстанню 1863 року; коли його заслано на Сибір, він був ще дуже молодий і від того часу багато води поплило в Ангари! Він оженився з місцевою селянкою-чалдонкою («чалдонами» називають засланці приангарських селян), став жити й хазяйнувати та «промишляти» рибою й «пушніною» (шкірами з диких звірят) так як усі інші «чалдони», хрестив діти на православну віру й сам обходив православні свята, забув по-польськи не тільки читати й писати, але навіть говорити; одним словом «кругом ачалдонел і абрусел» – цілковито змужичів і змосковщився (зросійщився), навіть назвисько його зросійщилося й ніхто не здогадався, що нинішній «Качанов» – се колишній «Качановські», колишній польський панич з вищою освітою й сальоновою огладою! Одно тільки лишилося в нім: се любов до Польщі й ненависть до Росії; він сильно бажав, щоби в теперішній війні Росія була побита і твердо вірив і надіявся, що Польща буде відбудована. Коли я розмовляв з сим старцем, який зрештою, помимо своїх 80 літ, фізично держався зовсім добре, мені мимоволі прийшло на гадку, що з мене зробиться, як мені доведеться прожити на Ангари яких кільканадцять або кількадесять літ!

Декуди віддаль села від села була так велика, що треба було плисти горі Ангарою безнастанно від раннього ранка до пізнього вечора. Ми їхали на малих лодках і сидіти на них було досить невідгідно, тож при довшій безнастанній плавбі відчували ми сильну втому. До того докучала нам мошка, яка літає також понад рікою, особливо недалеко берега. Погода була переважно гарна, соняшна. Деколи зривалася буря, падав дощ і був сильний вітер, тоді ми мокли зверху й зі споду, бо наші лодки не були криті, при сильнім вітрі лодка гойдалася та вода хлюпала до середини лодки, так що треба було безнастанно вичерпувати воду з лодки черпаком, бо інакше могла би лодка затопитися. Місцями наша плавба була доволі небезпечна, особливо там, де береги були стрімкі й скалисті, так що не можна було тягнути лодки «вичевою», а ріка була перегороджена шинотом або порогом і треба було плисти против сильного струменю води, понад підводні скали. В однім таким місци ми могли плисти против води тільки в той спосіб, що один з підводчиків сильно робив веслами, а другий, стоячи ногами на дні лодки, рівночасно хватав обома руками за вистаючі виступи прибережної прямовисної скелі та в той спосіб тягнув за собою лодку по бистрій глибині.

Околиці, положені над Ангарою помежи більше віддаленими селами, такі дикі, що годі доглянути найменшого сліду людської руки: дівичі праліси «тайги» простягаються до самої ріки; над саму ріку заходять лосі й ведмеді, а понад рікою літають орли й соколи. В однім таким відлюднім, дикім місци ми були свідками несподіваного полювання. В тім місци ріка була дуже широка; попри один беріг, куди ми плили, вода була глибока, але попри другий беріг вода на широкім просторі була плитка, поросла шуваром і іншим водним зіллям. Наші підводчики, що везли нас на лодках, доглянули своїми бистрими очима, що в тих шуварах бродить самиця лося, ланя-лосиха. Зразу ж підводчики порозумілися зі стражником, разом з ним поплили на другий бік рік і, зручно маневруючи, відтяли звірині відворот до берега, загнали її на глибоку воду та, підпливаючи з долу (против води), наблизилися дуже близько до лані, яка не в силі була довго проти води плисти – і тоді стражник убив її пострілом з револьвера. Вбиту звірину витягнуто з води на човен і перевезено назад до того берега, попри котрий ми плили, по чім підводчики й стражник розділили між себе добычу.

Нарешті 13 липня 1915 р. пополудни приплили ми до Богучан. Місцеві стражники розмістили нас на нічліг по селянських хатах, а на другий день рано завізвали нас до станового пристава, який посписував з нами протоколи та дав нам прочитати друкований регулямін (правильник), який обов'язує всіх засланих. З того регуляміну ми довідалися, що нам не вільно «отлучатися» (віддаюватися) з того села, яке кожному з нас призначено як місце заслання, а навіть не вільно виходити з села в ліс або на поле поза «паскогіну», себто поза пліт загороджений на те, щоби місцева худобина не могла зайти за далеко в ліс або на поле чужої громади; далі: не вільно нам держати, ані носити ніякої зброї, не вільно нам заходити на громадські зібрання (на «общественную сходку»), ані взагалі брати участі в яких-небудь зборах чи нарадах; не вільно нам держати ніяких відчитів, ані викладів; не вільно нам учити селянських дітей, ані взагалі давати які-небудь «уроки» (лекції) і т. д. За кожне порушення регуляміну була постановлена більша або менша кара арешту, яку треба відсидіти в волосній «каталажці». Богучанський пристав, в якого власти ми опинилися, називався Самулевіч, був випадково також поляком з роду, хоч до сього не признавався, був вірним служачою царського режиму, тож старався всіми способами допечи політичним засланим і за те був нами зненавиджений так само, як енісейський ісправник Бахов.

На підставі інструкції, даної сим ісправником, становий пристав визначив кожному з нас, львівських українців, инше місце заслання, а власне: мені визначив село Гольтявіно, положене над Ангарою 60 верст повище Богучан, д-ру Миколі Шухевичови – Кліміно, а п. Василеви Грицькову – Залегеево, села положені ще вище над Ангарою; п. Іванови Івашкови – село Юрокту, положене над рікою Чадобцем, допливом Ангари; п. Осипови Неділці – Ярки; п. Юліянови Балицькому – Пинчугу, а п. Осипови Гродзькому – Іртенеєво, села положені над Ангарою пониже Богучан; п. Миколі Курцебі – Бедобу, а п. Ярославу Герулякови – Федіно, села положені над допливами Ангари. Від сього правила, що кожного з нас призначено до иншого села, зроблено було виймок тільки щодо пані Константиної Малицької, яку заслано до Пинчуги, значить до того самого села, що й п. Балицького. Всі названі тут села належать до Пинчугської волости, якої осередком є село Богучани – і всі належали тоді до району поштового уряду в Богучанах, дарма, що ті села віддалені від себе й від пошти по кількадесять і по кількасот кілометрів. Один лише п. Іван Стеців був висланий до села Рибного, положеного на Ангари пониже Пинчугської волости, ближче тракту й ближче світа (про те село була вже вище згадка).

Від станового пристава повели нас усіх до волосної «больниці» (лічниця, шпиталь), де волосний «фельчер» (нижчий ступінь лікаря) всіх нас оглянув і позаписував до своєї книги та на нашу просьбу повидавав нам деякі найконечніші лікарства, які могли би нам придатися на випадок занедужання.

Від фельчера повели нас до «волосного правління», де волосний писар Молчанов також позаписував до свого реєстру наші назвиська й инші генералія, та зазначив при кожнім назву села, яке кожному з нас було призначене як місце заслання, а відтак виплатив нам «кормові деньгі», себто гроші на харчі (по 10 копійок денно!) за ті дні, які ще кожному з нас лишалися до кінця його подорожі.

Тим чином усі формальности з нами були полагоджені й тепер мали відвезти нас на підводах – кожного до його місця призначення – під конвоем стражників. Але наші підводи не скоро були готові й нам лишалося ще кілька годин свобідного часу.

Користаючи з сего, ми зайшли на пошту та вислали картки до рідних і знайомих, а решту часу вихіснували на те, щоби дещо розвідатися про Приангарський край і його мешканців, про Богучани та про ті села, в яких ми тепер мали жити. Нарешті підводи були готові. Я розпрощався з тими товаришами, які мали їхати в інші сторони, себто вниз по Ангарі або на боки, а сам пішов на берег до пристани разом з тими товаришами, котрі, так само як і я, мали їхати далі вверх по Ангарі; зосібна поїхали разом зі мною д-р Шухевич, Івашко, Грицків, Дінгельштед, Реймер, Енгель, Біленький, Струмільло і Карчевський. Нас супроводжали до пристани політичні засланці, проживаючі в Богучанах, між якими звертали на себе увагу дві жінки: одна дуже старенька, яку всі кликали «бабушкою», а друга молода, одіта в мужеську одезу, яку називали Марусею (вона хоч і називалася Маруся, не була україркою, бо се ім'я дуже розповсюднене серед російської інтелігенції, так само як український борщ, українські пісні й українські мережки).

Ми сіли на лодки, запряжені бабами, та й під конвоєм богучанського стражника поплили попри квітчасті береги широкої Ангари проти води. На ніч приплили ми до села Заїмки, де переночували, а на другий день коло полудня побачив я на високім стрімкім березі невеличку, збиту купку темно-сірих дерев'яних будинків, положених у підніжжя темно-зеленої, лісистої гори. Се була деревня Гольгявіно або, як хто хоче, село Гольгявіно. Під берегом, на зарінку, над самою рікою стояв гурток людей, одітих у дуже ріжноманітні одезі. Були там місцеві «чалдони» в московських «рубашках» і «чалдонки» в європейських «магросках» (блюзках); одні й другі мали на головах червоні хустки з попришиваними до них чорними сітками, які позасували догори над чоло, бо на ту хвилину не було сильної мошки. Ті люди своїми обпаленими м'язистими обличчями нагадували мені червоношкірих Індіан, а своїми хустками й сітками на головах дуже нагадували мені старинних Єгиптян. Крім «чалдонів» була на зарінку група «сильних» (засланців), а власне трьох закавказьких турків з гарними подовгастими обличчями, чорними бородами, в синіх жупанах та зелених або червоних турбанах (завоях) на голові двох жидів, один з них з сивою бородою, з пейсами і в ярмурці, двох молодих курляндських німців і двох «палітеских» робітників з Петрограда (про них ми вже знали від богучанських «палітеских»). Попри зарінок краєм ріки стояв довгий ряд місцевих човнів-лодок; коло човнів купалися діти, а молоді «чалдонки» брали відрами воду з ріки (бо там п'ють воду з ріки). Наші лодки пристали до зарінку. Ми всі висіли з лодок і повитягали з них наші багажі. Оба гольгявінські «палітескі» наблизилися до нас і звіталися з нами. Оба були люди непоказні, невеликого росту, лихо відживлені, бідно одіті, трохи обдерті, з дуже демократичними фізіономіями й манерами. Один з них називався Павел Степанович Колишов, другий – Іван Авксентєвіч Воїнов. Оба були робітники з Петрограда, вислані на Сибір за соціалізм, і оба Великороси, але перший з них був «меньшевік», а другий «большевік». Інші мешканці Гольгявіна, що стояли на зарінку, або на високім березі, цікаво приглядалися мені й моїм товаришам...

10.

Так нарешті по півторамісячній, томлячій подорожі прибув я дня 15 липня н. ст. 1915 р. до Гольгявіна, місця мого вигнання (заслання). Крім мене був до того села призначений також наш товариш подорожі, студент Дінгельштед. Інші наші товариші подорожі лишилися на зарінку, щоби на нових підводах поплисти далі горі Ангарою до своїх місць призначення, а ми оба з Дінгельштедом, розпрощавшись з нашими товаришами, пішли під конвоєм стражника по стрімкій стежці горі високім берегом до

села. Стражник запровадив нас до місцевого старости (начальника громади), заявив нам, що нас «освобождає» і віддає під надзир місцевої громади, по чім вернувся до пристани й поїхав далі разом з нашими товаришами.

Хоч я опинився сам один серед незнайомих людей, в чужій, далекій стороні, в самім осередку Північної Азії, тисячі кілометрів від залізної дороги та кілька тисяч кілометрів від Європи, в маленькому селі, де не було ні церкви, ні школи, ні коршми, ні крамниці, де пошта приходила тільки два рази на місяць, а газети доходили аж у місяць по даті, все ж таки я чувся щасливий, що обминула мене шибениця, що минулася тюрма та що скінчилися тяжкі труди примусової подорожі...

Оба гольтявінські «палітєческі», Колишов і Воїнов, заопікувалися не тільки студентом Дінгельштедом, котрий був їх партійним товаришем, але завдяки йому також і мною. Вони допомогли мені витягнути мій багаж догори берегом, угостили мене чаєм, прийняли мене до себе на нічліг, а на другий день допомогли мені знайти собі свою власну квартиру у місцевого «чалдона» Дмитрія Павловича Колпакова. За квартиру з харчами згодився я платити сім рублів на місяць... Так став я жити в Приангарському краю, де, після інтенцій царських жандармів, мав би я був прожити довгий ряд літ, але завдяки великій всеросійській революції прожив там тільки два роки.

* * *

ПРО НАШИХ ЗАСЛАНЦІВ В РОСІЇ¹⁷

Отець Василь Жолдак, греко-католицький парох із Сімпсон, Па., дістав лист від п. Іляріона Свенціцького. Лист сей звучить: «Дня 23 (10 с. с.) жовтня 1915. Київ, Стольпинская ул., 36/11. Дорогий Брате і Друже Василю! Як довго останемо в Києві не знаю. Все таки надіюсь, що Твоє письмо (відповідь на моє попереднє письмо з 17/IX) застане нас ще на місци.

З отсим письмом подаю Тобі деякі відомости про наших земляків, які Ти зволь пере-дати, щоби хоч дечим потішити рідних наших засланців.

І так: Микола Шухевич живе в Єнісейській губернії, ст. Богучани, дер. Климино. Він заосмотрений у все потрібне на сю зиму, а слідууючу надіється провести дома. Др. Володимир Охримович живе вісім верств від нього – Єнісейська губернія, ст. Богучани, дер. Гольтявіно. Микола Заячківський знова 8 верств дальше, дер. Чадовец. Про священників: Горникевича, Соболя, Боцяна і брата Йосифа є відомість, що живуть в Красноярську. Інші, як пані Малицька, студент Неділка, Стеців, Івашко, Балицький – розкинені по ріжних селах Єнісейської губернії. Вони у великій біді, тому ми зібрали були для них від нас, Львов'ян, 200 рублів і післали через Охримовича. Якби можна було дістати для них дещо, було б дуже добре, бо голод і холод у далекій чужині – найлютіші вороги чоловіка. Можна би се вчинити найлегше через консуля, або й через яку гідну довір'я особу. Ти, Друже, не гнівайся на мене за отсі ріжні поручення. Вони чужі та й і наші, а Ти в мене один у всім світі, з котрим можу про се говорити з надією на успіх та акуратне виконання потрібного.

¹⁷ «Українське слово» (Львів). – №9. – 12 січня 1916.

Дуже жалую, що в попереднім письмі думав я тільки про себе, а про інших забув, коли відмовився від Твоїх грошей. Вони нині дуже пригодились би нуждарям

Гляджу на сю війну і виджу одну велику нужду тисячів людей, що проти всякої логіки і власної волі страждають не хвилю, а рік вже – без кутка пристановища і якого такого спокою. За що? За те що мирно трудились кожний в своїм заняттю, яко чесні горожани рідної країни. Се й болить тяжким боєм. Одиноке джерело спокою і душевної рівноваги знаходжу в читанню, особливо про історію штуки і психологію артистичної творчості. Як вернуся здоров домів і застану мій науковий матеріал в цілості, то нових інтересних праць дав би кілька. Працювати дуже хочеться. В сю хвилю просить мене п. Ник. Козловський звістити о. Володимира Карачевського в Чернятині (п. Городенка), що його син Сидір знаходиться в полоні. Всього найлучшого Тобі, обіймаю Тебе і цілую. Твій Іляріон.

До Володимира Лотоцького, співредактора «Свободи», прийшло недавно отсе письмо із Сибіру від Осипа Неділки, українського студента університету, котрого москалі вивезли разом з іншими земляками як «закладника»:

«Ярки, дня 6-ого серпня 1915. Високоповажані Панове! Дня 4 лютого с. р. ночю взято нас у Львові. Ві Львові перебували ми півчверта¹⁸ місяця зразу при ул. Казимирівській, відтак при ул. Баторія. Вже 27-ого мая вирушили ми етапом в Росію. В Києві, щоб оминуті приємности дальшої дороги по етапу, просили ми о позволення їзди на власний кошт. По зложенню около 1.500 рублів позволено нам се так, що через 12 днів, т. є. 16 червня, були ми в Красноярську. Звідси пішли ми далі етапом, а то до Єнісейська пароходом, а звідси пішки, то човнами, через два тижни на місця призначення так, що між 15 і 20 липня с. р. всі були по місцях призначення. Сама дорога та удержання з'їли всі наші фінанси так, що по місцях опинилися ми обдерті до неможливости – формально голі та босі – без копійки при душі. А тут зближаєся люта сибірська зима з морозами від 40° до 60°С, так що треба заосмотритися нам в шуби, чоботи, убрання, білля, закупити припаси на зиму, як чай, цукор.

Вправді по прибуттю на місце удалися ми з письменною просьбою до американського консула у Владивостоці, під котрого опікою ми тут проживаємо, щоб повідомив наше правительство і наші родини про місце нашого заслання та щоб вони якнайскоріше все потрібне, а передовсім гроші нам прислали. Але знаємо добре, як довго все те потриває, бо се все йде по дипломатичній дорозі, а нас готова заскочити зима неприготованими так, що прийдеться з холоду та голоду погибати. Тому дуже прошу помогти нам в тім і якнайскоріше знегтися з краєм, що, думаю, через Вас скорше піде ніж через консулят, щоб наші родини не зволікаючи поспішили нам з посилкою всього потрібного. Також прошу переслати наші адреси єпископам С. Ортинському та Н. Будці, бо тут є їх близькі знайомі, а один свояк (о. д-р Горникевич, родич єп. Ортинського). Коли би можливе було, просив би я також о присилання англійських часописів та о присилання англійсько-німецького словаря й інших книжок».

---

¹⁸ 3 ½ місяця.

**V. МОСКОВСЬКА ОКУПАЦІЯ ГАЛИЧНИНИ
НА СТОРІНКАХ ТОГОЧАСНОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ.
ІНФОРМАЦІЇ З РЕГІОНІВ**

ЯК ГОСПОДАРЯТЬ НАЇЗДНИКИ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ¹

Сими днями приїхав до Відня один з наших інтелігентів, якому по різних пригодах удалося втечи з царства кнута і який під час своєї довшої мандрівки по Поділля і Прикарпаттю та по тиждневім побуті у Львові помітив багато речей, які – думаємо – загал наших читачів будуть цікавити.

Може дехто думав, – говорив інформатор, – що в Галичині упала українська національна свідомість широких селянських верств з хвилею, коли в Східній Галичині часовими господарями стали російські наїзтники. Може припускав дехто, що москалі зуміють призвати для себе селянина своїм поступуванням, що практичний «хлопський розум» скоро приноровиться до нових обставин. Чогось подібного ані сліду! Протівно! Українська свідомість не тільки устоялася не то в повітах і громадах національно освідмлених, але поширилася, і то відрухово, стихійно і в тих повітах та громадах, в яких доси москвофіли мали сяке-такє значіння і вплив. Російський наїзд на Східну Галичину і безпосередня стріча з московськими наїзниками, які нібито прийшли рагувати «Подьяремную Прикарпатскую Русь» з австрійського ярма, розкрила всім очи і показала нашим селянам ту велику пропасть, яка ділить наш нарід від Московщини. Туман «єдинства руського народа» розвіявся наче мрака від сонця, коли наші селяни почули розмову корінних російських солдатів з-під Тули або Перми. Як контраст до сього почули наші селяни свою рідну українську мову з уст солдатів-українців, які в російській армії творять коло одної третини всієї оружної російської сили, чули нерідко, як солдати-українці з жаром декламували твори Шевченка, як з запалом і вірою говорили про Україну, питаючися у наших селян всюди за українськими книжками та ховаючи їх на пам'ятку, як найцінніший скарб. Наші прості селяни довідалися від солдатів-українців, як далекою і широкою є наша українська земля, як всюди підіймається думка і росте віра в кращу будучність нашого народу.

Багато потерпіла Східна Галичина, зокрема наше селянство, від російської інвазії і з економічного боку.

Одно Поділля, з виїмком шляху від Підволочиськ по Золочів, деяких громад Теревовельщини, Бережанщини і Підгаєччини, вийшло розмірно незруйноване; селяни на Поділля, а також і на Покуття зібрали збіжжя, бараболі і, о скільки могли, поробили зимові засіви. Багато зате потерпіли околиці Зборівщини, Перемишлянщини, Бобреччини, Львівщини, Рудеччини, Равщини і Яворівщини, які були тереном більших битв. Цілковито знищені є повіти Перемиський і Мостиський, полуднева частина повіту Ярославського та північна частина повітів Добромільського і Старосамбірського; ся частина краю представляється нині наче пустиня, села і цілі ліси зникли в лиця землі, і, як далеко око догляне, чорніється тільки чорна земляця, поорана окопами і шанцями. Зруйноване матеріально і Прикарпаття, й гори.

Російська окупація, звісно, не дбає зовсім про наших селян. В багатьох повітах страшний голод.

Російське військo заволікло холеру, яка пожерла між нашими селянами тисячі і тисячі жертв; широко грасували також червінка (дизинтерія) і тиф. Смертність, особ-

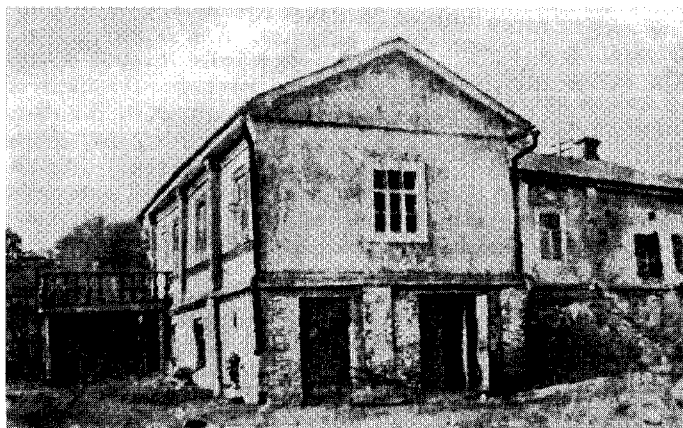
¹ «Діло» (Відень). – № 4. – 30 січня 1915.

ливо між дітьми і старцями, страшна; помочи лікарської нізвідки. Хорих не можна годувати молоком, бо в цілім ряді повітів середущої Галичини нема вже зовсім рогатої худоби. Наш нарід в Галичині переживає знов татарське лихоліття.

Російська адміністрація вже на добре хоче загніздитися в Східній Галичині... По повітах урядують «начальники уезда»...

Науки шкільної нема ніде. По більших містах, як у Львові, Станиславові, Тернополі, уряджують для учителів і учительок курси російської мови, бо всі школи, навіть народні по селах, мали би бути тільки російські.

Не хочуть наїздники узнати і греко-католицької релігії і, де можуть, насаджують православ'я, та наші селяни з дуже малими виїмками в москвофільських селах, як пр. в Жовтанцях (пов. Жовква) і в Підлісках (пов. Львів), на православ'я не переходять. По краю снуються московські батюшки, а навіть приїхав до Львова архієпископ з Волини Евлогій, звісний політичний агітатор і наш ворог, і звідси їздив на паради до кількох москвофільських сіл (пр. до Жовтанець). Українського духовенства остало в краю дуже мало, а і з тих хто остав, москалі вже вивезли кільканадцять на Сибір. Митрополит Шептицький інтернований в Курську під дуже строгим доглядом. Єпископ Чехович остав в окруженім москалями Перемишлі; єпископ Хомишин пробуває... у Відні. Церкви по селах по найбільшій часті позамикані, і наш нарід під сю тяжку хвилю не має навіть релігійної відроди. Польське духовенство зістало на місци, і з ними російські власти обходяться добре, а нищать тільки українських священиків.

Будинок у Курську, де перебував інтернований митрополит А. Шептицький

В Галичині і на Буковині не виходить тепер ні одна українська часопись. Наші товариства, як читальні «Просвіти», «Січи», «Соколи», «Спілки», москалі замкнули і дозволили тільки на москвофільські товариства. Провідники москвофілів грають тепер роллю російських поліціантів і всюди доносять на визначніших українців, з яких декого, прим. д-ра Андрія Коса, адвоката в Калуші, вивезли на Сибір.

В краю урядує вже поліційна «охрана», яка слідить за кожним кроком наших видніших людей. Приміром, коло посла д-ра Курівця в Калуші стоїть на варті день і ніч трьох московських поліцаїв, а коли він, як лікар, іде або їде до хорого, то все в товаристві поліціанта. По повітових містах є малі відділи російських ополченців (ландштурмістів) і козаків, які висилають патрулі по селах.

Дороги понижені. Залізничні шляхи москалі вже встигли направити, і нині майже всюди курсують залізничні поїзди, навіть льокальки. Пошти є тільки по більших містах. Всюди, на залізниці і пошті урядниками є майже виключно москалі, спроваджені тут з глибокої Росії.

Промислу в Східній Галичині ніякого. Торговля є і надалі в жидівських руках (жиди з москалями виходять доволі добре), але до більших міст заїжджають вже і московські купці. Написи на skleпах всюди російські. Деякі конечні річі, як сіль, нафта, сірники, вуголь, дерево, дуже дорогі і не можна їх дістати. Довіз поживи до сіл дуже тяжкий, і нарід, як сказано, вже нині пухне з голоду. Всюди по селах нужда і сум. Та наші селяни вірять твердо, що вдасться прогнати московського наїздника і нетерпеливо вижидують сеї хвили.

Значно менше як села потерпіли східно-галицькі міста. Більші міста, як Тернопіль, Станиславів, Коломия, Стрий, Дрогобич, Самбір, Сянік, Броди, Золочів, Бережани, майже цілком не нарушені. Знищені натомість Гусятин, Монастириська, Тереховля, Бурштин, Немирів, Рава, Янів, Мостиска, Болехів, турка. Столиця краю рівнож ціла.

Характеристичний образ представляє Львів. На skleпах і трамваях російські написи. На залізничних двірцях і по улицах російська поліція. Міську горожанську поліцію розв'язано. По кав'ярнях і реставраціях більшість публики творять російські офіцери, які поводяться дуже бутно. Публики на улицах дуже мало. Лиця пригноблені. Завмерло навіть звісне вечірне корсо на улиці Кароля Людвика (*тепер – проспект Свободи*). По дев'ятій годині вечером на улицах Львова ні живої цивільної душі. Російська охрана розгостилася вже на добре у Львові і слідить за рухом кожного визначнішого горожанина.

У Львові, як і зрештою в цілій Східній Галичині, дорожнеча. Передовсім дасться відчувати брак палива і більша половина мешканців сидить в неопалених комнатах, хоч у Львові з кінцем листопада і з початком грудня м. р. було нераз 20 степенів морозу. Бідує робітничка верства, позбавлена майже всяких зарібків, а так само коло 10.000 австрійських урядників і слуг державних та учителів, які остали у Львові, лишені всяких поборів і примирають з голоду. Нерідко стрічається на улиці жінку з інтелегентної родини, яка, змушена крайньою конечністю, витягає руку по милостиню.

Публічне громадянське життя завмерло. Раду громадську у Львові розв'язано, оставлено в урядуванні тільки тих членів президії, які лишилися у Львові (д-р Рутовський і д-р Шталь). Властивим паном міста є градоначальник Скалон, котрий щохвиля видає нові зарядження, оголошувани афішовими обвіщеннями в російській і польській мові, бо, як сказано, наїздники не узнають нашого народу і його мови. В намісництві засів губернатор граф Бобринський, який докладає всіх сил, щоби як найскорше зробити зі Східної Галичини корінно московський край.

Безпосередньо по окупації Львова приїхали туди московфільські провідники д-р В. Дудикевич, д-р М. Глушкевич, ред. «Прикарпатської Руси» С. Лабенський, звіс-

Тадеуш Рутовський

ний російський агітатор С. Бендасюк, д-р Сьокало (всі вони в липни м. р. виїхали до Росії з найновішими інформаціями для російських офіційних кругів), учитель одної з київських гімназій д-р Юліян Яворський і співробітник «Нового Времени» д-р Д. Вергун і стали політичними інформаторами графа Бобринського, Скалона і російських військових властей та взялися зразу ж до нищення українства.

Російські влади на основі інформацій, одержаних від москвофільських провідників (інші провідники москвофільські, які в серпня м. р. були у Львові і яких австрійські влади не заарештували), зробили візиту українським інституціям, позамикали і запечатали їх льокалі. Поліційно-військова російська комісія зробила основну ревізію в мешканню голови Народного Комітету д-ра Костя Левицького, яке по огляненню замкнула і запечатала. Та сама комісія була і в приватнім мешканню секретаря Народного Комітету д-ра Степана Барана і забрала у нього всю кореспонденцію і деякі книжки, шукаючи у нього, очевидно, за політичними актами. Проти видних українців, які лишилися у Львові (д-р Степан Федак, д-р Вол. Охримович, проф. Вол. Шухевич, Кость Паньковський, директор «Народної Торговлі» Микола Заячківський, д-р Іван Франко, Михайло Павлик, Іван Труш, ректор духовної семінарії о. д-р Боцян), на разі не підприняли репресійних мір, але мають їх всіх на оці.

Українські часописи не виходять. З українських інституцій на разі не замкнено тільки «Дністра», «Земельного банку», «Народної Торговлі», «Товариства урядників і священників», «Народної Гостинниці» і «Краєвого Союзу Кредитового», та життя тих інституцій дуже тяжке і незавидне. Книгарню Наукового товариства імени Шевченка замкнено, бо українці солдати і офіцери вмиють розкуповували українські книжки, передовсім Шевченка і Руданського. Російські і москвофільські видання з книгарні Ставропігійської не ішли зовсім. За Кобзар Шевченка, виданий львівською «Просвітою» під редакцією Юліяна Романчука, який коштував 1 к. 50 сот., українці-офіцери платили по сто корон!

У Львові виходять два російські днівники: «Прикарпатская Русь» (ред. д-р Юліян Яворський) і «Львовское Военное Слово». Особливо «Пр. Русь» щодня страшенно уїдає на «мазепинців», домагаючися проти них безпощадних репресій; «Военное Слово» трохи приличніше і не таке крайньо чорносотенне, як «Прик. Русь». По кав'ярнях головню російська преса («Новое Время», з київських чорносотенний «Киевлянин» і ліберальна «Киевская Мысль», з одеських «Одесския Новости», яку продають також по залізничних двірцях, кіосках та по улицах. З польських днівників виходять «Słowo polskie», «Gazeta poranna i wieczorna», «Wiek nowy», «Dziennik polski» і «Kurjer lwowski».

Як відноситься до нас, українців, теперішня російська преса – се згори звісно і про те не треба ширше писати. Характеристична річ, що російські влади звернулися до кількох наших передових людей у Львові з пропозиціями, щоби піднялися на їх кошт видавання «Діла» і «Свободи» – і то в українській мові та нашою правописсю, але, розуміється, в російським дусі, одначе одержали відмовну відповідь. Ніхто з наших людей не хоче входити в компанію з російськими наїздниками і улещувати їм шлях до сердець нашого народу. Сей останній інцидент важний тому, що російські наїздники переконалися наглядно про безпідставність думки «єдинства русского народа» та про брак якогось-небудь більшого впливу русофільських ватажків на широку верстви нашого народу, які все йшли і нині підуть тільки за своїми українськими провідниками, і москвський наїзд нічого в сім напрямі не змінив і не змінить.

Мав я нагоду, – оповідав далі інформатор нашому співробітникові, – говорити з нашими інтелігентами і селянами в Галичині, і всі вони не стратили надії на побіду

австрійського оружжя і на скорий поворот австрійських військ до Східної Галичини. Сумна теперішність, вид російських солдатів і чиновників, хвилевий застій українського публічного життя пригноблює дуже українських провідників, які остали у Львові, і українських селян, та, як сказано, надія одначе, що наїзники зникнуть зі Східної Галичини, їх не опускає і додає їм сили до дальшого мужеського видержання в теперішнім прикрім положенню.

Всі оставші в краю українці є певні, – кінчив свою розмову наш інформатор, – що коли воєнна хуртовина, яка стільки забрала нам жертв, промине, тоді український нарід з теперішньої світової пожежі вийде відновлений назустріч кращої долі».

С. Б.

Базар в Бережанах

Дика російська навала увійшла в Бережани 26 серпня 1914 р. Як всюди, так і тут не обійшлося без насильств жінок та розбоїв. Особливо вели в тім перед козаки та Черкеси. Зараз в першій дні наїзду зрабували та знищили всі правительственні будинки та уряди. Порозбивали каси та урядження в старостві, дирекції скарбу, магістраті, податковім уряді, на пошті. Хто сміливіший відважився показатись на улицу, той додому вернув без годинника та грошей.

Ціле життя, оперте на суспільнім ладі, завмерло. Люди стала безрадні, улиці опустіли, всюди лиш плач та смуток.

Третього дня після зайняття Бережан почав запроваджувати порядок іменованій москалями бурмістром адвокат д-р Маріян Бобровський, взявши собі до помочи між іншими радника Івана Масляка та прокуратора Йосифа Шольца.

Життя стало зносніше, бо російські війська, які в околиці Бережан розтаборились, пішли далі «побідоносним походом» на Карпати.

Населення відітхнуло, однак змора та непевність тяжіли на ньому далі. Мимо того всього, населення жило надією повороту Австрії, та зовсім якось не хотіло вірити в бундючній запевнювання російської преси та в урядові звідомлення квартири Миколи Миколаєвича.

Прийшли однак тяжкі часи, гіркі та чорні чотири тижні безправства, насильства та розбоїв, котрі уряджувала собі охрана, на чолі якої стояв змосквичений Черкес князь Ерістов. Вивезено в глибину Росії кількадесять осіб з інтелігенції та міщан, між ними судового радника Івана Масляка, гімназійних професорів Бобика і Ковальського.

Врешті 4 липня вернуло австрійське військо. Та москалі окопались сильно на передмістю Хатки та на узгір'ях лісу о 1 кілометр від Бережан за Золотою Липою. Борба тривала ще через 8 тижнів, аж вкінці під напором австро-угорських та німецьких військ Москалі мусіли податися далі на схід в напрямі Тернополя.

Нині Бережани наче б завмерли. З 14-тисячного населення осталося несповна 4 тисячі, як се виказала що тільки покінчена конскрипція. В місті, а головно на передмістях, панує холера, червінка та голодовий тиф, бо недостає живности, а довіз доси був вельми тяжкий внаслідок того, що місто лежало в боєвій лінії.

Доми в місті зрабовані та порозбивані, склепи світять пустками. Москалі, уступаючи, забрали всі засоби збіжжя, муки, худобу, машини, господарське знаряддя, всякі мідяні та мосяжні посудини, а навіть клямки від дверей, вікон і дзвони церков та вкінці підпалили саме місто. Згоріло понад 200 домів.

Шкоди, які понесло місто та населення через рік наїзду не дадуться поки що точно оприділитися. Без пересади можна їх оцінити щонайменше на три мільони корон.

* * *

² «Українське слово». – № 68. – 18 вересня 1915.

ЗРУЙНОВАНИЙ ПОВІТ. БЕРЕЖАНЩИНА ПО ВІДХОДІ РОСІЯН³

Щоби дати образ страшеного знищення Бережанщини, наводимо нижче всі громади сього повіту, крім кільканадцяти громад козівського судового повіту, які лежать близько боевої лінії і звіту не могли прислати, і кільканадцяти громад судового повіту бережанського, які рівнож ще звітів не надіслали. Числа подаємо після урядових звітів, які уряди громадські надіслали доси бережанському староству.

Поодинокі громади виказують ось-яке знищення:

Громада	Кількість домів в селі	Спалено домів
Ценів	219	19
Двірки	44	35
Гиновичі	120	35
Кальне	186	34
Комарівка	66	15
Котів	180	160
Лапшин	316	310
Лігатин	174	10
Нараїв село	208	61
Плауча мала	190	37
Підвисоке	89	13
Поручин	139	110
Посухів	130	89
Погучани	135	3
Погутори	172	95
Рекшин з Писарівкою	152	52
Рогачин місто	86	67
Рибники	152	66
Саранчуки	271	215
Слобода Зол.	338	192
Стриганці	133	38
Шумляни малі	73	59
Шибалин	369	44
Жолніжка	101	2
Жуків	152	117

Разом у вичислених 25 громадах на 3835 номерів спалили росіяни 1868 номерів, себто близько половину. Для пояснення подаємо, що під номером розуміємо меш-

³ «Діло». – 31 жовтня 1915.

кальний будинок разом з усіма господарськими будинками. Великі українські села, як Лапшин, Саранчуки, Слобода Золота і Потутори та другі, зникли майже зовсім з поверхні землі, і знищена людинність не має нині даху над головою. Взагалі росіяни при своїм відвороті знищили цілком передовсім найсвідоміші і найрухливіші села (з виїмкою Котова), кажучи, що Україну мусять зрівняти з землею.

Ще більше знищення потерпіли громади Козівського судового повіту, з яких поки що не можна було зібрати точних вістей по причині воєнного положення в сій часті повіту.

З огляду на те, що Бережанщина належить до українських повітів, де москвофільство не мало приступу і людинність весь час держалася супроти росіян неприхильно, ніхто селян не послухав заклику до виїзду з Росією, а коли хотіли силою брати мужчин, то сі поховалися по полях і вижидали там аж до приходу наших військ. В повіті брак худоби, бо москалі її перед відворотом забирали.

Росіяни, а зокрема начальник Бережанського повіту Улянов, дали відчутти українцям своє панування. Замкнули передовсім українські товариства. В маю арештували і вивезли до Росії студента прав Корнила Лопатинського за се, що організував «Січи» і трохи пізніше та сама доля стрінула двох українських гімназіяльних професорів Гринька Боб'яка і Насельського. Росіяни лютували на українців і тому, що їх заходи поширити православ'я не мали ніяких успіхів.

З кінцем лютого приїхав до Бережан посол Тим. Старух, котрий там має свою реальність. До того часу перебував він з родиною у свого брата Антона Старуха, господаря Бережници в ліських горах. Посол Старух пішов до Улянова з просьбою о виставлення пропусків для його жінки і дітей. Улянов прийняв посла Старуха дуже ввічливо, обіцяв йому свою поміч і виставив бажані пропуски. Посол Старух поїхав по жінку і діти, а коли їх привіз до Бережан в першій половині березня с. р., з'явилися у нього другого дня російські жандарми і, по переведенню ревізії, арештували посла і його сина, студента прав. Обоє вислано в глибину Росії.

Староста бережанський п. Білявський основав повітовий комітет ратунковий і покликав до нього чотирьох українців: о. Омеляна Короля з Саранчук, о. Кордубу з Бережан, о. Левинського з Потутор і о. Гавриша з Урманя. Засідання комітету відбулося 14 с. м., але з наших, на жаль, явився тільки о. Король. З поляків були присутні: повітовий маршалок Корженевський, дідич з Писарівки Войцеховський, дідич з Літатина Стаховський, директор дібр Потоцького з Раю, д-р Ковеніцький, лікар з Бережан, і польський парох з Бережан. Польська сторона поставилася до ратункової акції селян неприхильно, кажучи, що селянам діється тепер добре, а потерпіли тільки дідичі і посесорі. Маршалок Корженевський наче на сміх поставив внесення, щоби селянам, яким ще остали зруби спалених хат, дати 50 до 60 К. на напругу. В кінці згодилися дати 150 К. на тимчасову напругу, але і то не всім, лишень половині, бо друга половина бездомних селян має знайти приміщення у тих, котрі хати понаправляють. Не порішено однак, що має статися з селами, які цілковито спалені як Лапшин і другі. Рішено далі тим селянам, у котрих знайдуть приміщення бездомні родини, платити місячно 5 К. за помочи, ніби чиншу за бездомних. На цілий повіт рішено жадати на тимчасові будівлі для селян – всього 200 тисяч корон, хоч на сю ціль потрібно що найменше кілька мільонів. Наші члени ратункового комітету на будуче повинні брати участь у засіданнях, бо годі всю роботу спихати на одного чоловіка, впрочім в гурті можна ліпше боронити наших інтересів.

В Бережанах нема поки-що майже нікого з інтелігентних українців, і тому наше життя там тепер занепало. Українських товариств, між ними «Надії», не введено ще в життя; урядує тільки, завдяки офіціалови судовому Дзьобі, крамниця «Народного Дому».

*Арештування Москвофілів – Прихід росіян і їх становище до українства. –
Переходи на православ'я. Польсько-російський союз проти українців. –
Реквізичії і знищення повіту. – Утеча москвофільських священників і вивозення
українців. – Прихід наших військ і наших властей. –
Непошанування прав української мови. – Повітова комісія для відбудови повіту. –
Визиск селян при доставі збіжжя комісіонерам.*

Австрійські влади ще в серпні 1914 р. арештували москвофільських священників Якова Довгого з Ходорова, Коломійця з Ліщини (помер в Талергофі), Глібовицького з Баковець, Даниловича з Бібрки, Кармалиту зі Стрілиськ і Яськова з Бортник; селян арештовано дуже мало, бо загал селян відносився ворожо до москвофільської агітації. З причини доносу чи помилки арештовано також повітового суддю Зубрицького з Бібрки (сина перемиського крилошанина), чоловіка майже наскрізь спольщеного, котрий не належав ні до українських, ні до москвофільських організацій і від публічного життя стояв зовсім здалека; арештовано також люстратора повітового виділу Решетилевича (українця) та примішено обох в зв'язі з Талергофі, де томилися довший час. Впрочім між українцями арештувань не було. Арештовано однак не всіх москвофілів. На місці остали о. Андрій Пилипець в Борусові, о. декан Юліян Яримович в Ольхівці, о. Володимир Глинський в Підмонастир'ю, о. Величковський в Загіречку, о. Ксенофонт Роздольський в Звенигороді, котрого львівська консисторія іменувала завідателем деканату.

З кінцем серпня 1914 росіяни зайняли Бобреччину і невдовзі урядили свою адміністрацію в повіті. Начальником повіту став князь Лобко-Лобановський (корінний москаль) з двома помічниками і зараз взявся до нищення українства. Маючи в руках спис всіх інтелігентів – українців (українські священники з виїмкою о. Зацерковного з Водник, котрий виїхав перед росіянами, остали всі на місці, а так само остала більшість українських народних учителів, непокликаних до військової служби), який доставили йому москвофіли, кликав до себе на протоколи поодиноких інтелігентів і вилаявши ціле українство, грозив кожному зсилкою в Сибір, коли далі буде держатися «мазепінсько» руху. Між іншими в жовтні 1914 р. прикликав до себе о. декана Довнарвича з Боринич і сказав до нього дослівно так: «Я знаю, що ви – українець, а за се жеде вас зсилка в Сибір, знаю, що молитесь за цісаря Франц-Йосифа і побіду Австрії, за се будете розстріляні!» На увагу о. Довнарвича, що після постанов міжнародного права він все ще є австрійським горожанином, а що жие мирно і не мішається в воєнні справи, то за се належить ся йому від окупаційних властей охорона, трохи зм'як, але все ще кілька разів кликав його на переслухання. Подібно було й з іншими українськими інтелігентами, а навіть селянами.

Агітація за православ'ям не прийнялася. Наші селяни станули твердо проти накидуваного православ'я. Тільки в Борусові, де давніше парохом був москвофільський агітатор Андрій Яворський, дяк і війт перейшли на православ'я і записали на православ'я греко-католиків в селі, кажучи, що записують на запомогу до повітового начальства. Впрочім в Борусові більшість населення була неприхильна православ'ю.

⁴ «Діло». – № 16. – 18 січня 1916.

На православ'я перейшло також кількох людей в Підсосновім (прилученім до Миколаєва), але там виступив проти того тамошний парох о. Боберський (українець), за що його росіяни при відвороті вивезли до Росії.

Російські влади на кожнім кроці ставилися незвичайно прихильно до поляків. Оголошення були тільки в московській і польській мові. Збірним місцем польсько-російських забав був дім вшехполяка д-ра Кляйна, директора дібр графа Мицельського в Бориничах; д-р Кляйн утік опісля з росіянами.

Зразу хопилися росіяни хлополапської політики, голосячи селянам, що будуть між них роздавати панські лани. Нераз приходив в село простий козак і зібравши від селян дарунки і гроші, виводив їх на панський лан і визначував кожному його пайку. Се приєднало росіянам вмиль прихильність деяких темніших селян, котрі повірили в се обманство. Та скоро розчарувалися. Російські влади пішли на руку польським панам, а не «русским крестьянам», а до того зачали переводити строгі реквізиції. Дріб, безроги забирали без заплати і без квітів, а так само робили з початку і з худобою та кіньми. Селяни пожалувалися в губернії і тоді реквізицію худоби переводили за гроші, платили за штуку 30–40 рублів, а тільки дуже виімково 50 до 80 рублів. Селянам далися взнаки вічні «форшпани», за котрі не платили нічого, а навіть не давали квітів. Наконєць зачали гнати людей силою до копання шанців і тут також не давали нічого, а не одного в додатку ще й побили. Одним словом, селяни в цілім повіті обурились тяжко на «москалів» і їх господарку, і коли прийшов зазив виїздити до Росії, то ніхто з селян не виїхав, крім кількох одиниць, що перейшли на православ'я. Пам'ять по «москалях» остала в повіті якнайгірша.

Повіт від війни не потерпів дуже, сіл зовсім знищених нема. Потерпіли деякі околиці: в дворі гр. Мицельського в Бориничах спалилася ціла велика бібліотека, де була стара українська рукопись з 1424 р., згорів двір Звольського в Бринцях, двір в польських монахинь в Кудриківцях та стайни гр. Мицельського в Борусові. Доволі значно знищені містечка Бібрка, Ходорів, Стрілиська. При битвах в червни 1915 р. шкід більших не було. При відвороті з багатьох церков росіяни позабирали дзвони.

З початком червня 1915 р. розпочався відворот росіян з Бобреччини, котрий місцями перетворився в утечу, по селах волочилися безладні ватаги солдатів, котрі нападали на селянські хати і багато лиха нанесли селянам і священикам, грабуючи їм все, що попало під руку. За армією йшли все цілі товпи всяких мародерів і маркетанів, котрих одиноким ремеслом був грабунок. З росіянами втекли й деякі москвофільські священики, як о. декан Юліян Яримович з Ольхівця, о. Володимир Глинський з Підмонастир'я, батюшка Андрій Яворський з Борусова разом з дяком і вїтом, і ще кількох селян з Борусова та Підсоснова та з кількох інших сіл. Як в інших українських повітах, так і в Бобреччині наші селяни, мимо обіцянок або погроз, остали на місци. З українців вивезли росіяни о. Боберського з Миколаєва, вїта з Романова Івана Прибилю, звісного у нас селянського діяча, і кількох видніших селян; більшість з них приміщено в Сибіру. В часі послідного року померли о. Ілашевич з Соколівки (українець), Андрій Пилипець з Борусова (москвофіл). Під час наїзду до деяких парохій спровадили деякі українські священики з чужих деканатів. Між іншими в Бібрці, замість арештованого нашими властями москвофіла о. Даниловича, під час наїзду завідував парохією о. д-р Василь Лаба; тепер завідателем сеї парохії є о. Цегельський, парох Струсова коло Теревовлі.

Прихід наших військ прийняло населення з правдивим одушевленням як визволення з ярма. За військом прийшли вневдовзі і цивільні влади. Управителем староства

є тепер Станислав Мушинський, комісарами Пухальський, Грос і Турунський. Староство урядує виключно по-польськи й до українських громад розсилає польські друки і польські оголошення, навіть до греко-католицьких урядів відноситься староство здебільше в польській мові.

Проти непошанування прав української мови повинні в кожному случаю виступити наші інтелігенти, головно священники, і про кожний факт надужиття доносити міністри внутрішніх справ князеві Гогенльоге у Відні і намісникови генералови Колярдови в Б'ялій.

Повітова комісія причинкова для підмог родин покликаних до війська урядує тільки по-польськи. Урядує вже «польський бецирк». Маршалок повіту граф Мицельський сидить далі в Відні, а заступає його дідич з Бринець Станислав Вольський.

Дається в повіті відчувати брак худоби й коней. Для тої решти, яка остала, паші вистарчить, розуміється, коли не будуть її реквізувати. В сім році зародили бараболі, і се може вратує людиність від голоду, бо зерно забирає державне заведення для обороту збіжжям і хліба буде дуже скупо.

До повітової комісії при старостві, як займається господарськими справами повіту, належать з українців о. Прийма з Дулиб, о. Цегельський з Бібрки і селянин Мох зі Звенигорода. Більшої діяльності сеї комісії однак не слідно. Шкід воєнних в Бобреччині ще доси не списують.

Староство іменувало комісіонерами для купна збіжжя самих жидів або поляків, котрі на субкомісіонерів прибрали собі своїх одвоірців, так весь зиск з обороту збіжжя, зібраного руками наших селян, опинюється в руках чужих. Не кінець на тім. Повітовий комісіонер Машталінгер з Ходорова приказує нашим селянам доставляти собі збіжжя до Ходорова, і за се не платить їм зовсім нічого, тільки звичайну тарифову ціну за збіжжя. Се звичайний каригідний визиск, бо комісіонер має сам відобрати собі збіжжя у селянина, а за доставу окремо платити. В додатку не платить готівкою, і наші селяни по кілька разів мусять приходити до нього і кланятися за свою працю, вислухуючи при тім лайливі слова бутного панка. На се скаржилися наші люди старості, але сей мовчить, що дає причину до ріжних здогадів.

* * *

ТРИ РОКИ РОСІЙСЬКОГО ПАНУВАННЯ В БОРЩІВСЬКІМ ПОВІТІ⁵

1.

В р. 1914 заледве втекли урядники і староста, як ввійшли без бою козаки до Борщова. Всі були в шапках, на гарних конях, деякі в червоних жупанах, а кожна сотня мала напереді свій хор, і коло церкви одна сотня заспівала псалом Бортнянського «Услыши, Господи, глас мой», відтак в дальшій марши співали українську пісню «Через річеньку, через болото». Зразу огоргав нас страх через ріжні слухи, що будуть цивільних різати, будуть смолою обливати і палити, що будуть йти якісь дикуни з одним оком і т. д. Опісля, коли ми побачили, що нікого на ріжуть, повиповзали ми з

⁵ «Діло». – № 273-274. – 20-21 листопада 1917.

кривок і приглядалися множеству війська і артилерії. В українськiм серці збудились гадки і спомини про бувальщини українського народу, а при тiм жаль, чому тi смiлi козаки не наші, і що так карно iдуть, і почувуються щасливими під кнутом царя. Здавалося, що вони всі, коли вчують, що і тут живуть їх брати, масами здадуться нашим в полон. Надії нас завели, бо занадто довго панувала неволя і занадто глибоко в'їлося ярмо, щоби мож було без болю звергнути його а плечей...

Під час маршу нікого не грабували, бо не мали часу. За військом прийшло начальство зі своєю системою правління. Першим начальником був якийсь Параделов. Зараз на мурах міста появилися його розпорядження в мові польській і російській «Wezwanie do braci Polaków!» Миколи Миколаєвича. Українці знов почувилися обидженими, здавалося, що і під російським пануванням будеся жити полякам як в Австрії, що вони знов будуть пануючою класою, а ми знов будемо зачинати боротьбу за наші права. Газети українські закриті, «Просвіти» і школи замкнені, а газети польські по зайняттю Львова все-таки приходили і все були писані в тоні, як би вже було по Австрії.

Одним словом, здавалося, що українці найнещасливіший нарід – небезпечний для Австрії і для Росії. Діяльність згаданого начальника довго не тривала, бо наляканий поголоскою, що австрійці якимсь способом прорвалися і є в сусіднім селі, утік зі всім з Борщева за границю. Відтак показала ся поголоска фальшивою, він вернув, але зі стиду застрілювався. Однак короткий час свого панування вмів для себе використати, бо найперше зачав їздити з австрійським інженером і борщівським бурмістром по фільварках, де були жиди властителями, і забирав гроші з каси, де застав, а жидам заявляв, що масток приходить на «казну», при тiм згадував незаметно, що ще можна якось справу залагодити. Жиди, мається розуміти, догадалися, о що ходить, старалися о зм'якшення серця начальника через посередника п. «burmistrza». Приміром за фільварок Мушкатівку зажадали 10.000 рубл., що сталося, не знаю, але фільварок не перейшов на казну.

По смерті Параделова прийшов инший начальник Бондарук. Назвисько послiднього давало нам надії, що сей певно вже буде легший для українців, однак ні, бо поінформований нашими москвофілами гр.-кат. обрядю і римо-кат. всю злість свою виливав на війтах ріжними лайками російськими та викриками: «Ви – сволоч австрійська, ви – мазепинці, я вас вивішаю, я вас на Сибір і т. д.». Поліція і жандармерія за його панування «гуляла» безкарно по повіті і знущалася над народом. Нічю нападали на сплячих, виганяли до громадських канцелярій, а рано всіх гнали нагайками на роботу до Кімполюнга, Отинії і инш. Нагайок бідним людям не жалували. Не один відлежав, не один з голоду і холоду умер в дорозі. Люди ховалися перед тою поліцейською язвою, куди хто міг. Коли ж вони не застали того вдома, то робили збитки, виважували двері серед зими, вибивали вікна, били начиння, мішали серед хати продукти, як муку, крупи, борщ, капусту, а одну жінку, що не знала де її чоловік сховався, так змісили ногами, що вона породила неживу дитину.

Начальник Бондарук мав не лише владу адміністраційну, цивільну, але брався також до справ духовних. На опорожнену парохію не смів ні один священник перенестися, бо на парохії були призначені священники галицькі, утеклі в Росію перед «врагом». Деканам начальник відобрав владу, а передав всі справи духові нашому благочинному Василеві Крайчикові, що утік був в Росію з Перемиської дієцезії. Сей «атец» з вусами і бородою, як «благочинний», повинен був осісти на парохії в Борщеві при самім начальнику, однак, на його нещастя, в Борщеві був парохом о. Малицький. Але легко благочинному з властю обсаджувати парохії і переносити немилых, а ще благочинний

підперся сильно «обер-прокурором» Бондаруком? Заки ще робилося в тайні перенесення о. Малицького, обняв згаданий бородатий «атец Васілій» опорожнену парохію в Стрільківцях. Не допомгла його пламенна проповідь, що він буде все робити без грошей, що «ваші священники вас дуже обдирають, а я буду приймати лиш добровільні датки», що він є правдивіший священник, бо сам Ісус носив бороду і вуса і т. д. Однак нарід наш тут показав наглядно як вміє пізнаватися на вовках в овечій шкурі, бо всі як один вийшли в церкви, і остав пастир без овець. Коли він вийшов з церкви, то люди до нього казали: «Йдіть собі від нас, ви заблудили, і овець своїх не «найдете!» Не допомгло, що сам начальник кликав війта і раду громадську, бо люди таки не хотіли його, а жінки загрозили, що як ще раз приїде, то бороду обмикають. І він більше не пожалував, а зівстав тим часом «уездным батюшкою» ad personam⁶.

2.

В р. 1915 під час наступу австрійців аж до Серету і до Дністра, всі москвофіли наші, як і польські, що мали нечисту совість, утікали в Росію, між ними 6 священників, з яких 3 прийняло православіє, а 3 вернуло, бо побачили, що ліпше бути священником, ніж в Росії токовим писарем. Від тої пори настав неначе інший період політики Бондарука. Ідею «насадження православ'я» вправді не випускав в рук, але до українців відносився інакше. Про москвофілів говорив з погордою як про людей змінних, що готові нині служити одним, а завтра другим, що вони так небезпечні для українців, як і для Росії, бо все роблять за гроші і все до нього являються з претензіями на різні пособія, різні привілеї і полекші, під час коли українці держалися все гідно і не упідлялися. Зачав закладати українські школи і був толерантний для українців. Се, як нам пізніше сказали, не була його власна ініціатива, але був наказ «згори», щоби в окупованім краю з населенням українським обходитися лагідніше.

Корупція і хабарництво між росіянами були страшенні. Від найнижчого до найвищого все крало, все було лакове на рублі. Як хто хотів успішно полагодити якусь справу, вистарчило показати «Катерину» (100 р.), а перепустки то найпевніші були від самого государа (т. є. рублі). Се все не ворожило добра для російської держави. Якраз прийшов март, а з ним велика російська революція і упадок царизму. Ніхто не хотів вірити, щоби се можливе було, але коли ми побачили на мурах різні оголошення, а навіть відозву до всього українського народу, коли ми побачили автомобілі з червоними фанами, а на них жовнірів з червоними кокардками, то радість була велика. Навіть поліцейські і жандармерія попричіпали червоні кокардки на знак, що ніби і вони раді тій революції. Многі жовніри і офіцери говорили, що коли би не війна, якби нарід російський не бачив, які порядки в Австрії і як нам тут жилося, то ще довгі літа панувала би у них така неволя.

Між нами зараз за ініціативою одної закордонної українки «Марусі», зачалась пропаганда, щоби усунути з Борщева начальника Бондарука. Зачалось збирання проти нього фактів і підписів. Витворилось дві партії: жиди і українці хотіли його позбутись, а поляки на чолі з дідичем з Волковець хотіли його урятувати.

Приїхав на слідство з Тернополя віце-губернатор поляк Яновський і так вів слідство, що Бондарук остався з авансом в Борщеві. Українці і жиди зажадали поновного слідства від тимчасового правительства, написали меморіал за підписами жидів і

⁶ Особисто (лат.).

українців. З українців підписались о. Малицький, о. Гребенюк, о. Йосиф Білінський, о. Витолд Білінський, п. Рушицький, п. Тонковид, п. Мішко і міщани, а прочі священники в повіті в числі 14 солідаризувалися з нами, крім одного, що жив в особистих приятельських зносинах з Бондаруком. Аж тепер забрали Бондарука, а на його місце прийшов українець, адвокат з Петрограда, Маслів. Сей хотів правити по справедливості і розказав загальним голосуванням вибрати прибічну раду з селян з повіта і з інтелігенції. Вибори відбулись справедливо, але поляки почувалися покривдженими, тож начальник, щоби переконатись докладніше, приказав зробити конскрипцію в цілім повіті і мали відбутися нові вибори, але не довелось, бо росіяни мусіли утікати перед союзним військом, яке дуже скоро, бо в однім тижни очистило наш майже цілий повіт. В послідних днях переживав наш повіт страпні хвилі. Утікаючі росіяни всюди грабили, що лиш могли: худобу, коні, вози, гроші, годинники, перстені, дзвони, подушки і т. д. Декуди, як в Озерянах і Борщеві, збезчестили жінок. Зойки, плач і стони розносились по улицях.

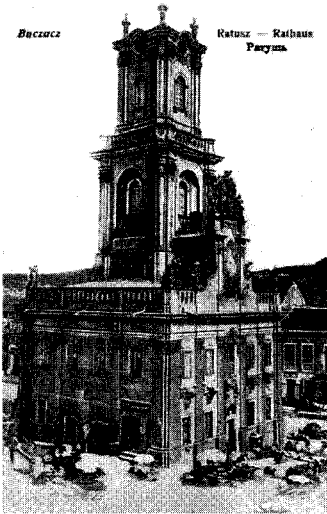
Яка ж то була радість для нас по таких страхах побачити першу нашу патрулю, для нас, що цілих три роки не бачили своїх. Зі слезами в очах вітав нарід німецькі і австрійські війська як вмів і гостив чим міг. Коням закладали вінці, сипали цвіти, виносили хліб, молоко, яйці, овочі, а навіть варені кури. Жінки обнимали перших жовнірів і цілували як своїх синів. За військом приїхали «наші» власти, себто староство, жандарми і инші. Староста Фрідріх, що був перед війною, не вернув, бо зістав старостою в Тернополи, але прийшов якийсь новий Стефан Новак. Показалося скоро, що він не має своєї волі, лиш підлягає дуже впливам прибічників польських москвофілів, що вернули з Росії. Відомість про своє урядування оголосив в мові польській, лиш ціни сталі на продукти і військові мільдунки появилися також в українській мові. Всякі панки, що викрутилися від війська, притулюються при старостві. Під час панування росіян бурмистром був вибраний радою громадською українець Корчак, тепер, щоб зробити місце панкові, що не має охоти служити при війську, Корчака усунено, а його зробили ніби комісаром. А вже найбільше вразило всіх, що староста прийняв на комісарів і урядників таких, що в 1915 р. втекли з росіянами. Один з них – суддя Струсь – полонених австрійців послідними словами визивав. Казав, що поки полонених австрійців в Росії не було, то мило було дешевше, а тепер подорожіло, бо австрійці такі з вошима, що мила не стає і все мило «zawszone». І того панка прийнято до староства і зроблено його апровізаційним комісаром, і він не вагався купити собі за 600 кор. «вошивий», після його слів, австрійський мундир, і ходить по місті, наче хотів би нам всім сказати: «Co mi zrobisz!?»⁷ Вже ведеться слідство, але в урядуванні позістає дальше, видно є себе певний.

* * *

---

⁷ Що мені зробиш?! (Пол.).

Про господарку москалів в Бучачі і про знищення сього міста багато вже говорилося, а не менше й писалося, всякі однак доси подавані про се вісти опиралися більше на здогадах і сплетнях, ніж на достовірних і докладних інформаціях. Недавно власне прибув звідти один купець, котрий зразу не думав з рідного міста утікати, але з часом московські нагайки і кари так йому допекли, що лишив судьбі все майно та, пробиваючися серед куль і морозів, шукав захисту в далекій, вільній стороні. Його оповідання ілюструє панування москалів в Бучачі у всяких подробицях.

Ратуша в Бучачі

Розказує він, що москалі зайняли Бучач в понеділок рано 22 серпня 1914. Зразу ж військові власти зарядили конфіскату гарячих напоїв в торговлях і гуральні, причім не обійшлося без того, що деякі люди виливали квашені огірки та бігли з порожніми відтак бочками до гуральні збирати випущену з порозбиваних кітлів горівку. Цілий сей день і слідуочий маширували московські війська через місто в сторону Монастириськ, забираючи за дешеві гроші, а то й безплатно від населення всякі засоби поживи, головно хліб. Хто не мав муки, тому вони давали її доволі з лелинського магазину Шора, щоби тільки випікати для них хліб.

Пополудні 23 серпня нечаяно наступило серед москалів якесь замішання, відтак переполох, по чім над вечером стали пересуватися московські війська у відворотнім поході з-під Монастириськ в сторону, звідки прийшли. Щоби се закрити перед населенням та при тім погуляти собі по місті й показати свою «русску визвольну» роботу, видали військові власти

строгий приказ, щоби ніхто з цивілів не важився показатись на улиці, а противно, щоби кожний забирався домів.

І коли стривожений народ ховався по хатах та каменіцях, почалися по склепах та крамах грабунки. Козаки розбивали двері дручками та все забирали, що представляло яку вартість, а проче злишне поливали нафтою, стріляли і запалювали. Очевидно показався небавом огонь на вні, а й наслідом сього повстала серед населення страшна паніка: крик, біганина, метушня, що годі собі навіть уявити. Найбільше утікало людей на міське кладовище і на торговище. Та і тут знайшли їх козаки, обрабували всіх з готівки і годинників. А рівночасно, незважаючи на прилюдне чи посвячене місце, знасилували коло 40 жінок, майже самих жидівок. Цілу ніч і слідуочий день продовжувалися грабунки і підпали.

Ледве в середу 24 серпня з полудня удалося бурмистрови і міській репрезентації ублагати військові власти, що вже майже не було що нищити, бо спалено і зрабовано всі склади і торговлі в ринку та вздовж улицями до передмістя. Загалом згоріло коло 130 каменіць. Ненарушені остали лиш ті крамниці і гуртівні, що знаходяться

⁸ «Діло» (Відень). — № 7. — 20 лютого 1915.

по закутинах міста. Того ж дня вечером завернулися російські війська, котрих передні сторожі були вже за Язлівцем, та зі свіжими силами знов посунулися в сторону Монастириськ. Ще кілька днів потім переходили москалі через місто, аж небавом боротьба в тій околиці втихла, та настав бодай о стільки спокій, що не чути гуку стрілів, не видно луни пожарів, ані перевозу ранених. Грабунки не переводяться, одначе, й далі, бо кілька разів появиться хоч би мала патруля російського війська, обчистить вона всіх прохожих з грошей і годинників.

В Станиславові оповідають про такий випадок, що навіть виступившому на місті з привітом для московського війська якомусь русофільському учителеви забрав козак годинник і мошонку. Нічого не помогла обробованому заява: «Я ваш», – бо на се відповів йому козак: «Ну, то тепер ми все одно».

Якось в несповна тиждень по зайняттю Бучача прибули туди російські урядники, а їм до помочи з'явилися два ідеологи, товариші увільненого шпіона і зрадника Бендасюка – Павлат, урядник бучацької «Самопомочи» і префект руської бурси, та Антоневиц, прогнаний суплент гімназіяльний. Урядують вони всі в будинку повітової ради, а обсяг їх ділання точно означити не дасться. Загалом поладжують вони і адміністрацію і судівництво – все за гроші, а бучацькому судови відсилають справи лиш тих сторін, котрі не є в спроможности купити собі у них справедливість. На інтервенцію бурмістра зарядив «ісправник» також відбирання нарахованих предметів і товарів...

Всякі оповіщення видають російські влади в польській і російській мові, а всі українські товариства і читальні позамікані і їх майно сконфісковане. Зроблено се та переведено ревізії в українців обережно і незаметно, щоби не робити розголосу і не зражувати людей. Розв'язано також соціалістичне товариство «Братерство» в Бучачі і управу віроісповідної жидівської громади. Роботі москалів ідуть у всім на руку вшехполяки, які вказали українські інституції та одушевляються прямо і ликують з російського наїзду.

Поза тим селяни й міщани поводяться вповні коректно, та загалом серед всього населення, головно серед українців і жидів, панує страшно пригноблений настрій з приводу московського наїзду. Та ніхто не трагить надії – всі вірять, що російське панування в Галичині тільки хвилеве, переминаюче, та що небавом зміниться ситуація і вернуть австрійські війська та ще підуть походом на Росію. Ніщо не в силі притягнути людей до російського ярма: ні переслідування жидів, для котрих насущним хлібом є нагайки і грошеві кари при вартості рубля по 2 К. 50 с., ні матеріальна поміч для зруйнованих і підупавших на майні. По більшій часті населення обходиться без російської державної акції запомогової та радить собі само в своїй біді. В Бучачі бурмістр стягає датки від багачів та узискані в той спосіб грошеві суми розділює між урядників титулом їх платні, а між голодних людей титулом підмоги.

Крім суду, урядує в Бучачі також магістрат... Пошта ще з грудня не функціонує...

Що московському «визволенню» наближаєся недалекий кінець, вказує на се наглядно обставина, що в останніх часах російські влади починають стягати на контрольні сходи́ни мужчин, обов'язаних до військової служби, та під загрозою інтернування або вивезення на Сибір силують їх до присяги, що в разі повороту австрійської армії не вступлять туди до служби. На диво, ледве незначна часть зложила жадану присягу та до того висміваєся з своєї вимушеної присяги, решта знов остентаційно від присяги відмовилася, хоч би прийшлося за те йти на Сибір. Цікаве, що вивернувся якимсь способом від військової служби властитель Бучача гр. Потоцький та в додатку привіз собі залізний лист від гр. Бобринського.

МОСКОВСЬКА І ВШЕХПОЛЬСЬКА ГОСПОДАРКА В ГОРОДКУ КОЛО ЛЬВОВА І В ПОВІТІ⁹

Городок коло Львові останеться на все в історії історичною місцевістю. Положений над Верещицею, багнистою притокою Дністра, і над великим ставом, творив природну точку опору для ділань армій два рази протягом теперішньої австрійсько-російської війни.

Перша велика битва під Городком припала на хвилю, коли по битві перед Львовом з кінцем серпня 1914 р. австрійські війська мусіли опустити Львів і цофнутися на лінію Верещиці. Тут в першій половині вересня 1914 р. через довший час (коло двох тижнів) ведено великі і завзяті битви вздовж Верещиці від Янова аж по Комарно, котрих осередок творила кількадевна битва під Городком. Вислід сеї битви, під час котрої погиб десь коло Великополя між иншим незабутної пам'яти хорунжий д-р Лев Лопатинський (писатель і громадянський діяч, адвокат з Копичинець), був для австрійської армії незвичайно корисний, і була би вже тоді прийшла хвиля освободження Львова, коли би не відворот австрійської армії з-під Красника і Люблина, котрий примусив австрійську воєнну управу зарядити відворот своїх сил аж під Перемишль.

Другий раз був Городок і його околиця видовищем великих битв в половині червня 1915 р. Боротьба шаліла головно на північ і північний схід від Городка і, як звісно, скінчилася погромом російської армії і увільненням Львова в дни 22 червня 1915 р.

Мимо сих великих битв, повіт, на загал беручи, не поніс надто великих шкод, хоч деякі села доволі знищено, особливо ті, які австрійські власті примусово виселили до бараків у Вольфсбергу і Гмінді. Будинки по селах здебільшого осталися всюди, натомість забрано (реквіровано) майже всі коні і худобу. Бо реквірували її і москалі, і австрійці, і німці. Нині в повіті, який перед війною мав розмірно значну кількість худоби і коней, є їх великий брак, і тому про правильну господарку годі навіть думати.

Натомість знищено дуже само місто Городок. Середина міста, замешкала жидами, в більшій частині розвалена і спалена; передмістя потерпіли менше. Мимо довгого бомбардування врятовано всі судові акти, які полишено в пивниці, врятовано табулю, пропала тільки одна ґрунтова книга громади Любінь Великий, котру під час російського панування знищив, мабуть, той, хто мав в тім особистий інтерес.

Російські власті поводитись в Городку з українцями без церемоній. Яко дорадник приїздив тут часто і пересиджував довший час батюшка Йосиф Яворський з Кривого коло Радехова, давнішній сотрудник в Городку і організатор москвофілів в Городецькім повіті. Він в роді якогось церковного і політичного ревізора їздив по цілім повіті з візитаціями церков і парохій, особливо тих, де священиками були українці, намовляючи при сій нагоді селян до переходу на православ'я. Загально беручи, нарід, мимо агітації і обіцянок, держався добре, і православ'я в повіті не прийнялося. Бурмістром Городка, іменованим москалями, був Володимир Качмарський, управитель школи на львівськім передмістю (москофіл).

З Городка походить, як звісно, д-р Дмитро Вергун, співробітник російської газети «Нового времени» і один з головних москвофільських агітаторів не тільки в Східній Галичині, але і серед инших слов'ян. Австрійські власті арештували з початком війни його батька (рільника з передмістя) і примістили, мабуть, в Талсергофі. Все те, що пи-

⁹ «Свобода» (Нью-Джерсі, США). – 8 січня 1916. – № 4.

сали московські газети, буцімто австрійці вивішали цілу родину Вергуна, не оставляючи нікого з неї при життю, є чиста видумка. Родина Вергуна остала на місті і втекла до Росії при відвороті москалів. В грудни 1914 р. приїхав на довший побут до Львова д-р Вергун з жінкою і з братом, щоби на спілку з членами «Народного Савета» брати участь у введенню російських порядків у «визволеній» Галичині. Приїхав він і до Городка хіба на се, щоби в московських газетах розтрубити про «переслідування», яких мнимо зазнала його родина від австрійських властей. Впрочім до місцевих відносин не мішався.

Невдовзі по увільненні Городка вернули там австрійські власти. Дотеперішній староста Бідерман пішов у службу до зайнятих польських земель, а його місце зайняв яко управитель старший комісар Тшецяк, котрий не узнає нашої мови і в повіті з великою українською більшістю усі урядові оповіщення видає по-польськи (і по-німецьки) з поминенням української мови. Ми знаємо, що намісник генерал Колярд видав строгий приказ до підчинених старостів, щоби все і всюди шанували язикові розпорядки щодо нашої мови і нашого письма, але вшехполяки господарять собі по-давньому. Урядує також і «польський бецирк». На чолі повітової ради стоїть яко маршалок барон Бруницький і секретар Богдановіч. Злим духом в повітовій раді є вшехполяк Бенедикт Вигода, інспектор рільництва, котрий своє становище визискує виключно для поширення польщини в українськім повіті, йому, мабуть, здається, що невдовзі вернуться старі, добрі часи, як за небіжчика Потоцького.

Найгірше в суді, на чолі якого стоїть радник Шибальський, загорілий вшехполяк і поклонник звісного москвофіла посла Скарбка. Дивні речі діються в повіті, про котрі заговориться в своїм часі. Польські москвофіли стоять на чолі публічного життя. Урядують також судді Брун і Горовіц (оба порядні люди) і суддя Мартинюк (українець). Урядників канцелярійних – українців довший час не покликувано до служби; тепер вже всі урядують.

Отворено вже і польську державну гімназію в Городку, до котрої вписалося дуже маленько учнів і, по правді, не було найменшої потреби її отворати. Отворено її лишень з політичних причин, щоби і тепер на українській землі було якнайбільше польських шкіл. Українських учнів вписалося небагато. Бурси нема. В гімназії учать виключно поляки. Нема учителя до української мови, є тільки один катехит о. Осип Мартинків.

В Городку існувало повітове товариство кредитове «Поміч», основане д-ром Льонгином Озаркевичем і другими українцями, котре перед кількома роками під час побуту батьошки Яворського в Городку попало в москвофільські руки. Се товариство є доволі багате. Має в Городку власну реальність і значний резервовий капітал і аж до війни було москвофільською твердиною. Члени дирекції сього товариства (самі москвофіли) або зістали арештовані австрійським властями, або самі вивтікали до Росії, і товариство остало без управи.

З сеї причини член і основатель того товариства адвокат д-р Озаркевич ще в серпни м. р. вніс до крайового суду, яко торговельного, у Львові подання о іменування куратора для тимчасового завідування майном товариства аж до скликання загальних зборів в цілі вибору дирекції і ради надзираючої. Полагодження сеї справи мав суд краєвий відступити повітовому суду в Городку. Начальник суду Шибальський поступив так, що до куратора покликав двох москвофілів: різника Петра Світенького і управителя народної школи Володимира Качмарського та польського москвофіла (вшехполяка) Бенедикта Вигоду, рільничого інспектора при повітовій раді, мимо того, що членами є

виключно наші селяни. Таке поступування радника Шибальського вразило дуже українців. До нього в сій справі пішла ціла делегація, зложена з о. Царя, о. Стеблецького і о. Лиска, але Шибальський прийняв їх дуже по-батьярськи і визиваючо, заявляючи, що каса мусить остати в тих руках, в чиїх була, і по сім випросив депутацію за двері. Серед українців – велике обурення.

Українці-інтелігенти вже є на місці і заходяться коло відновлення наших товариств, оскільки се можливе в теперішніх часах. Поки що українські товариства не розпочали ще свого урядування.

Дивним дивом в Городку знайшлися в мешканнях д-ра Озаркевича і о. Стеблецького укр. книжки з бібліотеки укр. гімназії в Рогатині. Оскільки можна було перевірити, привезли їх сестри російського Червоного Хреста, котрі давніше були, видко, зайняті в російськiм шпиталі, приміщені у будинку рогатинської гімназії. З багатой і цінной бібліотеки д-ра Озаркевича пропали українські книжки; забрали їх з собою сестри російського Червоного Хреста і рос. офіцери.

* * *

ДОЛИНЩИНА ПО РОСІЙСЬКИМ НАЇЗДІ¹⁰

З філії «Сільського Господаря» – Господарка Виділу повітового і Повітової каси опцадности. – Українська гімназія в Долині. – Знищення будинку філії «Просвіти» в Долині. – Українська каса і агенція «Дністра» в Долині. – Потреба агітації проти п'янства.

Дня 3 м. м. на зборах членів філії товариства «Сільський Господар» вибрано головою філії товариства суддю в Долині п. Евгена Коляджина, і відновлена філія вже розпочала свою діяльність. Ходить головно о ратункову акцію і справу відбудови знищеного повіту. Обі сі справи хоче взяти в свої руки «Powiatowa komisja rolnicza», яку утворено при виділі повітовім.

Наші стоять на тім, що треба сотворити при ц.-к. старостві окрему комісію для сих справ, де засідало би відповідне до національного характеру повіту число наших відпоручників. Край і повіт не мають сотика, вони не причиняються нічим до відбудови і ратункової акції; сі справи веде держава за свої гроші, і державні органи повинні акцію взяти в свої руки.

Наші москвофіли повтікали, а їх довголітні протектори і союзники лишилися і господарять.

З їх господаркою в повітовій касі опцадности вийшов не менший скандал, ніж з господаркою в раді повітовій. Перед російським наїздом не заховали книг, довжних скриптів, векслів і інших документів каси, все те пропало, хоч можна було вратувати, приміром, вивезенням на Угорщину. Тепер каса, за котру поруку зіпхано на наших селян, стоїть перед певним банкрутством, і наші селяни готові ще більше болючо

¹⁰ «Діло». – 19 листопада 1915.

відчути на своїй шкірі господарку москвофільського бльоку. З огляду на нечувано легкочуду господарку повітової ради і повітової каси ощадности та з огляду на характер їх теперішніх управителів, належало би розв'язати повітову раду й іменувати правительственного комісаря. До прибічної ради його слід покликати українців в більшому числі, ніж до прибічної ради правительственного комісаря в місті Долині, де на 5 членів покликано тільки одного українця, управителя гімназії п. Слюка.

Недавно заряджено вписи до приватної української гімназії в Долині. Доси вписалось понад 70 учнів, а впишеться їх більше, коли створиться бурса. Брак учительських сил. З причини знищення повіту треба також підмоги і державних фондів на удержання гімназії.

Росіяни дуже знищили будинок філії «Просвіти». До українців відносилися вони дуже ворожо (до поляків дуже прихильно) і, втікаючи, вивезли в Сибір повітового суддю з Долини п. Івасюка і лісничого з Грабови п. Стрільбицького – обох українців.

Українська Каса в Долині розпочала вже урядування. Директорами є катехит о. Лада, учитель п. Парим і міщанин п. Місевич. Відновлено й агенцію «Дністра», яку замість повітового організатора п. Івана Грабовенського, котрий служить у війську від початку війни, веде часово о. Лада.

Жиди роблять в повіті маєтки, як і робили під час російського наїзду. Користаючи з того, що на села прийшли підмоги для родин покликаних до війська, розпоюють немилосердно селян. Наша сільська інтелігенція повинна підняти енергійну боротьбу проти сеї язви і всіма способами заохочувати наших селян, щоби зайві гроші складали в українських кредитових товариствах. Агітація проти п'янства і лихви тепер дуже на часі, і сього вимагає національний і народний інтерес.

* * *

ЖОВКІВЩИНА ПІД ЧАС І ПІСЛЯ НАЇЗДУ¹¹

Російська господарка в повіті. – Арештування українців. – Прихильність до поляків. – Агітація за православ'ям. – Читальні Качковського і «Голос Народу». – Утеча москвофілів. – Вилюднення повіту – Теперішній стан. – Сільська адміністрація в польських руках. – Наша інтелігенція. – Початок відновлення нашої організації. – Потреба більшої праці. – Поширення «Свободи» в москвофільських селах.

З вибухом війни почалися в Жовківщині арештування видніших москвофілів. Арештовано о. Теодора Крушинського з Боянця, о. Петра Дуркота з Добросина, о. Євгена Хиляка з Мервич, о. Романа Кокотайла з Туринки, о. Савина Кмицикевича зі Сулимова та ще декого і цілого ряду селян.

Прийшли росіяни, і наші москвофіли, особливо інтелігенти, вдалися з ними в нагінку проти українців. Тому що в Жовківському повіті було дуже багато москвофілів, які зразу ж дали росіянам списи українців і жадали їх ув'язнення, розпочалася страшна нагінка на українців, найбільша, яка взагалі була в Галичині. Начальник Жовківського

¹¹ «Діло». – 28-29. – 30-31 січня 1916.

уїзду Зубов і його оба помічники, Кониський і Мураневич, розпочали арештування українців. Арештовано о. Володимира Гоцького з Колоденця (його довший час держали в жовківському арешті, а опісля вивезли в Сибір), о. Алексевича з Батятч, о. Константина Грушкевича з Куликова, учителя з Боянця, академіка Струницького з Желдця, міщанина Степана Породька з Куликова, селян Босака і Родя з Мервич і багато видніших селян-українців з Бутин і інших громад, котрі брали участь в українських організаціях. Арештуваннями кермував москвофільський академік Лозинський, родом з Куликова, котрий в часі наїзду був товмачем при уїзнім начальстві в Жовкві, а

опісля втік з росіянами. Жовківські арешти були все переповнені українцями, так що бували дни, коли арештанти не мали де сісти.

Інакше росіяни поступали з поляками, а навіть з жидами. Серед поляків не переводили ревізій, ані арештувань, ішли їм всюди під лад, оголошення давали по-польськи і по-московськи, а навіть увійшли в ближчі політичні зносини з ними. Поляки дуже скоро погодилися з наїздом, польські священники брали участь в парадних прийняттях архієпископа Евлогія і своєю присутністю під час православних церковних парад підносили в очах народу значення агітації за православ'ям. Про політичне пове-

Церква в Жовтанцях

дення поляків під час наїзду знають дещо навіть наші власті, і тепер цілий ряд поляків Жовківського повіту потягнуто до карної відвічальности за різні політичні злочини.

З приходом російських адміністраційних властей розпочалася агітація за переходом на православ'я, котра в Жовківському повіті мала найбільші успіхи з усіх повітів в Галичині, бо тут були селяни, які здавна забігали до москвофільських провідників у Львові і до львівської православної церкви, та ходили на відпусти (за паспортами!) до недалекого Почаєва. На агітацію заїхав в повіт сам головний агітатор за православ'ям волинський архієпископ Евлогій в товаристві вищих військових і урядників. В падолісті 1914 р. був він на місії в Жовтанцях, а опісля в Куликові, вітаний всюди процесіями, польським духовенством і нашими москвофільськими священниками. Місії закінчилися «присоединенієм» москвофільських сіл до православ'я (Жовтанці, Боянець, Туринка, Гребінці, Сулимів, Куликів, Звертів, Колоденці, а почасти – і кілька інших). В повіті осіло кілька російських попів, котрі на місци перейняли дальшу агітацію за православ'ям. Українським священникам здебільше заборонено відправляти богослуження.

В зв'язи з православною агітацією ішла агітація за відновлення читалень Качковського, примкнених ц.-к. властями з початком серпня 1914 р. Отворено з великою парадною читальні Качковського в Жовтанцях, Сулимові, Куликові і кількох інших громадах, на котрі з'їжджали москвофільські агітатори зі Львова, православні батюшки і москвофільські священники з повіту. Рівночасно розкидувано між селян

при помочи начальства москвофільський «Голос Народу», котрий з початком грудня 1914 р. почав наново виходити у Львові і за головну ціль поставив собі підірвання унії, агітацію за православ'ям і побороювання українства. До сіл вернуло значне число австрійських полонених москвофілів, котрих російські військові власті пустили домів на жадання москвофільського Народного Савету у Львові, і вони піддержували далі москвофільську агітацію по селах. Уперва громади опинилася здебільша в руках р'яних москвофілів, котрі нашим людям робили всякі пакости, як приміром вїт з Куликова Дзьобало зі своїм секретарем Дмитром Лозинським, так що наші люди московське панування згадують з найбільшим острахом. Селянам далися чути російські реквізиції, головно худоби, за яку платили дуже мало, звичайно 30 до 40 рублів за штуку, котра нині варта тисяч корон.

По проломі під Горлицями росіяни розпустили між народом поголоску, що придуть «Германці», будуть жінкам відрізувати груди, а всіх хлопів за покотом вішати. Се проголосили селянам православні батюшки, взиваючи їх до утечі до Росії та обіцюючи їм земельні наділи і великі достатки в Росії; до утечі взивав раз-у-раз і «Голос Народу» та московські власті.

Москвофільські біженці

Зворохобилися москвофільські селяни і гурмами стали покидати свої господарства, забираючи з собою худобу і домашні знаряди. Православні батюшки зрабували церкви, при котрих були установлені, з церковної утварі, забираючи до Росії фелони, чаші, цінніші хрести та церковні книги, а місцями навіть церковні дзвони. Головна утеча припала на половину червня 1915 р., коли німецька армія випирала росіян з Жовківщини. Опустошили цілі села, з Жовтанець втікло 379 родин, з Куликова 365 родин, з Туринки майже

всі (остало щось 6 родин), багато з Боянця, Сулимова, Звергова, Зіболок і інших москвофільських громад; з українських сіл, як всюди в краю, люди до Росії не втікали. Вивтікали і деякі москвофільські священики, як о. Пелех зі Желдця, о. Ольшанський з Честинь і москвофільські студенти. Взагалі виїхало з Жовківщини до Росії понад десять тисяч людей – найбільше з цілого краю.

В Жовківським політичнім повіті було після перепису 1910 р. на 75 громад (з того 58 громад з абсолютною більшістю греко-католиків, 3 громади зі зглядною більшістю греко-католиків, 12 громад з абсолютною більшістю римо-католиків, 1 громада зі зглядною більшістю жидівською і 1 громада з абсолютною більшістю протестантською) – 99.654 душ, з того 72.777 греко-католиків, 16.875 римо-католиків, 9.520 жидів і 482 інших (протестантів), тепер безпосередно по війні число греко-католиків в повіті значно (більше-менше о одну п'яту часть) упаде, що є рівнозначне зі скріпленням розмірного числа поляків і їх впливів в повіті. Втікачів – селян вернуло доси дуже мало, решта загигає в Росії.

Ще згадаємо, що якраз в Жовківщині започатковано основування російських церковно-парафіяльних шкіл, яким дав початок архієпископ Евлогій, а удержував святіший синод з Петербурга; тими школами опікувався опісля шкільний інспектор з Волині

о. Т. Казновський. Такі московські школи були в Жовтанцях, Куликові і Гребінцях (чи в інших громадах, поки що не знаємо), а вчили в них або бувші москвофіли-учителі і учительки, або жінки московських батюшок. Пожитку з тих шкіл нарід, звісно, не мав найменшого. З початком осені 1915 р. мали завести в Жовківщині більше число московських церковно-парафіяльних народних шкіл, але сьому намірови перешкодило прогнання росіян.

Коли вернулись ц.-к. власти, себто польські урядники, в більшій части громад з уряду усувано давніший громадський заряд, але замість управу віддати в певні руки українців, поіменовано війтами самих поляків, які, хоч є їх звичайно тільки жмінка, стоять на чолі українських громад. Урядування всюди по-польськи, оголошення тільки в польській і німецькій мові. Населення Жовківського повіту бажає собі контролі місцевих урядів зі сторони ексцеленції генерала Колярда, бо строга контроля змусить польських урядників шанувати права української народности в українськiм повіті.

Жовківщина від війни на загал потерпіла незначно. Спалених сіл нема, спалено тільки коло 300 номерів в Куликові (середина міста), почасти в Мостах Великих, а по деяких селах згоріли хіба поодинокі доми. Коней і худоби в повіті дуже мало, забрала все реквизиція. Голоду в повіті не буде, населення має поживу (бараболі).

З українських інтелігентів деякі виїжджали перед наїздом, решта остала на місці. Страшною смертю погіб в початках війни о. Лев Набак з Нагорець, як одна з неповинних жертв теперішньої війни. Тепер наші інтелігенти майже всі вернули домів і за почином о. Осипа Мариновича з Любелі розпочали відновлювання наших організацій. Відновлено філію «Сільського Господаря», а дня 11 грудня 1915 р. відбулася в Жовкві довірочна нарада української інтелігенції Жовківщини. На зборах обговорено наше теперішнє положення в повіті, непошанування прав нашої мови, установлювання поляків начальниками українських громад, боротьбу з п'янством, ширеним жидами, поширювання української свідомости між народом, тепер головно при помочи «Свободи». На внесення о. Мариновича рішено візвати всіх наших інтелігентів в повіті, щоби всіми силами старалися ширити «Свободу» і з'єднувати їй нових передплатників, особливо там, де перед війною були москвофільські газети. Сей зазив має вже свої наслідки і по москвофільських селах «Свобода» справді щораз більше поширюється.

На сих зборах вибрано депутацію до управителя староства п. Рада (староста Ретінгер недавно помер), котра представила йому наші домагання в області языковій, шкільній (народні школи з дуже малими виїмками в руках польських учителів і учительок), господарській і запомоговій. Управитель староства прирік усунути не правильности, на що ми надармо ждемо аж доси. В повіті потреба дуже сильної праці з нашого боку. І се повинні зрозуміти наші інтелігенти, і коли на разі утруднена організаційна робота, то їх найбільшим обов'язком є ширити між народом однуку тепер українську народну газету «Свободу».

* * *

МОСТИ ВЕЛИКІ (ПОВІТ ЖОВКВА)¹² ЗНИЩЕННЯ МОСКАЛЯМИ УКРАЇНСЬКИХ ТОВАРИСТВ. БРАК СОЛИ І КОНЕЙ

Українці містечка Мости Великі потерпіли много від наїзду ворога, а так само й кружок «Сільського Господаря». Майже всі інтелігенти опустили свої місця і дотепер ще не повернули; є тільки завідатель парохії о. М. Гірняк. В часі наїзду нуртували тут різні чорні духи, накликаючи людей до відступства, як від своєї віри, так і народности, захвалюючи православ'я і московщину, однак загал тримався сильно і не дався звести ніякими обіцянками. А вже найбільше потерпіли мостенські українці під час відвороту москалів в часі великої пожежі містечка дня 28 червня 1915, бо тоді згорів і дім читальні «Просвіти», в котрім містилася читальня і кружок «Сільського Господаря», тов. «Січ» та склеп спілки «Власна поміч». Згоріли всі книжки і документи всіх згаданих українських товариств, і весь інвентар, як досить велика і гарна бібліотека, образи, відзнаки січові і т. д.

Ціла управа кружка «Сільського Господаря» тепер неприсутня. Голова кружка о. Ріпецький є тепер військовим полевим куратом, а інші члени також у війську. Найбільше дається відчувати, що не маємо м'ясного склепу, бо дорожня велика. Жидівські лихварі визискують немилосердно наших селян і нераз найконечніших до життя товарів не можна дістати. Добре було би, коли б можна спроваджувати з якогось джерела такі річі, як нафта, цукор, сіль, а передовсім сіль, котрої страшений брак. Наші селяни не солять і по три дні страв, та цілими днями ходять від склепу до склепу за сіллю.

Мости Великі, положені при головнім гостинци, потерпіли ще й через страшний убуток коней. Много коней забрано на услуги для нашої армії, але багато коней забрали москалі, так що на громаду, числячу коло 5000 душ, не знайдеся тепер навіть може десять підвод. Тому вже тамтої осени і на весну багато поля не оброблено, та й тепер мало хто що обробив.

* * *

ЗАЛЩИКИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ ІНВАЗІЇ І ПО ВИЗВОЛЕННІ¹³

Друга інвазія не змінила майже нічим зверхнього вигляду міста. Може тому, що не було що змінювати, бо вже по першій інвазії представлялось воно як «роззорений Єрусалим». Не щадила тверда судьба і гарного «Народного Дому», щойно в 1912 р. покінченого. До знищення причинились в рівній мірі наші, як і росіяни. Зате незахитаний стоїть польський «Сокіл», магістрат і ще кілька будівель. Поведення солдатів з місцевим населенням було зовсім інше, ніж за першої інвазії. Тому часть утікачів вернула до своїх селищ. Місцева управа заопікувалась біднішими, обділювано їх їдою,

¹² «Свобода» (Львів). – № 36. – 20 листопада 1915.

¹³ «Діло». – № 250. – 24 жовтня 1917.

не виключаючи і жидів. Люди мусіли погодитись з судьбою і помалу живались з новим станом. Царське правительство, котрому залежало на поширенню православ'я, установило ренегата батюшку Тягнибока настоятелем прихода. Згаданий батюшка їздив по селах, виголошував проповіді, та натрафив на неподатний ґрунт, хоч фіртку отворив йому своїм календарським зарядженням єп. Хомишин. Місцевий парох о. Чорнодоля робив сильну роботу. Не впустили батюшки до церкви не міг, бо то був розказ «звище», зате проповідями паралізував його кроки.

Пореволюційний час оставив много цікавих слідів. «Свобода, свобода!» – лунало безперестанку. Співи, музика, походи, віча. Всі солдати пристроєні червоними лентами. Много їх утікало, много відмовляло послуху і аж по довшім торзі вирушали в поле. Царські портрети палено, навіть з пам'ятника за полеглих стерто слово «царя». Заслугує на увагу великий мітинг, на котрий прибули солдати-українці з прапором «Хай живе вільна Україна!» Прапор сей остав у о. Чорнодолі. Про мітинг повідомлено сусідні села. Закордонні українці почувалися ображеними, що з місцевої інтелігенції ніхто не явився. В Заліщиках стояла кадра 132 п. п. українці, яких много було між солдатами і офіцерами, різко відділились від Великоросів і згуртувались в «Клуб Полуботка».

В маю уряджено в салі польського «Сокола» великий концерт в честь Т. Шевченка. Вступне слово виголосив дир. гімназії в Городенці А. Крушельницький, декламацію «Кавказ» – учит. гімн. п. Соневицький, «Думи» – студент місцевої семінарії, хорова продукція «Три шляхи» і «Народна пісня про Богдана» виконав селянський хор в Добровлян. Решта точок, як соло Лисенка «Гетьмани», «Садок вишневий», Заремби «Вітре буйний», Січинського «Пісня про Нечая», далі дуети і тріо, як «Коли розлучаються двоє», «Ой і не гаразд» і квінтет «Жалібний марш» (пам'яті Т. Шевченка) виконали отсі пані і пані: Проценко, помічник повітового комісара, Потужний, упр. церк. хору, Дехтярева, жінка повітового комісара, і Проценкова, жінка помічника пов. комісара. Чистий дохід в висоті 500 рублів призначено на відбудову «Народного Дому» і зложено на руки д-ра Долинського, директора шпиталю.

Губернатор Дорошенко відвідав Заліщики три рази. Заряджено отворення укр. шкіл. Наука розпочалася в місті та Заліщиках Старих. В інших місцевостях з браку учит. сил наука не розпочалася. Вибрано громадську раду. Мандати радних розділено після числа виборців, жидам припало 6, полякам 4, українцям 2. Заступниками вибрано 2 українців і 1 жида. Головою вибрано поляка, бо з українців ніхто вибору пройти не хотів. Краще представлялась вибрана рада повітова. В склад її увійшло 10 українців (5 інтел. і 5 селян) і 2 поляків, та діяльність її не розпочалась.

Серед сеї органічної праці прийшов відворот. Зачалось інше життя. Управу староства обняв комісар п. Новаковскі, котрий по-українськи і говорити не уміє. Найбільше пекучі справи, як апровізація¹⁴, ще не рушили з місця. Комісаром громадським іменовано вшеполяка Мерчинського, професора місцевої семінарії. Всі відозви, оголошення, розпорядки розліплені тільки в польській мові. По-українськи ні одного слівця. Повернув теж інспектор Юзва і розліпив оголошення про «Wpisy» теж тільки в польській мові.

Дня 13 вересня відбулась нарада «Сільського Господаря», на котрій був присущий посол д-р Т. Окуневський. Вибрано новий виділ, обговорено справу віднови кружків, реквизиції та порішено віднести до «К. у. к. Anbaudirection Zaleszczyki», щоби в справі відбудови повіту порозумівалось з філією.

¹⁴ Забезпечення міста товарами першої необхідності (пол.).

1.

Золочівщина мала те нещастя, що побідний похід союзних військ здержався якраз на границі сього повіта так, що через повних вісім тижнів зазнавала та околиця всіх воєнних жорстокостей зі сторони уступаючих москалів.

Перед роком воєнна буря лише перелетіла через повіт та не дуже його знищила. Поля люди позасівали, урожай був гарний, та саме перед жнивими прийшла знов за-веруха і майже все зруйнувала. Найбільше потерпіла околиці вздовж боєвої лінії від Буська, через Красне, Скваряву, Скнилів аж до Гологір.

Саме місто Золочів не знищене. Згоріли лише чотири касарні перед від'їздом москалів і дім залізничних урядників. Зате зовсім сплюндровані приватні дома, яких властители поутікали. Всі шпіхліри, пивниці, скрині порозбивані, майно зрабоване. З українських домів обрабували москалі дім радника Йойка, о. проф. Громницького, Надраги, Скобельського, по части адвокат д-ра Ваня і інших.

В укр. бурси забрали все урядження, порозбивали печі і вікна, спалили огорожу і овочеві дерева в саду. Зі склепу торгов. спілки «Хлібороб» забрали перед жнивими всі машини і господарські знаряди.

Міського заведення електричного не знищили, водопроводів також ні, бо не мали на се часу. Крім Золочева, спалені є в части Гологори, Білий Камінь, Белзєць (сім господарств), Утішків, Красне, Ожидів і майже в цілости Скварява. Про інші села не маємо вістей. Двори і фільварки попалені майже по всіх селах і містечках. Позривані також всі мости і тори.

Залізнична лінія від Красного в сторону Підволочиськ і Бродів зірвана, а рейки забрані. До Бродів зробили були москалі другий тор побіч давнього.

Між Красним і Ожидовом побудували були нову станцію, яку назвала «Яблоново», по-польськи Jabłonów.

В дикий і варварський спосіб нищили москалі деревину і садовину. Гостинець з Красного до Буська був обсаджений по обох боках гарними яблунями. Москалі позрубували всі яблуні від Красного аж до Сторонибаб. Телеграфічні стовпи всюди позрізувані в висоті пів метра від землі, так що даються скоро направити зв'язаним дротом. Взагалі на кожнім кроці зазначилися москалі своєю культурою, плундруючи все без потреби. Видко були свідомі того, що тої околиці їм вже більше не прийдеться оглядати.

Замітне є се, що якраз коло св. Спаса, т. є. 28 серпня минулого року, москалі зайняли сей повіт і в тім самім часі сього року утекли з нього. Панували там наїздники цілий рік.

Здавало би ся, що в такім «неофітським» повіті як Золочів, де ще в 1907 році міг вийти послом до парламенту «пшиємний» Глебовічків, могла русифікація віднести особливі успіхи. Показалося що инше. Золочівщина не тільки, що перед війною вислала найбільше із усіх повітів добровольців до Укр. Січ. Стрільців, видала сімох стрілецьких офіцерів, між ними славного коменданта другого куреня У. С. С. Василя Дідушка, але також під час московської інвазії відпирала з подиву гідним завзяттям всі русифікаторські затії наїздників з їх вшехпольськими помічниками.

А москалі уживали тут всіх способів, щоби знищити українство в повіті. Почали арештуванням українських священників. Крім о. д-ра Юрика із Золочева, забрали вони

¹⁵ «Українське слово». — № 58-59. — 8-9 вересня 1915.

пізніше слідуючих священників: о. Постригача, сотрудирика в Золочеві, о. Рицаря з Богутина, о. Плашовецького з Лядського, о. Склепковича з Поморян, о. василянина Готру, о. Бачинського зі Снович, о. Рудакевича зі Славного, о. Дякова з Махнівців і ще кількох, а крім того надрадника суду Атаназія Скобельського з Золочева і много визначних селян.

2.

Рівночасно почали перетягати людей силою і обіцянками на православ'я. В Лядськiм і Трудовачи тероризував людей тамошній яничар, православний батюшка Цимбала. Одначе не вдалося йому ані змінити католицької церкви на православну, ані побудувати нової завдяки геройській поставі вїйта з Трудовача Павла Кіта, якого москалі вивезли до Росії.

В Золочеві кілька разів видавав «уездный начальник» розпорядження, що церков св. Миколая переминюєся на православну, та оперся тому катехит о. Хмільовський, який разом з міщанами заявив москалям, що радше згине, ніж видасть церков схизматикам. Взагалі загал священників тримався перед москалями дуже добре. Очевидно, русофільські попи пішли зараз москалям на руку і почали свою погану роботу. З приходом наших військ вони повтікали з москалями. Між іншими пішли на зломання голови о. Потопник з Княжого і о. Терлецький з Гумніськ. З кількох русофільських сіл поутікали цілі родини до Росії. З Балучина утекло 56 родин, з Куткора 22, багато зі Снович і Ракова, з інших сіл лише поодинокі родини.

В повіті визначилася звісна попадя Монцібовичева з Куткора, яку москалі увільнили з в'язниці у Львові. Вона була пострахом для цілої околиці. Возилася з московськими офіцерами і грозила смертю всім українцям. Селяни звали її «губернаторкою» і хотіли з нею покінчити, але вона все їздила в товаристві солдатів. Утікаючи перед приходом наших військ, мала сильно плакати і рвати на собі волосся з розпуки, що вже тої околиці більше не побачить. Так само селяни, які за її намовою утекли зі своїх сіл, вшалися і товклися з розпуки, як довідалися на границі, що в Росії їх ненавидять і ними погорджують. От нещасні жертви злочинних одиниць.

Минула буря, засяяло сонце над Золочівщиною. Прихід наших військ вітало всюди населення зі зворушоючою радістю. Діти цілували жовнірів по руках, жінки плакали з радости, старці підносили їм хліб та сіль.

До Золочева приїхав разом з побідоносною армією генерал Бем-Ермолі. В місті, прикрашенім хоругвами, вітали його в імені міської ради бурмістр і суд. радн. Малі, в імені українців о. Хмільовський. Крім того виступила січова чета хлопців і дівчат в народніх строях, на яких звернули особлившу увагу генерал та офіцери. На всі промови відповів генерал коротко: «Дякую за привітання, але не буду багато говорити, бо я маю воювати».

Українська інтелігенція в Золочеві зі стареньким о. радником Балтаровичем зачинає по цілорічній неволі приходити до себе. Утворили комітет для репрезентації тамошних українців й починають наново роботу, яку придавив лютий ворог. В місцевім комітеті са-

Генерал Бем-Ермолі

маританської помочи працюють від українців радн. Балтарович і пані Букова. В «Січи» збираються добровольці, які вступають в ряди Укр. Січових Стрільців. Одним словом в увільненій Золочівщині пробудилося вільне українське життя.

Іл. Ц.

З КАЛУША¹⁶

Перший російський відділ терецьких козаків (майже самі українці) появився у нас 5 вересня 1914. Вся майже тут інтелігенція виїхала коли вже не до незайнятих країв, то до поближких гірських сіл. Многим здавалось, що в горах буде найспокійніше і найбезпечніше; в Калуші остав лиш о. Петрушевич, учителька п. Сембратович. Козацький старшина видав перші розпорядки, установив курс рубля на 3 кр. і надав заступникови посадника Мандрикови власть над цілим повітом. Того дня ограбили козаки лише 2 крами з годинниками і 2 коршми. Темний пролетаріат, заохочений не так козаками і солдатами, а більше переполохом інтелігенції і жидів, бо вже задалегідь голосили жида і інтелігенти про майбутні рахунки, став грабити покинені доми. З поближких москвофільських сіл, особливо з Підгорок, де рівночасно ограблено двір, стали надходити до Калуша селяне з міхами та забирати всячину без вибору.

Аж тепер по повороті австрійських військ якось прикро вражає, щонайбільше ограблено самих бідніших інтелігентів, декого з учителів, заможні люде потерпіли в порівнянні небагато. Поменші грабежі лучались по всіх селах. Вийшла на яву деморалізація москвофільських сіл. В українськім селі Завадці є державна стаднина; на покинені помешкання офіцерів і підофіцерів кинулась москвофіли з Кропивника і то навіть багаті; дочка одного з найбагатших господарів забрала машину до шиття; один мужик прикрасив своєю новеньку хатину високим дзеркалом, уставленим впоперек, бо було вище від його хати; 3 інші газди поділились по рівній пайці «заработаним» їдальним столом.

Перші прояви політичної симпатії дали москвофіли з Тужилова, які прийшли до Котятин до козачої патрулі й денунціювали на українську родину Жураковських, де будімото мав укриватись український стрілець, внук тих господарів. Прийшло до дуже навчаючої дискусії, коли козацький «борфтан» став присутним вияснювати, що із-за самого українства не мають чого боятись Жураковські, бо «ось я українець, та й наш командір тоже».

Зразу московські війська задержувались в нашім повіті не довго; з початком жовтня 1914 обняв владу начальник уїзда Іпатій Андрійович Балицький, бувший помічник поліцмайстра з Бердичева, і його 2 помічники, тактовний Великорос Кельбедін і хвальковатий «хахол» Когутовський, якого штук стало з часом замного його начальників і тому ушасливив ним, як свою експозитуру, містечко і суд пов. Войнилів.

Скликавши війтів на сесію, заявив начальник повіту, що «русскому оружію повелось, вся країна переходить під владу Росії». Слідувала коротка увага, що «правительство не буде піддержувати українців-мазепинців, які у вас вивелись, так тому яких 10, ні! – яких 15 років; пам'ятайте, що ви – «Русіни», що інтерес ваш держати з Росією».

Більше ніяких політичних офіціальних денунціяцій через весь час інвазії не довелось чути.

¹⁶ «Українське слово». – № 53. – 3 вересня 1915.

Народний дім у Калуші

Остаточо розглядаючи цілу діяльність начальника повіту Балицького, приходиться до переконання, що, мимо многих промахів, був се порядний чоловік, запечатання «Народного Дому» і «Торговельної Спілки», арештування і ставлення перед воєнний суд д-ра Коса і Козеріса треба завдячувати ласкавій зичливості тернопільського губернатора кн. Чарторижського і «нашого» г-на Сьокала, чиновника «для особых поручений». До їх першого приїзду не заносилась на ніякі репресалії українців. Доперва по різних губернаторських вказівках мусіло вистарчати бездонно глупе донесення одного москвофіла.

Що доля д-ра Коса і Козеріса не стрінула тоді і д-ра Куровця треба завдячити тому, що д-р Куровець, властиво одинокий лікар на весь повіт, лічив многих офіцерів, солдатів і новаків, переважно за простибіг і даром вів тут шпиталь (віддалений майже 2 км від міста), за що доводилось д-ру Куровцеві діставати то признання, то знова оставати, на якийсь донос, під поліційним доглядом, або знова під слідством із-за доносу, будь-то

д-р Куровець лучше дбає про австрійських ранених жовніврів, ніж про російських.

Солдати імпонували тут москвофілам своїми мужицькими налогами, побожністю (до борщу хрестяться торжественно 3 рази, в церкві і на маршах співають, іноді гарно).

Мимо денунціяцій зі сторони москвофілів, які іноді спричиняли арештування (господаря Федора Костева, відомого українця з Вістови, арештовано під замітом, що будьто він підмінував залізничний місток, Яськова з Каменя – за мниму обиду царського маєстату). Часто трафлялися прояви австрофільства, чи радше опозиційного настрою супроти Росії, і серед таких людей, де того найменше можна було сподіватись.

Запевняють, що вже взимі, з початком р. 1915, слідне було значне отверезіння по москвофільських селах завдяки грабінням російських військ, які брали і грабили сіно, овес, худобу; і в москвофільських селах вартість всього награбленого є вдесятеро більша, ніж вартість тої муки, якою «пособляв» «благодотвірительний комітет».

Щодо військового грабінництва, то найбільший із них мав місце вночі з 18 на 19 жовтня 1914. Воронізька дружина ополченців розпочала по місті стрілянину, аби ніхто з цивільного населення не відважився показатись на вулиці. Кацапські ополченці розграбили всі ліпші склепи, розбивши всюди двері і вікна, забраними товарами заладовали довгий шнур возів, а що їм не було придатне, поницили і потоптали.

Одвічальний за порядку стапний командант козацький полковник Сологуб не хотів нічого знати з того, що діється в місті; варта, що пильнувала «порядку», сама брала участь в розбоях і загрозила штиками д-рови Куровцеві, який поспішив боронити «Торговельної Спілки», запечатаної перед кількома днями.

На всякі представлення мав полковник Сологуб капітальні питання: «Скажи, котрий солдат чи козак?»

Взагалі є доказаним, що солдати поводитись бездоганно, коли між кількома їх офіцерами не знайшовся хоч би один чесний офіцер. За влади п. Сологуба вийшло

наяву, що між простими солдатами і новачками легше ще знайти чесного чоловіка, ніж поміж офіцерами.

З РОСІЙСЬКИХ ДНІВ КАЛУША (1917)¹⁷

Під таким заголовком читаємо в «Now-ий Reform-і»: Від особи, що перебула останню кількадневну російську інвазію в Калуши, дістаємо такі інформації про короткотривалий побут росіян в тім підкарпатській місті. Отже, передовсім треба ствердити, що поведення свобідної революційної армії перевищало під зглядом дикости і жорстокости найгірші вибрики царських військ. Се поясняється фактом, що в російських військах, котрі дійшли до Калуша, слов'янських живел було розмірно дуже мало. Переважали Татари і дикі азійські племена. Цілий Калуш спалений. З виїмком середини міста, котру зате грабовано і знищено, бо російська управа дозволила своїм татарським військам погуляти. Вони користали з того поспішно, грабуючи, насилуючи багато жінок і мордуючи. Аптеку спалено. В костелі заквартирувалася (по приміру «западників» – ред. «Укр. Слова») російська кавалерія з кіньми. Жидів, що остали в Калуши, вивезено до Станиславова. Про фурію, з якою грабовано, свідчить факт, що кільком нещасним пообтинали солдати пальці з перстнями. Новістю, що армію свобідної Росії відріжняла від царської, було те, що до Калуша, проти прийнятому у всіх арміях звичаєви, увійшов по перших стежах штаб і команда дивізії та телефоністи. Доперва значно пізніше за ними увійшли війська. Взагалі в часі цілої офензиви офіцери без ріжниць ранг мусіли наступати на переді. Інакше полки відмовляли послуху. Росіяни опустили місто вже в неділю 15 с. м. пополудни.

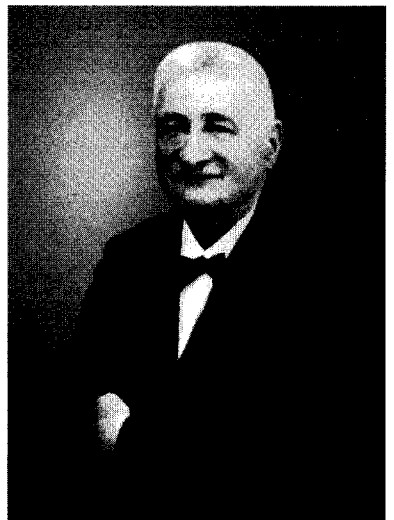
РУІНА УКРАЇНСЬКОГО КАЛУША

Лист п. д-ра Івана Курівця¹⁸

Криворівня, 1 серпня 1917.

Хв. Редакціє! Подаю на разі короткий нарис про катастрофу, яка навістила 17 і 18 липня сього року Калуш і околицю.

Дня 11 липня о годині 7-ій зрана з'явилися в місті Калуши на вулицях патрулі козацькі (Чеченці і інші) з «диких дивізій» і солдати-добровольці з ріжних полків піхоти. Почалась жорстока боротьба на вулицях і городах з австрійськими і німецькими піхотинцями, боротьба чоловіка проти чоловіка, крісами і скорострілами в акомпаніменті дуже численної артилерії, розставленої на всіх узгір'ях коло Калуша і на вулицях Калуша. Настала пекольна боротьба.

¹⁷ «Українське слово» (Львів). – 23 липня 1917.

¹⁸ «Діло». – № 191. – 16 серпня 1917.

Наші війська під напором величезних мас завернулися в напрямі до Мостиць, Сівки і Угарсталю; стрілянина не устала, коло 12 години в полудень з'явилися на вулицях знов наші і німецькі війська, знов боротьба вулична і по горбах; російські війська подалися взад в напрямі Лімниці. Коло 4-ої години пополудні дістали росіяни великі скріплення, а наші війська знова завернулися в напрямі Мостиць і Сівки. Боротьба кипіла далі цілий час, але вже артилерійська. Дика боротьба з різним щастям тривала аж до 16-го липня.

Вечером коло 11-ої год. 11 липня почалися грабунки, морди і підпали, насилування жінок, дівчат, в чім вік не становив перешкоди. Насилували по-звірськи діти і старі баби. То все робили козаки і солдати через цілий час від 11-16-го, хоча в місті був дивізіонер, командант міста (полковник) і губернський комісар з Тернополя, котрі поставили пости на вулицях. Мимо постів, горіло місто, дім за домом, підпалюване козацтвом і солдатами. До горючих домів кидано бомби і інші експльодуючі матеріали, котрі розсаджували мури. Грабовано днем і ніччю, весь час, мордуючи мешканців Калуша, особливо жидів і українців. Зрабовано цілковито дім о. сов. Володимира Петрушевича, якого брата, емеритованого суддю 68-літнього Івана Петрушевича, кількома пострілами тяжко зранено. Збито в немилосердний спосіб кольбами і нагайками мене і жінку. Нас витягнули з ліжок, усталили в ряд, набили кріси, а від смерти виратувала нас патруля, яка в тій хвили з'явилася.

Руїни Калуша

Чернівці до Криворівні коло Жаб'я. Так довелося дожити тяжких хвиль, втрати дітей, страшного знищення повіту, міста, всіх українських інституцій, як «Народний Дім», «Хлопський Союз», «Повітова Торговельна Спілка», зруйнування хати, всього майна, і без чобіт, в одній сорочці і без теплого накриття мандрувати в світ і жити на ласкавім хлібі. До пізної осені мушу сидіти на селі в горах і лічитися з тяжкої невилічимої серцевої хороби. Дивитися на похорон цілої кілька-десятьлітньої народної роботи – страшно, а тим більше, що до тої страшної злочинної роботи намовляли шумовину калуського міщанства і накликувала польська шумовина.

Про все, що діялося в Калуши за сей час напишу пізніше, бо я тяжко хворий і лежу в ліжку. Здоровлю всіх панів з Редакції і п. Василя Весоловського. Даруйте, що пишу недбало, але я дуже хорий.

Д-р Іван Куровець¹⁹.

¹⁹ Іван КУРОВЕЦЬ (1863-1931) – громадсько-політичний діяч, організатор Калущини, лікар. Депутат галицького австрійського і польського сеймів, міністр охорони здоров'я ЗУНР, директор «Народної лічниці» (1924-1931).

РОСІЯНИ В КОМАРНІ. Образ на підставі двох листів²⁰

Комарно, 21. липня 1915.

... Ми справді перенесли тяжку нужду, бо нам забрали торік все, худобу, хліб з поля із дому, тільки щастя нашого, що лишили нас під дахом. М. і Л. майже зовсім не ушкоджені, зате ціле місто знищене. Почавши від польського кладовища, все згоріло аж по «Руський Дім» (в ринку), а далі, до костела, все стоїть. По боці північним лишився також Католик, Качмарський і Вовка зять. Часть полуднева міста вигоріла від Шевської вулиці, від Зоськи Галун аж до Векслерів. Між тим згоріла і церква міська св. Петра і Павла, котру москалі умисне підпалили, а дорогі річи з неї забрали. З церкви нової св. Михайла Архистр. забрали монстранцію і інші дорогі річи, але ще мин. року, як прийшли. Наш дім в ринку і Фрайкка від огню зовсім не ушкоджені, тільки трохи від війська. Сього року не було ані сотика доходу, бо лише військо стояло там все...

Польські урядники, що повійздили на початку війни, нині зачали з'їздитися. З великою трудністю обробили ми весну, бо насіння і худобу забрала війна. Тепер на поли нічого не ушкоджено, лише в тих місцях, де копали шанці. Шанці копали нашими людьми, гонили їх до того нагайками, а потому засипували їх москалі, взяті в неволю. Шанці копали в Яндриянові, на Горі, в Розливці, в Кліцку, Якимчичах, на Бірчу, в Чоловичах, а певно і далі вздовж лівого берега Верещиці.

Багато сіл довкола Комарна попалили. Бурмістром зробили москалі адвоката П. Той їм вірно служив, потім забрав громадські гроші і мусів утікати з москалями.

Чимало наших людей ще з початку війни забрало наше військо на форшпани. За них ми нічого не чули, аж тепер, як форшпани їхали, декотрі були з ними і бавили в Комарні через три дні.

* * *

Лист 18-літньої дівчини, учениці української школи у Львові, в даті: Комарно, 22 липня 1915.

... Якою я щасливою почуваюся від хвили, в котрій довідалася, що всі живуть і здорові...

Ми терпіли страшно майже цілий рік, але надії не втрачали, все чекали на ліпший час і дякувати Богу дочекалися. В якій ми були неволи! Нам забороняли признаватися до свого рідного, навіть книжки українські ми мусіли ховати, бо були такі пташки, як акад. Дикий і Михалинич з Бірча, що видавали українців москалям, а ті на кожному кроці їх переслідували. Війна багато нас навчила, бо доперва тепер ми пізнали, яких ворогів, яких підлих людей мали ми в Комарні, котрі так зручно вміли маскуватися, що аж тепер всі на них добре пізналися.

Вуйцю! Вуйцю! Що діялося, аж страшно згадати. Прошу представити собі, що «свої» люди, як П., Д. і К., видали багато українців москалям, котрі їх арештували, а потім тиждень перед своєю утечею вислали до Росії. Багато ще мали арештувати, але чи не мали часу, чи що – не знаю. Вивезли 36 людей, між ин. з українців Олексу Пеленського з Розливки, Івана Пеленського (Голодного), касиера Тов. Задаткового Дмитра Ольхового, організатора «Січі» Кметя і інших міщан. З академіків Маєвського, котрого ви пізнали у нас в саді, та

²⁰ «Діло». – 12 листопада 1915.

й більше з поближких сіл; кількох поляків, між ними Рога, і 3-ох чи 4-ох жидів.

Як страшно прикро, що були тут підлі зрадники, котрі зараз з початку, як лише прийшли москалі, оголосилися явними приклонниками Росії. П. і Д. виїхали до Росії, як зробило багато інших, тато Д-го також.

І я мала неприємности, а все-через Дикого. Спочатку я не пізналася на нім і була отвертою. Дуже часто питався він мене, які маю книжки, бо бачив у мене Пачовського, «Сфінкс Європи» і інші українські книжки. Я не знала, о що йому ходить, аж посліднього тижня прийшов був до нас з двома поліцаями і жандармом. Вони застали мене на саді. Жандарм взяв мені книжку з рук, котру я тоді читала, і переглядав майже пів години та питався, чи нема що в ній проти Росії. Але то була собі звичайна повість з сільського життя. Тим часом Дикий зачав зі мною розмову на небезпечну тему, бо перед тим вже голосив виректися свого, на що раз сказала я йому в очі, що всі так підло поступити не можуть, як він. Знаючи, що все, всюди говорю однаково, в присутности жандарма і російських поліцаїв став мене випитувати, чи не жаль мені арештованих українців, чи не боюся арештування на випадок арештування жінок, чи обстаю далі при своїм і до яких ідей признаюся, та й багато інших питань мені задавали. Я говорила, як і давніше, але і обережно сим разом.

Добре писав про Росію Шевченко. За той рік так далася вона нам взнаки, що на довгі літа будемо про неї пам'ятати. Посліднім і найстрашнішим днем був той, коли москалі уступали з Комарна. Всюди палили, грабували, людей забивали і всякими способами знущалися над усіми. Жидів в місті нашім бракує 63; забитих по поли знайшли 36, а решта не знати, куди ділася. Людей наших, мужчин, гнали цілими юрбами зі собою, з ріжних сіл і міст, старих, середніх і малих недолітків. Кожного занимали, кого лиш узріли. Тому багато поховалося по збіжжах, тростинах і водах.

Ми того дня не мали хвилі спокою. Хату ми лишили, а самі цілий день ховалися по корчах. То не були люди, а гірше диків, гірше диких звірів, випущених з клітки, а старшина на те все дивилася і на все позваляла. На ніч ми вибиралися на дерева, бо иншого способу не було. Но дав Бог, що та дич вся із заходом сонця подалася за міст комарнянський і позаймала свої шанці, лише по дорозі ходили пагрулі, аж радісно зі сходом сонця привітали ми своїх австрійців.

Ніч послідна була страшна. Всюди горіло. Місто найбільше, а кругом Бучали, Розливка, Кліцко і т. д. Всі стерегли своїх господарств, бо вони підпалювали навіть поодинокі хати.

Бій в Комарні тривав три дни. Стріляли цілими днями з ручних крісів і з гармат, а вночі по наших садах з машинових крісів, але тільки годину, а потім знов з гармат. Штурм був коло ліса Берізника.

Наше військо арештувало багато москвофілів, навіть три панни з-поза Комарна, між тим Курила, обжалуваного о видання москалям наших людей і громадських грошей...

Велика хвиля історична показала людей такими, якими були вони в основах свого характеру й душі. Адвокат П. прийшов до Комарна не на те, щоби що-небудь йому дати, але на те, щоби брати. Громадський писар К. вже здавна мав вироблену марку хруня. Дивує тільки поступок молодого студ. унів. Д., а причина сього поступку лежить в крайній нужді, в яку попала родина, – батько-мати перевівши необачно значний свій маєток, що його дістали у віні.

Подав Й. П.

КІЦМАНЬ: ПРО СТРАШНІ ЗНУЩАННЯ МОСКАЛІВ НАД ЖИДАМИ²¹

З воєнної пресової квартири доносять: з багатой збірки урядових документів про жорстокості, доконувані москалями в Галичині, треба навести знаменні протоколярні зізнання одного міського урядника. Міський секретар в Кіцманю Мойсей Таненбаум зізнав до протоколу про страшні знущання москалів над жидами ось то: «Дня 15 лютого 1915 о 3-й годині в ночі витягнули мене російські жандарми з постелі та разом з іншими жидівськими закладниками відставили в Галичину.

Ескортуючі жовніри знущалися по дорозі надо мною та товаришами. В Заліщиках загнали 60 осіб до тісної в'язниці, де ми, збиті як оселедці, перебули ніч, а на другий день погнали нас далі у Східну Галичину. Там перебув я менше-більше три квартали і видів на власні очі, які жостокости доконували москалі над людьми моєї віри. Розкажу лише про деякі. Дня 17 цвітня в ночі зігнали жидів: мужчин, жінок і дітей, видалили їх з Заліщик та погнали до Товстого. Ескортуючі козаки били до крови стариків. Бувало й кололи списами, коли громада не йшла скоро. Навіть дітям не жалували нагайок. За 14 годин слабі старики, вагітні жінки та діти зробили дорогу 40 км. Частина безщасних впала з голоду і втоми.

І діждалися того, що в липни в Улашківцях, Озерянах, Товстім і Чорткові, де забрані із Заліщик жиди переживали в будах, шобах і стайнях, запанувала холера. Із-за голоду і студени, негігієнічних мешкань і взагалі лихих санітарних відносин, серед яких жиди жили, згинуло їх коло 1000. Сироти ходили по улицях і просили о кусень хліба. Російські жовніри і офіцери били ті діти до крови. Живих насильно брали до робіт при копанні ровів над Серетом. Силували навіть недужих. Одного жида, недужого на рака, погнали до роботи, в дорозі жид впав і вмер за пару годин. Серед знущань працювали ті люди від 6 рано до 8 вечером. Козаки безнастанно били їх. Не давали їм їсти, лише обціповали по 50 коп. в день та й того не виплачували. Знаю точно, що 10-ох жидів вмерло від голоду та трудів. Насильства були на дневнім порядку. В Улашківцях одного дня знасилувано 30 жінок і дівчат.

На очах родичів знасилували російські жовніри 12-літну жидівську дівчинку. В часі ескорти насилували жінок, в Улашківцях дня 1 вересня закололи жидівку і двох дітей 2-4 літ, щоби офіцерам і товаришам зготовити видовище. Підписано: Мойсей Таненбаум».

***

КРУКЕНИЧІ (ПОВ. МОСТИСЬКА). МОСКОВСЬКИЙ НАЇЗД І ОСВОБОДЖЕННЯ²²

Дуже тяжко пережили ми десять місяців московського панування. В другій половині вересня 1914 москалі, їдучи під Перемишль, зайняли Крукеничі і зразу ж стали нищити все українське місцеве життя. Допитувалися пильно за читальнею

---

²¹ «Українське слово». – 30 січня 1916.

²² «Свобода» (Львів), – 7 жовтня 1915.

«Просвіти», за місцевою «Січчю» і за січовим прапором та наших видніших громадян побивали нагайками. З поляками, чи властиво римо-католиками, поводитися москалі зовсім інакше, розкидуючи між них звісний маніфест начального московського вождя Миколи Миколаєвича з обіцянкою відбудування Польщі. Люди посумніли, дехто зі слабодухів вже став думати, що наш український нарід, наша мова і наша віра загине, що запанують над нами Москва і Польща.

Тяжко нам було жити, не маючи ні своїх українських газет, ні товариств, і не чуючи навіть свого богослуження, бо наші власти ще в серпні 1914 р. арештували місцевого пароха Мирона Черлюнчакевича, дуже небезпечного і завзятого москвофіла, брата перемиського адвоката і москвофільського провідника д-ра Кирила Черлюнчакевича, якого австрійський військовий суд у Відні за державну зраду і за ділання на шкоду нашої армії засудив на кару смерти через повішення. Замовкла наша стара церков, з чого скористали латинники і старалися перекабачувати наших людей на польське, кажучи, що все наше вже пропало.

Дуже нам далися взнаки москалі, особливо дикі Черкеси, які тут весь час облоги Перемишля приходили на короткий постій і на відпочинок, бо з Крукенич до перемиських фортів всього кільканадцять кільометрів. Московські постої знищили до крайности наших людей. Забирали худобу, коні, а в крадіжах грошей були вони великі майстри; пропав дріб між ненаситними москалями, понищено і спалено всі плоти і загороди та знищено господарські будинки і гуральню в дворі, власности знаного польсько-жидівського посла д-ра Левенштайна зі Львова.

Цілих шість місяців чути було у нас гук гармат з недалекого Перемишля, який затих доперва з хвилиєю упадку перемиської кріпости. Тоді-то забралася від нас на якийсь час московська саранча, яку пігнали десь в Карпати, а появилася знова по кількох тижнях, коли наші і німецькі війська розбили москалів в Карпатах і над Дунайцем; з кінцем мая прийшли до нас цілі хмари московського війська, але вже втікаючи. Дуже завзято боронили москалі своїх становищ від Крукенич по Мостиська, щоби закрити свій відворот. Наші зачали перти від Самбора і від Нижанкович та Гусакова, і по трьох тижнях пекельної боротьби, під час котрої люди сиділи в викопаних ямах, таки викинули московських наїздників.

Наші люди втішилися дуже, побачивши австрійські сиві мундури та одержавши перші вістки від своїх. В день цісарських уродин 18 серпня місцева «Січ» під проводом Івана Хоронжикевича урядила свято в честь нашого старенького монарха з походом, якому приглядалися товпи доохресного народа, наші офіцери і полонені москалі, які є тут зайняті при роботах. Похід перейшов головною улицею аж до читальні «Просвіти», яка міститься в хаті Івана Барана, і тут відспівано австрійський гимн і «Ще не вмерла Україна»; ся патріотична маніфестація зробила корисне враження на наших офіцерів, а ще більше на московських бранців.

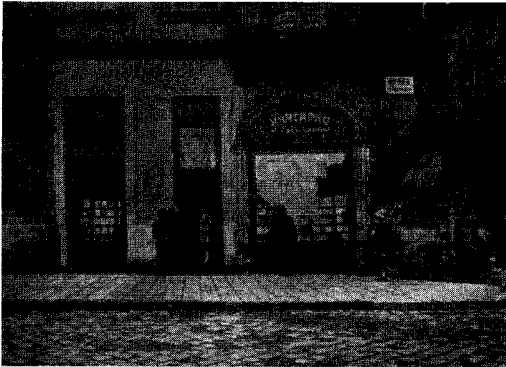
В часі московського панування восени минувшого року панували в нашій околиці ріжні пошести, особливо холера. Померло багато людей. Між іншими помер і наш лікар д-р Корнило Кош, щирий українець, у якого ми знаходили поміч і порадку в народних справах. Недавно приїхав до нас на завідательство молодий священик українець, бо парох Черлюнчакевич вже другий рік за москвофільство сидить в Талергофі коло Грацу. Нашого теперішнього священика на новім місци жде велика, але вдячна робота.

Околиця внаслідок війни знищена, між іншими розвалена гранатами нова, величава церков в Пакошти. Люди збідніли, брак коней, брак худоби, дорожнеча, але дасть Бог, що вдасться нам якось те все перебути і діждатися ліпших часів.

«УКРАЇНЦІ» У РОСІЙСЬКОГО ВОЄННОГО ГУБЕРНАТОРА ЛЬВОВА ШЕРЕМЕТЄВА

(Із записок очевидця)²³

В кілька днів по зайняттю Львова російськими військами восени 1914 р. настановлено там воєнного губернатора Шереметєва. До нього почали зголошуватися представителі поляків, жидів і москвофілів, які склали йому заяви прихильності або ще й далі йдучих почувань, відповідно до своєї орієнтації або свого інтересу.

Книгарня НТШ на пл. Ринок

У Львові функціонували тоді з українських організацій: «Дністер», «Народна Торговля», «Сокільський Базар», «Союз Кредитовий» та «Книгарня тов. ім. Шевченка». По місті почала ходити чутка, що москалі хочуть демолювати будинки тих інституцій і їх зовсім нищити. Оттим-то представники цих інституцій і взагалі остали у Львові українці почали нараджуватися, що робити. Народа була довга, і в кінці вирішено вислати до Шереметєва депутацію. Переважив сей мотив, що треба зазначити, що в місті є не лише жиди, поляки і москвофіли, а також і українці,

та що вони ведуть діяльність у своїх інституціях економічних і культурних і вести будуть далі. Постановлено виразно о ніщо не просити, лише заявити се та й подати до відомо. Депутація ся складалася з 11 осіб і на її чолі стояв покійний нині вже професор Володимир Шухевич, а в склад її входили між іншим: о. д-р Боцян, д-р Гіряк, Микола Заячківський, д-р В. Охримович, пок. Кость Паньківський і д-р Стефан Федак.

В імені депутації звернувся проф. Шухевич до Шереметєва з осею промовою, яку відчитав по-українськи:

«Ваша Ексцеленціє!

Ми є представителями українських економічних і культурних товариств, що на підставі австрійських законів вже від давніх літ позакладали у Львові свої центральні, а вслід за тим і по всіх містах, містечках і селах Східної Галичини заснували свої філії, агенції, кредитові і торговельні спілки, позичкові каси, рільничі кружки, школи і бурси, співацькі і музичні кружки і т. п., а все в тій цілі, аби, з одного боку, піднести наш нарід економічно, а з другого боку, при помочи культурних товариств, піднести його умово.

Як з сього короткого представлення Ваша ексцеленція бачать, сповняють наші товариства виключно культурну й економічну задачу, наслідком чого заангажований в наших товариствах увесь український нарід без ріжниць партій, замешкуючий Галичину, а почасті і Буковину.

Найменше хвилеве захитання діяльності наших товариств спинило би хосенну працю для нашого народу, а вслід за тим знищило би до тла вже без того бідний наш народ так, що не було-би з нього нікому хісна ні тепер, ні на будуче.

²³ «Кривавого року. Віденський ілюстрований альманах на 1917 рік». – Відень, 1917. – С. 122-126.

Свідомість обов'язку супроти нашого народу спонукала нас з'явитися перед Вашою Ексцеленцією з просьбою о конечну прихильність для нашої праці, а рівночасно і о те, аби Ваша Ексцеленція не давали віри неприхильним нам голосам, як також, щоби зволила сама про нашу працю переконатися, а ми заявляємо із свого боку готовість з усею докладністю на підставі актів дати докази, що наші товариства, як і ми, сповняли виключно загально-людську місію і чого най буде доказом факт, що якраз усі наші товариства, злучені в одну велику кооперативу зістали відзначені не тільки на красвих, але й на заграничних виставах у Кисві, Одесі і на конгресі в Петербурзі.

З огляду на се, що населення східної части нашого краю є переважно українське, а велика більшість його не розуміє інакшої мови, дозволяємо собі просити Вашу Ексцеленцію, аби зволив для того населення видавати свої обіжники, розпорядки і проче в мові для того населення зрозумілій, тим певніше, що Ваша Ексцеленція, покликуючи на заступників чотирьох українців, тим самим вже з гори *implicite*²⁴ при знає дійсний стан річи».

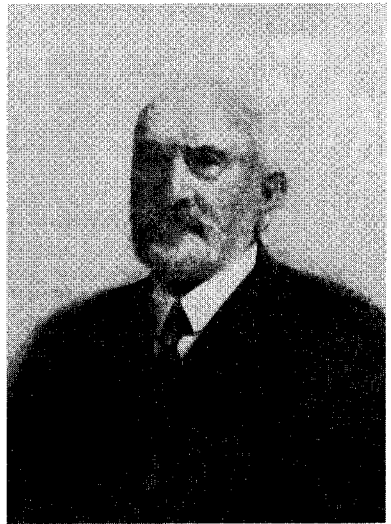
Шереметев приймив делегацію дуже чемно, подав кожному руку, просив усіх сідати, але при дверях стояло двох солдатів з набитим оружжям і офіцер з револьвером у руці.

По промові проф. Шухевича відповів Шереметев, що йому приємно бачити і пізнати представників українських інституцій. Щодо жадання уживання української мови і урядових оголошень заявив, що ся справа політична, що до нього не належить, бо він є військовий губернатор, установлений на переходовий час. В короткім часі однак прийдуть власти адміністраційні, і вони зроблять всюди порядок!

На тім скінчилася авдієнція. Відбулася вона в часі коло полудня, а вже в годинах пополудневих зажадав Шереметев через президію міста, щоби всі члени депутації явилися у нього того ж дня в годині 7 вечір.

Се не могло статися, бо депутати тимчасом порозходилися за своїми ділами і не можна було їх знайти в місті.

Коли депутати о 7 вечір не явилися, Шереметев розходився дуже і грозив, що на будуче не знесе такого непослуху. Опісля завізвав через президію міста членів депутації до себе на слідуочий день. Делегати явилися, та тут наступила зміна фронту.

Володимир Шухевич

*Цісарсько-королівське
намісництво*

²⁴ Мається на увазі, що (лат.).

Шереметев приймив їх непривітно, гостро, не просив сідати і не подав нікому руки. В руках у нього був якийсь папір. Се була відозва Головної Української Ради і Босвої організації, видана українцями перед зайняттям Львова.

Українська Босва Управа. Містопредсідник пос. В. Сінгалевич, голова д-р К. Грільовський, секретар В. Темницький

З нею звернувся до делегатів, показуючи на підписи на відозві.

– Ви казали, що між Вами нема політиків, – а се що?! – звернувся до Шухевича, показуючи на підпис Стефана Шухевича на відозві.

– Се инший Шухевич, Стефан, а я – Володимир.

– Так ви сю відозву підписали! – твердив засдно Шереметев.

– Найкраще було б порівняти підписи вчорашньої депутації з підписами на відозві, – замітив хтось з членів депутації.

– Нехай там! – перебив Шереметев. – Та знайте, я не стерплю ніякого «сепаратического движения». Тепер военное время і военний закон. Ви знаєте, що се? – і при тім зробив рукою рух накладання стричка²⁵ на шию.

– От і все, що я вам мав сказати! – закінчив з жестом вказуючим, що авдієнція скінчена.

Делегати дізналися в короткім часі, що спричинило таку наглу зміну фронту і ті погрози. Зробили се львівські москвофіли, які предложили также Шереметеву відозви Української Головної Ради і Босвої організації.

* * *

---

²⁵ Петлі (пол.).

Львів, 15/10 1914.

Дорогий!

Здивуєшся певне не мало, діставши від мене лист і то зі Львова! А я посилаю его в тій надії, що він перейде через лінію битви та й дістанеся в твої руки. Пишу тобі як мож то, що могло би Тебе інтересувати.

Львова не пізнавбись. Усюди московські шапки, шинелі і багнети. Впрочім війська не много – найбільше лікарів і санітарів, а вже дуже багато московських самаританок (щоправда самі майже погані). Як москалі зайняли Львів, то взяли 16 закладників: 4 Євреїв, 4 поляків, 4 кацапів, 4 українців. По двох днях їх випустили. Зразу був губернатором Шереметев, опісля його усунули, а дали генерала Бобринського. Сей вкінци звільнив закладників з відвічальности. Видано масу оголошень про кари за грабунки і крадежи, помимо того, однак, з годинником на місто небезпечно показуватися. Можеш собі представити, що двори в 90% є зрабовані до тла, дословно навіть футрини з вікон. Що не далося зрабувати, то знищено прямо для того, щоб нищити. По краю всюди встановлено губернаторів, градоначальників, уїздних начальників і т.д. Хлопи вертаються до праці, бо до них відносяться ще найліпше. Щодо віри заповів Бобринський програмово, що буде якнайдалше посувати толеранцію, але не стерпить виступів чи то явних, чи тайних проти православія.

Галицкоє Русское Общество ухвалило давати батюшок там, де 3/4 переходить на православіє – проповіді говорити «по-малоруски». Се на внесення Бендасюка. Хитрий собі сват! Помимо сього, майже всі пограничні села перейшли вже на православіє, деякі враз з попами. Ухвалено дальше не допускати на парохії тих ксьондзів, що опустили свої парохії. Шептицького вивезли в Нижний Новгород, а опісля в Курськ. Мотивом подають проповідь его на вході москалів – але Він і на ній говорив лише, щоби держатися віри і радше за ню житте віддати. Недавно появился указ, котрим замкнено всі школи, інтернати і курси, бо польських і українських не хотять допустити, а московських ще не в силі запровадити. «Діло» і всі українські газети зависили зараз першого дня, книгарню Шевченка запечатано може в два тижні опісля, як побачили, що солдати масово заосмотрюються в українські книжки. На «Просвіті» сказали вивісити протягом одної години російську флягу, бо інакше «камень на камени не остане», а опісля опечатали. Вкінци перед двома тижнями вийшов знова указ, котрим заборонено функціонування всіх товариств, союзів і клубів. Польські попросили і функціонують дальше, а українські навіть чисто фінансові і торговельні замкнено. Дальше заборонено продавати і видавати книжки, друки і т.д. по-українськи («на малорусском наречіі»), видавати такі книжки з бібліотек і т.д. З достовірного джерела знаю, «Просвіта», Товариство Шевченка і С[ільський] Г[осподар] мають бути сконфісковані враз з маетком, а «Дністер» перейде на державу враз з резервами, бо там обезпечення від огню є «казонное». Фінансові мають бути замкнені і зліквідовані, розуміється пізніше. І ліквідація піде, отже, чужими руками, а се значить – Руїна.

Москалів прийняли з ентузіазмом поляки і кацапи. Поляки сипали цвіти під ноги офіцерам!!! «Слово Польське» не мало слів до висказання радости. Аж Шереметев

²⁶ ЦДІАУ у Львові. – Фонд 309. – Опис 1. – Справа 2389.1. – Арк. 89-90.

сказав: «Слово Польське – вот газета!» Впрочім польські газети виходять майже всі, українська жодна. «Телячий восторг поляків» проминув «очень скоро». Прийшов Бобринський і попросив всі «шпіці» од м'яста, клеру і кагалу, та й сказав їм: «Восточна Галиція – істинно русский край, і де є бодай один Лемко, там я буду вводити «русский язык, русский закон и русский строй». Але поляки в 3/4 дальше русофільствують.

Ми вже тут лагодимосся до зимової кампанії, але вот біда. Вугля зовсім нема, дерева нема чим привезти – зимно вже фєст. Пожива трохи подешевіла завдяки провозови з Росії. Мука 1 кг. 60 с., цукор 1 кг 70 с., масло кухонне 3 к. 20 с., десєрове 4 к. 50 до 5 к., солонина 1 рубель і т.д., а було значно дорожче і не мож було дістати. Часописи маємо всі другого дня вночи по виході числа з Києва. Пишуть, що австрійська армія зовсім розбита і тут, і в Сербії. Черногорці під Сараєвом, Білгород донині не здобутий. Москалі перейшли всі просмики в Карпатах, побили Австрію під Перемишлем, Городком, Томашовим, Ярославом, окружили Перемишль і пруть на Римаів, Ясло, Дембіцу, Сандомір. Німецький фронт є – пишуть – Чєнстохова-Каліш, а другий був Млава-Августів-Сувалки, але там німців побили і відкинули до Прус. Всьо робить вражіння, неначе ми мали би вже навсе остаги під Росією. Багато страило вже всяку надію.

Найгірше, що наші всі банки повтікали. Урядники державні в нужді, приватні, оскільки їх каси мали готівку, дістають ще пенсію, але запаси вже вичєпані. Багато інституцій ввиду заборони фунговання повідирляляю урядників – бо врєштї чим платити! Щодо банків і урядників, то се справді австрійський шкандаль. Забрати чужі гроші і втікати се, хіба, чин. Поверх 30.000 родин не має що їсти. В додатку оголошено тарифу, що один рубль має 3 к. 33 с.! Се є 83 с. на однім рублю більше, так що купець, обернувши раз 1000 рб., тратить 833 к., а обернувши три рази, стратив весь капітал. Наслідок – підвижка цін, щоби вирівняти курс, і ті ціни держаться також тоді, як хто платить коронами.

Загалом нужда страшна. Всякі мундантки, панни скленові і т.д. заробляють тепєр ще найліпше, бо в рублях! А є того страх! Завєдено вже кару нагайками, але лиш, мабуть, на тих, що ходять в хустках, бо капєлошкові ходять дальше по Кароля Людвика, а впрочім то всьо було дотєпер рєлятивно «поржонднє».

Нині вже цілі родини живють бараболею і то часто краденою. Уряд російський дав на сей місяць 60.000 рб. В натураліях видаєся денно 14.000 безплатних обідів – фактично старався сильно запобічи нужді, ну і з'єднати собі будучих горожан. І на села їде, бачу, поміч, навіть дуже значна.

При Бобринськїм урядують як чиновники до осібних «поручєній» Глушкевич і Лабєнський. Народний Совет скомплектували всіми старшкокурєсниками, видають «Прикарпатскую Русь», де на всі боки ругають австрійців, мазєпинців і єврєїв. Радуй ся душе! Досить вже того опису...

* * *

ПЕРША ВІЗИТА РОСІЙСЬКИХ ОФІЦЕРІВ У ЛЬВІВСЬКІЙ «ПРОСВІТІ» І ОПЕЧАТАННЯ КАМЕНИЦІ²⁷

Вже п'ятий день переливаються крізь наше місто справжнє море царських військ. Іде піхота, йде артилерія, женуть донські, черкеські та кубанські козаки, всі вулиці залиті ними по береги. Дивлюсь і прямо в голові завертаєсь від тих мас, які кинув царат на нашу країну. Якийсь глухий біль давить кліщами стривожену душу, а зневіра шепче безвпину з глумом: «Пропало, все пропало». З трудом волічусь вулицями та безтямки читаю скрізь поналіплювані «прікази», з яких кожний кінчиться словами «под угрозой казни». Нерви обхопила якась тупа байдужність.

Байдужа вже навіть думка, що від кількох днів п'явкою впивалась в мозок, а саме: «Що з нами буде?». А царські війська йдуть, і йдуть, а від сірої краски сеї безмежної маси аж в очах темніє.

З отупіння пробудив мене спів. Се, як чую, переходить полтавський полк. Вслухуюсь у мелодію, ловлю слова. Співають: «В кінці греблі шумлять верби». В голові заворушилися тисячі думок, а одна глумливо регочеться, сміється: «Так се українці, се сини того, що й ти, народу, і йдуть помагати московському деспотови нищити весь культурний доробок своїх братів».

Такаю в сусідню вулицю, щоб не чути сього співу, бо ся гарна пісня тепер ножем крає душу.

В гурті людей, що збентежені читають якийсь новий «пріказ», бачу тов. Б. Дивний чоловік. Всі такі прибиті, схвильовані, а він трохи блідий, але спокійний, а очі як все ясні та повні надії.

Підходжу до нього. Мовчки вітаюся, а він усміхаєся і показує мені гімназистів, синів «обивателів столиці на кресах», які услужно підбігають до стрічних російських офіцерів та ломаною, на прихапці вивченою московщиною питають, чи не «надо провозжать по городе».

Врадуваний, що стрінув знайому людину, не хочу вже відчепитись від т. Б. і звертаю з ним ід «Просвіті». Чомусь сумний дім матері наших культурних інституцій. Всі склепи замкнені, кругом пустка. І знова чіпляється мене, наче п'явка, думка, що буде з нами, що буде з нашими інституціями, чи схочуть царські чиновники пошанувати те, що коштувало нас скільки праці, скільки зусиль...

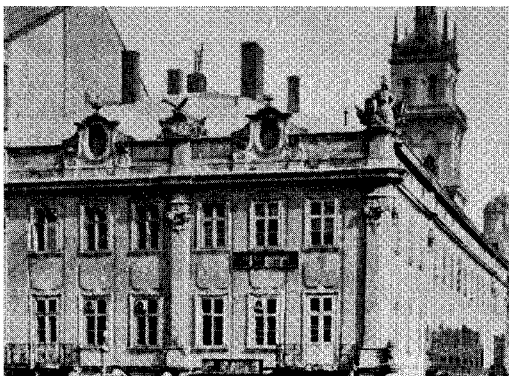
Сумно в «Просвіті». Аж досада бере, так тихо, та ледви встигли ми сісти, зчинився в коритарі гамір, якийсь грубий голос розпитує остро: «Где хазяїн?» Відчиняються двері і входять до сали засідань два офіцери. Старші офіцери, один полковник, другий, мабуть, його ад'ютант. Не здіймаючи «фуражки», без представлення кричить до нас полковник: «Кто здесь хазяїн?» Схвильований та спокійний підходить до них Б. і заявляє, що він адміністратор камениці товариства «Просвіта».

– Так здесь «Просвіта», тьотушка всех мазепінских обществ. Харашо. Тепер нет мазепінцев, нет і Просвети. Понялі?

Мовчки слухаємо його крику, а він, розглядаючись по комнаті, люто показує на розвішені портрети і кричить далі:

– Вот тебе, сколько здесь мазепінцев. А манифести мазепінских стрелков і вашей боевой управы есть у вас. Покажіте, где ані скрити.

²⁷ «Діло» (Львів). – 1 жовтня 1915.

Будинок Просвіти

Сих маніфестів ціпляється, і хоча Б. пояснює йому, що «Просвіта» не політичне товариство і що нема тут ніяких маніфестів, все те нічого не помагає. Переходять з кімнати до кімнати, заглядають до шаф, до бюроок, перевертають книжки і скрізь шукають тих небезпечних маніфестів. А що годі знайти, бо ніде й не було, стають ще лютіші.

– Пачему нет рускаво флага на доме «Просвети»? Сейчас вивесіть флаг, а то не останет камень на камне!

І знова те саме: «Понялі? Свеча і сургуч у вас єсть? Просвета будет за-

крита і опечатана! Для мазепінських обществ у нас места нет!»

За хвилю зачалася робота. Світять свічку, топлять лак, б'ють печатки. А глум шепче злорадно: «От що з вами буде!»

Годину пізніше бачу на вулиці вдоволені міні двох добродіїв і чую таку розмову: «Widziales, Pan? Na domie Proświty powiewa rosyjska chorągiew!»²⁸

Мик. Я.

***

МОСКОВСЬКИЙ РОЗБІЙ НА ТОВАРИСТВІ «ДНІСТЕР»²⁹

З приходом московських військ до Галичини в першій мірі українці мусіли відчути на собі тяжку руку нашого ворога та пізнати чим пахне, так захвалюваний москвофілами, «руський рай». Усі українські читальні, каси, товариства, союзи, як розсадники і осередки української народної думки, мусіли за одним розчерком пера московських властей завісити свою діяльність. Та може чи не найбільшою своєю «опікою» окужили «освободителі» товариство взаїмних обезпечень «Дністер» і товариство взаїмного кредиту «Дністер», які зі своїх річних зисків дали вже сотки тисяч на українські бурси, українські приватні школи і другі українські добродійні цілі, становили в першій мірі предмет їх переслідування. В дни 4 жовтня 1914 оголошено розпорядок генерал-губернатора Бобринського, яким, під загрозою кари 3000 рублів або тяжкої в'язниці, узалежнено дальшу діяльність усіх товариств від окремого дозволу московських властей.

На основі приватних відомостей, що сей розпорядок не розтягається на банки і асекраційні товариства, як також з огляду на сумний досвід, який зробив «Краєвий Союз Торговельних Спілок», який на своє подання о дозвіл дальшої діяльності одержав

²⁸ Ви бачили: на будинку «Просвіти» майорить російський прапор (пол.).

²⁹ «Свобода» (Львів). – № 29. – 30 вересня 1915. «Українське слово». – № 86. – 6 жовтня 1915.

відповідь: «Не дозволяється – і товариство замикається за вашу українсько-мазепинську дурну політику». Товариство «Дністер» без дозволу продовжало свою діяльність, та скоро мусіло переконатися, що награфляє на труднощі, яких подібні польські або жидівські товариства не зазнавали. Московські влади не хотіли передовсім видати ліквідаторам товариства «Дністер» загальних перепусток, а лише окремі до кожної місцевості окремо (причём кожне подання о перепустку коштувало 2 рублі), без подання ціли подорожжя, так що ліквідація шкід і списування протоколів не могли відбуватися з тої причини, що кожний ліквідатор стягав на себе підозріння збиранням усяких дат і рисунків в шпionських цілях. Начальники поодиноких повітів видали письмнену заборону оплачувати і збирати премії «Дністра», причём багато агентів «Дністра» москалі арештували і вивезли до Росії, а агентам їх агенційні акти пороздирали, понищили або поконфіскували. Рівночасно приходили до товариства чимраз частіші упiмнення в справі оплати «казонних (державних) податків».

Звісний москвофiльський проводир д-р Володимир Дудикевич явився в дирекції «Дністра» з жаданням, щоби йому в домі товариства «Дністер» віддати льокаль на приміщення редакції «Прикарпатской Руси», з загрозою, що коли його бажання не буде сповнене, то тоді в усіх канцеляриях товариства москалі заквартирують своє військо. А коли дирекція, мимо тої погрози, відмовила д-рови Дудикевичеви, відтоді почали находити дирекцію різні представителі військових властей, які домагалися віддачі канцелярії товариства на шпиталі або на приватні помешкання. Щоби виконання тих приказів відволічи, вносила дирекція проти тих наказів рекурси і протести, через що справді далось охоронити канцелярії товариства перед квартирунком. Повідомлення і оповіщення для членів були дозволені лише в московській мові, і тому, що товариство не хотіло на се згодитись, мусіло їх залишити.

Вночі з 17 на 18 лютого 1915 москалі перевели у всіх визначних львівських українців ревізію і арештували: директорів д-ра Степана Федака і д-ра Володимира Охримовича та урядника п. Михайла Царевича. Слiдуючого дня появилася в «Прикарпатской Руси» довша стаття під наголовком «Мазепинські легіонери», і в тій статті вказувалося, що товариство «Дністер» навіть в мирнім часі є чисто політичною організацією, яка на селах має цілу сiть агентів і стоїть в тісних зносинах зі стрілецькими організаціями, та що агенти товариства «Дністер» займаються шпiонажею в користь Австрії. В числі «Прикарпатской Руси» з 24 лютого 1915 появилась оповістка «Підняття діяльності товариства взаїмних обезпечень і взаїмного кредиту «Дністер», якої ціллю було спрямувати увагу властей на «Дністер» і спричинити його замкнення. Внаслід того дня 11 березня 1915 р. явився в товаристві полковник Лукіянов з приставами і поліціями, замкнув всі входи і виходи і, не звертаючися до нікого з управи товариства, зігнав присутніх урядників «Дністра» з кожного поверху до одної кімнати, приказав кожному сютяти «позір», загрозив, що буде стріляти, як хто рушиться, і перевів на кожному, не виймаючи женщин, строгу особисту ревізію. Відібрав усі ключі до дверей і кас без перечислення готівки, опісля запечатав двері, уставив коло них сторожу і більшість перзоналу казав відвести під вартою домів в ціли переведення ревізії вдома. По тій ревізії арештовано урядників: п. п. Зенона Рутковського, д-ра Василя Стасюка, Михайла Мандзія, Гриця Орищина і маніпулянтку п. Е. Басаївну, і відведено їх коло 8-ої год. вечером до команди жандармерії, а коло 11 год. вночі до в'язниці при ул. Баторого, і там замкнено спільно зі звичайними злочинцями. Директорів д-ра Степана Федака і д-ра Володимира Охримовича вже перед тим арештовано і замкнено у в'язниці при ул. Казимирівській. З арештованих випущено без

якого-небудь слідства і переслухання: п. Е. Басаївну по 24 годинах, п. п. д-ра Стасюка, Мандзія і Орищина по 48 год. а п. Рутковського аж по 5 тижнях; д-ра Федака випущено з в'язниці аж по 6 тижнях по підписанню ним заяви, що не опустить Львова. Поверх 3 місяці газдували чиновники в цілім будинку товариства, в канцеляріях, приватних помешканнях, пивницях і стріхах.

До камениці нікого не пушено, навіть возьний мусів опускати своє помешкання, агенти і члени, які приходили до товариства з письмами і грішми, мусіли вертати з-під камениці товариства і не могли одержати навіть потрібних інформацій з причини, що усі урядники мусіли хотіватися перед агентами охрани і поліції, бо вистарчило показати рукою на будинок товариства, щоби бути арештованим.

Доперва 12 червня 1915, коли союзні армії стояли під Городком і москалі зі Львова вже зачали втікати, скликав губернатор «комісію», складаючуся з давнього редактора «Прикарпатской Руси», а в часі московського наїзду «урядника до окремих поручень» Семена Лабенського, як предсідателя, двох жандармів, 2 московських урядників і д-ра Степана Федака, яка мала за ціль «отворити каси». Та комісія урядувала до 17 червня, зчислила готівку головної каси, не порівнюючи її з книгами, депозити і готівку в підручній касі заступника директора п. Бриттана, до якої ключі в часі ревізії «загубилися», так що замки до неї були поламані. По такім покінченню своєї діяльності підписала комісія протокол слідуючого змісту: «Комісія віддала, все що знайшла в касах, в цілості товариству». Опісля порішено перевести товариство «Дністер» разом з заступником директора п. Сидором Бриттаном до Кисва, і в тій цілі спаковано усі книги і акти товариства до пак та завезено на експозитуру поліції. З огляду однак на се, що між книгами і актами не було ніяких цінних річей і що союзні армії чимраз більше наступали на п'яти, змінено рішення в тім напрямі, що книги, акти і незначну готівку звернено назад товариству, а забрано лише цінні папери і вкладкові книжочки, які були власністю товариства «Просвіта», а які зістали на час війни зложені тим же товариством в панцирнім тресорі «Дністра». Потім уже «Дністер» не представляв для московських властей жадного інтересу, тим більше, що союзні армії добивалися до брам Львова. Утікаючи, забрали вони однак ще зі собою директора д-ра Степана Федака, а директора д-ра Володимира Охримовича ще в маю вивезли на Сибір в Єнісейську губернію. Мимо тих перепон і переслідування з боку московських властей, доки товариство ще не було замкнене, змогло воно виплатити своїм вкладчикам коло 60.000 корон вкладок та понад 85.000 корон відшкодувань, причім окремо у Відні виплачено членам коло 30.000 корон щадничих вкладок.

По повороті другої половини дирекції «Дністра» з Відня і по упорядкованню актів і перечисленню готівки показалося, що, на шастя, всі книги і акти товариства остали ненарушені, а товариство понесло безпосередньо розмірно незначну грошеву шкоду через забрання московськими властями готівки 15.747 корон 52 сот., розбиття вертгаймівської каси, брак машини до писання, забрання приборів до писання, розбиття замків в столах і шафах і т. п., що належить завдячувати лише тій обставині, що ще перед зайняттям Львова усі цінні папери і готівку зложено у віденських банках, а у Львові полишено лише готівку конечну на необхідимі потреби. Через замкнення канцелярій товариства на більше як 3 місяці понесло, однак, товариство значну шкоду посередню через застій в цілім діловодстві...

* * *

Львів 1915 року

Вчерашний день тезоименитства Его Императорского Величества Государя Императора Николая Александровича был во Львове торжественно отпразднован. Все дома, магазины и вагоны трамвая были разукрашены трехцветными национальными флагами.

В 10 часов утра в Успенской церкви должно было начаться архиерейское богослужение, которое, к сожалению, не состоялось по поводу опоздания поезда с причтом и архиерейским облачением. В виду того, в той

же церкви богослужение отслужил настоятель посольской церкви в Константинополе Архимандрит Ювеналий в сослужении о. М.А. Стельмашенка, директора гимназии в Киеве, и о. М. В. Митроцкого, члена Государственной Думы. На богослужении присутствовал Архиепископ Евлогий, помощник генерал-губернатора, свиты Его Величества генерал-майор А.П. Половцев, генерал от инфантерии Л.К. Артеманов, градоначальник А.А. Скалон, члены Государственной Думы гр. В.А. Бобринский и Д.Н. Чихачев, другия начальствующие лица, члены Русского Народного Совета с председателем В.Ф. Дудыкевичем во главе и много молящихся. Генерал-губернатор граф Г.А. Бобринский отсутствовал по болезни. После богослужения Владыка Евлогий произнес сердечную и горячую проповедь, в которой отметил значение этого праздника для русского народа вообще и для галичан в особенности.

«Не среди обычной, мирной обстановки, — говорил владыка, — мы празднуем день Св. Николая, покровителя русского народа и русского Царя, а под гром и грохот пушечных выстрелов. Празднуем здесь под сводами этого старинного храма, который является звеном полного нашего единения с нашими братьями».

Высказав надежду, что скоро Червоная Русь с Державной будет не только в национальном, но и в религиозном единении, Владыка указал, что русское воинство по приказу своего Царя несет нам любовь и благо, которые изливаются из царского сердца на всю Галичину, отирая слезы и залечивая раны изстрадавшегося народа. «И народ поет своему Царю осанну, несущуюся из тех сердец, откуда привыкли слышать только стоны». После молебна, отслуженного Владыкой в сослужении Архимандритов Ювеналия и Митрофана и шести священников, состоялся на Подвалье военный парад.

Парад принимал генерал от инфантерии Л.К. Артеманов. Поздравляя войска с праздником, генерал Артеманов с подъемом отметил, что этот торжественный день приходится им праздновать не на чужой, а на древне-русской земле и в древнем русском городе Львове, которые теперь воссоединены с Россией. Речь свою ген. Артеманов закончил громким «ура» в честь Государя-Императора, подхваченным солдатами и народом и долго несмолкавшим под звуки русского национального гимна.

³⁰ «Прикарпатская Русь». — 20. 12. 1914.

В два часа дня в палате генерал-губернатора сошлись делегаты русских обществ и учреждений, от имени которых председатель Русского Народного Совета д-р В.Ф. Дудыкевич просил помощника генерал-губернатора А.П. Половцева передать Государю Императору самые сердечные поздравления и пожелания от львовских русских обществ и учреждений и от всего галицко-русского народа.

В 4 часа Владыка совершил чин освящения русской столовой и детского приюта в главном здании Народного Дома. На освящении присутствовали начальствующие лица и приглашенные гости. Перед освящением супруга генерал-губернатора, графиня С.И. Бобринская осматривала помещение приюта и столовой. После освящений все участники перешли в большой зал Народного Дома, где собралось ок. 800 бедных детей. Председатель приюта о. О. Красицкий объяснил затем значение праздника, приветствовал Владыку от имени о-ва «Русский Приют» и закончил провозглашением «ура» в честь Государя Императора.

Владыка обратился к детям с теплыми словами, вызвавшими слезы на их глазах и пожелал им быть добрыми и верными гражданами своего нового отечества, любя своего русского Царя. Был спет русский национальный гимн, после чего детям раздавались подарки, гости же развлекались разговором за чашкой чая.

***

РІК ТОМУ [ВІЗИТ ЦАРЯ ДО ЛЬВОВА] [Скорочений виклад]³¹

---

*Масові арештування. – Цар у Львові. –
Вийзд на фронт, себто на самбірський двірець...*

Дні 22 і 23 цвітня нового стилю зазначились для Львова і більшої частини під сью пору ще окупованої частини Галичини небуденною подією.

Вже дня 21 цвітня заметушилися улиці Львова: скрізь скріплено жандармерію й поліцію, офіцери розбивалися автомобілями. Справа почала прояснюватись щойно вечером: пристави з городовими почали масами арештувати «неблагонадъожних», головно українців. Виявилось, що приїздить цар до Львова.

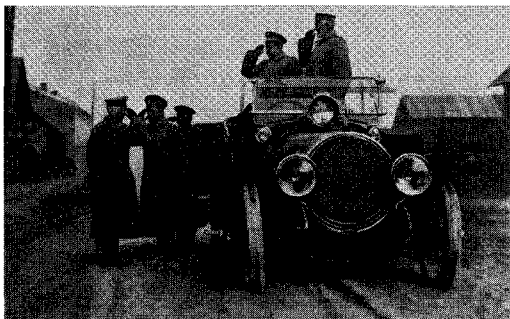
Дня 22 цвітня оповістив воєнний генерал-губернатор Галичини: «Його Цісарське Величество Найясніший Пан в переїзді до чинної армії нині, д. 9/22 цвітня, прибуде до Львова.

Взиваю населення міста Львова, щоб вдержало порядок під час переїзду Його Цісарського Величества та примінилось до всіх вимог поліції».

Населення Львова не мало було здивоване заповідженням приїздом царя. Урядова оповістка, яка появилася на мурах міста перед полуднем, не подавала ближче години і напряму приїзду. Не диво проте, що місто облітали всілякі здогади. Вкінці коло год. 1 в полудне почало вияснюватись, що цар приїде від сторони личаківської рогачки. Вказував на се гарячковий рух поліції, яка завзивала мешканців замикати вікна і не стояти при них, та відділи військ, прибрані у нові мундури, які уставлялись по лівім боці Личаківської улиці.

---

³¹ «Українське слово». – № 102. – 22 квітня 1916.

Цар у Львові

Після довгого очікування по год. 3 по полудні показалися від сторони горішнього Личакова двірські автомобілі. Попереду їхав градоначальник Львова Скалон, за ним автомобілі з царем та двірською свитою.

Про сей приїзд неочікуваних гостей до Львова видав міністер двора такий комунікат: «Дня 9/22 цвітня зволили прибути до Львова Його Цісарське Величество. Цісарський поїзд, ідучи з цісарської квартири, задержався д. 9/22 цвітня о год. 10 рано на станції в

Бродах, куди прибув також Главкомандуючий Великий князь Микола Миколаєвич разом зі своїм штабом. По сніданню в Цісарськiм поїзді Його Ціс. Вел. разом з Начальним Вождом від'їхали о год. 1 автомобілем до Львова. По дорозі навідав Й.Ц.Вел. братні могили наших жовнірів вздовж дороги та вислухав звіту про бої, які відбулись в тих околицях. При в'їзді до Львова о год. 4 по полудні Й.Ц.В. повітав на міській рогачці генерал-губернатор Галичини гр. Бобринський. На улицах міста стояло населення і війська гарнізону з прапорами, музикою, ентузіастично вітаючи Й.Ц.В. окликами «ура», музика грала гимн. Відтак цар удався до церкви гарнізонової та до шпиталю.

Зі шпиталю Й.Ц.В. о год. 8 вечером від'їхав до палати генерал-губернатора. Перед палатою в тім часі зібралась велика товпа мешканців міста та околиць, розляглись оклики, на балькон вийшов Й.Ц.В. та зволив сказати до неї: «Дякую за сердечний привіт. Хай буде одна сильна, неділима Росія!» О год. 8 вечером відбувся в палаті обід, на який запрошено вищі військові і цивільні власті».

Дня 23 цвітня виїхав цар на фронт, себто на дворець до Самбора, де його прийняли тамошні російські власті й москвофіли, а звідти поїхав до Перемишля. По короткім побуті вернув опять до Львова, був на Високім Замку, з'їв відтак обід в намісниківській палаті, під час якого іменував Бобринського генералом-ад'ютантом. Опісля від'їхав на головний дворець. Тут, як доносив комунікат міністра цісарського двора, мав шастя бути представленим Цареві, між іншими, також «місцевий громадський діяч д-р Дудикевич».

Поїздку царя зі Львова до Самбора на дворець вважали російські військові круги за «поїздку на фронт». Широко описували сю поїздку на фронт російські часописі; вона мала за ціль піднести духа серед російського війська, головно в Карпатах, де від довшого часу австро-угорська армія почала була проявляти живу діяльність.

Якраз тоді відбувались завзяті бої коло Телеповець і Полени та о увіковічену кривавими боями Козівку і славну височину «911».

Туди йшли російські полки, туманені незвичайним значінням впадку Перемишля, співаючи:

«Пал Перемишль – затор движенья, и на Берлин открылся путь!

Орлы России, без сомненья, ударят «Филиппу» о грудь.

Орлы могучие, родные! Держите на Берлин свой лёт,

Что Вам – вершины снеговые, Вы – Царства Русского оплот!»

Та вже тоді російська військова управа почала тратити ґрунт під ногами та почувати недалеко свою невдачу...

ОСВЯЩЕНИЕ НОВОГО ПРАВОСЛАВНОГО ХРАМА ВО ЛЬВОВЕ³²

Сегодня, 4 апреля, преосвященнейшим Евлогием будет освящен новый православный храм – в усадьбе «Народного Дома», по ул. Зыбликевича (*тепер – І. Франка*), №24, который до недавнего времени, как известно, находился в ведении униатского женского ордена «василианок», а затем, когда последние по решению суда принуждены были его оставить, был совершенно опустошен и кощунственно осквернен этими благочестивыми монахинями. Настоятелем храма остается прежний, присоединившийся ныне к православию, священник о. Иосиф Тягнибок.

***

З ПЕРЕД ДВОХ ЛІТ. АРЕШТУВАННЯ УКРАЇНЦІВ У ЛЬВОВІ ПІД РОСІЙСЬКИМ НАЇЗДОМ³³

Нинішньої ночі з 17 на 18 с. м., припадають дволітні роковини першого масового арештування російськими властями видніших українців у Львові. «Освободителі Под'яремної Русі», зайнявши Львів, поробили при помочи тутешних москвофілів точні списи оставших у Львові видніших українців і в ночі з 17 на 18 лютого 1915 р. зарядили генеральну ревізію по їх мешканнях. Тої ночі арештовано у Львові коло 60 українців, між ними директорів «Дністра» д-ра Степана Федака, д-ра Володимира Охримовича, дир. «Народної Торговлі» Заячківського, ректора дух. семінарії д-ра Боцяна, адвоката д-ра Миколу Шухевича, емер. радника вис. суду кр. Льва Шеховича, священників з Юра о. радника Теофіля Бобикевича, о. д-ра Мирона Горникевича і о. д-ра Соболя, редактора «Нового Слова» Миколу Курцебу, урядника «Провидіння» Івана Івашка, урядника унів. бібліотеки д-ра Богдана Барвінського, гімн. професора о. Ярослава Левицького, власт. реальности Василя Грицькова, василіянина братчика Гродзького, залізничного слюсаря Миколу Бучинського, університетських студентів Стафіняка, Войнаровського, Осипа Партику, Осипа Неділку, Левицького, Евгена Чубатого і много, много інших, котрих імена і назвища повинні подати ті, що з ними тоді сиділи. Між арештованими була також наша звісна громадянська діячка Константина Малицька. Арештованих приміщено в арештах при вул. Казимирівській, звідки за якийсь час випущено декого на волю, а решту задержано аж до хвилі вивезення до Росії (в маю 1915 р.).

В слідуючих днях переведено дальші арештування – часто серед білого дня на вулиці. Тоді арештовано, між іншими, адвоката з Яворова д-ра Романа Секелу, лікаря д-ра Олександра Барвінського, редактора видавництва «Просвіти» Юліана Балицького, адв. кандидата д-ра Івана Бандля, урядника Кр. Союза Ревіз. Івана Тишкевича, урядника Кр. виділу Осипа Лотоцького, переплетника Івана Чарнецького і ин.

---

³² «Прикарпатская Русь». – 17 квітня 1915.

³³ «Діло». – 5 лютого 1917.

В березні 1915 р. арештовано майже весь персонал тов. «Дністер» і посла д-ра Теофіля Окуневського з Городенки та о. Осипа Іванця, декана з Ременова коло Львова, що якраз тоді були в «Дністрі» в мешканню свого свояка, пок. д-ра Євгена Озаркевича. Нових арештантів приміщено здебільше в в'язниці при вул. Баторія, де вже від довшого часу сиділи перші арештанти українські політичні (ще з осені 1914 р.) – дир. книгарні Наукового Тов. ім. Шевченка Дермаль і нотаріальний кандидат Михайло Мочульський.

З арештованих померли у львівській в'язниці ще в часі наїзду студенти Стафіняк і Войнанаровський, а на заслання в Росії Кость Паньківський і Микола Бачинський.

Велику більшість арештованих в лютім 1915 р. львівських українців вивезено опісля до Росії і розміщено здебільша в Сибірі (головно в далекій Єнісейській губернії), де пробувають доси.

З тодішніх арештантів дозволено вернути до Львова тільки одному д-рови Федакови.

Оскільки знаємо з достовірних вісток, що багато з політично-засланих українців зі Львова (і взагалі з Галичини) живе в Росії в великій нужді, то обов'язком нашої суспільности є прийти їм з поміччю. Недавно оголошено зазив в наших часописах до жертв для політично засланих галицьких українців, але сей зазив минув майже зовсім без сліду...

* * *

ЛЬВІВСЬКІ ЗАКЛАДНИКИ В КИСВІ³⁴

Відень 26 жовтня.

Вивезені зі Львова до Кисва закладники звернулися були до верховного головнокомандуючого з просьбою, аби їх випущено з-під ключа та дозволено вернути домів. Закладники мотивували своє тим, що тепер відпала вже ціль, задля якої взято їх як запоруку, бо російських військ у Львові вже нема, отим-то й відпадає потреба запоруки льояльного поведіння тамошнього населення супроти них. Деякі з закладників, як подає «Киевская мысль», наводили ще спеціальні аргументи особистого характеру, які повинні промовляти за узглядненням їх просьби, як прим, заслуги... супроти російського промислу.

В полагодженню сеї просьби видав начальний вожд російської армії приказ, аби в Кисві установити комісію для всестороннього обзнайомлення з положенням закладників. Начальник київського воєнного округу покликав до комісії генерала бар. Кнорінга в характері председателя, членів комісії – старших урядників при галицькій губернаторі Яновського і Гусарського та председателя штабу округу полк. Сужно, крім сього після уділеного приказу визначено в сій комісії також місце для правного заступника закладників адвоката В. П. Здановича.

На першій засіданню комісії, яка радила 9 с. м., констатовано передовсім, що в

³⁴ «Діло». – 29 жовтня 1915.

Львівські заручники у Києві

Києві пробувають в характері закладників м. Львова:

а) від українців: адв. д-р Стефан Федак, сотрудник церкви св. Юрія о. Микола Щепанюк, суд. радник Роман Сосновський, наградник міської управи Спиридон Баньківський, кр. інспектор ріл. шкіл д-р Михайло Коцюба, член шкільної дирекції кр., інспектор шкіл нар. Іван Матіїв, директор Красового Союзу Кредитового Кость Паньківський, проф. архітектури в політехніці Іван Левинський, директор Національного музею д-р Іляріон Свенціцький і ад'юнкт політехніки Володимир Бачинський.

б) від поляків: Ігумен оо. Єзуїтів у Львові о. Ст. Сопух, проф. львівського унів. проф. Ом. Дуниковський, директор архівів і музеїв м. Львова д-р Алекс. Чоловський, судовий експерт хемії і радний міста Валерій Влодзімірський, наградник суду Роман Левицький, радник судовий Йосиф Любінецький, член міської управи Йосиф Шірмер, повітовий суддя д-р Жигмонт Ган, директор земельного Банку Адам Кавчинський, властитель гостиниці Юлій Кінер, директор контрольної станції Йосиф Холодецький і член міської ради Міхал Тепфер;

в) від жидів: ректор університету професор фізіології д-р Адольф Бек, член адвокатської палати і предсідатель жидівської віроісповідної громади д-р Яків Діяманд, головний лікар очної клініки і секретар Гал. палати д-р Освальд Ціон, адвокат д-р Яків Райх, магістер фармації, заприсяжений хемік д-р Маврикій Оберлендер, друкар Артур Голдман, купці Ісаак Шор, Самуїл Пордес, Лев Гольдман, Сімон Фелер, Бернард Брайтман і Яків Шрайбер, фабриканти Соломон Гольдфрухт і Мойсей Секлер та земельний власник Міхель Борль.

Комісії поручено розглянути не тільки справу львівських закладників, але й загалом всіх забраних в Галичині національних представників, як вони розпочнуть якісь заходи в своїй справі. Рішення комісії підуть в дальшій інстанції до штабу начального вожда армії.

Поклик Загальної Української Ради.

Загальна Українська Рада займаєсь безнастанно справою насильно вивезених українців і докладає всіх можливих заходів, щоб прискіпити їх визволення.

З причин від неї незалежних, головно з браку в нашій монархії відповідного числа цивільних підданих російських, здатних до обміну, справа та подибує на великі труднощі. Все-таки ми мусимо докладно знати всіх вивезених наших людей, як також місце, де вони пробувають, щоб в данім разі можна зареклямувати їх поворот, хоч би се мало статись аж з заключенням мира.

На жаль, не маємо в сій справі докладних інформацій і не можемо їх мати, коли не дадуть нам найближчі інтересовані, а се оставші родини і знайомі вивезених.

Для того подаємо нижче спис тих, про яких знаємо, і просимо цілий наш український загал о якнайскорше доповнення його, а саме:

- через докладне подання імен, назвищ і характеру тих, яких на нашім списі нема, як також місця їх побуту в Росії, оскільки се відоме. Належить одначе подавати нам відомість про вивезення і щодо тих осіб, яких місце побуту в Росії невідоме;
- через спростування можливих невірностей і недокладностей в нашім списі. Часом може прим. родина знати докладніше, де хто знаходиться, як се ми могли дізнатись, і се треба спростувати;
- через доповнення дат щодо характеру і місця замешкання тих осіб, про яких в нашім списі не є се подане;
- спис наш обіймає майже виключно самих вивезених з-поміж інтелігенції, а дуже мало знаємо про вивезених селян – просимо, отже, і особи вивезених селян нам докладно подавати, бо і на їх визволенню нам рівно залежить.

Інформації просимо посилати до Канцелярії ЗУРади на руки президента д-ра Костя Левицького: Wien – VIII, Josefstädter strasse, 43, 1/8.

Наш спис обіймає отсі особи в поазбучнім порядку:

Алискевич Йосиф, богослов василіанський – Томськ, вул. Єфремівська 4.

О. Аликевич Станіслав, парох Батятіяч (Жовква) – Томськ.

Балицький Юліан, урядник тов. «Просвіти» у Львові – Єнісейська губернія, Єнісейський уїзд, п. Богуславське, с. Пинчуга.

Балтарович Андрій, посадник з Глинян – Київ, Теодоровський переулоч 11.

Балько Володимир з Станіславава.

Банковський Спирідіон, радник магістрату, Львів – Київ, Велика Підвальна, 36.

Бахурський Микола з Брилинець (Перемішль) – Симбірськ, вул. Шатальська, 18 (лат. костел).

Бачинський Володимир, інженер зі Львова.

О. Бачинський Іван, парох Сновича (Золочів) – Астрахань.

Берлад Михайло, студент прав з Снятинщини – Симбірськ, вул. Садова, дім барона Стемпля.

Біленький Іван, проф. сем. з Самбора – Симбірськ, вул. Мартинова 15

³⁵ «Діло». – № 45. – 16 лютого 1916; «Українське слово». – 6-7 грудня 1915.

Білобрам Осип, урядник магістрату Старий Самбір – губ. Томська, волость Китайська, с. Тогар, п. Колпашев.

Білоскірський Петро, студ. прав з Коломиї – Перм.

Блавацький з Яворова.

О. Боберський Омелян, парох з Миколаєва (Бібрка) – губ. Єнісейська, волость Петровська, с. Вильське.

Боб'як Григорій, проф. гімн, з Бережан – Тургайська область, Пенза.

Боднар Іван з Махновець (Зборів) – губ. Казанська, уїзд Чистополь.

Бойко Василь з Межигорець (Галич) – Симбірськ, Анниковський перевулок, 4, дім Смирнова.

Бойчук Михайло, Камінка (Яворів) – Перм, вул. Большая Ямская, 28.

Боройдакевич Кость, студент з Станиславова – губ. Подільська, Винниця (нова тюрма).

Д-р Боцюрків Іляріон, адвокат з Яворова – Полтава.

О. д-р Боцян Йосиф, ректор гр.-кат. семінарії у Львові – Єнісейська губ., Єнісейський уїзд, гор. Минусинськ, вул. Новоприсутственна, ч. 38, городская аптека.

Бриттан Сидір, заст. директора «Дністра» – Орел, Берег р. Оки, ч. 6, у Пацкіна.

О. Брунець Олекса, парох Хлівчан (Рава) – губ. Костромська, уїзд Макарієвський, с. Тимошино, поліційна управа воєнно-плінних.

Бухта Н., господар з Хлопів (Рудки) – Симбірськ, вул. Мартинова, 64.

Бучківський Н., Ляховичі Зарічні (Жидачів) – Перм, пожарна часть II.

Величко Федір, урядник магістр, з Станиславова – губ. Томська, Буїнск к. Барнавля.

Величковський М. – Перм, вул. Оханська, дім Павлова.

Вертипорох Іван, упр. школи в Сільці – Перм, вул. Теодоровська 11.

О. Ганкевич Михайло, парох з Порогів (Богородчани) – Омськ.

Д-р Гарасимів Антін, адвокат з Стрия – Київ, Володимирська, 42.

Герасимович Іван, радник з суду з Самбора.

Д-р Глушкевич Володимир, лікар з Станиславова.

О. Гогра, Василіянин – Київ, Кузнечна, 61.

О. д-р Горникевич Мирон, зі Львова – Єнісейська губ., Єнісейський уїзд, город Минусинськ, вул. Новоприсутственна, ч. 38.

О. Гордієвський Іван, крилошанин з Станиславова – Симбірськ, вул. Мартинова, 64.

Гоца Василь, директор Нар. Дому в Белзі – губ. Петропавловська, область Акмолинська (Сибір).

Гоцький Василь з Колоденця (Жовква) – Томськ.

Грицак Ізидор, проф. гімн, з Станиславова – губ. Томська, Буїнск к. Барнавля.

Проф. Грушевський Михайло – Казань.

Гриб Н., господар з Вістович (Рудки) – губ. Симбірська, гор. Боїнськ.

Григорців Мелетій, учитель з Коломиї – Симбірськ, вул. Лисинна, 4, дім Смирнова.

Грицьків Василь – Єнісейська губ., Єнісейський уїзд, п. Богучанське, с. Зеледієво.

О. Громницький Володимир, парох Тернополя – Перм, вул. Петропавловська.

Губчак Михайло з Станиславова – губ. Томська, Буїнск к. Барнавля.

О. Гура Дам'ян, свящ. з Жовківщини – Томськ (католицький костел).

Губар Федь з Болшовець.

Гуменюк Олександр з Станиславова.

Гураль Гриць з Бережанщини – Перм, городська управа, від. технічний.

Геруляк Ярослав, студ. Торгов. академії – губ. Єнісейська, уїзд Єнісейський, п. Богучанське, с. Федино.

- Гродзький Йосиф – Єнісейська губ., Єнісейський уїзд, п. Богучанське, с. Іркісєв. Данилович, ц.-к. офіціал дирекції скарбу в Ряшеві – губ. Єнісейська, с. Панов.
- О. Дольницький Омелян, парох з Баворова (Тернопіль).
- О. Дяків Григорій, парох Жеребок Королівських.
- О. Дякон Григорій, парох Махновець.
- Д-р Дем'яничук Іван, проф. гімн. з Станиславова – губ. Томська, Буїнськ к. Барнавля.
- Д-р Душенчук Василь, канд. адв., Зборів – Київ, вул. Московська, 46 (польський дім).
- Івашко Іван – губ. Єнісейська, уїзд Єнісейський, п. Богучанське, с. Крухта.
- Іванець Роман і Іванець Стефан, браття, уч. гімн. – Єнісейська губ., Єнісейський уїзд, Бобровська волость, с. Кемське.
- Завадович Петро, студ. – Ашгабат, Туркестан.
- Зарічний Михайло і Зарічний Матвій, оба з Болшовець.
- Заячківський Никола, директор «Народної Торговлі» у Львові – губ. і уїзд Єнісейський, п. Богучанське, волость Пинчутська, с. Чадобське.
- О. Збудовський Роман – губ. В'ятска, Урожум.
- О. Зінкевич Михайло, завідаель Стоянова.
- Квіт Василь, богослов з Поморян (Золочів) – Київ, костел св. Николая.
- О. Клювак Ілія, з пов. Заліщицького – Симбірськ (католический костел).
- Книгиницький Никола, з П'ядик (Коломия) – Симбірськ, ул. Садова, дім Сергієвського.
- Козак Володимир, студ. філос., Львів.
- Колодкевич Юрко з Любичи (Рава) – Москва, вул. Калузька, Первогородская больница, 25 павільон.
- Коломієць М., урядник староства з Яворова – Вороніж, вул. Нелєєвська, дім Кинця.
- Коломієць Никола, П'ядики (Коломия) – Симбірськ, Садова, дім Сєраєвського.
- Д-р Кос Андрій, адвокат з Калуша.
- Д-р Кос Іван, адвокат зі Львова – Курган, дім Донського Общества.
- Д-р Коцюба Михайло, радник шкільний, Львів.
- Кузмич Осип, урядник «Дністра» – Орел, Московські нумера, кват. 2.
- Кульчицький Клим, ц.-к. радник суду з Станиславова.
- Курцеба Никола, редактор, Львів – губ. і уїзд Єнісейський, волость Пинчутська, п. Богуславське, с. Бідоба.
- Кушнір Лев, конторист з Чернівець – В'ятка, Островська, 25.
- Лєвандовський Никола, стар. інженер заліз. в Стрию – Київ, Володимирська, 46.
- Лєвинський Іван, проф. Політехніки у Львові – Київ.
- Леонтович Іван, богослов, Тєнетиска (Рава)
- О. Лєсинецький Володимир, парох Гвоздя (Надвірна) – Іркутськ, лат. костел.
- Литвин Арсеній, богослов-василіянин – Томськ, Єфремовська, 4.
- Лінінський Стефан, кандидат-нотар, Мости Великі.
- Лісікевич Н., учитель з Яворова – Вороніж, 2, вул. Беловська, дім Кинця.
- О. Ломницький Єремія, ректор семінарії в Станиславові – Симбірськ, вул. Мартинова, 64.
- О. Любинецький Йосиф, парох з Дубовець (Калуш) – Симбірськ, Смолинська 14.
- Малицька Костантина, учителька, Львів – губ. і уїзд Єнісейський, п. Богучанське, с. Пинчуга.

- Максимович Семен з Перемишлян – Київ, вул. Московська, 46 (польський дім).
 Маренин Андрій, директор школи з Яворова – Вороніж, вул. Нелеєвська, дім Кунца.
 Маринець Василь, Любша (Жидачів) – Перм, Пожарна часть, 11.
 Масляк Іван, радник суд. з Бережан – Троїцьк, вул. Оренбурзька.
 Матіїв Іван, радник шкільний зі Львова – Київ, вул. Михайловська, 44, квартира 12.
 О. Матвійко Василь, парох Беремовець (Зборів) – губ. і уїзд Єнісейський, волость Кежемська, с. Аксеново.
 Матіїв Кость, богослов василіанський – Томськ, Єфремовська, 4.
 Мисаковець Ілько, Комарно – губ. Вороніж, Павловськ, вул. Дворянська, дім Базикова.
 О. Московський Володимир, Сороки (Бучач) – Симбірськ, вул. Мартинова, 64.
 Мудрик Іван, Добротвір (Камінка).
 Неділка Йосиф, студ. прав, Львів – губ. і уїзд Єнісейський, п. Богучанське, с. Яркі.
 Д-р Окуневський Теофіл, посол, Городенка.
 Олховий Дмитро, Комарно – Коростяк, у Вас. Ів. Сіногласова.
 Д-р Охримович Володимир, директор «Дністра» – губ. і уїзд Єнісейський, п. Богучанське, с. Гольявіно.
 Паславський, василіанин – Київ, Кузнечна, 61.
 Панчук Никола, проф. гімн. у Львові, з Болшовець.
 О. Панчишин Григорій, парох з Гологір – Астрахань, вул. Католицька, римська церков.
 Паранька Сень зі Львова – губ. Томська, уїзд Маріянський.
 Пеленський Олекса – Павловськ, вул. Добрянська, дім Бази.
 Петрицький Осип – Перм, Велика Ямська, 28 (пол. комітет).
 Пиць Мих., власт. реальности в Стрию – губ. Харківська, гор. Суми.
 О. Плашовецький Володимир з Ляцкого – Троїцьк, губ. Оренбурзька, вул. Оренбурзька, 11.
 Прийма Іван, директор гімназії в Яворові – Полтава, губерньська земська лікарня.
 Побуринний Стефан, Станиславів.
 О. Постригач Михайло, сотрудник з Золочева – Київ.
 Прибула Іван, госп. з Романова (Бібрка).
 О. Процишин Лев Лука, василіанин – Томськ.
 Пушкарський Павло і Питель Антін, богослови василіанські – Торськ, вул. Єфре-
 мівська, ч. 4.
 Рак Антін, ц.-к. радник суду – губ. Єнісейська, волости Атаферовська, с. Шадріна.
 О. Ратич Іван, з Лісник (Бережани) – Троїцьк, вул. Оренбурзька (польський комітет).
 Римар Юрій, зі Стрия – Київ, Фундуклеївський перевулок, 11.
 О. Рицар Н. з Богутина, к. Зборова – губ. Єнісейська, п. Кежемське, с. Пановське.
 Росткович Михайло, учит. гімн. з Чорткова.
 Роздольський Осип, учит. гімн. зі Львова – Симбірськ.
 О. Рудакевич Петро, парох Славної.
 О. Савицький Людвик, парох Щурович (Броди) – губ. Томська, волость Парабельська, с. Парабель.
 О. Сапрун Стефан з Стенятина (Сокаль) – Вятка, вул. Всесвятська, дім Зенковича.
 Д-р Свенціцький Ляріон, кустос Нац. музея у Львові – Київ, вул. Столипинська, 36-11.
 Сегинович Лука з Болшовець.

О. Склепович Дмитро з Помор'ян – губ. Томська, Наримський Край, Коргасок, п. Нарим.

О. Скобельський Теофіль, парох Горущка (Дрогобич) – Симбірськ, вул. Мартинова, 64.

Скобельський Атанас, радник суду з Золочева – Київ, В. Підвальна, 36.

О. д-р Соболев Іван – Єнісейська губ., Минусінськ, вул. Новоприсутствена, 38, аптека.

Сосновський Роман, стар. Радник суду, Львів – Київ, вул. Фундуклеївська, 50, квартира 11.

О. Сосенко Антін, декан з Олієва.

Старух Тимотей, посол ради держ. – Ташкент, пос. Троїцьке, Артилерійський лагер, 1 барак.

Ставничий Богдан, проф. гімн. Яворів – Вороніж, вул. Нелеєвська, дім Кинца.

Д-р Стахура Данило, адвокат Самбір – Симбірськ, Мартинова, 15.

Стефанишин Н., урядник залізн., Станиславів – губ. Томська, Буїнськ к. Барнавля.

Степанюк Іван, Станиславів.

Стеців Іван – губ. і уїзд Єнісейський, п. Богучанське, с. Рибне.

Стрільбицький Володимир, Надіїв (Долина) – Київ, вул. Криловська, 62.

Сулятицький Михайло – область Акмехинська, Петропавловська канцелярія плінних.

Теодорович Павло, богослов василіянський – Томськ, Єфремовська, 4.

Д-р Терлецький Антін, лікар з Рогатина.

Темницький Омелян з Устя Зеленого.

О. Терещук Василь, парох Полтви – Київ, Московська 46.

Тимкевич Іван, урядник Союзу Ревіз. у Львові – Томськ, Наримський край.

О. Тимкевич Євген, парох Кудобинець – губ. і уїзд Єнісейський, волость Кежемська, с. Аксеново.

Тисовська Анеля, жінка учителя з Сянока – Харків, фабрика гілз цигаретових.

Топуняк Микола, учитель, Чернівці – В'ятка, вул. Царовська, 37.

Третьак Гринь з жінкою, з Станиславова.

Турін М., експедитор «Нар. Торговлі» у Львові – губ. Єнісейська, волость Антиферовська, с. Шидріна.

Д-р Федак Стефан, директор «Дністра» у Львові – Київ, В. Підвальна, 36.

О. Фединський Іван, парох Любіня Вел. – Перм, вул. Велика Ямська, 28 (католицький костел).

Фуртак Бартоломей – Перм, вул. Петровська, 75 (польський Комітет),

Фледан Осип з Долини – губ. і уїзд Томський, Наринський Край, волость Парабель.

Фігурка Никола, з Болшовець.

Федишин Володимир, з Станиславова.

Фрейшин М., ук. богослов – Перм, вул. Петропавловська.

Хамчук Григорій, сотрудник з Зборова.

Цегельський Михайло, парох з Камінки – Київ, В. Підвальна, 36.

О. Чайківський Т., катехит гімназ. з Яворова – Полтава, городська поліція.

Чубатий Н. – губ. Єнісейська, волость Антиферовська, с. Шадріно.

Чуловський Петро і Чуловський Осип – оба губ. Томська, с. Новоуманське, п. Колташево.

Шевчук Іван, Сокаль – губ. Чернігівська, станція Рубанка, хутір Скоропадського.

Експ. Митрополит гр. Шептицький Андрей – Курськ.

Шорній Іван, майстер шевський зі Львова – Харків.

Д-р Шухевич Микола, адвокат у Львові – губ. і уїзд Єнісейський, п. Богучанське.

О. Щепанюк Микола, сотрудник архікатедр., Львів.

О. д-р Юрик Стефан, парох Золочева.

Д-р Янович Володимир, лікар з Станиславова, і Яновський Володимир, директор Каси з Станиславова – оба губ. Томська, Буїнськ к. Барнавля.

О. д-р Яремко Дмитро, віце-ректор гр.-кат. семінарії у Львові – Орел.

Ярка Стефан, з Коропужа (Рудки) – губ. Симбірська, г. Боїнск.

О. Яцковський Михайло, канцлер гр.-кат. консисторії у Львові – Орел, Садова, римо-кат. церков.

* * *

СПИСОК ВИВЕЗЕНИХ РОСІЯНАМИ ЗІ СТАНІСЛАВОВА³⁶

Перелік містить 75 прізвищ: о. Гордієвський Іван, гр.-кат. мітрат, Фідлер Карл, заступник бургомістра, о. д-р Ломницький Ярема, ректор гр.-кат. семінарії, д-р Гальперн Карл, власник діб Вовчинця, Венцель Павло, залізничний службовець, д-р Гелехртер Соломон, адвокат, д-р Йонас Олександр, адвокат, д-р Сейнфельд Макс, адвокат, Кульчицький Клемент, судовий радник, д-р Янович Володимир, лікар, Губчак Михайло, агент страхової фірми «Дністер», Величко Теодор, урядник магістрату, Файрич Володимир, урядник магістрату, Вейденфельд Ейзіг, власник друкарні і книгарні, Слапа Вінцент, м'ясник, Луненфельд Данієль, писар адвокатський, Менчел Ізидор, журналіст, Спунт Філіп, редактор газети на їдиші, Стандік Юзеф, залізничний слюсар, д-р Глушкевич Володимир, лікар, д-р Дем'янчук Іван, професор гімназії, Пеньонжжевич Францішек, комісар староства, Панатовський Адам, секретар староства, Імберманн Мойсей, залізничний кондуктор, Підляшецький Теодор і Плюта Петро, залізничні слюсарі, Грицак Теодор, професор реальної школи, Яновський Олександр, залізничний слюсар, Джимуховський Антін, лісничий, Зебровський Станіслав, залізничний слюсар, Літак Станіслав, залізничний слюсар, Побуринний Стефан, Бесяга Станіслав, Федішин Володимир, Гуменюк Олександр, Гембаровський Владислав, Стефанюк Іван, Чамарський Антін, Ціцімірський Антін, залізничники. Потім учні середніх шкіл: Розенстрайх Адольф, Пістрайх Леопольд, Єзеніцький Михайло, Шуманський, Балько Володимир, Литвин Леон, Третяк Гринь, зарубник і його дружина Марія та 27 жидівських купців і посередників.

³⁶ «Kurjer Lwowski». – 25 вересня 1915.

ПОЛОНЕНІ І ВИВЕЗЕНІ УКРАЇНЦІ

Дальший виказ³⁷

- Білас Стефан – Нижньо-Девиник, губ. Вороніж.
Береський М. – Красний Кут, село Добрино, уїзд Новоузенськ, губ. Самара.
Брунець Михайло – Царицин над Волгою.
Висовський Волод. – Ташкент, Туркестан.
Гаврилів Мирослав – Казалінсь, Туркестан.
Гаврилів Олекса – Галич, Кострома
Гаврилюк Ярослав – Ташкент, Туркестан.
Гарасовський В. В. – Томськ.
Гамбаль – Каїнськ, Томськ.
Григорець Юрій – Семипалатинськ.
Гринецький Гіляр. – Царицин над Волгою, Саратов.
Гірка О. – Ашхабад, Закаспійська область
Гнатюк Теодор – Каїнськ, Томськ.
Грицинюк В. – Николаєвськ, Самара.
Гаргас Василь – Ашабат, Закаспійська область.
Дзерович – Усть-Каменогорськ, губ. Семипалатинськ.
Добрянський Стефан – Перовськ, Сирдар'янська область.
Дуб Теодор – Ташкент, Туркестан.
Іванчевський – Буїнськ, Симбірськ.
Заяць Михайло – Ташкент, Туркестан.
Калитчук І. – Ташкент, Туркестан.
Качмарський Волод. – Кирзанів, Тамбовськ.
Коцюба Д. – Вольськ над Волгою.
Колодницький Омелян – Буїнськ, Симбірськ.
Кордюк – Ташкент, Троїцький лягер.
Д-р Косс Іван – Курган, Тобольськ.
Кравчишин Ярослав – Тоцкоє, Самара.
Крисько Іван – Ташкент, Туркестан.
Курочко І. – Ашабад, Закаспійська область.
Кузьма Олекса – Уфа.
Лазар Ілярій – Архангельськ.
Лашак Волод. – Чар-Джуй, Азія.
Левицький Іван – Оренбург.
Левицький Никола – Омськ.
Лучанко Григорій – Битом, Тобольськ
Мандрик Антін – Усть-Каменогорськ, Семипалатинськ.
Марцинків Й. – Богурислав, Сама, дім Кармелевой.
Менкович Т. – Астрахань.
Менцинський Ярослав – Тюмень.
Мокривський В. – село Берко, уїзд Барнаул, Томськ.
Най Стефан – станція Авчеське, Зильовский Рудник, 8 рота, Єкатеринослав.
Пайкарт Михайло – Алятин, Симбірськ.

³⁷ «Діло». – № 139. – 30 грудня 1915.

Панас Г. – Уфа, Пермська вулиця.
Патронік Гаврило – Кинешма, Кострома.
Печук Іван – Семипалатинськ.
Піджарко – Кострома.
Садагурський Олекса – Ташкент, Туркестан.
Саноцький Юрій – Самара, зводний евак. госпіталь 120.
Ситник Франц – Тюмень.
Стефан Гнат – Симбірськ.
Соболевський Франц – Астрахань.
Тилішевський – фельдкурат Скобилев.
Тирчко О. – Астрахань.
Трускавецький – Москва, Таганка, зводний госпіталь 11.
Тріска В. – Перевськ, Сирдар'янська область.
Федишин Станіслав – Перевськ, Туркестан.
Чуплакевич В. – Тюмень, Тобольськ.
Щуровський Теодор – Шадринськ, Перм.
Якимішин І. – Ташкент, Туркестан.

* * *

ВИВЕЗЕНІ ГАЛИЧАНИ³⁸

Відень, 20 січня 1916

На тему вивезених з Галичини австрійських горожан появилось в російській пресі чимало всяких вісток, між якими постійно домінувало запевнення, що російський уряд має на думці відпустити домів закладників, особливо з тих місцевостей, які вже перестали бути під російською окупацією. Зокрема впевнювано про се широку публіку з часу, як в полагодженню подання львівських закладників, зладженого адв. Здановичем, начальний вожд рос. армії видав був приказ, щоби в Києві установити окрему комісію для всестороннього розглядання справи всіх галицьких закладників, котрі забажають звернутися до комісії. Комісія, до якої під проводом генерала бар. Кнорінга належали ще два урядники галицького генерал-губернаторства, Яновський і Гугарський, та шеф штабу київського воєнного округу полк. Сухно і правний заступник закладників адв. В. П. Зданович, стала радити ще в жовтні. По довшім часі принесли були київські часописи навіть вістку, що ся комісія постановила випустити на волю 8 осіб з Лукіянівки, яких арештували свого часу російські власти у Львові адміністративним порядком...

Та на сім все й скінчилося, а зате вияснилося, що рацію мали ті, що заподаване рос. пресою недалеко визволення вивезених до Росії галичан трактували з належним скептицизмом. Ось саме під Новий Рік н. ст. подав головний комендант російських армій Південно-Західного фронту до відома військових начальних властей ось такі свої постанови:

³⁸ «Діло». – 25 січня 1916.

- 1) закладники і адміністративно вислані з Галичини жиди мають бути вислані на Сибір;
- 2) закладники-християни можуть собі після вподоби вибрати місце прожитку де-небудь поза воєнною областю, себто за Дніпром;
- 3) адміністративно вислані особи-християни мають бути вислані з Києва до місцевостей, які визначить їм заряд.

Отсею нелюдною постановою ген. Іванова понівечено всі надії на можливість повороту вивезених галичан домів нормальною дорогою. Торкається вона, як зазначає «Киевская Мысль», до 140 людей, між якими знаходяться професори, лікарі, банкові діячі, дідачі і т. и. Переважна частина закладників жила тепер в приватних мешканнях, тільки були обов'язані кожного ранка зголошуватися в поліційних комісаріатах округів, в яких мешкали. Коло 25 закладників, які не мали матеріальних засобів на те, щоб найняти собі приватне мешкання, пробувало в українським і польським арестантовім домі. Всі жидівські закладники жили по приватних домах, та тепер всіх їх пішлиють на Сибір. Поміж жидівськими закладниками м. Львова найтяжче переносить свою долю – як зачувати – ректор університету, проф. фізіології д-р Адольф Бек, котрий занепав на ностальгію, себто хоробливу тугу за рідною землею.

* * *

МОСКАЛІ В КОЛОМИЇ³⁹

Воєнні часи були вельми дошкульні й прикрі для цивільного населення, в нашій околиці проходив кілька разів фронт. Нам довелося бачити не лише вбитих вояків, але теж і повішених на ринку в Коломиї: зовсім невинних українців, запідозрених у шпигунстві в користь Росії, а вішати наших людей полюблили мадяри, котрі в першому році війни повісили сотні Богу духа винних українських селян у Галичині.

Війна затягалась, а одним з її вірних супутників був голод, що заглянув нам усім, дітям і старшим, у вічі, коли всюди відчувався гострий брак харчів. Не раз дехто з учнів радів, коли знайшов шматок хліба, покритого плісню, що його хтось викинув з військового поїзду. Одяг ми мали з кропив'яного матеріялу. Влітку до гімназії я ходив босоніж. Крім різних труднощів, небезпек, нестач, що їх принесла війна, давалися звнаки теж постої вояцтва багатонаціональної австрійської армії. Пам'ятаю, що найкультурніше поводитися хорватські вояки.

Були на постою у нас теж і російські старшини. Українці-старшини царської армії завжди нам допомагали чим могли, бачачи, що сім'я з нас велика. Було нас восьмеро дітей. Старшини-москалі чи иншородці приходили не раз пізно вночі, галасували, п'янстрували та взагалі поводитися некультурно. Пригадую такий випадок. У дровитні, де звичайно були нарубані дрова, російські солдати поставили своїх коней. Там тоді не було дров, але під підлогою був сховок нашого скромного майна, тобто того, що в нас було найцінніше. Батько боявся, що коні можуть проламати слабу підлогу й покалічаться, а тоді його можуть за це покарати чи й судити. Тому й виявив старшині-мос-

³⁹ Євген Побігуший-Рен. «Мозаїка моїх споминів». – Мюнхен – Лондон, 1982. – С.13-14.

калеви, що під підлогою є сховок, а в цьому сховку немає ніякої зброї, лише заховані деякі цінні речі. Старшина вислухав і велів солдатам забрати коней з дровитні. Ця частина пішла на фронт, а по кількох тижнях знову повернулася на відпочинок. Прийшов до нас на квартиру чуря того самого старшини, що йому батько сказав про сховок, поклав речі старшини й, відкривши валізу, витягнув з неї наші два дорогі помистецькому виготовлені свічники. От старшинське слово москаля-офіцера, який запевнював батька, що все гаразд, він розуміє ситуацію, звелить забрати коней, а в між часі приказав своєму чурі пограбувати вночі наш сховок.

Росіяни в Карпатах

* * *

МОСКАЛІ НА ЛЕМКАХ⁴⁰

Мушина, кінець лютого 1915.

В мушинську околицю загналися москалі з початком грудня м. р. Послідний евакуаційний поїзд виїхав з Мушини 15 падолиста. Виїхали ним місцеві урядники, купці-жиди та деякі міщани з доньками на Угорщину. З околиці виїхали лише збігли зі Східної Галичини, які в нашій закутині задумали переждати воєнну навалу. З околичних священиків не виїздив ніхто. І ся друга половина падолиста була найтяжча. Страшні оповідання східних збігців про знущання москалів непокоїли місцеве населення. Розстріл і занепокоєння збільшали відгуки канонади, які мов громи гуділи по тутешніх горах та острахом наповняли людей. Вкінці надїхали перші російські патрулі, а за ними надійшло й більше число російського війська.

В містечках, як в Криници, Жерелі і в Мушині, вітали москалів «страже обивательське» хлібом і сіллю, повивішувано білі підданчі хоругви та прошено пощади й охорони, яку російська команда, розуміється, радо приобіцяла, та – як потім виявилось – ще скорше за неї призабула. Жертвою грабунку російських солдатів упали не лише жидівські склепи, але й приватні дома. Грабували, що впало під руки: горівка, хліб, масло, чоботи, солонина і т. п. З куврів забирали білля серед плачу дітей, з шаф грабовано всіляку одєжу. В одній хаті в Мушині мати лежала тяжко хора, наоколо дрібні діти, а солдати витягали з кувра простирадла, сорочки, з шафи одяг, та, незважаючи ні на плач дітей, ні на благання хорої матери, пакували все до своїх міхів. На жаль, не забракло межі міщанами і кількох таких несовісних людей, котрі слов'янським братам вказували на повні склепи, де можна би добре наловити усілякого добра.

⁴⁰ «Діло» (Відень). – № 9. – 6 березня 1915.

Так, отже, завели надії на «слов'янського брата», не помогли й урочисті його привітання. Крім, однак, грабунків, околичні містечка, як Криниця, Жерело, Тилич і Мушина, більше нічого не потерпіли.

По околичних селах роз'їхалися знов патрулі, тут їх ніхто не вітав, тут самі солдати розбіглися по хатах, та, успокоюючи наляканих людей, щоби нічого не боялись, будьто просили, будьто самі бушували по шафах та скринях за хлібом, маслом та найбільше за «гарйолкою». Надибавши притім чорний гірський низенький хліб, потішали людей, що незадовго і тут будуть люди їсти хліб білий і красний. Місцями звідувались людей, хто їм роздавав ті «денгі» заповомові, які в Росії на них складали їх опікуни. Люди однак тутешні, до котрих сі «денгі» не могли дійти, бо десь по дорозі застрягли (мабуть, у глибоких кишнях більших патріотів), говорили, що, крім краєвих і державних заповомог, ніяких інших від нікого не діставали. Солдати взагалі дуже підлещувалися нашим селянам-Лемкам, хоч час від часу їх по «істинно-руськи» кляли, не можучи з ними порозумітись та не знаючи, що се за народ, чи словаки, чи поляки, чи таки руснаки. Дізнавшись, що се «таки руснаки», називали їх солдати «братями», говорили, що вони «також руснаки православні». Се їм однак не перешкоджало здирати тим браттям з голов шапки, бо, мовляв, їм дома тепло, а на війні зимно.

На приходстві в Магієвій забрали зі стайні коня, хоч парох мав лише того одного, парохови відобрали годинник, наставивши до нього свої лянци, коли той не хотів їм годинника віддати добровільно. Бушували там також по шафі, по сінниках, та вже більше нічого не знайшли. Навіть на приходстві в Лабовій, де парохом є русофіл, тепер інтернований, забрали коня, не заплативши за нього ні копійки.

На приходстві в Ростоці Вел. грабували солдати мішочок муки і багато паші. Священника, місцевого пароха, зразу вітали, поздоровляли, але потім, дізнавшись, що се українець, об'являли йому своє «негодование».

В Тиличи на приходстві вимантили солдати від «їмості» кілька корон.

В Криниця на приходстві в часі, коли російські офіцери ввічливо розговорювали з панночками, солдати непомітно забрались до горішніх кімнат і грабували, що могли – соки, конфітури і т. и.

В Плотськім не грабували, лише жалувалась дуже перед місцевим парохом на переслідування «православних русских в Галіції», не споминаю про горівку, бо за нею всюди однаково бушували. Не вдоволялися відповіддю, що нема, лише приказували: «Водку давай, не то сам насматрю!»

З Милика не хотіли солдати перепустити місцевого священника на похорон до Жегестова, але в кінці, мабуть, на інтервенцію солдата-академика заявили: «Ну, пусть ідьот!» Поза Милик москалі не мали вже відваги показуватись. Незабаром в половині грудня надійшло наше військо, яке очистило нашу околицю від москалів і дозволило тутешньому населенню свобідніше відітхнути.

В Милику ще, як і по інших селах, зрабували опущену коршму. Жаль лише, що подекуди необачне населення брало від солдатів зрабовані речі. Тепер неосторожні покутують по арештах. Дісталось до арештів і кількох селян зі збаламученого москвофілами села Лабівця за те, що вийшли до москалів до Лабови, і там з ними нібито, як з давно очікуваними «браттями», привітались.

Села тутешні, особливо ті, що при гостинци, позбавлені майже коней, волів, подекуди й коров, паші, соломи, та з неспокоєм глядають на близькі ярі роботи...

Осип ЯВОРСЬКИЙ

Кінська курація москвофільської дурійки. – Легше зрозуміти Американця, ніж москаля! – Уважали Лемків за поляків. – Отверезіння Лемків. – Ратунку!

Нам пишуть:

В минулім році, передовсім по ганебнім львівським процесі «staroruska» Лемківщина з великим запалом чекала тої обіцяної хвилі, коли то прийдуть «браття» освободжувати її з «мазепинсько-австрійської неволі». Хвиля ся прийшла скорше, ніж самі сподівалися. Світові події хотіли, що Лемківщина сталася тереном шестимісячних кривавих борб; шість місяців «гостили» москалі у Лемків. Лемки тепер такі ущасливлені своїми «гостями», що нині аби прийшов сам білий батюшка-цар в золотій короні і казав, що він їх правдивий бог, – то баби мітлами вигнали би його з села і кричали би за ним: «Ти, збую, злодію, ти наслав на нас свої війська, що сплондрували наші села, мордували наших кривних та поробили нас жebraками!»

Колись виводили мені загорілі⁴², збаламучені Лемки, що «правдива руська мова» се російська. Аж коли змушені були шість місяців розмовляти з правдивими москалями, то скаржаться тепер, що скорше з Американцем розмовиться, як з «гадом – москалем».

Цікава річ, як гляділи на Лемків обожані ними москалі. Тих самих Лемків, котрі мали себе за більше «русських», ніж сам Бобринський, москалі уважали за... поляків і говорили до них лише по-польськи (хто вмів) або порозумівалися «на міги». Коли хто старався впевнити москалів, що Лемки – українці, то вони відповідали, що «хахли» мешкають в Східній Галичині і вони «хохлацьку» мову знають, бо в Росії є також «хахли», але Лемки говорять по-польськи.

Українська приповідка каже: «Нема злого, що на добре не вийшло б». Війна з москалем на Лемківщині принесла для нашої національної справи велику користь. Російське військо грабунками і мордуванням цивільного населення показало Лемкам в повній наготі моральну вартість Росії. Ніяка сила не вміла викорінити на Лемківщині москвофільства, аж – на диво – доконав сього сам цар, за посередництвом свого розбишацького війська. На Лемківщині вигас нараз слід москвофільства. Найбільші приклонники Юрачевичів, Колдрів, Вислоцьких та Сандовичів сталися тепер їх смертельними противниками. Тепер тільки пізнав Лемко велику правду, хто він.

Нужденно, дуже нужденно виглядає тепер пробуджена з просоння гарматною музикою Лемківщина. Розпука хапаєся чоловіка, як подивиться на теперішнє лемківське село. Українська господарська організація повинна тепер доложити всіх сил, щоби прийти як найскорше з поміччю знищеної Лемківщині. Передовсім повинен «Сільський Господар» постаратися, щоби в кожному повітовім за допомоговім комітеті, в повітах зі змішаним населенням, була відповідно заступлена українська людність. Ще ліпше було би, якби розділом таких підмог зайнявся сам «Сільський Господар», а то з огляду на се, що в Новосандецьким, Грибівським, Горлицьким, Ясельським, Кроснянським, Сяницьким та Ліським повіті найгірше потерпіли гірські части, замешкані виключно Лемками. Запомогова акція для Лемківщини повинна бути дуже приспішена, бо населення в дукельським поясі передовсім тепер в місце кусника хліба зна-

⁴¹ «Діло». – 12 червня 1915.

⁴² Тут – затяті (пол.).

йде хіба в своїх каменистих горах много куль, череп'я з гранатів та шрапнелів і землею легко припорошені людські та звірячі трупи. Сумні горизонти має нині бідний Лемко на найближчі дні: голодова смерть та холера з домішкою інших хоріб.

Аж страх подумати, що конечна скоро поміч могла-би прийти заізно!

* * *

НАСЛІДКИ РУСОФІЛЬСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ НА ЛЕМКІВЩИНІ – МУШИНСЬКИМ І ГРИБІВСЬКИМ ОКРУЗИ

«Українське слово». – № 32. – 13 серпня 1915.

Як по цілій Австрійській Україні, так само і в нашій лемківській закутині розвинули русофіли з табору Дудикевича в останніх роках перед вибухом війни вельми оживлену, завзяту, безоглядну русофільську агітацію. На чолі сеї агітації стояв редакційний комітет, який видавав спеціально для Лемків, і то лемківським говором, газетку «Лемко». На услугах сього синедріона, який знов підлягав львівському рабінатови, стояла так духовна, як і світська русофільська інтелігенція по містах, містечках і селах. Села були засипувані цілими стосами галицьких, буковинських, американських, а також й російських русофільських газеток, брошурок, книжок. Не диво, що по селах незабаром розбудилось пристрасне політикування, яке в декотрих місцевостях, як пр. в Криниці, щодо сього схизматицько-православного напрямку зросло до своєї степені, що звернулось навіть проти самих ініціаторів русофільського руху.

При вельми сприяючих цензурних обставинах затруювала русофільська преса релігійно-народні поняття простолюдина, та неустанно і то інтенсивно спрямовувала його думки в сторону «русского рая» під «батюшку-царя Николая».

Так перепускала цензура не лише найрізномірніші напасти русофільської преси на нашу українсько-католицьку церкву, на нашу срархію, на наші найсвятіші національні почуття, але пропустила їй таке місце, де названо хрунем того резервіста, який буде боротись в обороні Австрії, дозволено на рекламу і припоручення шкільним бурсам, пансіонам, читальням «Історії Руси», написаної в Америці Ер. Луциком, де виразно написав сеї «славний учений», що доперва тоді покладає конець всякій нашій біді, аж «Галицкая Русь присоединиться ко Руси державной», де автор вносить тоаст: «Да живйот русской Цар, блюститель православия и всего слов'янства».

І таку русофільську газету «Лемко» припоручали русофільські священики зразу явно, навіть з церковних проповідниць поширювали, агітували за нею, і, як показує редакційний записник, по кільнадесять корон посилали на предплату, хоч на соборчиках сього вирікались. Коли ж відтак «Лемко» скинув маску і станув явно на ґрунті російсько-схизматицького православія, заявили русофільські священики, що вони вже супроти сеї газетки безсильні. І дійсно, незабаром діждались плодів русофільської роботи, бо ся газетка, яку загорнули в свої руки їх вихованки, вихованки їх «русских» бурс, почала декотрих русофільських священиків звати «Patram»-и, «Gabriel»-ами, «большими католиками», як сам Папа і т. п. І до чого-б се було дійшло, Бог святий один знає.

Та вибухла війна. Що ж діється?

Отець Максим Сандович

Більшу частку русофільської духовної і світської інтелігенції усунуто зараз з початком війни на початку серпня, декого в половині вересня, інтерновано також багато русофільських політиків і поміж селян. В грибівському окрузі арештовано в половині вересня кількох русофільських священників, між ними і завідателя мушинського деканата о. Петра Сандовича і його сина за головну зраду стану на кару смерті через розстріляння.

Засуд виконано, як про се сповістило ново-сандецьке староство, дня 29 вересня 1914.

Минулого року восени з'явилися якісь подорожні в селі Вірхомля Велика, перед котрими радні тої громади почали вихвалювати Росію. Незабаром війт і п'ятьох радних повисли на каштанах в Півничній – серед страшних, прошиваючих серце сцен, як страшна жертва русофільської агітації.

По короткім наїзді російських військ у нашу закутину поарештовано також багато русофілів, двох з них, а то Ваня Крегля з Криниці і М. Криницького з Мушини, повішено за зраду.

І де причина тих сліз, того страждання, тих страшних нарікань, тих проклять, взагалі того всього нещастя, яке з нагоди війни впало і так страшно навістило стільки тутешніх родин? Причина сьому одна, а се русофільська пропаганда. Се русофільська робота тих Дудикевичів, які вспіли сховатися за плечі російської армії, або тих Качмарчиків, Гнатишаків, Дуркотів, Прислопських, Гассаїв, Вислоцьких, Русенків і пр., яких вчас усунуто і які нині безпечно здалека очікують кінця сеї війни, на яких однак справедливо спаде кров Сандовичів і проч., та прокляття стільки унещасливлених тутешніх лемківських родин.

***

КОЗАКИ У ВОЛОСОВІ

«Діло». – № 123. – 13 грудня 1915.

Нам пишуть:

Вже довго вганяли козаки по надвірнянським повіті, але у Волосові мало попасали, все і лише переходили то в гору, то на долину, наче до Станиславова. Тож не здивався я з ними око в око. Аж 23 жовтня 1914, коли я був в пасіці, над'їхав коло другої години офіцер з козаком; коні лишили на подвір'ю й прийшли до кухні, поскидали шапки на скриню і впали до кімнати з криком: «Водка!» Моя жінка каже:

– Ми не п'ємо нічого, тож не маємо й водки.

Тоді офіцер, вже підхмелений, каже: – Ми прийшли шукати оружя.

І зараз зачали всюди зазирати, отвірвати, аж зайшли до сальону. Тут побачив офі-

пер дзьобеньку⁴³ шкіряну, дуже гарно вироблену гуцулом з Річки коло Косова, взяв її з вікна, придивився та й зараз повисив собі на шию й каже;

– Се пагронташ, тож його конфіскую.

Не допомгла жадна персвазія. Товариш офіцера взяв льорнетку зі столика й придивляється; на се офіцер каже, що то до нічого, і козак поставив льорнетку на стіл – тим більше, що офіцер ще додав, що воно до театру.

Пошнірали козаки ще довго та й кажуть:

– Дайте їсти!

– Ми не масмо нічого, бо вже по обіді, хіба дам вам хліба й сира, – каже жінка.

– Давайте, – каже офіцер.

Сів я до стола, бо я вже познайомився з гістьми в сальоні, та й хочу сих невиданих людей пізнати, щось випитати. Дивлюся, у офіцера шабля крива, велика, сріблом красно виложена. Так само великий кинджал та й нагайка, котру поклав офіцер на стіл коло себе. Мало що я від гостей довідався, раз що неохотно відповідали, друге, що я їх не розумів – швидко говорять. Лиш тільки я зрозумів, що офіцер казав, що вони мають власть чи розказ все нищити. Коли так розмовляємо, офіцер раптом встає, йде до сальону, вернувши сідає, їсть далі, а скінчивши, пише на моє жадання картку: «23. X. 1914. Были в дозоре NN и NN (назвиськ немож відшифрувати), осмотрено, нет оружия». Попрощавшись, від'їхали.

Біжу я інстинктивно до сальону, а льорнети нема, нема красної чаші залізної з тарілкою до неї, обі штуки боснійської роботи з гарною різьбою. Тепер я зрозумів, чого офіцер вертав до сальону.

Ось таких я мав гостей. Більше я вже не здивався з вищими рангами азіятів.

A. C.

* * *

РАВА РУСЬКА. МОСКОВСЬКИЙ НАЇЗД І МОСКОВСЬКА УПРАВА В ПОВІТІ⁴⁴

Арештування і вивезення українців. – Архиєпископ Евлогій і поширювання православ'я. – Як держалися українці, поляки і Жиди? –

Утеча московських батюшків і селян. –

Москалі убили голову московського сеймового клубу о. Колтачкєвича. –

Знищення повіту. – Знищення українських інституцій. –

Поворот австрійських властей і їх урядування. – Відбудова повіту.

Москалі зайняли Равщину в перших днях вересня 1914 р, звівши тоді кроваві битви з австрійськими військами в околицях Магерова і Немирова, і держалися тут аж до другої половини червня с. р., коли то їх прогнали відси німецькі війська.

Перших два-три тижні була у нас військова управа, але вже з кінцем вересня м. р.

⁴³ Дзьобенька, дзьобня – вовняна торба, яку носили українські жінки та дівчата.

⁴⁴ «Свобода» (Львів). – № 36. – 20 листопада 1915.

замінено її цивільною управою. Як всюди в краю, так і у нас, москалі не uznawali української мови і всі свої оповіщення видавали виключно в московській і польській мові. Начальником повіту був Голубев, р'яний москаль, який українцям дався добре взнаки. Його помічником в поліційних справах був Корольов, москаль, що говорив по-українськи і відносився до них доволі добре; другим помічником (в господарських справах) був Зінченко, свідомий українець з Полтавщини, котрий зі сторонами говорив по-українськи, незвичайно інтересувався нашими справами і, де міг, помагав українцям. Як свідомому українцеві не подобалися йому відносини в Галичині, де, як казав, скрізь видко тільки Польщу, а українці не одержали навіть свого університету. Його критика наших відносин була часто дуже влучна. Нижчими чинами були в Раві здебільша українці, так само жандарми, стражники та військова залога, і українська мова лунала може більше і сміливіше, як коли-инде серед інших обставин.

Московська управа полишила сільську управу, яку застала, і без перешкод приймала українські письма. Суд в Раві, Угнові і в Немирові не урядував, хоч остали на місці деякі судді.

З кінцем вересня розпочалися арештування українців. Перших арештовано інженера Антона Гальку і суддю Івана Комаринського, обох з Рави-Руської. Начальник повіту Голубев скликав на сесію всіх війтів і громадських писарів з повіту, велів тоді арештувати Гальку і Комаринського та під жандармською сторожею привести їх до сали нарад. Тут в присутности війтів і писарів виголосив промову проти українців-мазепинців, кажучи, що Україна вже пропала, а хто посмів би бути далі «мазепинцем», того арештує і зішле в Сибір. «Нема ніякої України, – говорив він, – є тільки непобідима Росія, яка в Галичині остане на все». Вилаявши ще раз «зрадників-мазепинців», велів інженера Гальку і суддю Комаринського відвести до арештів, де перший просидів два місяці, а другий кілька днів. Арештовано далі українських студентів прав Бадана і Возняка, одного гімназіального учня з Вільок Мазовецьких та 7 свідоміших селян з того самого села, які рівно ж якийсь час просиділи в арештах. Арештування українців відбувалися на домагання москвофіла-правника Кулиничя, який був товмачем в повітовім начальстві, госпожі Перфецької, жінки звісного москвофільського діяча судді Володимиря Перфецького (тепер прикмненого в Пресбурзі на Угорщині) і вшехполяка Базановича, пенсіонованого гімназіального професора і секретаря повітової польської політичної організації в Раві-Руській.

З українських священників заарештовано тоді о. Дам'яна Гуру з Камінки-Старе село і о. Алексея Брунця з Хлівчан, та, передержавши їх якийсь час в арештах, зіслано обох в Сибір. Крім них арештовано ще на короткий час о. Омеляна Гриневецького зі Смолина за се, що не хотів при Службі Божій згадувати царя; за ту саму річ московські жандарми набили під церквою старенького українського священника о. Віктора Сиротинського з Камінки-Старої. Адвоката д-ра Івана Кунцева і звісного писателя д-ра Леся Мартовича, котрі цілий час московського наїзду пересиділи на селі в Улицьку-Зарубанім, москалі полишили в спокою.

З початком осені (десь в жовтні) м. р. приїхав до Рави волинський архиєпископ Евлогій на посвячення православної церкви, яку тимчасово приміщено в польськім «Соколі». З повіту зігнано всіх війтів і багато селян, щоби придивилися московській церковній параді. Зразу ж поширено агітацію за православ'ям, головно при помочи москвофільської селянської газети «Голос Народу», яку задармо жандарми, стражники і батюшки розкидували поміж селян. На православ'я перейшли з духовенства батюшка Василь Волошинський з Радружа і його син Іван Волошинський, сотрудник

з Липи (повіт Доброміль), а під час московського наїзду батюшка в Камінці – Старе село. З сіл перейшли на православ'я Камінка-Волоська (найбільша сільська громада в Галичині), Гійче, Гребенне і Радруж. Батюшками були: в Камінці – Старе село (Камінка-Волоська має чотири парохії) – Іван Волошинський, в Радружі – Василь Волошинський, а в Гійчу і Гребеннім якісь москалі. Впрочім в інших селах селяни держалися здалека від православ'я.

Наше українське населення до москалів відносилось ворожо; особливо знаменито цілий час держалася Угнівщина. Полякам не робили москалі ніякої національної кривди, а один зі стовпів польської політичної організації в Равщині Базановський був навіть московським мужем довір'я в повітовім начальстві. Найскорше приноровилися до московських порядків жида, що зачали вже удавати москалів і говорити по-московськи, роблячи при сім на москалях знамениті інтереси; тепер вони знова австрійські патріоти. Прихід німецьких військ прийняло наше населення з правдивою радістю.

Австрійські влади арештували в серпні м. р. москвофільських діячів: о. Івана Боровця з Камінки Липник, о. Миколу Осміловського з Лаврикова, о. Льва Саламона з Камінки-Лісової, суддю Володимира Перфецького з Рави-Руської та декого з видніших селян москвофілів; всі вони доси примкнені. На основі злобного доносу арештовано також о. Нилія-Богдана Ломницького, хоч він москвофілом не був ніколи; він пересидів довший час в Талергофі, а випущений на волю, по приїзді до Гребенного помер недавно. При відвороті російських військ втекли з москалями оба батюшки Волошинські, о. Олександр Кунців з Улицька, Перфецька, Кулинич, Базановський і ще дехто з менших риб. З москалями виїхали також селяни з громад Гійче (остало всього 4 господарів), з Камінки-Волоської і Руди-Монастирської (половина), з Радружа (половина), з Білої, Щирця і Парипсів; в трьох послідних громадах не остав майже ніхто. Хаги там стоять пустою, а плоди з їх ґрунтів збирає військовий заряд, при помочи московських бранців. З оставших москвофільських священників наші влади арештували о. Івана Козака з Потелича, але його випустили, і о. Василя Демчука з Руди-Монастирської, якого мали засудити на 10 літ в'язниці.

Цікава подія лучилася в Гійчу. Там був парохом о. Антін Колпачкевич, соймовий посол і голова московського дудикевичівського клубу в соймі. Десь в січні с. р. напали на його дім солдати в цілях грабунку, а коли він не давав їм грабувати і покликувався на се, що був навіть «депутатом» і головою московського «клуба» в соймі, солдати так його тяжко збили, що внаслідок одержаних побоїв невдовзі закінчив життя.

Знищення Равщини є доволі значне. Зовсім знищені містечка Немирів і Магерів, котрі нині є тільки купою румовищ. Містечко Угнів спалено до половини, дуже знищені є також містечка Белзець і Потелич та громади Любича Королівська і Любича Камеральна. Місто Рава-Руська і всі прочі сільські громади потерпіли менше, їх знищення оцінюють на одну десяту частину. Відбудова будинків, навіть тимчасова, ще не розпочалася.

А. Колпачкевич

Найбільше від наїзду потерпіли українські інституції. Спалено власний дім кредиторського товариства «Віра», зрабовано і знищено склеп і магазини спілки господарсько-торговельної «Народний Дім», знищено урядження і акти філії «Сільського Господаря», філії «Просвіти» і української бурси. Нині згадані товариства ще не урядують, треба все розпочинати від основ, а тут нема людей, ні средств. Війна і московський наїзд не підтяв нікого так болючо, як нас, українців. Австрійські власти вже вернули. Урядує староста Бохеньський (давніше в Скалаті) з двома комісарами. На всіх публічних будинках (староство, суд, податковий уряд, залізниця, повітовий виділ) нема ніде української написи.

Всі друки виключно польські або польсько-німецькі. Зовнішній характер повіту, де майже нема польського населення, тепер наскрізь польський. Нераз нам здається, що ми на чужій, а не на своїй землі. Про селян не дбають майже зовсім. Про сю справу багато можна сказати – ну, але війна і цензура...

Реальна школа в Раві ще не отворена; лиш місцями отвирають народні школи; мають учити майже виключно польські учителі і учительки.

Вже зачали виплачувати запомоги для родин покликаних до війська; начальник податкового уряду Аргасінський стягає при тій нагоді від наших сторін по 2К на «Ротос samarytańska», як кажуть, не при «Червонім Хресті», але при польських легіонах.

Староста не отворив ніякого комітету для відбудови повіту і акції ратункової. При виділі повітовім утворено чисто польську (в українським повіті!) апровізаційну комісію під проводом польських дідичів Крузенштерна зі Щирця і повітового маршалка Скібневського з Улицька.

В справі утворення комітету для відбудови і комітету ратункового була у старости депутація українців (голова філії «Сільського Господаря» Льонгин Тустановський з Вільок-Мазовецьких і адвокат д-р Кунців), але сей заявив, що сі справи веде повітовий виділ та збув їх нічим; тепер українське населення в українським повіті лишене помочи публічних чинників.

У відносини равського повіту повинен чимскорше вглянути намісник генерал Колярд.

* * *

РАДЕХІВЩИНА В ЧАСІ МОСКОВСЬКОГО НАЇЗДУ⁴⁵

*Агітація за православ'ям. – Арештування українців. –
Утеча москвофільських священиків до Росії. –
Насильне вивезення селян до Росії. – Знищення повіту*

Радехівщина була одним з перших повітів, де прийшов московський наїзд, і тому тоді повіт потерпів зглядно небагато. При урядженню адміністрації привернули москалі старий поділ, себто скасували радехівське староство і Радехів прилучили до Камінки-Струмилової, де урядував доволі можливий начальник повіту Корочанський, а Лопатин прилучено до Бродів. Наше українське духовенство, з дуже малими ви-

⁴⁵ «Свобода». – № 33. – 29 жовтня 1915.

їмками, остало на місци, і воно натерпілося чимало від москалів, а ще більше від московфільських священників, передовсім від звісного батюшки Йосифа Яворського, пароха з Кривого.

Агітацію за православ'ям перейняв на себе згаданий батюшка Яворський, і він перший перейшов на православ'я і їздив всюди по околиці, стараючися опрацювати цілий повіт, але без більшого успіху, бо тільки в Стоянові осадив якогось московського православного попа, причім і в тім селі величезна більшість села остала вірно при греко-католицтві і держалася свого українського священника о. Зінкевича. ...На Зимного Миколи в церкві в Радехові накинувся Яворський по-простацьки на Австрію, і коли один з присутніх селян українців проти того запротестував, то за спонукою Яворського того селянина арештовано і вивезено в Сибір.

З українців арештували москалі і вивезли в Росію о. Зінкевича зі Стоянова, господаря Кіндрата Казанівського з Нивиць, о. декана Цегельського з Камінки-Струмилової, управителя школи Івана Вертипороха з Сільця-Бенькового і ще декого з наших рухливіших селян.

Радехівщина і Лопатинщина є нині вільна від московфільського духовенства. Повтікали до Росії слідуєчі кацапські священники: Яворський Йосиф з Кривого, Дияковський Лаврентій з Полового, Давидович Евген з Радехова, Громадка Михайло з Ляшкова, Перепись Стефан з Кустина, Копистянський Мирон з Увиня, за московських часів завідатель з Холоєва, Савицький Людвик зі Щурович (його москалі арештували навіть, що хотів попрощатися зі дзвонами, як їх вивозили москалі). Всі вони заживали необмеженої свободи, а тепер «удрالی в Рассею». Під час війни померли слідуєчі московфільські парохі: Сохацький Іван зі Стоянова (з початком війни), Тарнавський Еміліян з Куликова коло Радехова (в маю с. р.) і Сніжинський Клявдій зі Синькова (в жовтні 1914). О. Войтович Лука, парох з Лопатина, московфіль, котрого один син-академік втік до Росії, а другий – комісар скарбовий з Бродів – є інтернований нашими властями, зі страху перед австрійськими властями скочив дня 12 серпня с. р. до керниці і втопився. Тепер завідателем в Лопатині є діяльний український священник о. Роман Березинський.

Перед своїм відворотом змушували москалі селян до виїзду до Росії разом з жінками, дітьми і господарським движимим добутком, але їх агітація була даремна, бо з поодиноких сіл тільки кілька або кільканадцять родин (найбільше зі Стоянова – 30 господарів) далися намовити до виїзду. З деяких сіл взагалі ніхто не виїхав в Росію. Тепер примусові збігці вертають домів в невисказаній нужді і розказують про пекло, в яким живуть в Росії селянські збігці з Галичини. Ніхто їм не хоче там помогти, за шклянку води треба було давати по 5 копійок, за пуню води для коней 20 копійок.

Села місцями дуже знищені. Многим селам треба помочи, а тут ще старство в Радехові не розпочало правильного урядування. Будинок «Народного Дому» в Радехові москалі всередині знищили, а так само знищили і попалили фільварки графа Генрика Баденього. Втікаючи до Росії, священники позабирали до Росії всі ліпші церковні річі і всю готівку та цінні папери з церковних кас. В многих церквах забрали дзвони, а в додатку обрабували до чиста українських священників. Українські товариства, а зокрема каса «Народного Дому» в Радехові, ще доси не введені в життя.

* * *

1.

Кожна місцевість Австрійської України, де російська армія бодай на короткий час станула своєю ногою, задержала в своїй пам'яті і набрала зовсім відповідного поняття як виглядала зі сторони Росії теперішня бундючно розкритчана «освободительная война». Міста і села, які через довший час мусіли у себе гостити російську армію, потребують десятки літ, заки із пам'ятливого «освободження» прийдуть до первісного стану. Тепер, коли вже наші хоробрі війська, по геройських трудах, женуть геть від нас непрошених гостей, і тим самим зняли з нас, українців, окупи, якими «наші освободителі» зволили вселаскавійше цупко скувати нашу рідну мову, нашу дотеперішню свободу слова і нашу церкву, можемо собі взаємно розказати про московські гаразди, які ми зазнали через кілька місяців російського панування в Австрійській Україні. Як поводитися у нас наші «освободителі», нехай знає цілий світ, та нехай соромляться ті держави, які, як союзники, станули по стороні ославленого російського кнута.

Хочу розказати замітніші події, які лучалися зі сторони Росії тільки в місцевості, в якій я перебував в часі війни. Місцевість ся – село Рудно, віддалене від Львова коло 6 км. Мешканці сього села є звичні як свідомі і інтелігентні українці, які все поступали з духом часу та щиро помагали і підпирали всякі наші народні інституції, так економічні, як і просвітні. Сі люде були «німими», однак очевидними свідками грабежів, яких допускалася по зайняттю Львова російська армія, якої завданням було «освободити» галицьке населення від «германскава і мазепінскава гнету». Як тільки увійшли у село російські війська, солдати розбрелися по всіх усюдах, як миші, щоби хапати все, що тільки попадеться під руки. Не було місця, не було такої нори, де-б не заглянуло цікаве солдатське око, а треба признати російським жовнірам велику справність в тім напрямі, що навіть найделікатніша скритка не осталася перед ними. В тих хатах, де не було нікого, солдати порозбивали все, що тільки находилося там, і по домівках осталися тільки купи черепів з посудин, купи подертих паперів з книжок і образів, всілякі предмети порозривано, поламано, а що ліпше і цінніше – опинилося на возах і самоходах, як воєнна добича. Не знаю, чи і в печці буде більша метушня, як в той день, коли російські війська увійшли в наше село. Куди тільки оком глянеш, всюди гарячковий рух. Тут накидають на вози із стогів сіно, там знов зі стоділ збіжжя, конюшину, другі забирають коні і худобу, в іншій місці роздаєся переразливий крик безрог, над якими блищать безпощадні ножі солдатів. Не тривало і пів дня, як не один господар, що мався зовсім добре, став бідаком, і перед ним стояло тяжке питання: «Як то далі буду я жити?»

Запитаєся може хто, а що ж люде на се нічо не казали? Були такі, що як могли бо- ронили своє добро. Одначе дорого се їх коштувало. Таких то людей брали за шпівнів і вели до свого начальства. А начальство розрішало всипати на спину по 25 нагаїв, забрали їм гроші, які малі при собі, та пустили з Богом домів.

По довгих кровавих боях під Яновом, Городком і Миколаєвом наші війська мусіли відступити. Зразу ж до Львова стягнулася російська адміністрація, між іншими за- гостила також ославлена російська поліція і жандармерія, яка парадувала з невідступ- ною нагайкою. Коли прийшов до нас перший жандарм, вступне його питання було, чи «батюшка», себто тутешній священник, має «разрішення» від губернатора правити в церкві, бо інакше відбере ключі від церкви. Докладно списував протокол, чому уїхав з

⁴⁶ «Українське слово». – № . 33-34. – 14 і 16 серпня 1915.

села парох о. Ганицький і сотруди́к о. Іванець. Коли ж раз случайно я вказав на лю́дців, які позабирали рі́чи тим священи́кам, то жанда́рм рі́шучо заявив, що він не може рі́шати се́ї справи, тому що лю́дей, до котрих належа́ть сі́ рі́чи, нема. Всіля́кі краді́жи уходи́ли по найбі́льшій ча́сти безка́рно, бо жанда́рмерія́ в Гали́чині́ була́ тільки́ на се, що́би шука́ти і да́вити «Ма́зепинце́в». В дода́тку і ві́йти́ буду́ть до́вго па́м'ятати́ росі́йську́ жанда́рмерію́. Як гали́цьких ві́йти́в поне́віря́ли, послужі́ть се́й фа́кт. Тутешні́й ві́йт, ду́же пова́жний і че́сний чо́ловік, і вже́ ста́рший ві́ком, бо числі́ть коло́ 60 лі́т, ма́в доста́вити жанда́рмері́ї якийсь́ спи́с. При́їхав у се́ло са́м приста́в уча́стка, і ві́йт прино́сить йо́му се́й спи́с. Але, що́ скаже́те! Приста́в спи́су не при́йняв, тільки́ ка́же йо́му нести́ спи́с під ні́ч аж до Гли́нної́ Нава́рії, в осі́док приста́ва.

Що́ росі́йській́ полі́ції́ ходи́ть голо́вно о́ да́влення́ украї́нців, наведу́ слова́ одно́го приста́ва, які́ він по ви́питю́ бі́льшо́ї кі́лькості́ ча́рок в приста́ві́ ширости́ тихе́нько при́зна́вся за украї́нця, тільки́ ка́же «я́ прися́гав ві́рні́сть ца́реви і му́шу зна́ти, що́ наші́ воро́ги дума́ють». Се́рця́ на́ших лю́дей о́живи́ла на́дія на по́ворот Ав́стрі́ї! Стрі́ли чу́ти чимра́з лу́чше, потя́ги верта́ють з Пере́мишля́ із за́собами́ по́живи, з гарма́тами і за́лі́зничими́ ши́нами. Чу́ти між́ лю́дьми: «Моска́лі́ уті́каю́ть!» І́ яко́сь ста́ло ві́дра́дні́ше, лю́ди поча́наю́ть здо́бува́тися на́ доте́пи. Та́ не до́вго се́ трива́ло. В ча́сі́ як, по́ розбі́ттю́ росі́йської́ армі́ї́ коло́ Ду́найця́, на́ступи́в між́ моска́лями́ пере́полох, на́ша гро́мада́ не ви́слала́ че́рез кі́лька́ днів́ ні́ одно́ї́ підво́ди до́ Льво́ва, бо, як ка́зали́ на́ші́ лю́ди, нема́ дурни́х по́мага́ти моска́лям ви́прова́джува́тися. За́ ка́ру при́йшов до́ ко́жно́ї гро́мади́ при́каз, що́би ко́жно́го́ дня́ ви́силати́ до́ Льво́ва 15 до́ 20 підво́д, бо іна́кше́ нага́йка́ в ро́боті, і́ мо́жна́ бу́ло здо́бати́ у Льво́ві́ на ву́л. Тре́тьо́го́ ма́я со́тки се́лянськи́х возі́в, які́ че́рез ці́лий́ де́нь му́сїли́ ду́рно сто́яти, хо́тя́й вдо́ма че́кала́ ро́бота на́ полі́.

2.

От́ вже́ по́яви́лися́ з поча́тком ма́я пе́рші́ ві́стуні́ по́вороту́ Ав́стрі́ї. Се́ росі́йський́ трен верта́є. І́ ба́гато́ йо́го спи́нило́ся́ в Ру́дні́. Зно́в но́ве пе́кло! За́ки на́ші́ ві́йська́ до́ нас при́йшли́, то на́ші́ лю́де му́сїли́ доро́го опла́титися́ моска́лям, бо́ й до́сі́ є́ ще́ неза́терті́ слі́ди́ спу́стоше́нь, поли́шени́х росі́йськими́ ві́йськами́. Найбі́льшо́ю при́ємні́стю́ для́ пані́в-офі́цері́в бу́ло розста́вити́ вози́ на збі́жжу́ або́ па́ші́, хо́тя́й бу́ло до́сить ві́льного́ місця́. Ко́ні́ зразу́ ж опі́нюва́лися́ на́ лю́дськи́х сі́ножа́тях і ко́нюши́нах, а́ де́ ко́ней́ не мо́гли́ за́гна́ти, то́ солда́ти бра́ли й ко́сили; ви́дно́ ці́лі́ лани́, по́тратова́ні́ кі́ньськими́ ко́питами́, бо́ пра́вду ска́завши́, ко́ні́, як і́ солда́ти, та́к жи́вили́ся, що́ бі́льше́ му́сїли́ здо́птата́ но́гами, чим зу́житкува́ти. На́ші́ лю́де хо́дили́ по́ вся́ких «благоро́ді́ях-висо́коблагоро́ді́ях» і́ блага́ли, що́би за́каза́ли ро́бити́ та́кі́ па́кості́. Па́нове́ офі́цери́ ма́ли́ одну́ відпо́ві́дь: «Се́ ко́ні́ не́ з мо́го́ тра́нспорту́, і́ді́ть до́ дру́го́го ко́манда́нта!» – За́га́льна́ шко́да́ в сі́ні́ і́ збі́жжу́, за́подія́на ви́ключно́ росі́йськими́ кі́ньми́, ви́но́сить кі́лька́ ти́сяч ко́рон, а́ ні́хто́ не́ ді́став ні́ со́тика! Крі́м то́го́ лю́ди му́сїли́ хо́ватися́, бо́ при́їзди́ли́ солда́ти́ з нага́йка́ми і́ гнали́ лю́дей до́ ша́нці́в бе́з розбо́ру. І́ ба́гато́ бу́ло та́ких, що́ за́зна́ли нага́йки́ са́ми́ в сво́ї́х плеча́х. Бу́ло і́ та́ке, що́ ра́но при́їхали́ ко́заки́ до́ одно́ї́ укíнче́ної́ се́міна́ристкы́ і́ ка́зали́ ї́й і́ти́ до́ ша́нці́в. Ко́ли́ ж во́на протесту́вала, зби́ли́ ї́ на́гаями́.

Зва́лило́ся́ но́ве ли́хо! При́йшов до́ се́ла́ при́каз, що́ вся́́ худо́ба, всі́ ко́ні́ і́ му́жчини́ від 18 до́ 50 ро́ку ма́ють бу́ти́ гото́ві́ о́ 2 го́дині́ вно́чі́ до́ ви́маршу́ в Росі́ю. В се́лі́ но́ва́ мету́шня! Жі́нки́ плачу́ть, му́жчини́ питаю́ться, що́ ро́бити́! Чу́ти́ голо́си: «Ні́, не́ пі́де́м, хи́ба́ на́с си́лою́ по́жену́ть». – Ра́но по́яви́лися́ жанда́рми. З де́яких ха́т ви́дно́, як лю́ди ви́ганяю́ть худо́бу і́ зі́ слі́зьми́ про́щаю́ть сво́ї́ доро́гі́ місця́, бо́ не́ знаю́ть, де́ же́не́ і́х лю́та до́ля́ і́ чи́

побачуть ще коли свою рідну стріху. Жаль стискає серце. Але чуєш свою безсильність, хочеш, чи не хочеш, мусиш зносити насильство і береш свої багажі та тягнешся, як той засуджений на шибеницю, до гурта призначених на нужду і на химерну долю! Та люди скоро стрепенулися з першої хвили безсильности. Розпочинаєся розмова. Сей каже: «Михайло скрився у якусь яму, знов другий Іван скрився в лісі». Іду далі. Їде один знайомий возом. Питаю, що чувають? «Ет, і не питайте! Жінка моя лежить на смертній постелі, вдома лишилися дрібні діти, а ті звірі женуть мене з худобою! О, Боже, щоб я був не дочекав сього!» Та хвили переживалося і бодай вже ніколи не вернулися, щоб і не приснилися!

Та слава Богу, якось і з того лиха вдалося многим видістатись. Де тільки наступив більший стиск, прийшло більше війська і вже не стало того, або того.

А коли ми вже станули перед городецькою рогачкою, вже майже кожний з нас мав в голові готовий плян утечі. От я щодо себе використав сю нагоду, що надлетів літак, а мої жандарі позадирали голови догори, а я між вози і між військо, та й слід застиг. Вернувши домів, повітав я багато своїх товаришів подорожі, а кожний розповідав, як то він вирвався, як украв худобу і як повернув домів.

***

СКІЛЬЩИНА В ЧАСІ ВІЙНИ⁴⁷

I.

*Стан скільського повіту перед війною. – Арештування москвофілів. –
Наші стрільці в Скільщині в жовтні 1914 р. – Відворот наших військ. –
Московська господарка. – Наші селяни держалися добре. –
Зимові битви і участь в них українських січових стрільців*

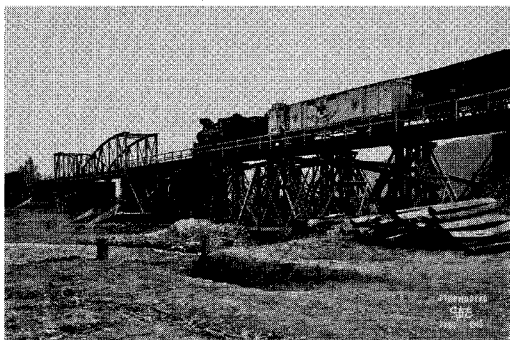
Як всі гірські, карпатські повіти, так і Скільщина була областю, «забутою Богом». Населення бідне, визискуване на кожнім кроці жидами, від довшого часу гляділо ратунку в зарібковій еміграції до Сполучених Держав Північної Америки. Жидів щораз більше множилося по селах. Приходили і поселялися не тільки жиди з галицьких долів, але і з сусідньої Угорщини, закупували селянські ґрунти та висисали селян не лише грошевою лихвою, але й худоб'ячою. Неупорядкована табуля, невиділені пайки, спекуляційне викупно селянських ґрунтів давали тисячні нагоди дістати на жидівську власність селянські ґрунти.

Невідрадною появою було се, що більша земельна власність майже цілої Скільщини належала до барона Шміда, а пізніше до будапештенських жидів, братів Гредлів, котрі вигодили наче бритвою старі скільські ліси. Жидівські дрібні спекулянти деревом, головно угорські жиди, скуповували за безцінь у селян дерево на їх ґрунтах і довели до того, що, де давніше був ліс, нині світить голий пустяк.

В ріжних закутинах Скільщини, головно попри угорську границю, як Лавочне, Тернавка, Опорець, Ялинкувате, обі Рожанки, Тухля, а далі Козьова, Головецько, москвофіли при помочи москвофільських священників піддержували москвофільство серед скільських Бойків і при виборах ішли все проти української Стрийщини та голо-

⁴⁷ «Діло». – 21-22 лютого 1916.

Зруйнований міст в Синевідному, 1915 р.

сували на москвофільського кандидата, або хрунили і йшли за скільським скарбом. Провідником москвофілів в Скільщині був в останніх часах лікар в Сколім, д-р Корнило Миронович та два його головні приборчники – о. Омелян Каленюк з Хашовання і дяк з Тернавки Матиційовський.

З початком війни влади перевели арештування деяких видніших москвофілів. Тоді арештували слідуєчих москвофільських священників: о. Йосифа Дикого з Козьозої, о. Юліяна Оришкевича, сотрудника з Оряви,

о. Івана Кулика з Сопота, о. Гната Глібовицького з Опірця, о. Омеляна Каленюка з Хашовання і о. Михайла Тиндюка з Ялинковатого.

Під час війни померли українець о. Стоцький з Синевідська-Вижного (в сусіднім Корчині), а також москвофіли о. Петрович з Оравчика на Угорщині та о. Тиндюк з Ялинковатого в Талергофі.

Власти арештували були також д-ра Мироновича, але вже в останній хвилі оставили його в львівській в'язниці, звідки випустили його москалі зразу ж по зайняттю Львова, і він відтак на спілку з судією Петровичем зі Сколя віддав москалям великі прислуги, задля чого мусіли оба виїхати до Росії.

З українських священників деякі виїхали з боязни перед москалями (о. Михайло Ревакович з Волосянки, о. Качмарський зі Славська, о. Галькевич з Рожанки, о. Мосора зі Сколя, о. Юхнович з Тухлі), але велика більшість остала на місці і пережила страшні карпатські битви минувшої зими.

Москалі приходили в Скільщину два рази – раз в половині вересня 1914, другий раз з початком падоліста 1914 р. Під час першого відвороту прийшли в Скільщину українські січові стрільці, ступаючи від сторони Дрогобича і Стрия, звідки мусіли податися аж на Угорщину. Взимі прийшли наші стрільці по раз другий в Скільщину і тут остали аж до відвороту москалів. Під час зимових боїв наші стрільці брали участь у всіх важніших битвах в Лавочнім, Славську, Рожанці, Волосянці (на Пліщці), в Козьовій під Маківкою. Якийсь час в літі 1915 була навіть в Скільщині (на Дубині коло Сколя) кадра наших стрільців.

Про московську господарку скільські селяни не згадують добре. Забирали селянам худобу і пашу та багато селян і деяких священників, пр. о. Реваковича в Волосянній, знищили цілковито. За худобу платили по 20 до 40 рублів, але найчастіше грабували; при грабунку можна було випроситися або і погрозою відогнати напасників. Селяни під час першої воєнної зими дуже бідували, але мимо того селяни з українських сіл не хотіли користати з московської помочи і держалися добре. Агітації за православ'ям не було і на православ'я не перейшов ніхто, крім о. Турчмановича з Тухольки, котрий опісля втік до Росії. Наші священники правили богослуження без перешкоди.

II.

Відворот москалів – Прихід наших властей і наших людей. – Безрадіність селян. – Брак належної помочи від уряду. – Покривдження при вимірюванні воєнних причинків. – Знищення повіту. – Селянам грозить голод. – Брак ратункової акції. – Наші організації

В другій половині мая 1915 москалі розпочали скорий відворот. Перед тим намовляли селян до виїзду до Росії. Головним агентом за втечею до Росії був дяк Матиційовський з Тернівки, арештований нашими властями і увільненій опісля москалями у Львові. З москалями втекло до 200 людей ж Тухлі і багато з Козьової та по кількох з Лавочного, Опірця, Тернавки, Тухольки. З українських сіл, де священиками були українці, з селян не втік до Росії ніхто. До Росії втекли також д-р Миронович, суддя Петрович, о. Турчманович з Тухольки і згаданий вже дяк Матиційовський. При відвороті арештували москалі о. Клима Калинського з Головецька, але сей втік їм по дорозі зі Стрия. Хотіли арештувати о. Богдана Охримовича з Корчина, котрий тільки чудом спасся перед Сибіром. Та сама доля мала стрінуги о. Романа Охримовича з Урича, котрого хотіли арештувати в Дрогобичи.

В червні 1915 р. вернули наші власти. Давніший староста Калиневич пішов у відставку, а його місце зайняв староста де Льюж, котрий в січні с. р. перенісся, мабуть, до Камінки-Струмилової. Тепер урядуеть управитель староства Майкснер при помочи практиканта Кохамського, і тому з браку сил залягають справи, і то пильні, в скільськьм старостві. Здавна вже урядуеть і повітовий суд під проводом повітового судді Терлецького (поляка); з українців є тільки один суддя Залеський. Невдовзі вернули і наші священики. Багато громадських рад староство розв'язало, а правительственними комісарями іменовало поляків, пр. в Лавочнім швехполяка Гризецького (залізничного реставратора), в Сколім польського купця Кароля Дудру і т. д. Непощанування прав нашої мови слідно всюди. Москвофільські священики ще доси не вернули, сидять далі в Талергофі або є під поліційним доглядом в різних австрійських містах.

Безпорадіність селян слідно на кожнім кроці. Прим., є вони жертвою нечуваного жидівського визиску при доставі муки, котру жиди спроваджують в замкнених бочках з Угорщини, соли, нафти, тютюну. Визиск такий великий, що пр. кильо угорської соли продають по 60 сог., літру нафти по короні, за пару ходаків 16 К., за угорський тютюн беруть довільні ціни; тут правительство мусить прийти в поміч селянам, арештуючи несовісних купців і накладаючи на них великі кари грошеві. А може би військові власти приглянулися ближче, чому так багато здорових жидів в військовім віці спацерує по селах?

Селяни нарікають головно на причинкову комісію при старостві. Сотки, а правдоподібно і тисячі селянських родин, котрим по закону належиться причинок за особи з їх родини, покликані до війська, не одержують ніякої підмоги. З сеї причини здалася би присутність послів округу на місци.

Війна дуже знищила Скільщину. Цілковито спалені і зрівняні з землею: Виждів, Жупани, Климець (всі одна парохія) і німецька кольонія Карльсдорф; сі села спалили наші війська ще восени 1914 р. з причин військових. В значній частині спалені Козьова, Орява і Тухля. Значно знищені є села Славсько, Грабовець, Головецько, в інших селах знищення будинків незначне. Спалено церков в Козьовій, ушкоджено гранатами церков в Рожанці-Нижній. Худоби в повіті дуже, а дуже мало, безрог нема майже зовсім.

Селяни обсіяли і зорали дуже мало, бо якраз восени 1914 і в маю 1915 були там рішаючи битви; сього року засіяно також дуже мало, бо не було чим робити і засіяти. Посадили трохи бараболь, але вже пізно, і вона тепер псується, бо не дозріла. Селянам грозить голод, бо дотеперішня поміч правительства є майже ніяка.

Рагункової акції в повіті майже не слідно. В інтересі держави лежить хоч би на- сильне спинення п'янства, з розмислу ширеного шинкарями. Повітової комісії для відбудови повіту нема і нічого в тім згляді не робиться. Селяни зі спалених сіл розмістилися по сусідніх селах. При старостві є тільки так звана апровізаційна комісія, котра має дбати о доставу средств поживи; з українців належать там о. Евстахій Качмарський зі Славська і Ангін Заревич, селянин з Синевідська-Вижного. Староство вівзвало громади до творення громадських апровізаційних комісій, але тільки одна чи дві громади (Славсько) послушали сього зазиву, так що вся достава поживи є далі в руках жидівських лихварів, з котрих кожний в додатку шинкує тайно горівкою.

Українська каса в Сколю і філія «Сільського Господаря» розпочали вже свою діяльність. По селах тяжко розвинути ширшу організацію, бо молодші і свідоміші селяни при війську. Одно що робиться, то поширювання «Свободи», котра селянам тепер заступає всю давнішу організацію.

* * *

СОКАЛЬЩИНА І РОСІЙСЬКИЙ НАЇЗД⁴⁸

*Арештування москвофілів. – Російська управа в Сокальщині. –
Будова нових залізниць. – Повітовий виділ. – Агітація за православ'ям. –
Евлогій в Сокалі. – Російські реквізиції. – Утеча до Росії. – Прихід наших властей. –
Брак комітетів для відбудови повіту і справ заосмотрення в поживу. –
Реквізиції. – Знищення повіту. – Брак нашої інтелігенції*

Сокальщина була тою частиною Галичини, куди російський наїзд вдерся най- скорше. Вже в половині серпня 1914 росіяни зайняли більшу частину повіта, а невдовзі потім посунулися далі в напрямі Жовкви і Рави-Руської та зайняли решту повіту. Більших битв в тім часі в повіті не було, і повіт тоді потерпів небагато. Остала майже вся худоба, пропали хіба коні з «форшпанів», які не могли вже вернути. Вже в половині вересня 1914 Сокальщина прийняла звичайний вигляд, і тільки брак молодших мужчин по селах вказував на те, що се воєнний час.

З вибухом війни наші власти арештували москвофільських священників – о. Грицика з Завишні, о. Ляврецького з Добрачина, о. Плешкевича з Боратина і о. Раставецького з Сільця та деяких видніших селян-москвофілів; більшість арештованих приміщено в Талергофі. Хотіли арештувати й о. Грицика, катихита учительської семінарії в Сокалі, але він сховався у свого тестя о. Лаврівського в Болахівцях коло Дрогобича і, коли росіяни усадовилися в Східній Галичині, вернув назад до Сокаля. Масових арештувань в Сокальщині власти не переводили.

⁴⁸ «Діло». – 11 січня 1916.

Під час наїзду на чолі повітового начальства стояв повітовий начальник Михайло Дзєцюк, з роду українець, котрий до українців не відносився ворожо і оставив їх в спокою. Так само не відносився ворожо до українців командант етапової команди капітан Горіцин, рівнож українець. Сим двом людям треба завдячити, що росіяни наших людей не переслідували. Помічники повітового начальника, корінні москалі, доскулювали не одному, побираючи від кожного хабарі. Війтів по селах оставили з правила тих самих, що були перед війною, хіба по містах викинули жидів і управу віддали в руки міщан (в Сокалі пр. верховодила родина Караванів). Оповіщень в українській мові не видавали, хоч українські письма приймали без перешкоди.

Зайнявши Сокальщину, взявши росіяни до будови залізниць. Протягом вересня, жовтня і падолиста 1914 вибудовали вони новий залізничний шлях зі Сокаля до Володимира-Волинського, а на весні 1915 р. вибудовали залізницю зі Сокаля до Камінки-Струмилової, і так майже прямою лінією получили Сокаль зі Львовом. Навесні 1915 р. розпочали вже трасування дороги з Сокаля до Холма, щоби Сокаль получить з Берестям Литовським, але з причини відвороту сеї будови вже не перевели. Будова сих залізниць дуже піднесла значення військове і господарське Сокаля, бо доси Сокаль мав тільки сліпу залізницю. На війні зискав повіт щодо будови доріг, бо росіяни і наші дороги старалися удержати якнайліпше, і будували нові.

Під час наїзду урядовав також повітовий виділ. Вправді повітовий маршалок гр. Юлій Тарновський з Бишева разом зі своїм заступником Мадейським з Пархача та секретарем Кіслінгером і урядниками повітового виділу виїхали, але бувший маршалок повітовий Вінкентий Країнський зорганізував свого рода новий повітовий виділ. В Сокалі є захист старців з повіту, де має приміщення яких 60 людей. З огляду на се, що сей захист удержує повітовий виділ, а під час наїзду в захисті остало яких 60 людей, треба було їх удержати і утворити до сього яку управу. За дозволом львівського губернатора з'їхалися всі члени повітової ради і вибрали новий виділ, до котрого увійшло трьох поляків (Вінк. Країнський, як маршалок, гр. Йосиф Плятер з Мошкова і польський парох зі Сокаля кс. Левартовський) і трьох українців (о. Трешневський з Хороброва, о. Криницький з Боб'ятина і війт з Тешиць Мельник). Губернатор спротивився виборови священиків, але остаточно генерал-губернатор Бобринський рішив в їх користь. Сей воєнний повітовий виділ збирався правильно щочетверга на наради (майже все були тільки Країнський, о. Трешневський і кс. Левартовський), удержував захист, якийсь час вів також справи дорогові, нагляду над громадськими управами він не виконував.

В Сокальщині є якесь число москвофільських громад (головно понад границю), і там розпочалася агітація за переходом на православ'я. До Теляжа вернув звісний батюшка Ілечко, котрий був там ще перед війною, але в час втік до Росії. На православ'я перейшли невдовзі москвофільські села (виборці посла Маркова) Скоморохи, Ільковичі (крім одного Романа Штокала), Торки, Ульвівок, Стенятин, Свитазів, Городиловичі, Завишня, Борагин і Добрачин, але в кожній громаді остала часть при греко-католицькій церкві.

Посол Дмитро Марков

Православні батюшки були в Боратині, Теляжи і Торках; до Ульвівка і Городилович приїжджав батюшка зі Ждзар (вже загралицею). В українських селах навіть не пробували агітації за православ'ям, і з українських селян на православ'я не перейшов ніхто.

Для підтримки православної агітації з'їхався до Сокаля в січні чи в лютому 1915 р. волинський архієпископ Евлогій. Тоді в Сокалі посвячували православну церкву, на яку перемінили будинок польського «Сокола». Начальство видало приказ всім церквам явитися з процесіями. В Сокалі була тоді велика парада, але до поширення православ'я вона не причинилася.

В повіті остали українські священики всі, крім о. Ринявця з Белза, котрого арештували австрійські влади і котрий сидів в Остригомі на Угорщині до червня 1915. Світська інтелігенція зі Сокаля виїхала щодо одного. Росіяни оставили наших священиків в спокою (так само оо. Василян в Кристинополи); на донос москвофілів арештували тільки о. Степана Сапруна зі Стенятини і учителя зі Стенятини Гудза і обох зіслали до Росії, де доси пробувають. При своїм відвороті арештувань не переводили.

Росіяни переводили часто реквірування коней. Селяни коней не давали і викуплювалися від реквізиції; звичайна такса виносила три рублі. Платили часом готівкою (пересічно 50 рублів за коня) або квітами. Були випадки, пр. в Хороброві, що козак взяв коня, селянин викупив в нього свого власного коня за повну вартість, але зараз прийшов другий козак і забирав коня наново. Коров і безрог не реквірували, тільки частинно, по більшій частині по дворах. Аж при самім відвороті забирали всю худобу і коні, які їм попали під руки. В сей спосіб забрали доволі багато худоби і коней в східній частині повіту, яка лежить за Бугом, де держалися росіяни майже два місяці: від 1 липня 1915 до 28 серпня 1915.

Як всюди, так і в Сокальщині, росіяни видали приказ нашим селянам виїздити до Росії. Се відносилось в першій мірі до тих селян-москвофілів, котрі перейшли на православ'я. Православним селянам голошено (за перехід на православ'я обіцяли селянам по 100 рублів, а платили по 3 рублі), що вони мусять втікати, бо коли остануть, то «австрійці їх вивішають». Перед відворотом приїздили до села російські жандарми і солдати і силою виганяли православних до Росії. Перші втекли православні батюшки, а за ними післали росіяни православних зі Скоморох, Теляжа, Ульвівка, Ількович, Торок, Стенятини, Свитазова, Боратина, Добрачина, Городислович, Завишні і Конотіп та поодинокі москвофільські родини з інших громад. Втекли також о. Грицик, катихит учительської семінарії в Сокалі, з родиною і жінка та діти арештованого о. Грицика з Завишні. На границі прийшло між втікаючими і волинськими селянами до суперечки і бійки, бо волинські селяни силою здержували наших селян-москвофілів від дальшої їзди до Росії. Втікачам приходилося тяжко жити. Російські влади оставили їх власній їх долі, треба було ночувати під голим небом, за шклянку води платити 10 копійок і терпіти наруги від місцевого населення. Се було причиною, що багато селян втікачів, побідувавши тяжко якийсь час на Волині і стративши нераз все движиме майно, яке взяли з собою, вернуло назад до своїх сіл. Але тут застали найчастіше руїну, бо козаки по їх виїзді пограбували їх господарства дочиста. Не вернули тільки втікачі зі Скоморох, Теляжа, а по частині і з Ількович; з інших сіл бракує тепер по кілька або кільканадцять родин. Москвофільські селяни дістали від росіян добру науку і вилічилися, мабуть, раз на все зі своєї прихильности до Росії.

Від 1 липня 1915 до 28 серпня 1915 Буг творив боеву лінію. Коли росіян остаточно прогнано, вернули наші влади: староста Шведзіцький і 3 комісарів, повітовий суд і уряд податковий в Сокалі і в Белзі та давний повітовий виділ з маршалком

гр. Тарновським на чолі. Урядують по-польськи, всі оповіщення, які видають, є тільки польські і німецькі, українських зовсім нема, що викликає зрозуміле негодовання в нашій людності. До польщення повіту причиняються в великій мірі окружні писарі. Сокальський повіт належить до тих рідких повітів в Галичині, де перед коло 15 роками, коли галицький сойм хотів завести окружних писарів, тих писарів заведено там на пробу, яка триває доси. Тепер окружні писарі урядують по-польськи і деморалізують селян. На 17 січня 1916 скликано повну раду повітову для ухвалення бюджету на рік 1916. Податків від селян на разі не стягають.

Староста утворив повітову комісію апровізаційну, до котрої покликав двох українців, о. декана Фартуха з Довжнева і о. Трешневського з Хороброва. Відбулися одні збори в присутности яких 50 поляків і жидів, де обговорено загальне господарське положення в повіті, і на тім діяльність сеї комісії скінчилася...

В східній часті повіту (за Бугом) росіяни торічний збір знищили, а і деінде з причини битв в місяцях липни і серпни 1915 р. зібрано небагато. Населенню грозить голод і державні чинники повинні йому прийти з поміччю.

Шкіл в Сокалі ще доси не отворено, бо будинки доси зайняті на шпиталі. По селах шкільна наука вже майже всюди розпочалася.

В Сокалі було перед війною більше число української інтелігенції. З початком війни помер місцевий український адвокат надрадник Лінинський; дехто пішов до війська (пр. професор гімназії Гр. Головка, учитель школи вправ Елієв і другі), інші виїхали перед росіянами.

З наших інтелігентів вернув доси суддя Шавала, інших ще в Сокалі нема. З сеї причини в Сокалі є повний застій нашого громадянського життя і тому конечно, щоби наші інтелігенти старалися можливо якнайскорше вернути на давні місця, бо роботи є всюди багато, а робітників нема.

* * *

ІЗ СНЯТИНЩИНИ⁴⁹

В Снятині хазяйнували москалі двома наворотами. Перша інвазія тривала від 4 вересня 1914 до 18 лютого 1915, а друга від 13 мая до 8 червня с. р. В межичасі, т. є від 18. 02-13. 05, Снятин і більшу часть повіта зайняли австрійські війська, а в слід за ними в'їхали адміністраційні власти, а саме староство, і через 3 місяці урядувало, виплачуючи всім урядникам залеблі і біжучі платні, а родинам покликаних до війська належні підмоги.

Перша інвазія в осени м. р. відбулася без більших боїв, і тому місто і повіт не понесли більших шкод. В Снятині не було ніколи російських цивільних властей, і так званих чиновників, але все, як на терені воєнних операцій, мали ми тут комендантами міста вищих офіцерів. Чиновники зі своєю безчисленною охраною, як відомо, так в Росії, як і в Галичині в часі інвазії, були для людності, а спеціально для нас, українців, найнебезпечнішим «елементом». Вони то, на спілку з нашими домородними москво-

⁴⁹ «Українське слово». – № 27. – 8 серпня 1915.

філами без ріжниць національного походження, переслідували і арештували під яким-будь позором всіх наших свідомих людей, що в народнім життю брали участь. Того в Снятині не було, і тому не було тут таких масових арештовань і висилання на Сибір, як в інших повітах. Так вберіг свою свободу посол Стефанік і б. сойм. посол Сандуляк.

Ціле лихо для повіта наступало однак при другій інвазії, особливо, коли під напором австрійців мусіли москалі відступати за Дністер. Тоді нищили вони багато сіл, забираючи худобу, коні, вози і всілякі припаси. Найбільше потерпіло містечко Заболотів, в яким згоріло 238 домів. Між ними згоріло гр.-кат. приходство і 20 міщанських господарств, переважно українців. Решта жидівські дома.

В самім Снятині, змушені до опущення міста дня 8 червня, підпалили в середмістю жидівські доми. На щастя згоріло лишень 54 домів при вул. Немцовського, в тім камениця «Народної Торговлі» зі складом. Шкода, яку понесла «Народна Торговля», оцінена на 100.000 корон, а шкода, яку понесло місто через огонь, зістала оцінена комісією на 1.432.000 корон. Так само в Заболотіві шкода перевищає значно квоту міліона корон. З наших сіл найбільші потерпіло Демиче, де згоріло цілковито більше як 60 господарств. Так само знищено Трійцю, Рудники, Волчківці. Майже в кожному селі знайдешся по кілька і кільканадцять спалених будинків. Так, прим. в Орелци більше як 10 родин зістало без даху і утримання.

Під час боїв згинуло також досить невинних людей. Так в самім Снятині згинуло від куль 4 особи.

Перед опущенням Снятина забрали москалі в полон більше як 3.000 жидів, між ними багато жінок, дітей, слабих і калік і старців. Потрясаюча була хвиля, коли ціла ся товпа бідних людей під грозою нагайок і шаблі рушила в похід в напрямі до Заліщик. Про їх долю нема дотепер в Снятині ніякої вістки.

***

СТАРІЙ САМБІР ПІД РОСІЙСЬКИМ ПАНУВАННЯМ⁵⁰

1.

Козацький ярмарок у вересні і бій в жовтні 1914. – Українські фонетичні відозви. – Командант Савурський і арештування українців

Старий Самбір положений на роздоріжжю поміж головними шляхами на Угорщину, до того населення міста українське, досить свідоме, то й довелось містечку потерпіти дуже не так від війни і солдатів, як головно від російського уряду, що там цілу зиму господарив, наче в давно підбитім краю.

Дня 19 вересня 1914 р. показалися вперше на Посадській горі козаки і підпалили хату на старосамбірській посаді на якийсь знак. Були то донські і терсько-кавказькі козаки, переважно Великороси. Зараз таки розпочали гульню, яка тривала три дни аж до їх відходу. Всі склепи порозбивали, товари розкидали, кликали людей і, грозючи нагайками, казали їм забирати граблені річи, або й їх продавали. Почувши про сей ярмарок, до міста злазились всі шумовини суспільности, приходили навіть Мазури з-під Нового

⁵⁰ «Діло» (Львів). – 18-20 жовтня 1915 р.

Самбора, де такого розбою не було. Козаки вештались по домах і грабили мешканців без огляду на народність, навіть на улицах стягали гроші, годинники і чоботи. Ті, що боронились тим, що вони, мовляв, «руські» і їх приятелі, не лиш не помагали собі, а ще викликували більше роз'ярення у козаків, котрі відповідали на такі запевнення, що вони, ті галицькі «руські», є причиною війни і що їх повиннося би усіх вистріляти.

Трохи легше стало, коли надійшла піхота, грабіж перестала бути така явна. Піхота кинулась на плоти, комірки і деревляні хати, і в короткім часі вони щезли з лиця землі. Навіть муровані дома, де не було мешканців, так зруйнували солдатські квартири, що лиш мури зістали. Зрештою вікна, футрини і підлоги попалені, бо в росіян був такий звичай, що кожних два-три солдати розкладали собі огнище на чай, – можна собі представити, скільки палива через зиму вони спотребували.

Начальство російського війська видало розказ, що дома і маетки мешканців, котрі повтікали, можна грабити і нищити.

Перші прохожі полки були зложені з родовитих москалів, які відзначались великим апетитом, а разом некарністю і охотою до крадежі. Офіцери називали наше населення не «руським», а «російським», а до порозуміння з ним уживали солдатів-поляків. Зразу не слідно було ворожих кроків на тлі національним проти українського населення. Противно, навіть появлялись військові відозви в українській мові фонетикою, а градоначальник Замчалов пропонував одному українцеві прийняти головство міста, однак сей відмовив. Наслідком браку бурмиистра, який утік, іменував Замчалов головою міста адвоката-поляка. Заразом обіцював, що стан церкви, шкіль і судів останеться незмінений. Так було три тижні. Наслідком страшної нечистоти вибухла в тім часі в місті холера.

В жовтні 1914 р. росіяни подалися взад і оперлись в Старім Самборі на Сушицькій горі і Янкові. Виперті з тих гір, оперлись в самім місті і на горах Посадській, Римській і т. д. Бій тривав 24 дні. Тому що росіяни ставили гармати на площах в місті, сипались до міста шрапнелі і гранати, неначе град, бо наші скоро винаходили їх позиції і треба признати, що стріляли дуже влучно, ошаджуючи дома; самі росіяни говорили, що коли б позиції стояли противно, то з міста і сліду не було б. Потерпіли в части лиш дома при торговиці і польський «Сокіл», котрий зовсім розбито, бо в нім ховались російські артилерійські офіцери. Мешканці привикли до куль, попід які ходили, як попід дощ. Цивільних мешканців згинуло від куль яких 50. Росіяни мали ще того «пеха»⁵¹, що кулі залітали саме до домів і комнат, де були на квартирі солдати.

Наші випирали кілька разів росіян з їх позицій, однак наперед не йшли, бо наслідком другої загальної дефензиви мусили завернутись.

На коменданта до Старого Самбора прийшов Савурський, якому дуже імпонували поляки; він їм віддавав певні чини, приміром начальництво, пошта, причім попереднього бурмиистра скинено, а установлено нового, також поляка.

На українство накинувся він тільки пізніше, діставши такий наказ згори. Від генерала-губернатора Бобринського приїхали «юноші» Магковський, Скіцько і Дембицький (бувший польський «Сокіл» і бувший урядник ради повітової в Старім Самборі, котру обікрав), зробили з Савурським і емеритованим учителем Гандяком, котрого наші власти були арештували, але випустили, засідання, на нім ухвалили арештувати українців. Зараз пороблено ревізії, відбирано українські книжки і всіма можливими способами нищено українство. Тоді арештовано голову товариства «Січ» Гр. Сенькуса і секретаря магістрату Білобрама та й вивезено їх в Сибір. Заразом скон-

⁵¹ Мали нещастя (пол.).

фісковано у них однострої січові, книжки, а навіть сконфісковано книгу довжників української торговельної спілки, а урядження і товар її знищено. Шукали всюди за січовим прапором, одначе був він так добре схований, що, мимо строгих ревізій, не могли його відшукати. Затє сконфісковано у Сенькуся січову булаву і кухонне срібло.

2.

Вигляд російських полків. – Національна свідомість серед українців. – Вивоження меблів в Росію. – Граблення домів

Савурський, вимантивши від багатих жидів окупи, від'їхав урядувати в иншу місцевість, а на його місце прийшов на начальника «уезда» князь Гагарін. Він таки зразу заповів, що «руських» буде любити, поляків шанувати, Євреїв бити, а мазепинців у Сибір вивозити...

За той час через Старий Самбір без устанку переходили і переїздили поїздами маси російських військ в Карпати і на них розбивались. Між иншими мали там до остатку вигинути т. зв. «железна брігада», себто непобідима бригада, зложена майже з самих українців з Скатеринославщини і Полтавщини.

По відвороті наших перейшло через Старий Самбір наперед множество Сибіряків, на яких росіяни покладали дуже великі надії. В величезних шапках, з лицями бульдогів робили вони відпихаюче вражіння. Тайком агітовано між ними, що ліпше їм піддатись, ніж проливати кров. Сибіряки дійсно мали масово піддатись, і більше ми їх не бачили.

Московські солдати, що стояли на незамешканих квартирах, вели безпощадну боротьбу з помешканнями, роблячи сим велику шкоду таки своїм власним товаришам, котрі приходили по них. Бо коли, приміром, палення меблів і долівки здалось їм на чай, то пошо здалось їм, приміром, валення кафлевих печей, здирання блях і т. д.?

Далеко краще представлялись українці не лиш щодо зверхнього вигляду і чистоти, а також вродженою культурністю. Стоячі довгий час в Старім Самборі артилеристи і піонери були рекрутовані переважно з українців. Хоч національна свідомість у них переважно мала і проявлялась головно в розумінню окремішности хахлів від кацапів (від яких почувались ліпшими), то одначе небагато треба-би праці для їх освідомлення. Се потверджує хоч-би ся обставина, що многі з них дуже побивались за українськими книжками і платили за такі книжки дуже много грошей. Поміж офіцерами українців мож було стрічати переважно між лікарями, а часть їх були національно зовсім українці, а навіть відносились неприхильно і з відразою до російського правительства, що остільки заслугує на увагу, що між російськими поляками я таких не стрічав. Так само гарно представлялись козаки Кубанські, які звали себе Запорожцями, одинокі з-поміж козаків української народности, бо всі инші, себто донські, терські, сибірські, оренбурзькі і т. и. – самі Великороси, надзвичайно дикі.

Багато «Запорожців» знало історію України і були революційного духа, та казали, що їх, яко одиноких представників історичної України, російський уряд хоче винищити. В Старім Самборі вони часто співали знані українські пісні, як «Ревуть, стогнуть гори-хвилі», «Вже більше літ двісті, як козак в неволі», «Ще не вмерла Україна» і инші, яких ніхто з наших цивільних тоді не важився заспівати, коли не хотів відвідати Сибіру.

Через Старий Самбір переїздило чимало полків т. зв. «дикої дивізії», зложеної з Черкесів, Чеченців і Татарів. Їхали вони зі страшним вереском, пригравуючи на пискливій сопілці і барабані. Люди сі з вигляду переважно чорні, а заразом дуже дикі.

Приміром, один Черкес хотів купити конче кузинку у одного священика, і були випадки поривання дівчат. Тіла мерців, братів і побратимів везли вони до Росії, вступаючи кожну ніч до квартир, щоб викупати трупа. Жидів ненавиділи ще гірше, ніж москалі, та й побивали їх на вулицях нагайками без причини. Старий Самбір мав щастя не мати їх на квартирах, зате дались вони взнаки гірським селам.

Згаданий вище князь Гагарін, що заводив в місті лад (?), розпочав від податків, які хотів означити на підставі книг ґрунтових. Одначе книги ґрунтові росіяни спалили і викинули, а обставина, що наслідком частого наближування голосу стрілів князь все пакував свої річі до виїзду, а потім розпаковував – не дала йому спроби означити податків. Зате перепустка коштувала рубля, і гроші сі ішли до кишень начальників повіта, котрі зрештою збагачувались окупами арештованих за якийсь непорядок або неперестерігання тарифи і т. п. Самі офіцери казали, що на командантів ідуть люди, жадні наживи.

«Патріотизм» в населення вціплювали примусово. Приміром, на Великдень всі мешканці при вулиці мусити удекорувати доми російськими красками під загрозою 50 рублів і 50 нагайок.

Оголошено, що до року всі реальности, опущені властителлями, будуть продані. По селах господарили жандарми, гнали людей до копання шанців під Перемишль, де чимало наших селян мало полягти. В Самборі двох селян зіскочило з поверха і забилось, щоб не іти на шанці. Жиди викупились від копання шанців тим, що зложили 800 руб., які пішли до кишень начальників повіта.

Ліпші меблі позабирано до Росії.

3.

*Боротьба проти української церкви. –
Привід української революції і арешти українців. –
Доноси наших приятелів. – Визволення*

В місті урядувал «благотворительний» комітет під проводом згаданого вже Гандяка, який роздавав муку «русским» і полякам. Той власне Гандяк зараз по приїзді Гагаріна заявив йому, що тільки він правдивий «русский», а в городі много «мазепинцев». Від сего стануло волосся на голові князя, і він зарядив слідити за «мазепинцями» по хатах і вулицях. В церкві якийсь час наслідком того, що парох виїхав, відправляли російські батюшки, а наш народ почав ходити лиш до костела, потім приїхав сотрудник о. Войтович і відправив одно богослуження, однак зараз явився у нього жандарм і заборонив йому правити навіть тиху Службу Божу. Не помогли нічого гарячі просьби міщан, щоб о. Войтовичеви позволено відправляти. Князь, до того під'юджуваний Гандяком і о. Шемеляком з Тершова, знаним п'яницею, котрому лиш, як істинно-русському, позволено правити в церкві, не лиш відмовив о. Войтовичеви відправляти Богослуження, але хотів його арештувати, однак сей в час виїхав з Старого Самбора. Від того часу аж до приходу наших військ люди ходили по найбільшій частині до костела, а гарний старо-самбірський церковний спів замовк.

Таке саме зробили москалі з о. Ковальським в Бусовиськах і Лужку-Горішнім, до загорнув парохію о. Шемеляк.

Вмішування росіян в церковні справи викликало велике огірчення, і міщанин Ролдич відважився сказати чиновникам в «правленію», що Татари гірше не поступали б з нами, як москалі, бо лишили би бодай свободу церкви.

Діялося се в грудни. Від сторони Лютовиськ чути було чимраз ближче стріли, які піддержували у нас духа. Українська міщанська молодь сходилась в одній хаті, яка їм заступала обернену на стайню читальню «Просвіти», де балакали і співали українські пісні.

Поліція довідалась про се і стала розсилати жандармів під хати – підслухувати. Заступник начальника «узда», зайшовши до одної, арештував двох хлопців, що співали і на прихід сього пана не встали з місць. Сей факт витворив в головах «правління» мару української революції. Справджено сотню солдатів зі Львова і поміщено її в чисто «мазепинській» Посаді-Старосамбірській. Поручено солдатам і козакам робити ревізії і забирати все, що мазепинське. Ревізії сі дались дуже взнаки, бо забирали не лиш мазепинські відзнаки – січові однострії, пояси, інструмент січової оркестри, яку цілу вивезено до Росії, але при тім приватні річи, бито людей нагайками, арештовано мужчин і жінок. Заразом зроблено спис мазепинців в числі 80, які мали бути вивезені до Росії.

Почались лови. Зловлено 13 людей, інші, повідомлені в час громадським поліціантом Д. Ровдичем, розбіглись та поховались по лісах і снігах, а потім розійшлись по сусідніх селах. Проскрибовані були всі члени «Січи» і «Просвіти». Тоді вивезено в Сибір Мартина Кінчика, Василя Ярему, Григорія Вовчика, Йосифа і Льва Царя, Ілька Кархута, Миколу Зачка, Івана Зачка, Івана Вовчика, Миколу Саварина. Кархутови, Гречинови і Саваринови запроєктував князь кару смерти, однак сей послідний втік з дороги в Сибір. Арештованих Добрянського, Федоровича і Тисовського, на просьбу і за порукою бурмистра, випущено.

З поляків вивезено лиш одного – в ціли вимушення грошей. Взагалі з поляками поводитись росіяни добре, а навіть брали у деяких з них інформації щодо стану мазепинства, січовиків і т. д. Так, отже, здавалось, що українство в Старім Самборі знищено, бо знищено людей і інституції. Нікому нічого невинну спілку торговельну з товаром за 24.000 К. сплондровано на жадання одного москвофіла. Позабирано також у міщан українські книжки.

По селах роблено також слідства за українцями. Особливо в тих, де побіч українців жили їх старі приятелі – москвофіли і поляки. Тільки в чисто українських селах не було такого гніту, бо не було доносів. Зате було для українців пекло в міщаних селах. В Страшевичах пр. арештовано на донос Левка Козара і засуджено на 16 літ Сибіру.

Українські села, з малими виймками, держались напрочуд гарно. Прим., в Лужку-Горішнім не пускали люди православного батюшку до церкви, кажучи все, що ключі загубились або що инше видумували. В Тисовиці і Потоці відмовили жаданню конскрипції, мимо нагайок. В Лінині під час битви один селянин, коли Росіяни хотіли наших окружити, в час звернув на се увагу наших комендантів. У Воли-Райновій селянин зрадили тайком нашому військови, де знаходяться росіяни. В Стрільках селянин Лабич взяв до неволі кількох росіян і забрав їм багато штук худоби.

Утеча росіян була нам милою несподіванкою, а була така нагла, що не мали часу арештувати решту українців, як се було їх наміром. Коли стали показуватись наші патрулі, охопила населення наше несказанна радість. Росіяни висадили двірець і запалили дім інтернованого нашими властями судді Глібовицького, однак дім сей загашено.

Мушу нарешті згадати про допись в «Новій Реформі» зі Старосамбіщини, в якій пишеся, що з управи міста росіяни поляків буцім-то цілком усунули і буцім-то дуже їх угнітали: все те є неправда. Бурмистр і половина радних були поляки, хоч населення в Старім Самборі переважно українське і жидівське, а при відвороті російський «благотворительний комітет» роздав решту муки тільки москвофілам і інтелігентам-полякам.

День, у котрім перші наші війська вступили до Старого Самбора, хоч випав в будень, стався святочним. Дівчата в українських народних строях сипали цвіти під коні. Навпроти штабу вийшла процесія, генерал зсів з коня і прийняв хліб і сіль, причім подаючи привітав його в імени української людности, на що генерал дав дуже прихильну відповідь. Відспівано «Боже, будь покровитель⁵²». Величаву маніфестацію урядили українці також в дни зайняття Львова.

* * *

СЯНІК. ЗНИЩЕННЯ ПОВІТУ

---

*Знищення повіту. – Комітет ратунковий. – Справа відбудови повіту. –
Що чувати з московфільськими товариствами? –
Наші товариства і брак діяльних людей⁵³*

До повітів, в яких московський наїзд полишив значні сліди знищення, належить безперечно Сянницький повіт, послідний повіт Східної Галичини на полудневім заході. Московський похід йшов ту двома поворотами, раз з кінцем вересня м. р., другий в падолисті 1914, і вже тоді повіт в деяких околицях потерпів дуже значно, бо забра-но худобу, понищено огорожі, зрабовано доми і т. д. Через зиму, коли тривали битви в лупківськiм і дукалянськiм провалі, переходили раз-у-раз великі сили московського війська, які в сих провалах топилися, наче сніг на веснянім сонці, місцеве населення не зазнало тоді більшого голоду, бо можна було купити збіжжя і муку.

Нищення повіту розпочалося при посліднім відвороті москалів в маю с. р. Тоді в поодиноких громадах спалилося, по найбільшій части внаслідок гарматних стрілів, слідуєче число господарств (хат і будинків господарських):

I) громади з руським або переважно руським населенням: 1) Босько (половина поляків) 81, 2) Черемха 49, 3) Дальова 2, 4) Должиця 2; 5) Явірник 3, 6) Команьча 20, 7) Липовець 24, 8) Куляшне 2, 9) Мокре 2, 10) Надоляни 12, 11) Одрехова 83, 12) Ославиця 9, 13) Прибишів 1, 14) Радошиці 19, 15) Ріпиця 2, 16) Синява 2, 17) Щавне 18, 18) Шкляри 3, 19) Тарнавка 9, 20) Токарня 3, 21) Туриньсько 5, 22) Вислок Великий 3, 23) Воля-Петрова 2, 24) Воля-Сукова 7, 25) Волиця 1, 26) Вільхівці 9, 27) Костарівці 1, 28) Чертеж 1, 29) Дубрівка Руська 10, 30) Трепча 7;

II) громади з чисто польським або переважно польським населенням: 1) Довге (Długie) 89, 2) Небешани 4, 3) Яцмир 103, 4) Посада Долішна 35, 5) Посада-Вільховецька 31, 6) Посада-Заршинська 123, 7) Заршин 121, 8) Новотапець 6, 9) Яслиска 6;

III) міста (жидівсько-польські): 1) Сянік 20, 2) Буківсько 11, 3) Риманів 16.

Разом в 30 чисто руських громадах, зглядно в громадах з перевагою руського населення, спалено 393 господарств, в 9 чисто польських громадах, зглядно в громадах з польською перевагою, спалено 518 господарств, в трьох жидівсько-польських містах 47 господарств, а решта по одному господарству в поодиноких громадах – разом в

---

⁵² Австрійський імперський гімн.

⁵³ «Свобода» (Львів). – 6 листопада 1915; «Діло». – № 87. – 7 листопада 1915.

цілім Сяніцьким політичним повіті спалено в 50 політичних громадах 997 господарств (хаги і господарські будинки). Більше знищення в польських громадах треба пояснити тим, що лежать вони на долах, хаги там є побудовані на малій просторі, протівно як в горах, і москалі дуже завзято боронили там залізничної лінії.

Під проводом старости Вайдовського основано при старостві комітет ратунковий і комітет для відбудови повіту, в склад котрого входять з поляків: повітовий маршалок Лясковський, секретар повітової ради Вжесьньовський, інженер повітової ради Шомек і граф Потоцький з Риманова, з українців: сяніцький парох о. Константинович і інженер Краєвого виділу Володимир Дидинський, приділений тепер до служби в сяніцьким старостві. Засідання сього комітету відбулося 22 жовтня с р. і на нім обговорено стан шкід, спосіб відбудови і ратункову акцію, бо сільському населенню, яке з причини воєнних ділань не могло належито обробити ґрунту – а се що обробило, то знищила посуха грозить в короткім часі голод. Велику більшість сільського населення треба прямо годувати з державних фондів аж до слідуєчих жнив. В повіті дуже мало рогатої худоби і коней, а також і робочих сил, бо майже всі мужчини служать при війську. З сеї причини звільнення певного числа ополченців, зокрема з тих громад, які знищено і які треба відбудувати, бо інакше не можна буде перевести навіть тимчасової відбудови; в сій справі повинен Український Парляментарний Клюб поробити відповідні заходи у властивих чинників. До сього Галичина, так страшенно зруйнована московським наїздом, має повне право.

На справу відбудови Сяніцького повіту призначило правительство доси 480 тисяч корон; відбудовою кермує інженер Дидинський.

Поступування при відбудові є того рода, що там, де громада має ліси, пр. в Одреховій, і знищені господарі одержують від громади будівляний матеріал, там правительство приходить тільки з грошевою підмогою в висоті 500 К або і більше. Для більшої однак кількості громад являється потреба взяти справу доставки і обрібки будівляних матеріалів в руки правительства, бо ціни за ті матеріали у приватних торговців є дуже великі. Правительство повинно закупити будівельний матеріал пр. в лісах польського Перемиського єпископства в Яслиським ключі, але матеріал порізати само в тартаках (Шеля в Яслиськах, Моравського в Одреховій, Баргеля в Старій всі, кн. Чарториского в Вернійвці, гр. Потоцкого в Риманові), які можна на сю ціль зареквірувати; крім сього треба вибудувати парову кругову цегольню – найліпше в Заршині. В сей спосіб подешевіє будівельний матеріал може о половину, бо матеріал в натурі дістанеса в руки прямо знищеному господареві.

В деяких громадах, де населення не має приміщення (пр. Посада-Заршинська, Черемха), буде правительство будувати ще перед зимою так звані двояки (хаги з дерева з двома кімнатами для двох родин і зі стайнею), які опісля можна переробити на господарські будинки; населення з інших громад знайде поки що приміщення по сусідних селах, а за се титулом річного чиншу правительство буде платити властителеви по 100 К. від родини. Властива відбудова може розпочатися доперва в слідуєчим році, при чім дерево треба зрубати в зимі – інакше воно без вартости.

Москвофільські товариства в Сяноці («Бескид», «Народный Дом» і інші) правительство ще в серпні м. р. розв'язало чи припинило; куратором майна сих товариств іменовано о. Омеляна Константиновича з Сянока, і він вже минушого року урядував в «Бескиді»; сього року поки що «Бескид» не урядує, бо нема сил.

Наші товариства в Сяноці, як і бувало давніше (з виїмкою філії «Сільського Господаря» і склепу «Народної Торговлі»), ледве клигають. «Народна Торговля» отво-

рила склеп (веде тепер директор Дуткевич), який зрабували москалі, але товарів там брак. З українських інтелігентів є тепер в Сяноці о. Константинович, повітовий суддя Шулякевич, урядник дирекції скарбу Гермак, спенсіонований виділовий учитель Гавдяк і приділений до Сянока інженер Дидинський. Наша інтелігенція – головно духовенство – на повіті, як і перед тим, зовсім мертва. Народ темний, без проводу і науки, байдужий на все. Повіт жеде на поселення у нас якогось спасителя, бо інакше невесела будучність перед нами. На разі треба робити що можна, і сільські інтелігенти повинні ширити «Свободу», при помочи якої можна з часом виробити деякі розумні і патріотичні одиниці з-поміж самого селянства, здеморалізованого москвофільством, під впливом якого було доси.

* * *

ЩО ДІЯЛОСЬ В ЗАЙНЯТІЙ РОСІЯНАМИ ЧАСТИ ГАЛИЧИНИ⁵⁴

«Нова Рада» в ч. 77 з 14 липня н. ст. містить допис під заголовком «В Галичині», у якій автор І. О. малює відносини в зайнятій часті Галичини.

Нема до кого звернутись за допомогою проти сваволі москалів, злидні та ще до того нема звісток з Росії од наших, – се перші слова, з якими мене стрінули селяни в Галичині. Солдати дійсно і досі ще не навчилися поважати працю і майно бідних людей – галичан: топчуть городину, руйнують оселю, пасуть коней і їздять по збіжжю. Нема до кого звернутись.

Се теж правда, бо «уездних» начальників селяни хоч і знають, але ніколи і в думці не покладають, що ті люди сидять у них по селах, щоб обороняти їхні селянські інтереси. Особливо неприємні відомості чув я про золочівського повітового начальника (жиге чомусь у селі Нестерівцях Зборівського пов.). Казали мені, що сей начальник є наш землячок з Волині чи що і відзначається особливою ненавистю до українців і гризеться з українським священником (прізвище його Муколов), котрого навіть з кімнати вигнав у передпокій, а сам усів у батьושчиній спочивальні. Так чи інакше, але про нього селяни так знають усі, і иншим він себе не заявив. Звичайно до такого начальника ніхто не може звертатись за допомогою, в якій би то не було справі. Всюди по селах війти і писарі старі – москвофільського, Дудикевичівського і проч. гатунку.

Сільські ради не певні і не мають ще й досі права голосу в своїх сільських справах. Нітрохи не краще стоїть справа і по містах, на посади повітових начальників настановлено де-не-де українців, а помічники і вся нижча канцелярія зісталась стара. В Тернопільському комісаріяті тільки один свідомий українець – помічник начальника. Так само і в канцелярії тернопільського губернатора. Тільки губернатора та помічника замінено, вся канцелярія лишилась стара. Сі повітові комісарі і взагалі люди, що поїхали начальникувати до Галичини, не можуть похвалитись своїм становищем. Сидять по канцеляріях, підписують папери, а з населенням говорять тільки поодинці. Я чув нарікання, що сором за таку діяльність і гроші брать. Селяни стогнуть під вагою ста-

⁵⁴ «Українське слово» (Львів). – № 170. – 4 серпня 1917.

рого режиму; нові ж начальники не мають змоги поїхати до них, сказати до них хоч одно привітне слово, котрого в Галичині за три роки війни не чули од російського уряду. Найбільше зараз лихо в Галичині по всіх кутках, се одсутність всяких відомостей. Нема листів, нема книжок, нема газет, нема нічого.

Польові поштові контори, правда, приймають просту кореспонденцію до Росії, але не приймають заказної і навіть не прийнято од мене телеграми (в Залізцях), бо телеграма була на українській мові. З Росії зовсім не можна післати до Галичини нічого: ні грошей, ні газет, ні листа на приватну адресу. Навіть прості листи не можуть бути доставлені в село поштою, бо нема кому се робити і нема відповідного дозволу. Одсутність пошти вже яскраво показує, що зроблено і що можна зробити, щоб хоч трохи загоїти «тії рани на ріллі, де орали москалі»...

У Тернополі нема майже ні одної української книжки. Навіть молитовники попали москвофіли з губернаторської канцелярії. До господарства у Галичину дуже потрібно працівників, але де їх взяти? Полонених австрійців не дають, допомоги іншої теж нема нізвідки.

Єдина запомога – се повернути до дому австрійців – воєнно-полонених з Росії. Кожний з них піде до своєї родини, і се буде найпевніша запомога і родині на зруйноване господарство і моральна, що дійсно в Росії є воля.

Може з сим не всі згодяться, мовляв, се небезпечно для нашої армії, але се ще небезпечніше для всієї російської справи в Галичині, коли населення страшно бідує і не має до кого звернутись за допомогою.

[КОНФІСКОВАНО АВСТРІЙСЬКОЮ ЦЕНЗУРОЮ].

Я бачив воєнно-полонених, що втекли з Росії в Галичину, говорив з начальником контррозвідочного отряду про справу сих утікачів. Начальник сказав мені, що має коло 30 таких утікачів. Вони живуть удома у своїх хатах, до позиції дуже близько, але як його рука підніметься арештувати, одривати од коханої жінки, од дрібненьких діток. Нехай живуть, але я боюся, каже, коли б більше не втікали, коли б уже був якийсь певний про се закон, якесь розпорядження.

Єдине розпорядження, се дозволити всім, хто вдома в господарстві дуже потрібний, повернутись до дому. Обмежили район, куди не повинні повертатись полонені (обмежили заборонену лінію більше як 10 верстами од позиції).

В тилу завжди стоять військові частини і штаби сих частей і всякі начальники, напр. нач. міліції, можуть мати догляд за цими воєнно-полоненими. Але з певністю можна сказати, що ніякий догляд за ними не буде потрібний. Здійснення сеї думки, мабуть, дуже далеко, коли ще й досі не повернули навіть політичних виселенців-галичан до дому. До Тернополя і досі не вернувся широко відомий своєю громадською і благодійною діяльністю священник-українець Володимир Громницький, не може вирватися з Росії Василь Кивелюк, бувший голова «Просвіти» в Скалаті. Всі знають у Тернополі і кажуть, що Кивелюка заслано у Баяндай Іркутської губернії, де він і досі пробуває. І таких видатних людей, відомих на всю Галичину, ще надзвичайно багато «сидять по в'язницях» (так кажуть галичани).

Нарешті треба дати до відомости всім українським військовим частям, щоб вони, проходячи через галицькі села, неодмінно розповідали всім про волю і старались полегшити страдницьке життя українського населення.

* * *

Товмацький повіт все належав до зорганізованих українських повітів. Безнастанна й повна посвяти праця посла д-ра Івана Макуха не пропала. В хвилях проби видала якнайкращі овочі.

Українське населення Товмаччини через увесь час російського наїзду поводитись дуже поправно, не скриваючи своєї ворожості супроти наїздника і віри в перемогу Австрії і Німеччини.

До російських урядових заряджень відносилось населення Товмаччини пасивно, а часто ставило опір. Не тільки не давано ніякої допомоги російському війську, але роблено йому перепони й перешкоди на кожному кроці.

При стяганню податків проявився в людности пасивний опір. Начальник громади в Хотимирі не хотів стягати податків, хоч начальство загрозило йому зісланням на Сибір. Він сам агітував за неплаченням податків. В Грушці було теж саме. В громаді Долини агітував Михайло Бринський, щоб люди не платили податків, бо податки належаться нашій державі. За се прискаржив його ц.-к. австрійський (!) ексектор перед російським начальством. За се арештовано Михайла Бринського, спершу посаджено в тюрму, а відтак вислано на заслання. Одначе по дорозі він утік і попався між австрійськи війська, які взяли його з собою. Начальник громади в Надорожній зажадав потвердження за стягнені з громади податки. На се заявив йому ц.-к. австрійський секретар: «За таке жадання жеде вас Сибір. То не Австрія, минули ті часи, коли ви могли жадати».

В Олеші вів протиросійську агітацію Іван Кузьма (Байдак). Він просто говорив російським офіцерам: «Від повітря, граду, огня і російського панування хорони нас, Господи». Крім того агітував проти плачення податків, проти роботи при окопах, взагалі проти всього, що мало би яке відношення до російських військ.

За се його арештовано. Та він викупився за 40 рублів. За те ж саме арештовано й Михайла Пону, нач. громади в Хотимирі, але він викупився за 5 рублів.

Всі національно-свідомі вийти-українці, а не старостинські креатури, не хотіли усувати цісарського портрета з громадських канцелярій, заявляючи, що вони, мимо зайняття Галичини, все ж таки правно належать до Австрії.

Але й мстилися за се немилосердно на українських селах москалі. Всі читальні, всі крамниці знищили дощенту, польські товариства пощаджено. Словом, була свого роду тиха війна населення з наїзниками. Не лише, що населення проявляло пасивний опір, але поповнювало вчинки, за які кожної хвили могли заплатити життям.

Так в Гориглядах гурток селян, спомагаючись взаємно, переховували через півсема⁵⁶ місяця дванадцять гонведів і обер-лейтенанта, яких відтак, при зближенню нашої лінії, переправлено до нашого війська. В Грушці переховали вояка, що втік з російської неволі, аж до приходу наших військ. В Палагичах переховано польського легіоніста. Переривано російські телефони в Петрилові і Колинцях, де три рази переривано телефон коло українського «Народного Дому». Зараз з приходом наших військ до Грушки, зібрав Михайло Ровенко 37 добровольців, але не міг їх довести до кадри, бо москалі знов забрали Грушку.

⁵⁵ «Українське слово». -- 9 серпня 1915.

⁵⁶ Шість з половиною (гал.).

В Стриганцях начальник громади врятував міст, який москалі при втечі підпалили. Війт Хотимира Михайло Пон, котрого, кажучи мимоходом, польські власті через 3 роки не хотіли затвердити, одержав від коменданта гузарів і полковника 5 п. п. похвалу за патріотичне поведіння.

Товмацькі громади, хоч як були знищені російським наїздом, склали в етаповій команді в Товмача сотки бохонців хліба для наших вояків.

Се все не обійшлося без жертв. За українську орієнтацію й австрійський патріотизм арештували москалі: о. Евстахія Теслю з Королівки, В. Шуляра, учителя з Братишева, о. Однорога з Живачева, о. Гавдуняка з Грушки, війта з Ворони М. Волошина. А Домбровського, учителя з Ворони, ставили під воєнний суд і держали у в'язниці аж до приходу австрійців.

Ось як, в найзагальнішій формі, заховувалася в часі інвазії українська людність, очернювана польськими властями як «непевна», тим часом, коли власне старостинські довірені війти і дорожники заховувалися зовсім інакше, та про се тепер писати не слід.

* * *

З НЕДАВНОЇ МИНУВШИНИ ЯК ПОВОДИЛОСЬ УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО ПІДПЕЧАРИ ПІД ЧАС ВОРОЖОГО НАЇЗДУ⁵⁷

1.

Українське село Підпечари, Товмацького повіта, недалеко Станіславова, має таку свою воєнну історію. Майже рік володіли тут московські наїзники. Часто-густо свистіла на плечах наших селян нагайка російського жандарма, наколи запротестував хто проти примусового гоніння до копання окопів, або проти грабунків, яким не було кінця. Не одна тоді полилася сльоза. Та всі селяне з надією гляділи в будуччину та з вірою ждали хвилі, коли «прийдуть наші». Та й натерпілися вони від «освободителів». Найдейнішого громадянина Дмитра Логозу катували і били козаки так, що вкінці мусів критися ночами з дрібними дітьми по чужих хатах. А вся помста була із-за того, що Логоза все казав москалям, що ми, українці, бачимо нашу будуччину лиш під пануванням Габсбургів і нашим гарячим бажанням єсть, щоби ся війна принесла волю нашим браттям із-за кордону.

Знову місцевий війт Іван Бойчук старався пасивно протестувати проти приказів московського начальства, ховався по чужих хатах і селах, так, що ніколи не могли з ним розмовитись і видати розпоряджень ні чиновники, ні жандарми.

Коли в січні наказали наїзники платити податки, ні один селянин не зложив ні сотика. Тоді найшлися деякі індивідуа, такі з наших домородних «przujaśół», та донесли, що винен сьому місцевий священик о. Кульчицький, бо він бунтує людей.

Москалі постановили його вивезти на Сибір, та не встигли сього зробити, бо 24 лютого прийшли наші війська. Війська появились край села, коли в середині і за річкою Вороною крились москалі, які вже зачали палити міст за собою, щоби спинити нашу патрулю.

---

⁵⁷ «Українське слово». – 22-23 серпня 1915.

Та наші селяни зорієнтувались скоро в ситуації, і як тільки козаки, підпаливши міст, відступили, вони негайно погасили огонь, незважаючи на се, що з-за ріки москалі до них стріляли, а 18-ти позісталим солдатам представили небезпеку їх положення так, що вони віддали хлопцям свої кріси, і ті передали їх нашим в полон. Москалі відступили на горбки і звідтам палили з крісів. Офіцери не могли дослідити, де скрився ворог. Тоді знов кількох хлопців з уч. III гім. кл. Михайлом Логозою, за дозволом надпоручника, повели кільканадцятьох жовнірів бічними стежками, обійшли похованих москалів і змусили їх всіх піддатись. Село гостило хоробрих Хорватів, з нараженням власного життя носили їм жінки до боєвої лінії всяку їду.

На жаль, по 10 днях наші війська відступили, а з ними виїхав о. Кульчицький, щоби рятуватись перед російською тюрмою. Тоді зголосилось також 28 місцевих хлопців на охотників, але їх не приймили.

І знов нависли над селом чорні хмара смутку і неспокою. Прийшли вороги ще більше люті і мстиві. Люди крилися, помарніли і з розпукою ждали освободження.

Але 8 червня над раном побудив всіх грохит машинових крісів. Москалі скрились в окопах на горбах над селом, до села нічю прийшов відділ німецьких військ, і знов наші люди старались на кожному кроці прислужитись німецьким жовнірам, та хоч над селом свистіли кулі, не дбав ніхто про се, добре, що наші вже прийшли.

Той відділ був висланий лиш для провіщення терену і нічю мусів вернути до Станіславава.

2.

Та вертаючи не помітив той відділ, що остався їх ранений товариш. Сей бідняга з простріленою ногою перележав, зомлілий з болю, цілу ніч в окопі. На зорі найшов його підпечорецький вояк Гнат Веляник, що якраз втік з московської неволі, переодягся по-сільському і ждав нагоди, щоби знов дістатись в ряди нашого війська. Не надумуючись, взяв раненого на плечі і тихцем заніс до стодоли на сіно. Тим часом по селі почали вештатися московські солдати, слідячи по хатах за «германцями». Жінки дізнавшись, що в stodолі лежить ранений німецький жовнір, який закликає на все в світі, щоби його схвати перед солдатами, почали зносити йому молока, яйця, хто що міг. Положення ставало чимраз прикріше, московського війська було повно в селі, козаки уставили гармати якраз коло стодоли, де лежав ранений. Здавалося, що, тайна викриєся та ніхто не зрадився ні словечком. Доперва пізною нічю, коли скрізь утихомирилось, на приготованих до сього ношах перенесли хлопці раненого до безпечної комори, яку радо відступила Настя Хоминець, а сама з дітьми перенеслася на прихідство. Коли несли хорого, перед походом, мов передня сторожа бігли діти, щоби остеречи, наколи зблизиться ворожа патруля.

Ранений перележав укритий від середі до неділі, через увесь сей час люди опікувались хорим, як рідним, особливо з великою посвятою ходила коли нього п. Ирина Кульчицька. Коли солдати почали добуватися до хати, де лежав ранений, селяни старались відвернути їх увагу, говорячи, що там мешкає бідна вдовиця, яка схоронилася в чужій хаті перед кулями. І так шохвилини дрозали всі люди в селі, щоб тайна не викрилася, дрозали за життя хороброго жовніра.

Заповідався великий бій. Москалі запевняли, що будуть боронитися довго зі своїх окопів, та, на превелике щастя, не сповнилися їх слова, бо по короткій гарматній стрілянині, були змушені винестись з окопів. На сю хвилю тільки ждали наші хлопці.

Негайно відправились в окопи, щоби справдити, чи не урядили москалі якої засідки, та там застали лиш двох солдатів, які віддали їм оружжя.

Тоді хлопці відшукали нашу патрулю і «замельдували», що безпечно можуть увійти в село, бо нема вже ні одної московської ноги.

Побачивши наших жовнірів в селі, радости не було кінця, люди з зворушення плакали. В ту ж мить вистаралися підводу для хорого німецького жовніра, щоби чимскорше відвезти його до шпиталю. Німець зі сльозами в очах прощався з п. Кульчицькими і селянами, які уратували йому життя, а військовий лікар дякував всім щиро, кажучи: «Brave, sehr brave Leute!⁵⁸»

І досі всі селянки з Підпечар зносять шонеділі молоко і яйця і відвозять до військового шпиталю в Станіславові, а звідтам все беруть білля до прання, загалом всі мешканці все стараються чим можуть прийти в поміч нашій армії, а найкращим приміром служить їм родина священника.

* * *

ПІД РОСІЙСЬКИМ НАЇЗДОМ. СЕЛО БРАТИШІВ (ПОВ. ТОВМАЧ) ДЕВ'ЯТЬ МІСЯЦІВ В РОСІЙСЬКИМ ЯРМІ⁵⁹

Росіяни зайняли Товмаччину в перших днях вересня 1914 р., коли наші війська завернулися за Станіславів. Страх настав по всіх селах, коли почули ми, що росіяни перейшли Дністер і дістались до Нижнева. Деякі цікавіші побігли до Нижнева довідатись, чи насправду появились росіяни.

Що в Нижневі діялось, того не в силі описати пером. Товпа солдатів, яким проходили козаки, кидалася передовсім на жидівські склепи і на полишені помешкання. Зачався в білий день грабунок, до якого під грозою нагайки змушували також і деяких мешканців. З крамниць викидано на улицу або на сміття всі товари, а з помешкань меблі, начиння, білля, образи і ин. Російські офіцери не лиш, що на грабунки позвляли, але навіть заохочували і самі брали в них участь. Відразу по тім всі пізнали і зрозуміли, що російський жовнір не має почуття законного ладу і приватної власности.

Українське село Братишів звідала наперед козацька патруля, котра, користаючи з неприсутности жида, розбила корчму, але в ній нічого не знайшла для себе, крім нафти, кількох сірників і полишених помий. Коли багато селян стояло коло місцевого склепу «Наше Визволення» і читальні «Просвіти», патруля, насміхаючись над ними, промовила: «А это что? Мазепинское собрание?» Другого дня спокій. Аж третього знов появилася патруля, розбила двір, кільканадцять фір вівса забрала до Нижнева і багато худоби.

До лютого 1915 р. був у нас якби спокій. Нікого ніде не гонили, ні до підвод, ані до нічого, лиш від часу до часу появлявся російський стражник у вїйта з розказом начальника уїзду. Дуже велике щастя має Братишів, що має бодай порядного вїйта. Він то нераз дуже влучно вив'язав себе і цілу громаду з грізної небезпеки.

---

⁵⁸ Хорообрі, дуже хорообрі люди (нім.).

⁵⁹ «Діло». – 20 грудня 1915.

В половині лютого під напором наших військ росіяни поспішно подалися з усім аж за Нижнів, а міст на Дністрі спалили. Склалось так, що наше військо, котре ми так радісно привітали, повернулося назад і то в тиждень. Від сього часу лише ряди козачні пересувалися гостинцем, що веде через наше село до Товмача. За Товмачем поробили наші й російські війська окопи і через три місяці одні й другі майже на місци сиділи. Довелось і селу жити з козацькою саранчею, котра стояла у господарів на квартирах через 7 неділь.

Населення Братишева в часі російського наїзду поводитися поправно. До російських урядових заряджень відносилось наше населення рівнодушно, а часто ставило опір. Не тільки не давано ніякої помочи російському війську, але роблено йому перешкоди на кожному кроці. Переховувано у нас через три місяці двох угорських вояків, при стяганню податків проявлявся у людности опір, агітовано проти роботи при окопах і т. д.

Прийшов червень, а з ним і надія на прихід наших військ. Через дві майже неділі не чути було нічого, лиш туркіт возів російського трену, що забирався за Дністер. Денно бачили ми над собою по кілька літаків австрійських й російських. Гук гармат ставав щораз сильніший, а нарешті на нашім поли станула російська боева лінія, і через цілий день 13 і 14 червня кулі з крісів падали як град. Росіяни подавалися ближче до села. В село падали гарматні кулі, котрих жертвою упало кілька осіб і ціле забудовання начальника громади Дмитра Семенова й шість других господарів. Росіяни уступили за ріку.

Дня 16 червня 1915 пережили ми гарний день: до села увійшли наші побідні війська.

* * *

ДЕЩО З ОСВОБОДЖЕНОЇ УГНІВЩИНИ⁶⁰

Угнівщина належить до тих околиць, котрі взагалі не брали участі в воєнній еміграції. Причина лежить не так в недостатці охотників до утечі (чи, як тепер кажеться, сповнення національного обов'язку...) перед московською навалою, як в тім, що ся навала заляла Угнівщину цілком несподівано. По побідах наших військ над москалями під самим Угновом з кінцем серпня м. р. прийшли несподіванки для околиці з початком вересня з тої сторони, звідки найменше сподіваноя. Москалі прийшли так ненадійно зі сторони Львова, що не було часу і подумати про утечу. Та нема злого, щоб на добре не вийшло. Терпіли всі, та й научились не мало. Пізнали себе і своїх, пізнали чужих, а се в життю придається.

В малих битвах, які розігрались, околиця, як і сам Угнів, потерпіли не много. За се далися взнаки самі «чудо-герої» по випертю наших військ. Зі словами на устах: «Ми прийшли вас увільняти від панів та жидів», – кинулись герої грабувати також тих, за котрих, як казали, прийшли боротись. Ревідували кожного, кого стрінули на улиці, знімали з палыців обручки, з кишень забирали якнайдрібнішу монету, а з домів, замість скритих австрійських жовнірів, за котрими шукали, виносили що далось. Перейшла одна партія, приходила друга, і так кілька, доки не увільнили з усього.

⁶⁰ «Українське слово». – № 97. – 17 жовтня 1915.

Перейшли війська, прийшов військовий заряд з осідком в Угнові. Зачалось урядування етапної команди, котра, як здається, на війні найбільше користає, бо, доглядаючи порядку, вишукуючи підвод, набиває карман грішми тих, котрі хочуть за всяку ціну викупитись від прислуг для російського війська. Дійшло до того, що при витяганню убитого коня пани-поліцаї заробили 600 К. від тих, котрі відказувались витягувати коня, вкінці прийшли такі, що таки мусили витягнути.

Зробити гріш на війні – це одна з цілей російського жовніра. Стремлять до неї ріжними дорогами, не перебираючи в средствах. Маленький примір сього. Трьох інтелігентів з Угнова вибрались поза місто дихнути свіжим повітрям. Перейшли залізничну рампу, де постійно стояв солдат на варті. В хвилі переходу не було солдата, мабуть, скрився в корчах. Вертаючихся назад задержує солдат, заявляючи, що арештує їх, бо туди не вільно ходити, хотя й сею дорогою всі ходили і їздили, але поводитьься так, що вже малий гріш зробить його менше дбалим для добра армії. Інтелігенти не бачучи нічого каригідного, та не догадуючись, о що саме іде солдатова, не беруться давати грошей. «Так ступай, – каже солдат, – ви арештовані». Кілька кроків далі другий солдат питавсь з усмішкою на устах: «Гаспада у вас денег нету? – Ні, – кажуть пани. – Вот в тім і плохе дело. Коли б у вас деньги, все було б харашо». – І так з жажди зиску мусіли пани під багнетом перейти на постерунок, де їх і випущено, не знайшовши нічого каригідного. За се потішив їх лікар-українець словами: «Панове, у нас не найдете чоловіка порядного, котрий в своїм життю не був би арештований».

Тяжка атмосфера над околицею та містечком. «Сиди дома і не показуйся», – радив один другому, бо всіх арештують, особливо «клятих мазепинців». Те одно щастя мали мазепинці Угнівщини, що не було в околицях і містечку «галицко-руського» патріота, котрий би вказував на них. Так мазепинці набрали води в рот, сиділи і чекали, що буде далі. Кілька днів спокій, та не довго. Почалось урядування пана старости в повітовім містечку Раві-Руській. Тягнуто туди селян-війтів, учителів, священників, не виключаючи і поляків, а ціль сеї тяганини була викладати всім історію України. «Пан староста», покликуючися на свої історичні факти, доказував нестійкість українських стремлінь та все кінчив авдієнцію словами: «Нет мазепинцам вольной України!» Особлившу увагу присв'ячував «пан староста» (так звали його селяни) містечкови Угновови, вказуючи на нього як на гніздо «мазепинців».

Народ замовк, не знав що дієсь. Маловіри та немногі російські симпатики, піднесені на душі російськими обігнїцями, увірили що вже інакше бути не може. Та загал відносився ворожо до наїздників та «руської культури», хіба жидики містечка Угнова перенялись скоро «руською культурою», ходячи з нагайками і обкладаючи себе ними взаімно. Народ з повною вірою, що прийде хвиля освободження з московської неволі, моливсь за поворот своїх та ждав. Всіх лучило спільне горе, одно бажання повороту своїх.

Ревно ждали ми на поворот своїх, та таки дождали. Прийшов кінець 23 червня б. р., дались чути стріли вже дуже близько. Питають солдатів: «Що нового? – Утікайте, – кажуть, – бо Герман прийде і вас всіх вимордує. – Ох, коби борше», – думав кожний.

Прийшла хвиля визволення. Дорого за неї заплачено. Почалась російська урядова реквізиція всього. В містечку Угнові оголосив поліцаї, що буде «комісія», щоб все виганяти, весь доробок, коні, корови, дріб, бо хто лишить хоч би курку вдома, той буде розстріляний. І народ злякався. Під ударами козацьких нагайок виганяв все перед комісією, а ся забирала. Що тяжко було вивезти з собою, нищено на місці. Збіжжя поливано нафтою та сипано в ріку. Забрано все, що було, а коли народ ревними сльозами плакав-просив, що згине з голоду, полишено кільканадцять коров. Скінчилась урядова

реквізичія страшна, бо лишила кожного без засобів до життя, та по ній наступила ще страшніша, котру козаки робили на власну руку. «Чому наші не приходять, – говорив, плачучи, народ. – Най беруть все, коби лиш скорше забрались». І дійсно козаки забрали, що ще мож було взяти.

Надійшла неділя 27 червня б. р. Се день найстрашніший, але і день сповнення надій. Чудний ранок. В містечку Угнові спокій. Грабуючі солдати уступили, народ скрився. Приходить російський батюшка під церкву, хоче служити Службу Богу. До того часу, на щастя містечка, церков сама не була спрофанована російськими батюшками. Починають цукати гранати. Батюшка утівав зі словами: «Вот зволоч Герман, така хороша церков, не дасть служити Служби». Стрільв гарматних більше і більше. Наступає утеча москалів, а з ними слідує і пожар містечка та околиці.

Сталось се, чого всі бажали. Ввійшли наші союзні німецькі війська. Радошам не було границь. Все веселе, вдоволене, радується, та біда лиш, що не може висказати того, що серце відчував, бо не розуміє жовніра, а він його.

Тут і наше горе. Жиди, котрі найбільше вислугувались москалям, робили інтереси з ними, доробившись не малого гроша, хотять те все затерти, хотять показатись – коли се нічого не коштує – патріотами, а погубити «хлопа-гоя». Стремлять до сього ріжними дорогами.

Малий образець з часів входу побідних німецьких військ. Виносять жиди образ з родинною Монарха, танцюють з ним, а коли один з німецьких жовнірів, котрому влізли в дорогу, відіпхнув їх, знаючи лицемірство, вони обертають образ другим боком говорячи: «Сть і німецький монарх», – в надії, що о се жовнірови ходило. Факт сам дрібний, невинний, здається навіть патріотичний, але в тім річ, що наш мужик, хотя й більш радувався і щиро, неспосібний до подібних сцен, а се робить його в очах некритичних жовнірів менше льояльним. А коли зважиться се, що, знаючи німецький язык, кинулись жиди давати інформації, якнайбільше фальшиві, роблячи всіх, не лишаючи навіть найбільших патріотів, москвофілами, то такий поступок жидів робив їх в першій хвили дуже льояльними, а підбурював жовнірів проти місцевого християнського населення, особливо українського. Що діялось в душі бідного міщанина, чи міщанки, навіть інтелігента, котрий натерпівся від москалів, стратив все, лишивсь голий-босий, чув він лиш: «Ви – мазепинці, ми вас всіх в тюрму, ви зрадники», – те саме почув від жовніра на котрого чекав десять місяців, як на спасителя. Страшні часи настали. Зневіра у інтелігентів, а ще більша у народу.

«Прийшло панування жидів, ми безсилні, ми не вміємо говорити по-німецьки, а жиди закопують нас», – говорено. До того почались доноси, аноніми на всіх і на вся.

Та се тривало недовго. Перейшла гарячка. Наші інтелігенти почали зближатись до німецьких властей і жовнірів, давали їм вірні інформації, демаскуючи підлих інформаторів. Найбільші тут заслуги українських студентів, котрі зв'язались в цілі поборювання холери в «Gesundheits-Organisation der Ukrainischen Studenten in Uhnou». Організація, введена в життя німецькими властями, почала давати інформації вищим офіцерам і жовнірам про наші відносини, про нашу історію, чим спричинила зміну поглядів на нас і нашу справу. Заходом організації з рук німецьких лікарів вийшло кілька прихильних статей про нас.

Які інформації давали про нас наші вороги, най послужить се яко доказ. Одного з членів організації запитався вищий військовий лікар: «Чи се правда, – говорено нам, коли ми подивляля красу українських церков, – що всі українські церкви тому так гарні, бо збудовані за російські гроші».

Без цілі політичної, а лиш як чисто гуманна організація українських студентів сповняла подвійну ціль. Боролись не лиш з холерою, але і підлими інформаторами. Декому не на руку була організація і праця наших студентів.

Почалися закиди, ворогування на гуманну організацію, котра так много добра зробила для містечка Угнова, що удостоїлась найвищої похвали німецьких властей...

А організація працювала для добра громади і тих що під нею рили, бо удостоїлась ще підтвердження одержаної від німецьких властей похвали і від австрійських. Що-ж говорити про наші політичні організації, коли чисто гуманна організація викликала бурю закидів тому лиш, що мала характер український. Німці бачили се, питались, чи так у нас все, а коли отримали потвердження сього, то не могли надивуватись.

Славити Бога, минула буря московська, пережила Угнівщина і клевети, вийшовши побідно, всі вдоволені, що чей-же буде лучше. «Справа українська горою», – говорено, бо ж ми були вірні все, а передовсім під час московського наїзду.

* * *

ЧЕСАНІВЩИНА. ВІСТИ З КРАЮ⁶¹

Львівська газета «Українське Слово» в ч. 36 з 6 серпня с. р. подає слідууючу допись з Чесанівщини:

Чесанівський повіт належить безперечно до тої смуги краю, яка найбільше потерпіла через воєнні події 1914-1915. Тут нераз змагалися ворожі сили з нашими військами, а вистане пригадати, що восени 1914, в жовтні і падолисті бої над Сяном тривали 28 днів, Чесанівський повіт був місцем, де відбувалися всілякі збірки і військові пересування московських сил. Вже з початку війни деякі містечка і села зістали страшенно спустошені і спалені.

Жертвами огню впали тоді містечка Нароль, Липсько, Чесанів і Любачів. Сотки родин зістали без даху, без одежі і засобів до життя, багато з них перенеслися до сусідніх сіл, багато виселялося в дальші сторони, оставляючи все на божу волю, і досі про них чутка загинула. Про рятункову акцію не могло бути й мови, бо вся інтелігенція з місточок і сіл ще на початку війни виїхала з повіту. В цілім нашім повіті остало лише кількох парохів.

Люди оповідають, що коли москалі займали названі містечка, то дістали від «командирів» приказ «погулять» в Чесанові, в Любачеві і в Немирові (пов. Рава). Що по тім приказі діялося, того не в силі описаги пером. Дика товпа московських солдатів, якими проводили козаки (оренбурзькі і донські), кинулася передівсім на жидівські склепи і на полишені помешкання. Зачався в білий день «легальний» грабунок, до якого під грозою нагайки змушували також і деяких мешканців. Зі склепів викидано на улиці або на сміття всі товари, а з помешкань меблі, начиння, біля, образи і пр. Відтак обливали нафтою хату із вні або зверху і з димом йшло ціле майно. Жертвами нападу впали також майже всі двори і фільварки. А не треба забути, що в склепах і в двірських гуральнях були тоді якраз величезні склади горівки і запаси спирту.

---

⁶¹ «Свобода» (США). – № 110. – 1 8 вересня 1915. «Українське слово». – № 25. – 6 серпня 1915.

Та московська навала уміла використати таку нагоду і ще востаннє добре напитися, бо, як відомо, в Росії зараз по мобілізації був оголошений наказ уживання всякого рода алкоголів. Підпитий і п'яний солдат – то нічим лихий звір. Насильства над жінками і молодими дівчатами, майже дітьми, діялися ледь не прилюдно, а коли чоловік або інший мужчина ставав в обороні поганьблених, то не обійшлося без кровавих жертв невинних людей. Так, приміром, в Любачеві на ринку в білий день зарізано «шашков» кількох жидів. В Раві-Руській офіцер застрілив рівно ж на ринку молоду селянську дівчину з Любичи, яку віз з собою яко бранку, а яка всіми силами боролася перед деякими інстинктами російського офіцера.

В Любачеві в домі відомої і загально шанованої родин в присутности її батька і матери знасичувано доньку під грозою смерти в разі спротиву або крику. Те саме, лише може менше трагічне, діялося по селах.

Коли по містечках нашого повіта ще що полишилося ціле і не знищене, то до решти то зістало знищене в часі боїв в червни с. р. Коли, по славнім погромі російської армії в маю під Яслою і Горлицями, мусіла вона відступити за Сян, то Чесанівський повіт був переповнений військами і російським треном. Тут над річкою Любачівкою захотіли москалі боронитися і поробили дуже сильні окопи та підкріплення вздовж ріки, по полях і по лісах. Військо одержало приказ боронитися на смерть і життя, згинуті, а не уступити – був клич. На фронті між Радимном і Сінявою зібрано 6-8 корпусів. А були се свіжі війська, бо погромлених в Карпатах і над Дунайцем відіслано на зади і заступлено полками, спровадженими з кавказького фронту. Були се переважно Черкеси, Киргизи, Татари, Башкири, Монголи. Ті послідні зі скісними очима викликували серед населення багато страху і зацікавлення. Над Любачівкою тривали бої від 8 мая до 15 червня.

Наперед нищили вони і палили все, що з військових зглядів було для них перешкодою. Палили цілі села і поодинокі будівлі, але коли і над Любачівкою получені армії справили москалям страшний погром, то, уступаючи, якби зі злости і пімсти за свої неудачі, нищили за собою все, що могли мати якусь вартість і значення для побідної армії. Палили вже не тільки села, але також і ліси, збіжжя, городи, овочеві дерева і пр.

Так згорів і майже перестав існувати Жапалів, одно з найкращих сіл чесанівського повіта, в яким з двісті кількадесят домів остало 5, дослівно п'ять. При тім згоріла церков, народна школа, костел і цілий фільварок князя Сапіги з всіми господарськими інвентарями і урядженнями. Місцевий парох о. Федорович, який ледви врятував життя, перенісся до Сурухова, бо тамошний парох погіб трагічно від шрапнели. Так само згоріли села Нова Гребля і Липини, село Суха Воля і Старе Село тільки в части спалені, але зате майже цілковито спалено присілки Козаки, Гамерня, Ониськи, Тереськи і пр. Чесанів і Любачів спалено до решти і розбито кулями. При тім спалилися в Любачеві майже всі міщанські доми, які восени 1914 ще були цілі. З димом пішли також присілки і села Гурче, Опалка і Островець. Церков в Любачеві сильно ушкоджена.

Те саме дотичить і Чесанова. В цілім ринку не остав ані один цілий дім. З величавого «Народного Дому», в яким містилися всі українські фінансові інституції і політичні та товариські організації, лишилися тільки сильно ушкоджені мури. Передміські загороди і Нове Село в части оціліли. Олешичі ще найменше потерпіли. Згоріло кільканадцять загород коло церкви і кілька жидівських домів в ринку. Натомість від шрапнелів в часі боїв 15-16 червня згинуло більше, ніж 20 людей, що не встигли досить безпечно сховатися, або завчасу втекти.

Коли до повіта повернули адміністраційні власти, то в Чесанові не могли найти поміщення, і тому ц.-к. староство й вищі уряди перенеслися до Любачева. Загально говорять, що вже раз на все позістане Любачів повітовим містом. З сіл північної части повіта потерпіли Улазів, Жуків і Люблинець Стар. і Нов. Особливо страшним виглядає Люблинець. Там з 400 чисел домів лишилося коло 30. Вратовані церков і приходство. Фільварок і млин цілковито спалені. Спалилися в селі майже всі деревини, плоти і огорожі так, що люди полишилися в тім, що мають на собі. З інших сіл зістали ще знищені Рубини, Хотилюби, Гораєць, Гута і Руда-Рожанецька. В усіх тих селах погибло багато худоби і зрабовано коні, свині і дріб. Люди мешкають в пивницях або копають собі ями в землі, як в передісторичних часах.

Внаслідок браку одежі, білля, внаслідок загальної нужди загноздили всякого рода епідемічні недуги, як тиф, дизентерія і холера. Для сього повіта поміч стається пекучою справою, і ми звертаємо на се увагу покликаних чинників.

Варто вкінці згадати, що сьогорічні засіви представляються дуже корисні, тільки брак рук до праці і рільничих знарядів.

* * *

ЛИСТ З УКРАЇНИ⁶²

Лист з села Святкова-Велика (повіт Ясло) писаний 28 червня 1915 до Андрія Янковича в Мак-Аду (Пенсильванія).

Дорогий Брате! У своїм листі з осени дорікаєш нам, що ми попереходили на москалів. Бог з неба знає і видить, що се неправда. Ми не знали жадних москалів, ані москвофілів, а пізнали їх добре аж тоді, коди вони вдерлися в наші сторони і стали по свому газдувати. Через цілих п'ять місяців натерпілися ми від них стільки, що того і на воловій шкірі не списав би! Ані ложки страви не могли ми через них з'їсти. В нашій хижі мешкав московський капітан і три відділи (цуги) солдатів. На другий день по Михайлі (св. Михайла) ті самі солдати, що в нас перебували, підпалили мою хижу. Хижа згоріла, а з нею вигоріла половина нижнього кінця села аж по школу. Ми лишилися, як звірина на поли, без будинків і без хліба. Страшно бідуємо! Як була у нас битва, то наші мама схоронилися до хати Рушника, де сиділи цілий час під комином. Гарматна куля перейшла крізь будинок і комин (пів ліктя понад головою мами), але не убила і не зранила нікого, хоч в хаті було повно людей. Як будинки палили, то так стріляли з вершків, що кулі, як град, легли і через те ніхто не міг з хижі нічого винести. Люди ховалися по ямах і там рятували своє життя перед смертю. Бог дав, що нікого не поранило, але зате все до чиста згоріло! Як зачиналася війна, то ми склали обильні жертви на австрійський «Червоний Хрест»: давали овес і сіно, пекли хліб, давали гроші і білі хустки. Мені взяли до війська двох синів, а третій син був шість тижнів на форшпані. Вернув рано о 8-мій годині, і зараз спалився віз у возарні. П'ятох форшпанів ще й доси не вернули.

Ми з москалями не тримали, ані їм не служили, бо хочемо остатися такими, якими були наші діди і прадіди. Наша церква не згоріла, а згоріли лише паркани довкола неї і фіртки. Я зібрав був трохи людей і разом з ними урятував, що було можна. Ксьондза не

⁶² «Свобода» (США). – № 110. – 18 вересня 1915.

маємо тепер ніякого, і тільки я сам опікуюся і служу домови божому. В зимі люди дуже з голоду умирали. У нас велика посуха, бо від зимы не було дощу. Хто що посіяв, то те і заков'язло в сухій землі. Яка тепер тут біда, я того описати не годен. Най Вас Бог заварує від такої біди і нужди, яку ми тепер переживаємо! Не забудьте за нас, а Бог за Вас не забуде! Купити не мож нігде нічого: ані зерна, ані муки. Є лише бандури (*картофлі*) і кукурудзяна мука – але дорога! Ми жиємо тільки бандурами. Нема навіть в що обутися і одягнутися, ходимо обдерті гірше, ніж найбідніші жебраки. Як Ваша ласка, то пришліть нам хоч пару боганців (*чобіт*). Як кому виросте трошки озиміни або конічини, то не знає, що з тим зробити, бо нема де повозити. В нас була три рази велика битва. Впало досить війська, але цивільним не сталося нічого. Одна біда: знищили все так, що ані перевесла не лишилося! В нас мало хто орав і сів. Худоби в селі нема. Заледви кільком людям удалося з тяжкою бідою виховати корову, де на дворі або в ямі. Робочої худоби нема жадної. Деякі люди мали ще донедавна по одному коневі, але і тії москалі забрали. Мені взяли два коні, чотири бики і одну корову. Бідним голодуючим людям дають тепер потрохи бандури і кукурудзяної муки. – Поздоровляю Вас всіх. Василь Янкович.

* * *

ЯВОРІВЩИНА ПІД РОСІЙСЬКИМ НАЇЗДОМ⁶³

Гук гармат в п'ятницю 11 вересня 1914 року від сторони Любачева застановив та налякав нас дуже, бо вчора чули ми гармати зовсім в противній стороні! Що се таке?...

Вночі тисячі фір утікаючих цивільних, крики, зойки, що москалі йдуть, збудили село зі сну. Переполох страшний! Над ранком збіглося більше половини села, утікаючи майже з голими руками.

О годині 10-ій перед полуднем над'їхали перші російські патрулі з револьверами в руках. Допитувались про ріжне. Увійшли до кімнат, перевернули все, шуканочи Бог зна чого. Від'їхали. За ними над'їхали тисячі козаків. Почалась канонада з села на шосу в напрямі Перемишля, куди подавались наші війська і форшпани. Звідси відповідали наші гармати. Так тягнулося до години 5-ої вечером. Заїхав штаб, заквартирувався та сидів цілий тиждень. Зараз першої ночі виломили двері в стодолі, закрали більш 50 кіп вівса. Шукай вітру в поли! На другий день випустив солдат кабана з хліва. Вганялись за ним по подвір'ю, аж його вбили. Взяли корову та ялівку, себто «купили», обіцюючи по 30 рублів. Коли я зажадав заплати, п. капітан обіцяв вирівняти рахунок при від'їзді, а при від'їзді казав іти до п. генерала, і думав би хто, що генерал зараз витягнув гроші? Ще злився на мене, що кабан не був здоровий! За ялівку й корову приказав капралеви написати карточку, а коли я просив печатку, він сказав, що «запакована вже». Гарно! Поїхали.

Пів години опісля прийшли свіжі війська. В городі стягнули з мене чоботи, а на мою жалобу була відповідь: «А котрий то, з какой роти? Как его фамілія?» – та на тім скінчилося.

Грабували без пощади качки, кури, худобу, безроги, і за два тижни не найшов би одної курки. Сотки тисяч перейшли через село, одного дня не було вільного, а все одно

⁶³ «Діло». – № 107. – 27 листопада 1915.

й те саме. Кожний дер. Попалили всі плоти, все дерево, яке найшли – борони, плуги, сани. Палили образи, які покрали комусь, і то в золочених рамах, палили фаєтони, візки, дивитись не можна було без відрази. В Краківці на ринку, як кажуть очевидці, палили фортеп'яни і бібліотеки з цінними книжками. Найбільше докучали ті солдати, котрі лишалися позаду війська, без старшини. Крали коні, худобу, і в подальших селах продавали за будь-що. А другі такі опришки були так звані халатники (бо в довгих свитах-халатах) – кубанські пластуни.

Від них не було змилювання, де та ватага появилась – нещастя! Насилування жінок – на деннім порядку. Попросту збиткувалися над жінками в звірський спосіб. І що ж на се старшина? Ось зразок:

Рубав солдат щіпу – одну, другу, а за третьою жінка почала просити та заводити. Над'їхав старший.

– Чого вона верещить? – питає.

– Пане, не дайте так нищити і стинати молоде деревце, – плаче невіста.

На се каже сей герой:

– Зітни їй голову, то не буде ревіти.

І що ж по такій старшині? Зате любили вони хвалитися багато, от як то вони за тиждень візьмуть Перемишль, а потім «Вену» та Берлін.

Тимчасом під Перемишлем, Ярославом гуділи гармати. Шість тижнів дзвеніли наші вікна, шо ляк брав, опісля притихло – боева лінія віддалилася в сторону Кракова...

По вільних парохіях осадовилися батюшки. Прийшов до нас в березні якийсь о. Микола, старший віком, казав, що є «благодичинний», та став намовляти, щоб перейшов на православ'я, а що за мною прийдуть другі.

– Та як ви, отче, можете щось подібне мені пропонувати? – запитався я. – Я католик і позістану вірний своїй церкві і державі. Розговорився батюшка, шо «Галичина вже пропала для Австрії – Росія не віддасть вже того, що забрала. Тим, отже, і Україна Галицька пропала. Тож ліпше Вам, – каже, – перейти на православ'я. Буде Вам як в небі. А як не хочете, то будуть над Вами знущатися».

– Нехай знущаються, а душі не дам!

Тепер батюшка почав з другої бочки і каже:

– Не хочете переходити на православ'я, як се зробили деякі ваші сусіди, то лиш запишіться у митрополита Евлогія у Львові, заявіть, шо ви не втікали, зараз будете побирати жаловання 100 руб. на місяць, а я вам ще се зроблю, шо за минувші місяці виплатять зараз, а то сума буде велика – 700 рублів.

– Отче, не кусіть дармо, – кажу, – я горожанин австрійський, побираю пенсію від свого цісаря, віри не зміню. І здається мені, шо більше не знайдете таких, як тих кількох, шо приймили православ'я.

Поїхав. Прийшла для нас дійсно прикра хвиля: звістка про здачу Перемишля. Тішилися, ликували декотрі сусіди, таки «свої» батюшки – наказали святкувати сей день, службу Божу правили благодарственну і з мздирів валили, а якже! Наше село посумніло, захмарилися обличчя наших селян, а дехто й плакав. Тоді можна було пізнати характер нашого простолюдина. Не було хитання, всі українці стояли як мур, а на вискали солдатів, шо вони ніби-то проливають кров за нас, відповідь наших:

– А чи ж ми жадали сего?!

* * *

1.

*Відносини в ярославському повіті перед війною. – Польонізація. –
Москвофільська агітація – Арештування з початком війни. –
Великі битви над Сяном і знищення повіту. –
Війна ошадила польські села, знищила українські.*

Ярославщина як пограничний повіт з Мазурщиною була дуже zagrożена польшенням. Українське населення, яке мешкає серед польської маси в західній частині повіту (коло Порохника в напрямі Переворська), підпало дуже польським впливам і в розговорі уживає найчастіше польської мови. Хоч супроти поляків держиться відпорно, але робить се більше інстинктивно, бо свідомої роботи проти польщення не було, і до того священниками були по найбільшій частині москвофіли.

Ярославський повіт числить після переписи з 1910 р. 110 громад, з того 72 з польською більшістю, а тільки 38 з українською. Римо-католики мають в повіті перевагу, бо на 150.301 мешканців повіту було 75.543 (50,2 проц.) римо-католиків, 59.532 (39,6 проц.) греко-католиків, 14.982 (10,0 проц.) жидів, а 244 (0,2 проц.) інших. Число поляків при послідній конскрипції сильно прибільшено коштом українського населення. Поляків (розуміється разом з жидами) начислено тоді 99.840 (65,8 проц.), отже, округло дві третини населення, українців всього 47.904 (32 проц.), отже, заледви одну неповну третину загалу населення. Близько 12 тисяч греко-католиків зачислено тоді до поляків, хоч з них уживає польської мови не більше як дві до трьох тисяч. Польщення українського населення йшло в Ярославщині головно через польську школу. Та, мимо всіх польських зусиль, українське населення не давалося навіть в самім Ярославі.

Завдяки значному числу москвофільських священників москвофільство держалося в деяких громадах. На чолі москвофільського руху стояв парох з Висоцька о. Іван Станчак, вічний москвофільський кандидат на посла. Щоби з'єднати наших селян для москвофільства, він, попри москвофільську агітацію, закладав господарські спілки і нібито дбав про господарське піднесення селян. На явну москвофільську агітацію дивилися наші влади байдужно, а поляки входили не раз в спілку з москвофілами при нагоді ріжних виборів і на спілку поборювали українських кандидатів. Та все таки українство в повіті (українці мешкають в східній частині повіту) зростало щораз більше і серед народу мало перевагу, маючи в своїх руках філію і кружки «Сільського Господаря», читальні «Просвіти» і свої кредитові товариства.

Війна принесла новий погром для москвофілів, але підкосила значно і наших. Власти, головно військові, арештували і вивезли до Галергофу слідувачих москвофільських священників: о. Теодора Дорика з Ветлини, о. Івана Станчака з Висоцька, о. Миколу Добрянського з Дубровиці, о. Ілію Левицького з Лазів, о. Антона Рудавського з Монасиря, о. Івана Гомзу з Молодича, о. Теодора Піха з Нанович, о. Івана Дигдалевича з Пелнатич, о. Андрія Гайдукевича зі Святого (помер в Марбах коло Відня навесні 1915 р.) і о. Інокентія Рудавського з Сосниці. Всі вони доси сидять в Галергофі або є під поліційним доглядом, і ні одному з них доси не вільно вернути до своєї парохії.

⁶⁴ «Діло». –26-27 лютого 1916.

На доноси невинно арештовано і слідуючих українських священників: о. Миколу Паславського з В'язовниці (збожеволів в Талергофі), о. Володимира Дуба з Полкинй, о. Івана Тарчанина з Цегулі, о. Матвія Хоманя з Ярослава, о. Андрія Наконечного з Заміхова, а на приказ старости Равського арештовано двох українських учителів: Юрія Шумського з Павлосьової і Володимира Дороша з Цегулі. Українських інтелігентів держали довший час в Талергофі і на Угорщині, а відтак, як цілком невинних і неспідозрених, випустили на волю; тепер вони всі на своїх місцях в повіті.

Арештовано багато селян в Ляшках Довгих, Сосниці, Висоцьку, Ветлині, Нановичах, Бобрівці, Дубровиці, Маковиську, Святім; арештовано, головню, під час відвороту наших військ, і то часто без розбору всіх, хто держав з священником. Арештованих приміщено в звінім Талергофі, де багато з них померло на п'ятнистий тиф, більшість селян випущено відтак на волю, і вони є вже дома.

Арештування викликали серед наших переполох, і тому багато видніших українських священників (о. Кипріян Хотинецький з Ярослава, о. Бронислав Гоцький з Острова, о. Корнило Кузик з Радимна, о. Григорій Калимон з Ришкової Волі і кількох інших) виїхали скоро до західних австрійських країв. Більшість однак українських священників остала на місци і без перешкоди сповняла свої обов'язки, бо безпосередне сусідство Перемишля не давало москалям часу займатися ближче політичними відносинами в повіті.

Лінія Сяну була, як звісно, двома наворотами головною боевою лінією: раз в осені 1914, другий в маю 1915. Полуднева частина повіту через цілу зиму аж до упадку Перемишля (22 березня 1915) була залита масами російського війська. Частий перехід армій і довготриваючі битви знищили повіт цілковито, особливо всі села, що лежать над Сяном і деякі села на схід від Сяну. Знищені села є або чисто українські, або переважно українські; західну частину повіту, отже мазурські села, війна зовсім ошаддила.

Спалених сіл (в трьох четвертих будинків) є 43. Спалені майже зовсім Маковисько, Червона Воля, Ляшки, Ветлин (257 будинків), Острів (260 будинків), Висоцько, Лежахів, Сурохів, Лази, Заліська Воля; багато громад стратило половину будинків, інші третину або менше. Про висоту шкід вказує приміром се, що шкоду воєнну в селі Острів оцінено урядово на 900 тисячів корон, в селі Ветлин на один мільон двіста тисячів корон і т. д. Зовсім знищені (спалені) є також містечка Радимно і Сінява.

Коней і худоби в повіті нема, і лиш дехто з господарів має по одній корові, а сі щасливіці, що мають якого здихаючого коня, належать до великих рідкостей.

Через те, що війна знищила якраз українську (східну) часть повіту, а зглядно ошаддила польську, нам українцям грозить в Ярославщині ще більше народна небезпека.

Селяни не мають вже тепер що їсти, бо ані восени 1914, ані на весні 1915 задля безнастанних битв не могли нічого робити в поли і нічого або дуже мало засіяли. Тепер не мають ні насіння, ні худоби і знова не будуть могли обробити; населенню грозить голод.

2.

Утеча москвофілів. – Поворот наших властей і наших людей. – Справа відбудови повіту. – Комітет ратунковий при повітової раді. – Установлювання правительствених комісарів в українських селах. – Неповищення прав нашої мови. – Потреба острих мір проти п'янства. – Віднова нашого життя.

Наше населення заховувалося в часі наїзду зовсім поправно, чого доказом, що були случаи арештування і вивезення селян за австрофільство, приміром в Ветлині,

де на донос москвофілів арештували москалі п'ятох українських селян, яких опісля вивезли в Сибір. З українських інтелігентів не вивезли нікого.

Агітація москалів за втечею наших селян до Росії, загально беручи, не вдалася. З ярославського повіту виїхало до Росії небагато (з Ляшок 1 родина, з Маковиська 9 родин), але всі вернули; впрочім з інших сіл виїхали хіба поодинокі люди. На православ'я з селян не перейшов ніхто; мав перейти тільки о. Ілля Маковей з Ляшок Довгих, але він помер ще перед приходом наших військ.

Наші влади вернули більше-менше в тім складі, який був перед війною; на чолі повіту стоїть далі староста Равський. Вернули наші люди і зачали відбудову своїх знищених господарств. Давньої нагінки на українців, правда, нема, але не мають вони і належної помочи від державних чинників.

Справу відбудови повіту поведено так, що не утворено повітового комітету при старостві, тільки само староство веде відбудову (староста Равський, комісар Бочковський і інженер Соболевський). До помочи староству в справі відбудови утворено тільки місцеві комітети по громадах. До помочи при відбудові спроваджено до кожної громади 20 до 40 московських бранців. Правильної нової будови знищено сіл староство ще не переводить. Староство закупило дрова в лісах князя Чарториського, графа Замойського і інших діличів і видає селянам-погорільцям на відбудову дерево вартості 245 К, і з того дерева мусить собі селянин сам відбудувати чи направити знищену хату або господарські будинки. Доси видано кілька тисяч асигнат, та всього доси тільки пару сот дістало дерево. Селяни мешкають по стодолах і стайнях. Голод і холод спричиняє недуги серед українських селян; діти мруть масово. Худоби нема, поживи нема, за робітника тяжко, і на весні селяни оброблять дуже мало, хіба що військовість згодиться дати до польових робіт військові коні. Се є одно з найважливіших домагань наших селян. Селяни жалуються загально на причинкову комісію, бо сотки українських родин покликаних до війська, мимо безграничної нужди, не одержують ніяких підмог.

При виділі повітовім утворено ратунковий комітет. До комітету входить аж 8 діличів, 2 польських священників, 1 хлоп Мазур, а з українців о. Бронислав Гоцький з Острова та о. Іван Косоноцький з Заліської Волі. З сього комітету для селян нема ніякого хісна, бо польські діличі, маючи перевагу в комітеті, дбають хіба за себе, тим більше, що польське сільське населення потерпіло розмірно дуже мало.

Одним розчерком пера розв'язано майже всі громадські ради в українських селах, установляючи всюди правительственними комісарами поляків (звичайно народних учителів або двірських офіціалістів); з українців правительственным комісаром іменовано тільки одного п. Дуба. Розв'язано громадські ради не лишень там, де був москвофільський священник, але й там, де є свідомі люди і наш діяльний священник (пр. Ришкова Воля). Громадська писарка опинилася також в польських руках, і для того тепер всюди слідно польщину, навіть там, де поляків зовсім нема. Громадських рад в польських селах не розв'язано.

Війна поширила серед народу одно лихо, а саме п'янство. Треба признати, що староста Равський видав зарядження проти тайного шинкування горівкою, але підчинені органи не все остро виступають проти тайних шинкарів. Для спинення п'янства належить безпроволочно видати дуже гострі міри і силою спинити се страшне нещастя, яке з причини п'янства грозить селянам. Намісництво, не оглядаючися на хвилеві доходи з податку від горівки, повинно в цілім краю після однопільного пляну насильно спинювати п'янство, маючи на оці добро держави і будучих поколінь.

Українські інтелігенти розпочали вже віднову нашого громадянського життя. Воєнна заверуха зменшила однак значно наші ряди, покликуючи під оружжя більшість наших світських інтелігентів Ярославщини. Наші ряди зменшилися і тим, що в часі боротьби в маю 1915 погіб о. Орест Гнатишак з Суροхова, поцілений шрапнелем коло своєї церкви. Доси відновлено і введено в рух українські товариства кредитові «Добробут» в Ярославі, «Касу задаткову» в Радимні і «Надію» в Порохнику. Відновлено філію «Сільського Господаря» в Ярославі, з якої рамени була дня 2 лютого с. р. депутація (о. Кипріян Хотинецький і о. Бронислав Гоцький) у старости Равського в справі співділання філії в акції відбудови повіту і акції ратункової та справі поборювання п'янства, при тім представляючи взагалі наші домагання. Староста прирік зроби-ти по думці бажань філії, але доси зробив не багато.

Дня 4 с. р. явилася у старости друга депутація від українського духовенства (о. Хотинецький, о. Григорій Калимон і о. Гоцький) в справі поборювання п'янства і в справі непошанування прав нашої мови, на що староста звинявся тим, що не має відповідних друків в українській мові, що українські громади пишуть по-польськи (звісно, бо там установлено правительственними комісарями самих поляків) і що оголошення в українській мові приходять з намісництва дуже пізно, а польські зараз.

Тут звернемо увагу, що наші люди замало обстоюють язикові права. Боятися нема чого і про кожне надужиття політичних властей в тім напрямі треба доносити до президії намісництва в Бялій.

Просвітнього руху в повіті нема; рухливіші люди обмежуються головно до поширювання між народом «Свободи».

Вкінці згадаємо, що москвофільські господарські товариства замкнені далі (кредитові товариства також), а їх майно знаходиться в заряді, зглядно в перехованню, політичних властей. Треба, щоби наші люди сі товариства чимскорше взяли в свої руки, як се вже сталося в інших повітах.

* * *

ОГРАБЛЕННЯ ПАЛАТИ ГР. ШЕПТИЦЬКИХ В ПРИЛБИЧАХ⁶⁵

В інвентар наших народніх втрат заподіяних російською окупацією вписати мусимо з боєм серця родинне гніздо гр. Шептицьких – палату в Прилбичах біля Судової Вишні.

Старинний сей двір містив в собі незчислимі пам'ятки літератури та штуки. Не було там предмету, річі, котра б не мала своєї історії, не була б дорогоцінностію. Побіч родинного архіва, одно з перших місць занимала галерія образів. Тут пересувались перед очами не лиш славні предки нинішних спадкоємців, мужів стану, князів церква, але улицетворена була ціла історія від наполеонських воєн по найновіші часи. Кожний член родини старався запопадливо набути пам'ятку штуки чи літератури та збагатити нею родинне майно.

На особлившу увагу заслугував осібний відділ, в якому були поміщені заходами та трудами батька нашого Митрополита пам'ятники нашого письменства та літератури.

⁶⁵ «Українське слово». – 5 вересня 1915.

На кожнім місці стрінуті тут можна було бібліографічну рідкість, «білого крука» не лиш в нашій літературі, але і слов'янській. І цілий сей доробок ряду поколінь впав жертвою грабунку московської дичі, або пішов з димом серед гуку гармат та грохоту крісів. Нині стоять на місці палати вже лиш почорнілі мури, сумуючи над своєю нещасною долею та нещасливим нашим народом.

* * *

ЧИМ БУВ РОСІЙСЬКИЙ НАЇЗД ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДЯНСТВА

Львів, 4 липня 1916

Для української людности південно-східної Галичини і Буковини знов настали часи горя і тривоги. Околиці сі, з Коломиєю і Чернівцями на чолі, знов – котрий вже раз з черги! – стали областю завзятих боїв і тереном наїзду російських військ. Що означає для людности взагалі, без огляду на народність і віру, кожна воєнна окупація, про се призбиралося на всіх кінцях Європи чимало невеселих досвідів протягом двох років сеї війни. А чим був російський наїзд для українського громадянства в часі від кінця серпня 1914 року аж поза половину 1915 року, про се вже й не потребуємо нині писати. Свідчать про се ті сотки і тисячки вивезених у далеку Росію українських громадян, світських і духовних, українських дітей. Свідчать про се звалища багатьох українських економічних і просвітно-культурних інституцій. Свідчить про се руїна особистого майна, плоду ціловікової праці многих українських родин.

В околицях, де нині знов стала нога російського наїздника, в Чернівцях, Коломиї, Снятині, Городенці, Заліщиках і інших містах, містечках і селах, за час несповна року від освободження з наїзду, вже відновлялося, як фенікс із попелу, українське національне життя. Вже відживали були українські спілки і стоваришення, українські національні комітети, українські школи і читальні – а нині все те знов під ворогом! Про те, що сталося там з нашим національним добром, не маємо серед теперішних тяжких обставин майже ніяких звісток. Так про робітників українських інституцій, які до наїзду жили й працювали в зайнятих тепер околицях, маємо звісток дуже мало. Певне се, що одні втекли, другі лишились. Лишились з різних причин – одні запізно отямились щодо небезпеки, других здержали родинні і особисті невзгоди, ще інші може остались із-за втоми і фаталістичної резигнації в обличчю стихійної події, часть, імовірно, з свідомого почуття обов'язку. Нині вони десь там або приноровлюються до конечностей воєнного положення і чужого наїзду, або, коли не вдасться кому приноровитися, зносять на собі наслідки сього.

Супроти наближування російської повени на наші покутські і сусідні околиці видала митрополича консисторія до духовенства гарячий, в категоричних словах зложенний приказ: зберігати право резиденції, як сього вимагають канони церковного уставу. Нема сумніву, що видаючи сей приказ, митрополича консисторія мала на оці єдино можливу дорогу до того, щоб зберігати вірним греко-католицької церкви все, що тільки можна зберегти серед таких часів: душпастиря і храм. Хоча в практиці, всупереч усім нашим сподіванням, може все те інакше вийти, то таки мусимо признати, що з

двох можливих доріг – утікати або остатись – друга дорога назагал виглядає доцільнішою, відповіднішою і, розуміється, достойнішою церкви і духовенства.

Однаке каменем не можна б кидати й на тих, котрим ріжні причини особисті і публічні, не дозволили витривати на місці. Тільки в дуже сумнівних мізках могли б зродитися лайки на тих, котрі в утечі перед ворогом, мовляв, «кидали рідну землю». Хто знає, який є «жах в людському безголов'ю», і хто має поняття, які складні є мотиви і обставини життя кожної людини і кожної родини, той навіть супроти справді нерозумної і навіть непотрібної утечі не мігби піднімати глузу і наруги. Кожний нехай би передовсім своєю власною особою давав примір, як треба достойно і розумно поводитися серед небезпеки! Одноцільної формули, як повинні б були поводитись з наближенням наїзду наші світські і духовні робітники, немає і не може бути. Досвід років 1914/15 показав, що те, що в однім повіті одного зберегло, те другому в иншій околиці пошкодило. І навпаки. Безперечна річ, що багато аргументів промовляло б також супроти світських наших громадян за тим, аби кермуватись принципами резиденції в своїм місті чи селі, серед своїх родин і сусідів. Однаке і се безперечне, що майна українських інституцій, всі книги діловодства, всі адреси і т. и. повинні б бути заздалегідь вивезені в безпечне місце.

Думаємо, що так воно і сталося щодо зайнятих тепер повітів. Бо як шкідна була би нерозумна паніка і загальна масова утеча всіх і всього, так само, а може ще більше шкідне було би недбальство і легкодушність у береженню національного добра – не тільки річевого, а й особистого, людського.

VII. РЕЦЕНЗІЇ

1.

*Lembergs politische Physiognomie während der russischen invasion.
Erinnerungen und Betrachtungen von D-r Marzell Chlamitacz.
Wien 1916, Verlag von Rudolf Lechner & Sohn.*

Цікава по заголовку книжка проф. д-ра Хлямтача представляється в своєму змісті як не тісно пов'язані зі собою спомини автора з часів інвазії та погляди його на справу поведення польського населення Львова супроти російського правительства, видрукована в німецькій мові в цілі виказання, що польський Львів увесь час інвазії зовсім не тішився з нового стану річий і жив надією на Австрію. «Інакше й не могло бути, – наївно аргументує автор, – адже кожний поляк знає, що його країна прийняла християнство із Заходу...» Австрійський патріотизм львівських поляків документує автор невдоволенням 12-тисячної урядничої верстви, що остала у Львові без ніякого матеріального забезпечення, обуренням населення з грабіжницької системи російського чиновництва та особистим впливом самого автора, котрий в гуртку знайомих, які сходилися постійно у «Віденський каварні», все стратегічними міркуваннями піддержував австрійського духа. Всупереч заголовкови говорить автор тільки про поляків і констатує, що вони весь час з відразою відносилися до російського пановання. «Адже поляки, – аргументується, – від прийняття християнства із Заходу все гравітували до Західної Європи, хоронили її весь час свого політичного існування перед російською небезпекою, та й тепер, із-за свого географічного положення, є покликані стати «заборолом» проти Росії. Такі є загально-політичні висновки автора, поміщені в кількох місцях книжки.

Вшехполякам і «Słow-u Polsko-му» присвячує автор кільканадцять сторінок. На його представлення справи русофільства вшехполяків дуже сильно відбилася обставина, що він сам є членом вшехпольської партії і в часі інвазії належав до тісного гурта Грабського, з якого виступив, – як каже, – коли побачив, що Грабський став служити Росії. З книжки д-ра Хлямтача виходить, що русофільська течія серед галицьких поляків, яка має за собою довгу історію, а між представниками найвищих урядників краю появилася щойно в часі російської інвазії, іменно коли кількох людей з гурта редакції «Słow-a Polsko-go» втратило надію на поворот Австрії. На дуже вже ігнорантних читачів числив автор!

Політичний провід серед поляків в часі інвазії мав, – як подає автор, – комітет, зложений з оставших польських діячів, председателем був Рутовський. Комітет сходився часто увесь час в Рутовського, гр. Пінінського або гр. Генрика Баденього. На наради цього комітету приходили також діячі з російської Польщі, і тут визначувано дороги політиці галицьких поляків. На одній із сих нарад, на якій було шістьох польських діячів з Конгресівки, автор мав віднести остаточну побіду над гуртком Грабського – сей також належав до комітету, що відтак мало підірвати раз на все значення русофільської групки Грабського. «Кунка русофільських мрійників змаліла зовсім. «Słow-o Polskie» стало русофільським островом серед великого моря австрійсько – патріотичного громадянства».

⁶⁶ «Шляхи» (Львів). – 1916. – № 5. – С. 177-179.

Д-р Хлямтач широко говорить про свою роботу і зусилля вдержати австрійську орієнтацію, оповідає деякі епізоди й анекдоти. Про українців і їх становище не згадує ні словом.

Із способу представлення і плохенької, дитинячо-наївної аргументації виходить, немов би книжку написав який скромний співробітник першого-ліпшого кур'єра, а не професор права на львівському університеті.

2.

Bohdan Janusz. 293 DNI RZĄDÓW ROSYJSKICH WE LWOWIE.
(3 WRZESNIA 1914 – 22 CZERWCA 1915). // *Lwów, 1915. – Księgarnia polska (Bernarda Polonieckiego).*

Зовсім інший зміст і іншу вартість представляє книжка Богдана Януша, котрий хоч в приближенню старався дати заокруглену картину Львова за час російського наїзду.

Автор старається бути об'єктивним, намагається представити життя Львова повно і заокруглено в часі російського наїзду і, як з одної сторони, малює переживання Львова в світлі гарних, додатних проявів, так, з другої сторони, поза не надто великими виїмками, не поминає й лихих проявів.

Липневі та серпневі випадки скоро слідували по собі. Розвій подій на театрі війни, перші тісно воснні зарядження, страхітливі звістки, виїзд державних і краєвих інституцій зі Львова, переходові приготування у місті, час зденервування і непевності і вступлення росіян до Львова. Отсе вступні стрічки:

«Obywatele! Wojska Monarchii cofnęły się na zachód. Zwycięzkie wojska rosyjskie wkroczą w najbliższym czasie do Lwowa⁶⁷...» Сими словами звістила президія міста вступлення російських військ. (Автор з невияснених причин подає тільки другу редакцію відозви з пропущенням «ucierpiału ciężkie porażki⁶⁸»). Відтак місто дало закладників, а ген. фон Роде – перші прикази. Після сього величезні маси військ почали переходити через місто.

Цікаві також були сцени стрічі. А «побідних освободителів» вітали й ті, що їм приносили вони свободу (вже безкарно обловлюватись рублями), а дивним дивом і ті, що сподівались від них найтяжчої неволі. Одних вигнали на вулицю почування найщирішої вдячності (за щедро одержувані рублі), а других великий респект перед кнумом, що його прихилити собі казав спритний, а без всяких скрупулів «дух раси».

Місто залили хвилі війська. Були се в 90% українці. Ось що про них говорить автор: «Були то переважно спочатку майже виключно українські мужики, завдяки

⁶⁷ Громадяни! Війська монархії відступили на захід. Звитажні російські війська у найближчому часі увійдуть у Львів (пол.).

⁶⁸ Зазнали важких поразок (пол.).

чому і населення Львова зуміло ненайгірше порозумітись з ними їх рідною мовою. Оправдувалися вони, що самі не хотіли йти на братів, але казали їм, а за непослух смерть жде – найрадніше згодилися би вже на мир, бо й пощо їм воювати, «коли подостатком мають у себе землі і хліба». А в іншому місці стрічаємо отсі рядки: «Як вже згадано, gros⁶⁹ армії, що переходила через Львів, становили добродушні «малороси», прив'язані до своєї рідні, ріллі, хазяйства, до своєї гарної, степової вітчини, за котрою так дуже тужили. Тому й не диво, що се з'єднало їм у «rocziwuch» жителів Львова немало симпатії і що сердечно з ними співчувано, що проти своєї волі мусіли покидати жінки, діти і хазяйства. В ближчій, інтимнішій розмові не щадили вони гірких слів під адресою тих, що їх брутально вигнали з хат, гонячи на Богу духа винних, таких як вони, мужиків, з серця теж бажали собі скорого миру. І Львов'яни жили з ними все на добрій стопі, не маючи причин скаржитися, щоби кривди, які від них терпіли...»

По сій характеристиці наших закордонних братів наступає згадка про маніфест вел. князя Миколи Миколаєвича до поляків (симпатично прийнятий впливовою частиною польської преси) і про дивогляд – маніфест до русинів і чехів.

Зовсім вірні інформації подає книжка про становище російських властей до українців. Не дозволено навіть на найдрібнішу ознаку українського життя, закрито «Діло» і взагалі перестережено перед якою-небудь признакою українського життя. Право репрезентувати «галицьких русинів» взяли в монополь мученики за ідею, а борці за рублі – Дудикевичі, Бендасюки, Колдри. Не забуває автор також при тім кинути правдиве світло на австрійських ультра-патріотів – жидів, що виказали в переломовій хвилі надзвичайний сприт у визиску бідного населення, в обдурюванні російських жовнірів, в махінаціях поживою та у вмлості примінитись до створених обставин. В переведенню намічених «операцій» були вони так вперті, що ніщо не помогло ні відзиви й п'ятнування дневників, ні накладані карі.

Осібні сторінки присв'ячує автор старанням управи міста. Вони аж надто відомі, щоб ними ще раз займатись.

А між тим на лінії Верещиці велися страшні бої. Кожної хвилі сподіванося побідного повороту наших військ. Росла надія. Про битву поширювались найріжнородніші звістки. До шпиталів звожено багато ранених. Глибоко зворушливі сцени можна було бачити перед шпиталями. «Один з тяжко ранених побачив в товпі жінку з малим хлопком, припав до неї і почав цілувати дитину, бо була схожа до його найстаршої дитини, яку wraz з жінкою полишив дома. Взагалі російські жовніри, переважно українці, зичливо відносилися в тім часі до населення». Та не судилось бачити своїх військ. Вони відступили далі на захід. А транспорти ранених приходили все нові. А не було кому спочатку зайнятись ними. «І де поділися ті легіони самаританок, – питає автор, – що то прирікали доглядати ранених братів? Оглядали ми їх «для безпеки від неприятеля» прибраних й далі в ознаки опікунок, втікаючих на стрімголов до безпечного Відня, шукаючи за всяку ціну певного, вигідного, а передовсім безпечного захисту, щоби в пишних строях, тим разом, напр., «a la crois rouge»⁷⁰, проходжуватись не по Академічній і Карла Людвика (*menep – np. Свободи*), лиш на багато пишніших променадах, вигладжуючи втомлені важкою працею при хворих нерви...»

Коли російська патруля станула на Галицькій площі, серед зібраної товпи найшлися дві такі пані з відзнаками Червоного Хреста і частували російських жовнірів горів-

⁶⁹ Більшу частину (нім.).

⁷⁰ З червоним хрестом (фр.).

кою. І ось простий жовнір дав їм лекцію «доброго виховання». Коли йому жертвувано горівку, подякував коротко «спасибіг» і, відвернувшись, спілюнув.

По опущенню лінії Верещиці розпочалось в місті зовсім інше життя, в інших обставинах і умовах. Перш усього старалась примінитися до тих умов львівська преса. Автор не виказує тут своєї думки, тільки покликується на загальну опінію, яка уважала «Kurjer Lwowski» за представника польської орієнтації... «Kurjer Lwowski» не складав тоді ніяких заяв в роді «Słow-a polsk-ого» тільки тому, що не мав їх від кого складати, бо власне нікого не репрезентував. Для інформації наших читачів зазначаємо, що тепер в «Kurjer-i lw.» знайшли «schronisko⁷¹» недобитки вшеполяків, «Gazeta wieczorna» репрезентувала австрійську орієнтацію, а «Słowo polskie», «Wiek nowy», «Dziennik Polski», а пізніше відновлена «Gazeta Narodowa» своїми симпатіями схилялися в противну сторону, маркуючи те своє становище менше або більше, або зовсім отверго. Як бачимо, в хвилі іспиту розприся міт про польський вал проти Росії на скраю держави.

Вичерпуючо освітлена також російська цензура в книжці Б. Януша.

Окремо займається автор москвофілами, всякими депутаціями, промовами всяких «репрезентантів населення» і представників найздничих властей, що були відгомоном «управильнювання» галицьких відносин і творення основ ладу в Галичині, школами, розпорядженнями про книжковий рух і т. д.

Арештуванню митр. гр. А. Шептицького, його невольницькій одисеї, насильствам над унією присвячено в книжці кілька цікаво написаних сторінок, ілюструючи їх виписками з російської преси.

З хвилею поліційного поділу Львова на «участки» розпочався русифікаційний похід на місто при гарячій допомозі самих жителів Львова, що змінювали польські, українські і німецькі вивіски на російські. Провід в тій переміні спочивав в руках жидів.

Упадок Перемишля відбився прикрим відгомоном у Львові. Важкі хвилі пригнічення і розстрою описує автор просто і гарно та вірно, як також примусові «ілюмінації» і «маніфестації». «Охотно сповняли ту патріотичну функцію (участь в маніфестації) декотрі львівські горожани, що любляться в грошах, хоч би ними мали бути і рублі; ті мало що не зрадились не раз своїм звичайним «hoch», яке того дня мало для відміни звучати «гурра, наш государ – імператор». Після того приїхав до Львова сам цар. Безпосередньо перед його приїздом арештовано кількасот людей, «в тім коло 300 українців, яко підозрілих о сумнівні симпатії для володаря Росії».

---

⁷¹ Сховок (пол.).

Рутовський і Роде

ства, не присв'ятив належної уваги т. зв. «охрані». А се також було би цікаве для будучого історика.

А відтак, відтак почали надходити недобрі для росіян вісти зі заходу. Скорим походом зближувались побідні австро-німецькі армії, аж поки 22 червня не вступили тріумфально у Львів.

Книжка Б. Януша, держана в оповідаючій формі представлення, має багато гарних прикмет, найбільшою є безсторонність автора у вірнім представленню подій, настроїв, симпатій, а крім того дає багато фактичного матеріалу.

Деякі прояви львівського життя поминено. Цікаво, чому автор не приглянувся змістови «*Slow-a polsk-ogo*», «*Zjednoczenia*», не дав яснішої картини вибуялого польського москвофіль-

Відомо, що історія нічого не вчить. Можливо, що й так. Але вона дає нам нагоду не тільки порівнювати окремі відрізки часу, складові суттєвих аналогічних ситуацій, а й змогу передбачати. Це дуже повчально аналізувати недовгий період російської окупації у 1914-15 рр. більшої частини Галичини та, зокрема, Львова. Та на мій погляд, не історика, ця окупація (3 вересня 1914-22 червня 1915) майже не вивчена. Згадую, що була спроба журналіста Василя Глинчака (разом із Марком Фінкіним) до сторіччя тих подій розповісти на Львівському телебаченні, але на жаль, він не міг послатися не тільки на поважні, але бодай на популярні джерела про цю немаловажну сторінку нашої історії. Бо й справді так мається справа: що ж ми таки мали з історичних досліджень на цю тему?

Звичайно, ми не можемо зігнорувати невеличкий розділ О.Мазура та О.Пагера в 2-у томі «Історії Львова» (Л., «Центр Європи», 2007). До того ж в книзі малодоступній. Шкода, що львівські історики не спромоглися видати таких повчальних сторінок про «вторгнення» імперської Москви саме тоді. Але я відразу пригадую праці про пізнішу окупацію комуністичною російською армією західно-українських земель (1939-41): Олег Романів, Інна Федущак «Західно-українська трагедія 1941 р.»; Мілена Рудницька «Західна Україна під більшовиками».

Безперечно, до 1938 р. була, хоч і розпорошена інформація, зрештою, багатожанрова про російську інвазію, бо ще була свіжа пам'ять, зафіксована відразу, були й усні передання. Але ось тепер, коли минуло понад сто років можемо розпізнати через хроніку, статті, спогади тощо – відновити оті знання, які мали наші країни до Другої світової війни. Звичайно, це доволі обширна інформація для нас, хоч ще не ґрунтовна наукова монографія. Цей збірник – результат титанічної праці недипломованого історика (за фахом лікаря), але передусім патріота, ретельного дослідника, якого мучила біла пляма в історії того часу. Чітке бачення розмаїтого матеріалу дозволило вибудувати структуровану, логічну книжку, якою легко може користуватися кожен. А для історика, журналіста чи політика творить підґрунтя для узагальнених статей чи розвідок.

Ми спробуємо відповісти на питання, поставлене на початку: чи були зрозумілі уроки, які, на жаль, ми не засвоїли вчасно. Бо чим пояснити, що не відчаєм, а радістю сповнялося чимало галичан, коли квітами зустрічали у вересні 1939 р. Червону армію. І наївністю, коли до того ж виходили з національними прапорами. Не були засвоєні уроки з першої окупації білої Росії, та й пізніші події «розстріляного відродження», Голодомору і подібних трагічних речей. Зрештою, той урок був даний раніше ще в Батурині у жовтні 1708 р., і був немало тлумачений письменниками та істориками. Ось що писав Андрей Шептицький напередодні входження російської армії до Львова 24 серпня 1914 р. у пастирському листі: «Ведесь війна поміж Цісарем а Царем Москви. Війна ведеь о нас, бо московський Цар не може того стерпіти, що в Австрійській державі маємо свободу віри та народности, хоче нам видерти ту свободу, закувати в кайдани» («Пастирські послання». – Т.І. – С.827).

У підсумку по цій інвазії Андрей Шептицький у проповіді в соборі св. Юра 10 вересня 1917 р. мовив: «Той поганський безбожний царат розсипався в порох, а нарід, що віками був пригноблений, якому відобрали віру і мову, встав, живе і глядить у майбутнє, ясну будучину...» Однак було неясно, що буде опісля впалого безбожного царату, тоді ще навіть Митрополит не зміг собі уявити, що настане не просто безбожний,

а диявольський режим, який успадкує безбожні царські настанови щодо українців та перекладає їх на сатанинські.

Можна порівнювати діяльність російської окупаційної влади, яка називала свою акцію визвольною і об'єднавчою, і «перших совітів», також визволителів, щодо ліквідації, а згодом просто винищення всього широкого спектру українського національного життя: вивози, арешти (і криваве винищення заарештованих в'язнів). Недарма побував гіркий анекдот, що «перші совіти» були ліпші за «других», бо скоро пішли... Подібно можна сказати і про російську царську окупацію: ціле щастя, що вона не тривала довго, не встигла всього з корінням видерти і ще не були пробуджені у повну силу звірячі московські азійські інстинкти.

Важливий урок: поведінка галицьких москвофілів. Вони (на чолі з Володимиром Дудикевичем), окрім співпраці з російською адміністрацією, радили, як поступати зі свідомими українцями (підготували навіть списки для репресій) і, зокрема, що треба робити з Митрополитом Шептицьким. Хіба це не був урок? Власні ренегати і зрадники робили свою «чорну справу» у час першої окупації, аналогічно діяли залишки москвофілів, комуністів (КПЗУ та їхні різні «Сельроби») на початку II-ї світової війни під час новітнього вторгнення на той час уже червоних москалів. Чи не цікавий такий драматичний факт: письменники-комуністи Тудор та Гаврилюк несли списки українських патріотів, яких треба було б ізолювати, але перша німецька бомба, що впала на Львів, обірвала їхнє зрадницьке життя у червні 1941 р.

Маємо і третю спробу запроданців Кремля з боку п'ятої колонії у часи новітньої російсько-української війни. І цього також історія вчить.

Або ще таке: чи ми тепер не відчули «жорстокості душ» і поглядів теперішнього керівника Росії і колишнього генерал-губернатора Галичини у 1914-15 рр. Бобринського: «Сусідня Галичина і Лемківщина – давно невіддільна частина однієї великої Росії, на тих землях місцеве населення завжди було руське, тому їхня адміністрація має бути основана на руських началах. Я буду тут заводити російську мову, закон і порядок».

Оце перше «соединение неделимой Руси» розкриває перед нами традиційні наміри білої, червоної і бурої путінської Московії. Уроки вічні. Історія таки вчить – і ця книга ще раз підтвердить таку знайому нам науку.

Ігор КАЛИНЕЦЬ,
лауреат Шевченківської премії.

КІЛЬКА СЛІВ НА ЗАВЕРШЕННЯ.

Дорогі співвітчизники! Перегорнуті останні сторінки цієї збірки. Перед нами промайнули численні вже частково призабуті, а часто і малознані приклади нищення Московією української нації у Галичині в перебігу I-ї світової війни, а також свідчення героїчного опору наших діячів культури, релігії та політики, ба, й численних простих громадян також. За що вони страждали? Чи їхня жертва була марною? Чому ми не бережемо пам'яті про той спротив галичан, не пишаємося ним, як свідченням незламності духу наших предків?

Чому Галичина чимраз більше втрачає свою україноцентричність, чому в наших селах на всі заставки лунає московська попса, молодь (у тім і дівчата) на вулицях духовної столиці краю Львова часто-густо не може висловити своєї думки без використання брудної російської лайки, чому галичани, що опиняються на праці в містах Наддніпрянщини миттю переходять на «вдобний» руський язик, чимало синів і доньок нашого краю, втративши надію на поліпшення ситуації в Україні, воліють рятуватися по усіх закутках Європи і Північної Америки, а останньо уже й по Кореях, Тайванях, багатих арабських країнах, покинувши рідних удома, а діти цих емігрантів 4-ї хвили одразу ж інтегруються в нові соціуми, втрачають пуповину зв'язку з батьківщиною, легко переходять на мову країн поселення і денационалізуються.

Чи ми справді у XXI столітті повинні перетворитися лише на погній для інших, успішніших націй, чи ми, західня гілка великого українського народу, поволі зникатимемо в глобалістичних нетрях сьогодення? Невже скоро, як стверджують психологи, слова «січові стрільці», Маківка, «Просвіта», Шептицький, Бандера та інші уже не промовлятимуть до нашого галицького ества?

Коли ми не знаємо, що маємо робити, яке рішення прийняти, то повинні прислухатися до свого серця. Пригадаймо, як у дитинстві на нас магічно впливали слова поезії Шевченка, заторкуючи щось найпотаємніше у глибині душі, так як це можуть зробити напівзабуті звуки української пісні. В радянські часи у школах навчали, що первинним є матеріальний базис, економічна основа, над якою постає вторинна ідейно-емоційна надбудова. Але події останніх років – розпад Союзу на національні держави, поділ Югославії на етнічні утворення, кольорові революції останніх десятиріч – доводять, що визначальним рушієм розвитку для будь-якого суспільства є духовна складова. Саме ідейні мотивації є спонукальними механізмами змін у соціумі. Глобалізація останніх десятиріч намагасться впоїти нам думку, що національне, рідне, етнічне – це дріб'язкове і маловартісне, що зрештою, як вчили колись комуністи, найважливішим є матеріальна складова, що успіх – це тільки матеріальний успіх. Відтак іди туди, де його досягнеш, не переймайся проблемами моралі, мовою, ідейними принципами. Перетворюйтеся на новочасний монолітний конгломерат шукачів прибутку, без зв'язку з конкретною нацією і територією, який легко, як перекотиполе, зміщується з країни в країну, міняючи мову, а при потребі й ідеологію, в пошуках найвигідніших умов матеріального існування.

В умовах відсутності у нації справжніх моральних авторитетів штибу Махатми Ганді, Івана Франка чи Андрея Шептицького, в умовах засилля технологій маніпулювання суспільною свідомістю через засоби масової інформації і соцмережі ми маємо вдаватися до старих випробуваних засобів захисту і збереження власної душі. Маємо прислухатися до власного серця, відводити час на осмислення своїх дій, молитву та

медитацію, обмежувати перегляд телебачення і соцмереж, маємо зводити багатослів'я і пустослів'я наших політичних лідерів, які кидають за собою лише карликові тіні, до базисних моментів, до верифікації й актуалізації найважливіших принципів та цілей, до співставлення декларацій з реальними діями. Маємо оцінювати як вони ставляться до нашої мови, чи вони послуговуються нею в побуті і сім'ї, чи вони поважають нашу культуру, віддають шану нашим історичним постатям і місцям слави, як вони ставляться до наших історичних недругів? Не можна демонстративно бити пики одне одному перед телекамерами при ідеологічних суперечках і обійматися-виціловуватися за лаштунками. Зрештою простим тестом для такого політика з аспірацією на роль лідера може стати таке просте питання: «Хто для вас більший поет: Шевченко чи Пушкін?» Якщо починаються розміркування, що воно то так, але Пушкін – це ж сила, що ми маємо визнати велич цього генія чужої культури, то можемо сміло викреслювати такого політика з переліку наших діячів. Якщо політик не вважає нашу культуру і націю самодостатньою, комплексує перед іншими, то він не зможе гідно представляти наш народ у світі.

Інший простий засіб – це рекомендоване ще Ісусом Христом вміння побути щодня якийсь час наодинці з собою, на самоті зі власними думками, в молитві, у розмірковуванні над тим, що є важливе для нас і нашої нації. Саме тоді до нас промовлятиме Бог, а не навіяні слугами мамони з куплених ЗМІ індоктринаційні постулати. Ми маємо регулярно відвідувати культурні святині нашого народу – музеї видатних людей, місця боїв, перемог і поразок, віддавати шану могилам історичних постатей. Ми маємо взяти за правило давати регулярну лепту на нашу культуру зі своїх доходів, хай малу, але обов'язкову, фіксовану квоту. Ми маємо більше часу проводити зі старшими людьми, тому що вони на схилі віку уже абстрагуються від поверхового і дріб'язкового, акцентуючи увагу на найважливіших цінностях – долі своїх рідних і своєї батьківщини. Маємо також прислухатися й до того, що говорять малі діти, бо вони ще мають переважно незіпсуті душі.

Словом, серце наше має бути чуйним і відкритим, і саме його голос повинен мати вирішальне значення при прийнятті складних рішень. Тільки так ми збережемо Галичину та Україну і наші душі.

Упорядник

Науково-популярне видання
МОСКОВСЬКА ОКУПАЦІЯ ГАЛИЧИНИ 1914-1917 рр.
В СВІДЧЕННЯХ СУЧАСНИКІВ

Упорядник Володимир Семенів

Заступник директора Святослав Шот
Дизайн обкладинки Сніжана Беляя
Верстка Роман Гера
Коректура Володимир Семенів

Свідоцтво держреєстру:
серія ДК №3684 від 27.01.2010 р.
Підписано до друку 14.12.2017 Формат 70×100/16
Папір офс. Друк офсетн. Гарнітура Times New Roman
Умов.-друк. арк.42,9. Умовн. фарбовідб. 43,4.
Обл.-вид. арк. 41,5.
Наклад 500 прим.

В оформленні обкладинки використана картина Тадеуша Рибковського
“Wigilia 1914. Lwow”

ISBN 978-617-629-432-0

ПП Видавництво «Апріорі»
79010, м. Львів, вул. Сковороди, 4
тел./факс. (032) 235-62-18,
моб. 095-64-54-255, 067-314-05-10.
Для листування: 79010, м. Львів, а.с. 242,
e-mail: apriori.knyga@gmail.com, www.apriori.lviv.ua